

Насильство над цивільним населенням України

**Документи спецслужб.
1941–1944**

Національна академія наук України
Інститут історії України
Гайдельберзький університет ім. Рупрехта і Карла
Галузовий державний архів Служби безпеки України

Насильство над цивільним населенням України.

Документи спецслужб.
1941-1944

Київ
Видавець Захаренко В. О.
2018

УДК 323.282(477)"1941/1944"
В42

Редакційна колегія:

Г. Боряк, О. Будницький, В. Васильєв, А. Когут, Л. Новікова, М. Панова,
Т. Пентер, Р. Подкур, В. Шнайдер, О. Хлевнюк

Автори-укладачі:

Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко,
Марія Панова, Роман Подкур

**Der Band ist aus dem Forschungsprojekt
«Civilian victims at the Eastern Front of WWII» hervorgegangen,
das aus Mitteln der VW-Stiftung gefördert wurde**

**Збірник є результатом дослідницького проекту
«Цивільні жертви на Східному фронті Другої світової війни»,
що був фінансований Фондом Фольксваген**

У збірнику публікуються документи нацистських та радянських спецслужб з проблем насильства над мирним населенням України часів німецько-радянської війни. Вперше перекладені українською мовою донесення айнзацгруп, документи органів НКВС УРСР дають можливість реконструювати механізми насильства та масові вбивства цивільного населення, знищення євреїв та ромів у ході Голокосту, хворих у психічних лікарнях, дітей, інвалідів у трудових колоніях та інтернатах, що здійснювалися на території України нацистами та їхніми союзниками. Переважна більшість документів уперше вводиться до наукового обігу та буде корисною для всіх, хто цікавиться історією України в роки Другої світової війни.

Насильство над цивільним населенням України.

Документи спецслужб. 1941-1944.

В42 Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / Автори-укладачі: Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко, Марія Панова, Роман Подкур. — К.: Видавець В. Захаренко, 2018.— 752 с.

ISBN 978-966-2258-21-9

УДК 323.282(477)"1941/1944"

© Автори-укладачі: Валерій Васильєв,
Наталя Кашеварова, Олена Лисенко,
Марія Панова, Роман Подкур, 2018
© Видавець Захаренко В. О., 2018

ISBN 978-966-2258-21-9

ЗМІСТ

Васильєв Валерій. Злочинці, жертви, очевидці. Проблеми досліджень насильства над цивільним населенням України в роки німецько-радянської війни. 20

Подкур Роман. Документи органів державної безпеки про насильство над цивільним населенням у 1941–1945 рр. 59

Розділ 1. Насильство у документах оперативних груп поліції безпеки та СД ..94

№ 1. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 10» керівника поліції безпеки та СД про вступ команд оперативної групи В до Львова, виявлення громадян, вбитих співробітниками НКВС, та наказ про залучення поляків до знищення євреїв та більшовиків на окупованих нацистами територіях. 2 липня 1941 р. 94

№ 2. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 11» керівника поліції безпеки та СД про реакцію на зростання активності групи С. Бандери серед українців-емігрантів на території Генерал-губернаторства, виявлення тіл вбитих НКВС мешканців міста та розстріли єврейського населення. 3 липня 1941 р. 98

№ 3. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 14» керівника поліції безпеки та СД про діяльність команд оперативної групи В у Львові і Тернополі, фіксацію злочинів НКВС та знищення єврейського населення. 6 липня 1941 р. 100

№ 4. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 16» керівника поліції безпеки та СД про поведінку угорців на окупованій території Західної України. 8 липня 1941 р. 101

№ 5. Донесення оперативної команди 10б командуванню групи армій «Південь» про вбивства євреїв і комуністів. 9 липня 1941 р. 102

№ 6. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 19» керівника поліції безпеки та СД про зміни позначень оперативних груп та діяльність команд оперативних груп С і D у містах Рівне та Чернівці. 11 липня 1941 р. 103

№ 7. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 20» керівника поліції безпеки та СД про масові страти єврейського населення командами оперативної групи С у Рівному, Рудках, Стрию, Львові. 12 липня 1941 р. 105

№ 8. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 22» керівника поліції безпеки та СД про ситуацію у містах Чернівці і Хотин у зоні дії оперативної групи D та поведінку румунських військ. 14 липня 1941 р. 107

№ 9. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 23» керівника поліції безпеки та СД про мародерство військовослужбовців угорської армії в окупованих районах Західної України. 15 липня 1941 р. 108

№ 10. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 24» керівника поліції безпеки та СД про виявлення вбитих співробітниками НКВС громадян у Волинській і Львівській областях і розстріли євреїв. 16 липня 1941 р. 110

№ 11. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 28» керівника поліції безпеки та СД про стан частин Червоної армії і виявлення жертв НКВС у Рівному, Дубно і Тернополі. 20 липня 1941 р.	115
№ 12. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 30» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв та росіян у Житомирі і ставлення угорських військ до населення на Західній Україні. 22 липня 1941 р.	123
№ 13. Витяг із оперативного наказу № 12 рейхсфюрера СС Г. Гімлера про поводження з місцевим населенням у болотистих місцевостях. 28 липня 1941 р.	124
№ 14. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 37» керівника поліції безпеки та СД про відновлення церковного служіння та вбивства євреїв і комуністів. 29 липня 1941 р.	125
№ 15. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 38» керівника поліції безпеки та СД про пошуки агентів НКВС у Львові та страти в окупованих містах УРСР. 30 липня 1941 р.	127
№ 16. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 40» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв й «українське питання» на Буковині. 1 серпня 1941 р.	129
№ 17. Донесення оперативної групи D командуванню 11-ї армії про розстріли населення м. Кодима військовослужбовцями зондеркоманди 10а. 4 серпня 1941 р.	132
№ 18. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 43» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли на українських землях Генерал-губернаторства, утиски українців на Буковині. 5 серпня 1941 р.	135
№ 19. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 45» керівника поліції безпеки та СД про вбивство єврейського населення містечок Кодими та Ямпольа оперативними командами 10а та 10б. 7 серпня 1941 р.	137
№ 20. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 47» керівника поліції безпеки та СД про виявлення підозрілих осіб, проведення погромів, масових страт євреїв, партійно-радянського активу в окупованих містах УРСР. 9 серпня 1941 р.	138
№ 21. Наказ спеціального коменданта зондеркоманди 11а єврейському населенню м. Херсона про реєстрацію, носіння на одязі зірки Давида та передачу цінних речей окупаційній адміністрації. [не пізніше 12 серпня 1941 р.]	142
№ 22. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 56» керівника поліції безпеки та СД про наростання спротиву населення на Західній Україні. 18 серпня 1941 р.	143
№ 23. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 58» керівника поліції безпеки та СД про знищення «ненадійних елементів» та євреїв командою оперативної групи С. 20 серпня 1941 р.	144
№ 24. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 59» керівника поліції безпеки та СД про страти мешканців міст Коростеня, Радомишля і Старокостянтинова підрозділами оперативної групи С. 21 серпня 1941 р.	148

№ 25. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 60» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв і партійно-радянських активістів у Бердичівському районі, містах Козятин, Новоград-Волинський та Черняхів. 22 серпня 1941 р.	149
№ 26. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 61» керівника поліції безпеки та СД про страту командою 12 оперативної групи Д євреїв у містечку Ананьєві, мародерство румунських солдатів, участь населення у зборі врожаю. 23 серпня 1941 р.	150
№ 27. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 64» керівника поліції безпеки та СД про кількість єврейського населення в м. Могилеві-Подільському. 26 серпня 1941 р.	152
№ 28. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 66» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли населення у східних районах Генерал-губернаторства та переміщення угорських євреїв. 28 серпня 1941 р.	153
№ 29. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 67» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли населення і переміщення румунськими військовослужбовцями євреїв Бессарабії та Буковини. 29 серпня 1941 р.	154
№ 30. Донесення командира зондеркоманди 10а Г. Зеетцена командуванню 11-ї армії про розстріл голови сілради Валентини Зубенко. 29 серпня 1941 р.	156
№ 31. Радіограма начальника IV відділу Головного управління імперської безпеки оперативним групам про запобігання скупченню свідків під час масових страт на окупованих територіях СРСР. 30 серпня 1941 р.	157
№ 32. Донесення оперативної групи Д командуванню 11-ї армії про масове насилля і пограбування військовослужбовцями румунської армії місцевого населення. 2 вересня 1941 р.	157
№ 33. Донесення оперативної групи Д командуванню 11-ї армії про діяльність оперативних команд між Дністром і Південним Бугом. 2 вересня 1941 р.	161
№ 34. Радіограма Головного управління імперської безпеки командуванню оперативних груп про використання одягу розстріляних НКВС громадян для антибільшовицької пропаганди. 4 вересня 1941 р.	162
№ 35. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 74» керівника поліції безпеки та СД про мародерство і наругу над населенням угорських і румунських військовослужбовців. 5 вересня 1941 р.	163
№ 36. Витяг із звіту про діяльність зондеркоманди 11а оперативної групи Д у Миколаєві за період 18–31 серпня 1941 р. 8 вересня 1941 р.	165
№ 37. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 80» поліції безпеки та СД про масові вбивства населення оперативними командами. 11 вересня 1941 р.	167

№ 38. Наказ начальника поліції безпеки та СД Г. Гейдріха про виявлення політично благонадійних осіб для утвердження «нового порядку». 12 вересня 1941 р.	169
№ 39. Донесення оперативної групи D командуванню 11-ї армії про діяльність зондеркоманди 11а в Херсоні. 12 вересня 1941 р.	171
№ 40. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 81» керівника поліції безпеки та СД про мародерство і насилля угорських та румунських військ над місцевим населенням. 12 вересня 1941 р.	175
№ 41. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 86» керівника поліції безпеки та СД про розстріли військовослужбовцями команд 4а, 5 та 6 євреїв та «ненадійних елементів» у зоні відповідальності оперативної групи С. 17 вересня 1941 р.	176
№ 42. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 87» керівника поліції безпеки та СД про ставлення румунських військ до українського населення на Буковині. 18 вересня 1941 р.	178
№ 43. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 88» керівника поліції безпеки та СД про масову страту євреїв у містечках Радомишль і Бердичів військовослужбовцями команди 4а оперативної групи С. 19 вересня 1941 р.	179
№ 44. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 89» керівника поліції безпеки та СД про кількість страчених підрозділами оперативної групи D євреїв. 20 вересня 1941 р.	180
№ 45. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 94» керівника поліції безпеки та СД про масові вбивства євреїв та «ненадійних елементів» командами 4а, 4б та 6 оперативної групи С з 31 серпня по 6 вересня 1941 р. 25 вересня 1941 р.	181
№ 46. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 95» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт євреїв і партійно-радянського активу в зоні діяльності команд оперативної групи D з 19 серпня по 15 вересня 1941 р. 26 вересня 1941 р.	182
№ 47. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 97» поліції безпеки та СД про вступ команди 4а оперативної групи С до м. Києва. 28 вересня 1941 р.	183
№ 48. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 101» поліції безпеки та СД про страти євреїв у Києві оперативною групою С та оперативною групою D у Миколаєві та Херсоні. 2 жовтня 1941 р.	184
№ 49. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 106» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли єврейського населення у Києві та Житомирі. 7 жовтня 1941 р.	185
№ 50. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 107» поліції безпеки та СД про масові розстріли у Херсоні, проведені передовою командою оперативної групи D. 8 жовтня 1941 р.	190

№ 51. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 117» керівника поліції безпеки та СД про кількість євреїв вбитих підрозділами оперативної групи D. 18 жовтня 1941 р.	191
№ 52. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 125» керівника поліції безпеки та СД про підготовку до страти в Одесі єврейського населення як відплати за вибух будівлі румунської адміністрації 22 жовтня 1941 р. 26 жовтня 1941 р.	192
№ 53. Лист оперативної команди 11b румунському міському коменданту Одеси про організацію єврейського гетто. 31 жовтня 1941 р.	193
№ 54. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 128» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених оперативною групою С до середини жовтня 1941 р. 3 листопада 1941 р.	196
№ 55. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 129» керівника поліції безпеки та СД про загальну кількість страт, проведених оперативною групою D до листопада 1941 р. 5 листопада 1941 р.	198
№ 56. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 136» керівника поліції безпеки та СД про масові вбивства населення у Маріуполі, проведені оперативною групою D. 21 листопада 1941 р.	199
№ 57. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 145» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв і партійно-радянського активу у Сімферополі і переслідування партизанських груп. 12 грудня 1941 р.	200
№ 58. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 149» керівника поліції безпеки та СД про взяття заручників зондеркомандою 11а через активну партизанську діяльність та пошук євреїв у районі Євпаторії. 22 грудня 1941 р.	201
№ 59. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 150» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених оперативною групою D у Криму. 2 січня 1942 р.	203
№ 60. Циркуляр керівника поліції безпеки та СД про остаточне «вирішення єврейського питання» на окупованій нацистами території. 25 січня 1942 р.	204
№ 61. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 170» поліції безпеки та СД про вбивства євреїв на території Криму підрозділами оперативної групи D у першій половині лютого 1942 року. 18 лютого 1942 р.	205
№ 62. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 173» поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених підрозділами оперативної групи С за період з 14 січня по 12 лютого 1942 року. 25 лютого 1942 р.	206
№ 63. Витяг із «Донесення про події в СРСР № 190» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених підрозділами оперативної групи С і D. 8 квітня 1942 р.	207
№ 64. Звіт оперативної групи D командуванню 11-ї армії про проведену роботу на території Криму та у районі населених пунктів Таганрог — Федорівка. 16 квітня 1942 р.	208

№ 65. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 1» керівника поліції безпеки та СД про облави у м. Феодосії та виявлення поховання 15 вбитих німецьких солдат. 1 травня 1942 р.	221
№ 66. Директива Головного управління імперської безпеки про внесення технічних змін до конструкції машин, призначених для масового знищення людей газом. 5 червня 1942 р.	222
№ 67. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 6» керівника поліції безпеки та СД про проведення підрозділами оперативної групи С операцій проти партизан у Чернігові, Миколаєві та Горлівці. 5 червня 1942 р.	225
№ 68. Оперативний наказ № 20 керівника поліції безпеки та СД про проведення переобліку страчених на окупованих східних територіях осіб. 4 липня 1942 р.	226
№ 69. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 7» керівника поліції безпеки та СД про розстріли співробітниками НКВС населення в районі Керчі за підозрою у співпраці із нацистами. 12 червня 1942 р.	227
№ 70. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 12» керівника поліції безпеки та СД про розкриття спроби втечі групи радянських офіцерів із табору для військовополонених у Володимир-Волинському, вбивство євреїв у Шацьку та Златополі. 17 липня 1942 р.	228
№ 71. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 13» керівника поліції безпеки та СД про проведення у Києві арештів членів підпільної комсомольської організації. 24 липня 1942 р.	229
№ 72. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 14» керівника поліції безпеки та СД про мародерство та насилля румунських військовослужбовців у Криму. 31 липня 1942 р.	230
№ 73. Донесення командира зондеркоманди командувачу прифронтового району групи армій В про боротьбу із партизанами у північній частині прифронтового району. 15 серпня 1942 р.	231
№ 74. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 17» керівника поліції безпеки та СД про склад партизанських загонів у районі Козятина. 20 серпня 1942 р.	233
№ 75. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 19» керівника поліції безпеки та СД про діяльність партизанських загонів на території Полісся та Чернігівщини. 4 вересня 1942 р.	234
№ 76. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 20» керівника поліції безпеки та СД про напади і вбивства цивільних осіб партизанами у районі Житомира. 11 вересня 1942 р.	236
№ 77. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 24» керівника поліції безпеки та СД про напади і вбивства цивільних осіб партизанами у районі Рівного та Житомира. 9 жовтня 1942 р.	237

№ 78. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 25» керівника поліції безпеки та СД про напрями діяльності партизанських загонів та спроби нацистів через масові розстріли припинити опір. 16 жовтня 1942 р.	239
№ 79. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 33» керівника поліції безпеки та СД про розстріли громадян, яких підозрювали у причетності до підпільно-партизанського руху. 11 грудня 1942 р.	240
№ 80. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 40» керівника поліції безпеки та СД про переховування радянських військовослужбовців і цивільних осіб в Аджимушкайських каменоломнях та їхню загибель від розстрілів та голоду. 5 лютого 1943 р.	242
№ 81. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 41» керівника поліції безпеки та СД про вбивство партизанами членів родин українських допоміжних структур за співпрацю з німцями. 12 лютого 1943 р.	244
№ 82. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 53» керівника поліції безпеки та СД про вбивство у районі Дніпропетровська та Павлограда «ненадійних елементів». 7 травня 1943 р.	245
№ 83. Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 54» керівника поліції безпеки та СД про виявлення у містечках Гришине і Святогорівка тіл німецьких солдатів, службовців цивільної адміністрації і цивільних осіб, масові пограбування населення військовослужбовцями угорської, румунської та італійської армій. 14 травня 1943 р.	246
Розділ 2. Насильство нацистів у документах радянських спецслужб	249
№ 84. Витяг із розвідувального зведення начальника особливого відділу НКВС Південного фронду П. Зеленіна члену військової ради Південного фронту К. Рябічу про знущання та вбивства цивільного населення нацистською окупаційною адміністрацією. 26 листопада 1941 р.	249
№ 85. Політичне зведення начальника політвідділу 18-ї армії Мельникова начальнику політуправління Південного фронту М. Мамонову про звірства нацистів над цивільним населенням. 23 листопада 1941 р.	253
№ 86. Витяг із доповідної записки начальника політвідділу 12-ї армії С. Журавльова начальнику політуправління Південного фронту М. Мамонову про знущання і пограбування солдатами Вермахту цивільного населення. 10 грудня 1941 р.	257
№ 87. Витяг із доповідної записки начальника політвідділу 18-ї армії Мельникова начальнику політуправління Південного фронту М. Мамонову про знущання нацистів над цивільним населенням. 15 січня 1942 р.	262
№ 88. Витяг із донесення політвідділу Воронежського фронту про вбивство цивільного населення Полтавської області. [не раніше січня 1942 р.]	266

№ 89. Доповідна записка із інформацією розвідника Н. Тимофєєнка на- чальнику 8 відділення політвідділу 12-ї армії Завальному про ситуацію в окупованих нацистами містах Кагановичі й Артемівськ. 12 лютого 1942 р.	267
№ 90. Розвідувальне зведення НКВС УРСР про факти вбивств та знущань нацистів над цивільним населенням тимчасово окупованих територій станом на 20 березня 1942 року. 31 березня 1942 р.	271
№ 91. Акт комісії Харківської міської ради про злочини нацистської окупаційної адміністрації у м. Харкові. 9 березня 1943 р.	288
№ 92. Доповідна записка секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про звірства нацистів під час окупації Харківської області. 25 березня 1943 р.	294
№ 93. Витяг із доповіді командира партизанського загону О. Коноплянка про насилля нацистської окупаційної адміністрації над цивільним насе- ленням Полтавської і Сумської областей. 17 квітня 1943 р.	299
№ 94. Доповідна записка секретаря Харківського обкому КП(б)У О. Єпішева першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про виявлення масових поховань цивільного населення Куп'янського району. 26 травня 1943 р.	301
№ 95. Витяг із огляду трофейних документів, закордонних газет й аген- турних матеріалів за період із червня 1941 р. до березня 1943 р. на тему «Заходи німецьких властей на тимчасово окупованій території СРСР», підготовлений Головним розвідувальним управлінням Червоної армії. [21 червня 1943 р.]	304
№ 96. Спецповідомлення начальника УНКДБ по Харківській області П. Тихонова наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про виявлення місць масового поховання цивільного населення і військовополонених у Харкові. 8 вересня 1943 р.	341
№ 97. Доповідна записка начальника УНКДБ по Сумській області О. Чермних секретарю Сумського обкому КП(б)У В. Чучукалу про звір- ства нацистів у м. Шостці. 14 вересня 1943 р.	343
№ 98. Доповідна записка начальника УНКВС по Сталінській області А. Чечкова наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному про злочини нацистів під час окупації області. 11 жовтня 1943 р.	345
№ 99. Довідка наркома держбезпеки УРСР С. Савченка в ЦК КП(б)У про масові вбивства нацистами населення Харківської області. 30 листо- пада 1943 р.	359
№ 100. Доповідна записка секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецова першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про руйну- вання господарства та загибель цивільного населення області під час нацистської окупації. 7 грудня 1943 р.	367
№ 101. Спецповідомлення начальника 4 управління НКДБ УРСР І. Сидорова начальнику 4-го управління НКДБ СРСР П. Судоплатову про повсякденне життя вивезених до Німеччини радянських громадян. 14 грудня 1943 р.	371

№ 102. Доповідна записка начальника УНКДБ по Сталінській області О. Демідова першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрушову про причетних до вбивства цивільного населення поплічників нацистів. Грудень 1943 р.....	373
№ 103. Доповідна записка виконуючого обов'язки начальника 4 відділу УНКДБ по Сталінській області Антішина про межі компетенції окупа- ційної адміністрації, розвідувальних та контррозвідувальних органів, що діяли у м. Сталіно під час нацистської окупації. [не пізніше 4 січня 1944 р.]	377
№ 104. Доповідна записка заступника завідувача організаційно-інструк- торським відділом ЦК КП(б)У В. Алідіна першому секретарю ЦК КП(б) У М. Хрушову про діяльність румунської окупаційної адміністрації. 30 квітня 1944 р.....	398
№ 105. Спецповідомлення начальника 4 управління НКДБ УРСР І. Сидорова начальнику 4-го управління НКДБ СРСР П. Судоплатову про ситуацію у тимчасово окупованому м. Станіславі. 4 травня 1944 р.....	404
№ 106. Спецповідомлення наркома держбезпеки С. Савченка першому се- кретарю ЦК КП(б)У М. Хрушову про функціонування концентраційного табору Біркенау (Аушвіц). Не раніше 23 серпня 1944 р.	407
№ 107. Інформація колишніх в'язнів концтабору Біркенау (Аушвіц) А. Петька і В. Пегова про масові вбивства в'язнів. Серпень 1944 р.	409
№ 108. Спецповідомлення заступника начальника 4-го управління НКДБ УРСР І. Ковриженка начальнику 4-го управління НКГБ СРСР П. Судоплатову про табір знищення Біркенау (Аушвіц). 29 вересня 1944 р....	414
№ 109. Стенограма свідчень І. Попова про злочини нацистів у м. Макіївці Донецької області. 20 січня 1946 р.....	415
№ 110. Із стенограми спогадів професора А. Чаругіна про насильство під час нацистської окупації м. Сталіно. 21 січня 1946 р.....	419
№ 111. Витяг із стенограми спогадів директора Переяславської середньої школи Ф. Івахи про злочини нацистської окупаційної адміністрації. 19 липня 1946 р.	427
№ 112. Архівна довідка партійного архіву Одеського обкому КПУ на- чальнику слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Одеській області про людські та матеріальні втрати під час нацистської окупації. 23 червня 1961 р.....	428

Розділ 3. Голокост 432

3.1. Нацистська зона окупації..... 432

№ 113. Витяг із опитування громадян П. Зубка і А. Турненка, які вийшли із тимчасово окупованого нацистами м. Дніпропетровська про розстріл єврейського населення. [жовтень 1941 р.]	432

№ 114. Витяг із розвідувального допиту кур'єра ЦК КП(б) М. Марченко, яка вийшла із тимчасово окупованої нацистами території, про насильство над цивільним населенням. [березень-квітень 1942 р.].....	432
№ 115. Витяг із доповіді агента 4-го управління НКДБ УРСР «Гаєвого» про розстріл єврейського населення м. Києва. 5 червня 1943 р.....	433
№ 116. Спецповідомлення начальника УНКДБ по Харківській області П. Тихонова начальнику 2-го управління НКДБ УРСР П. Медведєву про знищення єврейського населення Харкова. 5 вересня 1943 р.	434
№ 117. Стенограма спогадів В. Яременка про насильницькі дії нацистської окупаційної влади, вбивства євреїв у м. Первомайську Миколаївської області. [не раніше березня 1944 р.]	436
№ 118. Лист голови Єврейського антифашистського комітету в СРСР С. Міхоелса заступнику голови РНК СРСР В. Молотову про допомогу єврейському населенню на звільненій від нацистів території УРСР. 18 травня 1944 р.	441
№ 119. Протокол допиту свідка Є. Рогатин про знищення пацієнтів лікарні Янівського концтабору м. Львова. 15 вересня 1944 р.....	443
№ 120. Витяг із протоколу допиту свідка Б. Бляй про вбивство в'язнів Янівського концтабору у м. Львові. 19 вересня 1944 р.....	446
№ 121. Стенограма спогадів П. Фрідмана про вбивство нацистами єврейського населення м. Львова. 30 січня 1946 р.	447
№ 122. Витяг із стенограми спогадів М. Соколова про вбивство нацистами єврейського населення у м. Вінниці. 1946 р.	455
№ 123. Витяг із протоколу судового засідання військового трибуналу військ НКВС Українського округу щодо допитів підсудних Кноль, Драхенфельс, Лауер. 17–28 січня 1946 р.....	458
3.2. Румунська зона окупації.....	477
№ 124. Наказ начальника військової поліції м. Одеси М. Нікулеску про ув'язнення єврейського населення. 7 листопада 1941 р.....	477
№ 125. Телеграма начальника генерального штабу румунської армії генерала Татаряну про вигнання євреїв із м. Одеси. 28 грудня 1941 р.....	478
№ 126. Розпорядження № 14 голови центрального бюро із евакуації євреїв М. Велческу претурі Антоно-Кодинцевського району про виявлення і депортацію єврейського населення до с. Березівки. 16 лютого 1942 р.	479
№ 127. Акт Вознесенської районної комісії про вбивство поліцією цивільного населення та військовополонених у с. Ястребиновому Вознесенського району. 6 червня 1944 р.....	480
№ 128. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення у с. Червоноволодимирівці. 2 вересня 1944 р.....	483

№ 129. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення на території Ліхтенфельдської сільради. 2 вересня 1944 р.	484
№ 130. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство ромів у с. Ліхтенфельд. 2 вересня 1944 р.	485
№ 131. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами жителів м. Одеси. 4 вересня 1944 р.	486
№ 132. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство жителів м. Одеси на хуторі Виноградівка. 5 вересня 1944 р.	487
№ 133. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про загибель від переохолодження арештованих жителів м. Одеси. 6 вересня 1944 р.	488
№ 134. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство жителів м. Одеси у с. Новопавлівка. 6 вересня 1944 р.	488
№ 135. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про спалення трупів ув'язнених концтабору у с. Мостовому. 12 вересня 1944 р.	489
№ 136. Акт Роштадтської сільради про вбивство нацистами цивільного населення с. Роштадт. 19 вересня 1944 р.	490
№ 137. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення поблизу с. Кудрявцевого. 26 жовтня 1944 р.	491
№ 138. Акт очевидців злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство цивільного населення у с. Градівка Мостовського району. 26 жовтня 1944 р.	492
№ 139. Акт комісії про вбивство цивільного населення м. Одеси на хуторах Ново-Чернігівка і Імерцки Градівської сільради. 27 жовтня 1944 р.	493
№ 140. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство румунськими жандармами жителів м. Одеси у с. Дворянка. 27 жовтня 1944 р.	494
№ 141. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство румунськими жандармами жінки. 18 листопада 1944 р.	494
№ 142. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство цивільного населення у с. Градівка. 18 листопада 1944 р.	495
№ 143. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство поліцейськими загону «Зельбштутц» цивільного населення у с. Градівка. 18 листопада 1944 р.	497

№ 144. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами єврейського населення у с. Колосівка. 18 листопада 1944 р.	498
№ 145. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство поліцейськими загону «Зельбштутц» мешканців м. Одеси. 18 листопада 1944 р.	499
№ 146. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення у с. Лідівка. 22 листопада 1944 р.	501
№ 147. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про розстріли нацистами цивільних мешканців у с. Лідівка. 22 листопада 1944 р.	501
№ 148. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про масові розстріли румунськими окупантами цивільного населення. 23 листопада 1944 р.	502
№ 149. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про загибель від переохолодження єврейського населення у с. Лідівка. 22 листопада 1944 р.	503
№ 150. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство румунськими жандармами єврейського населення на хуторі Худзинка. 23 листопада 1944 р.	504
№ 151. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про спалення трупів замерзлих людей у с. Греки. 23 листопада 1944 р.	505
№ 152. Акт Мостовської районної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство цивільного населення у с. Роштадт. 24 листопада 1944 р.	506
№ 153. Висновок старшого слідчого прокуратури Чернівецької області Гетманенка про злочини німецьких і румунських окупантів, здійснені у м. Чернівці у 1941–1944 рр. 27 липня 1945 р.	507
№ 154. Витяг із протоколу судового засідання військового трибуналу Одеського військового округу про службу р. Фрейліха у загоні місцевої самооборони «Зельбштутц». 22 травня 1951 р.	509
№ 155. Витяг із протоколу допиту поліцейського із загону «Зельбштутц» М. Ебіналя про вбивство єврейського населення. 26–27 березня 1951 р.	512
№ 156. Витяг із протоколу допиту поліцейського із загону «Зельбштутц» М. Ебіналя про вбивство єврейського населення. 27 березня 1951 р.	513
№ 157. Витяг із протоколу судового засідання військового трибуналу Південно-Уральського військового округу про участь поліцейських загону «Зельбштутц» М. Ебіналя і Я. Рейнгарта у вбивстві єврейського населення. 3 серпня 1951 р.	515
№ 158. Вирок військового трибуналу Південно-Уральського військового округу про засудження до розстрілу поліцейських загону «Зельбштутц» М. Ебіналя і Я. Рейнгарта. 3 серпня 1951 р.	517

№ 159. Витяг із протоколу допиту П. Вагнера про розстріл єврейського населення у с. Градівка Миколаївської області. 22 листопада 1952 р.....	520
№ 160. Витяг із протоколу допиту Г. Маєра про участь поліцейського С. Гірша у вбивстві цивільних громадян. 24 липня 1953 р.....	523
№ 161. Протокол допиту І. Гертнера про злочинну діяльність поліцейського С. Гірша. 6 серпня 1953 р.....	524
№ 162. Протокол допиту колишнього поліцейського І. Гертнера про участь С. Гірша у розстрілі єврейського населення на хуторі Нова Америка та с. Градівка Миколаївської області. 7 серпня 1953 р.....	526
№ 163. Протокол допиту С. Гірша про участь у розстрілі єврейського населення у с. Градівка Миколаївської області. 16 березня 1954 р.....	529
№ 164. Протокол допиту С. Гірша про участь у розстрілі єврейського населення у районі с. Мостового Миколаївської області. 16 березня 1954 р.....	534
№ 165. Протокол допиту С. Гірша про особисту участь у розстрілі єврейського населення в районі с. Роштадт Миколаївської області. 23 березня 1954 г.....	538
№ 166. Протокол допиту С. Гірша про розстріл єврейського населення на хуторі Нова Америка. 30 березня 1954 р.	541
№ 167. Протокол допиту С. Гірша про розстріл єврейського населення на хуторі Нова Америка. 31 березня 1954 р.....	543
№ 168. Витяг із протоколу допиту А. Фреліха про службу у загоні «Зельбштутц» й участь у розстрілах єврейського населення. 7 квітня 1954 р.	545
№ 169. Протокол допиту А. Фреліха про участь поліцейських загону «Зельбштутц» у розстрілах цивільного населення. 14 вересня 1954 р.....	547
№ 170. Витяг із протоколу судового засідання про участь у вбивствах цивільного населення начальника поліції с. Нова Америка Миколаївської області А. Фреліха. 15 жовтня 1954 р.	553
№ 171. Довідка старшого слідчого УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Миколаївській області Зімаріна про злочини, здійснені Роштадтською військовою комендатурою на терені Мостовського району Миколаївської області. 18 квітня 1963 р.....	557

Розділ 4. Знищення пацієнтів психіатричних лікарень 562

4.1. Київська психіатрична лікарня 562

№ 172. Доповідна записка начальника управління контррозвідки «СМЕРШ» І Українського фронту М. Осетрова члену військової ради І Українського фронту М. Хрущову про розстріл нацистами пацієнтів Кирилівської психіатричної лікарні у м. Києві. 17 листопада 1943 р.....	562
№ 173. Заява жителя м. Києва С. Матвєєва в УНКВС по Київській області про вбивство пацієнтів Київської психіатричної лікарні. [листопад 1943 р.].....	565

№ 174. Заява у Надзвичайну комісію з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників Київської міськради про вбивство пацієнтів психіатричної лікарні. 30 листопада 1943 р.	567
№ 175. Із доповідної записки начальника УНКДБ по Київській області Бондаренка наркому держбезпеки УРСР С. Савченку «Про звірства німецько-фашистських окупантів у м. Києві». 12 грудня 1943 р.	570
№ 176. Обвинувальний висновок стосовно співробітників Київської психоневрологічної лікарні про їхню участь у вбивстві нацистами хворих. 9 лютого 1944 р.	571
№ 177. Витяг із повідомлення Надзвичайної державної комісії із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників «Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками у місті Києві». 29 лютого 1944 р.	585
№ 178. Вирок військового трибуналу військ НКВС Київської області про засудження співробітників Київської психоневрологічної лікарні за участь у вбивстві нацистами хворих. 4 квітня 1944 р.	586
№ 179. Визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР стосовно співробітників Київської психоневрологічної лікарні М. Танцюри, Й. Горохова, А. Мазура, Й. Грищенка. 22 лютого 1946 р.	591
№ 180. Витяг із заяви професора Копистянського, лікарів Дзевалтовської, Пенської, Фарбер, Євстаф'євої та медичної сестри Троєпольської, доданої до матеріалів Нюрнберзького процесу. [20 листопада 1945—1 жовтня 1946 р.].....	594
4.2. Вінницька психіатрична лікарня.....	596
№ 181. Акт Вінницької міської комісії із обліку збитків, що спричинені німецько-фашистськими загарбниками про ексгумацію тіл пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. 20 квітня 1944 р.	596
№ 182. Постанова про припинення кримінального переслідування стосовно Л. Стрелець. 18 травня 1945 р.	599
№ 183. Обвинувальний вирок у кримінальній справі про вбивство хворих Вінницької психіатричної лікарні. 23 травня 1945 р.	600
№ 184. Скарга Г. Матяж голові Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилову про зниження строку покарання. 13 жовтня 1954 р.	608
№ 185. Висновок помічника військового прокурора Прикарпатського військового округу Хмеля на скаргу колишнього лікаря Вінницької психлікарні Г. Матяж. 28 січня 1955 р.	610
№ 186. Визначення військового трибуналу Прикарпатського військового округу про відмову Г. Матяж у зменшенні строку покарання. 6 червня 1956 р.	616
№ 187. Висновок помічника військового прокурора Прикарпатського військового округу Мінкіна про відхилення скарг фігурантів справи стосовно вбивства пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. 18 січня 1957 р.	618

№ 188. Висновок виконуючого обов'язки помічника прокурора Вінницької області В. Черниша про відмову в опротестуванні вироку фігурантам кримінальної справи про вбивство пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. 16 жовтня 1990 р.	623
№ 189. Висновок по кримінальній справі про вбивство пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні. 3 лютого 1992 р.	627
4.3. Психлікарні м. Харкова та с. Стрілеча Липецького району Харківської області	632
№ 190. Спецповідомлення начальника 2-го управління НКДБ УРСР П. Медведєва секретарям ЦК КП(б)У М. Хрушову і Д. Коротченку, на- чальнику 2-го управління НКДБ СРСР П. Федотову про вбивство паці- єнтів психіатричної лікарні у с. Стрілеча Липецького району Харківської області. 3 вересня 1943 р.	632
№ 191. Довідка начальника 2-го управління НКДБ УРСР П. Медведєва про вбивство нацистами цивільного населення та виявлені місця масо- вого поховання у Харківській області. 3 вересня 1943 р.	634
№ 192. Доповідна записка начальника УНКДБ по Харківській облас- ті П. Тихонова наркомун держбезпеки УРСР С. Савченку про розстріл нацистами пацієнтів Психоневрологічного інституту. 4 вересня 1943 р.	637
№ 193. Акт комісії про вбивство пацієнтів Стрілечанської психіатричної лікарні Харківської області. 20 жовтня 1943 р.	639
Розділ 5. Вбивства дітей	647
5.1. Домницький дитячий будинок	647
№ 194. Постанова на арешт поліцейського Березнянського району Чернігівської області В. Грязєва. 26 листопада 1943 р.	647
№ 195. Постанова на арешт жителя Березнянського району Чернігівської області А. Баклажка. 28 листопада 1943 р.	648
№ 196. Постанова про приєднання слідчої справи на П. Тумарця до слідчої справи про вбивство вихованців Домницького дитячого будинку. 10 грудня 1943 р.	650
№ 197. Постанова про проведення судово-медичної експертизи для вста- новлення факту вбивства вихованців Домницького дитячого будинку. 11 грудня 1943 р.	651
№ 198. Акт Березнянської районної державної комісії по встановлен- ню фактів звірств німецьких загарбників щодо загибелі вихованців Домницького дитячого будинку. 12 грудня 1943 р.	653
№ 199. Акт судово-медичної експертизи щодо ексгумації тіл вихованців Домницького дитячого будинку. 12 грудня 1943 р.	654
№ 200. Постанова про оголошення обвинувачення поліцейському Березнянського району Чернігівської області Ф. Давиденку про участь у вбивствах цивільного населення. 14 грудня 1943 р.	655

№ 201. Постанова про оголошення обвинувачення поліцейському Березнянського району Чернігівської області П. Тумарцю про участь у вбивствах цивільного населення. 15 грудня 1943 р.....	657
№ 202. Постанова про оголошення обвинувачення поліцаю Березнянського району Чернігівської області В. Грязеву про участь у грабунках і вбивстві цивільного населення. 15 грудня 1943 р.....	658
№ 203. Постанова на арешт жителя Березнянського району Чернігівської області І. Назаренка. 17 грудня 1943 р.	660
№ 204. Постанова про пред'явлення звинувачення колишній завідуючій Домницького дитячого будинку С. Вороні. 24 грудня 1943 р.....	661
№ 205. Постанова про оголошення обвинувачення жителю Березнянського району Чернігівської області А. Баклажку. 25 грудня 1943 р.	663
№ 206. Постанова про оголошення додаткового обвинувачення поліцейському Березнянського району Чернігівської області П. Тумарцю про участь у вбивстві вихованців Домницького дитячого будинку. 25 грудня 1943 р.	664
№ 207. Постанова про оголошення обвинувачення жителю Березнянського району Чернігівської області І. Назаренку про участь у вбивстві цивільного населення. 25 грудня 1943 р.	665
№ 208. Постанова про припинення кримінального переслідування М. Стремоус. 7 січня 1944 р.....	667
№ 209. Обвинувальний вирок у справі розстрілу мешканців Домницького дитячого будинку. 25 січня 1944 р.....	668
№ 210. Вирок військово-польового суду 10-го Уральського гвардійського добровольчого танкового корпусу щодо кримінальної справи про вбивство мешканців Домницького дитячого будинку. 12 лютого 1944 р.....	677
№ 211. Висновок заступника начальника 1-го спецвідділу УМВС по Чернігівській області майора Яковинчика щодо перегляду вироку ув'язнених А. Баклажка й І. Назаренка. 14 грудня 1954 р.	679
5.2. Преславський інтернат	681
№ 212. Витяг із акта Приморської районної комісії про встановлення факту розстрілу вихованців Преславської колонії. 10 жовтня 1943 р.....	681
№ 213. Довідка-характеристика Преславської сільради на директора Преславської колонії Т. Веренікіну. 3 листопада 1943 р.	682
№ 214. Довідка-характеристика Преславської сільради на І. Рупчева. 3 листопада 1943 р.....	683
№ 215. Довідка-характеристика Преславської сільради на М. Рупчева. 3 листопада 1943 р.....	683
№ 216. Довідка-характеристика Преславської сільради на М. Шахворостову. 3 листопада 1943 р.	684

№ 217. Довідка-характеристика Преславської сільради на Г. Дмитрієву. 3 листопада 1943 р.	684
№ 218. Довідка-характеристика Преславської сільради на А. Савова. 3 листопада 1943 р.	685
№ 219. Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного голові РНК УРСР Л. Корнійцю, наркому держбезпеки УРСР С. Савченку про вбивство нацистами та їхніми поплічниками вихованців Преславського інтернату Приморського району Запорізької області. 5 листопада 1943 р.	686
№ 220. Довідка-характеристика Преславської сільради на співробітницю Преславської колонії Т. Козаченко. 9 листопада 1943 р.	691
№ 221. Довідка-характеристика Преславської сільради на поліцейського І. Главчева. 9 листопада 1943 р.	691
№ 222. Довідка-характеристика Преславської сільради на Д. Мільчевського. 9 листопада 1943 р.	692
№ 223. Довідка-характеристика Преславської сільради на поліцейського І. Мільчевського. 9 листопада 1943 р.	692
№ 224. Довідка-характеристика Преславської сільради на поліцейського Ф. Соломонова. 9 листопада 1943 р.	693
№ 225. Обвинувальний висновок стосовно фігурантів справи щодо вбив- ства вихованців Преславської колонії. 20 листопада 1943 р.	694
№ 226. Повідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про вбивство нацистами вихованців Преславського інтернату Приморського району Запорізької області. 26 листопада 1943 р.	703
№ 227. Вирок військового трибуналу військ НКВС Запорізької області стосовно поплічників нацистів у вбивстві вихованців Преславської коло- нії. 19 січня 1944 р.	717
№ 228. Постанова помічника військового прокурора Одеського вій- ськового округу Беяковського щодо скарги Г. Дмитрієвої про підстави відмови їй у реабілітації. 22 серпня 1956 р.	721
Іменний покажчик	724
Географічний покажчик	739

Злочинці, жертви, очевидці. Проблеми досліджень насилення над цивільним населенням України в роки німецько-радянської війни

30 вересня 1946 р. на підставі статті 6 Статуту Нюрнберзького трибуналу було висунуто обвинувачення окремим керівникам Третього райху за військові злочини: вбивства та жорстоке поводження із цивільним населенням на окупованій території та у відкритому морі; запроторення цивільного населення окупованих територій у рабство та використання для інших цілей; вбивства та жорстоке поводження з військовополоненими та іншими військовослужбовцями, з якими Німеччина знаходилась у стані війни; а також з особами, котрі перебували у відкритому морі; вбивства заручників; накладення грабіжницьких штрафів; безцільне руйнування міст, селищ та сіл й спустошення, що не виправдані військовою необхідністю; примусове вербування цивільної робочої сили; «онімечення» окупованих територій.

Крім того, нацистських провідників звинуватили у наступних злочинах проти людства: вбивство, знищення, поневолення, депортація та інші нелюдські дії, скоєні стосовно цивільного населення перед чи під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів. Зазначалось, що лідери, організації, підбурювачі або співучасники, які брали участь у формулюванні та виконанні загального плану або заклоту з метою скоїти будь-який із вищезазначених злочинів, несуть відповідальність за всі дії будь-якої особи при виконанні таких планів.

Міжнародне право того часу пов'язувало військові злочини зі злочинами проти людства. Основними фігурами, які сприяли розвитку міжнародної правової системи, що виникла під час Нюрнберзького процесу, були Герш Лаутерпахт — «батько» сучасного правозахисного руху, котрий увів до вжитку термін «злочини проти людства», а також Рафаел Лемкін — прокурор та адвокат, який увів термін «геноцид». Обидва народились у Львові, їхні родичи та знайомі, яким пощастило вижити у місті під час Голокосту, розповідали про цю жакливу трагедію¹. Подальший розвиток принципів здійснення правосуддя призвів до появи міжнародного гуманітарного права, в основі якого — захист прав і свобод людини та громадянина й повага до них. Згідно з його нормами до військових

¹ Див.: Сендс Філіп. Східно-Західна вулиця. Повернення до Львову. — Львів: Вид-во Старого Лева, 2017. — 652 с.

злочинів та злочинів проти людства не застосовується термін давності, тому нацистських карателів переслідують донині².

Підкреслимо, що пам'ять про трагедію Другої світової війни зберігається майже у кожній українській родині. Для України, яка була «кривавою землею» під Сталіним та Гітлером, одним з епіцентрів небаченого в історії масового вбивства народів як глобального міжімперського конфлікту першої половини XX ст.³, проблеми насильства над цивільним населенням, масових порушень прав людини, тортур, вбивств, зберігають актуальність. Принагідно зауважимо, що Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, наступні трибунали у цьому місті, кримінальні суди в Німеччині, СРСР, інших країнах світу покарали певну кількість керівників Третього райху та виконавців їхніх наказів. Міжнародне співтовариство засудило нацистську ідеологію. Зовсім інша картина спостерігається стосовно комуністичних керівників СРСР та комуністичної ідеології. Незважаючи на низку резолюцій Ради Європи щодо засудження

² Так, наприкінці серпня 2018 р. США депортували до Німеччини Якова Палія, 95-річного уродженця Івано-Франківщини, колишнього охоронця концтабору Травники, за заявою Департаменту юстиції США «останнього засудженого нацистського злочинця у Сполучених Штатах». Див.: *Former Nazi camp guard deported from US to Germany* // https://www.theguardian.com/world/2018/aug/21/us-deports-nazi-war-crimes-suspect-to-germany?utm_term=Autofeed&utm_campaign=Echobox&CMP=fb_us&utm_medium=Social&utm_source=Facebook#Echobox=1534863699. 21 серпня 2018 р. Наразі невідомо, чи буде здійснено у ФРН судове розслідування злочинів Я. Палія. На судовому процесі у Нюрнберзі захист підсудних намагався оскаржити його юрисдикцію аргументами, що Статут трибуналу порушував основні принципи правосуддя, наприклад, заборону на застосування у кримінальному процесі законів із зворотною силою (*ex post facto* — (лат.) — після того як щось відбулось, після того як здійснено порушення). Проте трибунал відхилив такі аргументи та одночасно відмовився кваліфікувати злочини проти людства, що були скоєні до 1 вересня 1939 р.

³ Йдеться не лише про Третій райх і СРСР, а взагалі про європейський колоніалізм того часу. Наприклад, італійський фашизм розробив власну расистську ідеологію, щоб виправдовувати політику щодо автохтонних народів на територіях Сомалі, Еритреї та Ефіопії, де вчинялись численні злочини з використанням текучого гірничого газу, зокрема масове вбивство у 1937 р. в Аддис-Абебі. Тоді італійські фашисти запровадили апартеїд, спрямований на розділення господарів — «білих» людей та темношкірих мешканців. Відбулась радикалізація політики керівництва держави. Невдовзі расову концепцію застосували в Італії. 5 вересня 1938 р. король Віктор Еммануїл III підписав расові закони, що виключали євреїв з громадського життя Італії. Отже, звірства фашистів Італії в Африці виразно перепліталися з Голокостом. Схожі процеси радикалізації та бруталізації колоніальної політики спостерігалися у всій Європі. Глибокий аналіз імперських прагнень А. Гітлера див.: Mark Mazower. *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*. — London: Allen Lane — Penguin, 2008. — 726 p.

злочинів не лише нацистського, але й комуністичних режимів⁴, справа обмежується лише загальними деклараціями.

За роки незалежності України вітчизняні історики провели, без перебільшення, тисячі досліджень, присвячених різним аспектам Другої світової війни, подіям німецько-радянської війни, трагедії Голокосту, моделям поведінки та долям людей, їхнім колаборації та опору, історичній пам'яті про ці жахливі роки життя та смерті. Здобуті наукові знання дозволили по-новому осмислювати феномен цієї величезної трагедії в історії українського народу. Вони вже потребують узагальнень, тому з кінця лютого 2018 р. на базі Інституту історії України НАН України розпочалась підготовка кількох томів енциклопедичного видання «Україна у Другій світовій війні».

Зазначимо, що праця професійних істориків вкрай важлива для сучасної України⁵, в умовах серйозного впливу суперечливих національних міфів на суспільну свідомість, історичну пам'ять, і, в кінцевому підсумку, на соціально-політичну ситуацію. Останні 20–25 років у країні, окрім українських національних міфів (національні герої з ОУН, УПА, український народ — жертва нацистів і комуністів)⁶, існувала радянська (мо-

⁴ Резолюція 1096 (1996 р.) «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів» та резолюція 1481 (2006 р.) «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» Парламентської асамблеї Ради Європи. Див.: Захаров Є.Ю. Засудження злочинів комуністичного режиму СРСР. Х., 2013; http://T/r/Parliamentary_Assembly/%5bRussian_documents%5d/%5b2006%5d/%5bJan2006%5d/Res1481_rus.asp; www.epochtimes.com.ua/articles/view/16/1910.html.

⁵ Інтенсивні дослідження проблематики насильства над мирним населенням в Україні в 1941–1944 рр. тривають у світовій історіографії. Наприклад, див.: Kai Struve. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine.*— Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 2015.— XV+739 p.; Martin J Blackwell. *Kyiv as Regime City: The Return of Soviet Power After Nazi Occupation.*— Rochester, NY: University of Rochester Press, 2016.— 256 p.; Raz Segal. *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945.*— Palo Alto, CA: Stanford University Press, 2016.— 232 p.; Jared McBride. *Contesting the Malyn Massacre: The Legacy of Inter-Ethnic Violence and the Second World War in Eastern Europe* \ The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies. No. 2405, June 2016.— 78 p.; Waitman Wade Beorn. *The Holocaust in Eastern Europe: At the Epicenter of the Final Solution (Perspectives on the Holocaust).*— Bloomsbury Publishing, 2018.— 342 p.; Omer Bartov. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz.*— Simon & Schuster, 2018.— 416 p. та ін.

⁶ За ідеологічною спрямованістю можемо виділити консервативну, ліберальну, інтегрально-націоналістичну версії цієї міфології. Зазначимо, що для більшості прихильників цих міфів Степан Бандера, Роман Шухевич, інші постаті з ОУН, УПА є символами антибільшовицького та антиросійського опору. Радянською та сучасною російською пропагандою ці історичні персонажі зображуються нацистськими колаборантами, які мають нести юридичну та політичну відповідальність за злочини Другої світової війни.

дернізована офіційна російська⁷) міфологія⁸. За таких умов для подальшого розвитку наукових знань важливо не лише деконструювати міфи у суспільній свідомості, а й продовжувати наукові дослідження, зокрема, вводити в обіг нові корпуси історичних джерел, знайомити з ними громадськість.

Даний збірник документів є результатом спільних зусиль багатьох українських дослідників та архівістів, які брали участь у проекті «Насильство над цивільним населенням на Східному фронті Другої світової війни», що здійснювався під егідою Інституту історії України НАН України та Гайдельберзького університету Рупрехта і Карла (ФРН). На відміну від значної кількості виданих збірок документів і матеріалів⁹, ця книга з'явилась у результаті виявлення та вивчення документів щодо проблем насилля не лише нацистів та їхніх союзників, а й радянського комуністичного режиму¹⁰. За умовами проекту розглядалися події німецько-радянської війни, але автори свідомі, що нацистський та комуністичний режими здійснювали масове насильство та злочини проти мирного населення Західної України від вересня 1939 до 22 червня 1941 рр.¹¹ Кількість документів, що стали доступні учасникам проекту, була настільки значною, що було ухвалено рішення присвятити збірник лише насиллю нацистів над цивільним населенням на окупованій території України.

Виявлення та дослідження документів відбувалося у 12 архівах: Галузовому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України, обласних державних архівах і секторах архівного забезпечення управлінь СБУ у Вінницькій, Хмельницькій, Чернігівській, Черкаській та Миколаївській областях.

Особливу увагу в ході проекту приділяли документам радянських органів держбезпеки, і це є ще однією особливістю цієї книги¹². Такі джерела стали майже повністю доступними дослідникам після прийняття

⁷ Різновидами цієї міфології є радянська, слов'яно-православна, євразійська версії. Більш докладно з напрямками сучасної російської наукової літератури та публіцистики з проблем Другої світової війни можливо ознайомитись завдяки бібліографічному покажчику: Сучасний дискурс Другої світової війни в російській науковій літературі та публіцистиці: бібліограф. покажчик. — Київ, 2018. — 576 с.

⁸ Автор свідомий, що існує єврейська міфологія подій Другої світової війни в Україні, але вона не здійснює настільки потужний вплив на суспільну свідомість українського суспільства, як «українська» та «радянсько-російська».

⁹ Формат статті не дозволяє здійснити повний історіографічний аналіз опублікованих збірок документів і матеріалів так само, як основних напрямків досліджень соціальної історії в українській історіографії Другої світової війни.

¹⁰ Автори/укладачі готували окремих розділ, присвячений насильству радянського комуністичного режиму на території України під час німецько-радянської війни, але спільно з редколегією книги вирішили зробити окреме видання з цієї проблеми.

¹¹ Зрозуміло, що політичні репресії тривали на всій території УРСР.

¹² Докладний джерелознавчий аналіз корпусів документів, що використовувались у ході проекту та частково публікуються у цьому і наступних збірниках, зроблено у статті Романа Подкура.

законів про декомунізацію у квітні-травні 2015 р. Територіально документи зберігаються в ГДА СБУ та в регіональних органах Служби безпеки. Загальна кількість усіх справ в архівах СБУ становить приблизно 1 млн. одиниць зберігання. Крім того, значна частина документів фондів кримінальних справ (понад 169 тис.) і так званих фільтраційних справ (1 млн. 373 тис.) органів УНКВС-УКДБ УРСР протягом 1990-х рр. передана на постійне зберігання в обласні державні архіви.

Більшість справ у ГДА СБУ і секторах архівного забезпечення УСБУ, в яких є інформація щодо насильства над мирним населенням, масових розправ над «небажаними елементами» — євреями, ромами, комуністами, радянськими активістами, партизанами та підпільниками, військовополоненими, іншими категоріями людей — це архівно-кримінальні справи на поліцаїв і співробітників окупаційної цивільної адміністрації.

Принагідно зауважимо, що одразу після вигнання нацистів та їхніх союзників з території районів та областей України там починали діяти органи НКВС УРСР, які здійснювали арешти «зрадників Батьківщини» та «посібників окупантів», а також — антирадянських елементів¹³. Під підозру потрапляли практично усі, хто опинився на окупованій території або був депортований до Райху. Ця практика тривала у повоєнні роки. Впродовж 1943–1945 рр. за звинуваченнями у «зраді» та «пособництві» в Україні арештували 45027 осіб, 1946–1957 рр. — 35561 особу. Таким чином, за статтями кримінального кодексу УРСР, що передбачали покарання за «зраду Батьківщини» та «пособництво окупантам», в республіці арештували та засудили 80581 особу¹⁴. Переслідування такої категорії осіб тривало у наступні роки.

¹³ 19 квітня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ, в якому говорилось, що «німецько-фашистські злочинці, які винуваті у скоєнні тяжких злочинів проти радянських громадян, повинні бути страчені через повішення, а їхні посібники — засуджені до каторжних робіт». Перший випадок застосування указу мав місце 14–16 липня 1943 р., коли 11 осіб були засуджені за злочини, скоєні у м. Краснодар і Краснодарському краї. Усі засуджені були радянськими громадянами, 8 з них засудили до смертної кари через повішення, 3 — до каторжних робіт на 20 років. Див.: Судебний процес по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Краснодара и Краснодарского края в период их временной оккупации. — М., 1943.

¹⁴ Шайкан В. О. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — К.: Сфера, 2005. — С. 49. Існують інші підрахунки. Так, В. Нікольський стверджував, що між 1943 та 1953 рр. органами НКВС-НКДБ в Україні було звинувачено у співпраці з нацистами 93590 осіб, що становить близько половини усіх заарештованих українськими органами НКВС за цей період. Див.: Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 206–224. Точні статистичні дані щодо кількості арештованих та засуджених за цими статтями Карного кодексу УРСР встановити неможливо. Те ж можна сказати щодо статистики арештованих за «антирадянську діяльність». Це тема окремого наукового дослідження.

Яким чином здійснювалась науково-дослідницька робота зі справами на таких осіб у ході проекту? У процесі виявлення документів у карних справах з'ясовувались їхні інформативні можливості, провадився структурно-джерелознавчий аналіз. Вивчення документів, як історичного джерела, вимагало наукової критики: зовнішньої (встановлювалась історія виникнення документу, його походження та авторство) та внутрішньої (визначення інформаційної цінності, достовірності відомостей). Такий метод джерелознавчого дослідження дозволив виявляти певні особливості архівно-кримінальних справ, а також документів, що містяться в них. Зокрема, справи вирізняються: кількістю притягнутих у справі осіб; часом початку слідчої справи та перебування її у провадженні; місцем початку слідчих дій та характером провадження; характером висунутого звинувачення та його стабільним або змінним характером; органом, що ухвалював рішення у справі; наявністю чи відсутністю документу щодо реабілітації.

Всі справи можна поділити на одиночні та групові, в залежності від кількості осіб, які проходили за ними. Частина документів у групових справах стосується всіх підслідних, інша — оформлена на кожного особисто. У деяких випадках формулювання звинувачення та статті, під які воно підпадало, змінювались. Це відбувалось на основі показів свідків, інших арештованих, іноді свідчень співробітників держбезпеки та їхньої агентури. В 1944–1945 рр. звертає на себе увагу відсутність окремих нормативних актів або їхнє оформлення з порушенням діючого законодавства¹⁵. Формування складу документів за ці роки для спрямування на розгляд судового органу, а також документи судових засідань дозволяють говорити про застосування спрощеного характеру слідства, судового процесу, поверхового прокурорського нагляду за слідством.

Основна частина документів — це постанови щодо арешту, постанови щодо висунення звинувачення, протоколи судових засідань, протоколи допитів арештованих, звинувачених та свідків. У процесі аналізу цих документів необхідно враховувати специфіку юридичної та фактичної процедури провадження слідства і допитів того часу. Дотримання слідчо-процесуальних процедур, яке фіксували документи, не означало, що співробітники НКВС-КДБ дотримувалися їх насправді. Ми бачимо, яким чином протягом нових допитів арештанти конкретизували свої покази і розповідали про нові факти злочинів. Звичайно, з боку слідчих застосовувалися не лише психологічний тиск, погрози, шантаж, а й фізичний вплив — побиття і катування.

Іноді методи порівняння та аналізу дозволяють встановити, що звинувачення свідків на адресу арештованих незрідка були наслідком помсти чи особистих образ. Зі свого боку арештовані застосовували різні стратегії, щоб зменшити свою участь у злочинах та уникнути найсуворішого

¹⁵ Детальніше див.: Шайкан В. О. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причини виникнення, особливості, масштаби // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — К.: Сфера, 2005. — С. 44–51.

вироку — розстрілу. Водночас серед документів часто-густо зустрічаються апеляції, прохання про оскарження вироку, прохання про помилування.

Дослідники вже вказували, що документи в архівно-кримінальних справах свідчать про те, що в роки війни і перші повоєнні роки військові трибунали і суди не завжди виносили справедливі вироки¹⁶. Судові органи часто виходили за межі пред'явлених звинувачень, не вказували ознаки, за якими злочин кваліфікувався як «зрада Батьківщині» або «пособництво окупантам». Слідчі не брали до уваги факти порятунку мирного населення, вчинені заарештованими, не викликали на допити свідків за такими фактами. Під репресії потрапляли люди, які не брали безпосередньої участі у звірствах та злочинах нацистів. Непарно у середині 1950-х рр., а потім в умовах незалежної України певна кількість так званих колаборантів¹⁷ були кримінально і політично реабілітовані, причому судові колегії відзначали відсутність ознак, які б кваліфікували сам злочин. Але зазначимо, що значна кількість засуджених людей дійсно вчиняли злочини проти мирного населення і були б залучені до карної відповідальності у межах правової держави¹⁸.

Зрозуміло, що даний збірник містить різні корпуси джерел щодо насильства над мирним населенням України. На наш погляд, глибину трагічного сенсу цих документів неможливо зрозуміти поза історичним контекстом. Адже німецько-радянська війна здійснювалася при повному ігноруванні

¹⁶ Гончаренко О. Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв (за документами радянських спецслужб) // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.— К.: Сфера, 2005.— С. 74. Своєрідність радянського законодавства щодо «зрадників» та «пособників», методики їх розшуку органами радянської держбезпеки, особливості слідства та засудження таких людей глибоко проаналізовані Т. Вронською та Т. Пастушенко у низці публікацій.

¹⁷ На наш погляд, М. Боровик слушно доводить, що поняття «колаборант», «зрадник», «пособник» відбивають погляд на війну правлячих груп СРСР, але здебільшого населення України не розглядало війну в категоріях окупації і визволення, патріотизму і зради. За радянської влади більшість людей ніколи не брали реальної участі в управлінні державою, а відтак не мали жодних підстав мислити державними категоріями. Як стверджує автор, «український досвід війни виявляється значно складнішим за політично й ідеологічно орієнтовані схеми, які дотепер зберігають свій вплив в історіографії і в публічних репрезентаціях історії Другої світової війни». Див.: Боровик М. Колаборація і колаборанти в повсякденному сприйнятті мешканців України (на матеріалах усної історії) проекту «Україна в роки Другої світової війни: повсякденний досвід виживання» // Сторінки воєнної історії України.— 2013.— 16.— С. 164.

¹⁸ Непарно значна кількість таких осіб не була реабілітована в умовах незалежної України протягом 1990-х рр.

міжнародних законів¹⁹, противники були націлені на тотальне знищення один одного, використовуючи аморальні засоби аж до масових вбивств. У цій війні державне насильство і злочини проти людяності перепліталися з масовим соціальним насиллям. Зазначимо, що частина населення України, яке виросло і прожило в умовах радянського терору, Голодомору, перманентної економічної кризи, ігнорувало мораль, було «отруєне» ксенофобією, антисемітизмом, екстремізмом, страхом і ненавистю до всіх «внутрішніх та зовнішніх змовників»²⁰.

¹⁹ Наприклад, дві держави не дотримувались Гаагської конвенції про закони та звичаї війни від 18 жовтня 1907 р. та Женевської конвенції стосовно поводження з військовополоненими від 12 серпня 1929 р. (цей міжнародний документ СРСР не підписав). 25 серпня 1931 р. Радянський Союз приєднався до Женевської конвенції від 12 серпня 1929 р. «Про поліпшення участі хворих та поранених у діючих арміях» та встановив карну відповідальність за порушення її положень. 17 липня 1941 р. СРСР запропонував Третьому райху: Країна Рад де-факто приєднається до протоколу Женевської конвенції про військовополонених 1929 р., якщо він буде гарантовано діяти щодо радянських військовополонених. Швеція 19 липня 1941 р. повідомила нотою уряд Райху що уряд СРСР готовий визнати положення Гаагської конвенції за умови аналогічних дій Німеччини. Проте верховне командування Вермахту віддало перевагу діям, формально не пов'язаним з кодифікованим міжнародним правом ведення війн. Досягнути домовленості не вдалося. До 1 лютого 1942 р. у німецькому полоні загинули або були розстріляні більше 2 млн. військовополонених (це стверджує німецький історик Кристіан Штрайт (Christian Streit). Див.: <https://www.welt.de/geschichte/zweiter-weltkrieg/article173239044/Kriegsverbrechen-Nicht-arbeitende-Kriegsgefangene-haben-zu-verhungern.html>. 6 лютого 2018 р. Проблематика політики нацистів щодо військовополонених є темою окремого дослідження, тому не висвітлювалась у документах збірника. Існує значна кількість літератури з цієї проблематики. Наприклад, див.: Барсток В. Міжнародне право і судові репресії щодо військовополонених (перша половина XX ст.): історичний контекст проблеми // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал.— К., 2015.— Вип. 3 (9).— С. 93–104. Принагідно зауважимо, що у квітні 1942 р. в так званій «Коричневій теці» (ч. 2) райхсміністра Альфреда Розенберга зазначалось: «Постанови Гаагської конференції щодо управління країною, що захоплена чужою військовою владою, не дійсні, тому що СРСР має розглядатися як ліквідований та Німеччина внаслідок цього повинна в інтересах країни виконувати всі урядові функції. Тому є допустимими усі заходи, котрі німецьке управління вважатиме за необхідні та відповідні для виконання такого широкого завдання». Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 38; Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах.— М.: Глав. изд-во юрид. лит-ры, 1961.— Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор.— С. 229; Т. V.— С. 169.

²⁰ Висловлені міркування не означають, що співробітництво певної кількості місцевого населення в Україні з нацистами в період окупації було своєрідним політичним антибільшовицьким блоком й, так само, не ведуть до висновку, що радянський режим спровокував «колабораціонізм українців» з нацистами. Такі припущення були б та й є (вони лунають у публічній площині в Україні) черговими міфами, адже маємо розглядати кожний випадок співробітництва/«колаборації» окремо з встановленням власних мотивів та ідеологічних мотивацій кожної особи.

У перші місяці нападу нацистів та їхніх союзників на СРСР сотні тисяч українських громадян мобілізували до діючої Червоної армії, більшість з них загинула на фронтах й у ворожому полоні. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали майже 3 млн. 692 тис. громадян України²¹. Значна частина з тих мобілізованих теж загинула. За останніми оцінками кількість загиблих військовополонених-громадян України оцінюється щонайменше у 500 тис. осіб²². Сучасні дослідники вказують, що втрати військового складу з числа українців і громадян України інших національностей за роки війни становили близько 4,1 млн. осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, тих, які померли у шпиталях у перші повоєнні роки)²³.

Останніми роками у світовій історіографії затверджується погляд на насильство нацистів як прояв нового типу колоніалізму, що мав коріння у європейській історії²⁴. Вони жили у світі імперіалізму, що був пов'язаний з ідеями расової зверхності та «життєвого простору». Такі ідеї відображали найгірші риси колоніалізму: насильницькі переміщення населення, рабська праця, масові вбивства й, нарешті, основне — переконання, що німці є носіями більш «високої» та розвинутої культури, культтрейгерами, котрі відіграють прогресивну роль на варварському Сході. Присутність німців у Східній Європі вважалась нацистами за благо для місцевих народів, часткою неминучого цивілізаційного прогресу.

²¹ Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України.— 2015.— № 3.— С. 13; Кидонь В. Радянські військові мобілізації 1943 року в Україні як чинник суспільно-політичної обстановки: історіографічні нотатки // Сторінки воєнної історії України.— 2017.— Вип. 19.— С. 83–99.

²² В Україні була створена мережа таборів для військовополонених. Найбільшими серед них були Сирецький та Дарницький в Києві, «Цитадель» у Львові, табори у Полтаві, Мелітополі, Донецьку, Дніпропетровську та ін. тільки у «Цитаделі» від голоду та хвороб загинуло 140 тис. чоловік, у Хорольських таборах — більше 57 тисяч. У Кременчузі у таборі знищили 40 тис. солдатів та офіцерів, у Володимир-Волинському — 25 тис. у «Гросс-лазареті» в Славуті Кам'янець-Подільської області німецькі лікарі поширювали тиф, туберкульоз, дизентерію. Полонених розстрілювали задля розваг. За два роки знищили 150 тис. солдатів та офіцерів. Див.: Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.— К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.— С. 182, 559. Коли міжнародна спільнота виступила проти жорстокого поводження з радянськими полоненими, юристи вищого командування Вермахту заявили, що СРСР відмовився підписати Женевську конвенцію 1929 р. про поводження з військовополоненими, тому Райх мав право поводитися із ними на власний розсуд, як із «людьми другого сорту».

²³ Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945.— К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.— С. 561.

²⁴ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.— К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010.— 368 с.

Ще у Першу світову війну військова окупаційна адміністрація розглядала східноєвропейські території як життєвий простір, а народи як раси, що мають бути упорядковані німецькою владою та організаційними формами існування. Ці уявлення перепліталися від 1920 р. із поглядами очільників нацистського руху на самовизначення населення Німеччини, тобто на необхідність розширення кордонів нової революційної держави — Третього райху. Втілення вищезазначених ідей завоювання «життєвого простору» на Сході, регулювання народонаселення континенту та світу, економічної експлуатації «відсталих територій» відбулось у Східній Європі.

Адольф Гітлер наголошував, що війна з СРСР є війною цивілізованої Європи з «дикою Азією». Радикальний антисемітизм нацистів²⁵ переміщувався з расовою теорією, в якій боротьба з євреями вважалась рушійною силою розвитку Райху, а слов'яни, зокрема українці, були нижчою расою. В січні 1941 р. у секретній промові перед підлеглими райхсфюрер СС Генріх Гімлер заявив, що головною метою війни проти СРСР є знищення 30 млн. людей²⁶. Одразу після вторгнення очільники нацистів розпочали реалізацію людозжерних планів. Передбачалося, що німецькі війська зможуть забезпечуватись продовольством за рахунок окупованих територій, а коли вони вилучать усе, що потрібно, то десятки мільйонів людей — місцевих мешканців помруть від голоду. Єврейське населення підлягало докорінному винищенню.

16 липня 1941 р. на нараді з питань окупаційної політики Гітлер проголосив, що керівництво Третього райху приступає до «остаточного врегулювання» питання щодо життєвого простору на окупованих територіях СРСР. На його думку, основне завдання полягало в тому, щоб «розрізати величезний пиріг» з метою оволодіти, управляти та експлуатувати, а ще й

²⁵ Згідно поглядів революціонера-расиста А. Гітлера навіть дрібні дози «німецької крові» могли домінувати над іншими «расами/сортами», за виключенням єврейської крові. Ця кров спроможна була проявляти себе через покоління. Тому потрібно було її докорінно винищити. Детальніше див.: Connolly John. Nazis and Slavs: From Racial Theory to Racist Practice // Central European History.— 1999.— Vol. 32. N1.— P. 1—33.

²⁶ Див.: Cesarani David. Holocaust: From the Persecution of the Jews to Mass Murder.— London: Routledge, 2004.— P. 366. На Нюрнберзькому процесі про цю промову задав обергрупенфюрер СС и генерал військ СС Е. Бах-Зелевський, який очолював боротьбу з партизанським рухом на територіях СРСР та Польщі. Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах.— М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958.— Т. III. Военные преступления и преступления против человечности.— С. 357—358. Колишній райхсмаршал Генріх Геринг підтверджував цей факт. Див.: Там само.— Т. 5. Допросы подсудимых и речи адвокатов.— С. 37—38.

не допускати створення чужих збройних сил на захід від Уралу²⁷. 6 серпня 1941 р., після поїздки Україною, в Бердичеві Гітлер заявив, що Європа — це поняття не географічне, а расове. Територія Росії (для фюрера поняття узагальнене) має стати для нацистів (зокрема, німецьких поселенців) тим, чим Індія була для Англії.

Через рік у ставці «Вервольф» під Вінницею Гітлер прочитав книгу Л. Альсдорфа «Індія» про колоніальну політику британців. Тоді у бесіді з міністром озброєнь Райху А. Шпеєром він конкретизував свої погляди: на відміну від англійців німці повинні були не лише економічно експлуатувати окуповані території, а й заселяти їх німцями, стримуючи ріст не арійського населення²⁸. Така колоніальна політика суттєво відрізнялась від інших колоніальних практик — вона виключала цивілізаційну місію, асиміляція місцевого населення не передбачалась, ба більше, змішування рас прирівнювалось до карного злочину. Отже, Україна розглядалася нацистами у довгострокових планах як «життєвий простір» німецького народу. Все місцеве населення, крім етнічних німців, планувалося видалити з цієї території, що мала бути поділеною між вояками-переможцями й перетворитися на простір для майбутніх німецьких сільськогосподарських поселень. Підкреслимо ще раз: на відміну від таких планів-мрій у нацистів існувала й пріоритетна мета — негайне винищення євреїв.

Адольф Гітлер погодився віддати диктатору Румунії Йону Антонеску частину південних територій України. 19 серпня 1941 р. в Тигині (Бендерах) представники німецької та румунської влади підписали

²⁷ Див.: Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах.— М.: Глав. изд-во юрид. лит-ры, 1958.— Т. II. Преступления против мира.— С. 582; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.— С. 176. Відповідно до таких настанов у «Коричневій теці (ч. А)» А. Розенберга зазначалось: «Східні області призначені не для того, щоб розвиватися та жити власним життям, незалежно від Європи, вони лише частина велико-німецького та європейського життєвого простору та, внаслідок цього, мають певні завдання». Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 4. У директивах Г. Геринга (так звана «Зелена тека») щодо керівництва економікою в окупованих східних областях підкреслювалось: «Абсолютно недоречно думати про те, що окуповані області мають бути якомога швидше приведені до ладу, а економіка їхня відновлена». Відверто занотовано: «Німеччина не зацікавлена у підтримці продуктивності праці на цій території. Вона постачає продуктами харчування лише розташовані там війська... Населення в цих районах, зокрема міське населення, приречене на голод. Необхідно буде вивозити це населення до Сибіру». Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 80; Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах.— М.: Глав. изд-во юрид. лит-ры, 1957.— Т. I. Подготовка суда. Открытие процесса. Вступительные речи главных обвинителей. Заговор.— С. 496; Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах.— М.: Глав. изд-во юрид. лит-ры, 1961.— Т. VII. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор.— С. 20.

²⁸ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.— К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010.— С. 46, 49.

договір, за яким Одеська, західні райони Миколаївської, південні райони Вінницької областей передавались Румунії у тимчасове управління для економічної експлуатації. Територія отримала назву «Трансністрія»²⁹. 26 лютого 1942 р. Антонеску на засіданні румунського уряду заявив: «Трансністрія стане румунською територією, ми її зробимо румунською і виселимо звідси все чужонаціональне населення»³⁰.

На згаданій вище нараді А. Гітлер призначив райхскомісаром України гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха³¹, відомого діяча лівого крила нацистської партії, який відверто казав, що якщо б не його зустріч з фюрером, то він, вірогідно, став би комуністом. У лавах нацистів з 1930-х рр. було відомо його захоплення окремими аспектами радянської держави. Кох протягом 1941–1943 рр. перебував в Україні менше шести місяців, віддаючи перевагу Кенігсбергу — столиці Східної Пруссії³², але він вирізнявся відвертою ненавистю та гострою ксенофобією до українців. Цей нацист характеризував їх як «недолюдей», «білих негрів», які мають служити німцям. Відомо його висловлювання: якщо б він зустрів українця, гідного сидіти з ним за столом, він мав би застрелити його.

На нарадах вищих чиновників райхскомісаріату «Україна» гауляйтер давав настанови на кшталт: «...немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці мають працювати на Німеччину, ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ»³³. 5 березня 1943 р. на нараді в Києві Кох ще раз підкреслив: «Ми раса панів/володарів і повинні

²⁹ Текст декрета Антонеску див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп.— Киев: Наукова думка, 1985.— Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.).— С. 304–305.

³⁰ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.— С. 177.

³¹ Офіційний наказ про призначення Е. Коха був підписаний 20 серпня 1941 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 142, арк. 94; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп.— Киев: Наукова думка, 1985.— Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.).— С. 305. На нараді 16 липня 1941 р. Г. Геринг висунув кандидатуру Е. Коха у якості райхскомісара України як «особистість з величезною ініціативою та гарною підготовкою». Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах.— М.: Глав. изд-во юрид. лит-ры, 1961.— Т. VII.— С. 207. У зв'язку з цією нарадою було також ухвалено рішення про утворення на території Східної Галичини дистрикту «Галичина», який було приєднано до Генерал-губернаторства.

³² Нині м. Калінінград Російської Федерації.

³³ Це свідчення одного з підлеглих Е. Коха. Див.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів.— К.: Держполітвидав УРСР, 1963.

пам'ятати, що навіть самий поганий німецький робітник є у біологічному сенсі й з расової точки зору у тисячу разів ліпший за дане місцеве населення»³⁴.

Зазначимо, що за наказом керівництва Райху особовий склад Вермахту не притягали до відповідальності за будь-які злочини, вчинені щодо цивільного населення³⁵. Наказ «Барбаросса» від 13 травня 1941 р., який регламентував діяльність військових трибуналів на Сході, встановив, що за жоден кримінальний злочин, вчинений німецькими солдатами проти радянського цивільного населення, не належить карати учасників. Просування німецьких частин супроводжувалось непоодинокими розстрілами місцевих мешканців, фізичним і сексуальним насиллям. 16 вересня 1941 р. начальник штабу верховного командування Вермахту В. Кейтель видав наказ щодо придушення незадоволення окупацією, в якому відверто зазначалось: «...людське життя в країнах, котрих це стосується, абсолютно нічого не варте, так що страхаючий вплив можливий лише шляхом застосування незвичної жорстокості». У випадку вбивства німецького солдата цивільними пункт «Б» наказу передбачав смертну кару «50–100 комуністів»³⁶. Таке ж коїлось через деякий час при відступі — звірства здійснювали як охоронні, так і фронтові частини Вермахту³⁷.

³⁴ Див.: Berkhoff Karel C. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule.— Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004.— С. 37; Генерали и офицеры Вермахта рассказывают... Документы из следственных дел немецких военнопленных. 1944–1951.— М.: МФД, 2009.— С. 95. Цікаво, що Е. Коха засудили лише 9 березня 1959 р. у Варшаві до смертної кари, яку замінили на довічне ув'язнення. Чому Сталін не віддав наказу судити Коха в СРСР, досі не відомо. Біографію Коха див.: Ralf Meindl: OstpreuJens Gauleiter. Erich Koch — eine politische Biographie.— (Einzelveröffentlichungen des DHI Warschau, 18), Osnabrück (fibre Verlag) 2007.— 575 p.

³⁵ 13 травня 1941 р. начальник штабу верховного командування Вермахту В. Кейтель за дорученням А. Гітлера опублікував відповідну директиву про застосування військової підсудності в районі дії плану «Барбаросса». Див.: Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8-ми томах.— М.: Юрид. лит., 1991.— Т. 5.— С. 288–290. 6 червня 1941 р. Гітлер видав відомий «Наказ про комісарів», що вимагав негайної страти для політруків та комісарів з-поміж військовополонених Червоної армії. Також передбачалось знищувати не лише нападників на німецьких солдатів поза лінією фронту, але й їхніх родичів та «прихильників», а у випадку не знайдення нападників, застосовувалась колективна відповідальність аж до знищення сіл. Див.: Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні.— К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010.— С. 54.

³⁶ Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми томах.— М.: Глав. изд-во юрид. лит-ры, 1960.— Т. V. Допросы подсудимых и речи адвокатов.— С. 115–116.

³⁷ Тактика «випаленої землі» повсюдно застосовувалась підрозділами Вермахту відповідно до наказу від 7 вересня 1943 р. Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп.— Киев: Наукова думка, 1985.— Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.).— С. 298.

У німецькій історіографії та суспільстві до середини 1990-х рр. точилися дискусії про відповідальність армії за злочини нацизму³⁸. Історики та суспільство важко визнавали провину та відповідальність за злочини Другої світової війни. Зі свого боку зауважимо, що тисячі документів, які зберігаються в українських архівах, свідчать: Вермахт, як і румунські, угорські, італійські, словацькі та ін. військові підрозділи несе повну юридичну та моральну відповідальність за злочини, скоєні під час боїв на Східному фронті. «Звичайні» солдати брали участь у вчиненні масового знищення населення³⁹.

З перших днів окупації нацистами та їхніми союзниками українських територій для місцевого населення насильство залишилося трагічною складовою повсякденності⁴⁰. Важливо зазначити, що пріоритетне для загарбників масове знищення євреїв, ромів, психічнохворих, дітей в інтернатах і «трудових колоніях» супроводжувалось вбивствами військовополонених, комуністів, радянських активістів, представників різних парамілітарних формувань, пересічних людей. Грабежі, виселення з квартир і будинків, побиття, обмеження свободи пересування, сексуальне насильство над жінками та дітьми здійснювали представники частин Вермахту, німецьких підрозділів «безпеки», військової та цивільної адміністрацій у райхскомісаріаті «Україна», дистрикті «Галичина» Генерал-губернаторства, тиловому районі групи армій «Південь» та місцеві поліції в селах і містах.

Вбивства мирного населення окупанти вчиняли з різних причин: у відповідь на будь-який прояв непокори, зокрема, невдоволення селян на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної

³⁸ Дискусія в Німеччині закінчилась визнанням відповідальності Вермахту. Цьому сприяла виставка про злочини Вермахту у 1995 р.

³⁹ Це неодноразово зазначалось на Нюрнберзькому процесі. Також див.: Дубик М. Спогади німецьких військових про воєнні події на території України (1941–1944): ступінь залучення джерел до наукового обігу // *Сторінки воєнної історії України*.— 2016.— Вип. 18.— С. 28–3 та інформації органів НКВС УРСР: Розділ 2 даного збірника. Підкреслимо особливий масштаб звірств, що здійснювались нацистами над цивільним населенням за відмову від евакуації під час наступу Радянської армії. Наприклад, в Артемівську (Бахмуті) 1–2 вересня 1943 р. розстріляли на вулицях до 3000 осіб, 2000 угнали, значну частину яких разом з мешканцями навколишніх сіл розстріляли по дорозі, а хати спалили. До 200 осіб з цих та інших евакуйованих людей загинули під гусеницями німецьких танків на переправі через Дніпро. Ці заходи влаштовували не лише охоронні підрозділи. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 148, арк. 22–26. Документи свідчать, що фронтові військові частини здійснювали звірства під час відступу на всій території України.

⁴⁰ Директива А. Розенберга від 23 серпня 1941 р. встановила на окупованих територіях жорсткий каральний режим. Див.: *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп.*— Киев: Наукова думка, 1985.— Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.).— С. 305–307.

влади, несплату податків та обов'язкових поставок сільгосппродукції, ухиляння від виконання трудової повинності та виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті, убивства німецьких військовослужбовців⁴¹.

Особливо жорстокі каральні акції здійснювали окупанти з метою «утихомирення» населення, яке підтримувало або потенційно могло підтримувати партизанський рух. У рамках цих акцій гітлерівці стерли з лиця землі понад 350 українських сіл, населення яких звинувачували у допомозі партизанам, та знищили десятки тисяч мирних жителів⁴².

Нацисти реалізовували плани винищення мирного населення голодом. Робилося це свідомо та, у першу чергу, спрямовано було на табори військовополонених та великі міста. У містах блокувався завіз продуктів з приміських районів, а продукти, надані для працюючого населення, становили менше того мінімуму, котрий був необхідний для підтримання життєдіяльності людського організму. Часто-густо через штрафи та інші покарання міські жителі залишалися й без цих мізерних харчів. За неповними даними, в окупованому Харкові померли від голоду та виснаження близько 110–120 тис. осіб. Масові випадки голодної смерті мали місце серед міського населення Києва, Сум, Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької та інших областей. Внаслідок безконтрольних та надмірних заходів окупантів щодо заготівлі сільськогосподарської продукції

⁴¹ Див.: Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України.— 2015.— № 3.— С. 16.

⁴² Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України.— 2015.— № 3.— С. 16. Усі родичі однієї з бабусь автора були спалені нацистами в селі Переброди Овруцького району сучасної Житомирської області. Це була цілеспрямована політика, ініційована А. Гітлером, та втілена керівниками на місцях. Військовий трибунал військ МВС Українського округу (така назва у документі) 17–28 січня 1946 р. допитав колишнього гебіткомісара Мелітополя Георга Гейніша, який розповів про виступ Е. Коха на нараді 28 гебіткомісарів в серпні 1943 р.: «Він (Кох) заявив, що головний комісаріат не зупиниться перед тим, щоб з метою знищення партизанського руху спалити всі села та населення вигнати в Німеччину. Села слід спалювати вщент, стерти їх з лиця землі. Він заявив, що політична настанова, якою ми маємо керуватися, полягає в тому, що краще десять зайвих людей повісити, ніж одного залишити неповишеним. Від нас вимагалось, щоб ми, не звертаючи ні на що уваги, жорстоко поводитися з місцевим населенням. На закінчення він зазначив і підкреслив, що всі ці вказівки і накази не йдуть в розріз, а повністю узгоджені з політикою самого Гітлера. Він вказав, що усі керівні вказівки, які вони отримали, вироблялися виключно в головній квартирі фюрера — Гітлера». Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 148, арк. 3.

в 1942–1943 рр.⁴³ голод охопив сільську місцевість Київщини, Вінниччини, Житомирщини, Сумщини та інших областей⁴⁴. В умовах руйнування житлового фонду та системи медичного обслуговування населення масштабних розмірів набули інфекційні хвороби.

Складовою широкомасштабного терору нацистів була примусова депортація працездатних людей на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної сім'ї. З України в її нинішніх межах, тобто включаючи Закарпаття і Крим, з 1941 до 1944 рр. депортували 2 402 234 мешканці. На примусових роботах у Німеччині загинули близько 450 тис. оstarбайтерів, вивезених з України⁴⁵.

Одну з провідних ролей у знищенні цивільного населення відігравали особливі поліцейські загони, завданням яких було масове вбивство «небажаних елементів». 28 квітня 1941 р., після переговорів представника головного командування Вермахту генерала-квартирмейстера Едуарда Вагнера з уповноваженими начальника Головного управління імперської безпеки (РСХА) Рейнгарда Гейдриха⁴⁶ — спочатку начальником ІV управління РСХА Генрихом Мюллером, а потім начальником відділу Е (контррозвідка) Вальтером Шелленбергом у військовій частини надіслали наказ щодо регулювання діяльності поліції безпеки та СД у сухопутних військах. Відповідно до нього створювались оперативні групи (айнзацгрупи), оперкоманди (айнзацкоманди та зондеркоманди). Айнзацгрупи

⁴³ Згаданий у попередньому посиланні Гейніш розповідав про методи заготівлі продуктів на Мелітопольщині: «Якщо хтось бажав уникнути або відмовитись від надання відомої кількості продовольства, то з такими селянами поводитись дуже жорстоко: їх арештовували, кидали до в'язниці. В моїй практиці були випадки, коли я сам віддав до суду трьох селян, які відмовились доставити продукти, що вимагались. Я цих селян віддав до суду, що знаходився у підпорядкуванні поліції міста Мелітополя, і вони були засуджені до смертної кари — розстріляні». Це відбувалося влітку 1943 р. Взагалі, тоді в прилеглих до міста районах заарештували до 4000 людей. Частина засудили до різних строків покарання місцевим судом, а тих, хто потрапив до СД — розстріляли чи вивезли на роботи у Німеччину. Схожі дії застосовувались на Київщині, де з метою реквізиції продовольства поліцією та жандармерією оточувались села та вилучалось все продовольство. У випадках виявлення прихованого продовольства здійснювались розстріли. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 148, арк. 7, 84. Щодо звірств нацистів у Мелітополі священик В. Тихонович 20 січня 1946 р. свідчив/розповідав, як здійснювались масові розстріли євреїв у протитанкових ровах між селами Вознесенівкою та Константинівкою, дітей від «змішаних браків» українців і євреїв, облови на молодь для депортацій у Німеччину, арешти українського населення, спалення с. Вознесенівки та розстріли її мешканців. У звірствах брав участь Гейніш, який з'явився у Мелітополі наприкінці вересня — на початку жовтня 1942 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 247, арк. 26–30. Гейніш був засуджений та 29 січня 1946 р. повішений у Києві (на місці, де розташований сучасний Майдан Незалежності).

⁴⁴ Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України. — 2015. — № 3. — С. 18.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Гімлер віддав наказ Гейдриху щодо проведення переговорів.

підпорядковувалися РСХА. За наказом від 14 червня 1941 р. чисельність оперкоманди мала складати 130–160 осіб, зондеркоманди — 70–82 особи. Кожна оперкоманда могла мати 31–37 легкових автомашин, 6 — вантажних, 3 мотоцикла, зондеркоманда — 17–20 легковиків та 2 мотоцикла. Особовий склад команд формувався з чиновників та службовців поліції безпеки (гестапо та кримінальної поліції) та СД, а також резервістів з військ СС. Більшість офіцерів опергруп на початку діяльності були кримінал-комісарами з гестапо та кримінальної поліції, а також фюрерами СД в СС⁴⁷. Від 22 червня 1941 р. ці нацисти знищували цивільне населення на території СРСР.

Група «С» діяла у північній і центральній частині УРСР, містах Львів, Золочів, Житомир, Проскурів, Вінниця, Дніпропетровськ, Київ, Сталіно, Ростов-на-Дону; група «Д» — у південній частині України, Бессарабії, районі Кишиніва, Криму. Вказані групи знаходились у зоні відповідальності групи армій «Південь»⁴⁸.

17 липня 1941 р. Гейдрих провів нараду з керівниками айнзацгруп. 29 червня та 1 липня 1941 р. він надіслав телеграми до айнзацгруп з вимогою не перешкоджати, а навпаки, інтенсифікувати «місцеві народні погроми», завдяки яким було можливим ліквідувати прорадянські сили — «більшовиків та євреїв». При цьому важливим було не залишати «жодних слідів», щоб потім місцеві «кола самозахисту» не могли посылатися на якісь розпорядження або дані їм політичні запевнення»⁴⁹.

Офіцери безпеки цих груп, організовані в зондеркоманди та айнзацкоманди, здійснювали масові вбивства до 1943 р. включно. Якщо у перші дні війни вони за участі окремих груп місцевого населення вбивали переважно євреїв — чоловіків⁵⁰ та комуністів (військовополонених — політруків, співробітників партійно-радянського апарату, які залишились на окупованій території), то незабаром застосовувались масштабні розстріли та отруєння газом у спеціально обладнаних автомашинах всіх євреїв та «небажаних елементів».

⁴⁷ Круглов Александр: Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.— Часть I.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2008.— С. 9.

⁴⁸ Командири айнзацгрупи «С»: бригаденфюрери СС і генерал-майори поліції Отто Раш, Макс Томас, оберфюрер СС Хорст Беме. Командири айнзацгрупи «Д»: штандартенфюрер СС Отто Олендорф, оберфюрер СС Вальтер Біркамп.

⁴⁹ Див.: Струве Кай. ОУН(б), німці та антиєврейське насильство в Галичині влітку 1941 року // *Ukraine moderna*.— 2017.— N24.— С. 216–237.

⁵⁰ Це неодноразово зазначалось у літературі. Наприклад, див.: Oggoreck R. Die Einsatzgruppen und die “Genesis der Endlösung”.— Berlin, 1996; Christopher Browning (mit einem Beitrag von Jürgen Matthäus). Die Entfesselung der „Endlösung“. Nationalsozialistische Judenpolitik 1939–1942.— Berlin: Propyläen Verlag, 2003.

У першому розділі даного збірника вміщено документи айнзацгруп, що вже оприлюднені у Німеччині, Ізраїлі та частково в Україні⁵¹. Автори, з метою ознайомити з текстами широку громадськість вирішили опублікувати їх українською мовою⁵². Дослідники та усі, хто цікавиться історією, зможуть зробити висновки щодо антилюдської злочинної діяльності офіцерів айнзацгруп, здійснення смертельної політики «мак'явелівського гатунку»⁵³.

Наприклад, донесення оперативної групи В від 2 липня 1941 р. (з 7–9 липня — група С) повідомляло⁵⁴, що поляки є антикомуністами та антисемітами, тому проти них не планувалися знищувальні акції на території Галиції. Навпаки, стверджувалось, що їх можна обережно використовувати для погромів (вбивств євреїв) та як інформаторів. Після спроби проголошення 30 червня 1941 р. Українськими Національними Зборами, з ініціативи ОУН(б), Акту про відновлення Української держави керівництво айнзацгрупи протидіяло керівникам ОУН(б), здійснювало проти них репресивні заходи. Це відбувалось, незважаючи на попереднє співробітництво абверу з ОУН(б), отриману інформацію про масові розстріли учасників «українського повстанського руху»

⁵¹ Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.].— Darmstadt: Wiss. Buchges., 2011; Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann.— Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014. Відомий дослідник Голокосту Олександр Круглов зробив переклад російською мовою та оприлюднив низку документів айнзацгруп. Див.: Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов.— К., Ин-т иудаики, 2002.— 486 с.; Круглов Александр: Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.— Часть I.— Днепрпетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лира ЛТД», 2008.— 240 с.; Часть II.— 2009.— 312 с.; Часть III.— 2009.— 284 с.; Часть IV.— 2010.— 304 с.

⁵² Переклад здійснила старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук Н. Кашеварова. Російськомовний переклад значної частини цих документів, що були надані Міжнародному військовому трибуналу у Нюрнберзі, зберігається в ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76–80. У перекладі маютьсся суттєві помилки та неточності.

⁵³ Маєтьсся на увазі запропонована Нікколо Мак'явеллі ідея управління державою за допомогою політики, незалежної від моральних принципів.

⁵⁴ Ця група у перші тижні війни з СРСР діяла у зоні наступу 6-ї та 17-ї армій Вермахту. 25 червня 1941 р. зондеркоманда 4а зі складу опергрупи С прибула до Сокаля (Львівської області), де 27 червня здійснила перші розстріли. 2 липня 1941 р. опергрупа особливого призначення (Einsatzgruppe z.b.V.) здійснила перші розстріли євреїв у Львові. 6-а та 17-а армії діяли у складі групи армій «Південь» проти військ Південно-Західного фронту Червоної армії. Їхні підрозділи брали участь у боях на Галичині та Волині, під Уманню, Києвом, Харковом, на Кубані і Кавказі. Були розгромлені під Сталінградом, зокрема повністю знищена 6-а армія. 17-а армія у жовтні 1943 р. відступила у Крим, де весною 1944 р. була практично знищена. Штаб й окремі частини були евакуйовані у розпорядження групи армій «Південна Україна».

у в'язницях Західної України, що були скоєні НКВС тижнем раніше. Так, у Берлін донесли, що співробітники НКВС 25 червня 1941 р. розстріляли у Львові 3 тис. в'язнів. У наступних повідомленнях опергрупи С містилась інформація не лише щодо масових розстрілів командами 4а, 4в, 6, що входили до її складу, євреїв та «російських агентів», але й про сприяння цим акціям частинами Вермахту та місцевим населенням. Антиєврейські акції мешканці та члени ОУН вчиняли й у Добромилі, Самборі, Львові⁵⁵.

Вельми показовими були спостереження та оцінки нацистами діяльності їхніх союзників. Так, угорці проголосили окуповане Закарпаття складовою частиною Угорщини, увели власну поліцію та адміністрацію, грабували та руйнували підприємства (з Коломиї вивезли навіть шкільні мікроскопи), конфісковували продовольство. Вони, за оцінками есесівців, симпатизували полякам та переслідували українців. Незабаром у Берлін надійшла інформація, що українські населені пункти просили німецької допомоги через побоювання початку польського насильства, підтриманого угорцями.

Від 6 липня 1941 р. на Північній Буковині розпочала діяльність опергрупа D⁵⁶. Три дні у повному контакті з румунськими військами команди групи розстрілювали комуністів та євреїв у Чернівцях. Незабаром карателі здійснили масові вбивства у прилеглих районах. Група повідомляла, що румунські солдати займалися мародерством, а їхнє жорстоке поводження з населенням було спрямоване, передусім, на українців. Есесівці вирішили «підштовхувати» румунів до знищення євреїв. Одночасно нацисти намагались запобігти бажанню румунів остаточно вирішити «українське питання» на Північній Буковині та стримували антиукраїнські дії союзників. Румуни розпочали арешти українців вже з 10 липня, декого з них жандарми розстріляли без суду і слідства, що викликало обурення населення. Натомість нацистські оперкоманди з власних міркувань пропонували певне співробітництво з ватажками

⁵⁵ Нещодавні дослідження зв'язку між розстрілами ув'язнених співробітниками НКВС у Львові, масовими розстрілами євреїв айнзацгрупою, єврейськими погромами та участю в них членів ОУН див.: Химка Джон-Пол. Львовський погром 1941-го года: немцы, украинские националисты и карнавальная толпа // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры — Русское издание. — 2017. — № 1 (<http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss27.html>); Струве Кай. Масові вбивства в'язнів львівських тюрем: що відомо про місця та кількість жертв? // «Україна модерна». Міжнародний інтелектуальний часопис (<http://uamoderna.com/md/struve-lonckoho>). Дата доступу. 9 вересня 2018 р.

⁵⁶ Оперкоманди групи діяли у зоні відповідальності 11-ї німецької армії на схід від Дністра, а зондеркоманда 11b — 4-ї румунської армії. Перші розстріли євреїв у Чернівцях айнзацгрупою D були здійснені 9 липня 1941 р. (зондеркоманда 10b). 4-а румунська армія була націлена на захоплення Одеси.

місцевої ОУН з метою спонукати їх до видачі румунам комуністів та радянських активістів та запобігти збройному опору українців.

Крім Чернівців, у липні 1941 р. айнзацкоманди опергрупи D із залученням вояків Вермахту та поліції безпеки нищили людей у Хотині, Піщанці, Чечельнику, Ольгополі, Жабокричці, Каташині, Кодимі, Могилів-Подільську, Ямполі інших населених пунктах Вінницької та Одеської областей. Нерідко вони наражалися на обурення та незадоволення місцевих мешканців, проте беззбройні люди не наважувались на відкрите протистояння. У деяких випадках, як от у Кодимі, місцеві видавали карателям євреїв та радянських активістів.

У середині липня 1941 р. опергрупа С підштовхувала антиєврейські погроми, що здійснювались у містах та містечках Галичини, здійснювала масові розстріли євреїв та комуністів. Як зазначалося в інформаціях, місцеві українці допомагали виявляти усіх «небажаних» осіб, як у захоплених населених пунктах, так і в таборах військовополонених. Проте українці, які воювали у лавах Червоної армії, нерідко чинили впертий опір загарбникам, хоча значна частина серед них не бажала воювати.

Есесівці помітили тактику «випаленої землі», що використовували більшовики, їхню шалену пропаганду серед солдатів та селян. У відповідь на будь-який, навіть дрібний, опір гітлерівцям частини вермахту та охоронні підрозділи нищили цивільне населення. Так, на початку липня 1941 р. в одному селі неподалік від Рівного було обстріляно німецькі війська. На підставі цього кілька сіл було спалено вщент.

Оперативні команди доповідали у Берлін зміст свідчень жертв комуністичного терору, яким пощастило вижити. Зрозуміло, що цей матеріал, відповідно інтерпретований, служив доказами «правильності» антисемітських та антикомуністичних напрямків політики Райху та сумлінності її виконавців. Одночасно його широко використовували у нацистській пропаганді.

Документи, що публікуються у першому розділі, дозволяють реконструювати послідовність масових вбивств⁵⁷. Оперкоманди групи С протягом липня просунулись на схід, їхній штаб діяв у Житомирі. Одне речення офіційного, лаконічного повідомлення цих злочинців дає змогу зрозуміти жахливу картину трагедії тисяч невинних людей, яких бездушно та безжалісно розстрілювали: «Проскурів — 146, Вінниця — 146, Бердичів — 148, Шепетівка — 17, Житомир — 41, Хоростків — 50.

⁵⁷ У ході опрацювання документів для публікації були відібрані такі, що безпосередньо стосуються проблематики збірника. Щодо хронології масових вбивств єврейського населення див.: Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. — Харьков: Тарбут Лаам, 2005. — С. 233–355.

В останньому населеному пункті ще 110 євреїв було вбито населенням». Тривали розстріли у Львові та на Волині. У багатьох населених пунктах швидко формувались єврейські робочі колони та гетто, запроваджувались єврейські ради, які незабаром знищувались нацистами.

Оприлюднені донесення дозволяють простежити діяльність цих каральних загонів до травня 1943 р.⁵⁸ Упродовж 1941–1942 рр. в опергрупах відбували службу понад 4 тис. осіб⁵⁹. Їх було вочевидь замало для поголовного винищення «небажаних елементів». З серпня 1941 р. в оперкоманди зараховували у якості перекладачів місцевих мешканців німецької національності (фольксдойче)⁶⁰. Вони не лише допомагали на допитах, але й брали участь у розстрілах. Від жовтня 1941 р. місцеві жителі могли бути зараховані до команд у якості шоферів та автослюсарів. З січня 1942 р. опергрупам дозволили посилювати поліцію безпеки місцевими мешканцями під контролем німецьких чиновників. До окремих оперкоманд доєднали створені з відібраних місцевих мешканців — етнічних німців, українців, поляків, росіян загони допоміжної поліції. Вони

⁵⁸ Команди розформували влітку — восени 1943 р. Принагідно зауважимо, що після винесення вироку Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі протягом 1947–1949 рр. шість складів американських військових трибуналів провели 12 судових процесів над нацистськими злочинцями. У процесі № 9, який став відомим під назвою «процес айнзацгруп», звинувачували 24 керівника груп та високопосадовців РСХА. Серед них був Отто Олендорф, який свідчив: «Коли німецька армія вдерлась у Росію, я командував айнзацгрупою D у південному секторі, і впродовж року мого перебування на цій посаді айнзацгрупа D знищила приблизно 90 000 чоловіків, жінок та дітей. У більшості це були євреї. Серед знищених були також партійні працівники-комуністи». Цитата наведена у вступній статті до видання Судебний процес по делу Верховного главнокомандования гитлеровского вермахта. Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенный в Нюрнберге 28 октября 1948 года.— М.: Изд-во «Прогресс», 1964.— С. 85. Офіцерів та окремих співробітників з опергруп судили на різних процесах у повоєнні часи. Так, восени 1967 р. у м. Дармштадт судили карателів зондеркоманди 4а айнзацгрупи С. Був з'ясований маршрут команди Україною та випадки розстрілів місцевих жителів. Серед масових вбивств цих катів вирізнялись масштабами розстріли 33 771 єврея 29–30 вересня 1941 р. у Бабиному Яру в Києві та 20 000 євреїв у січні 1942 р. в Харкові. В січні 1968 р. копію обвинувального висновку в цій справі нелегально отримав КДБ СРСР й переслав до КДБ УРСР. Див.: ГДА СБ України, ф. 11, спр. 1412, т. 1, арк. 74–85.

⁵⁹ Круглов Александр: Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.— Часть I.— Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лира ЛТД», 2008.— С. 24.

⁶⁰ Судове переслідування таких осіб триває донині. Так у 2017 р. уряд Канади у четвертий раз позбавив громадянства Гельмута Оберландера, який народився у Молочанську (до 1915 р. — Гальштадт, колишній центр меннонітського округу) Запорізької області. У 1941 р., у віці 17 років Оберландер став перекладачем в айнзацгрупі. Див.: Ex-Nazi interpreter Helmut Oberlander stripped of citizenship for 4th time // <https://www.cbc.ca/news/canada/kitchener-waterloo/helmut-oberlander-citizenship-stripped-fourth-time-1.4220666>. Дата доступу 30 вересня 2018 р.

активно використовувались у ході облав, арештів, в охороні місць страт, патрулюванні тощо⁶¹.

Айнзацгрупи мали подвійне підпорядкування. Окрім Гейдриха вони виконували накази Фрідріха Єкельна, якого на початку вторгнення в СРСР призначили «вищим фюрером СС і поліції Росія-Південь» для забезпечення безпеки тилу групи армій «Південь». Для виконання завдання у його розпорядженні знаходився ще поліцейський полк (1700 осіб), 1-а мотопехотна бригада СС (2 полки), з серпня 1941 р. — ще 2 поліцейських батальйони. Наприкінці 1941 р. у підпорядкуванні Єкельна перебували 10,5 тис. поліцейських та есесівців⁶².

Масштаби вбивчої діяльності цих нацистських карателів важко осягнути людським розумом. У другій половині 1941 р. в Україні було знищено понад півмільйона лише євреїв. Якщо на червень 1941 р. в УРСР проживали 2,7–2,8 млн. євреїв⁶³, то на початок 1942 р. на окупованій території республіки було знищено понад 1/3 євреїв, що залишились в окупації. Впродовж 1942 р. позбавили життя ще 770–780 тис. євреїв, 1943 р. — 150 тис. На початку 1944 р. в Україні залишалось 185–190 тис. євреїв, з них протягом року 1300 осіб були вбиті, понад 100 тис. (в основному із Закарпаття) — депортовані в концтабори в Польщі. Загалом у 1941–1944 рр. в Україні знищили понад 1,55 млн. євреїв. Протягом 1941 р. нацисти та їхні союзники кожного дня знищували в Україні 2600 євреїв, 1942 р. — понад 2 тис., 1943 р. — 400 осіб. Євреї складають майже дві третини знищеного цивільного населення України в 1941–1944 рр.⁶⁴

Уявлення щодо масового насильства та масштабних вбивств цивільного населення розширюють документи наступних розділів збірника. Вони складаються не лише з інформацій органів НКВС, Головного розвідувального управління Червоної армії, але й різних партійно-радянських органів, актів місцевих комісій для сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР⁶⁵, спогадів свідків, які пережили окупацію.

Автори вирішили опублікувати ці документи, тому що у складі перерахованих органів діяли або долучалися до їхньої діяльності співробітники

⁶¹ Круглов Александр: Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. — Часть I. — Днепропетровск: Центр «Ткума»; ПП «Лири ЛТД», 2008. — С. 24–25.

⁶² Круглов Александр: Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. — Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011. — С. 124.

⁶³ Врахована ймовірна кількість євреїв, які мігрували після окупації Польщі на територію радянської України.

⁶⁴ Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. — Харьков: Тарбут Лаам, 2005. — С. 356–361.

⁶⁵ Створена указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р.

НКВС, ГРУ, Смерш⁶⁶, які збирали інформацію, опитували свідків та в окремих випадках особисто створювали тексти документів⁶⁷. На наш погляд, читачі мають можливість побачити складну мозаїчну картину масового насилля періоду нацистської окупації, зробити власні судження та висновки. Зі свого боку зазначимо, наведена інформація та факти, віднайдені в архівно-кримінальних справах, свідчать що знищення відбувались, в основному, публічно та не становили таємниці для місцевого населення. Співучасники відігравали важливу роль як у охороні місць масових страт, так і особисто знищували людей.

Приклад масового знищення євреїв командами зельбштутців (загони самооборони) у Миколаївській області (документи публікуються у третьому розділі) свідчить щодо ширшого залучення до страт в окремих випадках саме місцевих мешканців, аніж вважається дослідниками нині. Ми знаємо, що місцеві німці, які увійшли до складу цих загонів, були «фольксдойче»⁶⁸, знаходились у привілейованому становищі. Проте документи свідчать про участь у вбивствах не лише різних допоміжних охоронних підрозділів, але й поліцейських з місцевих жителів⁶⁹. До того ж, більшість страчених були такими ж місцевими мешканцями, як і їхні сусіди, і це є ще одним підтвердженням співучасті громад у злочинах (це не заперечує фактів, що населення залишалось пасивним свідком масових вбивств, тобто знало про них, а у поодиноких випадках рятувало євреїв). Нині маємо ситуацію, коли громадська думка або відкидає залучення місцевих мешканців до вбивств «своїх» євреїв, ромів, партійно-радянських працівників та активістів, партизан, підпільників, або неохоче погоджується з визнанням таких фактів. Тому потрібно продовжувати дослідження, з'ясовувати конкретні факти для більш повної та достовірної реконструкції картини трагедії, ознайомлення з нею широкої громадськості тощо.

⁶⁶ Скорочене від «Смерть шпионам» — назва 3-х контррозвідальних організацій, що були створені навесні 1943 р. та діяли в СРСР в роки Другої світової війни й у перший повоєнний рік: Відділ контррозвідки в НКВС СРСР, Головне управління контррозвідки в Наркоматі оборони СРСР, Управління контррозвідки в Наркоматі Військово-морського флоту СРСР.

⁶⁷ Наприклад, науковий співробітник Управління державними архівами НКВС УРСР П. П. Гудзенко у червні 1942 р. підготував розлогу інформацію «Про звірства німецької влади в окупованих районах України. 1941–1942 роки». Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 22, арк. 23–58. Заступник начальника Управління державними архівами НКВС УРСР Павлюк був відповідальним за роботу робочої групи республіканської комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників в УРСР.

⁶⁸ «Етнічні німці», що мешкали у діаспорі. Для Гітлера та інших вождів Третього рейху термін мав політичне забарвлення на основі расової теорії.

⁶⁹ Дискусії щодо діяльності таких підрозділів стосуються переважно ОУН, УПА та мають відверто політизований характер. Зазначимо, що останні десяти років стрімко розвивались наукові дослідження насильства над населенням Трансїстрії. Ці території були найменш вивченою зоною масового нищення та вбивств євреїв.

Принагідно зазначимо, що українськими дослідниками були розроблені різні аспекти історії Голокосту: був досліджений український контекст проблематики: здійснені регіональні дослідження долі євреїв під німецькою та румунською окупацією; створені історії Праведників народів світу; оприлюднені статистичні дані жертв Голокосту; проаналізована антієврейська німецька пропаганда на окупованих українських землях; вивчена участь євреїв в русі Опору нацистському режиму. З'являються перші спроби узагальнюючих досліджень⁷⁰, а також активно вивчається проблематика українсько-єврейських стосунків під час окупації⁷¹. Нагальними є студії із складних питань історії Голокосту: співучасть неєврейського місцевого населення в масових розстрілах євреїв, що організовували та здійснювали нацистські окупанти; колаборація з німецькою окупаційною владою праворадикальних українських націоналістичних організацій під час масових екстермінацій українських євреїв. У найближчому майбутньому дослідників чекають важливі наукові теми: людська поведінка в екстремальних умовах німецької антисемітської пропаганди, персональні долі людей, родин. Перспективним шляхом вивчення є локальні дослідження конкретних місць злочинів, з'ясування як відбувалося велике зло в маленьких містечках. Не менш важливою проблематикою є аналіз стану та перспектив розвитку сучасної культури пам'яті про жертви Голокосту в Україні.

Недостатньо вивченою в українській історіографії залишається тема націонал-соціалістичних переслідувань ромів. Одне з найважливіших питань, дослідження якого попереду — це засадничі принципи політики та відповідна практика щодо «циганського питання» на окупованих територіях, а також її еволюція впродовж окупації⁷². З одного боку, на початку

⁷⁰ Див.: Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». — Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016. — 564 с.; Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье: монография. — Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2017. — 456 с.; Славик Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. — Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. — 156 с.; Гончаренко О. М. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.) — Дніпро — Переяслав-Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. — 258 с. та ін.

⁷¹ Автор висловлює ширю вдячність директору Українського центру досліджень Голокосту Анатолію Подольському за консультації та ідеї щодо стану й перспектив досліджень Шоа в Україні. Також див. ґрунтовну статтю директора Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» Ігоря Шупака: Шупак І. Я. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) // Український історичний журнал. — 2016. — № 4. — С. 152–172; № 5. — С. 176–201.

⁷² Співробітник Українського центру досліджень Голокосту Михайло Тяглий, який глибоко досліджує долю ромів в Україні в роки Другої світової війни, люб'язно надав автору поради з цієї проблематики.

окупаційного періоду воєнні та силові структури окупантів не мали чітких та однозначних розпоряджень щодо ромського населення. З іншого боку, наявні джерела свідчать про включення з плином часу спочатку кочових, а згодом осілих ромів до кола жертв.

Документи архівно-кримінальних справ, інші корпуси історичних джерел містять інформацію про ці злочини. Іноді вона доволі обмежена, що дозволяє лише встановлювати факт злочину. Так, управління НКВС у Вінницькій області в 1944 р. ініціювало агентурну справу «Зрадники» на групу поліцейських Козятини, які після вигнання нацистів перейшли на нелегальне становище. Одним з перших заарештували старшого поліцейського Ю. Бетлінського, який брав участь у вбивстві 600 єврейських і 20 циганських сімей. На допитах з'ясувалося, що він доставляв їх до місця розстрілу, відбирав золото та цінні речі⁷³.

Більш повну інформацію про розстріл ромів в Новгород-Сіверському Чернігівській області можна знайти у одній з кримінальних справ, що розслідувалась управлінням КДБ у Чернігівській області⁷⁴. Яків Савченко, якого 4 вересня 1971 р. допитували у ході розслідування, свідчив, що 1942 р. у місті заарештували родини ромів, котрі утримувались у міській в'язниці. Зокрема він пригадав: «Якось зранку начальник поліції Перелазний зібрав у приміщенні більше десяти осіб поліцейських районної поліції та об'явив, що у той день ми будемо переселяти циганські сім'ї, а саме куди він не сказав. Мене особисто з іншими поліцейськими Перелазний направив до тюрми для супроводу циган в автомашині... У тюрму ми, поліцейські, прийшли пішки. Незабаром туди прибула німецька крита брезентом автомашина, що зайшла у двір тюрми та зупинилась задньою частиною до тюремних воріт. З камер тюрми за тюремні ворота поліцейський конвой виводив арештованих циганів і наказував їм сідати у машину. Я та інші поліцейські, яких виділили для конвоювання циганів, стояли тут само, на подвір'ї тюрми, й брали участь у посадці циганів в автомашину, серед яких були чоловіки, жінки, діти. Посадивши в автомашину майже 20, а можливо й більше людей, ми — конвойні, сіли у кузов цієї ж автомашини»⁷⁵.

Машина поїхала до с. Бирино, зупинилась біля протитанкового рову. Там перебували «німці-жандарми», а дещо окремо від них — на певній відстані стояли поліцейські Новгород-Сіверської поліції. Коли машина зупинилась, німці наказали циганам злізти, люди зрозуміли, що їх привезли для страти, підняли крик, плач. Того дня з тюрми вивезли 4 машини з циганами. На наступних допитах Савченко свідчив, що в грудні 1942 р. розстріляли не менше 80 циганів⁷⁶.

Ці події зафіксовані в акті «про руйнування, грабежі, злочини, скоєні німецько-фашистськими загарбниками» у Новгород-Сіверському. Там

⁷³ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 93, д. 23, л. 3.

⁷⁴ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 13962, т. 1.

⁷⁵ Там само, арк. 66–67.

⁷⁶ Там само.

вказана точна дата події — 6 грудня 1942 р. та кількість розстріляних — 387 осіб, з них 118 чоловіків, 222 жінки, 47 дітей⁷⁷.

Взагалі, у 1942–1943 рр. помітна радикалізація «розв'язання циганського питання» у різних регіонах окупованої України⁷⁸, що в умовах браку наказів та розпоряджень «згори» змушує поставити на порядок денний питання про роль місцевих ланок адміністративного та карального апарату та визнати «поліцентричний» (за словами німецького дослідника М. Ціммерманна⁷⁹) характер нацистської антиромської політики. Ще одним з недосліджених питань є спектр реакцій місцевого не ромського населення на переслідування ромів — від участі в антиромських акціях, а саме реєстрації та обліку ромів (органи місцевого врядування)⁸⁰ та арештів і конвоювання ромів до місць страти, а подекуди і прямого вбивства (місцева допоміжна поліція)⁸¹, до надання підтримки та рятування переслідуваних шляхом їхнього переховування, неподання відомостей про них тощо. З огляду на неоднорідну соціальну та культурну структуру цієї групи жертв, додаткових досліджень вимагає питання про реакції ромської спільноти та її окремих груп на переслідування та різноманітні стратегії виживання і порятунку, які практикувалися приреченими на загибель⁸².

Необхідно зазначити, що політику масових вбивств у Райху вперше здійснили не проти євреїв, а проти «неповноцінних» німців⁸³.

⁷⁷ ГДА СБ України, м. Чернівці, ф. 6, спр. 13962, т. 1., арк. 33. Автор вдячний співробітниці Інституту історії України НАН України Олені Лисенко за надану інформацію.

⁷⁸ На це звертають увагу дослідники, зокрема, Михайло Тяглий, який з колегами здійснює німецько-український науковий проект «Зневажений геноцид», в ході якого збираються спогади очевидців геноциду ромів. Див.: <https://commons.com.ua/uk/perezhivshie-genocid-intervyu-s-mihailom-tyaglym/>. Дата доступу 17 вересня 2018 р.

⁷⁹ Zimmermann M. The National Socialist “Solution of the Gypsy Question”: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // *Holocaust and Genocide Studies*.— 2001.— Vol. 15, № 3.— Р. 412–427.

⁸⁰ Про це див.: Тяглий М. «Наказую... переслати... списки циганів»: Збір органами влади Райхскомісаріату Україна відомостей про ромів у липні 1942 р. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*.— 2011.— № 1 (9).— С. 101–122.

⁸¹ Тяглий М. Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941–1944) // *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.)*.— К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016.— С. 126–158.

⁸² Про це див.: Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*.— 2009.— № 2 (6).— С. 17–52; Грандке С. Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті «Галичина» у 1941–1944 рр. // *Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.)*.— К.: Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016.— С. 46–98.

⁸³ В українській історіографії на цю проблему звернув увагу директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» Ігор Шупак. Див.: Шупак Ігор. Бабин Яр: напередодні трагедії // *Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія*.— К.: Дух і Літера, 2016.— С. 35–54.

Расистські ідеї нацистів перемішувалися з євгенікою⁸⁴, що призвело до насильницької стерилізації хворих зі спадковими хворобами, «асоціальних психопатів» — безробітних і кримінальних елементів, ромів та синті, з нібито притаманною їм патологічною «схильністю до насильства».

З 1939 р простежується перехід від політики запобігання так званому «неповноцінному життю» до масових вбивств зазначених категорій населення. Після звернення родини Кречмарів до Гітлера з приводу евтаназії їхнього п'ятимісячного сина, фюрер надіслав до них особистого лікаря Карла Брандта та ініціював програму масштабних вбивств людей з фізичними та психічними вадами⁸⁵. У липні 1939 р. в Берліні провели «конференцію з евтаназії» за участі 20 лікарів і директорів психіатричних лікарень. Зазначимо, що напад на Польщу бруталізував внутрішню і зовнішню політику нацистської диктатури. У наступні місяці тисячі пацієнтів психікареней Польщі стали жертвами вбивств. Майже одночасно розстріляли і отруїли газом тисячі хворих німців в Померанії. Тривали вбивства інвалідів. Підвідділ райхсканцелярії фюрера здійснював керівництво «Акцією Т4», в ході якої після реєстрації місць перебування хворих людей почалося їхнє систематичне знищення. Шість лікарень обладнали газовими камерами. Паралельно в 30 спеціально обладнаних «дитячих відділеннях» вбивали дітей з розумовими та фізичними розладами. Акція поширилась на 296 медичних закладів Німеччини, Австрії, Чехії, Польщі. У серпні 1941 р. «Акцію Т4» зупинили, але хворих продовжували вбивати голодом, не давали ліків. Наслідком стало вбивство майже 300 тис. дорослих та дітей⁸⁶.

У ході проекту були знайдені кримінальні справи та матеріали судових процесів в Україні над учасниками знищення пацієнтів у психікаренях

⁸⁴ Існує значна кількість наукової літератури, в якій аналізується розвиток євгеніки у світі у другій половині XIX — першій половині XX ст. в Німеччині, США, Великій Британії, допомога американських установ нацистам у створенні та функціонуванні інституцій, що досліджували та практикували «досягнення євгеніки». Наприкінці 1860-х рр. в США у низці штатів були ухвалені закони, що запровадили примусову стерилізацію людей, забороняли особам з фізичними або психічними вадами з'являтися у громадських місцях, таких людей переслідували охоронні структури, над ними влаштовували медичні експерименти. Останній з таких законів у США скасували в 1974 р., а «Рада євгеніки» проіснувала у Північній Кароліні до 2003 р.

⁸⁵ Німецькі дослідники ідентифікували сім'ю Кречмарів лише у 2003 р., після вивчення архівів Штазі — спецслужби колишньої НДР. Див.: Named: the baby boy who was Nazis' first euthanasia victim / By Irene Zoeck in Berlin // <https://www.telegraph.co.uk/education/3319981/Named-the-baby-boy-who-was-Nazis-first-euthanasia-victim.html>. 12 жовтня 2003 р.

⁸⁶ Там само. Також див. одну з найкращих книг з цієї проблематики: Evans Suzanne E. *Forgotten Crimes: The Holocaust and People with Disabilities*. Chicago: Ivan R. Dee Publisher, 2004.— 201 p.

Київської, Вінницької, Дніпропетровської⁸⁷, Харківської областей. За суттю подій «Акція Т4» тривала на території України. Методами уведення отруйних речовин, розстрілів, використання газових камер здійснювалися масові вбивства беззахисних пацієнтів⁸⁸. У Вінниці з 1720 хворих, які перебували в липні 1941 р. в лікарні, на 14 лютого 1944 р. в живих залишилося 50 осіб. Першими були розстріляні пацієнти єврейської національності⁸⁹. Розстріляли і хворих дітей, які перебували в лікарні. Розслідування стосовно лікаря Вінницької психікарні А.Т. Матяж дозволяє реконструювати жахливу картину падіння людських норм і моралі, яка виникла за криміногенної ситуації нацистської окупації⁹⁰.

В Києві у вересні 1941 р. в Кирилівській психіатричній лікарні ім. Павлова залишалося на лікуванні до 1500 осіб, а також медперсонал і поранені червоноармійці. У листопаді 1941 р. до лікарні прибув представник окупаційної влади й запропонував скласти списки хворих із зазначенням національності та історії хвороби, виділивши окремо хворих євреїв, нібито для евакуації їх до Вінниці. Списки персоналом лікарні були складені і передані, після чого надійшло розпорядження помістити євреїв у 8-е відділення, що знаходилось біля невеличкого гаю. У цьому відділенні хворі перебували три дні. Потім в лікарню прибула група німецьких офіцерів і солдатів, які за списком, групами по 10–16 осіб, стали виводити хворих з відділення для розстрілу. Всього було розстріляно 308 чоловік. Всі вони поховані у Бабиному Яру.

9 січня 1942 р. в лікарню прибула група офіцерів СД з «душогубкою»⁹¹. Територія була оточена нарядами солдатів, а медперсоналу наказано нікуди не виходити з приміщень. Хворих в одній нижній білизні по 60 чоловік почали саджати в «душогубку». Посадку хворих здійснювали санітари відділень, а керували офіцери, які стояли біля входу до машини. Після того як машина «завантажувалась», двері герметично закривалися і включався двигун. Впродовж 2–3 хвилин були чутні стогони людей, потім усе стихало і «душогубка» відвозила вбитих в будівлю лікарняного клубу, де з машини вивантажували трупи. Через деякий час з клубу трупи вивезли у відкритих вантажних автомашинах до гаю і зарили у кагатах. Протягом двох днів «душогубкою» умертвили до 600 хворих.

⁸⁷ Знищення пацієнтів Ігреської психікарні Дніпра досліджується учасниками україно-німецького наукового проекту «Useless People»: The Extermination of Psychiatric Patients during the Nazi Occupation of Ukraine». Див.: Грінченко Гелінада, Венгер Альберт. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941–43 роках // Україна модерна / <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>. Дата доступу 8 травня 2017 р.; Юлія Рацибарська. Хто і чому знищив пацієнтів Ігреської психікарні під час нацистської окупації // <https://www.radiosvoboda.org/a/29268506>. Дата доступу 3 червня 2018 р.

⁸⁸ ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 12243, т. 1, 2; ГДА СБУ, ф. 11, спр. 74159; ф. 60, спр. 83517; ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3838.

⁸⁹ Там само, арк. 443–449.

⁹⁰ Там само, т. 2, арк. 539–540 об.

⁹¹ Автомашина з газовою камерою.

Завантаження, вивантаження і поховання трупів здійснювали привезені 12 військовополонених євреїв, яких опісля в гаю розстріляли.

Наприкінці березня, потім у жовтні 1942 р. таким методом знищили інших пацієнтів. Після цього Кирилівська психіатрична лікарня перестала функціонувати. Встановити точну кількість знищених хворих не маємо можливості, оскільки документи, що були здані у канцелярію лікарні, нібито спалені⁹².

На території України продовжилася політика знищення дітей з розумовими та фізичними розладами. У ході проекту були знайдені документи про розстріл в грудні 1941 р. 32 дітей та двох інвалідів похилого віку, які жили в дитячому будинку в приміщенні Домницького монастиря на території Березнянського району Чернігівської області. Розслідування стосовно завідувачки та співробітників дитячого будинку, поліцейських, які брали участь у розстрілі, дозволяють реконструювати цю жакливу трагедію. За тиждень перед розстрілом дітей в Домницький дитбудинок приїхали офіцер німецької комендатури Штольц і начальник районної поліції Рева для огляду і грабежу речей, що там знаходилися. У день розстрілу Рева приїхав вдруге і наказав викопати яму, потім послав у монастир 6 поліцейських, які вбили дітей. Сплячих дітей будили, виводили групами до ями і стріляли в голову. Тих хворих, які не могли рухатися, виносили до ями на руках і теж розстрілювали.

Сховалася вночі від розстрілу лише 15-ти річна дівчинка Ліза Нейман, але вранці завідувача Ворона її видала. Лізу пострілом в голову вбив поліцейський Тумарець, а труп в яму, де знаходилися тіла інших дітей, виносла Ворона. Після закінчення розправи над дітьми та людьми похилого віку все майно дитбудинку і продукти, що залишилися, були розграбовані за участю німецького коменданта на прізвище Сокіл та згаданого Реві⁹³. Живих заморили голодом. Всього у Домницькому монастирі було знищено 70 дітей віком від 8 до 16 років та 8 інвалідів похилого віку⁹⁴.

Ще одним місцем жакливої трагедії стала Преславська колонія в Приморському районі Запорізької області, де на вимогу німецького районного коменданта Вольфа та його помічника Анера, за сприяння співробітників колонії, 30 жовтня 1941 р. німецькі солдати і офіцери розстріляли 78 дітей. Серед них були євреї та непрацездатні хворі. При потуранні гебіткомісара Вела дітей, які залишилися живими, піддавали сексуальному насильству. 16 березня 1943 р. злочинці розстріляли ще 66 дітей, а 23 квітня 1943 р. знищили останніх 14 вихованців колонії⁹⁵.

Це було не поодиноким явищем. Відомо, що було вбито 50 дітей Житомирського дитбудинку. У Голованівську розстріляли 37 дітей віком

⁹² ГДА СБУ, ф. 11, спр. 74159, арк. 63–67об., 220–236; ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3838, арк.23–25.

⁹³ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 239–244.

⁹⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп.5, спр. 290, арк. 20–22. 13 лютого 1944 р. на центральній площі Чернігова за вироком суду стратили 4 злочинців, які вбивали дітей та старих.

⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп.1, спр. 535, арк. 132–150; ф.5, спр.68049, арк. 442–445.

8–14 років Липінського дитбудинку. У Ворошиловградській області в дитбудинку с. Кріпаки знищили 70 дітей-інвалідів⁹⁶.

Нацистські карателі знищували не лише дітей-інвалідів. Масові вбивства дітей різними методами зафіксовані у всіх окупованих регіонах України. Так, 35 дітей розстріляли у Кіровоградській тюрмі. У с. Рудня-Озерянська (Житомирська обл.) 25 школярів силоміць відірвали від батьків й відправили до військового шпиталю для здачі крові. Через кілька днів знекровлені та знесилені діти померли. У квітні 1943 р. на станції Попасній Ворошиловградської області дітей 12–15 років використали для розмінування. Тринадцять дітей загинули, 35 — тяжко поранені та скалічені, 23 — дістали легких поранень. Скільки дітей загинуло в гетто та інших місцях примусового утримання людей, що використовували нацисти та їхні союзники, сказати важко. Наприклад, у Янівському концтаборі у Львові лише за два місяці знищили 8 тис. дітей⁹⁷. У Мелітополі в жовтні 1942 р. розстріляли 3000 дітей від змішаних єврейських та неєврейських шлюбів⁹⁸. Зрозуміло, що кількість знищених дітей сягає десятків тисяч.

Зазначимо, що кримінальні справи дозволяють поглибити вивчення однієї з найбільш важких для дослідників тем — сексуальне насильство над жінками та дітьми. Сексуальне насильство було невід'ємною складовою «тотальної війни», яку здійснювали окупанти. Як вказувала дослідниця Регіна Мюльхойзер, таке насильство може здаватись доволі несподіваним, адже ідеологія нацизму офіційно розглядала сексуальні стосунки між чоловіками, які вважалися арійцями, та єврейськими й слов'янськими жінками, котрих відносили до категорії «расово нечистих», як злочин, і це було суворо заборонено⁹⁹. Утім, дослідження з цієї проблематики свідчать, що заходи з підтримки дисципліни і покарання солдатів за такі злочини, запроваджені Вермахтом, виконували вкрай рідко. Есесівці теж не боялися покарання за порушення нацистських ідеологічних настанов¹⁰⁰.

Документи радянських спецслужб містять значну кількість фактів щодо сексуального насильства солдатів Вермахту, які захоплювали населені пункти в Україні та масово гвалтували жінок. Незважаючи на неминучі перебільшення таких фактів з пропагандистськими цілями у радянських джерелах, можемо констатувати, що це була поширена форма поведінки німецьких солдатів.

Голокост в Україні також супроводжувався сексуальним насильством. Наприклад, існують свідчення місцевого жителя С.П. Смоленка про події у Крюкові (нині частина м. Кременчуга): «8 листопада 1941 року все єврейське населення... було зібрано насильно поруч з житловим

⁹⁶ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000.— С. 182.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 148, арк. 9–12.

⁹⁹ Мюльхойзер Регіна. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків на території СРСР у 1941–1945 рр. \ \ <http://uamoderna.com/md/mulhauser-women-war>. (дата доступу 22.06.2018).

¹⁰⁰ Там само.

будинком, де їх німці били залізними дрютами, дівчат 14–15 років гвалтували у кімнатах 3 поверху цього будинку, гестапівці після гвалтування їх розстрілювали, я був свідком цих фактів злочинів. Німецький офіцер взяв для співмешкання 15-річну дівчинку, єврейку Лейзерзон, пообіцяв врятувати її від смерті, проживши два місяці з офіцером, Лейзерзон була розстріляна»¹⁰¹.

Злочини проти жінок вчиняли угорські солдати у с. Хильчичі Сумської області, де вони боролися з радянськими партизанами. У цьому випадку групове гвалтування супроводжувалось масовими тортурами жінок. Очевидно, що угорські карателі розглядали такі дії як покарання за опір. У навколишніх селах схожим чином діяли німецькі карателі. Після масового гвалтування жінок у с. Білоусівка їх розстріляли. У селах Карпеченкове та Кудоярове німці відібрали 30 молодих жінок, загнали їх у річку, після чого повели на гумно, згвалтували, а потім повели до натовпу мешканців, після чого усіх зібраних запроторили до Німеччини¹⁰².

Якщо сексуальне насильство нацистів потребує досліджень, то щодо вивчення таких дій місцевих представників цивільної адміністрації, охоронних структур, допоміжної поліції годі й говорити. Архівно-кримінальні справи містять інформацію з цієї проблеми, що надає можливість для наукових розвідок. Поки що коротко зауважимо: здається, що гвалтування, як сексуальна практика того часу, було поширеним явищем. Так, факти про сексуальне насильство над жінками та неповнолітніми виявлені в розслідуваннях щодо поліцейських Вінниці. Наприклад, у серпні 1944 р заведено справу «Тюремники» по групі поліцейських Вінницької в'язниці. Більшість представників тюремної адміністрації, поліції брали участь в організації розстрілів єврейського населення, а також відбирали особисті речі та гроші у заарештованих. У тюрмі катували ув'язнених, гвалтували жінок. Один зі свідків стверджував, що працівники в'язниці били і гвалтували малолітніх дівчат, зокрема, згвалтували 12-річну дівчинку, а потім її задушили. Двоє свідків стверджували, що поліцейський Андрейчук з другого поверху кидав на машину дітей, яких вивозили на розстріл¹⁰³. Віднайдені факти щодо масових гвалтувань жінок німецькими жандармами та місцевими поліцейськими, старостами сіл у Гайсинському районі¹⁰⁴. Нагадаємо, що такого роду інформацію можна знайти у вже згадуваному розслідуванні вбивства дітей в Преславській колонії Запорізької області¹⁰⁵.

Зазначимо, що формат статті дозволяє лише накреслити шляхи подальших досліджень насилля над цивільним населенням України. Існує безліч складних питань, що мають вивчати українські історики. Принагідно

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 242, арк. 45–46.

¹⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 22, арк. 3, 12–13. У довідці Українського штабу партизанського руху від 8 квітня 1943 р. село назване «Хильники».

¹⁰³ ГДА СБУ, ф. 2, оп. 93, д. 23, л. 172.

¹⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 237, арк. 21.

¹⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 535, арк. 132–150; ф. 5, спр. 68049, арк. 442–445.

зауважимо, що Голокост став одним з центрів суспільної свідомості Західної Європи. У повоєнні роки німецьке суспільство поступово визнало провину за цю трагедію, німецька історіографія зосередилась на дослідженнях нацистських злочинців — катів, триває дискусія з проблем «великого Зла»: «радикальні учасники» ставлять питання — це частина німецького «особливого шляху» або універсальної людської природи; поширилась думка щодо співучасті широких верств населення у злочинах нацизму тощо. Утім, нині існує згода щодо колективної відповідальності за скоєні злочини не лише німецького, але усього західноєвропейського суспільства.

Ізраїльські та американські історики поставили у фокус досліджень жертв — євреїв, інших, з точки зору нацистів, «небажаних елементів». Засновані спочатку на свідченнях, спогадах, мемуарах очевидців подій, а в останні роки — на залученій широкій документальній базі архівів праці вчених створили широку панораму трагічної долі мільйонів людей.

Незважаючи на ґрунтовні дослідження останніх тридцяти років, що здійснювались вітчизняними істориками та їхніми колегами в різних країнах світу, картина історичних процесів німецько-радянської війни ще далеко не повна. Зрозуміло, що це була тотальна війна з мобілізацією усього суспільства та економіки для повного викорінення противника. Вона зробила цивільне населення невід'ємною та значною частиною конфлікту. Територія України зазнала жахів німецької окупаційної політики, а також депортації і геноциду, в результаті яких втрачено мільйони життів.

Нині ми можемо обережно вказати: оцінки істориками кількості цивільного населення України, яке загинуло під час німецько-радянської війни, дуже різняться. Протягом останніх 25–30 років вони коливались від 3 до 6,5 млн. осіб. Це пов'язане з недоступністю документів для вчених. Практично вся джерельна база, яка дає можливість порахувати втрати України у Другій світовій війні, перебуває у російських архівосховищах, а документи, що стосуються втрат, ще досі втаємничені.

Найбільш обґрунтованими, на наш погляд, є дані О. Лисенка та О. Перехреста, які вважають, що кількість військових втрат українців та представників інших національностей в УРСР складає 4,1 млн. осіб, цивільних — 4,5 млн. осіб¹⁰⁶. Дослідники оцінюють безповоротні втрати українців і громадян України інших національностей упродовж 1939–1945 рр. в межах від 8 до 10 млн. Демографічні втрати України внаслідок війни були значно більшими: лише з січня 1941 р. до січня 1945 р. вони становили 13 млн. 584 тис. осіб. Але сюди не включені військові втрати

¹⁰⁶ Лисенко О., Перехрест О., Перехрест І., Іржавська А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси у 2-х книгах. Кн.2.— К.: «Наукова думка», 2011.— С. 737–788.

під час останнього етапу боротьби з нацизмом у Центральній Європі, в Далекосхідній кампанії, в ході яких загинули, а також померлі від ран у перші повоєнні місяці тисячі воїнів-українців. В. Косик оцінює загальні демографічні втрати приблизною кількістю 14,5 млн. (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості). Загальної довоєнної чисельності населення України у її нинішніх межах на 1 січня 1941 р.— 42,9 млн. осіб, було досягнуто тільки у другому півріччі 1960 р.¹⁰⁷

Згідно обрахунків Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, за період німецько-радянської війни чисельність населення УРСР скоротилася на 10,4 млн. осіб, з 42,4 млн. на 22 червня 1941 р. до 32 млн. станом на 8 травня 1945 р. Втрати цивільного населення — 5,2 млн. осіб, з них 3 млн. було вбито, решта — є наслідком підвищеного рівня смертності. Військові втрати становлять 3,3 млн. (2,8 млн. військовослужбовців та 500 тис.— партизанів та ополченців)¹⁰⁸.

Якщо злочинці й жертви війни більш-менш досліджувались професійними істориками, то очевидці, спостерігачі, співучасники подій залишаються найменш вивченою групою суспільства. Підкреслимо, що регіональні студії, дослідження на рівні мікроісторії, наприклад, Омера Бартова, Джефрі Бьорда¹⁰⁹, Діани Думітру¹¹⁰, Вейтман Вейд Біона, Венді Лауер, Джерада Макбрайда, Тані Пентер¹¹¹, багатьох вітчизняних науковців, вчителів, краєзнавців свідчать про перспективність такого напрямку вивчення подій війни¹¹². Адже ми й нині не знаємо усіх реалій окупації та масового насильства. Очевидне питання, як німці визначали, хто був євреєм або ромом, хто їм допомагав у встановленні «етнічності» місцевих мешканців в Україні, хто складав списки євреїв, супроводжував їх до

¹⁰⁷ Лисенко О.Є., Перехрест О.Г. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України.— 2015.— № 3.— С. 30.

¹⁰⁸ Оцінка демографічних втрат України у період Другої світової війни. // Українська Друга світова війна. Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ).— С. 203—207. Як бачимо, висновки істориків та демографів не дуже різняться.

¹⁰⁹ Jeffrey Berds. Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941.— Palgrave Macmillan, 2013.— 134 с.

¹¹⁰ Diana Dumitru. The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust: The Borderlands of Romania and the Soviet Union.— Cambridge University Press, 2016.— 268 с.

¹¹¹ Tanja Penter. Kohle für Stalin und Hitler. Leben und Arbeiten im Donbass 1929 bis 1953.— Essen: Klartext Verlag, 2010.— 467 р.; Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельства очевидцы / Авт.-сост. Д. Н. Титаренко, Т. Пентер.— Донецк: Світ книги, 2013.— 465 с.

¹¹² У даному випадку перераховані вчені, праці яких, створені на солідній документальній базі, оприлюднені останніми роками.

гетто, забирав майно та вселявся у хати? Або які існували форми соціального контролю над мешканцями гетто вдень¹¹³, як діяли структури самоуправління в гетто, як люди, які виходили за межі гетто, спілкувались із людьми, котрі жили поруч? Наскільки масовою була допомога тим, хто виходив за межі гетто у пошуках їжі, та хто були ті, котрі доносили на таких людей у поліцію. Нарешті, питання про те, чому так складно було рятувати євреїв, наскільки масовими були доноси на тих, хто намагався рятувати нещасних?¹¹⁴

У сучасних дослідженнях українських істориків підкреслюється роль антисемітської пропаганди, яку широко використовували нацисти на окупованих територіях. Ми бачимо це у документах архівів та спогадах очевидців. Але Крістофер Браунінг у широко відомій праці про запасний поліцейський батальйон № 101, що розстріляв і запроторив у концтабори тисячі людей у Польщі, не акцентував увагу на антисемітизмі «звичайних людей»¹¹⁵, на нашу думку, продовжуючи інтелектуальну традицію «банальності зла» Ханни Арендт¹¹⁶. Навпаки, він вважав, що антисемітизм навряд чи перетворював у нацистів «звичайних мешканців» Гамбургу у складі цього батальйону. Скоріше, його керівники стали нацистами, коли вступили до нацистської партії. Ба більше, коли Даніель Голдхаген¹¹⁷ піддав критиці його погляди й стверджував, що зловісний німецький антисемітизм зіграв вирішальну роль у Голокості¹¹⁸, Браунінг заявив, що тільки війна, як ніщо інше, допомогла нацистам вести «расову війну»¹¹⁹. Іншими словами, той, хто бажає перетворити громадян на ма-

¹¹³ Вночі діяла комендантська година.

¹¹⁴ На це вказував Ян Грабовський у лекції «Нові питання та нові джерела у вивченні Голокосту» (Харків, 17 квітня 2018 р.). Див.: <https://www.youtube.com/watch?v=9MjCupwix5Q>.

¹¹⁵ Christopher R. Browning. Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.— Harper Perennial, 1992.

¹¹⁶ Ханна Арендт. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі / пер. з англ. А. Котенко.— К.: Дух і Літера.— 2013.— 367 с. Вважаємо, що потрібно критично сприймати концепт «банальності зла».

¹¹⁷ Його батько, Еріх Голдхаген, професор Гарвардського університету, вижив у гетто в Чернівцях.

¹¹⁸ Daniel Jonah Goldhagen. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and The Holocaust.— New York: Vintage Books, 1996.— 634 p.

¹¹⁹ Цю дискусію вчених див.: Schoeps Julius H. Ein Volk von Mürdern? Die Dokumentation zur Goldhagen Kontroverse und die Rolle der Deutschen in Holocaust.— Hamburg: Hoffmann und Campe, 1996.— 252 p.

сових вбивць, для цього може використати війну¹²⁰. Проте це не пояснює, яким чином людина перетворювалась на монстра — масового/серійного вбивцю.

З нашої точки зору, ідеологія антисемітизму грала провідну роль у масових вбивствах у поєднанні із ситуативними факторами¹²¹. Це підсилює тезу про необхідність вивчення ситуації «на місцях». На жаль, сьогодні у переважній більшості випадків дії історичних акторів розглядаються з моральної точки зору — добра та зла, що незрідка мають знаки плюс та мінус залежно від ідеологічних уподобань авторів. «Чорно-біле» зображення діяльності людей є наслідком неподоланого схематизму радянського етапу історіографії. Утім, як бути зі значною кількістю історичних акторів — очевидців, спостерігачів актів насильства? Поки що вони є своєрідною «сірою зоною», як у сенсі недостатньої розробленості історіографією¹²², так і з точки зору моральних принципів. Вивчення війни у «відтінках та напівтонах минулої реальності» має виходити з припущення, що більшість таких людей були «маленькими жертвами», постраждалими та, одночасно, «дрібними злочинцями». Стратегії виживання обумовлювали застосування різних моделей поведінки у різних ситуаціях. Проте таке розширення або «стирання» меж між виконавцями, свідками, спостерігачами несе загрозу «не побачити» або «втратити» винуватців — злочинців. Не можемо ігнорувати той факт, що у євреїв, ромів, хворих, інвалідів не було вибору — у кращому випадку їм залишалося або сховатися або тікати.

Дійсно, від життєвого вибору кожної людини в умовах війни залежали життя та смерть, доля інших людей. Якщо зважити на вказані обмеження в інтерпретаціях, то «сірі відтінки та напівтони» війни дозволять вивчати реалії різних життєвих ситуацій. Нині ми знаємо, що антисемітизм та расизм призводять до масових вбивств. Дослідження усіх «відтінків» війни

¹²⁰ Хочемо зазначити спроби Яна Т. Гросса віднайти відповіді на це питання шляхом вивчення впливу радянського та нацистського режимів на «пересічних людей» (ordinary man), а також спричиненого війною розпаду моральних норм. Див.: Jan Tomasz Gross. *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia.*— Princeton: Princeton University Press, 2003.— 408 р. Перше видання цієї книги відбулось у 1989 р. Також див.: Jan Grabowski. *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland.*— Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2013.— 320 р. Підкреслимо, що вчені так і не дали задовільної відповіді на вказане питання. На жаль, певні політичні сили у сучасній Польщі організували цькування Яна Гросса, Яна Грабовського під приводом надуманих звинувачень у насадженні «пропагандистських конструкцій», «паплюженні польської нації». Див.: Prof. Jan Grabowski *pozywa Redutę Dobrego Imienia* // <http://wyborcza.pl/7,75398,24176189,prof-jan-grabowski-pozywa-redute-dobrego-imienia.html#a=190&c=8000: undefined>. 16 листопада 2018 р.

¹²¹ Наприклад, антисемітизм може існувати і без євреїв, які «живуть поруч». Це так само, як інші фобії, відчуття страху, зневаги та ненависті до «інших», а то й до близьких, сусідів. Такою особливістю психіки завжди користуються цинічні політики, які «експлуатують» етнічну напруженість та соціальну мобілізацію у власних цілях.

¹²² Цікаві спостереження з цієї проблеми зробив у низці праць Максим Гон. Його праці див.: <https://scholar.google.com.ua/citations?user=wJ7EolYAAAAJ&hl=ru>.

дозволять шукати відповіді на головне питання або проблему, яку нацизм все ще ставить перед нами: як завадити «відносно порядним» громадянам перетворюватись на масових вбивць та ставати помічниками, які бажають допомагати вбивцям?

У зв'язку з цим висловимо думку, що спочатку ми маємо зрозуміти, що трапилось під час війни з Людиною, а вже потім досліджувати постпам'ять та комеморацію. Сьогодні необхідно реалістичне ставлення до перманентних спроб використовувати архівні документи та спогади покоління, яке пережило війну, для маніпулювання громадською думкою та створення потрібного образу сучасності. Неминуче конструювання міфології, яке відбувається під час спроб створити потрібну версію на кшталт «діди воювали» або «національної гідності» несе потенційну загрозу залишити майбутні покоління у темряві необізнаності. Адже люди, котрі не знають й не уявляють складнощів війни, приречені повторювати помилки минулого, за які заплачена надвисока ціна.

Для професійних істориків та громадськості важливо розуміти та уявляти покоління, яке переживало війну, таким, яким воно було в реальності, а не створювати «приємний образ» дідів та прадідів. Вони були людьми з власними чеснотами й мораллю, пороками та недоліками, більшість з них не була ані героями, ані монстрами. Зрозуміло, що багато з них робили героїчні, незвичні в інші часи речі, але їх змушували надзвичайні обставини. Проте не можна не бачити значну кількість людей, які здійснювали непробачні злочини. Вони жили в умовах страху, що змушував їх робити жакливі речі. Якщо не відчувати цього на емоційному рівні, то ми не зможемо «по-справжньому» зрозуміти людські вчинки¹²³.

Зазначимо, що легше за все уявляти себе «нацією чеснот», що страждала від тоталітарних режимів, але шлях до критичного осмислення досвіду війни та здобуття уроків полягає у визнанні індивідуальної провини та колективної відповідальності за минуле. Якщо Німеччина «взяла на себе» вину за злочини Другої світової війни, то це не означає, що сучасне українське суспільство було суцільно «віктимізованим» тоталітарними режимами. Такий підхід визнає лише позиціонування людей як жертв — пасивних об'єктів історії, яку вони не створювали. Але ж ніхто і ніколи не був «пасивною жертвою», людина завжди може обрати рішення в будь-якій життєвій ситуації, має простір, щоб осмислювати події та управляти тим, що відбувається навколо. Кожний індивід має свободу вибору. Інший підхід не створює позитивний наратив про націю, вірніше множинність наративів про націю, що мають відображати різноманітність сприйняття минулого та сучасності.

¹²³ Підкреслимо, що існує значна кількість літератури з проблематики підтримки, порятунку українцями, місцевими мешканцями євреїв. Утім, на наш погляд, історики мають писати й про те, що фальсифіковане російською пропагандою, або що не було достатньо проговорене. Тому вчені зобов'язані з «документами на руках» розповідати про реальні факти участі українців, місцевих мешканців у переслідуванні або вбивствах євреїв, інших категорій «небажаних елементів» нацистами та їхніми союзниками.

Бути жертвою завжди легше, але ж у всіх є «скелети у шафі», завдяки яким по-іншому виглядає минуле, в якому було багато напівтонів та затінків. Врешті-решт, моральна природа людського існування має багатовимірний характер: факт, що Джордж Вашингтон був рабовласником не підважує його статус «батька країни», а те, що Авраам Лінкольн протягом значної частини кар'єри виступав за колонізацію темношкірих американців, а не за інтеграцію їх в американське життя, не зменшує його роль як ініціатора заборони рабства у США.

Друга світова війна виявилась не лише ідеологічним конфліктом керівництва двох імперій — нацистів і комуністів, це була боротьба імперій за існування. Прихильники цих ідеологій здійснювали масові звірства по відношенню до «внутрішніх ворогів» та намагались докорінно винищувати «зовнішніх ворогів». Тоді світ імперій почав стрімко трансформуватися у світ націй, набув поширення світовий порядок на нормах сучасного міжнародного права, яке стоїть на позиціях визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю. Українці, які так сильно постраждали від німецького нацизму та радянського комунізму, а нині потерпають через агресію Росії, мають визнати, що були героїчні вчинки, але й помилки у власному минулому, діяльності «борців з тоталітарними імперіями». У цьому полягає «міра демократичної зрілості» суспільства, а професійні історики мають продовжити дослідження дій жертв, злочинців, очевидців, співучасників¹²⁴ тих трагічних подій.

У збірнику вміщено документи спецслужб нацистської Німеччини та комуністичного СРСР щодо насильства над мирним населенням України лише німецьких окупантів. Хронологічно документи обмежуються подіями 1941–1944 рр., але час створення самих документів різний, що пов'язане із розслідуванням правоохоронними структурами СРСР та незалежної України злочинів, скоєних на території України.

У вивченні насильства автори використали значну за обсягом наукову літературу як професійних істориків, так і представників інших антропологічних галузей знань щодо «культур насилля» та місцевих умов його застосування. Дослідження останнього часу встановили значну кількість агентів воєнного насильства проти цивільних осіб. Таке насильство мало місце у довоєнних репресивних практиках нацизму та сталінізму, але має розглядатись і як пряма реакція на широкомасштабний (безпрецедентний) військовий конфлікт. Зрозуміло, що насильство проти цивільних осіб не обмежувалось репресивною практикою режимів, що воювали один з одним, але включало децентралізоване й часто-густо стихійне насилля,

¹²⁴ Назва цієї статті ініційована книгою Рауля Хилберга. Див.: Raul Hilberg. *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish catastrophe, 1933–1945.*— New York: Aaron Asher Books, 1992.— 340 p.

що коїлось різними озброєними групами¹²⁵. Проте документальний масив з проблем насильства настільки великий, що автори за можливістю обмежували вивчення проблеми місцевими практиками репресій та вбивств, що застосовували нацистські загарбники та їхні союзники.

Автори/укладачі намагалися здійснити якомога повніший підбір документів з тематики, що послідовно і об'єктивно висвітлювали її, та були внутрішньо пов'язані між собою. Відбір документів до публікації здійснювався двічі: перший раз виявлявся увесь комплекс документів (за можливістю), другий раз — до оприлюднення готувались тексти найбільш яскравих (показових) документів, що мають особливу пізнавальну цінність для розкриття особистостей учасників подій та містять інформацію, яка викликає у читачів емоційне ставлення. Тексти оригіналів документів відтворювалися набірним (шрифтовим) способом мовою оригіналу з точним дотриманням стилістичних і фонетичних особливостей того часу, збереженням діалектизмів, архаїзмів, правопису. Слова, написані у тексті з помилками, подавалися у виправленому вигляді без застереження. Усі правки та редакційні зміни, що вносилися у документи, обумовлювалися в текстуальних примітках.

При публікації документів з текстів вилучалися окремі моменти, що не стосувалися теми дослідження. Укладачі не зазначали причини скороченого передавання тексту у текстуальних примітках до кожного документу, окрім першого розділу. У випадках скорочень у тексті у квадратних дужках проставлялася трикрапка. Скорочені назви установ, організацій, військових з'єднань, посад та загальнозживані скорочення подані згідно з оригіналами документів. Різні скорочення та найменування одних і тих самих установ у публікації не уніфікувалися. Підписи подані наприкінці текстів документів, збережено форму розміщення підписів, вони розшифровані. Пропущені в оригіналі та відновлені за змістом слова, частини слів подані у квадратних дужках.

¹²⁵ Наприклад, у світовій історіографії існує багато праць, що ґрунтуються на солідній документальній основі, з проблем насильства ОУН, УПА у роки Другої світової війни. Окремі з них, за хронологією, див.: Shmuel Spector. *The Holocaust of Volhynian Jews: 1941–1944.*— Yad Vashem, 1990; Aharon Weiss. *Jewish-Ukrainian Relations During the Holocaust // Ukrainian-Jewish relations in historical perspective / ed. by Peter J. Potichnyj, Howard Aster.*— Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990.— P. 409–420; Amir Weiner. *Making Sense of War: the Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution.*— Princeton University Press, 2001 та інші. Ця проблематика настільки заполітизована в сучасній Україні та світі, зокрема, завдяки потужній офіційній пропаганді Росії, що дослідження вчених часто-густо не враховують напрацювання колег або не беруться громадськістю до уваги. Цікавою, але не беззаперечною, на наш погляд, є спроба Георгія Касьянова проаналізувати динаміку трактування ОУН, УПА у публічному дискурсі пострадянської України. Див.: Касьянов Георгій. Толкования ОУН и УПА в публичном дискурсе Украины 1990-х — 2000-х гг.: от реабилитации к апологии // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры — Русское издание. №№ 1–2, 2018 — С. 257–279 / <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss29.html>.

Текст кожного документа супроводжений заголовком. У ньому вміщено порядковий номер документа у публікації, вид документа, його датування. Порядковий номер документа розміщено окремим рядком по центру рядка перед заголовком. Вид документа встановлено, відповідно до його форми та змісту. У випадках, коли документи публікувалися частково, посилання на витяг подані з прийменником «із». Кожний документ у публікації супроводжений легендою, що містить пошукові дані (шифр), оригінальність. У шифрі наведена офіційно скорочена назва архівної установи та номери фондів, описів, справ, нумерація аркушів.

Валерій Васильєв,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Документи органів державної безпеки про насильство над цивільним населенням у 1941–1945 рр.

Протягом останніх десятиріч дискусії про події Другої світової війни стали поширеними як у світовій історіографії, так і серед пересічних громадян. Це закономірне явище, оскільки разом з радянською імперією рухнули ідеологічні обмеження на інтерпретацію подій, а розсекречення архівних фондів ввело в науковий обіг величезний масив досі невідомих документів.

Для політиків пострадянських країн пам'ятні дати війни стали інформаційним приводом для обговорення ролі кожної нації у боротьбі з нацизмом, наслідків радянської окупації Східної Європи. Після закономірного відходу в інший світ учасників Другої світової війни, які могли підтвердити або спростувати нові інтерпретації, архівні документи стали одним з джерел для дослідження цієї світової трагедії.

Документи органів державної безпеки про перебіг Другої світової війни, як самостійне джерело, порівняно недавно стали публікуватися у науково-документальних збірниках. Спочатку це були окремі доповідні записки, виявлені в партійно-радянських фондах державних архівів. Керівництво центрального апарату НКВС–НКДБ й обласних УНКВС–УНКДБ інформувало партійно-радянське керівництво про факти масового вбивства цивільного населення, матеріальні втрати, виявлених поплічників нацистів, антирадянські прояви. Записки публікувалися у тематичних науково-документальних збірниках як доповнення документів партійних і радянських органів. Проте після розсекречення почалася публікація документів держбезпеки як самостійного джерела.

Первинний історіографічний аналіз наукових робіт та документальних збірників про діяльність органів держбезпеки СРСР в період радянсько-німецької війни провів російський дослідник В. Христофоров¹.

Одним з масштабних видавничих проєктів стало багатотомне науково-документальне видання «Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне». Перший том вийшов у 1995 р. під грифом Федеральної служби контррозвідки Російської Федерації. У передмові укладачі зазначили, що перемога була завойована радянським народом в умовах тоталітарної системи. На їхню думку, державно-політичним керівництвом країни «були уміло використані усі можливості єдиновладдя для мобілізації матеріальних і людських ресурсів, розвитку військового потенціалу, підтримки жорсткої системи одноосібного керівництва, що спиралася на сувору партійну дисципліну»².

¹ Христофоров В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. — М.: Изд-во Главного архивного управления города Москвы, 2011. — С. 66.

² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Накануне. Кн. 1. (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). — М.: Книга и бизнес, 1995. — С. 10.

Виходячи із заданого ідеологічного контексту, укладачі визначили інформаційну складову документального збірника — організація антифашистського підпілля і партизанських загонів, оперативно-бойових і розвідувально-диверсійних груп, охорона тилу діючої армії, забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки СРСР³. У збірнику також друкувалися трофейні документи німецьких спецслужб про проведення розвідувальних заходів при підготовці до вторгнення в СРСР.

До пам'ятних дат публікувалися тематичні збірки документів, присвячені участі структурних підрозділів держбезпеки у різних військових операціях. Оскільки документи органів держбезпеки досліджуваного періоду у Російській Федерації недоступні у повному обсязі, навіть часткова публікація таких матеріалів надає можливість ученим інтерпретувати події. Наприклад, оцінити діяльність особливих відділів і військової цензури під час Сталінградської битви. Разом з традиційними відомостями про дислокацію радянських і німецьких військ, виявлення розвідників і диверсантів супротивника, була опублікована інформація про настрої у військах і в тилу, поширені очікування і психологічні настанови людей в умовах війни⁴. Наступний документальний збірник тільки доповнив вже відому картину подій⁵.

Публікація документів УНКВС по Ленінградській області, а також документів СД і німецької військової розвідки про ситуацію у блокадному Ленінграді розкрила ученим новий пласт людської трагедії. Органи держбезпеки стали основним каналом інформації про події у місті, масову загибель цивільного населення від голоду, обстрілів та політичних репресій, морально-психологічний стан людей, боротьбу з розвідувально-диверсійними і пропагандистськими групами супротивника, потенційними колаборантами. Документи свідчили про ефективно діючу агентурну мережу, що дозволяла охопити усі верстви населення, соціальні і професійні групи⁶.

Подіям Московської битви присвячені два науково-документальні збірники, підготовлені за документами НКВС СРСР. Вони розкрили деякі аспекти заходів для забезпечення безпеки уряду, запровадження воєнного й облогового стану Москви, проведення евакуації, формування

³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 1. Накануне. Кн.1. (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). — М.: Книга и бизнес, 1995. — С. 10.

⁴ Сталинградская эпопея. Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ. — М.: Звонница-МГ, 2000. — 496 с.

⁵ Чекисты в Сталинградской битве: Документы, воспоминания, очерки / Сост.: М.Т. Поляков, В.И. Демидов, Н.В. Орлов — Волгоград: Гос. учреждение «Издатель», 2002. — 432 с.

⁶ Ломагин Н.А. В тисках голода. Блокада Ленинграда в документах германских спецслужб и НКВД. — СПб.: Изд-во «Европейский дом», 2001. — 311 с.

розвідувально-диверсійних груп⁷. На думку авторів вступної статті збірника «Лубянка в дні битви за Москву...», центральний апарат органів держбезпеки СРСР був повністю інформований про реальну обстановку на фронті і в країні. Головними сюжетними лініями документального збірника стали реакція населення та військовослужбовців Червоної армії на поточні події, підготовка підпільно-диверсійних і пропагандистських груп на випадок здачі Москви, діяльність чекістських груп у тилу супротивника.

До 60-річчя Курської битви був опублікований науково-документальний збірник на основі матеріалів Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Це розвідувальні дані про підготовку літнього наступу Вермахту на Східному фронті, діяльність Головного управління контррозвідки «Смерш» НКО СРСР, проведення кампанії дезінформації ворога через «радіоігри», боротьбу з перебіжчиками і дезертирами, розвідувально-диверсійними групами супротивника, настрої особового складу Червоної армії. Укладачі також акцентували увагу на поведінці інформаторів і резидентів «Смерш» у військових підрозділах під час боїв. Публікувалися доповідні записки про їхній героїзм, інформація про поведінку інших солдатів і офіцерів у бойових умовах. Укладачі наголошували, що співробітники «Смерш» намагалися розібратися в кожному конкретному звинуваченні про «політичну неблагонадійність» військовослужбовців. Деякі із них були дійсно виправдані⁸. Проте реабілітація наприкінці 1980-х — 1990-х рр. виявила тисячі солдатів й офіцерів, незаслужено розстріляних й ув'язнених у табори ГУТАБ НКВС СРСР. Їхні імена представлені у книгах пам'яті жертв політичних репресій Російської Федерації і науково-документальній серії «Реабілітовані історією» в Україні.

Окремим напрямом діяльності відділів «Смерш» було документування фактів знищення цивільного населення та військовополонених і виявлення військових злочинців. Так відомо, що співробітники управління контррозвідки «Смерш» Брянського фронту у липні—серпні 1943 р. арештували 1287 осіб, з них 298 осіб — «поплічників ворога з числа цивільного населення»⁹. Але з цієї статистики незрозуміло, в чому конкретно обвинувачували арештованих громадян. Це могли бути співпраця зі спецслужбами противника, участь у військових злочинах або робота в органах

⁷ Лубянка в дні битви за Москву: Материалы органов госбезопасности СССР из Центрального архива ФСБ России. — М.: Изд. дом «Звонница-МГ», 2002. — 480 с.; Чекисты на защите столицы: Документы и материалы об участии сотрудников Московского управления госбезопасности в разгроме немецко-фашистских войск под Москвой. 2-е изд., доп. и перераб. — М., 2001. — 320 с. См. также: Христофоров, В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. — М.: Изд-во Главного архивного управления города Москвы, 2011. — С. 58–59.

⁸ «Огненная дуга»: Курская битва глазами Лубянки/ Сост. А. Т. Жадобин, В. В. Марковчин, В. С. Христофоров, — М.: АО «Московские учебники и Картолитография», 2003. — 480 с.

⁹ Там само, С. 194.

самоврядування, громадських установах, на підприємствах, що давала можливість отримувати пайок і виживати в умовах окупації.

Дослідницький інтерес представляють опубліковані документи про діяльність органів держбезпеки Кубані в 1941–1945 рр.¹⁰ Серед іншого були опубліковані розсекречені матеріали про злочини нацистів, Краснодарський процес 1943 р. та реакцію на нього населення краю, документи засідань військових трибуналів над зрадниками, що проводилися в звільнених населених пунктах¹¹.

Отже, у цих та інших науково-документальних збірниках про події німецько-радянської війни 1941–1945 рр., підготовлених на матеріалах архіву ФСБ Російської Федерації, простежується декілька головних дослідницьких проблем:

- формування розвідувально-диверсійних, партизанських та пропагандистських груп;
- контррозвідувальне забезпечення Червоної армії, адміністративно-територіальних одиниць, галузей економіки;
- вилучення політично неблагонадійних осіб;
- документування фактів загибелі цивільних осіб і військовополонених;
- виявлення зрадників, поплічників ворога та військових злочинців.

В Україні після масового розсекречення документів органів держбезпеки радянського періоду також було укладено декілька науково-документальних збірників на матеріалах спецслужб. Співробітники Галузевого архіву Служби безпеки України підготували і опублікували перший том документів органів держбезпеки періоду Другої світової війни¹². Документи висвітлювали наступні напрями діяльності держбезпеки в УРСР:

- оперативні заходи у зв'язку з приєднанням західних областей УРСР;
- масові арешти, розстріли і депортації політично неблагонадійних осіб;
- розвідувальна інформація про політичну й економічну ситуацію за кордоном, дислокацію військових підрозділів противника у прикордонних районах;
- охорона державного кордону;
- боротьба з шпигунством, диверсантами і антирадянськими проявами;
- розробка мобілізаційних планів;
- оперативне вивчення об'єктів військової промисловості, складів, транспортних ліній, військових частин;

¹⁰ Христофоров В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. — М.: Изд-во Главного архивного управления города Москвы, 2011. — С. 58.

¹¹ Кубань в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг.: Рассекреченные документы. Хроника событий. В 3 кн. Кн. 2. Ч. 1. Хроника событий. — Краснодар, 2003. — 895 с.

¹² Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 рр.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін, — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1311 с.

- аналіз настроїв населення і військовослужбовців Червоної армії, їхньої реакції на зовнішньополітичні події.

Враховуючи науковий інтерес до подій Другої світової війни в УРСР, співробітники Галузевого архіву СБ України продовжили копітку роботу з підготовки наступних томів до публікації.

Під час укладання вказаних збірок були виявлені документи про ситуацію в Києві в період нацистської окупації. Вони були опубліковані у двох науково-документальних збірниках. У першому розділі збірника «Київ у дні нацистської навали» автори-укладачі розкрили механізм дій органів безпеки на самому початку війни з 22 червня до липня 1941 р.: масові арешти і розстріли політично неблагонадійних громадян, організацію охорони тилу діючої армії, забезпечення евакуації установ і промислових підприємств, боротьбу з розвідувально-диверсійними групами противника, відстеження динаміки настроїв у столиці радянської України.

У розділі про діяльність окупаційної адміністрації у м. Києві використовувалися донесення агентів, копії трофейних документів, переклади щоденників німецьких офіцерів, аналітичні доповідні записки про види масового насильства нацистів над цивільним населенням. Окремий наголос був зроблений на діяльності «антирадянських налаштованих» громадян й українських націоналістів в органах міського самоврядування, їхній участі у відновленні функціонування міських підприємств й установ, роботі товариства «Просвіта» тощо.

Визволення Києва Червоною армією ознаменувалося черговим сплеском насильства. Співробітники органів держбезпеки почали розшук поплічників окупантів. Особливо підкреслювалася антирадянська роль Української автокефальної церкви, духовенство і вірян якої звинувачували в «українському націоналізмі». Паралельно чекісти документували військові злочини нацистів. У збірнику також опубліковані фотографії, де зафіксовані сцени страти жителів міста, умови утримання у місцевих концентраційних таборах, ексгумація жертв нацистів¹³.

У наступному збірнику укладачі згрупували документи у чотирьох розділах: «Війна на порозі. 1939–1941 рр.», «Перші дні війни. 22 червня — 18 вересня 1941 р.», «Київ під нацистською окупацією. 19 вересня 1941 р.— 6 листопада 1943 р.», «Після німецької окупації. 6 листопада 1943 р.— 1945 р.». Але в центрі уваги учених залишався окупаційний період. Використовуючи розпорядження та інструкції окупаційної адміністрації, Київської міської управи, штадкомісара Києва, що були захоплені радянськими агентами або виявлені після звільнення міста, спецповідомлення НКВС УРСР, написані на основі агентурної інформації, первинні доповідні записки радянських агентів, донесення німецької поліції безпеки і СД про розстріли у Бабиному Яру, втечі радянських

¹³ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб / Упор. Т. Вронська, А. Кентій, С. Кокін, О. Лисенко, Г. Смирнов.— Київ — Львів, 2003.— 528 с.

військовополонених, повсякденне життя містян, укладачі намагалися розкрити різні аспекти окупаційної політики і життя населення¹⁴.

Деякі учасники подій, які згадувалися в опублікованих у збірнику документах держбезпеки як «зрадники», «поплічники», «антирадянськи налаштовані громадяни», як згодом з'ясувалося, були невинними. Цим людям довелося пізнати сутність спрощеного судочинства та ігнорування співвідношення злочину й міри покарання і на власному досвіді порівняти нацистські в'язниці і комуністичні табори. Кількість таких осіб та їхній відсоток від загалу реальних колаборантів поки не встановлено, оскільки опрацювання архівно-кримінальних справ на поплічників нацистів, зрадників лише розпочалося.

У цьому контексті значний інтерес представляє науково-документальне видання про так звані «тюремні написи». Автори-укладачі О. Лисенко і Т. Вронська проаналізували процес збору й аналізу співробітниками держбезпеки написів, що збереглися у тюремних камерах. У вступній статті вони досліджували судово-процесуальну і позасудову практику нацистів на окупованій території УРСР, вплив ув'язнення на розслідування злочину і відбуття покарання. Використовуючи трофейні документи, автори змогли провести статистичний аналіз і класифікацію ув'язнених різних тюрем. Були вивчені організаційні заходи обласних УНКВС — УНКДБ по фіксації епіграфій, складанню списків ув'язнених, співробітників в'язниці, проведенню оперативно-розшукової роботи за результатами розшифровки написів. У збірнику опублікували доповідні записки центрального і місцевих апаратів УНКВС—УНКДБ із галузевих архівів МВС України і Служби безпеки України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України¹⁵.

Документи держбезпеки стали основою науково-документального збірника, присвяченого трагедії Бабиного Яру¹⁶. Це протоколи допитів свідків із числа місцевих жителів та осіб, які вижили під час розстрілів 1941–1943 рр., а також учасників знищення трупів у 1943 р. із числа колишніх ув'язнених Сирецького концтабору. Цінність і достовірність цих документів багато в чому визначається тим, що це процесуальні документи з кримінального провадження трьох справ. Паралельно свідчення збирали і члени Державної надзвичайної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Тому свідки і фігуранти були офіційно попереджені про відповідальність за надання неправдивих свідчень й усвідомлювали реальну загрозу за введення слідства в оману.

¹⁴ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В.А. Смолій, (голова), О.В. Бажан, та ін. — К.: Темпора, 2014. — 864 с.

¹⁵ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів / Ред. кол.: В. А Смолій, О. В Бажан, та ін. — Харків: Права людини, 2014. — 584 с.

¹⁶ Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 кн. — Кн.1. Историческая топография. Хронология событий. / Сост.: Т. Евстафьева, В. Нахманович. — К.: Внешторгиздат, 2004. — 597 с.

Крім того, поки невідомі мотиви свідків для спотворення інформації. В. Нахманович наголошував, що слідчі особливу увагу приділяли отриманню відомостей про події, безпосередніми очевидцями яких були свідки. Тому у свідченнях постійно повторюється формула: «Я особисто бачила» або навпаки «Я особисто не бачив». Також автор зауважив наявність політичних маніпуляцій слідчих. Наприклад, у деяких справах особливо акцентувалася увага на приналежності до «українських націоналістичних організацій», що на думку слідчих автоматично означало ворожість до радянської влади і співпрацю з окупаційною адміністрацією¹⁷.

Співробітники Інституту історії України НАН України і Національного музею Другої світової війни на основі щомісячних донесень поліції безпеки і СД опублікували дослідження «німецького» погляду на окупований Київ¹⁸.

Також документи органів безпеки періоду німецько-радянської війни публікувалися у спеціалізованих історичних журналах до пам'ятних історичних подій. Наприклад, був підготовлений спецвипуск про «оперативно-бойову діяльність підрозділів спецслужб у роки боротьби з нацизмом»¹⁹. Науковий інтерес представляють документи про формування і напрями діяльності зафронтових оперативних груп НКДБ УРСР «За Батьківщину» і «Вісла».

Таким чином, публікація документів держбезпеки пройшла тривалий процес від публікації поодиноких матеріалів до появи тематичних науково-документальних збірників.

Структурні підрозділи органів державної безпеки, що генерували опубліковані документи

Оперативно-чекістські підрозділи.

Ці структурні відділи НКВС–НКДБ СРСР проводили розвідувальну та контррозвідувальну діяльність, забезпечували безпеку критично важливих об'єктів промисловості, транспорту, сільського господарства, зв'язку і шифрувального листування, боротьбу із злочинністю, виявлення військових злочинців тощо.

Усвідомлюючи неминучість війни з нацистською Німеччиною, сподіваюсь на швидке і переможне її завершення після захоплення значної частини Європи, вище політичне керівництво СРСР санкціонувало із лютого 1941 р. виділення із складу наркомату внутрішніх справ оперативно-чекістських підрозділів в окремий наркомат державної безпеки. Це було оптимальним рішенням, оскільки НКВС перетворився на наркомат по виконанню надзвичайних виробничих завдань. Про це свідчить

¹⁷ Бабий Яр: человек, власть, история. Документы и материалы. В 5 кн.— Кн.1. Историческая топография. Хронология событий. / Сост.: Т. Евстафьева, В. Нахманович.— К.: Внешторгиздат, 2004.— С. 25.

¹⁸ Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: В. М. Литвин, В. А. Смолій та ін.— К., 2012.— 504 с.

¹⁹ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.— № 1.— 2000.

створення нових і підвищення організаційного статусу існуючих «промислових» та «будівельних» управлінь: Головного управління промислового будівництва, Головного управління таборів гірничо-металургійних підприємств, Управління таборів лісової промисловості та ін.²⁰

На думку вищого політичного керівництва країни, органи держбезпеки повинні зосередитися на здійсненні розвідувальної діяльності за межами СРСР, виявленні і ліквідації політичних опонентів, агентури інших держав усередині країни і на захоплених Червоною армією територіях, забезпеченні охорони керівників партії і держави.

Проте розгром значної частини Червоної армії у перший місяць війни та часткова дезорганізація системи державного управління змінили плани комуністичного керівництва СРСР. Після об'єднання наркомату внутрішніх справ і держбезпеки наказом НКВД СРСР від 31 липня 1941 р. було визначено наступну структуру оперативно-чекістських підрозділів:

- 1 управління (розвідка за кордоном) — збір військової, політико-економічної інформації про іноземні держави;

- 2 управління (контррозвідка): 1 відділ — контррозвідувальна робота проти німецької розвідки; 2-й відділ — проти японської розвідки; 3-й відділ — проти англійської, турецької, іранської, афганської розвідки; 4-й відділ — контррозвідувальне забезпечення процесу формування іноземних військових частин на території СРСР (польських, чехословацьких); 5-й відділ — припинення діяльності французької, фінської і румунської розвідок; 6-й відділ — охорона дипломатичного корпусу в СРСР;

- 3 управління (секретно-політичне): 1-й відділ — виявлення і припинення діяльності антирадянських партій, груп; 2-й відділ — контррозвідувальна робота у середовищі наукових співробітників і діячів мистецтва; 3-й відділ — виявлення і припинення діяльності польських, українських, прибалтійських, єврейських і кавказьких націоналістичних угруповань, боротьба з католицьким, уніатським і мусульманським духовенством; 4-й відділ — ліквідація діяльності білоемігрантських організацій і груп, боротьба з ворожими представниками православного духовенства і сектантським рухом; 5-й відділ — узагальнення результатів оперативної діяльності, систематизація звітних матеріалів для керівників держави і наркомату держбезпеки; 6-й відділ — слідство;

- управління особливих відділів — контррозвідувальне забезпечення частин Червоної армії, військово-морського флоту, воєнізованих установ і військ НКВС;

- транспортне управління — контррозвідувальне забезпечення підприємств залізничного, водного і повітряного транспорту, організація оперативного розшуку;

- економічне управління — виявлення антирадянських груп і політично неблагонадійних осіб на підприємствах оборонної промисловості,

²⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева / Авторы-состав. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М.: МФД, 2003. — С. 73.

забезпечення оперативного прикриття евакуації заводів, розслідування катастроф і надзвичайних подій;

– слідча частина у особливо важливих справах²¹.

До оперативно-чекістських підрозділів відносилися також самостійні відділи: 1 відділ (охорона уряду), 1 спецвідділ (обліково-статистичний), 2 спецвідділ (оперативної техніки), 3 спецвідділ (обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), 4 спецвідділ (особливе технічне бюро, ВЧ-зв'язок), 5 спецвідділ (шифри), 6 (Державне сховище цінностей), з 5 вересня 1941 р.²² — 7 спецвідділ (чекістське обслуговування виробництва мінометів)²³.

Для виконання директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «Про мобілізацію усіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників», постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу германських військ» для організації диверсій в тилу ворога 5 липня 1941 р. була сформована особлива група при наркомі внутрішніх справ СРСР Л. Берії під командуванням П. Судоплатова. Ймовірно, на цей момент вже було ухвалено рішення про злиття НКВС і НКДБ СРСР, і організація цієї особливої групи вже проходила в контексті цього об'єднання. До складу групи входила також окрема мотострілецька бригада особливого призначення, що стала основою для формування оперативних розвідувально-диверсійних груп.

3 жовтня 1941 р. група була переформована у 2 відділ НКВС СРСР. Невдовзі згідно з наказом НКВС СРСР № 00145 від 18 січня 1942 р. на основі 2 відділу створили самостійне 4 управління (розвідка, терор і диверсії в тилу противника) НКВС СРСР. Його очолив старший майор держбезпеки П. Судоплатов²⁴.

Республіканські й обласні апарати НКВС практично повторювали структуру НКВС СРСР. У республіканських НКВС були відсутні відділи зовнішньої розвідки і Державного сховища цінностей, в обласних УНКВС були вилучені 1 відділи (охорона уряду), чекістське обслуговування виробництва мінометів організовувалося при наявності таких підприємств в адміністративно-територіальних одиницях. Штати територіальних органів НКВС коригувалися залежно від наявності оперативних ліній. Наприклад, оперативні групи співробітників територіальних органів по

²¹ Лубянка: Органи ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917—1991. Справочник. Под ред. А.Н. Яковлева / Авторы-состав. А.И. Кокурин, Н.В. Петров.— М.: МФД, 2003.— С. 75—76; Христофоров В.С. Органы госбезопасности СССР в 1941—1945 гг.— М.: Изд-во Главного архивного управления города Москвы, 2011.— С. 110.

²² 14 листопада 1942 р. цей спецвідділ був розформований.

²³ Лубянка: Органи ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917—1991. Справочник. Под ред. А.Н. Яковлева / Авторы-состав. А.И. Кокурин, Н.В. Петров.— М.: МФД, 2003.— С. 75—76.

²⁴ Там само, С. 77—78.

боротьбі з парашутними десантами і диверсантами супротивника були переформовані у 4-ті відділи НКВС–УНКВС УРСР²⁵.

Після початку визволення території СРСР, у тому числі й УРСР, у Кремлі знову ухвалили політичне рішення про створення наркомату державної безпеки. Із 14 квітня 1943 р. його очолив В. Меркулов. У його структуру увійшли 1 управління (розвідка); 2 управління (контррозвідка), що було створене на базі 2 управління (контррозвідка), 3 управління (секретно-політичне), економічного управління і 3 спецвідділу (обшуки, арешти, зовнішнє спостереження); 3 управління (транспортне); 4 управління (організація терору і диверсій на зайнятих противником територіях); 5 управління (шифрувально-дешифрувальне, спецзв'язок); 6 управління (охорона керівників партії і уряду), створене на основі 1 відділу НКВД СРСР; управління коменданта Кремля; відділ «А» (обліково-архівний); відділ «Б» (оперативно-технічний); відділ «В» (військова цензура); слідча частина у особливо важливих справах. Військова контррозвідка була передана у підпорядкування наркомату оборони і наркомату військово-морського флоту СРСР. Були сформовані головні управління контррозвідки «Смерш» цих наркоматів. Також був сформований відділ контррозвідки «Смерш» у НКВС СРСР, що забезпечував контррозвідувальну роботу у військах НКВС²⁶. Таким чином, було створено три однакові органи контррозвідки, що входили у три різні відомства.

Відповідно мінялася і структура територіальних апаратів. При появі найближчої перспективи звільнення окупованої території УРСР спочатку створювалися оперативні групи обласних УНКВС–УНКДБ, що згодом розгорталися у територіальні органи НКВС–НКДБ.

Співробітники контррозвідки і «Смерш», транспортного та «диверсійного» управлінь, відділів «А» і «В», відповідних відділів/відділень територіальних апаратів НКВС–НКДБ генерували основний пласт документів, що використовуються для дослідження подій Другої світової війни. До їхньої компетенції відносилася боротьба із зрадниками, дезертирством, шпигунами і диверсантами противника, антирадянськими елементами, злочинами у військових частинах, інформування керівництва країни, командування армій та фронтів про реальне положення у зоні бойових дій, у тилу і прифронтовій зоні. Часто співробітники особливих відділів, контррозвідки оцінювали дії керівників оборонних заводів, будівництв, установ і пропонували заходи по усуненню недоліків.

Чекісти у періодичних доповідних записках інформували про політико-економічну ситуацію, проведення арештів, етапи проходження і результати агентурних та диверсійних операцій, структуру окупаційної адміністрації й органів самоврядування, функціонування системи насильства, настрої населення, діяльність підпільних і партизанських груп,

²⁵ Христофоров В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. — М.: Изд-во Главного архивного управления города Москвы, 2011. — С. 111.

²⁶ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. А. Н. Яковлева / Авторы-состав. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М.: МФД, 2003. — С. 138.

також вони порушували кримінальні справи на співробітників та поплічників німецьких розвідувальних органів і поліції, складали спецповідомлення про екстрені події тощо.

Зберігся також значний об'єм документів 4-го управління НКВС–НКДБ УРСР про ситуацію на окупованій території. У роки війни управління організовувало там розвідувальну, диверсійно-підривну і контррозвідувальну діяльність, забезпечувало створення і виведення на територію країн Східної Європи оперативних груп для допомоги місцевим силам Опору у звільненні від нацистів.

В. Христофоров зазначив, що з червня 1941 по травень 1945 рр. у тил противника були перекинуті 2222 оперативні групи і загони, з них 244 — підготовлені 4 управлінням НКВС–НКДБ СРСР²⁷. Ймовірно, йдеться про підрозділи, що готувалися і курувалися центральним апаратом НКВС–НКДБ СРСР. Якщо враховувати розвідувально-диверсійну, агентурну й оперативну діяльність НКВС–НКДБ Української та Білоруської РСР, а також фронтових особливих відділів (згодом «Смерш») — ця цифра зросте багаторазово.

Розвідувально-диверсійні групи НКВС–НКДБ СРСР й УРСР різними шляхами закидалися у глибокий тил противника. Частина груп спрямовувалася для встановлення зв'язку з існуючими партизанськими загонами або для організації партизанського руху. Тільки у жовтні 1943 — травні 1945 рр. 4 управлінням НКДБ УРСР у тил ворога було направлено 53 оперативно-чекістські та диверсійно-розвідувальні групи²⁸.

Також за лінію фронту направлялися агенти-маршрутники, які проходили по спеціальному «маршруту» окупованою територією. Вони забирали від інших агентів необхідну розвідувальну інформацію для радянського командування. Після виконання основного завдання агент-маршрутник писав доповідну записку, докладно описував ситуацію у населених пунктах, які проходив. Всього у 1941–1942 рр. 4 управлінням НКДБ–НКВС УРСР в період відступу Червоної армії з території республіки у ворожому тилу було залишено 12716 агентів, з них диверсійних груп — 41, агентів-одинаків — 1367, агентів з різними завданнями 9541²⁹. Вони створювали постійно діючі агентурні мережі, резидентури, що підпорядковувалися 4 управлінням НКВС–НКДБ УРСР.

Співробітники органів НКВС і НКДБ УРСР, які були спеціально залишені для розвідувально-диверсійної роботи, або вимушено опинилися на окупованій території, також надсилали інформацію. Після переходу лінії фронту чи звільнення окупованої території вони писали детальні звіти про діяльність окупантів і власну виконану роботу³⁰.

²⁷ Христофоров В. С. Органы госбезопасности СССР в 1941–1945 гг. — М.: Изд-во Главного архивного управления города Москвы, 2011. — С. 77.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 86751, т. 46, арк.10.

²⁹ Там само, арк. 26–27.

³⁰ Держархів Вінницької обл., ф.П-425, оп.1, спр. 114, арк. 2–22.

Також у фонді 4 управління знаходяться документи партизанських загонів, створених НКВС для боротьби з окупантами. У деяких справах навіть збереглися трофейні документи та фотографії.

Перший спецвідділ\відділення НКВС УРСР, обласного УНКВС, відділу «А» НКДБ, обласного УНКДБ концентрували усю статистичну інформацію про діяльність органів держбезпеки по оперативних лініях. Співробітники цих відділів/відділень складали й актуалізували облікові картотеки на агентуру, співробітників німецьких й інших іноземних розвідувальних органів, поплічників нацистів, політично неояльних до радянського режиму громадян, писали аналітичні доповідні записки про рух слідчих справ, формували і перевіряли «розшукові списки»³¹. Вони зберігали і, при необхідності, проводили оперативну розробку літерних й архівно-кримінальних справ, справ-формулярів.

Також збереглася значна кількість документів 2 спецвідділу (відділу «В»), що проводили перлюстрацію кореспонденції військовослужбовців і населення. Структура і діяльність цензурних органів держбезпеки в УРСР у 1930-х — 1940-х рр. досліджена В. Литвиненком і В. Огородніком³².

Наприкінці 1930-х — початку 1940-х рр. в умовах Другої світової війни, що почалася, влада вирішила реорганізувати систему військової цензури. Нарком внутрішніх справ СРСР у січні 1940 р. направив на місця накази про поліпшення роботи пунктів «ПК» (Перлюстрація Кореспонденції) других спецвідділів регіональних апаратів. Це накази № 0056 від 14 січня 1940 р. «Про введення цензури на усі види поштово-телеграфної кореспонденції у діючих частинах Червоної армії і Військово-морського флоту»³³; № 0074 від 18 січня 1940 р. «Про порядок проведення політичного контролю за міжнародною та внутрішньою поштово-телеграфною кореспонденцією»³⁴; № 0077 від 19 січня 1940 р. «Про затвердження Положення про порядок роботи й обов'язки співробітників Політконтролю НКВС СРСР»³⁵.

Згідно з наказом № 0056 наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова на базі Київського військово-сортувального пункту створили відділення цензури із включенням його до складу 2-го спецвідділу НКВС УРСР. Керував відділеннями цензури по УРСР заступник начальника 4-го відділення 2 спецвідділу НКВС УРСР лейтенант держбезпеки О. Зайцев.

Якщо у вересні — жовтні 1939 р. налічувалося 10 пунктів «ПК», то у вересні 1940 р. діяло вже 64 пункти «ПК» у 23 областях УРСР³⁶. Тільки через Київський пункт «ПК» у березні — грудні 1940 р. проходило

³¹ Перелік політичних і військових злочинців, поплічників, які знаходяться у розшуку.

³² Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС—НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х — березень 1946 рр.)// З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 1. — 2014. — С. 96—343.

³³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 208-сп, арк. 12—16.

³⁴ Там само, арк. 17—20.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 15-сп, арк. 55—62.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 376, арк. 307; спр. 457, арк. 184.

30–35 тис. міжнародних листів, в основному із Західної України у Генерал-губернаторство і у зворотному напрямі. Але штат Київського пункту дозволяв обробити тільки 9–10 тис. документів. Перевірялася кореспонденція поверхнево, без перлюстрації, лише на предмет антирадянських вклядень. У цій ситуації оперативна цінність роботи втрачалася³⁷.

Після створення НКДБ СРСР керівництво «ПК» покладалося на 4-й відділ, який очолив Є. Лапшин (26 лютого — 31 липня 1941 р.). У НКДБ УРСР 4 відділом спочатку керував І. Куріцин (березень 1940 — 31 травня 1941 рр.), з червня 1941 р. — М. Суригін. На думку В. Литвиненка і В. Огородніка, зміни назви відомства і підпорядкування практично не вплинули на роботу цензорів, змінилися тільки аббревіатура й адресати³⁸. Наступне злиття НКВС і НКДБ у липні 1941 р. також не змінило принципи роботи.

Наприкінці 1941 р. у доповідних записках поступово зникає термін «За матеріалами ПК», він замінюється на «За матеріалами Військової Цензури». Кураторство над ВЦ покладалося на 2-і спецвідділи НКВС—УНКВС.

У створеному у квітні 1943 р. НКДБ СРСР уперше сформували самостійний спеціальний відділ військової цензури (відділ «В»), якому підпорядковувалися усі цензурні пункти по перегляду поштово-телеграфної кореспонденції. Начальником відділу НКДБ СРСР був призначений колишній заступник 2 спецвідділу НКВС СРСР В. Смородинський (12 травня 1943 — 15 вересня 1945 рр.)³⁹. У НКДБ УРСР відділ «В» очолив колишній начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР М. Суригін (червень 1943 — 15 березня 1946 рр.). На думку В. Литвиненка і В. Огородніка, створення самостійного профільного відділу у центральному і регіональних апаратах було підтвердженням ефективності його діяльності в оперативній розробці, виявленні антирадянськи налаштованих громадян. Також аналіз кореспонденції давав можливість виявляти основні типи настроїв військовослужбовців і населення⁴⁰.

Всього у штаті відділів і пунктів військової цензури в УРСР станом на січень 1944 р. налічувалося 3135 осіб. Найбільші штати мали республіканський відділ «В» і Київський пункт військової цензури 424 ос., Вінницький (ст. Жмеринка) — 246, Волинський (ст. Ковель) — 119, Дніпропетровський — 297, Кіровоградський (ст. Знам'янка) — 156,

³⁷ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р... — С. 154–155; ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 457, арк. 92–93.

³⁸ Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС—НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х — березень 1946 рр.)// 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 1. — 2014. — С. 107–108, 115–116.

³⁹ Петров Н. В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: Справочник. — М.: Звенья, 2010. — С. 804–805.

⁴⁰ Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС—НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х — березень 1946 рр.)// 3 архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — № 1. — 2014. — С. 125.

Львівський — 241, Одеський — 159, Сталінський — 142, Харківський — 395, Чернігівський — 193 ос.⁴¹

Інформаційний потенціал документів органів державної безпеки

Науковий інтерес представляють організаційно-розпорядчі документи, літерні справи, справи-формуляри, архівно-кримінальні справи, інформаційно-аналітичні доповідні записки, спецповідомлення, агентурні доповіді, статистичні документи, контрольно-наглядові справи.

Організаційно-розпорядчі документи

До їхнього складу входять накази, положення, інструкції, циркуляри, розпорядження, письмові вказівки керівництва. Це важливе джерело для розуміння функціонування усієї структури органів державної безпеки. Накази визначали структуру органів безпеки, межі компетенції, напрями і завдання оперативної діяльності. Деякі засадничі накази затверджувалися вищим політичним керівництвом країни на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Вказівки, розпорядження керівництва НКВС–НКДБ СРСР розкривали нюанси оперативної діяльності, їхню зацікавленість у прискоренні і спрямованості розслідування кримінальних справ, проведення агентурно-оперативних заходів.

Типовим прикладом може бути інструкція керівництву наркомату внутрішніх справ УРСР, начальникам УНКВД про проведення оперативної роботи на звільненій території УРСР від 18 лютого 1942 р. У ній зазначалося: «Роботу у звільнених містах і районах розпочинати з арештів усіх раніше виявлених ставлеників й активних поплічників німців, зі встановлення зв'язку з агентурою, що була залишеною чи залишилася на тимчасово окупованій території, з опитування заявників і місцевих жителів». Кількість категорій, що підпадали під арешт або оперативну розробку налічувала всього 13 пунктів, із них 10 — підлягали негайному арешту⁴².

Такі директивні документи часто тиражували в друкарні. На титульному аркуші вказували гриф, номер (№) екземпляра, кому виданий, найменування документу і його номер, місце і рік видання, кількість надрукованих екземплярів.

Літерні справи

На усі об'єкти, що обслуговувалися органами безпеки, відкривалася літерна справа за територіально-виробничою ознакою: у районі — на кожен населений пункт (сільрада, великі колгоспи, радгоспи, МТС), у містах — на промислові підприємства, установи, вищі навчальні заклади, на систему однорідних установ і підприємств (школи, торгова мережа тощо), в армії — на військові частини, на транспорті — по окремих службах.

Літерна справа складалася з 6 частин:

— офіційні матеріали щодо об'єкту, що знаходився під контролем держбезпеки;

⁴¹ Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х — березень 1946 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — № 1. — 2014. — С. 129–130.

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 522, арк. 10–19.

- агентурно-інформаційна частина;
- облік антирадянського елементу;
- інформаційні матеріали;
- матеріали про оперативну роботу;
- листування із установами, оперативними підрозділами тощо.

У справі-формулярі на оборонні промислові підприємства, об'єкти особливого обслуговування формувалися ще дві частини — матеріали щодо проведення протидиверсійних і мобілізаційних заходів.

Ця категорія облікових оперативних справ починалася постановою «про відкриття літерної справи». Так 15 серпня 1944 р. оперуповноважений 5 відділення 2 відділу УНКДБ по Миколаївській області лейтенант держбезпеки Овчинников, «розглянувши інформацію, що надійшла до УНКДБ про діяльність у період окупації м. Миколаєва німецької міської поліції» встановив, що керував нею Вальтер Іванович Роогаз. Йому підпорядковувалися п'ять міських відділень, що дислокувалися в різних частинах міста. Співробітники поліції арештовували радянських громадян, проводили вербування агентів для виявлення радянського і партійного активу, підпільників і партизан. На підставі цих даних було відкрито літерну справу. З рішенням оперуповноваженого погодилися начальник 5 відділення і начальник 2 відділу⁴³.

Одним з центральних моментів формування цього виду облікових справ було виявлення повного списку співробітників миколаївської міської поліції з необхідними для розшуку даними (рік і місце народження, місце проживання, родичі, можливі зв'язки і місця перебування).

Значна кількість документів присвячена листуванню, пов'язаному з розшуком цих осіб у СРСР, перевірці по оперативно-облікових картотеках та паспортних столах. Також документувалася компрометуюча інформація (непролетарське соціальне походження, політична неблагонадійність, моральні засади та ін.).

У літерних справах зберігалися копії агентурних донесень. Тут же знаходилися плани роботи оперативних підрозділів органів держбезпеки, документи, що визначали порядок розгляду слідчої справи. В оперативних листах, доданих до справ, що знаходилися у кримінальному провадженні, коротко викладалася суть компрометуючих матеріалів, заходи, що проводяться щодо їхньої реалізації (видача ордерів на обшук, арешт, допити свідків). Іноді у справі-формулярі концентрувалися копії архівних документів, що розкривали історичний фон подій або доповнювали нюанси документування фактів злочину.

Дослідницький інтерес представляє літерна справа, що була відкрита 4 управлінням НКВС УРСР «Київська область у період фашистської окупації». У ній, зокрема, містяться списки агентури, конспіративних квартир, що були залишені у м. Києві і населених пунктах області після відступу частин Червоної армії. Навіть поверховий аналіз засвідчив, що агентурні мережі формувалися спішно, ніхто із співробітників держбезпеки не перевіряв реальну політичну благонадійність майбутніх агентів,

⁴³ ГДА СБ України, м. Миколаїв, спр.1028, арк. 1.

їхню здатність до агентурної, розвідувальної і диверсійної роботи. Хоча на кожного з агентів писалися довідки про його здатність проводити таку роботу, зазначалися обставини вербування, зв'язки, що можуть представляти оперативний інтерес тощо. Наприклад, агент «Потапов», колишній командир сотні петлюрівської армії, юрист за фахом, був завербований у 1931 р. Він мав широкі знайомства у «націоналістичних колах», тому співробітники 4 управління НКВС УРСР розраховували на отримання інформації про співпрацю націоналістів з нацистами у Києві. У агента «Южная», колишнього секретаря райкому комсомолу, були розлогі родинні зв'язки. Тому було вирішено направити її на окуповану територію в якості агента-кур'єра⁴⁴.

Але, як згодом засвідчила практика, значна кількість агентів ніякої агентурно-оперативної чи диверсійної роботи не проводила. Чимало з них із різних причин змінили місце проживання і були недоступні для подальшого зв'язку. Тому збирати розвідувальні дані від них не було сенсу.

Також у літерних справах зберігаються витяги із донесень про дії партизанських загонів на території окупованої Київської області, доповідні записки агентів й осіб, які перейшли лінію фронту, про повсякденне життя у місті і сільській місцевості, ціни на продукти харчування, діяльність окупаційної адміністрації, масові страти цивільного населення та ін.

У справу також долучалися протоколи допитів свідків і фігурантів кримінальних справ, де вони розповідали про ситуацію в окупованому Києві. У протоколі допиту від 12 липня 1942 р. громадянка Бавикіна повідомила слідчого про «створені у Києві органи управління і встановлений режим»: «Міська управа розташовувалася на бульварі Шевченка, навпроти поліклініки, в одному кварталі з університетом. Управа поділялася на відділи, зокрема, житловий. Начальником житлового відділу був такий собі Голубов Микола Романович. Житловий відділ видав розподілом квартир і пропискою. Міська комендатура розташовувалася на вул. Кірова, навпроти Верховної Ради. [...] У жителів дійсні радянські паспорти, у кого вони відсутні — зобов'язаний отримати тимчасовий паспорт (віддрукований в друкарні на шпалерному папері). У паспортах робиться позначка про прописку і про звільнення від роботи у Німеччині. Із київським паспортом прописатися легко, іногороднім треба спеціальний дозвіл. При прописці спеціальний працівник, що іменується консультантом, робить детальне опитування і заповнює дуже детальну анкету»⁴⁵. Докладна інформація про діяльність окупаційної адміністрації була потрібна для проведення подальшої оперативної роботи, встановлення імен поплічників окупантів, які одразу обліковувалися в оперативній картотеці, додавалися до розшукових списків.

Такі оперативні справи могли поповнюватися десятки років. Наприклад, вже згадувана літерна справа «Миколаївської міської поліції» була закрита лише у 1959 р. Основою для закриття літерного провадження були або повна реалізація усього зібраного оперативного матеріалу

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83562, т. 2, арк. 4, 13.

⁴⁵ Там само, т. 1, арк. 352.

у вигляді кримінальної справи, або відсутність потреби подальшої оперативної розробки. Після закриття літерні справи знищувалися, про що підписувався відповідний акт. Іноді керівництво погоджувалося здати справу в обліково-архівний підрозділ в зв'язку з «історичною цінністю» (можливого використання для навчання молодих оперативників), або перспективою її продовження.

Справи-формуляри

Справи-формуляри також належали до категорії облікових справ і представляли свого роду дані на людину або групу осіб, за якими стежили органи безпеки. Справу-формуляр оформлювали на підставі агентурних матеріалів про активну антирадянську, шпигунську чи іншу контрреволюційну діяльність людини (групи осіб). Незалежно від наявності таких відомостей справи відкривалися на усіх колишніх функціонерів антирадянських політичних партій, організацій і груп, на «національно-релігійні авторитети» (ксьондзів, мулл, священників), адміністративних виселенців, співробітників іноземних представництв.

У справі накопичувалися матеріали, що служили основою для її відкриття, а також отримані під час агентурно-оперативної розробки: інформація агентури, зовнішнього спостереження, перлюстрація кореспонденції, заяви, свідчення. Під час арешту справу поповнювали копіями протоколів допитів, обвинувального висновку.

Після засудження фігуранта справу передавали до виправно-трудового табору, де відбував покарання ув'язнений, а після його звільнення — спрямовували до обласного управління держбезпеки для продовження агентурної розробки за новим місцем проживання людини.

Таким чином, справи-формуляри були своєрідним досье на осіб, за якими стежили співробітники держбезпеки. Справу започатковували згідно з постановою, де зазначалися дані громадянина, на якого належало відкрити справу-формуляр, а також узяття на облік у відповідному підрозділі НКВС—НКДБ, забарвлення (наприклад, українські націоналісти), категорія (члени антирадянських націонал-шовіністичних організацій і груп). У спеціальній графі викладалися причини ухваленого рішення. Справі надавали номер і підшивали усі документи про особу, що представляла інтерес для НКВС—НКДБ. Час від часу республіканське (іноді і союзне) керівництво НКВС—НКДБ робило перевірку справ і видавало рекомендації по напрямках подальшої агентурної розробки: щодо можливості й оперативної потреби продовжувати розробку цієї особи чи групи осіб, щодо того, якому агентуві доручити з'ясувати певну інформацію та ін.

Після накопичення значної кількості компрометуючих матеріалів про особу, справу «реалізовували», тобто відкривали кримінальне провадження, де частина документів (свідчення свідків, довідки про документування злочину та ін.) ставала складовою кримінальної справи. Після завершення розслідування справу передавали у судові чи позасудові інстанції. Елементом «реалізації» також була компрометація або дискредитація особи серед громадськості чи певного кола громадян, вербування, клопотання про адміністративну висилку тощо.

Деякі справи-формуляри так і залишилися «нереалізованими», оскільки не було ухваленого політичного рішення про арешт особи. Наприклад, так сталося із справою-формуляром на українського кінорежисера О. Довженка, якого звинувачували в українському націоналізмі. Деякі висловлювання режисера дійсно свідчили про його політичну нелояльність. Так 15 грудня 1943 р. начальник 4 управління НКДБ СРСР П. Судоплатов переслав начальнику 2 управління НКДБ СРСР П. Федотову агентурне донесення агента «Яреми» про розмову з О. Довженком після його прибуття на початку листопада 1943 р. у недавно визволений від нацистів Київ. «Ярема» зазначив, що спочатку він розмовляв із О. Довженком 2 листопада 1943 р., перед поїздкою митця у місто. Режисер поїхав у піднесеному настрої, бадьорим й оптимістично налаштованим. Проте у розмові 7 грудня 1943 р. агент зауважив різкий контраст настрою О. Довженка після його повернення з Києва. Режисер не повірив у радянську версію вибухів на Хрещатику у вересні 1941 р. і знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври у листопаді 1941 р.: «Жах у тому, що собор підірваний нами, я збираю про це всілякі відомості. Чи не чули Ви яких-небудь вказівок, що це зроблено нашими органами? [...] Ніколи німці не знищували собору, оскільки у цьому немає ніякого практичного сенсу і користі. Хрещатик підірваний нами також». Загальний настрій населення він оцінив наступним чином: «Народ, що залишився, заляканий, він пам'ятає пропаганду німців, що усі будуть вислані у Сибір, він голодний і вже пухне з голоду, поводження з народом — як з переможеними ворогами, у кращому разі, їхніми поплічниками». На його думку, керівництву країни необхідно зрозуміти, що: «[...] населення, яке залишилося два роки потому у Києві, на 99% було упевнено, що настала нова ера, і звинувачувати їх в чому б то не було — злочин». Він зауважив наростання радянського насильства над цивільними особами тільки за те, що вони були на окупованій території і вимушені були виживати в умовах голоду і нацистського режиму: «Повторюється в Києві теж саме, що було свого часу у Львові», натякаючи на масові арешти цивільного населення після захоплення Західної України у 1939 р.

Також він обурювався поведінкою влади звільненого міста стосовно жителів. Довженко отримав квартиру в центрі міста навпроти Оперного театру. Але з неї виселили жінку — матір двох командирів Червоної армії. Він пішов на іншу квартиру, де на війні загинув син. Він назвав цю ситуацію «маразмом»⁴⁶. Таким чином, агентурні повідомлення розкривали неформальні реакції людини на події війни, фіксували оцінку комуністичного і нацистського насильства над цивільним населенням.

Справа-формуляр припинялася у разі смерті особи, іноді її виїзду за кордон і неможливості збирати інформацію або після встановлення її повної політичної лояльності до влади. Значна частина справ-формулярів також знищувалася за відсутністю оперативного інтересу.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 3, арк. 30—31.

Архівно-кримінальні справи

Документи, що накопичувалися у процесі дізнання і слідства, оформлялися у кримінальну справу, що спрямовувалася або в судові інстанції, або в позасудові органи (Особлива нарада тощо). Після завершення судового або позасудового розгляду до слідчої справи долучалися матеріали судового розслідування або рішення позасудового органу. Потім слідчі справи направлялися на зберігання в обліково-архівний підрозділ органів держбезпеки і доповнювалися матеріалами листування, яке відбувалося при затребуванні справи згідно з оперативною необхідністю, перегляді рішення судових інстанцій або позасудових органів, можливій реабілітації. В обліково-архівному підрозділі справа обліковувалася й отримувала статус «архівно-кримінальної справи».

Ученими значною мірою досліджені справи на осіб, заарештованих за «антирадянськими» мотивами і реабілітованих за відсутністю складу злочину. Але поза науковим вивченням залишилися архівно-кримінальні справи на колаборантів. У Галузевому державному архіві Служби безпеки України і його підрозділах в обласних управліннях СБ України зберігаються справи на:

- осіб, що навчалися у німецьких спеціальних школах (розвідувальних, контррозвідувальних, поліцейських, військових);
- співробітників й агентів розвідувальних і контррозвідувальних органів нацистської Німеччини;
- осіб, що працювали у німецьких окупаційних адміністративних органах;
- осіб, що проходили службу у німецьких охоронних органах (жандармерія, поліція);
- осіб, що проходили службу в армійських частинах нацистської Німеччини і її союзників, в національних легіонах;
- осіб, засуджених за зраду Батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти, злочини проти людства і людяності, каральні акції стосовно цивільного населення, вбивства, катування громадян і поплічництво у цьому окупантам, озброєні вторгнення на територію УРСР, організацію озброєних формувань, розбій, грабунки, інші види насильства⁴⁷.

Проте, як засвідчила дослідниця й юридична практика, для деяких осіб звинувачення у зраді Батьківщини виявилися сфальсифікованими. Наприклад, після захоплення частини території СРСР, сім'ї значної частини військовослужбовців Червоної армії опинилися на окупованій території. Враховуючи цей факт, пропагандистські підрозділи і спецслужби Німеччини масово поширювали листівки-пропуски із закликом «припиняти війну» і «повертатися до сімей». Вже 30 серпня 1941 р. у директиві № 597 нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія зажадав від співробітників особливих відділів посилити оперативну роботу серед військовослужбовців, сім'ї яких опинилися на окупованій території. Арешту підлягали усі,

⁴⁷ Галузевий державний архів СБУ: Путівник/ ГДА СБУ. Автори-упор. В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін.— Харків: Права людини, 2009.— С. 91.

у кого знаходили сховані листівки, виявлялися співники і приховувачі. Але вказівки Л. Берії не мали правового підґрунтя. Наміри не формували склад злочину, зберігання могло мати побутовий характер, а саме за такий вчинок наказувалося арештовувати і карати військовослужбовців⁴⁸.

Ще однією категорією осіб, якій категорично не довіряли співробітники держбезпеки, стали колишні військовополонені. Ще 8 вересня 1941 р. головний військовий прокурор Червоної армії В. Носов вказав на правомірність їхнього арешту. Він кваліфікував військовослужбовців, що здалися без опору, як зрадників. Звільненню підлягали тільки ті особи, які зуміли довести свій безпорадний стан (поранення) під час полону, і те, що «вони не були звільнені противником, а втекли або були відбиті нашими військами (партизанами)»⁴⁹. Але довести це в умовах тотальної недовіри було надто складно. Тому значна кількість таких осіб поповнила або табори ГУТАБ НКВС СРСР або штрафні підрозділи Червоної армії. Згодом деякі військовослужбовці були реабілітовані.

Більшість справ колаборантів датована 1943–1950 рр. Починаючи з часу звільнення УРСР і упродовж 1950-х рр. органи держбезпеки виявляли і передавали на розгляд судових і позасудових органів кримінальні справи на колишніх поліцаїв, старост, співробітників органів самоврядування, агентів німецьких спеціальних служб. Кримінальні справи, що направлялися на розгляд Особливої наради, оформлялися відповідно до кримінально-процесуального кодексу. На відміну від судового розгляду для цього позасудового органу непотрібно було вагомої доказової бази. Але справи на розгляд Особливої наради все одно приходили недбало оформленими. Оскільки на співробітниках держбезпеки позначалися як досвід спрощеного слідства під час Великого терору, так і вимоги швидкого розслідування в умовах воєнного часу.

Якість розслідування неодноразово була предметом службового розгляду і інструктивних вказівок. У директиві наркома внутрішніх справ УРСР С. Савченка від 6 травня 1943 р. зазначалося, що в УНКВС по Ворошиловградській області у 580 слідчих справах відсутні свідчення свідків або інші документи, що підтверджували зрадницьку діяльність арештантів. Зокрема, із 607 кримінальних справ, де допитувалися свідки у 144 допитано по одному свідку, у 183 — по два свідка, у 130 — по три свідка, у 150 — по чотири і більше свідків⁵⁰.

Документування злочину проводилося на основі свідчень свідків. На рішення впливало соціальне походження та факти й дії підслідного, які слідчий інтерпретував як «антирадянський» мотив скоєння злочину. Спроби пояснити свої дії виживанням в умовах окупації, страхом за долю сім'ї не розглядалися. Такі ситуації характерні в основному для справ працівників місцевого самоврядування окупаційного періоду. Вони займалися не каральною діяльністю, а налагодженням роботи комунальних

⁴⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. В 2-х кн. Кн.1.— М.: Изд-во «Русь», 2000.— С. 555–556.

⁴⁹ Там само, С. 35–36.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 536, арк. 33–34 зв.

служб, медичних і освітніх установ, переробної промисловості та ін. За відсутності реальної доказової бази та при необхідності швидкого покарання такі справи спрямовувалися на позасудовий розгляд. Тому в таких справах важливо оцінювати співвідношення провини і покарання.

Частина кримінальних справ на колаборантів розглядалася у судовому порядку. Хоча перебіг судового розгляду і наявна доказова база не завжди відповідали нормам правової держави, але оприлюднені факти грабунку і знищення цивільного населення та військовополонених співвідносні із наявною інформацією у документах партійно-радянських органів та спогадах сучасників⁵¹.

У 1960–1980-ті рр. пошук колаборантів співробітниками Комітету держбезпеки продовжився. Розшукова і слідча робота покладалася на співробітників контррозвідального відділу. Оперативна робота була пов'язана не лише з труднощами пошуку свідків, зміною зовнішності злочинців через плін часу, але й зі збором достовірної доказової бази для проведення судового процесу відповідно до чинного законодавства.

Якщо кримінальна справа розглядалася у судових інстанціях, то її комплектація здійснювалася відповідно до діючого кримінально-процесуального кодексу. У кримінальній справі обов'язковий ряд постанов: про порушення кримінальної справи з вказівкою причини (факт колабораціонізму), про обрання запобіжного заходу (копія спрямовувалася прокурору для санкції на арешт), про накладення арешту на майно заарештованого, про притягнення арештованої особи як обвинуваченого у справі (копія також спрямовувалася прокурору). Також підшивався ордер на арешт.

Слідчі заповнювали анкету заарештованого з вклеєною фотографією фігуранта, в окремому пакеті підшивали його дактилокарту. У протоколі обшуку зазначали перелік вилучених речей. При конфіскації зброї, цінних речей, державних нагород в справу вшивалися квитанції про здачу їх на зберігання у фінансову частину територіального органу держбезпеки. Зброю передавали на зберігання коменданту управління НКВС–НКДБ–КДБ. Особисті документи, фотографії, записки, документи періоду окупації вшивали у конвертах в справу в якості речових доказів. Прямими речовими доказами були посвідчення поліцейського, довідки про отримання військового і речового постачання, фотографії у поліцейській формі та ін.

У справі знаходилися численні запити на перевірку інформації про арештованого по оперативно-довідковим картотекам. За наявності позитивної відповіді на зворотному боці запиту рукописом зазначалася уся наявна на картці інформація. За відсутності — на запиті ставився штамп «По картотеці (назва картотеки з вказівкою територіального органу або центрального апарату КДБ при РМ СРСР) не проходить». Інформація

⁵¹ Див. також: Dumitru D. An Analysis of Soviet Postwar Investigation and Trial Documents and Their Relevance for Holocaust Studies // *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses*. Edited by Michael David-Fox, Peter Holquist, and Alexander M. Martin. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2014.— Pp. 142–157; Penter T. Local Collaborators on Trial. Soviet war crimes trials under Stalin (1943–1953) // *Cahiers du monde russe*.— 2008.— № 2–3.— Vol. 49.— pp. 341–364.

завірялася підписом співробітника обліково-архівного підрозділу, який проводив перевірку. Паралельно запит спрямовувався у територіальний підрозділ і центральний апарат внутрішніх справ СРСР—УРСР. Для виявлення свідків по СРСР розсилалися запити в адресні столи з вимогою зазначити їхні місця проживання. Позитивні і негативні відповіді також підшивалися у справу.

Протоколи допиту підслідного і свідків складали вагому частину кримінальної справи. У 1940—1950-х рр. більшість протоколів допиту були рукописними. У період війни і перші повоєнні роки через нестачу бланків і паперу співробітники держбезпеки писали на зворотному боці бланків окупаційних установ, географічних карт, афіш.

Деякі базові інформативні протоколи передруковувалися й оформлялися як копії. Якщо кримінальна справа розслідувалася у республіканському чи центральному апараті НКВС—НКДБ—КДБ, то більшість протоколів були машинописними. Кожна сторінка оригіналу протоколу завірялася підписом підслідного.

Первинний аналіз протоколів допиту колаборантів 1940-х — першої половини 1950-х рр. засвідчив, що слідчим було важливо встановити факт колаборації, роботи в органах самоврядування, можливу участь фігуранта у вбивстві цивільного населення (власне визнання, свідчення свідків). У протоколах допитів 1960 — 1980-х рр. слідчі по декілька разів ставили одні й ті ж питання, намагаючись точно встановити особисту участь підслідного в кожному випадку поодинокого або масового вбивства цивільних осіб, роль кожного колаборанта — учасника каральної акції. Аналізуючи відповіді обвинуваченого в період 1960—1980-х рр., дослідник може простежити спроби применшити провину у злочині, наполегливість слідчого, який пред'являє ретельно документовані докази провини колаборанта. Це значно відрізняє їх від допитів 1940 — 1950-х рр., де було досить визнання провини у колабораціонізмі, а декілька свідчень свідків були основною доказовою базою.

У 1940-х — першій половині 1950-х рр. скрупульозно проводилося розслідування тих справ, де планувався відкритий судовий процес. Оскільки публічний процес передбачав неухильне виконання кримінально-процесуального кодексу і наявність вагомої доказової бази.

У справі також знаходилися витяги з протоколів інших кримінальних справ, що стосувалися подій, в яких брав участь підслідний. Вони робилися слідчими, які витребували кримінальну справу з інших територіальних апаратів КДБ СРСР. Іноді співробітники територіальних апаратів інших областей по оформленому слідчим переліку питань допитували подільників фігуранта справи, що вже відбули покарання, та свідків злочину.

У деяких архівно-кримінальних справах (в основному за 1940-і та початок 1950-х рр.) на осіб, згадуваних підслідним на допитах, слідчий писав огляди про обставини минулої справи в зв'язку поточним розслідуванням. Іноді слідчий робив висновок, що необхідна інформація про участь обвинуваченого у подіях відсутня. Перевірка архівно-кримінальних справ на виявлення додаткової інформації про злочини стосовно

цивільного населення були обов'язковим елементом для слідчої роботи у 1960 — 1980-х рр.

Цікавими для дослідницького аналізу стали протоколи очних ставок, де уточнювалися суперечливі свідчення. Текст іноді свідчить про психологічний злам підслідного, коли йому представляли подільника, який чітко уточнював його роль у каральній акції. Але деякі підслідні навіть після таких свідчень продовжували заперечувати свою пряму участь у масових вбивствах.

Ще один вид слідчих документів — протоколи упізнання, що в основному наявні у справах наприкінці 1950 — 1980-х рр. Вони були поширеним явищем, оскільки із плином часу змінювалася зовнішність людей, і важливо було точно встановити особу злочинця. Протокол упізнання складався із пришитих до аркуша паперу пронумерованих трьох фотографій зовні подібних людей, приблизно одного віку. Кінці ниток були обов'язково заклеєні і завірені печаткою. Свідок повинен був упізнати злочинця. Результати упізнання підписувалися свідком і слідчим.

Складовим елементом кримінальної справи також була «Особиста справа спецпоселенця». Вона залучалася у випадку, якщо обвинувачений до арешту вже відбув адміністративне вислання за колабораціонізм або був звільнений по амністії. Проте під час першого розслідування він приховав участь у каральних акціях і повторно був заарештований за обставинами загибелі мирних громадян, що знову відкрилися.

Важливим елементом доказової бази ставали карти-схеми місць утримання громадян або військовополонених перед розстрілом, місць масових поховань, завірені слідчим, свідками і понятими. Вони малювалися від руки і завірялися підписом слідчого.

При необхідності проводилися додаткові розкопки для виявлення людських останків. Акти судово-медичних експертиз були беззаперечним доказом злочину. Проводилася фотофіксація ексгумованих людських останків. Якість таких фотографій залежала від технічного оснащення фотографа і його майстерності.

На окремих аркушах кримінальної справи наклеювалися фотографії місць утримання громадян і розстрілу, зроблені з різних ракурсів. Іноді, доставлений на місце злочину звинувачуваний на фотографії вказував місце розстрілу і масового поховання. Кожна фотографія нумерувалася, окремо зазначалося, що на ній зображено.

Для розкриття історичного контексту діяльності окупаційної адміністрації та місцевого самоврядування слідчий запитував завірені копії документів з фондів центральних й обласних архівів. Це накази, оголошення про реєстрацію єврейського населення, їхню концентрацію у спеціальних районах міста, проведення облав, акти районних й обласних комісій з обліку злочинів німецько-фашистських загарбників і завданих збитків, списки поліції тощо.

Після завершення усього комплексу слідчих дій підписувався протокол оголошення обвинуваченому про закінчення попереднього слідства і протокол пред'явлення обвинуваченому та його захиснику матеріалів

справи й обвинувального висновку, де фіксувалися докази його злочину з посиланнями на сторінки кримінальної справи.

До справи також долучалося усе листування про організацію судового засідання: список осіб, що підлягали виклику на судові засідання, список витрат, пов'язаних з викликом свідків на судові засідання, листування УНКВС–УНКДБ–УКДБ з судовими інстанціями, прокуратурою, місцевими органами внутрішніх справ про організацію судового засідання (доставка обвинуваченого, свідків).

Стенограма засідання фіксувала увесь процес судового розслідування. Цікавість представляють не лише стандартні виступи учасників судового процесу — прокурора, захисника, обвинуваченого, свідків, але і громадських обвинувачів. Цю роль довіряли районній (обласній) номенклатурі, передовим робітникам, колгоспникам, представникам місцевої інтелігенції. У деяких справах навіть збереглися правлені проекти таких виступів. Це свідчить про ретельну підготовку сценарію пропагандистського використання судового процесу. Особливо у тому випадку, якщо обвинувачений був «членом націоналістичної організації» і судовий процес проходив у західних областях УРСР. В цьому випадку на процесі підкреслювався «природний зв'язок» членів ОУН і військовослужбовців УПА з «фашистським окупаційним режимом».

Важливо зауважити, що стенограма фіксувала також й емоційний стан свідків та громадських обвинувачів під час виступу, реакцію глядачів. Присутні на судовому засіданні журналісти у районній, обласній, іноді у республіканській пресі публікували нариси про учасників злочинів. Подібні відкриті судові засідання як пропагандистські акції актуалізували «образ ворога» не лише під час тривалої Другої світової війни, але і в умовах «холодної війни» і політичного протистояння з «капіталістичним Заходом».

Закономірний результат судового засідання — вирок судової інстанції. Обвинувачений засуджувався до тривалого терміну ув'язнення або розстрілу. У 1940-х рр. смертний вирок публічного судового процесу іноді виконувався на центральній площі міста у присутності значної кількості містян. Така подія відбулася 13 лютого 1944 р. у м. Чернігові, коли декілька тисяч містян стали свідками публічної страти через підвищення учасника масового вбивства вихованців Домницького дитячого будинку⁵² (див. док. № 100, 194–211).

Таким чином, архівно-кримінальні справи, особливо колаборантів, мають значний інформаційний потенціал у дослідженнях фактів масового насилля над цивільним населенням. Розкриваються конкретна роль окупаційної адміністрації, місцевого самоврядування та поліції у вбивствах мирних громадян, методика проведення масових розстрілів і приховання місць злочину. Комплексне дослідження архівно-кримінальних справ дозволить простежити поведінку усіх «акторів» дізнання, слідства,

⁵² ГДА СБ України, м. Чернігів, спр.11835, арк. 285; Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко.— Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013.— С. 430–432.

судового процесу, пропагандистської кампанії залежно від історичного контексту.

Інформаційно-аналітичні документи

Цей вид джерела вже знайомий дослідникам. Інформаційно-аналітичні документи органів державної безпеки були виявлені на початку 1990-х рр. в архівних фондах партійних органів. Деякі були опубліковані в тематичних науково-документальних збірниках, присвячених Другій світовій війні. Проте переважна більшість доповідних записок керівництва органів держбезпеки СРСР–УРСР до ухвалення Верховною Радою України відповідного Закону України⁵³ залишалися поза науковим дослідженням, оскільки не були розсекречені у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та його обласних підрозділах. Це розвідувальні зведення особливих та контррозвідувальних відділів корпусів, армій, фронтів, відповідних управлінь центрального і республіканського апарату НКВС–НКДБ; доповідні записки керівництва НКВС–НКДБ УРСР, територіальних апаратів держбезпеки НКВС–НКДБ СРСР секретарям ЦК КП(б)У, обласних партійних комітетів; донесення, рапорти, звіти, доповідні записки агентів профільних відділів/управлінь НКВС–НКДБ, армійських, фронтових відділів «Смерш»; детальні звіти командирів і членів розвідувально-диверсійних груп, що складалися після виходу з тилу противника; звіти та донесення командирів і членів партизанських загонів, що перейшли лінію фронту.

Аналіз цих документів засвідчив декілька сюжетних ліній про насильство над цивільним населенням. Так, у період активного наступу німецьких військ у розвідувальних зведеннях, складених за агентурними матеріалами, був спеціальний розділ, присвячений насильству військовослужбовців передових частин Вермахту над мирним населенням. Зазначалося, що солдати противника забирали продовольство, домашню птицю, худобу та ін. Спроби селян протистояти грабунку жорстоко придушувалися — солдати вбивали громадян, які чинили опір. У розвідувальному зведенні особливого відділу Південного фронту від 26 листопада 1941 р. цитувалися десятки фактів насильства над цивільним населенням військовослужбовців передових частин Вермахту і його союзників: «17 жовтня 1941 р. у с. Піщанки Новомосковського району італійський солдат з рушниці стріляв курей, а коли йому селянка зробила зауваження і просила його не робити цього, бандит по-звірячому застрелив жінку. У м. Чигирин німецькі солдати повісили жінку за те, що вона вилаяла солдата, що забрав у неї курей. У с. Михайлівка три італійські солдати прийшли на квартиру жінки-вдови і забрали порося, а при вчиненні опору завдали жінці удару прикладом рушниці до втрати свідомості. У селі Новоселівка Котовського району 6 жовтня 1941 р. група німців у будинку жінки, що мала 4 малолітніх дітей, забрали останні продукти

⁵³ Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року // Урядовий кур'єр.— 2015.— 3 червня.

харчування, крім того посуд, виделки, ножі та інше. Там же з ніг хворої жінки зняли черевики».

У іншому зведенні акцентувалася увага на зміні методів збору продовольства: прибувши в село, військовослужбовці Вермахту зібрали чоловіків села і наказали зібрати певну кількість продовольства. Вони пригрозили, що за невиконання «плану» вони будуть розстріляні⁵⁴ (див. док. № 84).

Особлива увага приділялася каральним акціям нацистів. Так, у одному з розвідувальних зведень подавалася інформація агентів «Клименко» і «Романчук» про початок акції по вбивству єврейського населення в районі Бабиного Яру 29 вересня 1941 р.⁵⁵ (див. док. № 87).

У розвідувальному зведенні від 20 березня 1942 р. цитувався наказ командувача німецькою армією про знищення населених пунктів при відступі німецьких військ «із використанням трасуючих куль та інших запалювальних засобів». Акцентувалися факти катування комуністів і комсомольців, насильства над жінками і дівчатами⁵⁶ (див. док. № 90).

Роль окупаційної адміністрації, органів самоврядування і поліції в організації насильства над цивільним населенням через обмеження свободи пересування і зборів, ув'язненні єврейського населення у гетто, конфіскації житла, продуктів, особистого майна, поодиноких вбивствах громадян постійно фіксувалася в інформаціях і доповідних записках.

Поява подібних тематичних збірок у періодичних розвідувальних зведеннях, доповідних записках означала, що агентура, підпільники, партизани і співробітники розвідувально-диверсійних груп отримали наказ збирати інформацію про різні форми насильства над цивільним населенням. Також дані про насильство подавалися у контексті вивчення функціонування окупаційного режиму, його діяльності у виявленні політично нелояльних осіб, боротьбі з радянськими розвідувально-диверсійними групами, опором місцевого населення.

Після визволення території УРСР співробітники оперативних груп НКДБ, обласних УНКДБ почали розслідувати і документувати факти масового вбивства цивільного населення і військовополонених, виявляти місця поховань. У доповідних записках начальників обласних УНКДБ наркомам держбезпеки СРСР та УРСР, секретарям ЦК КП(б)У описувалися не лише звірства нацистів, але і називалися прізвища керівників окупаційної адміністрації, комендантів таборів, командирів і членів каральних зондеркоманд, начальників і співробітників місцевої поліції, слідчих СД і німецької поліції⁵⁷ (див. док. № 97, 99, 100). Вказуючи на безпосередніх виконавців з числа громадян СРСР, автори записок акцентували увагу на соціальному походженні, «невірі в силу Червоної армії», «антирадянських настроях», «небажанні воювати за радянську владу».

⁵⁴ ЦДАГО України, ф.62, оп.9, спр.4, арк.27–30.

⁵⁵ Там само, арк.153–155.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 10–12.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.598, арк. 82–92.

На підставі трофейних документів, допитів колаборантів, розвідувальних даних складалися аналітичні записки про структуру та компетенції німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів на окупованій території — «таємної польової поліції» (ГФП), «охоронної служби» (СД), кримінальної поліції, «польової жандармерії», допоміжної поліції. Ці записки відзначаються великими неточностями у перекладі назв самих структур та визначенні їхніх завдань на окупованій території. Проте, вони рясніли біографічними даними і прикметами людей, які працювали в цих підрозділах, інформацією про їхні особисті взаємовідносини з окупантами⁵⁸ (див. док. № 103). Згодом для співробітників органів держбезпеки були випущені детальні службові довідники з зазначенням структурних підрозділів Абверу і Головного управління імперської безпеки, місць їхньої дислокації, керівників, кількості особового складу, меж їхньої компетенції. У деяких довідкових документах зазначався детальний список штатних співробітників відділів і команд, вербувальників, резидентів, інструкторів, власників явочних квартир, водіїв тощо⁵⁹.

Тематичні розвідувальні зведення, доповідні записки про насильство над цивільним населенням керівники армійських і фронтових відділів контррозвідки, начальники обласних УНКВС—УНКВС направляли членам військових рад фронтів, начальникам політуправлінь армій, фронтів, секретарям обкомів і ЦК КП(б)У. Окрім інформування політичного керівництва, факти про насильство використовувалися у пропагандистських виданнях, бойових листках, бесідах політпрацівників із особовим складом.

Порівняння тексту розвідувальних зведень та доповідних записок, направлених партійному керівництву і політвідділам з'єднань Червоної армії для агітаційно-пропагандистської роботи, не виявило розбіжностей чи перекручення фактів. Інформація у доповідних записках копіювалася із тексту розвідувальних зведень. Останні готувалися на підставі первинних донесень агентури, військової розвідки чи рапортів командирів військових підрозділів. У преамбулі чи оціночних судженнях доповідних записок зустрічаються словосполучення «німецько-фашистські загарбники», «фашистські звірі» та ін., що свідчить про намагання їхніх авторів надати тексту емоційного забарвлення. У розвідувальних зведеннях подібні словосполучення зустрічаються дуже рідко.

У спеціальних повідомленнях нарком держбезпеки С. Савченко інформував керівників НКДБ СРСР, секретаря ЦК КП(б)У М. Хрушова про вкрай важливі події. Так, у серпні 1944 р. у спецповідомленні він інформував М. Хрушова про донесення командира розвідувально-диверсійної групи «Штурм» щодо діяльності концентраційного табору «Біркенау» у районі м. Освенцім (Польща)⁶⁰ (див. док. № 106). У вересні 1944 р. надійшло повідомлення про цей табір від командира оперативно-чекістської

⁵⁸ ГДА СБ України, ф.60, спр.83516, арк. 49—60 зв.

⁵⁹ Див.: Структура и деятельность органов германской разведки в годы Второй мировой войны: [Сбор. док.] / Составители А. В. Валякин, А. А. Кохан.— Симферополь: Главное управление СБУ в АР Крым, 2011.— 658 с.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф.60, спр.83514, арк. 50—51.

групи «Калиновського»⁶¹ (див. док. № 108). Згодом інформація розвідувальних груп про звірства нацистів була доповнена втікачами із цього табору А. Петьком та В. Пеговим⁶² (див. док. № 107).

Наявність значної кількості фактичного матеріалу у зведеннях і доповідях дозволяє визначити основні типи насилля і знущань, що були застосовані нацистами на окупованій території:

- розстріли, повішення, страти сокирою за національною (євреї, роми), ідеологічною (комуністи, комсомольці, радянські активісти) ознакою. Також мотивами вбивства були розвага, помста або приховання іншого злочину. Жертвами часто були діти і підлітки. Іноді страти перетворювалися на пропагандистські акції, коли на повішених громадян прикріплялися таблички «Партизан», «Повішена за приховування партизан» та ін.;

- знищення за ознакою «непотрібності» (пацієнти психіатричних лікарень, інваліди);

- спалювання окремих житлових будинків, часткове або повне знищення населених пунктів разом з населенням;

- депортація населення окупованих територій на примусові роботи до Німеччини;

- побиття, після чого люди втрачали здоров'я, ставали інвалідами;

- сексуальне насильство;

- позбавлення житла. Військовослужбовці або представники окупаційної адміністрації вилучали житло для власних потреб без надання альтернативного місця проживання;

- конфіскація продовольства й приватної власності;

- витончені методи приниження людської гідності;

- покарання за невиконання наказів окупаційної адміністрації та місцевого самоврядування (побиття різками, ув'язнення тощо);

- система грошових і натуральних штрафів, за несплату яких карали ув'язненням або примусовими роботами⁶³ (див. док. № 84–90).

Інформаційні зведення зауважували, що окупаційна влада створювала умови, що призводили до постійного голодування міського населення. Йдеться про масові конфіскації продовольства, відсутність робочих місць, низькі зарплати працюючих, мізерні продуктові пайки, конфіскаційну фінансову систему (дію окупаційної марки), вимушений натуральний обмін.

Прояви українського націоналізму були однією з актуальних тем в інформаційно-аналітичних документах. Серед завдань, поставлених агентам і розвідувально-диверсійним групам перед відправкою за лінію фронту, було виявлення і документування фактів участі членів ОУН в органах самоврядування, поліції, їхньої ролі у насильстві над цивільним населенням, а також їхнього ставлення до представників єврейської громади, діяльності священників Української автокефальної церкви і Української греко-католицької церкви.

⁶¹ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83514, арк. 93.

⁶² Там само, арк. 80–83.

⁶³ ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 10–38; спр. 83513, арк. 40–76.

У доповідних записках керівництво НКВС–НКДБ УРСР акцентувало увагу на підтримці діяльності українських націоналістів частиною населення. Вона корелювалася у залежності від регіону. Призначення представників української інтелігенції в органи самоврядування вони кваліфікували як прояв «українського націоналізму».

Співробітники НКВС–НКДБ підкреслювали, що деяка частина населення вірить у можливість відродження української державності. Оцінюючи діяльність місцевих осередків українських націоналістів, чекісти обов'язково зазначали «афішування керівника молодого покоління ОУН — Степана Бандери»⁶⁴.

Після арешту нацистами одного з лідерів ОУН С. Бандери, співробітники органів держбезпеки зафіксували, що частина його прибічників пішла у підпілля і «розгорнула антирадянську й антинімецьку діяльність під гаслом «Україна — українцям»⁶⁵. Деяка частина продовжила співпрацювати з місцевою окупаційною владою. Вони склали кістяк деяких поліцейських батальйонів, що використовувалися для боротьби з партизанами чи каральних акцій. Виконувач обов'язки наркома НКВС УРСР С. Савченко у доповідній записці першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 16 грудня 1942 р. використав термін «фашистські наймити»⁶⁶. Це словосполучення з використанням українізму «наймити» означало вищу міру негативу стосовно діяльності цієї категорії українських націоналістів. Також у доповідях часто використовувалися слова «зрадники», «запроданці», іноді нецензурна лайка стосовно колабораціоністів.

Співробітники 4 управління НКВС УРСР збирали відомості про діяльність українських політичних і культурно-просвітницьких організацій на окупованій території, у Німеччині. Наприклад, у доповідній записці начальника 4 управління НКДБ УРСР І. Сидорова про діяльність українських емігрантських організацій у м. Магдебург зазначалися прізвища громадян — вихідців із УРСР. Агент детально описувала розташування робочого табору і будівель у Магдебурзі, режим утримання, повсякденне життя, харчування, взаємовідносини, поведінку окремих осіб, підозрюваних у співпраці із спецслужбами Німеччини. Агент також вказала на існування у місті клубу, заснованого українськими емігрантами. Тут проводилася агітаційно-освітня робота виключно серед українців, вхід для осіб інших національностей був заборонений. Вона запевняла, що до «українців зараховуються тільки вихідці із Західної України, за іншими ж українцями це право не визнане, вони належать до категорії «росіяни»⁶⁷ (див. док. № 101). Збір біографічних даних на українських робітників, висловлення жалю, що агент не має можливості встановити зв'язок з Магдебурзьким табором з окупованої території СРСР і відсутність «жіночих документів» для проїзду у Німеччину чітко вказували на пошук шляхів впровадження зафронтової агентури.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп.23, спр. 124, арк. 6.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф.60, спр.83508, арк. 6–8.

Аналітики держбезпеки констатували особливе ставлення частини політичного керівництва Райху, командування Вермахту й Абверу до українців. У проекті розвідувального зведення «Про режим на окупованій території України» у березні 1942 р. цитувався додаток до особливого розпорядження № 119 «Керівні вказівки про ставлення військових частин до українського населення», підготовлений професором, капітаном Абверу Гансом Кохом. Після загальної інформації про кількість населення, великі міста, кольори національного прапора (синій і жовтий) та релігійну орієнтацію він акцентував увагу на симпатіях українців до німців. Але в абзаці слова «Політичне ставлення: виключно дружнє до німців. Антибільшовицьке й антипольське» були викреслені. Також в абзаці «Ставлення військ: українські райони повинні розглядатися як життєвий простір дружнього народу» було викреслено словосполучення «дружнього народу»⁶⁸. Причина редакції цілком імовірно була у можливіму звинуваченні українського керівництва держбезпеки у недостатній політичній «чистці» УРСР під час Великого терору.

Значна увага приділялася вивченню форм німецької пропаганди та її впливу на населення окупованих територій. Агенти повідомляли про наявність агітаційних плакатів, друкування українських газет, листівок, відкриття театрів і проведення гастролей театральних труп, відвідування кінотеатрів, налагодження діяльності культурно-просвітницьких товариств («Просвіта», «Спілка української молоді» та ін.) (див. док. № 87). Значна кількість агітації акцентувала увагу на антинародній сутності більшовицького режиму, радянська влада пов'язувалася із «світовою єврейською змовою» і т.д.

Окремі ситуації агенти оцінювали як «пропагандистські». Начальник політвідділу 18-ї армії Мельников у політичному зведенні від 15 січня 1942 р. начальнику політуправління Південного фронту М. Мамонову, посилаючись на інформацію агентів держбезпеки «Клименка» і «Романчука», описав замах на офіцерів німецької армії. Як зазначено у зведенні, відразу ж після взяття нацистами Києва по вулиці Короленка проїздило дві автомашини, де знаходилося декілька німецьких офіцерів. У цей час невідомий, одягнений у форму червоноармійця, кинув гранату. Вона не вибухнула, уявний червоноармієць не втік. Із машини з револьверами в руках вийшли офіцери: «Червоноармієць впав на коліна і почав лизати чоботи, бажаючи помилувати його. У цей час один із старших офіцерів спокійно у присутності натовпу розрядив гранату і тут же її викинув». Червоноармієць арештований не був. На думку радянських агентів, пропагандистський ефект був досягнутий. Натовп глядачів залишився задоволеним. Німецькі фоторепортери, що знаходилися поруч, сфотографували усю сцену.

Як «підготовлений пропагандистський захід» була оцінена поведінка населення міста під час вступу німецьких військ у Київ: «В українські національні костюми були одягнені карні злочинці, різного роду шахраї і їхні ряди поповнили зрадники українського народу. Ця банда зрадників мала представляти населення Києва. Вона була вишикувана, і у деякої

⁶⁸ ГДА СБ України, ф.60, спр. 83509, арк. 180–181.

частини з них були букети квітів. Як тільки на площі з'явилася грабіжницька армія, цей набрид за вказівкою своїх хазяїв повинен був висловити «радість» і піднести квіти. Це друге інсценування було також зафільмоване німецькими кінооператорами і фоторепортерами». Агенти акцентували увагу на підтримці нацистами націоналістичних устремлінь представників української інтелігенції⁶⁹. Наскільки реальними були ці ситуації чи це дійсно пропагандистське інсценування — одразу визначити складно. Потрібні додаткові пошуки архівних документів і нові дослідження.

Посиленню антирадянських настроїв населення сприяла розгорнута нацистами пропагандистська кампанія про «жертв НКВС» у Львові, Києві, Рівному та інших містах. Тільки у травні—жовтні 1943 р. у міському парку і на кладовищі м. Вінниці, за даними окупаційної адміністрації, було викопано 9439 тіл — жертв Великого терору 1937–1938 рр., із них упізнано 675 осіб⁷⁰. Висловлювання населення з цього приводу чекісти однозначно кваліфікували як «антирадянські вигадки». Після звільнення Вінницької області більшість громадян, які упізнали тіла і речі родичів, виявлені в могилах, були засуджені на тривалі терміни ув'язнення⁷¹.

Скрупульозно аналізувалися дії окупаційної адміністрації у сільській місцевості. Відзначалося, що володіння земельною ділянкою, достатньою для забезпечення власних потреб, було для українського селянина основою добробуту. Розвідувальні зведення фіксували масовий грабунок населення, значний фіскальний тиск. Постійно згадувалося небажання місцевого населення працювати у громадських господарствах, безоплатно здавати нацистам сільськогосподарську продукцію, виконувати розпорядження окупаційної влади про ремонт доріг, гужову повинність та ін.

Відсутність сільськогосподарського реманенту, тяглової сили перетворювало повсякденну роботу селян на «каторгу». Розуміючи, що результати їхньої праці будуть конфісковані, селяни відмовлялися від роботи, вважаючи за краще працювати на власній земельній ділянці⁷². Співробітники органів держбезпеки акцентували увагу на фактах відмови сільського населення від роботи, інтерпретуючи це як результат проведеної агітаційно-пропагандистської, партизанської і диверсійної роботи, і, частково, як певний рівень політичної лояльності населення до радянської влади.

У доповідних записках і зведеннях чекісти наголошували на деяких типах прорадянських (читання і обговорення доповіді Сталіна до 24-ї річниці Жовтня та ін.)⁷³ і пронімецьких (звільнення від більшовиків України тощо)⁷⁴ настроїв населення окупованих територій. Але формально керівництво держбезпеки було упевнене у політичній лояльності більшості

⁶⁹ ЦДАГО України, ф.62, оп.9, спр.4, арк.149–155.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф.60, спр.83508, арк. 16–17; Реабілітовані історією. Вінницька область. Т. 1. — Вінниця, 2006. — С. 408.

⁷¹ Див.: Реабілітовані історією. Вінницька область. Т. 1. — Вінниця, 2006. — С. 397–415.

⁷² ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 685, арк.31.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 62, оп.9, спр.4, арк.139–144.

⁷⁴ Там само, арк.38–40.

населення УРСР. У доповідній записці у жовтні 1942 р. про підсумки збирання врожаю нарком внутрішніх справ УРСР С. Савченко цитував численні свідчення про різні форми опору громадян окупантам. Він був повністю упевнений, що «пограбоване і змучене, але нескорене населення висловлює тверду впевненість у перемозі Червоної армії і з нетерпінням чекає свого визволення від фашистського ярма»⁷⁵. Намагаючись підкреслити ідеологічний характер опору українського населення С. Савченко інформував вище партійно-радянське керівництво країни, що «у багатьох селах селяни добре інформовані про успішні бойові дії Червоної армії, доповідь тов. Сталіна від 6 листопада 1941 р., першотравневий наказ 1942 року». Листівки, агітаційні матеріали, скинуті з літаків часто у чистому полі, «населення береже від зрадників і провокаторів», «передає з рук у руки»⁷⁶.

Інформаційно-аналітичні документи рясніють описами різних типів настроїв населення окупованих територій УРСР й іншими сюжетами повсякденного життя людей на окупованій території.

Доповідні записки НКВС—НКДБ стали додатковим джерелом інформації про радянське насильство упродовж усієї війни. Основними сюжетами були боротьба з контрреволюційними елементами, пораженьськими настроями, розстріли й ув'язнення у табори політично неблагонадійних громадян, депортації представників національних громад, потенційно підозрюваних в зраді (німці, болгари, татари та ін.), військові дії проти Української повстанської армії. Науковій громадськості вже відомі операції по депортації у 1940-х рр. кримських татар, жителів західноукраїнських областей, звинувачених у підтримці окупаційної влади, вже видані науково-документальні збірники про діяльність оперативно-чекістських загонів і підрозділів внутрішніх військ у західних областях УРСР.

Доповідні записки наркома внутрішніх справ УРСР, начальників територіальних апаратів доповнюють об'ємну картину військової катастрофи 1941 р. Про поразку Червоної армії знали навіть ув'язнені. Заступник начальника тюремного управління НКВС УРСР Дем'юхін 30 липня 1941 р. доповідав заступнику наркома внутрішніх справ Ратушному про контрреволюційні настрої ув'язнених. Так, підслідний, лікар-гінеколог В. Шабанов розповідав сусідам по камері про знищення військ Білоруського військового округу, «про переїзд уряду УРСР із Києва до Харкова». Внутрішньокамерні пораженьські розмови стали обтяжуючою обставиною, і справа Шабанова була спрямована на розгляд військового трибуналу⁷⁷. Аналізуючи аналогічні зведення, слід зауважити, що подібна ситуація була характерна для більшості ув'язнених.

Чекісти інформували вище політичне керівництво УРСР про виявлення і ліквідацію антирадянських елементів і підтримку громадського порядку у містах республіки. Результати були досить приголомшливі. Тільки 21–28 липня 1941 р. у Києві затримали 671 особу «антирадянського і підозрілого елемента». У готелях м. Харкова виявили понад 100

⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 60, спр.83509, арк. 336.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 518, арк. 128–131

осіб — керівників різних господарських і кооперативних організацій, що неорганізовано прибули із західних областей УРСР, а також тих, хто самовільно залишив роботу в окупованих областях. Цих людей почали пригнати до відповідальності⁷⁸.

Особливістю діяльності територіальних апаратів органів держбезпеки УРСР було проведення масових арештів політично неблагонадійних осіб, які висловлювали пораженьські настрої. Німецька національність і не-пролетарське соціальне походження були обтяжуючими ознаками. Для виявлення «ворогів» республіканське керівництво наркомату внутрішніх справ вимагало розширити агентурну мережу. На доповідній записці начальника економічного відділу УНКВС по Харківській області Кузнєцова від 22 серпня 1941 р. начальник економічного відділу НКВС УРСР Ілясов навпроти цифр про кількість інформаторів (167 чол.) зробив позначку: «Мало»⁷⁹.

Невідомими для учених були факти «волинок», страйків, побиття партійно-радянських працівників під час проведення евакуації промислових підприємств. Причинами були неотримання зарплати, незрозумілий порядок евакуації робітників та їхніх сімей, спроби підірвати комунальні підприємства і тим самим позбавити людей, які залишалися в окупації, засобів повсякденного виживання⁸⁰.

Для вивчення політичної спрямованості оперативної діяльності територіальних апаратів можуть бути використані характеристики облікових оперативних справ. В основному вони обліковувалися за статтями «антирадянська пропаганда» і «шпигунство». Так по Серговському міському відділу УНКВС по Ворошиловградській області було обліковано 165 сімей зрадників Батьківщини, але тільки на 18 сімей слідчі справи були оформлені і спрямовані на розгляд Особливої наради⁸¹.

Поступово перевірку на політичну лояльність комуністичному режиму в тій чи іншій мірі проходили значні контингенти громадян, що знаходилися на окупованій території. Це партізани, молодь, яка вчилася в сільськогосподарських школах, члени партії і комсомолу, які пройшли реєстрацію в окупаційній адміністрації. Місцевих чекістів орієнтували на виявлення проявів українського націоналізму, агентів Російської визвольної армії, осіб, які виїжджали з різних причин до Німеччини, представників «церковно-сектантського підпілля» тощо.

Важливим для створення повної картини ставлення представників влади і Червоної армії до жителів колишніх окупованих територій стали доповідні записки про факти грабежу військовослужбовцями Червоної армії особистого і колгоспного майна. Стверджувати про масовий і повсюдний характер таких явищ ми не можемо, оскільки відсутні загальні статистичні дані. Але ці факти часто ставали предметом листування та з'ясування стосунків між командуванням підрозділів Червоної армії й

⁷⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 518, арк. 123–124.

⁷⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 517, арк. 227–228.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 518, арк. 356.

⁸¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 523, арк. 16–33.

органами влади, обласними партійними комітетами і навіть ЦК КП(б)У. Це свідчить про значну поширеність цього явища⁸².

Аналізуючи подібні документи, можна стверджувати про факти тотальної недовіри командирів Червоної армії, місцевого і вищого партійно-радянського керівництва до населення окупованих територій.

Обліково-архівні документи

Документи І спецвідділу НКВС УРСР, обласного УНКВС, відділу «А» НКДБ, обласного УНКДБ цікаві узагальненими статистичними даними про агентурно-оперативну діяльність центрального і територіальних апаратів НКВС–НКДБ. Це статистичні квартальні, піврічні, річні звіти з аналітичними додатками про кількість затриманих, тих, хто знаходиться під слідством, засуджених громадян по усіх видах оперативної діяльності органів держбезпеки. Але ці статистичні дані щодо кількості арештованих вимагають скрупульозного аналізу. Оскільки місцеві апарати держбезпеки зараховували до шпигунів і диверсантів також колаборантів, які з різних причин залишилися на звільненій території, і згодом їхня розвідувально-диверсійна діяльність не підтвердилася.

У розпорядженні обліково-архівних підрозділів знаходилися оперативні картотеки по облікових категоріях. Наприкінці 1930-х рр. оперативні картотеки мали 16 класифікаторів (розділів) «політичного забарвлення». На думку Г. Петрова, Л. Баштакова, А. Герцовського чітке визначення «політичного забарвлення» і своєчасна його корекція у централізованому оперативному обліку має першочергове значення. Вони визнали, що саме на підставі даних централізованого оперативного обліку керівники органів держбезпеки і країни «роблять оперативні і політичні висновки»⁸³.

Масштаби розширення оперативного обліку у період радянсько-німецької війни допоки невідомі. Проте напередодні війни до березня 1941 р. на обліку НКВС СРСР знаходилися понад 1 млн. 263 тис. «анти-радянських елементів»⁸⁴.

Співробітники обліково-архівних підрозділів здійснювали зберігання архівно-кримінальних, літерних справ, справ-формулярів. Вони проводили значну роботу з перевірки у розшукових списках та картотеках інформації про осіб, затриманих співробітниками держбезпеки.

На жаль, обліково-статистичні матеріали не повністю збереглися. Проте, відкриті дослідникам документи демонструють статистичну динаміку оперативної діяльності органів держбезпеки.

Контрольно-спостережні справи представляють значний інтерес для дослідника. У ній збираються документи, що розкривають організацію, хід і результати агентурно-оперативних заходів у конкретних справах оперативного обліку і кримінальних справах, окремих лініях й об'єктах оперативної діяльності.

⁸² ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1007, арк. 2; ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2410, арк. 77–84.

⁸³ Оперативный учет / Сост. Г. Петров, Л. Баштаков, А. Герцовский. — М., 1939. — С. 28.

⁸⁴ Хаустов В. Н. Развитие радянских органов державной безопасности: 1917–1953//Cahiers du Monde russe. Vol. 42/2–3–4. — 2001. — P.370.

Ці справи формуються для контролю діяльності чекістського апарату і надання йому допомоги у проведенні розслідування або оперативних заходів. Виявлення контрольно-спостережних справ досить рідкісне явище і представляє безперечний пошуковий успіх для дослідника, оскільки вони не бралися на облік в обліково-архівному підрозділі. Вони реєструвалися у спеціальному журналі, їхній облік проводився під присвоєними у цих журналах номерами. Після завершення справи їх, здебільшого, знищували. Деякі контрольно-спостережні справи з якихось причин приєднувалися окремим томом до багатотомної кримінальної справи. По їхніх матеріалах можна встановити усі перипетії розслідування кримінальної справи: листування з союзним чи республіканським керівництвом держбезпеки (причини продовження термінів розслідування, вказівки республіканського і союзного керівництва держбезпеки по «розвороту» або «повороту» справи), партійними і державними органами, документи прокурорського нагляду за розслідуванням справи.

Недоступність повною мірою для наукового дослідження документів органів державної безпеки створила чимало міфів про їхній інформаційний потенціал — нібито «органи» знали про «всіх» і «все». Проте дослідницька практика засвідчила, що ці документи розкривають лише значні нюанси подій, але не міняють вже відому картину минулого.

Інформація документів держбезпеки має важливе значення тільки у разі з'ясування подальшої долі «актора» — людини-учасника події. Для пострадянського суспільства, що виросло на міфах про Другу світову війну критично важливо знати про військові злочини радянського і нацистського режимів, конкретних людей, які здійснювали злочини, їхні мотиви, вчинки, методи вбивства.

Документи органів держбезпеки стали одним з джерел виявлення місць поховання жертв тоталітарних режимів. Під час нацистської окупації деякі групи людей були розстріляні і поховані не в місцях масового поховання. Лише у 1950-х — початку 1960-х рр. окремі поховання були встановлені і позначені пам'ятними знаками або рештки ексгумовані і перепоховані.

Публікація матеріалів держбезпеки розкриває політичну ангажованість в інтерпретації і оцінці подій, ініціативність і виконавчу запопадливість співробітників держбезпеки у боротьбі з «антирадянськими елементами», «ворогами народу», «зрадниками». Ніхто об'єктивно не може заперечувати наявність зрадників, дезертирів, диверсантів, військових злочинців і засуджувати їхнє жорстке покарання під час війни і в післявоєнні роки. Але замовчувати безглузде знищення, недовіру, приниження і знущання з людей, що пережили нацистський окупаційний режим, це такий самий злочин, як і нацистські чи комуністичні злочини.

Роман Подкур

кандидат історичних наук
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Розділ 1. Насилля у документах оперативних груп поліції безпеки та СД

№ 1

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 10» керівника поліції безпеки та СД про вступ команд оперативної групи В до Львова, виявлення громадян, вбитих співробітниками НКВС, наказ про залучення поляків до знищення євреїв та більшовиків на окупованих нацистами територіях

2 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. № 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 2 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

25 примірників, 23-й примірник

Донесення про події в СРСР № 10.

[...]¹

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд²:

Оперативна група А: на момент написання даного донесення жодних нових відомостей не надходило.

Оперативна група В:

Командування 17-ї армії [дало розпорядження], передусім на щойно окупованих територіях використовувати місцевих поляків антисемітських і антибільшовицьких переконань для власних операцій по зачищенню. Керівник поліції безпеки та СД 1 липня 1941 р. дав такий наказ всім оперативним групам: «Наказ № 2. Поляки, що проживають на щойно окупованих територіях, зокрема, безпосередньо у колишніх польських областях, на підставі нашого досвіду зарекомендували себе і як антикомуністи, і як антисеміти. Тому, само собою, що операції по зачищенню мають в першу чергу поширюватися на більшовиків і євреїв. [Питання] щодо польської інтелігенції та ін., якщо не йдеться про термінові заходи у разі існуючої загрози в окремому випадку, можна вирішити пізніше. Тому зрозуміло, що немає потреби залучати до операцій по зачищенню перш за все таких поляків, тим більше, що вони є ініціативною складовою (хоча, відповідно, обмеженою згідно з місцевими умовами), як для погромів, так і як інформаторів особливого значення. Ця застосована тактика діє, безперечно, також в усіх аналогічних випадках».

¹ Вилучено стислий фрагмент про політичний огляд ситуації у Райху, Генерал-губернаторстві та в окупованих областях Західної Європи.

² Тут і далі підкреслення у тексті.

Штаб оперативної групи 1 липня о 5-й годині ранку увійшов до Лемберга³. Канцелярія — у адміністративній будівлі НКВС. Керівник оперативної групи В повідомляє, що український повстанський рух 25 червня 1941 р. у Лемберзі був придушений НКВС з пролиттям крові. Бл[изько] 3 тис. [осіб] були розстріляні НКВС. В'язниця у вогні. Ще зберіглося ледь бл[изько] 20% української інтелігенції. Частини групи Бандери⁴ під керів-

³ Лемберг — німецька назва м. Львів.

⁴ Бандера Степан Андрійович (1909—1959) — один із ідеологів українського націоналістичного руху, із 1940 р. — голова Проводу ОУН(Б). Він представляв радикальне крило Організації Українських Націоналістів, що виокремилася у 1939—1940 рр. Уже будучи гімназистом він належав до воєнізованої молодіжної групи та під час навчання у Львові вступив до Української Військової Організації. У 1933 р. став крайовим провідником ОУН на Галичині та Волині. У 1934 р. під його керівництвом було скоєно замах на польського міністра внутрішніх справ генерала Б. Перацького. Бандеру було заарештовано у 1936 р. і засуджено до смертної кари, але потім вирок було замінено на довічне ув'язнення. Після окупації Польщі у 1939 р. він знову опинився на волі та відновив свою діяльність як керівник ОУН. Складно, ледь не примусово, сформувався контакт з абвером, що надало можливість залучати до завдань західноукраїнських солдатів у таборах військовополонених у Польщі. Хоча німецьке керівництво у більшості мало сумніви щодо ОУН(Б), її активісти мали цінне значення для розвідки як агенти та службовці спеціальних підрозділів, таких як батальйони «Нахтігаль» та «Роланд», разом із навчальним полком «Бранденбург» особливого призначення. Проте вояки з цих підрозділів брали участь у проголошенні незалежної української держави у Львові, крім цього, чітко було встановлено наявність тісного зв'язку націоналістів, що перебували на німецькій службі, з функціонерами, що працювали на місцях, тому що єдність було порушено, і відбулося утвердження Бандери як «почесного в'язня». Він був звільнений з концтабору Заксенгаузен лише у вересні 1944 р., щоб взяти участь у заснуванні Українського національного комітету, головним завданням якого було залучати службовців зі зброєю до Вермахту. Після падіння Третього райху Бандера та його прибічники боролися проти Червоної армії як партизани, до того моменту, як він був змушений переїхати до Баварії восени 1946 р. Він оселився у Мюнхені та перебрав на себе головування ОУН в екзилі. Оскільки Бандера не приймав жодного компромісу з СРСР, він був однією з головних цілей радянських спецслужб. Кілька замахів на нього у 1950-х рр. можна було попередити. Коли ж він таки був убитий у жовтні 1959 р., від будь-якої відповідальності за що КДБ відмовлявся, образ Бандери набув мученицьких рис. (В основі біографічної довідки — довідка, подана у німецькому виданні.: *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S.66—67.* — прим. перекладача).

ництвом Стецька⁵ і Равлика⁶ організували міліцію та створили Українське державне правління⁷. Оперативна група на противагу групі Бандери створила українське та польське самоуправління міста. Подальші заходи проти групи Бандери, зокрема особисто проти самого Бандери, перебувають на стадії підготовки. Їх буде проведено якнайшвидше⁸. Оперативна команда 4а та Оперативна команда 4б так само зі штабом групи увійшли до Лемберга. [...]»⁹

Отримувачі:

райхсфюрер СС та керівник німецької поліції
керівник поліції безпеки та СД

⁵ Стецько Ярослав Семенович (1912–1986) — із 1940 р. заступник голови Проводу ОУН(Б). Вже з 1932 р. належав до керівного прошарку ОУН. Спочатку був прибічником Мельника, але після німецького нападу на Польщу перейшов на сторону Бандери. Тем не менш він належав до обраних військових кадрів ОУН, що разом з частинами абверу увійшли до Східної Галичини. Один з ініціаторів скликання Національних зборів і проголошення Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р. після захоплення Львова німецькими військами. Тоді ж Національні збори обрали Стецька головою Українського державного правління, яке було уповноважене сформувати уряд. Поліція безпеки, повністю розгублена через такі події, відреагувала лише 11 липня 1941 р., коли вона заарештувала Стецька та помістила його в особливому статусі до концтабору Заксенгаузен. На останньому етапі існування Третього райху він спробував разом з Бандерою знову вийти на політичну сцену, але безуспішно. У 1945 р. ОУН в екзилі обрало його до Проводу ОУН(Б), і з 1946 р. він очолив Антибільшовицький блок народів». Помер 1986 р. у Мюнхені. (В основі біографічної довідки — довідка, подана у німецькому виданні.: *Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S.66–67.* — прим. перекладача). Стецько Ярослав Семенович (1912–1986) — із 1940 р. заступник голови Проводу ОУН(Б). Один з ініціаторів скликання Національних зборів і проголошення Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р. У 1941 р. — голова Українського державного правління.

⁶ Равлик Іван Романович (1909–1942) — член Револуційного Проводу ОУН, заступник референта Служби безпеки ОУН.

⁷ У тексті «Magistratsbüro» — управління при магістраті.

⁸ 3 липня 1941 р. С. Бандера був заарештований, як і низка інших членів керівництва ОУН та Українського державного правління, заснованого після проголошення Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р.

⁹ Вилучено фрагмент донесення про діяльність оперативної групи С, загальне військове становище, просування [норвезького] корпусу гірських стрільців через радянський кордон на територію Мурманської області.

керівники відомств¹⁰ I¹¹, II¹², III¹³, V¹⁴, VI¹⁵ та VII¹⁶

IV¹⁷-[канцелярія] (3 прим.)

IV D¹⁸, IV D1¹⁹, IV D2²⁰, IV D3²¹, IV D4²²

IV E²³, IV E5²⁴

IV A 1²⁵ (5 — резерв)

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 64–65. Окремі фрагменти російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 5–6.

¹⁰ Тут і далі відомства (або управління) в структурі Головного відомства імперської безпеки (нім. Reichssicherheitshauptamt (RSHA)).

¹¹ Управління кадрів.

¹² Управління «Організація, управління та право».

¹³ Управління німецьких територій або внутрішня служба безпеки.

¹⁴ Управління боротьби зі злочинами кримінальної поліції Райху.

¹⁵ Управління закордонної служби безпеки.

¹⁶ Управління досліджень ідеології та використання закордонної служби безпеки (або довідково-документальне управління).

¹⁷ Управління дослідження ворога та [ідеологічної] боротьби або Управління таємної державної поліції.

¹⁸ Управління з питань окупованих територій.

¹⁹ Відділ з питань протекторату Богемії та Моравії, чехів у Райху Управління з питань окупованих територій.

²⁰ Відділ з питань Генерал-губернаторства та поляків у Райху Управління з питань окупованих територій.

²¹ Відділ [довіренних служб, вороже налаштованих іноземців] Управління з питань окупованих територій.

²² Відділ окупованих територій Франції, Люксембургу, Ельзасу та Лотарингії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Данії Управління з питань окупованих територій.

²³ Управління абверу.

²⁴ Відділ абверу на Сході (на окупованих територіях СРСР — прим. упоряд.) Управління абверу.

²⁵ Відділ комунізму, марксизму та близьких до нього організацій, військових злочинів, нелегальної та ворожої пропаганди Управління абверу.

№ 2

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 11» керівника поліції безпеки та СД про реакцію на зростання активності групи С. Бандери серед українців-емігрантів на території Генерал-губернаторства, виявлення тіл вбитих НКВС мешканців міста та розстріли єврейського населення

3 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 3 липня 1941
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

25 примірників, [...] ²⁶ примірник

Донесення про події в СРСР № 11.

[...] ²⁷

Через зростання активності, передусім групи Бандери, різним провідним українським емігрантам було заборонено полишати місця свого проживання. Незважаючи на це, частина цих емігрантів направилися на територію Райху, начебто за дорученням імперських служб. Оскільки за зрозумілих причин окремі групи емігрантів прагнуть розгорнути широку діяльність, другого липня було вжито таких заходів: 1) різні українські провідні політичні емігранти були взяті під почесний арешт, зокрема у Генерал-губернаторстві, серед них також і Степан Бандера; 2) керівникам українських емігрантських організацій, що проживають у Райху, під загрозою суворих поліцейських заходів було ще раз вказано на те, щоб вони всіма способами подбали про те, щоб їхні члени дотримувалися даних їм вказівок; 3) всім українцям, що перебували у Генерал-губернаторстві, але мали місце проживання поза ним, наказується невідкладно залишити Генерал-губернаторство та повернутися до місць їхнього проживання, у протилежному випадку вони зазнають арешту.

[...] ²⁸

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

[...] ²⁹

Оперативна група В: місцеперебування на 2.7. [19]41 — Лемберг (радіозв'язок).

²⁶ Номер примірника у тексті не вказаний.

²⁷ Вилучено фрагмент про політичний огляд ситуації у Райху, Генерал-губернаторстві, зокрема, розгортання групою Бандери своєї діяльності серед емігрантських кіл.

²⁸ Вилучено частину стислого фрагменту про ситуацію в окупованих областях Західної Європи.

²⁹ Вилучено стислий фрагмент про перебування оперативної команди А на окупованій німцями території Латвії та Литви.

Оперативна команда 4а: місцеперебування — Лемберг. Оперативна команда 4б: місцеперебування — Лемберг. Оперативна команда 5: місцеперебування — Лемберг. За донесеннями, що заслуговують на довіру, росіяни перед відступом розстріляли бл[изько] 3 тис. мешканців міста. Тіла, складені штабелями та прикопані у в'язницях ДПУ³⁰, мають ознаки численних пошкоджень³¹. Масштабні хвилювання серед населення; зігнано в одне місце вже одну тис. євреїв.

Оперативна команда 6 повідомляє про розстріл 133 євреїв 2 липня 1941 р.

[...]³²

Отримувачі³³:

райхсфюрер СС та керівник німецької поліції

керівник поліції безпеки та СД

керівники відомств I, II, III, V, VI та VII

IV-[канцелярія] (3 прим.)

IV D, IV D1, IV D2, IV D3, IV D4

IV E, IV E5

IV A 1 (5 — резерв)

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 70. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста) — С. 6–7.

³⁰ Так у тексті.

³¹ Згідно плану евакуації від 23 червня 1941 р., затвердженого заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим, із в'язниць м. Львова повинні були вивести 4591 в'язня. Всього у в'язницях Львівської обл. станом на 22 червня 1941 р. утримувалося 5424 в'язні. Однак через відсутність залізничних вагонів і швидке просування німецьких військ співробітники місцевого УНКВС і УНКДБ розпочали розстріли в'язнів. Станом на 24 червня 1941 р. у м. Львові вже розстріляли 1808 осіб із 2239 запланованих. Див: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. — Львів — Нью-Йорк, 2002. — С. 342, 346, 354.

³² Вилучено фрагменти донесення про перебування оперативної команди С у Білорусії, оперативної команди А у Литві, оперативної команди D на території Генерал-губернаторства, а також частина донесення про військову ситуацію в зонах груп армій «Південь» (території Румунії, Молдови, частині України), «Центр» (на території Білорусії та у прилеглих районах Польщі) та «Північ» (на території Латвії), пересування корпусу гірських стрільців територією Фінляндії.

³³ Надалі уривок «Отримувачі» у текстах документів не наводиться.

№ 3

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 14» керівника поліції безпеки та СД про діяльність команд оперативної групи В у Львові і Тернополі, фіксацію злочинів НКВС та знищення єврейського населення

6 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 6 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

30 примірників, 18-й примірник
урядовий радник Пеффген — офіційний представник — кім. 206

Донесення про події в СРСР № 14.

[...] ³⁴

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд.

[...] ³⁵

Оперативна група В: місцеперебування — Лемберг.

У Лемберзі виявлено, що росіяни залишили 12 агентів із завданням чинити диверсії на мостах [та в інших місцях]. Два агенти, які перерізали військовий кабель, затримані. Оперативна команда 4а: місцеперебування: Луцьк. Так само весь час діє в районі Луцька на чолі частини, що увійшла до міста. 2 тис. розстріляних як контрзахід щодо вбивств українців. Конфісковано матеріали. У Бродах конфісковано від 50 до 60 сейфів з матеріалами ДПУ. Оперативна команда 4б: місцеперебування: Тернопіль. У Тернополі вивезено 5 тис. українців, 2 тис. вбито. У відповідь розпочато операцію з арештів єврейської інтелігенції, що також відповідальна за вбивства та, крім цього, є інформатором НКВС. Кількість оцінюється приблизно в одну тис. 5 липня бл[изько] 70 євреїв зігнані в одне місце та вбиті [шляхом підриву] зв'язки ручних гранат. Ще 20 євреїв були вбиті на вулиці військовими та українцями у якості реакції на вбивства трьох солдатів, яких знайшли у в'язниці зв'язаними, з відрізнаними язиками та викототими очима. Вермахт [займає обладійливу] ³⁶ позицію проти євреїв. У Золочеві йде пошук агентів і матеріалів. [...] ³⁷

³⁴ Вилучено частину стислого фрагменту про політичну ситуацію на території Райху, у Франції та в Болгарії.

³⁵ Вилучено фрагменти донесення про перебування оперативної групи А і діяльність її команд на території Латвії та Литви.

³⁶ Ймовірно бере участь у знищенні єврейського населення.

³⁷ Вилучено стилій фрагмент про перебування оперативної групи С на окупованій території Білорусії, пересування військових частин в зонах дії груп армій «Південь», «Центр» «Північ» і на території Фінляндії.

Німецькою мовою опубл.: *Die «Ereignismeldungen UdSSR1941». Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 86.* Російською мовою опубл.: *Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста) — С. 9.*

№ 4

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 16» керівника поліції безпеки та СД про поведінку угорців на окупованій території Західної України

8 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 8 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

30 примірників, 18-й примірник
урядовий радник Пеффген — офіційний представник — [в канцелярії]

Донесення про події в СРСР № 16.

[...] ³⁸

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд.

[...] ³⁹

Оперативна група В: місцеперебування Лемберг.

Угорці погрожують підпалами в окупованих ними районах, у Сколе та Долині грабують майно підприємств та руйнують їх. Вони переслідують українців та часто симпатизують полякам. Окуповану область вони проголошують складовою частиною Угорщини. Вони вже привезли з собою власну поліцію та адміністрацію. [...] ⁴⁰

Німецькою мовою опубл.: *«Die Ereignismeldungen UdSSR1941». Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 92.*

³⁸ Вилучено фрагмент донесення про політичну ситуацію на території Райху та Югославії.

³⁹ Вилучено фрагмент донесення про місцеперебування структурних підрозділів оперативної команди А.

⁴⁰ Вилучено фрагмент донесення про пересування військових частин в зонах дії груп армій «Південь», «Центр» «Північ» і на території Фінляндії.

№ 5

Донесення оперативної команди 10b командуванню групи армій «Південь» про вбивства євреїв і комуністів

9 липня 1941 р.

Командувач поліції безпеки та СД. Чернівці, 9 липня 1941 р.
Оперативна група D при групі армій «Південь».
Оперативна команда 10b.
До Іс⁴¹ при групі армій «Південь» [в оперативному порядку]

Команда 10b дісталася Чернівців у неділю 6 липня 1941 р. о 18.15, після того як передовий загін за день до того вже встановив перші зв'язки з румунськими службами та подбав про проживання. Одразу після вступу був налагоджений зв'язок з відповідальним комендантом генерал-майором Длужанським і з іншими присутніми тут румунськими службами, а також розпочато перевірку міста на предмет політично неблагонадійних елементів. За наявними переліками осіб, що перебували у розшуку, та заново складеними матеріалами (записами) 7 числа цього місяця був розпочатий арешт комуністів та євреїв. 8-го числа цього місяця була проведена велика акція, в ході перебігу якої майже повністю була зібрана єврейська верхівка. Наступного дня бл[изько] 100 єврейських комуністів були розстріляні командою. Разом зі стратами євреїв румунськими військами та поліцією більш як 500 євреїв були розстріляні протягом 8-го та 9-го числа цього місяця. Команда була направлена для перевірки до Хотина. Донесення ще не надходило.

Керівник оперативної команди 10b.

[підпис] Перстерер, штурмбанфюрер СС

Німецькою мовою опубл.: *Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 52.

⁴¹ Тут і далі скороченням «Іс», як правило, позначався начальник відділу військової розвідки і контррозвідки.

№ 6

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 19» керівника поліції безпеки та СД про зміни позначень оперативних груп та діяльність команд оперативних груп С і D у містах Рівне та Чернівці

11 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 11 липня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!]
[штемпель: інформаційний пост]

32 примірники, 19-й примірник

Донесення про події в СРСР № 19.

I. Політичний огляд:

У Райху та на окупованих територіях: жодних особливих повідомлень не надходило.

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

З організаційних причин від цього моменту запроваджуються такі зміни у позначенні оперативних груп:

Оперативна група д[окто]ра Шталецкера⁴² = оперативна група А,

Оперативна група Небе⁴³ = оперативна група В, раніше С,

Оперативна група д[окто]ра Раша⁴⁴ = оперативна група С, раніше В,

Оперативна група Олендорфа⁴⁵ = оперативна група D.

Всі позначення оперативних команд з технічних причин залишаються незмінними. [...]»⁴⁶

⁴² Шталецкер Франц Вальтер (1900–1942) — доктор юриспруденції, бригаденфюрер СС, генерал-майор поліції, командир айнзатцгрупи А (зона дії Прибалтика, Ленінградська, Новгородська області), організатор масових вбивств цивільного населення.

⁴³ Небе Артур (1894–1945) — группенфюрер СС, генерал-лейтенант поліції, начальник кримінальної поліції Райху, у червні — жовтні 1941 р. — командир айнзатцгрупи В. Один із ініціаторів вбивства цивільного населення за допомогою отруйного газу.

⁴⁴ Раш Еміль Отто (1891–1948) — бригаденфюрер СС, генерал-майор поліції, у червні — вересні 1941 р. — командир айнзатцгрупи С. Один із організаторів розстрілів у Бабиному Яру.

⁴⁵ Олендорф Отто (1907–1951) — группенфюрер СС, генерал-лейтенант поліції. У червні 1941 — липні 1942 рр. — командир айнзатцгрупи D. Начальник III управління РСХА у 1939–1945 рр.

⁴⁶ Вилучено фрагмент донесення про діяльність поліції безпеки у тилівій зоні групи армій «Північ», Литві, зокрема, масові розстріли місцевого населення, знищення оперативною командою А населення у Литві і Латвії, передусім євреїв.

Оперативна група С: місцеперебування: Рівне.

Оперативна команда 4а знаходиться ще у Рівному, де відбулися страти 240 більшовицьких, значною мірою єврейських функціонерів, агентів та ін. Її передова частина вирушила з Чуднова з метою досягти Житомира, оскільки на цій території певною мірою вона буде забезпечена. Ще один взвод оперативної команди 4а за бажанням командування армії бере на себе охорону території на південь від Рівного шириною у 20 км на схід. Прибув взвод команди [особливого призначення]⁴⁷ з Любліна. Особлива команда 4b завершила свою діяльність у Тарнополі. 127 страт. При цьому в процесі переслідувань євреїв, ініційованих оперативною командою, [відбулися] 600 страт євреїв. У Зборові війська СС (Ваффен СС) знищили 600 євреїв у якості відплати за звірства Советів⁴⁸. Оперативна команда 6 із 8 липня 1941 у Золочеві. 16 комуністичних активістів та поплічники, серед яких три єврейки, страчені. Штаб групи виступить у напрямку Житомира.

Оперативна група D: місцеперебування: П'ятра⁴⁹.

Оперативна команда 10а: місцеперебування: [Фалешти] на північ від Ясс. Передова команда вже досягла міста Бельці, але була змушена знову відступити, оскільки радянські війська знову зайняли його внаслідок контрнаступу. Передова команда була обстріляна, втрат немає. Більшовизація тут не дуже значна. [Фалешти] значно спустошені. Румуни задовольняються суцільними розграбуваннями, до цього моменту погромів немає.

Оперативна команда 10b: місцеперебування Чернівці. Оперативна команда у центрі зазнала обстрілу, втрат немає. Передова команда намагалась досягти Хотина. Цей населений пункт, на відміну від даних румунської армії, ще зайнятий радянськими військами. Передова команда під вогнем повернулася назад без втрат. Співпраця з румунською жандармерією без ускладнень. Румуни взяли на себе цивільну адміністрацію у Чернівцях. Заходи проти євреїв до прибуття оперативної команди не передбачені. Румунські солдати займалися мародерством в усіх [житлових] будинках. Жорстоке поводження було спрямоване, передусім, на українців. Місто значною мірою зруйноване. Гетто з більшістю євреїв повністю зруйноване червоною артилерією. Оперативна команда припинила переслідування українців, встановлено контакт з націоналістичною організацією ОУН.

Оперативна команда 11: місцеперебування: Билрад. Співпраця з румунською армією хороша. [...] ⁵⁰

⁴⁷ В тексті: z.b.V. — «zur besonderen Verwendung», укр. «особливого призначення».

⁴⁸ У Тарнопольській в'язниці № 1 станом на 23 червня 1941 р. утримувалося 1790 осіб, із них 1008 осіб були евакуйовані, 560 в'язнів передали у розпорядження УНКДБ по Тарнопольській області для проведення «спеціальної операції». Вона була проведена у підвалі і службовій кімнаті в'язниці. Ймовірно, в'язнів поховали у підвальному приміщенні. Див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.2.— К., 1994.— С. 261.

⁴⁹ Румунське місто П'ятра-Нямц (рум. Piatra Neamț).

⁵⁰ Вилучено фрагмент про військові події.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR1941». Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 104. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009.— (Укр. б-ка Холокоста) — С. 25–26; Його ж: Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 8.

№ 7

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 20» керівника поліції безпеки та СД про масові страти єврейського населення командами оперативної групи С у Рівному, Рудках, Стрию, Львові

12 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 12 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]
[штемпель: інформаційний пост]

32 примірники, 21-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 20.

[...]⁵¹

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

[...]⁵²

Оперативна група С: місцеперебування Рівне.

1) Операції: 5 липня 1941 р. у Рудках у якості відплати за звиряче вбивство керівника українських націоналістів [Керничного] були страчені 15 євреїв. Зі сторони українського населення були підпалені синагога та будинки євреїв. У місті Стрий 150 українців знайдено вбитими. Внаслідок здійснених пошукових заходів вдалося затримати 12 комуністів, також відповідальних за вбивство українців. Ідеться про 11 євреїв та одного українця, які були страчені [за присутності] всього населення Стрия. У Лемберзі були заарештовані радянський агент та поляк. Агент мав

⁵¹ Вилучено фрагмент про політичний огляд ситуації у Генерал-губернаторстві.

⁵² Вилучено фрагмент про загальну ситуацію в зоні дії оперативної групи В з місцеперебуванням у Мінську.

фальшиве посвідчення. Він мав своїм дорученням поїхати до Любліна і збирати дані про настрої у Генеральному губернаторстві, об'єкти сухопутної армії та люфтваффе, імена керівних офіцерів та місця перебування штабів на території між Перемишлем та Любліном. Крім цього далі була затримана українська подружня пара, яка з квітня 1940 р. працювала на НКВС. Ця пара донесла на певну кількість чоловіків і жінок, яких на сьогодні не можна відшукати. В Бродках були затримані два українці. Вони працювали на НКВС та видавали Советам націоналістично налаштованих українців.

[...]⁵³

3) Загальна констатація щодо більшовицького панування у Лемберзі та у навколишніх районах: після окупації колишньої польської території Советами спочатку серед українців панувало певне розчарування через те, що Німеччина передала Західну Україну більшовикам. В подальшому серед українського населення виникли певні надії на те, що, можливо, під більшовицьким пануванням можна буде жити і працювати, принаймні в частині щодо культури та населення. Ці надії зазнали гіркого краху. Тому вступ німецьких військ українське населення зустріло з радістю. Одразу після окупації Лемберга росіянами спочатку всі компетентні службовці були звільнені з їхніх посад, у більшості заарештовані та вислані. У всіх галузях державного та міського управління [на посади] були призначені службовці з Радянського Союзу, головним чином євреї. Совети намагалися знищити автономію цього регіону. Арешти проводилися виключно за планом. Не лише НКВС, а й всі інші галузі радянського управління були повністю ізольовані та не мали жодного зв'язку з населенням. Совети надавали перевагу єврейському населенню. Прошарок робітників був дуже розчарований у тому, що Совети не виказували до них жодного інтересу, і Комуністична партія обмежувалася виключно пропагандою. Культурне життя так само було організоване за радянським зразком. Місто Лемберг за наказом Сталіна перебувало в привілейованому становищі. На цій підставі економічне становище під час більшовицького панування було задовільним. Лемберг перебував на третьому місці після Москви та Ленінграду серед найбільш привілейованих міст в сфері забезпечення продуктами харчування.

Повідомлень про військові події не надходило.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR1941». Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 109–110. Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 27.

⁵³ Вилучено пункт № 2, де стисло охарактеризовано ставлення поляків до більшовицької окупації.

№ 8

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 22» керівника поліції безпеки та СД про ситуацію у містах Чернівці і Хотин у зоні дії оперативної групи D та поведінку румунських військ

14 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 14 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]
[штемпель: інформаційний пост]

30 примірників, 22-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 22.

[...]⁵⁴

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

[...]⁵⁵

Оперативна група D (Олендорф): місцеперебування — П'ятра.

[...]⁵⁶

Оперативна команда 10b: місцеперебування — Чернівці, передова команда — у Хотині. У Чернівцях виявлено таке: 1) румуни проголосили Буковину своєю суверенною територією; 2) у румунських в'язницях у Чернівцях — багато євреїв, біднішого достатку. Інтелігенції представлено мало; 3) румуни схиляються до усунення провідного українського прошарку, щоб «українське питання» у Північній Буковині повністю вирішити, використовуючи теперішні обставини. 22 українця у Чернівцях під румунським арештом. Тому потрібно надати такі інструкції [оперативній команді] 10b: а) вплив на румунські служби, щоб діяти більш рішуче щодо єврейського питання. Єврейські зібрання мають бути нами ліквідовані, а змови — розкриватися, щоб активізувати дії румунів також і проти єврейської інтелігенції та самим мати можливість [вживати заходів]; б) для захисту цінних для нас українців, передусім членів ОУН, та, відповідно, обміну, румунам видаватимуть комуністів. У Хотині [оперативна команда] 10b виконала свої завдання. Провідні інтелектуальні особистості з лав комуністичної партії⁵⁷ та державного управління⁵⁸, єврейські агітатори,

⁵⁴ Вилучено фрагмент про політичну ситуацію на території Райху.

⁵⁵ Вилучено фрагмент про повідомлення оперативних груп А, В і С.

⁵⁶ Вилучено фрагмент про організаційну діяльність окремих команд і загонів оперативної групи та їхню дислокацію.

⁵⁷ В тексті — радянської партії.

⁵⁸ В тексті — державного життя.

вчителі, адвокати, рабини були затримані в результаті численних облав за допомоги українських агентів, з ними поводилися належним чином. Єврейські лікарі були звільнені для санітарного обслуговування населення.

Повідомлень про військові події не надходило.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR1941». Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 118.

№ 9

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 23» керівника поліції безпеки та СД про мародерство військовослужбовців угорської армії в окупованих районах Західної України

15 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 15 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]
[штемпель: інформаційний пост]

32 примірники, 21-й примірник

Донесення про події в СРСР № 23

[...] ⁵⁹

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

[...] ⁶⁰

1) Щодо просування угорських військ оперативна група ⁶¹ доповідає таке:

Угорці конфіскують всі продукти харчування, так що міста [Коломия] та Станіслав ⁶², як і гірський район містечка Долина, за угорськими даними, перебувають на межі голоду. Угорська армія принципово дотримується позиції, що загалом немає приватної власності. Всі українці, як і місцеві поляки старшого віку, з якими розмовляли, пояснюють, що угорці

⁵⁹ Вилучено фрагмент про політичну ситуацію на території Райху, у Генерал-губернаторстві, протектораті Богемії та Моравії, Нідерландах й Югославії.

⁶⁰ Вилучено фрагмент донесення про діяльність оперативної групи В на території Білорусії і ситуацію у Мінську.

⁶¹ Оперативна група С.

⁶² Нині місто Івано-Франківськ.

лютували гірше за більшовиків. Оскільки південніше Дністра відбулося декілька вбивств ДПУ⁶³, цей висновок видається не таким вже й безпідставним. Особлива увага приділяється українським [кооперативним] товариствам. Під час нашого перебування у Долині місцеве товариство було «реорганізоване». Устаткування численних заводських будівель було демонтовано, вивезено до Угорщини або зруйноване. У [Коломиї] було забрано навіть шкільні мікроскопи. Майбутня німецька адміністрація має рахуватися з тим, що південніше Дністра вона не знайде нічого з технічного майна, щоб здійснювати заходи з працевлаштування тощо.

2) В угорській армії колишні польські офіцери та євреї грають велику роль. Усні перекладачі майже всі без винятку євреї або босяки⁶⁴. Були встановлені прізвища кількох колишніх польських офіцерів. Всі компетентні військові угорські структури виключно дружні до поляків, крім того, в більшості — дружні до євреїв. У Заліщиках і Станіславі полякам надавалася перевага; судячи з усього угорська польова жандармерія сприяє створенню польських формувань. У районі Заліщиків поляки співпрацюють з радянськими бандами⁶⁵, які ще сидять по лісах. Угорські структури відмовляються брати до уваги вказівки на польську співпрацю з більшовиками. Всі офіцери зв'язку або євреї, або перебувають під єврейським впливом. [Особисто] була справа з шістьма офіцерами, які були чистими євреями. Керує, крім цього, польський офіцер із прізвищем [Дабровський].

3) Українська міліція [за власною ініціативою] взяла під варту функціонерів та агентів НКВС. Місцевий комендант Станіслава розпорядився щодо їхнього звільнення. У Долині місцевий комендант співпрацює з [Міхеком], довіреною особою НКВС. У Станіславі [офіцер] Іс визнав, що не в курсі щодо більшовицьких агентів і не має інструкцій.

4) В українському питанні угорці зайняли неясну позицію. З одного боку українські службовці та члени кооперативів зазнають арештів або їм роблять попередження, частково через співпрацю з німецькими структурами по ту сторону Дністра. З іншого боку, терплять таку радикальну агітацію Бандери, якої не спостерігалось в жодному місці по ту сторону ріки⁶⁶. Судячи з усього, за розпорядженням Ріко Яри⁶⁷, який об'їздив Чернівецьку область, повсюди [розвішані] оголошення українських очільників району та бургомістрів, які закликають всіх військовозобов'язаних зареєструватися для української армії. У Станіславі виходить цензурована газета, що публікує зображення та новини так званого «уряду Стецька». Вихідними пунктами агітації Бандери є Стрий і Галич. Провідні українські кола відмовляються від Бандери і Стецька, але вірять у формування

⁶³ Так у тексті. У в'язницях УНКВС Станіславської обл. станом на 23 червня 1941 р. перебувало понад 3 тис. в'язнів. Див: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941.— Львів — Нью-Йорк, 2002.— С. 343.

⁶⁴ Так у тексті.

⁶⁵ Так у тексті, переважно йдеться про партизанські групи.

⁶⁶ Йдеться про розмежування функцій адміністративного управління між німцями і румунами, проведене по річці Дністер.

⁶⁷ Так у тексті. Йдеться про Ріхарда (Ріко) Ярого (Яри), одного із провідників ОУН.

уряду за згодою з Райхом. Угорці вірять в те ж саме і тому допускають призначені Стецьком місцеві органи⁶⁸, але вживають заходів проти міліції та бургомістрів, так само проти населення.

5) У Коломії з'ясувалося, що угорські солдати вживалися у магазини та займалися мародерством. Через деякий час вони залишали магазини і впускали зuboжilих людей з вулиці. Вчасно з'явився кінокореспондент, який із задоволенням зафіксував погроми цього бидла⁶⁹.

6) Православне духовенство повсюди налаштоване проти власного священика, по-дружньому налаштованого до Риму. Хомишин⁷⁰, єпископ Станіславський, живе під угорським захистом тому, що українське населення відмовляється від нього через його дружнє ставлення до поляків. Загальним є переконання, що митрополит хоче примусити Хомишина до нового скасування celibату⁷¹.

7) Акції проти євреїв місяцями проводяться міліцією. Наслідком було термінове втручання угорської армії. У Станіславі, в ресторані «Київ», можна було бачити провідних офіцерів разом з численними євреями. Всі українські [населені] пункти просили про німецьку допомогу тому, що вони бояться початку польського піднесення, підтриманого угорцями. У Заліщиках та його околицях зафіксовано [ознаки] підготовки до повстання. [...] ⁷²

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 124–125.

№ 10

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 24» керівника поліції безпеки та СД про виявлення вбитих співробітниками НКВС громадян у Волинській і Львівській областях і розстріли євреїв

16 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 16 липня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!!]

[штемпель: інформаційний пост]

33 примірники, 23-й примірник

⁶⁸ У тексті дослівно: «районні» або «окружні».

⁶⁹ Так у тексті.

⁷⁰ Блаженний Григорій (Хомишин), єпископ Української Греко-Католицької церкви.

⁷¹ У 1921 р. він запровадив обов'язковий celibат для священиків.

⁷² Вилучено фрагмент донесення про політичні настрої у Львові, передусім щодо української незалежності.

I. Політичний огляд[...]⁷³Оперативна група «С». Місцеперебування — Звягель⁷⁴.

І) Загальна обстановка при вступі. Хоча оперативні команди поліції безпеки кожного разу просувалися разом з першими військовими частинами, у більшості випадків не вдалося затримати радянських функціонерів або захопити будь-які матеріали. Судячи з усього, відступ був добре підготовлений. Письмові матеріали значною мірою згоріли. Всюди на подвір'ях будівель НКВС були знайдені печі з великою кількістю попелу від паперів. Наявне технічне устаткування повністю зруйновано. У зв'язку з цим, слід вказати на те, що Вермахт також вже мав з цим справу. Лише в приміщенні оперативної команди 4а було знайдено певну кількість матеріалів, які надалі були передані РСХА⁷⁵. Ще раніше більшовики при відступі за змовою з місцевими євреями вбили певну кількість українців. У Львові як привід до цього вони використали спробу повстання українців 25 червня 1941 р., які намагалися звільнити своїх ув'язнених. За достовірними свідченнями у Львові зникло бл[изько] 2900 українців, з яких не менше 80% належали до інтелігенції. Львівські в'язниці були щільно заповнені тілами вбитих українців. За скромними підрахунками у Львові йдеться лише про 3–4 тис. осіб, в той час як інші були вивезені. У Добромилі, у місцевій в'язниці, були знайдені 82 тіла, серед них — чотирьох євреїв. Щодо останніх, то тут йдеться про колишніх радянських інформаторів, що були усунуті як поплічники. Поблизу Добромиля була знайдена покинута соляна шахта глибиною у 80 м., що була повністю забита тілами. Неподалік знаходиться масове поховання розміром 6 на 15 метрів. Число людей, вбитих в околицях Добромиля, можна лише приблизно оцінити у кілька сотень. У Самборі 26 червня 1941 р. більшовики розстріляли 400 українців. 27 червня 1941 р. були вбиті ще 120 осіб. 80 ув'язнених, яким вдалося вціліти, змогли побороти радянських охоронців та втекти⁷⁶. Щодо цих цифр слід зауважити, що у Самборі всього 26000 мешканців, із них 12000 поляків, 10000 євреїв та 4000 українців. Вже у 1939 році були вбиті багато українців, ще 1500 українців, як і 500 поляків, були вивезені на Схід. Під час вбивств росіяни та євреї поводитися надзвичайно жорстоко. Звір'ячі каліцтва були в порядку речей. Жінкам

⁷³ Вилучено фрагмент про огляд загальної ситуації в сфері відповідальності поліції безпеки та СД на території Генерал-губернаторства (у Кракові); діяльність оперативної групи А (місцеперебування — Рига) на території Естонії; діяльність оперативної групи В (місцеперебування — Мінськ) у Барановичах.

⁷⁴ Нині Новоград-Волинський.

⁷⁵ Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt) — керівний орган політичної розвідки та поліції безпеки Райху.

⁷⁶ Станом на 23 червня 1941 р. із в'язниці у Самборі збиралися евакуювати 1283 в'язнів. Див.: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. — Львів — Нью-Йорк, 2002. — С. 342

відрізали груди, чоловікам — статеві органи. Крім цього, євреї прибивали дітей до стін та вбивали. Розстріли здійснювали пострілами в потилицю. Часто для вбивства застосовували ручні гранати. У Добромилі жінки і чоловіки були вбиті ударами молотка, призначеного для забою худоби. У дуже багатьох випадках ув'язнені зазнавали тортур шляхом ломки кісток тощо. У Самборі ув'язнених примушували мовчати при катуваннях та вбивствах за допомогою кляпа в роті. Євреї, які подекуди обіймали службові посади, не тільки панували економічно, але й призначали всю радянську міліцію і постійно брали участь у цих злочинах. Нарешті, було встановлено, що сім льотчиків, що потрапили до полону, були вбиті. Троє з них були знайдені у російському лазареті, де вони були вбиті пострілами в живіт. Вочевидь ця жорстокість є наслідком російсько-радянської інструкції «знищувати» всіх німецьких льотчиків та парашутистів, оригінал якої був знайдений у студії львівської радіостанції.

II) Поведінка українського населення: українське населення у перші години після відступу більшовиків демонструвало активність щодо єврейського населення, яку можна тільки привітати. Так, у Добромилі підпалили синагогу. В Самборі 50 євреїв були вбиті розлюченим натовпом. У Львові населення в умовах жорсткого поводження зігнало разом бл[изько] 1000 євреїв та передало їх до в'язниці, зайнятої Вермахтом, де раніше було розміщене ДПУ⁷⁷.

III) Дії оперативної групи:

Бл[изько] 7000 євреїв були зігнані в одне місце та в якості відплати за нелюдські звірства розстріляні поліцією безпеки. 73 особи були визнані партійними функціонерами та інформаторами НКВС і також розстріляні. 40 осіб були вбиті на підставі достовірних свідчень населення. Перш за все були взяті на облік євреї віком між 20 та 40 роками, при цьому ремісники та спеціалізовані робітники були залишені настільки, наскільки це було можливо. Крім цих страт у Львові⁷⁸, в інших містах також були проведені каральні акції, серед них: у Добромилі розстріляні 132 єврея, дев'ять — в Яворові, там же вбиті 32 українця і у якості відплати вбиті 15 євреїв. Оперативна команда 4а попрямувала з Кракова через Замостя до

⁷⁷ Так у тексті.

⁷⁸ 8 серпня 1941 р. було оголошено повідомлення Радінформбюро «Про звірства фашистів у Львові», в якому повідомлялось про масові розстріли гітлерівцями мешканців міста, гвалтування та знущання. Спростовувалась інформація щодо «диких вигадок» гітлерівської пропаганди про «жертви більшовицького терору». Жодним чином не згадувались масові вбивства євреїв. Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп.— Киев: Наукова думка, 1985.— Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.).— С. 302–304. Деталізована інформація щодо злочинів нацистів на території Львівської області містилась у повідомленні Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників від 23 грудня 1943 р. Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах.— М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959.— Т. IV. Военные преступления и преступления против человечности.— С. 66–82.

Сокаля, а звідти — до району Луцька. В Сокалі 28 червня 1941 р. серед віднайдених там цивільних полонених було 17 комуністів-функціонерів. Виявлені агенти і партизани, які були розстріляні. 29 червня за допомоги української міліції були вираховані ще 117 активних комуністів та агентів НКВС, які були страчені того ж дня. Наостанок 30 червня у Сокалі із залученням місцевих українців, що заслуговують на довіру, були затримані та знищені 183 комуніста-євреїв. Крім цього, 30 червня команда в Горохові знайшла сім комуністичних функціонерів і одразу їх розстріляла. Передова команда, яка 27 червня була направлена до Луцька, застала більшу частину міста у полум'ї. За даними місцевого коменданта як винуватці за ймовірний підпал розглядаються лише євреї. У Луцькій в'язниці більшовики при відступі із 4000 ув'язнених там українців розстріляли 2800. За словами 19 українців, що вижили в цій різанині з більш-менш значними пораненнями, в арештах і розстрілах євреїв знову значною мірою брали участь. У самому місті все було догори дригом. Всі крамниці пограбовані населенням. З метою підтримки місцевої комендатури після вступу оперативної команди було надано всі придатні сили, яким вдалося щонайменше забезпечити [захист] великих складів з продовольством. Слідом за цим розпочався планомірний огляд будівель громадського призначення та пошук євреїв та комуністів, відповідальних за підпали та руйнування. При цьому вдалося відшукати 300 євреїв, а також 20 мародерів, які були розстріляні 30 червня. Після того, як 2 липня були знайдені тіла 10 німецьких військовослужбовців, за вбивство німецьких солдат та українців силами підрозділу поліції охорони порядку та взводу піхоти у якості відплати були розстріляні 1160 євреїв. Нарешті шостого липня вдалося знайти ще 50 польських агентів та шпигунів, які також були знищені. Планомірні обшуки айнзатцкоманди, що могла успішно працювати повсюди ще до прибуття підрозділів абверу та таємної польової поліції, також відбулися успішно. Так 28 червня у трьох партійних будівлях та у приміщенні банку після примусового відкриття сейфів вдалося знайти переліки агентів, а також й інші важливі матеріали. 1 липня 1941 р. було оглянуто приміщення команди радянського окружного військового комісаріату та конфісковано матеріали, в яких, серед іншого, були інструкції для мобілізації. Далі в Луцьку у будівлях органів радянської влади та різних комуністичних структур після відкриття сейфів були знайдені важливі матеріали, серед яких — перелік російських агентів у різних країнах. Оперативна команда 4b зараз працює ще в районі Тарнополя. Планується переміщення команди у бік Проскурова⁷⁹. З 54 поляків та євреїв, що працювали агентами НКВС, до цього моменту заарештовано та страчено вісім осіб, серед них — дві єврейки. Ті, що залишилися, судячи з усього, втекли. Також у Тарнополі з-поміж вбитих у тюрмі були знайдені 10 солдатів, а саме один пілот-лейтенант, шість льотчиків та троє гірських стрільців.⁸⁰ З євреїв, яких залучали до розкопування тіл вбитих, частина була вбита у в'язниці, ще частина, бл[изько] 180 осіб,— на вулицях. У подальшому помешкання євреїв було

⁷⁹ Нині місто Хмельницький.

⁸⁰ Рядових гірськострілецьких частин.

підірвано членами Ваффен-СС за допомогою ручних гранат та підпалено. За висловами українців кількість німецьких військовослужбовців, вбитих росіянами, оцінюється ще більшим числом. Згідно з повідомленнями кола українців, що заслуговують на довіру, у російській армії перебуває дуже багато українців, які самі одразу б перейшли [на бік супротивника]. Оскільки їм постійно вбивалося у голови росіянами, що у разі взяття у полон німцями вони одразу ж будуть розстріляні, то вони з остраху перед цим утрималися від втечі. Крім цього, росіяни при відступі по всій російській території розпорядилися знищити весь врожай, а селян закликали відступити разом з військовими частинами, або ж вони так само були б розстріляні німцями. При цьому стані речей в українських колах пропонують організувати пропаганду серед українських солдатів і селян за допомоги листівок. Подібна пропаганда до останнього моменту, судячи з усього, не була проведена. У будь-якому випадку в Тарнополі з цього не було [зроблено] нічого, що заслуговувало б на увагу. Команда штабу групи 7 липня 1941 р. діяла у Золочеві⁸¹, але її на шляху вже випередила оперативна команда 4. У будівлі НКВС були захоплені ймовірно важливі таємні матеріали, які вже були опечатані та підготовлені до відправки. Свідчення з Золочева вказують на те, що росіяни перед відступом без вибору заарештували та вбили серед інших всю українську інтелігенцію — всього 700 українців⁸². Вермахт уповноважив міліцію у якості відплати заарештувати понад 100 євреїв, які були розстріляні. Кількість знищених євреїв коливається від трьох до 500. Знову спостерігалася ситуація, коли втікачі, політичні керівники, вночі скоїли напади на села в околицях Золочева, щоб здобути продукти. У Золочеві вплив групи Бандери дуже відчутний, тут також утворилося революційне українське управління, що вітає німців як союзників плакатами та листівками. У Рожищі вдалося розкрити трьох диверсантів, які перерізали передову лінію телефонного сполучення Вермахту і повідомили про це російським частинам. В результаті цього кожний відрізаний німецький підрозділ зазнав концентрованого обстрілу. Німецькі солдати за припущенням внаслідок цього мали потрапити в полон до росіян. Ці диверсанти-комуністи також були розстріляні.

Оперативна група D не надала даних.

III) Військові результати: повідомлень не надходило.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 131–134. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 28–32.

⁸¹ Нині місто Золочів Львівської області.

⁸² Станом на 23 червня 1941 р. із в'язниці Золочева підлягало евакуації 614 в'язнів. Див.: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. — Львів — Нью-Йорк, 2002. — С. 342.

№ 11

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 28» керівника поліції безпеки та СД про стан частин Червоної армії і виявлення жертв НКВС у Рівному, Дубно і Тернополі

20 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 20 липня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]⁸³

36 примірників, 27-й примірник

Донесення про події в СРСР № 28

[...]⁸⁴

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

Оперативна група: Житомир. Звіт щодо становища оперативної групи С.

I. Після наради з групою армії «Південь» існує однаковість з приводу того, що всі оперативні команди, а також штаб групи мають пересуватися якомога ближче до військ, що беруть участь у військових діях. Цим самим буде забезпечений якнайшвидший вступ до Києва передових команд і головних команд разом зі штабом групи при майбутньому взятті міста.

Робота оперативних команд проходить за планом. Але повсюди, як і до цього, спостерігається ситуація, коли провідні функціонери, що одного разу вже втекли з росіянами, що відступали, [повернулися] і переховуються у інших більшовиків, що тут залишились. Загалом [складається] так, що більшовики протягом дня переховуються в лісах і з настанням темряви або повертаються до міст, або нападають на розташовані навколо села і під страхом насильства забирають продукти харчування. Так, 9 липня 1941 р. у Рівному при залученні міліції вдалося затримати 130 більшовиків, серед них — функціонерів та інформаторів НКВС, які були ліквідовані. За наявною інформацією ці групи діють переважно як партизани⁸⁵ та планомірно організують локальну війну⁸⁶. Вони також забезпечують розпорошені російські війська продуктами. В одному селі неподалік від Рівного комуністи з-за українських хат обстріляли німецькі війська. На підставі цього кілька сіл були спалені вщент.

Згідно з повідомленням одного фольксдойче стало відомо, що більшовицька терористична група проводить нічні зібрання та начебто планує

⁸³ Так в тексті.

⁸⁴ Вилучено фрагмент про політичну ситуацію на території Райху, у Франції та в Югославії.

⁸⁵ В тексті за змістом: «як такі, що стріляють із-за рогу».

⁸⁶ Або «партизанську війну».

замах на фольксдойче, як і на місто Рівне. В ході організованої операції із розшуку вдалося затримати керівника банди та захопити друковані матеріали і багато невикористаних листівок, що знаходилися при ньому. За словами одного російського полковника та старшого лейтенанта, які були багаторічними більшовиками, всі офіцери російської армії званням вище старшого лейтенанта принципово були водночас членами партії. Тому цих офіцерів слід вважати політичними функціонерами. Згідно з донесенням одного очевидця з Тарнополя російські міліціонери перед вступом німецьких військ вели містом одного німецького офіцера люфтваффе, якого переслідувала велика кількість євреїв, які викрикували образи та погано поводитися з ним. Вочевидь, серед населення існує точка зору, що відповідальність за звірства, що чинилися повсюди, слід покладати переважно на євреїв. Один військовополонений-фольксдойче, за професією вчитель, дав цікаву інформацію щодо умов в російській армії. Згідно з ними у 1934–1939 рр. фольксдойче не могли служити у російській армії. Їхній призов відбувся лише з серпня 1939 р. Забезпечення продовольством, обмундирування та розміщення були дуже поганими. Західні гарнізони внаслідок передислокації східної армії на Захід були переповнені так, що часто на трьох осіб був виділений лише один матрац із соломи. [Комісари] дуже намагалися підняти пригнічений настрій в армії та надихнути війська. На кожний підрозділ з бл[изько] 200 чоловіків припадав один політичний керівник з помічником, які відповідали за підтримання настрою в частині. Було 6–8 годин політичних занять на тиждень, присвячених просуванню Радянського Союзу в усіх галузях економіки, при цьому підкреслювалися примарні покращення порівняно з попереднім періодом. Відпустку в російській армії не давали; лише за особливо важливих обставин надавали відпустку у пару днів.

IV. У Рівному до сьогодні здійснені загалом 240 страт. Ідеться, в основному, про єврейських, більшовицьких агентів і посіпак НКВС. Вчора прибула команда особливого призначення з Любліна, вона разом з міліцією здійснюватиме подальший обшук⁸⁷ міста та його околиць. Як стало відомо, росіяни перед своїм відступом або забрали з собою українську інтелігенцію, або стратили, тобто вбили. Припускається, що в останні дні перед відступом росіянами було вбито бл[изько] 100 авторитетних українських особистостей. Тіла досі не знайдені, кампанія пошуку триває. У Кременці від 109 до 150 українців вбиті росіянами. Цих українців, імовірно, почасти кинули до котла з окропом; на користь цього свідчать вихідні дані, за якими тіла при ексгумації були знайдені без шкіри. Українці в порядку самооборони у якості відплати забили кийками на смерть 130 євреїв. У Дубно, де операції головним чином вже завершені, відбулися загалом 100 страт. Серед них був [страчений] українець, який з початку

⁸⁷ В тексті дослівно «прочісування».

1940 р. постійно працював на НКВС та за власним зізнанням є відповідальним як за вбивства, так і за висилання українців у внутрішні регіони Росії, крім того, двоє комуністичних активістів — агентів НКВС, які закликали до партизанської війни, потім — один комуніст, який у своєму рідному селі доносив росіянам щодо діяльності українських націоналістів і організовував виселення і переміщення багатьох місцевих родин. Нарешті, серед заарештованих знаходилися ще два росіянина, у яких були знайдені погони, амуніція зі шкіри та військова спідня білизна німецьких солдат. Перед своїм відступом росіяни так само, як у Лемберзі, влаштували криваву бійню у Дубно. У Тарнополі здійснені загалом 127 страт. Там, як у Лемберзі і Дубно, росіяни перед своєю втечею лютували аналогічним чином. При розкопках були знайдені загалом 10 тіл німецьких солдатів. Майже у всіх руки за спиною були зв'язані дротом, тіла несуть на собі сліди жорстких катувань — очі виколото, язики відрізано, частини тіла відокремлені від тулубу. Кількість вбитих росіянами українців, серед яких також знаходяться жінки і діти, остаточно оцінюється приблизно у 600. Росіяни пощадили євреїв і поляків. Українці оцінюють загальне число їхніх жертв, починаючи з окупації України⁸⁸ росіянами, приблизно у 2 тис. Ще у 1939 р. почалося планомірне виселення та переміщення українців. У Тарнополі майже немає родини, де не зник би щонайменше один член родини або більше. У місті, що має бл[изько] 40 тис. мешканців, серед них 12 тис. українців, 18 тис. євреїв та 10 тис. поляків, бл[изько] 10 тис. українців більше немає. Всю інтелігенцію [українців] знищено. З початку війни лише 160 представників української інтелігенції були вбиті або вивезені. Жителі міста 1 липня 1941 р. рано вранці спостерігали за колоною з бл[изько] однієї тис. цивільних осіб, яких поліція та військові виводили з міста. У підвалах будівлі суду були знайдені катівні, як й у Лемберзі. Судячи з усього тут також використовували для катувань окріп та холодний душ. Власне, були знайдені багато тіл, повністю роздягнених, шкіра яких у багатьох місцях була потріскана та подрана. В іншому приміщенні на висоті приблизно в один метр над рівнем підлоги була натягнута решітка з дроту, під якою знайдені залишки попелу. За словами одного українського інженера, якого так само мали вбити, і який врятувався лише тому, що вимадав обличчя кров'ю вже вбитого, було чути крики болю жінок і дівчат. Війська, що проходили [через місто] і мали можливість бачити ці жахіття та, передусім, тіла вбитих німецьких солдатів, вбили загалом бл[изько] 600 євреїв та підпалили їхні будинки.

[...] ⁸⁹ [...] ⁹⁰

⁸⁸ Ідеться про Західну Україну.

⁸⁹ Вилучено фрагменти донесення про колгоспи і селянську працю в СРСР у 1920–1930-х рр., військові дії в зонах дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ» і на території Фінляндії.

⁹⁰ Вилучено конфіденційний додаток № 1 до донесення, який містить переклад наказу першого заступника наркома держбезпеки СРСР І. Серова про виселення з Литви, Латвії та Естонії антибільшовицьких елементів.

Додаток II. Донесення щодо радянської державної в'язниці у Дубно та щодо кривавої бійні з 24 по 25 червня 1941 р.⁹¹

Державна в'язниця у Дубно розташована при південно-східному вході до міста. Вона розташована на території колишнього млина. Коли той згорів, поляки використали залишки фундаментних стін та заклали тюрму, що мала стати третьою за розміром у Польщі і мала бути побудована за найсучаснішими [технологіями]. Наприкінці 1936 р. польська держава почала будівництво. Але ще до того, як в'язниця була готова та могла бути здана в експлуатацію, ця частина Польщі дісталася Радянській Росії. Совети добудували в'язницю, на всіх чотирьох кутах оточуючого муру поставили дерев'яні вишки для спостереження та почали використовувати тюрму з грудня 1939 р. як табір для збирання тих, хто був засуджений до багаторічних примусових робіт і мав бути депортований до Сибіру. У в'язниці на додаток до невеликої кількості засуджених за адміністративні порушення, які мали відбути лише кілька місяців ув'язнення за недотримання дисципліни, наприклад, за запізнення на роботу, неналежну сплату податків тощо, утримували політв'язнів, а ув'язнених за кримінальні правопорушення, яких мали депортувати, збирали у в'язниці у Крем'янці. З обох сторін в'язниці поляки побудували дві каплиці для арештантів, які росіяни перетворили на клуби для їхніх радянських службовців. Стіна навколо тюрми скрізь 4,5 метри висотою, всі вікна, які відносно великі, щільно закриті решіткою та їхнє скло замазане так, що ув'язнений не може визирнути з такого вікна. В'язниця має цокольний поверх, перший поверх та другий верхній поверх, крім цього вона має власний водопровід — нове явище для Дубно. Підлога всюди вкрита паркетом. На початку 1941 р. у Дубно стало відомо, що на підвальному поверсі знаходяться камери з водою, що, в основному, були призначені для [катувань] і примусу визнати свою провину. У цих камерах знаходився табурет. Зазвичай рівень води тут був таким, що в'язень, що стояв на табуреті, був вимушений стояти ще й по щиколотку у воді. Більше того, рівень води можна було піднімати, в залежності від потреби. Згідно із свідченнями одного з останніх ув'язнених, хто зміг вижити і хто заслуговує на довіру, особа, яку допитували могла перебувати у такій водяній камері від п'яти до семи днів. Після цього часу арештант або був готовий до надання свідчень, або тонував чи впадав у важку фізичну чи психічну хворобу. Цей метод водяних камер застосовували також і до жінок. В'язниця була під наглядом НКВС. Директором був майор НКВС Винокур⁹², його особистою секретаркою та повноправною представницею була єврейка Бронштейн. Винокур також єврей. Безпосередньо обов'язки директора виконував товариш Віктор Черевко, місцевий керівник НКВС у місті Дубно. Крім цього до складу

⁹¹ Цей фрагмент документу українською мовою опубл.: Реабілітовані історією. Рівненська область / редкол. тому (співгол. М. П. Кривко, співгол. О. В. Губанов, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.); упоряд. О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (кер.) та ін. — Кн. 3. — Рівне: ПП ДМ, 2013. — С. 9—14.

⁹² Біографічні дані Винокура та інших осіб, щодо яких ідеться у документі, див.: Реабілітовані історією. Рівненська область ... Кн. 3. — Рівне: ПП ДМ, 2013. — С. 9—14.

дирекції тюрми входив товариш Іван [Челмоков], який був не співробітником НКВС, а політкерівником Комуністичної партії. Керівником канцелярії адміністрації в'язниці працювала товариш Рахіль Гойфлер⁹³. Названі тут особи мали повну владу над в'язницею. Крім кількох темних одиночних камер, які були якраз настільки невеликі, що арештант середнього зросту ледь міг там лежати, тюрма мала великі масові камери, у яких розміщали від трьох до 40 арештантів. Зазвичай у в'язниці було, в середньому, бл[изько] 1500 ув'язнених, з яких до 250 — жінки та бл[изько] 50 — діти віком між 12 та 15 роками (хлопчики та дівчатка). Лише перед самим взяттям Дубно німецькими військами тут було бл[изько] 600 арештантів. Перед цим відбулися три великі відправки до Сибіру, без наступного поповнення кількості ув'язнених. Але у часи [найбільшої завантаженості] у цій в'язниці розміщували до 3 тис. ув'язнених. Шлях відправки до Сибіру лежав через Київ. Невідомо, як довго тривало перебування у Києві. Транспортування відбувалося з періодичністю раз на тиждень, у понеділок-вівторок. В останні два місяці перед взяттям Дубно у тюрмі перебувало 10 євреїв. Забезпечення продовольством та санітарний догляд за арештантами були незадовільними, незважаючи на наявний водопровід. На сніданок щодня без винятку давали 0,5 літри трохи підсолодженої чорної солодової кави, для тих, хто вже був засуджений — 700 г хліба, для тих, хто ще не був засуджений — 600 г хліба. На обід, за дуже поодинокими винятками, був бідний суп з пшона; такий же суп давали на вечерю. Якщо ж не було супу з пшона, ув'язненим приносили смердючу рибу або подібні до неї неїстівні відходи з кухні. Ув'язненим не залишалося нічого іншого, як жити [завдяки] ранковому раціону. Однакового тюремного одягу немає. Лише ті, хто вже був готовий до транспортування до Сибіру, отримували як відзнаку нарукавну пов'язку з номером. У кожній камері знаходився горщик, до якого слід було справляти природні потреби, крім того, ув'язнених раз на день водили до вбиральні. Нар або матраців із солом'яною не було. Ув'язнені мали спати на голій підлозі, загорнувшись у свої ковдри. У жіночому відділенні санітарні умови були ще жалюгіднішими, тим більше, що жінкам під час менструації не давали нічого, ані вати, ані ганчірок чи паперу. Навіть вагітних жінок так само утримували під арештом, як й інших ув'язнених. Вони отримували ту ж саму їжу, мусили так само спати на підлозі, також їх виводили на прогулянку по колу у дворі в'язниці лише раз на день, тривалістю від 7 до 10 хвилин. Лише за 8–10 днів до очікуваних пологів вагітних переводили до шпиталю, де їх вперше оглядала акушерка. Вже за 14 днів після пологів матерів разом з їхніми немовлятами знову закривали у старих камерах. Потім матерів, коли підходив час [чергового] транспорту, відправляли до Сибіру. В той час як дітей, які до цього не отримували від в'язниці жодної їжі та перебували виключно [на годуванні] материнським молоком, відлучали та передавали в дитячий будинок⁹⁴.

⁹³ За іншими даними — Гейфлер, у самому документі вказано «Goifler».

⁹⁴ В тексті Sowjetheim, дослівно “радянський гуртожиток”.

За однотайними висловлюваннями трьох осіб, що були опитані тим, хто нижче підписався⁹⁵, і які пережили криваву бійню 24 і 25 червня 1941 р., бл[изько] 550 арештантів, серед яких бл[изько] 100 жінок, були вбиті. При взятті свідчень тим, хто нижче підписався, знайдені ще четверо тих, хто вижили і на той момент лежали в різних лікарнях міста Дубно, в той час як четверо інших вже були відпущені з лікарень. До опису подій перед 24-м та 25-м червня додається звіт про допит того, хто вижив — Чирви, священика української євангельської церкви в Кустині⁹⁶, народженого 4.12. [19]05 в Кустині під м. Рівним, та донесення про допит Валентини [Лепешкевич], що вижила, заміжньої, без дітей, народженої 17.8.[19]17 у Ростові-на-Дону, яка проживала у Рівному. Крім обох названих осіб, був допитаний ще селянин Петро Морозюк, народжений 18.5.[19]10 у Радзивиліві, якому вдалося вижити⁹⁷. Його свідчення співпадають зі словами священика Чирви. Четверта особа, яка вижила і перебуває у лазареті у Дубно, — 23-річна заміжня жінка Певронія [Піндвук], народжена в Ярославичах⁹⁸. На сьогодні вона ще перебуває в стані, непридатному для взяття свідчень, тому що вона через події у в'язниці в Дубно втратила розум і у повністю байдужому стані лежить у лікарняному ліжку. [Певронії] вимушено ампутували руку. Ця 23-річна жінка, яка за інформацією від знайомих має бути молодого гарною жінкою, тепер має вигляд 50-річної божевільної старої. Інформація священика Чирви: він батько трьох дітей, українець, та вже довго є членом ОУН. Через свою належність до ОУН і наклеп одного свого колеги — інформатора НКВС він був заарештований у вересні 1940 р. та спочатку відправлений до в'язниці у Польщі. Його допити у Рівному проводили за допомогою спеціальних наручників, які з внутрішньої сторони мали залізні шипи та при щонайменшому русі рук упивалися у суглоби, крім цього його били гумовим кийком. Засідання суду у його справі відбулося 27 березня 1941 р. у Рівному, де він був засуджений до восьми років примусових робіт (депортація до Сибіру), п'яти років позбавлення прав та до конфіскації його майна. У червні 1941 р. його мали відправити до Сибіру. З цієї причини його перевели до Дубно. 21 червня 1941 р. він стояв на вокзалі, готовий до відправки, але раптом всіх ув'язнених відправили назад у в'язницю. Він прийшов до камери на верхньому поверсі та перебував там з 30-ма політичними в'язнями, які всі були українцями, деякі з яких ще не були засуджені, але всі були заарештовані через контрреволюційні наміри. Вечері 24 червня в'язням було наказано одразу після вечері йти спати, але лягти [не вздовж двох стін] їхньої камери, а під вікном, навпроти дверей. Вже за півгодини потому через отвір у дверях камери, через який зазвичай подавали їжу, просунули ствол автомата та дали кілька черг. В'язні одразу кинулися на підлогу під стінку з дверима, так, що для стрілка [більше не

⁹⁵ Тут і далі йдеться про службовця — автора цього донесення (тут: «хто нижче підписався» — поширений зворот, характерний для німецького діловодства).

⁹⁶ Нині Кустин — село Рівненського району Рівненської області.

⁹⁷ Нині Радивилів — районне місто у Рівненській області.

⁹⁸ Нині село Ярославичі Млинівського району Рівненської області.

було цілі]. Після цього двері до камері були відкриті, і там з'явився радянський єврей з автоматом та дві єврейки з наганями (єврейки Бронштейн та Гойфлер), які відкрили шалений вогонь по тих, хто лежав на підлозі. Ч[ирві] пощастило після вогнепального поранення у праву ногу одразу впасти у кутку, де на нього впало багато вбитих. Так само, як і він, під вбитих забралися ще четверо поранених, так що з їхньої камери після цього четверо вийшли живими. Коли росіяни, вважаючи, що всі мертві, дали ще кілька черг по скупченню тіл, вони вийшли з камери та знову зачинили двері. Ці четверо виповзли з-під тіл, ледь перев'язали полосами тканини із сорочок свої рани та чекали цілу ніч. Рано вранці 25 червня у в'язниці відновилася стрілянина, після чого всі четверо знову забралися під тіла. Тим часом знову з'явилися обидві жінки з револьверами та дали кілька черг по бездиханних тілах. Після цього єврейські жінки вийшли і заперли двері до камери. Після цього ці четверо зібрали останні сили, зірвали зі стіни радіатор центрального опалення та з розгону били ним по дверях доти, доки вони не піддалися і не розкрилися. Таким самим способом вони вибили ще кілька дверей, щоб врятувати по можливості ще живих людей з інших камер. Потім вони кинулися на свободу, перебралися через тюремну стіну та розбіглися у різні боки. Ч[ирва] залишився лежати повністю знесилений за сто метрів [звідти], у полі. 26 червня тут він був знайдений німецькими солдатами, які терміново доставили його до лазарету. Морозюк, який також вижив, до цього ще додав, що він з 9-ма ув'язненими перебував у іншій камері. Він був у в'язниці з 15 червня, без допитів та без пояснення причини його арешту. У його камері стріляли лише дві жінки-єврейки. З тих, хто був з ним у камері, вижив він один і зміг врятуватися лише тому, що він після двох вогнепальних поранень у ногу прикинувся мертвим, так само ліг під вже розстріляних осіб та, коли жінки пішли, зверху донизу вимадав себе кров'ю вбитих та іншою трупною рідиною. Так він був вимушений лежати дві ночі і два дні під тілами та в умовах багаторазового контролю [цими] єврейськими жінками, поки його 26-го червня не врятували з камери німецькі солдати.

Свідчення заміжньої пані Валентини Лепешкевич: вона — українка за походженням, одружена з польським підприємцем, який тримав книжкову крамницю у Рівному. 23 серпня 1940 р. вона з чоловіком була заарештована НКВС⁹⁹ тому, що у їхньому помешканні була знайдена зброя, яку вони, за її даними, схожими на правду, хотіли використати у війні німців проти Советів, і яку вони розглядали як єдину можливість врятуватися від радянського пекла. Через три місяці після арешту у Рівному відбувся судовий процес проти її чоловіка, який був засуджений до восьми років примусових робіт (Сибір), та на початку 1941 р. вивезений. Л[епешкевич] не має жодної надії на те, що коли-небудь знову побачить чоловіка живим. Вона припускає, що його давно вже немає або що він був застрелений

⁹⁹ Див. біографічні дані на родину Лепешкевичів: Реабілітовані історією. Рівненська область / редкол. тому (співгол. М. М. Драганчук, співгол. О. В. Муляренко, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.); кер. кол. упоряд. А. А. Жив'юк. — Кн. 6. — Рівне: Дятлик М., 2016. — С. 162.

росіянами. Проти неї ще не було судового процесу, її також не допитували. Сьогодні вона рада тому, що її не допитували, тому що знає від своїх товаришів по камері, що майже всіх жінок без виключення при допитах гвалтують комісари або ті, хто допитує. До того ж вона поясnilа, що жінки були такими заляканими, частково — через погрози, частково — через знущання, що ніколи не наважувалися чинити будь-який опір [гвалтуванням]¹⁰⁰ тих, хто проводив допит. Л[епешкевич] перебувала в одній камері з 8-ма жінками. Ввечері 24-го червня вони почули постріли і крики, що наближались. Їхнє передчуття, що всіх їх мають вбити, підтвердилося, коли відкрилися двері камери та зайшло кілька співробітників НКВС, озброєні частково автоматами, частково — карабінами, і вони одразу відкрили вогонь по переляканих жінках, які збилися всі разом в одному кутку камери. Як жінка, [яка стояла першою], Л[епешкевич] отримала постріл у стегно та в ногу і одразу впала. На неї падали інші. Коли стрілянина припинилася, службовці знову закрили двері камери. Вона вибралася та позвала ще живих. Відгукнулися дві жінки, одна легко поранена жінка 19-ти років та пані [Піндвюк], яка втратила розум. Поранені жінки чекали цілу ніч. Наступного ранку знову почувалися близькі постріли. Увійшли два єврейські співробітники НКВС з карабінами, які спокійно примкнули штики [до гвинтівки]. Спочатку один службовець ударив легко поранену жінку прямо у серце. Жінка одразу померла. При витягуванні штика один єврей його втратив, і в той же час, коли інший єврей ударив пані П[індвюк], але лише поранив їй руку та ногу, оскільки вона лежала на землі, почувся шум того, як ув'язнені-чоловіки радіатором били в двері камер. Через поспіх Л[епешкевич] отримала лише два відносно легкі поранення штиком у шию, а обидва службовці втекли. Двері камери залишилися відчиненими. Але через емоційне напруження та фізичну слабкість дві живі жінки не могли залишити камеру, тоді ж у [Піндвюк] проявилися перші ознаки втрати розуму. Так обидві жінки провели ще цілу добу 25-го та половину 26-го червня поруч з іншими тілами у камері, повністю виснажені та ослаблі через втрату крові, до моменту, поки 26-го червня їх не доправив до лазарету німецький санітар.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 150–152, 154–158. Фрагменти російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009.— (Укр. 6-ка Холокоста) — С. 33–35. Окремі фрагменти у перекладі українською мовою з російської мови опубл.: Реабілітовані історією. Рівненська область / редкол. тому (співгол. М. П. Кривко, співгол. О. В. Губанов, відп. секр. А. А. Жив'юк та ін.); упоряд. О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (кер.) та ін.— Кн. 3.— Рівне: ПП ДМ, 2013.— С. 9–14.

¹⁰⁰ В тексті дослівно: „тілесним розвагам”, але в переносному сенсі.

№ 12

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 30» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв та росіян у Житомирі і ставлення угорських військ до населення на Західній Україні

22 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 22 липня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!!]
[штемпель: інформаційний пост]

36 примірників, 27-й примірник

Донесення про події в СРСР № 30

[...] ¹⁰¹

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд.

Від оперативних груп А, В та D не надходило повідомлень.

Оперативна група С із місцеперебуванням у Житомирі повідомляє: у Житомирі розстріляні 187 росіян та євреїв, частину яких було визнано Вермахтом цивільними полоненими. Легковий автомобіль оперативної команди 4а зазнав обстрілу з одного будинку в Житомирі. Молодий злочинець, 12-ти років, затриманий, оперативно-пошукові заходи ще не завершені. Організовані каральні заходи. Оскільки в околицях Житомира мають ховатися комуністи та євреї, разом з Вермахтом організовані планові розшукові заходи.

Загальні настрої у Західній Україні: серед українців настрої загалом гарний, незважаючи на широку пропаганду незалежності, організовану групою Бандери, особливо у провінційних містах. Лише є неспокій через просування угорських частин областями, заселеними українцями. Щодо ставлення угорців до українців циркулюють дикі чутки. Угорські солдати начебто закликають українське населення до мародерства і роблять при цьому кінозйомку, [щоб] виправдати терористичні заходи. Польські офіцери на угорській службі особливо виступають проти української міліції. Вони, скоріше за все, були для німецької окупації як українська [влада] ¹⁰². Пропаганда руху опору шляхом поширення вже дає про себе знати.

III. Військові події: повідомлень не надходило.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 163. Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях

¹⁰¹ Вилучено фрагмент донесення про політичну ситуацію на території Бельгії, Генерал-губернаторства та Югославії.

¹⁰² Мається на увазі штучно розпалюване нацистами та угорськими окупаційними військами протистояння поляків з українцями.

оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 35.

№ 13

Витяг із оперативного наказу № 12 райхсфюрера СС Г. Гімmlера¹⁰³ про поводження з місцевим населенням у болотистих місцевостях

28 липня 1941 р.

Додаток 1

Копія особливого командного наказу командного штабу RFSS від 28.7.41 надсилається як оперативний наказ № 12. Роздруківки для оперативних команд та зондеркоманд додаються.

В[иконуючий] о[бов'язки]: підп[ис] Мюллер

Копія!

Командний штаб райхсфюрера СС

Ставка¹⁰⁴, 28 липня 41

Відділ Ia

Вих[ідний] номер Ia 18/0/41 [таємно]

Таємно!

Особливий командний наказ.

Щодо: Інструкції для прочісування та обстеження болотистої місцевості кавалерійськими загонами

[...] ¹⁰⁵

IV. Поводження з населенням

1) Ми маємо розуміти, що села у болотистій місцині або є опорними пунктами для нас, або для ворога. Опорними пунктами для нас вони можуть бути лише тоді, коли їхнє населення не лише не складатиметься зі зрадників, а й видаватиметься націоналістичним, з українського населення або представників меншин, що налаштовані добре до нас та вороже до росіян та, відповідно, поляків. Якщо це так, то ми маємо піклуватися про те, щоб ці населені пункти охоронялися від мародерів та повністю були б опорними пунктами для нас. Необхідно призначати бургомістрів та їх затверджувати. Поліції безпеки, яка має брати участь у подібних

¹⁰³ Гімmlер Генріх (Гайнріх) Луїтпольд (1900–1945) — райхсфюрер СС, один з вождів нацистської Німеччини. Военний злочинець, один з організаторів Голокосту.

¹⁰⁴ В документі «Ortsunterkunft» — штаб-квартира, місце розташування зондеркоманди (досл.: «особливої команди»).

¹⁰⁵ Вилучено пункти I–III про підготовку операцій з перевірки місцевості та залучення поліції.

акціях, необхідно залучати постійних довірених осіб. Також слід озброювати населення в обмеженій кількості, тому що за бажання противник може захопити його зненацька і тоді населені пункти слугуватимуть продовольчими базами. При окупації населених пунктів мешканців потрібно інформувати щодо правил поведінки, краще за допомогою поширення плакатів. У подальшому обіцяти населенню участь у розподілі забраного [майна] у партизан та мародерів. Участь може бути у вигляді розподілу коней (хоча не всіх), продуктів, возів та інших подібних речей, які не потрібні військам.

2) Якщо населення видається націоналістичним, ворожим, неповноцінним з расової точки зору, або більше, як це часто буває у болотистій місцині, складається з осілих злочинців, тоді потрібно розстрілювати всіх, хто підозрюється у підтримці партизан. Жінок та дітей вивозити, худобу та продукти харчування конфіскувати та поміщати у безпечне місце. Села спалювати вщент.

3) Або села та поселення є мережею опорних пунктів, мешканці яких за власною ініціативою вбивають кожного партизана та мародера та в усьому підтримують нас, або вони припиняють своє існування. Жоден ворог не може мати підтримку та забезпечення у цій місцевості.

Г. Гімлер.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 148.

№ 14

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 37» керівника поліції безпеки та СД про відновлення церковного служіння та вбивства євреїв і комуністів

29 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs

Берлін, 29 липня 1941 р.

45 примірників, 23-й примірник

Донесення про події в СРСР № 37.

[...] ¹⁰⁶

¹⁰⁶ Вилучено частину документу про політичну ситуацію на окупованих німцями територіях Західної та Південно-Східної Європи, в Австрії та Югославії.

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

Від оперативних груп А та В повідомлень не надходило.

Оперативна група С, місцезнаходження — Житомир, повідомляє:

У Житомирі було бл[изько] 30 тис. євреїв, тобто більше 30-ти відсотків від загальної кількості населення. Переважна їх частина втекла перед окупацією німецькими військами. За приблизними підрахунками на даний момент в Житомирі ще знаходиться бл[изько] 5 тис. євреїв (9% від загальної кількості населення). Багато євреїв, передусім із прошарку інтелігенції, масово працювали як виказувачі та інформатори НКВС. Органи радянської влади надавали їм перевагу у поводженні з ними. У першу чергу, вони були службовцями адміністрації, директорами магазинів, колгоспів і радгоспів (80% чиновників у Житомирській області були євреями). У сповідуванні своєї релігії вони майже не зазнавали перешкод з боку радянської влади. На противагу православним церквам євреї мали синагоги для виконання всіх своїх релігійних ритуалів. Серед євреїв все ще існує надія, що більшовики повернуться найближчим часом. Через поведінку єврейського населення за часів більшовицького панування населення, незважаючи на поодинокі випадки, свідомо налаштоване по-антисемітському. Українське населення у своїй основі скрізь релігійне, як мінімум, серед людей старшого віку. Церкви за Советів, якщо вони не використовувалися для суспільних цілей, були зруйновані. Хоча були священики, особливо у сільській місцевості, які ходили від села до села, і там навколо них збиралися віруючі. Потреба у церкві¹⁰⁷ виключно велика. Як раніше вже можна було встановити, антирелігійна пропаганда, насаджувана Советами в областях, вже окупованих німецькими військами, повсюди не має результату. Зі сторони командування VI-ї армії на даний момент готується спеціальний наказ щодо неконтрольованої конфіскації німецькими військами коней, племінної домашньої худоби та машин. У подальшому слід намагатися відпускати українських військовополонених після короткої перевірки до їхніх рідних областей, в разі, якщо вони вже окуповані Вермахтом. Можна сподіватися, що завдяки цим двом заходам можна буде без втрат зібрати врожай, який вже на підході. Після того як всі команди просунулися, [власне] російською територією, з'ясувалося, що робота набагато важча, а також часто менш успішна. Причину для цього, в основному, слід шукати у тому, що росіяни пощадили¹⁰⁸ Західну Україну. Тепер перед своїм відступом ними проводиться планомірна знищувальна робота. Це припущення підтверджується циркуляром, знайденим у Житомирі. Згідно з ним радянські керівні органи галузей промисловості, господарства та ремесла розіслали всім своїм підлеглим структурам вимогу знищувати все державне майно, що також означає знищення будівель та всіх інших ресурсів. Крім цього, політичним функціонерам, росіянам та євреям був розісланий наказ відступати з росіянами. Цим пояснюється те, що пошуки політкомісарів та ін. на даний момент значною мірою не є такими успішними. У самому Житомирі до сьогоднішнього дня у співпраці штаба групи

¹⁰⁷ Або у задоволенні духовних потреб.

¹⁰⁸ Так у тексті.

з передовою групою 4а були розстріляні загалом бл[изько] 400 євреїв, комуністів та агентів НКВС. Разом з тим, оперативна команда 4а здійснила 2531 страту. В Житомирі організовано великий табір для військовополонених, у якому розміщують і цивільних полонених. З високим ступенем вірогідності можна припустити, що прямо серед цих цивільних полонених знаходяться колишні політкомісари, які, судячи з усього, згідно з наказом заздалегідь відокремилися від військ і таким чином отримали цивільний одяг. Так вдалося визначити політкомісарів у цивільному, які визнали це, хоча спочатку й відмовлялися. Спроба спонукати їх надати достовірну інформацію щодо їхніх завдань і діяльності зазнала повної поразки. З того, як вони все заперечують і тримають себе, можна без сумніву зробити висновки, що вони поводяться згідно з чітко визначеними інструкціями.

Як вже повідомлялося, був затриманий єврей 12-ти років, який стріляв у машину айнзацкоманди. Всі спроби визначити ймовірних підбурювачів провалилися. Як відплата знову буде проведена операція проти євреїв. У той час як майже всі матеріали були або знищені або евакуйовані, оперативній команді 5 вдалося зібрати у Кременці важливі матеріали, що широко стосуються НКВС. Матеріал буде передано далі¹⁰⁹.

[...]¹¹⁰

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 200–201. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста.) — С. 35–36.

№ 15

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 38» керівника поліції безпеки та СД про пошуки агентів НКВС у Львові та страти в окупованих містах УРСР

30 липня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 30 липня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!]

¹⁰⁹ Тут ідеться про перенаправлення таких матеріалів до вищої інстанції, а не про подальше поширення.

¹¹⁰ Вилучено фрагмент тексту про повідомлення айнзацгрупи D щодо загальної характеристики району молдавського міста Бельці, проведення страт єврейського населення, поведження румунської поліції і діяльність партизанських груп в околицях міста.

[...]¹¹¹Російська Польща¹¹².

Командувач поліції безпеки та СД у Кракові повідомляє щодо окупованих окраїн Генерал-губернаторства.

I.) Звіт щодо діяльності: у звітний період були розстріляні 416 осіб, у більшості євреї, через комуністичну діяльність в якості політичних комісарів у Червоній армії, вбивць націоналістично налаштованих українців або як агентів НКВС. Понад 1000 осіб були заарештовані за подібні вчинки або за пограбування, бандитські напади тощо. Постійно перевіряються [приміщення] партійних служб, НКВС та прикордонної служби. Росіяни могли при відступі частково знищити матеріали або взяти їх із собою; документи і карти частково були здобуті й [ім] ще дається оцінка. У Лемберзі була захоплена майстерня НКВС з ремонту гвинтівок з понад однією тис. гвинтівок, двома станковими кулеметами та 70-ма ящиками спорядження. Розшуки агентів НКВС даються все важче, оскільки вони постійно змінюють своє місцеперебування. Завдяки Секунді, заарештованому у Лемберзі агенту НКВС, помічникові відомого капітана Орлова, стали відомі особи, які були відправлені до Генерал-губернаторства із спеціальними завданнями.

[...]¹¹³

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд.

Від оперативних груп А, В не надходило повідомлень.

Оперативна група С із місцеперебуванням у Житомирі повідомляє:

Становище з продовольством у Житомирі, яке вже перед війною було складним, тим часом надзвичайно погіршилося. Росіяни перед залишенням міста знищили всі припаси продовольства. Тимчасово призначеною міською управою на даний момент за німецької підтримки робиться все, щоб доставити з колгоспів і радгоспів найнеобхідніші продукти харчування.

[...]¹¹⁴

Підпали ще тривають. За погодженням з генералом Рейнгардом за підтримки Вермахту була проведена велика операція, що завершилася арештом 200 комуністів і євреїв. Після встановлення особи та перевірки

¹¹¹ Вилучено частину фрагменту донесення про політичну ситуацію на території Австрії та Югославії.

¹¹² Тут ідеться про землі Західної України з центром у Львові, що були включені до складу СРСР у 1939 р., і які станом на момент підготовки донесення входили до складу Генерал-губернаторства.

¹¹³ Вилучено фрагмент донесення про економічну ситуацію на Західній Україні у складі Генерал-губернаторства, масове переміщення населення, зокрема, євреїв, територією і його стан, ситуацію у сфері охорони здоров'я, адміністративний аспект входження цих територій до складу Генерал-губернаторства.

¹¹⁴ Вилучено фрагмент донесення про продовольчу ситуацію у Житомирі та пропаганду серед населення.

180 комуністів і євреїв були розстріляні. При перевірці, як і в інших містах, було встановлено, що впливових особистостей більше немає. Але все ще існує ймовірність, що передусім євреї ховаються на околицях міста; найближчим часом їх мають схопити при планомірній перевірці сіл. Був доставлений 12-річний єврей, який за власним зізнанням підпалив цілий провулок. На допиті він визнав, що його до цього підбурювали батьки та третя сторона. За повідомленням оперативної команди 4а зі Звягеля там триває саботаж. Віднині Вермахт збирає всіх цивільних до одного місця та здійснює страти як відплату. У співпраці з Вермахтом та українцями, у таборі для цивільних полонених були виявлені 34 політичні комісари, агенти тощо, які за цей час були вбиті. Двоє з них заявили, що вони можуть надати важливі дані щодо табору зі спорядженням у лісі. Але на шляху туди стало зрозуміло, що обидва росіянина насправді не мали наміру показувати команді табір. Після цього вони були одразу розстріляні. Через короткий час після цього було помічено, що бл[изько] 100 росіян втекли до лісу. Потім на зворотному шляху був знайдений великий табір із боеприпасами.

У Проскурові всі матеріали були знищені або вивезені, всі функціонери зникли. В одному підвалі були знайдені мертвими 22 політичних в'язня, які, ймовірно, померли від голоду. Багато українців і поляків були вивезені.

[...]¹¹⁵

Страти: Проскуров — 146, Вінниця — 146, Бердичів — 148, Шепетівка — 17, Житомир — 41, Хоростків¹¹⁶ — 50. В останньому населеному пункті ще 110 євреїв були вбиті населенням.

[...]¹¹⁷

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 205–209. Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 36–37.

¹¹⁵ Вилучено фрагмент донесення про відносини українців з місцевими етнічними німцями.

¹¹⁶ Нині місто Гусятинського району Тернопільської області.

¹¹⁷ Вилучено фрагмент донесення про події у зоні дії групи армій «Південь», «Центр», «Північ», а також у Фінляндії.

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 40» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв й «українське питання» на Буковині

1 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IVA 1-B.№. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 1 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

45 примірників, 34-й примірник

Донесення про події в СРСР № 40.

1) Політичний огляд:

[...] ¹¹⁸

Оперативна група D: місцеперебування П'ятра-Нямц

1) Арешти і страти. У Чернівцях у співпраці з румунською поліцією із 1200 заарештованих євреїв були розстріляні 682. Із 50 заарештованих комуністичних функціонерів на сьогодні знищені 16, в той час як тих, що залишилися, ще потрібно допитати, тому слід очікувати, що завдяки допитам будуть знайдені матеріали радянських державних служб. У місцевості навколо Чернівців був перевірений Хотин, де були знищені 150 євреїв та комуністів. У Могилеві-Подільському виконання завдань не потрібне, оскільки росіяни повністю вивезли населення і повністю зруйнували і спустошили населений пункт.

2) Щодо українського питання на Буковині: з перших днів окупації було ясно, що румуни намагатимуться за можливості послабити українську етнічну групу Буковини. В усіх заявах та оголошеннях румунської сторони загалом не йдеться щодо українства Північної Буковини. Вже через деякий час розпочалося переслідування українства. Спочатку йшли погрози, висловлення політичної підозри («Всі українці — більшовики») та пограбування. Арешти почалися вже з 10 липня. Подекуди українців розстрілювали жандарми. Румунсько-українське напруження з багатьох причин небезпечне. Воно обтяжує, передусім, німецько-румунські відносини, як і німецько-українські. Українці очікують, що Німеччина втрутиться і закликає Румунію до порядку. Оскільки цього не відбувається, то є побоювання бути кинутими німцями напризволяще. Румуни навпаки мають побоювання, що Райх міг би використати українців проти [Румунії] і втрутитися в [етнічну ситуацію] у румунській державі. Останніми днями українське питання погрожує стати небезпечним

¹¹⁸ Вилучено частину документа про політичну ситуацію на окупованих німцями територіях Західної та Південно-Східної Європи: у Генерал-губернаторстві, в Австрії та Югославії, Хорватії; фрагмент донесення про характеристику загального стану у зоні дії оперативної групи А у Литві, Латвії, Естонії, окупованій території Росії, серед іншого — етнічних питань і господарського стану, окремо — виявлення масових поховань поблизу Риги; фрагмент донесення про ситуацію на території дії оперативної групи С із місцеперебуванням у Житомирі: ставлення населення до більшовиків, економічної ситуації.

з іншого боку. Згідно з повідомленнями, що надійшли з гірської місцевості та кількох населених пунктів, українські селяни застрелили румунських жандармів і після цього втекли в ліси. У інших общинах на кордоні з Галичиною селяни відправляють дітей і жінок за кордон і самі готуються до втечі. Українська молодь намагається групами переходити кордон з Галичиною, щоб вступити до українського легіону. За цих обставин слід зважати на розв'язання кризи, якщо вчасно не буде вжито заходів із досягнення послаблення напруження. При цьому слід також звернути увагу й на те, що і з української сторони на Буковині допускаються тактичні помилки, які пояснюють гостру реакцію румунської сторони. Організація українських націоналістів переслідує на Буковині цілі етнічного об'єднання¹¹⁹. Примирення з румунською державою для неї неважливе в принципі. З румунської сторони про це добре знають. Зважають на те, що рано чи пізно Північна Буковина втратить українців, якщо не вдасться вирішити українське питання. Не варто думати про тривале примирення обох сторін. Або Буковину буде поділено за етнічним принципом, або відбудеться переселення українців, що тут живуть. В іншому випадку це могло б призвести до тривалого конфлікту між українцями і румунами. Українською стороною вже неодноразово було вказано на те, що [українці] вийдуть до України, якщо Буковина остаточно увійде до Румунії. [...]»¹²⁰

4) Державне життя: невідкладно відразу ж після окупації у Північній Буковині знову була запроваджена румунська адміністрація. Спочатку, в основному, це полягало у призначенні намісника для окупованих територій Північної Буковини, який мав ранг міністра. Він разом зі своїм великим штабом зі співробітників, якому також був підпорядкований представник Міністерства внутрішніх справ, мав організувати нормальне життя на Буковині. З тих пір також швидко було розпочато адміністративне включення. Важливі посади уже зайняті службовцями з, власне, румунських територій. Голови общин та бургомістри населених пунктів більше не обираються населенням, а призначаються державою. Ця дія, вочевидь, покликана усунути зі складу общин ненадійні елементи та утискати меншини: українців, угорців, поляків та ін. [...]»¹²¹

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 200–201. Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 25–26.

¹¹⁹ В тексті дослівно: «irredentistische Ziele» («ірредентистичні цілі»), від слова «ірредентизм», що у даному випадку позначає політику, спрямовану на етнічну консолідацію населення в межах одного регіону чи держави.

¹²⁰ Вилучено фрагмент донесення про питання преси і пропаганди на території Північної Буковини.

¹²¹ Вилучено фрагмент донесення щодо економічного стану Північної Буковини, про військові дії у зоні дії груп армій “Південь”, “Центр”, “Північ”, а також у Фінляндії.

Донесення оперативної групи D командуванню 11 армії про розстріли населення м. Кодима військовослужбовцями зондеркоманди 10а

4 серпня 1941 р.

Уповноважений керівника поліції безпеки та СД
при командувачі тиловою зоною групи армій
айнзацгрупа D

Ставка, 4.8.1941 р.

До Іс при командуванні армії 11.

Щодо: події у Кодимі

У додатку пересилається копія донесення зондеркоманди 10а щодо подій в Кодимі, згідно наказу верховного командувача подана верховному командувачу.

Олендорф, штандартенфюрер СС.

Зондеркоманда 10а Ставка, 3 серпня 1941 р.

До оперативної групи D

1. Перебування команди у Піщанці¹²² ще триває, оскільки шляхи для руху вперед легкових автовок більшою мірою непрохідні, і населені пункти, щодо яких йдеться, ще зайняті внаслідок гальмування військових операцій. Імовірно завтра — подальше просування на Кодиму. Балта ще в руках росіян.

2. У Кодимі структурний підрозділ оперативної команди через заворушення та підготовку наступів на німецькі частини влаштував облогу у єврейському кварталі, для чого 30-а оперативна команда надала структурному підрозділу 400 солдатів. При цьому необхідно застосування зброї. Із заарештованих 99 осіб, серед яких 97 євреїв, були розстріляні за погодженням з командиром, генералом, бл[изько] 175 взяті як заручники. Інші звільнені. Страти здійснені 24 службовцями Вермахту та 12 — з поліції безпеки. Щодо подальшого можна дізнатися із особливого донесення, що додається.

3. Продовження роботи в економічному секторі. У Чечельнику¹²³, Ольгополі¹²⁴, Жабокричці¹²⁵ та Каташині¹²⁶ 7 колгоспів та цукрова фабрика, у інших населених пунктах — ще кілька підприємств запущені в роботу. У самій Піщанці планово тривають роботи за значного залучення

¹²² Нині селище міського типу Піщанка Піщанського району Вінницької області.

¹²³ Нині селище міського типу Чечельник Чечельницького району Вінницької області.

¹²⁴ Нині село Ольгопіль Чечельницького району Вінницької області.

¹²⁵ Нині село Жабокричка Чечельницького району Вінницької області.

¹²⁶ Нині село Каташин Чечельницького району Вінницької області.

єврейської частини населення. Всього до цього моменту лише у районах Ямполь та Піщанки командою були так організовані роботи по збиранню врожаю у колгоспах та радгоспах загальною площею 50000 моргенів¹²⁷, що тут планове збирання врожаю здається гарантованим.

4. Санітарний стан при команді у подальшому вбачається задовільним. Більше особливих подій немає.

Зеетцен¹²⁸,
оберштурмбанфюрер СС

1 додаток

Зондеркоманда 10а Ставка, 2 серпня 1941 р.
(Піщанка)

Донесення щодо: зібрання євреїв в Кодимі

На підставі повідомлення однієї українки, згідно з яким у Кодимі мало місце таємне зібрання бл[изько] 50 осіб єврейського походження, де обговорювалася можливість нападу на окрему німецьку частину, розташовану у Кодимі, і яке було передане через 30-ту оперативну команду зондеркоманді 10а. Зондеркоманда 10а уповноважила загін у кількості 2/14¹²⁹ із поясненням справи. Свідчення різних місцевих українських мешканців по суті підтверджували слова українки. Крім того, були представлені різні повідомлення німецьких солдатів, за якими євреї, що знаходяться в Кодимі і є переважно чужими євреями-біженцями з районів Бельців, Сорок тощо, вели себе по відношенню до німецької армії дуже зухвало. Серед іншого, керівник фабрики з виробництва сельтерської води, єврей, заборонив видавати напої військам та, погрожуючи, заборонив вхід солдатам. Інші євреї збиралися у групи по 10–12 осіб та тримали себе при цьому як бунтівники. Після того, як Іс з 30-ї оперативної команди надав у розпорядження 400 військових для здійснення певних акцій, стало можливим оточити центр міста, який майже на 100% заселений євреями, та широко його прочесати. Після цього було видане розпорядження затримувати всіх чоловіків старше за 15 років. Кожній спробі втечі або навіть супротиву необхідно було жорстко протидіяти зброєю. Оскільки євреї і надалі трималися зухвалої поведінки, місцями здійснювали спроби втечі та закривалися у їхніх житлових помешканнях, знову довелося застосувати зброю. При цьому один єврей був застрелений, інші були обстріляні. Крім цього знову було необхідно всіх інших людей стримувати попереджувальними пострілами, оскільки вони намагалися звільнити заарештованих або якоюсь мірою взяти участь в акціях. Після завершення

¹²⁷ Стара німецька міра вимірювання площі, один морген дорівнював 0,25 га. У документах зустрічається скорочена назва «морги».

¹²⁸ Зеетцен Генріх (1906–1945) — оберштурмбанфюрер СС, командир зондеркоманди 10а, один із організаторів масового вбивства населення України, Білорусії, Чехословаччини.

¹²⁹ Двох осіб з 14-ти службовців зондеркоманди.

акцій були заарештовані бл[изько] 400 чоловіків-євреїв. Більша частина з них втекла з місцевості, де відбувався наступ, та знайшла притулок тут, у Кодимі. Завдяки допитам, очним ставкам, зокрема, з місцевими українцями, були затримані 98 осіб, які мали відношення до зібрань або проявів непокори щодо німецьких військ, або ж належали до єврейської інтелігенції. Бл[изько] 100 осіб були росіянами або українцями, або були вже дуже поважного віку та були відпущені під розписку через певні умови. Не можна було довести участь бл[изько] 175 осіб, що лишилися, майже без винятку євреїв. Вони як заручники були передані німецьким військам, в той час як названі 98 осіб після встановлення їхньої особи були знищені. При допитах було також серед іншого з'ясовано, що ще після прибуття до штабу корпусу 30-ї оперативної команди при одному євреї переховувався російський офіцер, який лише кілька днів потому залишив місто, загубивши елементи уніформи. Єврей, який його переховував, також заарештований. Страта відбулася за участі Вермахту, який надав команду для виконання розстрілів кількістю у 24 особи, в той час як розстрільна команда поліції безпеки складалася з 12 осіб. Спроба втечі, що відбулася під час страти, попереджена за використання зброї. Під час приготування до страти та самої страти знову вимушено була застосована зброя для наведення спокою на місці. О 20.30 остаточно настав спокій, після чого до відома населення було доведено оголошення місцевого коменданта, за яким залишення будинку після 20.30 буде каратися смертю. Команда поліції безпеки залишалася там ще наступної ночі і протягом вчорашнього дня. Особливих подій до цього моменту не зафіксовано. Населенню наступної ночі були доведені до відома заходи німецьких органів влади шляхом застосування машин з гучномовцями та плакатних афіш (див. додаток¹³⁰) німецькою, російською та українською мовами.

[без підпису]

гауптштурмфюрер СС

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 88–90. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов. — Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 15–18.

¹³⁰ Додаток у німецькому виданні не опубліковано.

№ 18

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 43» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли на українських землях Генерал-губернаторства, утиски українців на Буковині

5 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 5 серпня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!!]

Донесення про події в СРСР № 43.

45 примірників, 35-й примірник.
[...]¹³¹

II. Повідомлення оперативних груп та оперативних команд.

Командувач поліції безпеки та СД в Кракові повідомляє:

звіт про діяльність поліції безпеки у колишніх польсько-російських областях¹³². З 21 по 31 липня 1941 р. були ліквідовані 3947 осіб. З них знищені окремими командами: Лемберг — 1726, Брест-Литовськ — 1280, Білосток — 941, понад 7000 осіб були заарештовані. Пошуки агентів НКВС, партійних та прикордонних служб тимчасово припинені. Агенти НКВС продовжують нелегальну роботу. Так, наприклад, у Тарнополі були поширені листівки німецькою мовою, метою яких була [деморалізація] Вермахту. У Луцьку опозиція, що виконувала доручення росіян щодо здійснення диверсій, добровільно здалася оперативній команді. В іншому випадку було повідомлено про висадку дев'яти парашутистів, з яких п'ять не розкрилися. У навколишній місцевості поки що не відбулося диверсій. У [Розищах] під Луцьком згорів один з сараїв, що загорівся одразу в кількох місцях, у якому розмістився артилерійський взвод. На лєтовищі неподалік від Луцька один військовослужбовець був важко поранений через постріл в груди. Комуністичні агітатори, зокрема євреї, у різних населених пунктах намагалися організувати ухилення від роботи. Щоб досягти своєї мети, вони наводили такі аргументи: німецькі війська на Сході повертаються назад, і Червона армія розстріляє кожного, хто сприяв німецьким інтересам. Все частіше відбуваються пограбування. Тут також керують євреї. Кілька осіб, що відбилися від Червоної армії та кримінальні суб'єкти, які привласнили покинуту росіянами зброю та вчиняли бандитські напади, були розстріляні. В усіх частинах області було наказано, щоб євреї носили білу нарукавну пов'язку із сіоністською

¹³¹ Вилучено частину фрагменту донесення про політичну ситуацію на території Райху, у Бельгії та Франції.

¹³² Тут і далі йдеться, переважно, про землі Західної України, включені у 1939 р. до складу СРСР, які з 1941 р. перебували у складі Генерал-губернаторства.

зіркою. Запровадження єврейських рад, формування єврейських робочих колон та частково створення районів для їхнього проживання¹³³ вже здійснене у багатьох населених пунктах або розпочато.

У багатьох населених пунктах слід було діяти проти української міліції та її керівників, тому що пограбування та жорстоке поводження відбувалися щоденно. У Тарнополі та Рівному ними були вбиті польські родини. Міліція у багатьох місцях була позбавлена зброї та розформована місцевими та польовими комендантами, її керівники заарештовані. Поведінка міліції певною мірою така, що саме українське населення подекуди позначає її як «більшовицька орда»¹³⁴.

[...]¹³⁵

Айнзацгрупа D: місцеперебування — П'ятра.

[...]¹³⁶

6. Утиски українців у Північній Буковині: збирання інформації засвідчило, що українське питання у Північній Буковині останнім часом зазнало подальшого загострення. Незважаючи на постійні розмови з румунськими службами тиск румун постійно зростає. Це засвідчує, що ймовірна або наявна добра воля вищих румунських служб в українському питанні залишається без практичного втілення, оскільки простий поліцейський та [службовець] жандармерії не відмовляються від своєї політики сили щодо українців. Найгіршим є становище у селах. Українців масово кидають за ґрати, тримають у в'язниці без проведення допиту і через деякий час більшість звільнюють із зауваженням, що йшлося про «непорозуміння». Передусім арештів зазнають українські націоналісти. Але і з політично пасивними українцями поводяться так, ніби вони поза законом лише через їхню етнічну належність. Кожного українця, якого зустрічають на вулиці без посвідчення, затримують, переводять до Чернівців, щоб там (якщо йому пощастить) він був відпущений через кілька днів. В умовах, зручних для Румунії, само собою зрозуміло, що жандарми мають можливість розібратися з їхніми особистими ворогами, грабувати сільських мешканців за всіма правилами та з усіх сторін, підкуплені брати хабарі. До чого це може призвести, свідчить приклад села Дорошівці, де обер-фельдфебель румунської жандармерії [Бетіану], був підкуплений комуністами та євреями цього населеного пункту з метою вбивства районного керівника ОУН [Звезди]. Загалом скаржаться, що жандармерія підкуплена євреями та ними буквально нацьковується на українців, яких особливо ненавидять

¹³³ Гетто.

¹³⁴ Так у тексті. Або ще «банди», «бандитські групи».

¹³⁵ Вилучено фрагмент донесення про ставлення до німецької окупації поляків, що проживали у східних областях Генерал-губернаторства, передусім на Західній Україні, діяльність оперативної групи В з місцеперебуванням у Смоленську (управління, економічне становище, питання відбудови, церковне життя тощо), знищення «ненадійних елементів» (євреїв, комуністів, партизан), організацію операцій з їхнього пошуку та переслідування.

¹³⁶ Вилучено фрагмент донесення про загальний стан у Ямполі (національне питання, церковне життя, економічний стан, організація і ведення пропаганди).

через їхню антиєврейську поведінку. Про подібне одностайно повідомляють з багатьох общин також це підтверджується власними спостереженнями. Загроза, що за цих обставин відбудеться зіткнення між українцями та румунами, цілком існує. В окремих общинах у зв'язку з румунським тиском українські селяни втікали в ліси, тепер [вони] відкривають вогонь по румунських жандармах та регулярно нападають на румунські пости. В інших селах керівники українців знову проголошують, що вони вже не зможуть стримувати своїх людей від антирумунських заходів з відплати. За цих умов видається вкрай необхідним зробити можливим виїзд до Галичини активної частини українських націоналістів, які хочуть брати участь у боротьбі з більшовиками, тому що в такий спосіб, передусім, буде зменшено небезпеку озброєного зіткнення. [...]»¹³⁷

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 230–246.

№ 19

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 45» керівника поліції безпеки та СД про вбивство єврейського населення містечок Кодими та Ямполь оперативними командами 10а й 10б

7 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 7 серпня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!!]

47 примірники, 33-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 45.

[...]»¹³⁸

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

[...]»¹³⁹

¹³⁷ Вилучено фрагмент донесення про військові дії в зонах дії трьох груп армій на Східному фронті.

¹³⁸ Вилучено частину фрагменту донесення про політичну ситуацію на території Словаччини та Генерал-губернаторства.

¹³⁹ Вилучено фрагмент донесення із характеристикою загального стану у містах зони дії оперативної групи С, зокрема у Хмельницькому (тодішньому Проскуріві) та Вінниці, передусім, економічного стану, освіти і пропаганди, ситуації у сфері охорони здоров'я.

Оперативна команда 10 а: місцеперебування — Піщанка. Через хвилювання та напади на Вермахт в Кодимі була проведена облава на євреїв. При цьому розстріляні 97 євреїв та взяті в заручники 1756 осіб. У кожному новому населеному пункті беруть заручників та за найменшого приводу їх розстрілюють. У Ямполі розстріляно дев'ять євреїв. У районах Ямполь та Піщанки організовано роботу зі збирання врожаю на площі у 5 тис. моргів. Оперативна команда 10 б: місцеперебування — Могильов-Подільський. Попереджено відтік євреїв до території, що перебуває під [німецьким управлінням], організовано збір врожаю [...]»¹⁴⁰.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 251–257. Фрагменти російською мовою опубл. Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 20–21.

№ 20

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 47» керівника поліції безпеки та СД про виявлення підозрілих осіб, проведення погромів, масових страт євреїв, партійно-радянського активу в окупованих містах УРСР

9 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
ІV А І В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 9 серпня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!!]

47 примірників, 35-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 47.

[...]»¹⁴¹

Оперативна група С: місцеперебування Житомир.

¹⁴⁰ Вилучено фрагмент донесення про розстріли євреїв у Кишиневі, військові дії на Східному фронті.

¹⁴¹ Вилучено частину донесення про політичне становище у Югославії та Генерал-губернаторстві, а також фрагмент з підрозділу донесення із назвою «Повідомлення оперативних груп та оперативних команд» про загальну ситуацію на території, підконтрольних керівникові поліції безпеки та СД в Генерал-губернаторстві, у зоні дії оперативної групи А.

1. Методи роботи оперативних команд: за погодженням з керівником оперативної групи D невелика команда у складі 15 виконавчих співробітників, яким було надано ще 15 чоловіків з військ СС, була направлена до Чернівців. Ця команда, після того як зондеркоманда 10а залишила оперативну групу D, мала, в основному, слугувати для захисту інтересів повністю незахисних та безпорадних українців. Через повільне розгортання військових операцій робота оперативної команди, була ускладнена, оскільки вона має відношення до сфери поліції безпеки. Територія, на якій на даний момент перебуває група, ще задовго до появи німецьких військ була планомірно зачищена росіянами та всіма їхніми партійними прибічниками. Окремі команди при цьому застали певною мірою пусту територію. Наприклад, у Вінниці було з'ясовано, що НКВС відступив ще за 11 днів до вступу німецьких військ та під час явно запланованої операції забрав із собою або знищив всі важливі матеріали. Після ретельних обшуків будівель НКВС, помешкань функціонерів та євреїв матеріали були знайдені лише у дуже поодиноких випадках. За цих обставин на даний момент робота оперативних команд вимушено набула іншого напрямку. Передусім команди перевіряють зараз невеликі села, що розташовані осторонь від доріг. Тут знову і знову населення скаржиться на те, що вночі банди та розрізнені групи грабують та шантажують, погрожуючи насиллям. Команди, які обмежені у чисельності [співробітників], наскільки можуть самі успішно здійснюють планові операції з прочісування лісових масивів, розташованих поблизу сіл. Особлива увага саме у селах приділяється майбутньому збиранню врожаю. Населення, у якого росіяни забрали або знищили найнеобхідніші машини для збирання врожаю, перебуває у безпомічному стані. Тому окремі робочі команди на даний момент прямо в селах планомірно займаються підготовкою до робіт зі збирання врожаю. Оскільки у більшості випадків, перш за все у віддалених селах, Вермахт ще досі не призначив бургомістрів, це завдання всюди з успіхом вирішується командами, за умови подальшого врегулювання [цієї справи]. Вермахт дуже задоволений тим, що внаслідок втручання оперативних команд збирання врожаю всюди іде повним ходом. За одним з повідомлень, населення з великим задоволенням та вдячністю повідомило Вермахту, що СС подбало про їхні невідкладні інтереси в такий дієвий спосіб. При прочісуванні сіл було зазначено, що у селах знаходяться цивільні, які не можуть надати жодних конкретних свідчень щодо населеного пункту, де вони перебувають. Без сумніву тут йдеться про елементи, які через свою політичну [діяльність] втекли з міст до сільської місцевості, щоб там переховуватися під виглядом сільськогосподарських робітників. Але серед іншого йдеться ще й про колишніх російських солдат, що позбулися своєї уніформи та дістали собі цивільний одяг. У випадку, якщо командам вдається затримати осіб з цього кола, вони їх вбивають; також були досягнуті домовленості з бургомістрами, що вони у майбутньому при появі цих елементів невідкладно повідомлятимуть службу СД або Вермахт. Оперативна команда 5 з успіхом використовувала агентів, щоб спіймати функціонерів, що втекли, та тих, хто переховувався в околицях району, [де колись працювала оперативна команда].

В такий спосіб неодноразово вдавалося схопити провідних функціонерів. У Вінниці прочісування міста в пошуках провідних єврейських осіб мало незадовільні результати. З цієї причини керівник оперативної команди 4б звернувся до нового методу. Він викликав до себе авторитетного рабина міста та зобов'язав його протягом 24 годин розшукати всю єврейську інтелігенцію міста, що нібито була потрібна для певних реєстраційних робіт. Коли перше зібрання виявилось незадовільним [з точки зору] чисельності, ті представники єврейської інтелігенції, що з'явилися, були відіслані назад із вказівкою самим облікувати більше євреїв-інтелігентів та з ними з'явитися наступного дня. Цей захід був проведений і в третій раз із результатом, так, що стало можливим врахувати та ліквідувати майже весь прошарок інтелігенції. Крім цього, на даний момент на сільських шляхах планово перевіряються всі цивільні. Причому знову з'ясовується, що багатьох колишніх військовополонених одразу звільняють лише на підставі неперевірених даних, що вони нібито українці. У цьому колі можна виявити великий процент підозрілих елементів. При цьому [завдяки] мові важливим засобом перевірки є точне опитування щодо вказаних найближчих околиць їхнього рідного краю. Азіати, яких зустрічають на дорогах, знищують. Оскільки, стало відомо, що оперативні команди зі вступом німецьких військ одразу здійснюють планомірну перевірку окупованих територій, команди вирішили поки що відмовитися від великих операцій. У першу чергу їхня робота обмежується залученням придатних зв'язкових, переважно з українських кіл чи фольксдойче, та лише після того, як пройде певний час здійсненням планових операцій. При цьому стало відомо, що політично мотивована частина населення, що втекла, знову повернулася, отже людей можна схопити в такий спосіб. При цьому планово проводиться перевірка таборів для полонених.

При перевірках командами також спостерігалася ситуація, коли команди таборів при залученні до адміністративних робіт надають перевагу саме полоненим фольксдойче. Нарешті знову здійснюються планові заходи з відплати проти мародерів та євреїв. Особливо при обшуках у єврейських помешканнях знову знаходять награбоване. Так, у Бердичеві у 45 єврейських квартирах був конфіскований великий обсяг награбованих товарів, які були розподілені поміж українським населенням, що бідувало. Крім цього, у Бердичеві під містом були знайдені ходи, що слугували євреям місцем зібрань, та, серед іншого, місцем зберігання награбованого майна. Під прикриттям пошуків чоловіків у таборах для полонених по місту часто вештаються сотні жінок з навколишніх сіл та користуються можливістю вкрасти з помешкань, що пустують, все, що [не закріплене і не прибите¹⁴²]. При перевірці майна, що було з ними, знайдено награбоване, передусім текстиль, вироби зі шкіри, продукти і тютюн. Вжиті спроби обережно організувати єврейські погроми не мали успіху, на який ми сподівалися. Лише у Тарнополі вдалося таким чином знищити від 600 до 1100 євреїв. Причина недостатнього успіху в першу чергу в тому, що

¹⁴² Так у тексті. Тобто все, що можна винести з помешкання.

українське населення через панівну позицію євреїв було дуже сильно залякане та ще й зараз побоюється імовірного повернення росіян.

[...] ¹⁴³

3. Страти: У Житомирі останніми днями були страчені бл[изько] 400 євреїв, серед них можливі саботажники та політичні функціонери. У Троянові, де вже передовою частиною, що була там розташована, були страчені комуністи, були знищені ще 33 єврея. У Коростишеві через диверсії, шпигунство та пограбування були ліквідовані 40 євреїв, тим більше, що стало відомо, що євреї, що повернулися, тероризували населення та підтримували зв'язок з озброєними бандами в околицях Коростишева. Водночас був проведений розшук парашутистів, що начебто вистрибнули у цивільному. При цьому, перш за все, був схоплений службовець Червоної армії в цивільному, що тинявся по лісу і не мав посвідчення особи та давав суперечливі дані щодо своєї особи та причини свого перебування там. Через небезпідставну підозру у шпигунстві він був розстріляний на місці. При цьому за співпраці з українською міліцією вдалося схопити цивільного, який був ідентифікований як російський парашутист. Одразу було повідомлено компетентні служби Вермахту.

У Черняхіві були вбиті 110 євреїв та більшовиків. Два комуніста-єврея, які намагалися заманити невеликі команди до засідки, також були страчені. У Бердичеві до прибуття оперативної команди 5 працював підрозділ оперативної команди 4а. Через мародерство та комуністичну діяльність були страчені 148 євреїв. У подальшому оперативна команда 5 стратила там ще 74 єврея. В [Ізяславі] були вбиті двоє політичних функціонерів та диверсантів. У Мирополі були вбиті 24 єврея, що ухилялися від роботи, та допомагали бандам. У Полонному були виявлені та страчені 20 осіб — політичних функціонерів. Серед них — український інформатор комуністів, який раніше сильно тероризував населення як колишній керівник колгоспу, а потім тимчасово втік, взявши із собою 150 коней, після того як вся інша худоба була розподілена між євреями. У Проскуріві відбулося знищення 146 комуністів. У Вінниці, де були знайдені 30 похованих вбитих осіб, були страчені 146 євреїв. Серед них був службовець НКВС, який мав фальшивий паспорт та німецькі гроші і отримав вказівку від своєї служби повернутися до окупованих територій, щоб там продовжувати свою діяльність. Далі під час пошукової операції в Макарові були знайдені 14 євреїв, які всі були партизанами та агентами НКВС або ж відповідали за висилання ¹⁴⁴. Крім цього, був затриманий фольксдойче із прізвищем [Грюнвальд], який з 1935 р. був керівником кооперативу поблизу від Житомира. Він був звинувачений місцевим населенням — німецькою колонією — в тому, що у тісній співпраці з НКВС планомірно [організовував] висилання фольксдойче. Крім того, йому інкримінували, що він всіляко тероризував німецьке населення. З огляду на те, що йшлося про фольксдойче і те, що він активно відкидав всі звинувачення,

¹⁴³ Вилучено фрагмент донесення про виявлені документи у приміщеннях НКВС у Житомирі, зокрема документи Особливого відділу з його структурою.

¹⁴⁴ Тут ідеться про репресії на початку війни.

матеріал був ретельно перевірений, при цьому всі звинувачення виявилися правдивими. Він був ліквідований.

Також сьогодні був заарештований єврей 60-ти років, який був більшовиком з 1905 р. та працював народним суддею. Під час допиту він зізнався загалом у 1000 вбивств. Завтра його публічно буде повішено катом за присутності всього населення Житомира на ринковій площі.

У районі Шепетівки та Рівного направлений туди поліцейський полк закінчив свою операцію. Керівник поліції та СС щодо цього дав таку телеграму до групи армій «Південь»: «Перевірку району Шепетівка-Рівне завершено. 370 росіян та 1643 єврея було розстріляно як підбурювачів та спільників».

[...]¹⁴⁵

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 260–270. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 37–41.

№ 21

Наказ спеціального коменданта зондеркоманди 11а єврейському населенню м. Херсона про реєстрацію, носіння на одязі зірки Давида та передачу цінних речей окупаційній адміністрації

[не пізніше 12 серпня 1941 р.]

Наказ євреям міста Херсона.

1. Всі євреї міста Херсона повинні з 12 серпня цього місяця з 12 години дня носити на своєму одязі зірку Давида. Ця єврейська зірка має бути зроблена з тканини і бути розміром у 10 см. Цю зірку кожен єврей має прикріпити до лівої сторони грудей та на спині. Позначки євреї мають зробити самі. Євреї, які опиратимуться цьому наказові, будуть розстріляні.

2. Всі євреї повинні пройти реєстрацію, що відбуватиметься з 12-ї години дня 24 серпня до 18-ї години вечора 27 серпня. Реєстрацію

¹⁴⁵ Вилучено фрагмент донесення про національну та політичну позиції населення на окупованій території України, довоєнні репресії радянської влади стосовно місцевого населення, становище сільського господарства і загалом економіки, а також частину донесення про військові дії на Східному фронті у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та на території Фінляндії.

проводитиме єврейський комітет. Необхідно слідувати всім вказівкам комітету. Гроші та цінні речі, що належать євреям, підлягають видачі та передачі комітетові. Євреї, які не виконуватимуть наказ, будуть розстріляні.

Німецька поліція безпеки
Спеціальний комендант XI.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 85.

№ 22

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 56» керівника поліції безпеки та СД про наростання спротиву населення на Західній Україні

18 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 18 серпня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 56

[...] ¹⁴⁶

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд.

Звіт щодо діяльності у колишніх російсько-польських областях ¹⁴⁷.

За період з 5 по 11 серпня 1941 р. було ліквідовано 2888 осіб, а саме оперативною командою у Львові — 619, у Брест-Литовську — 1296 та у Білостоці — 373. Заарештовано 5000 осіб. Поширення листівок німецькою, польською та українською мовами сильно зросло. У них поляків та українців закликають до опору Німеччині, німецькі війська — до переходу на бік противника. Щодо приземлень парашутистів повідомлялося, зокрема, про місцевість навколо Луцька та Рівного, а також у Галичині. Місцями доходило до зіткнення з перестрілками та до знищення окремих розосереджених невеликих російських груп, що шукали прихисток у лісах. Поліція порядку та Вермахт в окремих населених пунктах занадто слабкі, щоб систематично перевіряти ліси. Через напади бандитських угруповань все більше порушується спокій у сільській місцевості. Комуністи та євреї

¹⁴⁶ Вилучено фрагмент донесення про політичну ситуацію у Каринтії і Крайні (на межі Австрії та Югославії, нині — територія Словенії).

¹⁴⁷ Тут ідеться про землі, що стали східною частиною Генерал-губернаторства, і значну частину яких становили землі Західної України.

повсюди залишаються активними. Непокора євреїв зростає. Українські комуністичні робітники відмовилися від роботи через підбурювання при будівництві дороги Ковель — Луцьк. Поляки підпалили пивоварню у Ліді. Через помилки німецької пропаганди небачено зросла кількість чуток. Українська міліція не припиняє пограбування, насильства та вбивства. Українських бургомістрів та комендантів міліції притягали до відповідальності через антинімецькі висловлювання, невиконання німецьких розпоряджень та розірвані німецькі посвідчення. Поляків прирівнюють до євреїв та частково також зобов'язують носити нарукавні пов'язки. У багатьох населених пунктах українська міліція створює більш дрібні підрозділи, такі як «Українська служба безпеки», «Українське гестапо» тощо. Місцеві коменданти та фельдкоменданти частково проводять роззброєння міліції. У Лемберзі ОУН продає [марки]¹⁴⁸ та поширює листівки з вимогами повернення Бандери. З Лемберга поширюються плакати, зміст яких свідчить, що під керівництвом ОУН має бути створена «вільна і незалежна Україна» під девізом «Україна — українцям». Вказівки Вермахту часто не виконуються та награвоване майно вважається власністю.

[...]¹⁴⁹

У справі Ессігмана, що виготовляв фальшиві паспорти, і про яку вже повідомлялося, було заарештовано 13 звинувачуваних.

[...]¹⁵⁰

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 310–312.

№ 23

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 58» керівника поліції безпеки та СД про знищення «ненадійних елементів» та євреїв командами оперативної групи С

20 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 20 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник

¹⁴⁸ У тексті «Kampffondmarke», імовірно тут ідеться щодо внесків до спільної каси для боротьби.

¹⁴⁹ Вилучено фрагмент про спроби централізації управління міліцією, конфіскацію у Любомлі матеріалів НКВС.

¹⁵⁰ Вилучено фрагмент донесення про військові дії на Східному фронті у зонах дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

[...]¹⁵¹

II) Повідомлення оперативних груп та оперативних команд:

[...]¹⁵²

Оперативна група С: місцезнаходження: Новоукраїнка

1. Оперативні команди і надалі продовжують вживати заходів з про-
чісування. Планомірно вже були перевірені майже всі села та великі [насе-
лені пункти] в околицях Бердичева та Житомира. У Райках було затрима-
но та страчено комісара НКВС і тогочасного керівника Червоної міліції.
В Новій Чорторії вдалося знищити керівника школи цього населено-
го пункту, комуніста [Катюку], а також ще одного члена комуністичної
партії. [Катюка], вагомий функціонер, до останнього часу організовував
зібрання та провокаційні промови проти Німеччини. Він неодноразо-
во погрожував розстрілом кільком фольксдойче цього населеного пунк-
ту, наглядати за ними уповноважили іншого комуніста. На останньо-
му зібранні він висловив (придумав) таку тезу: «Гітлер з його свинячим
рилом іде до нашого мирного саду». В таборі для військовополонених
у Бердичеві було виявлено та страчено дев'ять євреїв, стосовно яких були
підозри в тому, що вони комуністи. У Янушполі¹⁵³, місті, де було 25%
[населення] — євреї, останніми днями спостерігалася нахабна і зухвала
поведінка¹⁵⁴, перш за все з боку єврейських жінок, через шойно накладені
на них обмеження. При цьому вони рвали одяг на собі та на своїх дітях. В
якості попереджувального заходу командою, що прибула для відновлення
спокою, були розстріляні 13 чоловіків-євреїв. Слідуватимуть подальші
заходи з відплати. У Вчорайше¹⁵⁵ на підставі свідчень міліції були розстрі-
ляні всього 22 функціонери, грабіжники та саботажники. У Червоному,
де всі партійні функціонери повтікали, вдалося знищити ще 5 функціо-
нерів. У [Голодках]¹⁵⁶ після відступу червоних військових частин ще зали-
шилося певне число активних комуністів, з яких до цього часу знищено
шість старих членів партії, керівник населеного пункту¹⁵⁷, голова колгос-
пу та співробітник НКВС. Також вдалося затримати там політкомісара
російського полку, хоча його допит ще не завершений. У Брусиліві із
залученням взводу військ СС були заарештовані та знищені на місці 29

¹⁵¹ Вилучено частину документу про ситуацію на території Райху, у Франції та у Генерал-губернаторстві.

¹⁵² Вилучено фрагмент донесення про зіткнення підрозділів айнцацгрупи А з парти-
занами у зоні її відповідальності.

¹⁵³ Нині Іванопіль, селище міського типу Чуднівського району Житомирської
області.

¹⁵⁴ Зі сторони євреїв-мешканців міста.

¹⁵⁵ Нині село Ружинського району Житомирської області.

¹⁵⁶ Населений пункт точно не ідентифіковано, імовірно — село Голодки Хмельниць-
кого району Вінницької області, але не виключено, що йдеться про смт Антоніні
Красилівського району Хмельницької області (стара назва — Холодки).

¹⁵⁷ В тексті дослівно: «бургомістр», йдеться про голову сільської ради.

комуністів та 15 агентів НКВС. Згідно з терміновим проханням про допомогу коменданта у Радомишлі, туди було направлено з'єднання зі взводом військ СС, де й зафіксований нестерпний стан. Новопризначений бургомістр був викритий як інформатор НКВС та член Комуністичної партії з 1925 року. Судячи з усього, він також до останнього мав зв'язки з комуністичними бандами. Його заступник так само був більшовиком. Далі був виявлений [місцевий] мешканець, який займався висилкою родин фольксдойче та українських родин. Нарешті, були затримані євреї, які відкрито висловлювалися проти німецьких військовослужбовців та відмовлялися від роботи на ОТ¹⁵⁸ та ін. У ході цієї акції були розстріляні загалом 113 осіб. В околицях північніше Житомира були перевірені 12 сіл, там знищені 15 функціонерів. При обстеженні села Черняхова під час акції з пошуку комуністичних функціонерів був страчений 31 єврей, які були активними комуністами та частково — політкомісарами. В ході операції у Рудні і Троянові були схоплені та розстріляні 26 єврейських комуністів і саботажників. Як вже стисло повідомлялося у донесенні № 47 від 9 серпня 1941 р.¹⁵⁹, у Черняхіві вдалося затримати голову трійки у тій місцевості та його помічника-ката¹⁶⁰. У Черняхіві після вступу німецьких військ спочатку панував спокій, так що євреї, що залишилися, вимушено утримувалися [від будь-яких дій]. На наступний день після того, як війська пішли далі, оперативною командою 4а було встановлено, що євреї, які, як і всюди, тримали зв'язок з розрізненими російськими бандами, тероризували весь населений пункт. Команда, відправлена туди на підставі цих спостережень, заарештувала всіх євреїв-чоловіків, яких можна було знайти у місті, і одночасно розгорнула пошук всіх терористів, що розрізнено переховувалися. Разом із головним злочинцем, народним суддею Кіпером, були знайдені ще 15 співробітників ДПУ та ще 11 інформаторів. Після тривалих допитів вдалося довести причетність Кіпера та його співучасника до масового вбивства, в якому їх і було звинувачено. Головним свідком звинувачення тут був єврей, якому самому закидали 28 вбивств. Кіпер, який, врешті-решт, зізнався, описав свої звірства з єврейським цинізмом. Вже у віці 18 років у 1905 р. він працював агітатором сіонізму та створював нелегальні угруповання проти тогочасного порядку. Шляхом роздмухування суперечливих настроїв, скоєння грабіжницьких нападів на органи влади він по мірі своїх сил готував підлив та знищення царського режиму. Лише в Черняхівському районі з 1905 по 1917 рр. він здійснив 25 вбивств, з 1917 по 1919 рр. — ще 500, і з 1919 по 1925 рр. — 800 вбивств українців та фольксдойче. Причому він весь час давав вихід своїй ненависті проти всіх не євреїв незвичними способами вбивства. Він надавав особливу перевагу розстрілам, заколюванню, забиттю до смерті,

¹⁵⁸ Організація Тодта (*нім.* Organisation Todt) (далі — ОТ) — німецька урядова будівельна організація військового характеру, створена 1938 р. генеральним інспектором з будівництва шляхів, генеральним уповноваженим у справах будівельного господарства Фріцем Тодтом (1891–1941).

¹⁵⁹ Див. док. № 20.

¹⁶⁰ Так у тексті.

отруєнню та утопленню. Якщо він сам не міг затримати свою жертву, він жорстоко зривав злість на її близьких. Так, у Черняхіві знайшлася доросла скалічена дівчина, якій прикладом рушниць було розтрощено праву ногу, коли вона була ще немовлям, лише через те, що її батька, царського офіцера, не вдалося розшукати. У 1933 р., році великого голоду, Кіпер знову показав себе, особисто заманивши помираючих від голоду українців і фольксдойче, які звернулися до нього за допомогою, [до заболоченого ставка та затягнувши їх туди], щоб їм «допомогти», як він чітко [визнав] під час допиту. Його самого за присвоювання чужого майна та за розтрату неодноразово засуджували до тюремного ув'язнення, але йому знову вдавалося здобути собі [вигідну посаду]. Загалом на його рахунку щонайменше 1350 вбивств, які він скоїв, будучи терористом у царській Росії, агентом ДПУ та членом «трійки» (трибуналу). Не так успішно працював один з його співробітників, який, тим не менш, у 1934 р. лише за чотири місяці загалом вбив 120 українців і фольксдойче. Самого Кіпера та його помічника-ката 7 серпня 1941 р. було публічно повішено на Сінному ринку в Житомирі. В центрі на площі було споруджено шибеницю, на якій повісили обох єврейських вбивць¹⁶¹. Ешафот оточив багатотисячний натовп. Був добре представлений Вермахт. Також у страті мали взяти участь 402 єврея, які були зібрані оперативною командою 4. Перед здійсненням страти німецькою та українською мовами через гучномовець роти пропаганди було дано оголошення щодо жорстоких злочинів Кіпера та його помічника і щодо призначеного їм покарання. Крім цього, два великі щити, закріплені на шибениці, ще раз вказували на здійснені злочини. Оголошення вироку кілька разів переривалося криками згоди та схвалення. Місцеве населення із великим задоволенням сприйняло цю відплату за кілька десятиліть єврейської жорстокості. Наостанок відбувся розстріл 402 євреїв з Житомира. Організацію, як при страті двох єврейських вбивць, як і при розстрілі, можна визнати зразковою. З цього моменту оперативна група знищила разом понад 8000 комуністів та євреїв. З цієї цифри лише на оперативну команду 4а припадає 4335.

[...]¹⁶²

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 319–321. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 43–45.

¹⁶¹ Про страту В. Кіпера та М. Когана див.: Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. — К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. — С. 104–105.

¹⁶² Вилучено фрагмент документу про відносини айнзацкоманди С з частинами Вермахту, поширення пропаганди шляхом скидання листівок агітаційного змісту, стан справ на фронті — у зоні дії груп армій «Південь», «Центр» та «Північ».

№ 24

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 59» керівника поліції безпеки та СД про втрати мешканців міст Коростеня, Радомишля і Старокостянтинова підрозділами оперативної групи С

21 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs. [

Берлін, 21 серпня 1941 р.
штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 59.

[...] ¹⁶³

[Виконавчі заходи]: Коростень, на північ від Житомира, що довго оборунався, після того, як його було взято, з точки зору поліції безпеки одразу був перевірений оперативною командою 6. Як і всюди, тут був зроблений висновок, що впливові євреї та функціонери втекли, а всі матеріали знищені. Можна було втратити хіба що 53 євреїв та двох функціонерів. У Старокостянтинові, нинішньому місці розташування керівника поліції безпеки та СС та командувача тиловою зоною сухопутних військ, після вступу німецьких військ євреїв було залучено до чистки казарм. Оскільки останнім часом євреї більше не приходили на роботу, військові служби були вимушені виловлювати єврейську робочу силу ще до початку дня. Під час роботи євреї поводитися зухвало і навіть ухилялися від роботи. З бл[изько] 1000 євреїв, залучених до польових робіт, наступного дня з'явилися лише 70. Також було зафіксовано акти саботажу щодо машин по збору врожаю. Врешті-решт, єврейська рада старійшин навіть не перешкоджала поширенню чуток, що росіяни знову наступатимуть, що євреями одразу скористаються для того, щоб публічно погрожувати українцям та ображати їх. Нарешті, було з'ясовано, що євреї активно підтримують торгівлю викраденою худобою та товарами. Тому перша бригада СС здійснила операцію відплати проти євреїв, під час якої було розстріляно 300 єврейських чоловіків та 139 єврейських жінок. Подібні спостереження можна було зробити і щодо поведінки євреїв у Радомишлі, де вже неодноразово працював загін оперативної команди. Під час пошукової операції було знову знайдено багато євреїв, які значною мірою були задіяні у висилці українських родин та родин фольксдойче до Сибіру. Тут, як і у Старокостянтинові, євреї ухилялися від виконання робіт, доручених місцевим комендантом. Пізніше

¹⁶³ Вилучено частину документу про ситуацію у Данії, у зоні дії оперативної групи А та С (стан сільського господарства, загальне економічне становище, соціальні відносини).

було затримано українця, який мав намір підірвати великий міст, що вів до Радомишля, інший українець, будучи співробітником НКВС, видав шість родин, після чого було організовано висилання їх до Сибіру. Під час цієї та наступної операцій загалом були страчені 276 єврейських, комуністичних функціонерів, саботажників, членів комсомолу та комуністичних агітаторів.

У додатку додано донесення щодо [системи] висилання та депортацій у СРСР¹⁶⁴. [...] ¹⁶⁵

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 327. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 47.

№ 25

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 60» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв і партійно-радянських активістів у Бердичівському районі, містах Козятині, Новоград-Волинському та Черняхіві

22 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 22 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник

Донесення про події в СРСР № 60.

[...] ¹⁶⁶

У Черняхіві знову були страчені 13 євреїв, серед них — колишній керівник колгоспу, який водночас був агентом ДПУ та організував примусове

¹⁶⁴ Переклад донесення тут не публікується.

¹⁶⁵ Вилучено фрагмент донесення про стан на фронті: у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії, а також вказаний вище додаток про депортацію в СРСР як складову політики державного терору.

¹⁶⁶ Вилучено фрагмент про ситуацію в сфері відповідальності поліції безпеки у Генерал-губернаторстві, загальний стан українців в дистрикті «Галичина», культурну і релігійну сфери в дистрикті «Галичина», діяльність оперативних груп А та С (боротьба із партизанами, сільське господарство, торгівля, вивезення робочої сили до Німеччини тощо).

виселення багатьох місцевих родин. У кількох селах на північний захід від Бердичева вдалося затримати 8 провідних більшовиків, яких було ліквідовано. Їх визнано винними, частково як керівників колгоспів, частково — як агентів НКВС, що роками здійснювали жорстоке правління у своїх селах. Вони, перш за все, відповідальні за висилання численних українців. Після вступу німецьких військ вони, як було доведено, були частково задіяні як замасковані снайпери проти німецьких частин. Також вони всі були причетні до знищення припасів та виведення з ладу сільськогосподарських машин, а також до збуту худоби. Спочатку вони всі втекли, але тепер повернулися знову та, як вже було згадано, могли бути знищені. У селі Поличинці населення було [звільнене] від радикального комуніста, який був рушійною силою у всіх актах насильства, та за власною ініціативою 1931 р. підпалив міську церкву. Села Козятин та [...] ¹⁶⁷ нині були перевірені вдруге, щоб виявити комуністів, що пізніше повернулися ¹⁶⁸. При цьому загалом були страчені 22 функціонери та, відповідно, євреї. Взвод оперативної команди 5 поновив свою роботу у Звягелі, куди передали 230 цивільних полонених, які були перевірені. 191 особа була страчена. Мова йде про євреїв, мародерів і диверсантів. [...] ¹⁶⁹

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 341–342. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 49.

№ 26

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 61» керівника поліції безпеки та СД про страту командою 12 оперативної групи D євреїв у містечку Ананьєві, мародерство румунських солдатів, участь населення у зборі врожаю

23 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Нр. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 23 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник

¹⁶⁷ Населений пункт не ідентифіковано.

¹⁶⁸ Після вступу німецьких військ.

¹⁶⁹ Вилучено фрагмент документу про військові дії в зоні груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

[...]¹⁷⁰

Оперативна група D: місцеперебування — Ананіїв.

Оперативна команда 12. І. Акція зі збору врожаю: колгоспи за власною ініціативою розпочали збір врожаю. Населення майже без винятку продемонструвало виключне бажання працювати. Лише у Бабинцях призначеному збору врожаю був вчинений опір через підбурювання місцевого єврейського населення та євреїв, що прибули сюди лише кілька місяців тому. Раніше ці євреї, збираючи чутки серед населення, вже надавали інформацію, [яка затим слугувала підставою] для численних висилки до Сибіру. Були страчені 94 єврея в якості відплати. Через цей захід населення вочевидь похвалішало і навіть не знало, як виказати свою вдячність. Подібні заходи, як і захист населення від румунських солдат-грабіжників, потрібні у багатьох випадках, місцеві мешканці проявили повну довіру до німців, що відображається у кількості задіяних в роботі селян¹⁷¹. Наприклад, у Ярузі з 1200 жителів у збиранні врожаю задіяні 940. Вжито необхідних заходів щодо складування зерна. Для обмолочування зерна передбачений обмін наявними молотильними машинами.

ІІ. Поведінка румунів: на другій бункерній лінії на захід від Ямпольа вдалося запобігти у різних місцях грабункам за участі румунських солдатів. Німецькими військовими частинами у Ямпольі розпочато опрацювання матеріалів. У Боровці румунські військові частини, що займалися мародерством, розташовувалися у євреїв, і звідти чинили своє грабіжницьке беззаконня. Румуни були [затримані] і передані румунському штабові. У Соколі та в [Оленівці] так само були затримані румунські солдати-грабіжники і передані румунським офіцерам. Таким же чином було затримано румунську банду, що [влаштувалася] на цукровій фабриці.

[...]¹⁷²

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 344; Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов. — Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 23.

¹⁷⁰ Вилучено частину документу про ситуацію у Нижній Штирії та Крайні, зокрема, напад на групу службовців охоронної поліції залізниці, просування німецьких військових частин навколо Ленінграду, у зоні оперативної групи А, повідомлення оперативної команди 6 оперативної групи С щодо збереження видобутку руди біля Кривого Рогу та її запасів, видобутих протягом останніх трьох місяців, і бажання місцевого населення працювати.

¹⁷¹ Ідеться про представників місцевого населення, які добровільно виявили бажання працювати.

¹⁷² Вилучено фрагмент донесення про ситуацію на різних ділянках фронту: у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 64» керівника поліції безпеки та СД про кількість єврейського населення в м. Могилеві-Подільському

26 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 г. Rs.

Берлін, 26 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник

Донесення про події в СРСР № 64.

[...]¹⁷³

Е. Становище у районі Хотин — Могилів.¹⁷⁴

1. Єврейське питання: у місті Могилеві на даний момент перебуває бл[изько] 4000 євреїв, які належать до жителів міста. У найближчих околицях М[огилева] знаходяться ще приблизно 7000 євреїв, яких до прийняття службових справ¹⁷⁵ було виселено до цього району з Румунії. [Групу] євреїв чисельністю бл[изько] 6000 осіб було депортовано на протилежну сторону Дністра, незважаючи на сильний протест румунського коменданта мосту. Внаслідок повернення до міста кількість єврейських мешканців зростає кожного дня. Планується зібрати єврейське населення в одному кварталі міста. Євреї, придатні до роботи, задіяні в роботах із розчищення міста та при збиранні врожаю. [...]¹⁷⁶

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 344; Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов. — Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010. — (Укр. 6-ка Холокоста). — С. 25.

¹⁷³ Вилучено частину документу про ситуацію в сфері діяльності поліції безпеки на території Райху (у Нюрнберзі), на окупованій території Франції та у Нижній Штирії, частину донесення оперативної групи D (місцеперебування — Ананьїв) із загальною характеристикою в її зоні відповідальності, передусім про економічне становище у Кодимі і Котовську, пропаганду, церковного життя, становище різних груп населення та його кількість тощо.

¹⁷⁴ Йдеться про м. Могилів-Подільський.

¹⁷⁵ Так у тексті. Йдеться про передачу цих територій румунами під управління німецької адміністрації.

¹⁷⁶ Вилучено частину донесення оперативної групи D про технічне забезпечення збирання врожаю, адміністративне управління цією територією, події на фронті у зонах груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

**Витяг із «Донесення про події в СРСР № 66» керівника
поліції безпеки та СД про масові розстріли населення
у східних районах Генерал-губернаторства та
переміщення угорських євреїв**

28 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 28 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник

Донесення про події в СРСР № 66.

[...] ¹⁷⁷

II. Повідомлення оперативних груп і команд.

Оперативна група спеціального призначення¹⁷⁸: місцеперебування — Лемберг.

Донесення щодо діяльності в колишніх російських областях: знищені 2117 осіб, лише оперативною командою «Лемберг» — 1154, у Брест-Литовську — 769 та у Білостоці — 194. Бл[изько] 3000 осіб були затримані. Нелегальна робота комуністів тримається на тому ж рівні, так само як і поширення чуток та розкидання листівок росіянами. 15 серпня 1941 р. злетів у повітря великий колишній російський військовий склад, за припущенням в результаті диверсії. У ніч з 15 на 16 серпня 1941 у [...] ¹⁷⁹ поблизу Ковеля вигоріло п'ять заповнених сараїв. Озброєння численних банд надзвичайно легке через те, що вночі військові об'єкти не охороняються. Євреї повсюди дуже норавливі та саботують там, де проти них не вжиті найжорсткіші заходи. Військовослужбовці 10-го угорського єгерського батальйону відправили через Дністер до Галичини тисячі угорських євреїв, повернення [їх] здійснене оперативною частиною Тарнополя. Службовці такої ж угорської частини позривали українські прапори, повибивали віконні шибки в українських священиків та пиячили в тому ж [населеному пункті] ¹⁸⁰ разом з польськими священиками. Повсюди триває розпуск української міліції і це із радістю сприймається більшістю українського населення.

¹⁷⁷ Вилучено частину документу про політичні настрої у Литві, передусім активність націоналістичних угруповань у питанні здобуття Литвою незалежності та ставлення до німецьких службовців, диверсійні акти у Болгарії.

¹⁷⁸ В тексті вжито скорочення: z.b.V. (zur besonderen Verwendung).

¹⁷⁹ Населений пункт не ідентифіковано.

¹⁸⁰ Даних щодо населеного пункту, де це відбувалося, у тексті документу немає.

[...] ¹⁸¹

Онубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 364–365.

№ 29

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 67» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли населення і переміщення румунськими військовослужбовцями євреїв Бессарабії та Буковини

29 серпня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 г. Rs.

Берлін, 29 серпня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 67.

[...] ¹⁸²

Оперативна група спеціального призначення¹⁸³; місцеперебування — Лемберг.

Донесення про діяльність у колишніх польських областях: у звітний період були знищені 2739 осіб. Понад 2800 осіб заарештували. Нелегальна робота комуністів триває далі. Вона полягає у поширенні пропаганди про звирівства, поширенні листівок та у саботажі. У зоні діяльності оперативного загону Луцька військові пости знову були обстріляні подібними елементами. Були здійснені заходи з відплати. Комуністична пропаганда за допомогою листівок і надалі підтримується шляхом скидання пропагандистських матеріалів з російських літаків (в основному, на Волині). Польський рух опору проявляється так само активно. У Костополі в районі Луцька¹⁸⁴ розкрито нелегальні організації: [Союз стрільців] та [Бойовий легіон смерті]¹⁸⁵.

¹⁸¹ Вилучено стислий фрагмент донесення про зростання активності угруповань С. Бандери у районі Ковеля та Любомля, ситуацію на фронті у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та в Ірані.

¹⁸² Вилучено частину документу про замах на П'єра Лаваля (1883–1945) — політичного діяча режиму Віші у Франції 27 серпня 1941 р.

¹⁸³ В тексті вжито скорочення: z.b.V. (zur besonderen Verwendung).

¹⁸⁴ Місто Костопіль нині входить до Рівненської області.

¹⁸⁵ Так у тексті, організації точно не ідентифіковані.

Функціонери та члени яких, про яких стало відомо, були знищені. Поведінка євреїв нахабна, у сільських районах — частково зухвала. В основному саме вони є вихідною точкою ворожої пропаганди стосовно німців. [...]»¹⁸⁶

Оперативна група D: місцеперебування — Ананіїв.

Донесення про діяльність в районах навколо Дністра від Хотина до Ямполя включно з Чернівцями: а) виконавча діяльність: область за виключенням території біля Жванця, зайнятої румунами, очищена від євреїв. Румуни перемістили з Бессарабії та Буковини до області німецьких інтересів тисячі нездатних до роботи старих та дітей. Разом у районі Жванця — Могилева-Подільського та Ямполя на румунську територію були повернуті 27500 євреїв, а 1265 осіб, почасти молодих, були розстріляні. У Чернівцях та при перевірці на схід від Дністра знищено ще 3106 євреїв та 34 комуністи. Терористичних та диверсійних груп не виявлено;

б) збирання врожаю: збирання врожаю організовано оперативними командами на 1468000 моргах. Труднощі при збиранні подолано доставкою 3000 кіс. Територію передано німецьким господарським комісарам. Загалом врожай гарний. Небезпека розкрадання румунами. Німецького зондерфюрера недостатньо;

в) поведінка румунів: загалом немає жодного села, яке не було б спустошене, пограбоване, зруйноване або сплюндроване. Про наругу над українцями і фольксдойче, вилучення коней з плугу, безглузду стрілянину буде окремий особливий звіт; г) [...]»¹⁸⁷ Румунський терор такий само, як і більшовицький. Кожне село з [розміщеними там] румунськими військами означає пограбування, руйнування, наругу. Тому ненависть проти румун зростає. Дезорганізація [отримання] економічного прибутку наявна вже зараз. Румунська точка зору: особисте збагачення. [...]»¹⁸⁸

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 366, 378–379. Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 25.

¹⁸⁶ Вилучено фрагмент документу про стан у зоні відповідальності оперативної групи А (пропаганда, пошук комуністів і партизан) та в зоні відповідальності оперативної групи В (поведінка та ставлення населення, економічне становище, адміністративне управління, питання про фольксдойче, заходи з пошуку та знищення комуністів, диверсантів, євреїв та ін.).

¹⁸⁷ Вилучено фрагмент документу про ставлення місцевого українського населення до збирання врожаю.

¹⁸⁸ Вилучено стислий фрагмент документу про релігійне питання, військові дії у зоні груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

Донесення командира зондеркоманди 10а Г. Зеетцена командуванню 11-ї армії про розстріл голови сільради Валентини Зубенко

29 серпня 1941 р.

Зондеркоманда 10а.
Командуванню 11-ї армії.

Ставка, 29.8.1941 р.

Щодо: Арешт імовірного політичного комісара Зубенко. Підстава (Справа):
Лист 170-ї дивізії від 24.8.1941, відділу Іс, номер III/4.

26.8.1941 Зубенко була переведена з армійського ветеринарного лазарету для коней 512 до команди 10а для подальшого допиту. Дані команди засвідчили, що З[убенко] з 1933 по 1938 рік була членом сільської ради у Шпеєрі¹⁸⁹, а також була активно задіяна при розкуркулюванні селян. Раніше вона клопотала щодо депортації кількох селян з вищезгаданих населених пунктів. У 1938 відвідувала школу¹⁹⁰ для голів сільських рад в Одесі та після закінчення цієї школи була направлена до Катеринентал¹⁹¹ як голова сільської ради. Також у цьому населеному пункті вона особливо переслідувала населення німецького походження. Ще у 1940 р. З[убенко] вступила до Комуністичної партії та вважалася затятою комуністкою, що перебувала на керівній посаді. Обидві її доньки належали до комсомолу. Тому Валентину Зубенко було розстріляно 27.8.1941 у Шпеєрі командою 10а.

Зеетцен¹⁹², оберштурмбанфюрер СС¹⁹³

¹⁸⁹ Шпеєр (нім. Speyer) — одна з колоній, заснованих на початку XIX ст. на Півдні України вихідцями з Німеччини. На початок нацистської окупації знаходилася на території Одеської області. Нині — село Піщаний Брід Веселинівського району Миколаївської області.

¹⁹⁰ Так в документі. Ймовірно, постійно діючі курси для політичної та, відповідно, ідеологічної підготовки голів та секретарів сільських рад.

¹⁹¹ Катериненталь (нім. Katharinental) — німецька колонія на Півдні України, нині с. Катеринівка Веселинівського району Миколаївської області.

¹⁹² Генріх Зеетцен, відомий також як Гейнц Зеетцен (1906—1945) — німецький націонал-соціаліст, один з високопосадових осіб у складі Імперського відомства з державної безпеки та поліції безпеки. Юрист за освітою, у 1933 р. вступив до НСДАП та розпочав політичну кар'єру як партійний функціонер, у 1935 р. — до СС, і того ж року почав працювати у гестапо. До війни займав посади керівника поліції безпеки у різних містах — в Аахені, Відні, Щецині (тогочасному Штеттіні), Гамбурзі. Під час Другої світової війни та окупації частини території СРСР з липня 1941 по серпень 1942 р. керував зондеркомандою 10а в зоні дії групи армій D, з квітня 1944 по серпень 1944 р. — керівник поліції безпеки та СД у Білорусії, водночас так само керівник айнзацгрупи В. Відповідальний за масові страсти на Півдні України та в Білорусії. У 1945 р. був заарештований британською військовою поліцією, у вересні того ж року скоїв самогубство.

¹⁹³ Оберштурмбанфюрер СС (нім. SS-Obersturmbannführer) — звання у СС та СА, що відповідало званню підполковника у Вермахті.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 117.

№ 31

Радіограма начальника IV¹⁹⁴ відділу Головного управління імперської безпеки оперативним групам про запобігання скупченню свідків під час масових страт на окупованих територіях СРСР

30 серпня 1941 р.

IV Берлін, 30.8.1941 р.

Радіотелеграф (зашифровано) — відп. 30.08.1941, № 6020. Таємно!
Айнзацгрупам А, В, С і D.

Керівник поліції безпеки та СД просить Вас на підставі попереднього досвіду за можливості попереджати скупчення глядачів при масових стратах, якщо навіть ідеться про офіцерів Вермахту.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 117.

№ 32

Витяг із донесення оперативної групи D командуванню 11-ї армії про масове насилля і пограбування військовослужбовцями румунської армії місцевого населення

2 вересня 1941 р.

Уповноважений керівника поліції безпеки та СД Ставка, 2.9.1941 р.
при командувачі тиловою зоною групи армій «Південь»
оперативна група D.
До командування 11-ї армії (через Ic).

¹⁹⁴ IV відділ RSHA — до березня 1941 р. «Таємна державна поліція» (гестапо, нім. Geheime Staatspolizei), після реорганізації у березні 1941 р. — відділ/управління із назвою «Дослідження противника та боротьба (ідеологічна — прим. упоряд.) — управління таємної державної поліції».

Щодо: Донесення щодо поведінки румунських окупаційних військ.

У додатку до відома надсилаємо донесення щодо поведінки румунських солдатів. Коли окремі випадки ставали відомі оперативним командам, то вони або терміново втручались або солдатів, причетних до них, передавали до німецької або румунської військової частини.

Олендорф, штандартенфюрер СС.

Поведінка румунських окупаційних військ.

Вже при першому контакті з румунськими частинами на території Бессарабії та на Буковині спостерігалися проблеми з дисципліною солдатів, від яких страждали місцеві мешканці. Водночас це погано вплинуло на настрої місцевого населення. Як тільки [оперативним] командам ставали відомі конкретні випадки, або щодо них надходили повідомлення, вони втручались або інформували відповідальні румунські служби з відповідним акцентуванням.

Вирішення єврейського питання у Бессарабії та на Буковині румуни вбачали у тому, що вони давали можливість заможним євреям викупити себе, в той час як бідних та таких, що не могли працювати, збирали разом, щоб переправити через Дністер на територію німецьких інтересів. При поїздках до області, що прилягає до Дністра можна було зустріти нескінченні колони обірваних євреїв під вартою румунських солдатів, які гнали їх до мостів через Дністер, а потім — оскільки команди і, відповідно, німецькі військові частини не дозволяли перетинати міст, — знову гнали їх назад. Судячи з усього, євреїв ганяли туди-сюди цілеспрямовано доти, доки вони не [падали] і не залишалися лежати на землі. Внаслідок цього німечні старі та немолоді жінки періодично залишалися лежати у бруді і цим створювали небезпеку виникнення епідемії. Перед перекриттям мостів через Дністер румуни перемістили бл[изько] 35000 євреїв до зони на схід від Дністра, що до 28.8. [19]41 вважалася зоною німецьких інтересів. Як вже повідомлялося, оперативні команди оперативної групи D повернули до румунської зони бл[изько] 27500 євреїв з Могилева-Подільського та Ямполья.

Після перетину Дністра команди майже не зустрічали місць, де румунські солдати не пограбували б та не зруйнували [приватні] будинки та установи, не згвалтували б жінок. Яким чином румунські війська долучилися до цього в середині серпня 1941 р. (всього за 14 днів, до того як управління було поширене до р. Буг), як внесли невизначеність та плутанину до сільських громад замість чітких німецьких директив, свідчить звернення, подане у додатку (з німецьким перекладом), яке було складене румунами без жодної правової підстави. Воно, між іншим, виголошує: 50% урожаю належить місцевим мешканцям (німецькою стороною передбачено 20%) та 50% — державі (армії). Мешканці можуть обробляти землю або індивідуально, або у колгоспі. У першому випадку робітники є власниками землі і віддають певну частину врожаю(!). Крім того румуни піклувалися б про те, щоб відправити стільки духовних місіонерів, скільки можливо¹⁹⁵.

¹⁹⁵ Священиків.

В одному населеному пункті оперативною командою було встановлено, що румуни пообіцяли селянам 70% врожаю, щоб схилити їх на свій бік. Як наслідок, після наповнення [ними] власних комор більше не було жодної мотивації для збирання тих 30%, що залишилися. Команда за погодженням з зондерфюрерами німецьких військ подбала, щоб інструкції такого роду терміново були скасовані, та селяни знову повернулися до роботи. Які уявлення мали румуни щодо своїх адміністративних завдань після захоплення території між Бугом і Дністром — наочно демонструють операції в Ананьєві. Українка та жінка-фольксдойче запитали у румунської інстанції щодо [влаштування] на роботу. Вони отримали відповідь, що вони не повинні скаржитися, бо знаходяться у Молдові, де лише молдавани можуть отримати роботу. Одразу після вступу румунів сталося проникнення на місцевий молочний завод, де брудними руками забрали масло з цистерн. В той час як раніше ані вдень, ані вночі не чуто було жодного пострілу, з моменту прибуття румунів чути безладну стрілянину. У той час, як у багатьох населених пунктах було пограбовано лише кілька будинків, окремі села були повністю розграбовані.

Для обґрунтування викладеного слід навести ще кілька окремих прикладів, кількість яких може зрости:

Село Доманівка¹⁹⁶ було повністю розграбовано румунськими солдатами, що проходили повз. Навіть каструлі та плити навряд чи можна було знайти. Млин, що знаходиться в селі, не можна було використовувати, бо трансмісію розбили румунські солдати. Було доставлено запчастини і з 27.8. [1941 р.] млин знову перебуває в робочому стані.

У селі Романівка румунський польовий жандарм був заарештований 67-ю німецькою ротою польової жандармерії та переданий румунському офіцеру, оскільки він серед іншого подарував дівчині конфіскованих коней, що були перепродані нею за 75 рублів. При цьому він зізнався, що вів вночі хаотичну стрілянину, що доповнює картину. Крім того, у нього було забрано п'ять овець, якими від заволодів без дозволу.

Староста с. Боярка¹⁹⁷ відправив кількох людей за 150 км до р. Буг, щоб повернути забрані трактори. Після того як вони відремонтували машини на місці, їх забрали румуни, незважаючи на заперечення, що трактори терміново були потрібні для робіт із збирання врожаю.

Між Миколаївкою II та Доманівкою передова група зустріла череду худоби з бл[изько] 40 голів та при них — трьох румунських солдатів, що конфіскували худобу без вказівки. Стадо було забране у солдат та повернуто власникам.

Самостійно призначений румунами управлінець Лінко з колгоспу [...] ¹⁹⁸ сказав, що румуни свавільно забивали свиней, але споживали вбитих тварин лише частково. Так само румунськими солдатами було викрадено багато коней та машин.

¹⁹⁶ Нині селище міського типу Доманівка Доманівського району Миколаївської області.

¹⁹⁷ Нині с. Боярка Ананьївського району Одеської області.

¹⁹⁸ Текст нерозбірливий.

23.8. [1941 р.] у ставці команди, що відряджена до Доманівки, з'явився молодий українець та заявив, що масло та мед насильницьким шляхом були відібрані у нього румунами. Солдати наостанок його ще й побили. Було розпочато переслідування та затримано солдатів, які блукали місцевістю окремо від військової частини, займаючись грабунком. Вони роз'їжджали на повозці, яку також вкрали. Солдат було заарештовано і передано німецькій військовій частині.

У колгоспі ім. Чапаєва, у 10 км від Доманівки, румунами були викрадені: 19 корів, 40 биків, 20 телят, 50 голів молодняка та 25 центнерів зерна.

24.8. [1941 г.] молодий хлопець повідомив, що румунський солдат забрав у нього коня. Солдат був затриманий, а коня повернуто власникові. Солдат переданий румунському офіцеру.

Ввечері 13.8. [19]41 три румунські солдати увірвалися до будинку фольксдойче Рохуса, який зараз проживає у Березовці, та вимагали від нього віддати їм єдиного коня. Коли Рохус відмовився, румуни приготувалися стріляти, хоча він ясно дав їм зрозуміти, що він фольксдойче. Рохус уник небезпеки шляхом втечі.

За словами вчителя-фольксдойче Вагнера з Коханівки поведінка румунських солдатів стосовно жіночого населення була більш, ніж непристойною. Настрій серед населення такий, що, якщо одна дівчина зустріла б 10 німецьких солдатів, то вона не виказала б страху, але якщо 10 дівчат зустріли б єдиного румунського солдата, то ці 10 дівчат розбіглися б.

Вночі з 24 на 25 серпня румунський жандарм та колишній російський військовополонений у Новій Слобідці вдерлися до восьми будинків, щоб знайти собі «жінку на ніч». Команда невідкладно втрутилася.

13.8.1941 двоє румунських солдатів вдерлися до будинку фольксдойче Гомбахера з Березівки та згвалтували його жінку та п'ятнадцятирічну дочку Анну.

Вранці 14.8.1941 на жінку фольксдойче Беккера з Березівки напав румунський солдат. Коли вона збиралася вивести корову на пасовище, він намагався її згвалтувати. Він намагався втекти при наближенні німецького офіцера.

Підсумовуючи, слід сказати, що зухвалі та безладні пограбування з боку румун, які частково здійснювалися з використанням зброї, породили у мешканців населених пунктів, що контролюються оперативною групою D, погані настрої і викликали — особливо у фольксдойче — страх і побоювання.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 122–124.

Донесення оперативної групи D командуванню 11-ї армії про діяльність оперативних команд між Дністром і Південним Бугом

2 вересня 1941 р.

Уповноважений керівника поліції
безпеки та СД.

Ставка, 2 вересня 1941 р.

При командуванні тиловою зоною
групи армій «Південь».

До командування 11-ї армії (через Іс).

Щодо: діяльність оперативних команд оперативної групи D між Дністром
і [Південним] Бугом.

Команди, відряджені до території між Дністром і [Південним] Бугом, по суті, виконали свої завдання. Після того, як із сусідньою оперативною групою С лінію Балта — Первомайськ було погоджено як лінію розмежування, команди були розподілені наступним чином: 1) зондеркоманда 10b між Ананьєвим та [Південним] Бугом; 2) [оперативна] команда 12 на висоті Кантакузівка¹⁹⁹ на захід від [Південного] Бугу; 3) зондеркоманда 10a в районі Березівки, Очакова як західної лінії та [Південного] Бугу — як східної лінії. У зазначених районах [в частині політичних настроїв] наведено лад. В цілому населення можна охарактеризувати як таке, що дуже бажає працювати та зазвичай веселе, після того, як люди були звільнені від комуністів та євреїв, які або погрожували, або не давали їм працювати. Належним чином були розглянуті лише поодинокі випадки саботажу, вжиті необхідні заходи²⁰⁰. Підступи комуністів у зазначених населених пунктах, щодо яких повідомляло командування армії, на даний момент розслідуються. Повідомлення передаються через довірених осіб. У зв'язку зі збиранням врожаю стало зрозумілим, що результат в основному буде незначним на відміну від районів навколо Дністра. Через те, що Совети забрали з собою машини та худобу, та, відповідно, зруйнували техніку, врожай оцінюється приблизно у 50% [від можливого]. Більшість районів вже зайнята офіцерами Вермахту. Команди також були надані у розпорядження офіцерам, які були дуже вдячні за цю підтримку, тому що вони були переважно без зв'язку зі своєю частиною та без засобів транспортування, і самі часто не були в змозі контролювати віддалені райони. У районах, про які йдеться, крім бажання працювати, в українців, слід зауважити, не спостерігається жодних прагнень до політичної незалежності. Мешканці веселі та щасливі, якщо з ними поводяться справедливо також і з економічної точки зору, щоб мати свій прибуток. До німецьких служб вони демонструють повну довіру, але, тим не менш, виказують великі

¹⁹⁹ Нині село Прибужани Вознесенського району Миколаївської області.

²⁰⁰ В тексті дослівно «страхи».

побоювання щодо румунської адміністрації в їхніх районах. Їхня віра не зменшилася, незважаючи на терор та утиски. Хоча з культурного життя та прагнення до культури у сільських районах нічого немає. Щодо німецьких поселень, а також щодо поведінки румунських окупаційних військ були підготовлені та передані командуванню 11-ї армії особливі донесення. У цьому зв'язку до цих донесень привернуто особливу увагу. Після того, як область між Дністром і [Південним] Бугом перейшла до румунської адміністрації, та райони, розподілені між командами, були опрацьовані, одну з команд було уповноважено поки що взяти на себе захист районів, де проживають фольксдойче. Інша зондеркоманда готова до виконання подальших завдань.

Олендорф,
штандартенфюрер СС

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 121.

№ 34

Радіограма Головного управління імперської безпеки командуванню оперативних груп про використання одягу розстріляних НКВС громадян для антибільшовицької пропаганди

4 вересня 1941 р.

Радіограма 5. Таємна справа державного значення Берлін, №. 5811
Оперативним групам А, В, С, D.

Щодо: Антибільшовицький матеріал.

З пропагандистською метою потрібно швидко надіслати сюди окремий одяг убитих осіб, заплямований кров'ю, зі стислим описом обставин справи. У випадку, якщо такого немає у наявності, слід як заміник вибирати пошкоджені предмети одягу розстріляних.

Головне відомство імперської безпеки IV A 1 d.

№. 26 B41 Grs.²⁰¹

[уповноважений] Фогт
штурмбанфюрер СС²⁰²

²⁰¹ Grs. (нім. Geheime Reichssache, укр. “Таємна справа державного значення”) — службова позначка на документі з обмеженим доступом.

²⁰² Штурмбанфюрер (нім. Sturmabführer) — звання в СС та СА, дорівнювало званню майора Вермахту та посаді командувача батальйону.

№ 35

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 74» керівника поліції безпеки та СД про мародерство і наругу над населенням угорських і румунських військовослужбовців

5 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 5 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 74.

[...] ²⁰³

II. Поведінка союзницьких військ, задіяних на цій території: залучення частин союзницьких військ частково призвело до нестерпних ситуацій. Кількість скарг від українського населення на окупованих територіях щоденно зростає. Дія проявляється переважно в тому, що населення, яке певний час після вступу німецьких військ мало [до них] виражену довіру, знову розчарувалося і з цього моменту схиляється до того, щоб знову повірити колишній пропаганді про звірства ²⁰⁴. Наслідком цього є відмова від робіт зі збирання врожаю та частково навіть втеча від союзницьких військових частин. Далі було встановлено, що ці частини забирали навіть деталі з машин, які заново було приведено в робочий стан ²⁰⁵, і цим відстроили подальшу роботу, якщо не зробили її неможливою.

Як приклад до відома наводяться такі випадки: 1) у Первомайську вночі з обладнання на місцевій електростанції, заново введеної в дію, було вилучено та забрано амперметри та вольтметри. З цієї причини станція мусила розпочати роботу [лише] через деякий час. Злочинці були представниками частин угорських військ; 2) у тому самому населеному

²⁰³ Вилучено частину документу про ситуацію в сфері відповідальності поліції безпеки на території Райху (у Відні) та у Нижній Штирії, та фрагмент донесення оперативної групи С (з місцем перебування у Новоукраїнці) про діяльність партизан на підвідомчій їй території.

²⁰⁴ Ідеться про чутки щодо жорстокого поводження німців з місцевим населенням.

²⁰⁵ Ідеться про сільськогосподарську техніку, відремонтовану для робіт зі збирання врожаю.

пункті обер-лейтенант поліції порядку повідомив, що вранці 13-го серпня 1941 р. офіцер угорської армії згвалтував жінку 45-ти років у присутності її неповнолітніх дітей; 3) один фольксдойче (представник допоміжної поліції) був відправлений зі своїм гужовим возом до Первомайська для того, щоб дістати соломи. Через короткий час цей фольксдойче повернувся та повідомив, що угорські солдати на вулиці забрали в нього і коня, і віз. З великими зусиллями і коня, і віз вдалося розшукати і повернути назад; 4) один службовець допоміжної поліції, фольксдойче, так само у Первомайську мав доручення доставити євреїв на роботи. Тоді ж він мав сутичку з одним євреєм та був поранений. Оборонятися йому завадив угорський солдат, який з [нарізним] пістолетом прийшов єврею на допомогу. Пізніше єврея було знайдено відповідною оперативною командою і страчено. 5) у [...] ²⁰⁶ румунськими військами було знищено електростанцію, яка перебувала в гарному стані, та вилучено деталі обладнання. Відновлення цієї станції в найближчому майбутньому неможливе. В тому ж населеному пункті населення повідомило, що румунські та угорські війська вилучали незначне приватне майно та при цьому вдавалися до насильства. 6) [оперативна] команда застала угорських військових на цукровій фабриці поблизу Гайворона за тим, що [вони] скидали зі значної висоти мішки з цукром вагою в центнер лише для того, щоб вони рвалися, і їхній зміст ставав непридатним [для споживання]. 7) єдиний млин у районі Вознесенська, не зруйнований більшовиками, був виведений з ладу через вилучення деталей. Селяни більше не можуть молоти зерно. При опитуваннях і розмовах з українським населенням все більше констатується, що вони радо вітають прихід німецьких військ, але в областях, зайнятих союзницькими військами, дуже бояться, що ці війська, а не німецькі, остаточно залишаться там.

[...] ²⁰⁷

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 410–411. Фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 64.

²⁰⁶ Населений пункт не ідентифіковано.

²⁰⁷ Вилучено фрагмент донесення оперативної групи С (з місцем перебування у Новоукраїнці) про сільське господарство і торгівлю в Умані, мету і діяльність спортивної організації «Динамо» в СРСР, події на фронті в зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

№ 36

Витяг із звіту про діяльність зондеркоманди 11а оперативної групи D у Миколаєві за період 18–31 серпня 1941 р.

8 вересня 1941 р.

Уповноважений керівника поліції безпеки та СД Ставка, 8.9.1941 р.
при командувачі тиловою зоною групи армій «Південь»,
зондеркоманда XI а.

До уповноваженого керівника поліції безпеки та СД
при командувачі тиловою зоною групи армій «Південь»
оперативної групи D.

Щодо: звіт про діяльність за період з 18 по 31 серпня 1941 р. (додатково
до маршу на Миколаїв).
Статус: поточний.

Додаток: 1.

Як додаток, я пересилаю звіт щодо діяльності за період з 18 по 31 серп-
ня 1941 р.

Запп, штурмбанфюрер СС та керівник зондеркоманди XIа.

До відома командування 11-ї армії, Іс при командуванні армії через
штурмбанфюрера СС Гмайнера.

Звіт щодо діяльності зондеркоманди XIа у Миколаєві за період
з 18 по 31 серпня 1941 р.

I. Військове:

Зондеркоманда XIа здійснила свій перехід з Кишинєва до Миколаєва
чотирма групами, що різними шляхами майже одночасно досягли
Миколаєва 17 та 18 серпня 1941 р. Під час свого просування чотири групи
зондеркоманди XIа взяли в полон багато російських солдатів, забрано ве-
лику кількість коней і дуже багато ручної вогнепальної зброї, гвинтівок,
кулеметів, кілька гармат, боеприпасів піхоти та артилерійських боепри-
пасів, бл[изько] 5000 набоїв для кулеметів та іншого подібного трофей-
ного майна та відправлено частинам Вермахту. Після вступу команди до
Миколаєва підрозділ у складі трьох осіб здійснив обшуки серед цивіль-
них, доставлених до збірного пункту військовополонених, з яких було
перевірено 4000. Перевірка засвідчила необхідність взяття під арешт 227
підозрюваних — євреїв, політичних функціонерів та звільнених ареш-
тантів. В акції з виявлення зброї, проведеній командуванням 11-ї армії

6–7 вересня 1941 р., взяла участь команда [силами] 2/20²⁰⁸. Ставлення до польової комендатури, місцевої комендатури та до інших військових служб було чудове. Команда [з двох осіб (з 13-ти)], відряджена до Миколаєва, провела разом з частинами Вермахту пошукову акцію, що завершилася затриманням багатьох партизанів. Також співпраця з місцевою комендатурою тут була дуже гарною.

II. Поліцейська робота.

1. Комунізм: під час переходу до Миколаєва були знайдені та страчені сім політичних функціонерів. Термінове здійснення оперативно-пошукової роботи поширювалося на: 1) обстеження важливих державних будівель, партійних і міських будівель; 2) підозрюваних осіб; 3) вирішення єврейського питання.

Оперативний обшук будівель НКВС, партійних будівель та будівель громадського призначення приніс відносно мало знахідок, хоча будівлі частково перебували у гарному стані. Перевірки у помешканнях офіцерів НКДБ²⁰⁹ та НКВС, що втекли, доводять, що Совети в період між 9 та 15 серпня 1941 р. або вивезли, або знищили всі важливі матеріали. Це припущення підтверджується свідченнями опитаних мешканців. З іншого боку, остаточно втеча активістів виглядає раптовою, тому що наповнину зібрані чемодани ще стояли у кімнатах. У таких випадках можна було б ще пошукати якісь придатні друковані матеріали. Щодо вбивств ув'язнених у будівлях НКВС та у інших подібних місцях, скоєних більшовиками перед їхньою втечею, не можна було щось з'ясувати. За словами росіянки, яку зустріли у дворі, мабуть ідеться щодо фольксдойче Келлера [серед] знайдених там тіл цивільних²¹⁰. Ідентифікація [за допомоги] миколаївських фольксдойче була неможливою, зважаючи на ступінь розкладання тіла. На підставі повідомлень та окремих даних за звітний період у Миколаєві стало можливим затримання та знешкодження семи політичних функціонерів, керівних членів партії та партизанів. Всі вказівки щодо існуючої терористичної організації виявилися безпідставними; пошуки у цьому напрямку тривають. До цього моменту наявний такий робочий результат: повідомлень — 26, допитів — 88, обшуків у житлових будинках — 17, підозрювані особи — 69, серед них 48 — безпідставно, не існуючі — 9, визнано винними — 9, з них партійних функціонерів, провідних комуністів і партизанів сім у Миколаєві та ще сім — поза ним.

2. Євреї. Як ми вже встановили, у Миколаєві передусім євреї були носіями більшовицької ідеї до окупації німецьким Вермахтом та носіями ідей опору — після вступу німецьких військ. Саме за їхнім прикладом населення підштовхували до пограбувань. Оскільки ані закликами, ані погрозами не можна було це припинити, зондеркоманда здійснила публічну страту через повішення п'ятох мародерів зі значним успіхом. Після того, як завдяки показам свідків, власним пошукам та даним служб Вермахту було доведено реальну загрозу витівок євреїв (підпали, світлові сигнали,

²⁰⁸ Ймовірно, силами двох осіб з 20-ти (склад зондеркоманди).

²⁰⁹ НКВС і НКДБ СРСР були об'єднані в один наркомат 20 липня 1941 р.

²¹⁰ Так у тексті.

напади на солдатів та службовців зондеркоманд з фізичним насильством, наруга над німецькими військами та фольксдойче тощо), відбулася страта 227 заручників як каральна акція.

Того ж звітного періоду через подібні випадки, зокрема через поширення євреями ворожих відомостей, 122 єврея були страчені у Херсоні. Виходячи з цієї ситуації неминуче постала потреба реєстрації євреїв, що була проведена під контролем зондеркоманди заснованою нею єврейською радою. З євреїв віком між 16 та 60 роками, здатних працювати, було створено робочі команди, які передані у розпорядження частинам, що зробили на них запит.

[...] ²¹¹

Запп
штурмбанфюрер СС

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 131–133.

№ 37

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 80» поліції безпеки та СД про масові вбивства населення оперативними командами

11 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 11 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 80.

[...] ²¹²

Оперативна група С: місцеперебування — Новоукраїнка.

Спостереження та заходи у сфері поліції безпеки: виконавча робота групи С на даний момент охоплює поряд з викриттям партизанських

²¹¹ Вилучено фрагменти тексту про облік фольксдойче у зоні дії зондеркоманди та обстеження складських приміщень колишніх підприємств, де могло б зберегтися різне технічне обладнання.

²¹² Вилучено фрагмент документу про події в сфері діяльності поліції безпеки на окупованих нацистами територіях в Європі: у протектораті Богемії і Моравії, у Норвегії та Болгарії,

структур²¹³ також очищення території від євреїв як найпотворнішого фактору, що розкладає, передусім, боротьбу з партизанами, починаючи від добре організованих банд до окремих партизан-[снайперів] і тих, хто поширює чутки.

[...]²¹⁴

Загалом були здійснені такі операції: у Народичах під час великої операції були затримані і страчені 208 [терористів], а в одному сараї неподалік — 60 терористів. У Андрусівці було знешкоджено ще шість більшовиків. У Коростені згідно з отриманими повідомленнями знову зібралися євреї, які раніше втекли, і [тепер] утворили вогнище хвилювань. 238 євреїв, яких українська міліція збрала в окремій будівлі, були розстріляні. У Фастові, де таємна польова поліція, місцева комендатура та один з охоронних батальйонів стратили бл[изько] 30 окремих партизан та 50 євреїв, спокій настав лише після того, як зондеркоманда 4а розстріляла колишнього терориста та всіх євреїв у віці від 12 до 60 років, всього 262 особи. Тим самим кількість страт, здійснених зондеркомандою 4а до 24.8.1941, сягнула 7152. У Лісовичах було заарештовано та страчено трьох шкідників, серед яких був один, який зруйнував кілька машин для збирання врожаю. У Тараші відбулося 17 страт. Командою вишого керівника СС та поліції у Кам'янці-Подільському за три дні було розстріляно 23600 євреїв. [...]²¹⁵

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 439, 444. Окремі фрагменти російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 64–65.

²¹³ В тексті «апарату».

²¹⁴ Вилучено фрагмент документу про структуру мережі комуністичного підпілля, передусім винищувальних батальйонів, перебіг боротьби поліції безпеки та СД з партизанськими загонами на території, підконтрольній оперативній групі С, вплив на населення радянської пропаганди тощо.

²¹⁵ Вилучено фрагмент донесення про військові дії в зонах дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах.

Наказ начальника Головного управління імперської безпеки Райху Р. Гейдріха²¹⁶ про виявлення політично благонадійних осіб для утвердження «нового порядку»

12 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
[вихідний номер документу]
21 В/41 g.Rs. IV A 1 с

Берлін, 12 вересня 1941 р.
[штампель: таємна
справа
державного значення!]

240 примірників, 130-й примірник.

Щодо: інструкції для команд керівника поліції безпеки та СД, наданих для [роботи] у стаціонарних та пересильних таборах для військовополонених.

Підстава: наказ від 17.7.41 [вихідний номер документу] 21 В/41 g.Rs. IV A — оперативний наказ № 8, додатки: один підшитий додаток.

На додаток до мого означеного наказу надсилаю доповнення інструкцій для команд поліції безпеки та СД, задіяних у стаціонарних таборах для взяття до відома та дотримання. Це доповнення було розроблене за погодженням з Верховним командуванням Вермахту, відділом військовополонених. Командири таборів для військовополонених та пересильних таборів будуть поінформовані Верховним командуванням Вермахту.

За доруч[енням] підп[исав] Мюллер

Управління IV [штампель: таємна справа державного значення!]

Доповнення інструкцій для команд керівника поліції безпеки та СД, наданих для [роботи] у при стаціонарних таборах для військовополонених.

1) В інструкціях від 17.7.41 я повторно вказав на те, що завдання оперативних команд поліції безпеки та СД — рахувати не лише елементи, що перебувають під підозрою, а й такі, що заслуговують на довіру, які можуть бути враховані при відбудові на східних територіях. Я знову вказую на те, що перше завдання так само важливе, як і друге. Щоб отримувати найповніший огляд щодо загальної діяльності оперативних команд, я наказую, щоб особливу увагу при підготовці щотижневих звітів було звернено на пункт 4 (кількість осіб, позначених як такі, що поза підозрою). Військовополонених, визнаних такими, що заслуговують на довіру, які

²¹⁶ Гейдріх Рейнгард Трістан Ойген (1904–1942) — оберстгруппенфюрер СС, генерал поліції, у 1939–1942 рр. — начальник Головного управління імперської безпеки, у 1941–1942 рр. — заступник імперського протектора Богемії і Моравії. Організатор діяльності айнзацгруп СС.

передусім у радянському економічному житті посідали керівні посади, потрібно перераховувати по можливості з вказівкою сфери їхньої діяльності та останніх робочих місць.

2) Я знову підкреслюю, що при рішеннях, які приймаються, особливо увагу потрібно звертати передусім на національну приналежність. Українці, білоруси, азербайджанці, вірмени, північні кавказці, грузини, представники тюркських народів можуть бути позначені як підозрювані та надалі з ними слід поводитися згідно з інструкціями лише тоді, коли в окремих випадках йдеться щодо фанатичних більшовиків, політкомісарів чи подібних до них небезпечних функціонерів. Слід зважати на те, що, зокрема, тюркські народи часто мають єврейську зовнішність, а обрізання просто само по собі не є свідченням єврейського походження (наприклад, у мусульман).

3) Термін «інтелігент» не має вважатися таким, яким він є з європейської точки зору. Найпримітивніший радянський неук у своєму політичному фанатизмі може бути більш небезпечний, ніж, наприклад, радянський інженер, який, маючи можливість та нешире політичне переконання, міг відвідувати радянські вищі школи, але чий зв'язок з більшовицькою системою був лише показним. У цьому зв'язку як на інтелігентів слід звертати увагу на професійних революціонерів, письменників, редакторів, представників Комінтерну та ін.

4) Щодо росіян, які остаточно визнані підозрюваними, про них слід без зволікання повідомляти — як наказано у інструкціях від 17.7.1941. Після підтвердження [виконання]²¹⁷ слід без зволікання приступити до застосування відповідного заходу. Слід уникати тривалого утримання у відповідному таборі із зрозумілих причин. Нарешті, я вказую на те, що у жодному випадку страти не мають відбуватися ані в таборі, ані поблизу. Само собою зрозуміло, страти не мають бути публічними. Безперечно, глядачі не допускаються.

5) На завершення я зобов'язую керівників і службовців оперативних команд відмінно нести зовнішню і внутрішню службу, мати найкраще порозуміння з комендантами таборів та ретельно проводити роботу з перевірки.

Р. Гейдріх

Німецькою мовою onyбл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 138–139.

²¹⁷ Тут йдеться про підтвердження зі сторони вищої інстанції тих заходів, які мають бути застосовані стосовно особи, в основному підтвердження того, що особа є підозрюваною і її треба стратити.

Донесення оперативної групи D командуванню 11-ї армії про діяльність зондеркоманди 11а в м. Херсоні

12 вересня 1941 р.

Уповноважений керівника поліції безпеки та СД Ставка, 12.9.1941 р.
при командувачі тиловою зоною групи армій «Південь»
оперативна група D,
номер польової пошти 47540.
До командування 11-ї армії (через Іс).

Щодо: звіт зондеркоманди, задіяної в Херсоні.

У додатку надсилається звіт передової команди зондеркоманди 11а, задіяної в Херсоні. Як вказано у звіті, передова команда, крім врегулювання єврейського питання та нейтралізації комуністів, захопила таємний радіопередавач, а також у відкритій боротьбі ліквідувала партизанські угруповання.

Олендорф,
штандартенфюрер СС

Звіт щодо діяльності зондеркоманди в Херсоні за період з 22 серпня по 10 вересня 1941 р.

20 серпня невелика передова команда вступила до Херсона разом з військами та доповіла про місто як про вільне від ворога. Після цього 22 серпня до Херсона було відправлено команду у кількості 2 керівників та 13 осіб, щоб виконувати завдання зондеркоманди 11а. Після того як вона у перші два дні зробила перші кроки до вирішення єврейського питання, для захисту фольксдойче та боротьби з носіями більшовизму, становище в місті, що нараховує бл[изько] 100000 мешканців, раптово змінилося. 24.8.1941 о 15-й годині мав місце артилерійський обстріл. Він тривав з невеликими перервами до 6.9.1941. В окремі дні він був надзвичайно інтенсивним, так, наприклад, одного дня протягом двох годин нараховано 180 влучень по місту. У подальшому майже щоночі та п'ять разів на день місто зазнавало бомбардувань. Це становище дало привід багатьом службам знову залишити Херсон. З огляду на вже здійснені заходи та ймовірний особливо інтенсивний зв'язок Херсона з червоними, команда вирішила залишитися. Тем не менш, робота команди була дуже ускладнена через дії ворога. Переважна частина населення забилася у підвали та була повністю залякана через залякування червоних та російську перевагу в артилерії. Це погано відбилося, передусім, на готовності давати свідчення щодо комуністів, партизанів та ін. [Загальний] настрій був надзвичайно пригнічений, всюди зважали на можливе повернення червоних

та відбувалося нагнітання відповідної метушні. З іншого боку, свобода пересування команди містом та його околицями була обмежена.

У результаті робота команди з 22.8 по 10.9.1941 демонструє таку картину.

I. Єврейське питання у своїй першій частині вирішене. Вже 23.8.1941 р. євреям у відповідному зверненні було наказано носити єврейську зірку та зареєструватися. За інструкцією команди реєстрацію було проведено радо старійшин, яку з цією метою було створено. Після того, як були здійснені [загальні] визначення та огляд євреїв, їх було зосереджено на кількох вулицях з метою полегшеного контролю за ними, а [ці вулиці] ізолювано. Разом з тим, створення постійного єврейського житлового району не передбачене. Завдяки реєстрації запити Вермахту щодо єврейських робочих команд могли бути задоволені на наступний день. Щоденно виділялися єврейські робітничі підрозділи різного роду, чисельність [робітників] яких зі 120-ти [осіб] на початку досягла останніми днями тисячі осіб.

II. Так само 23.8.1941 фольксдойче, мешканців та дезертирів через розклеєні оголошення було закликано відмітитися при команді. До 10.9.1941 з'явилися бл[изько] 180 осіб, з яких 163 були визнані фольксдойче. Їм було видано посвідчення та захисні плакати на будинки від головнокомандувача 11-ї армії. У подальшому [для них], за потреби, були конфісковані та передані в користування нові помешкання. Майже всі побажання Вермахту щодо надання перекладачів чи спеціалістів могли бути задоволені з лав фольксдойче. Крім того, найбільш здібні серед них отримували доручення щодо інформування.

III. Для допомоги з підтримки спокою та порядку, для охорони важливих підприємств та складів, а також для розширення власних робочих можливостей було надано [загони] української самооборони. Команда вже виявила у Херсоні так звану «українську службу безпеки», яка мала бланки посвідчень міської комендатури. Небезпечні елементи були усунуті, залучалися перевірені чоловіки. Команду зі 157 чоловіків в урочистій формі було приведено до присяги її командиром. Самооборону успішно залучали вже кілька разів, так, наприклад, при охороні життєво важливих підприємств чи сховищ, при оточеннях у зв'язку з [виконанням] страт, підтримці при прочісування острова, але передусім при попередній перевірці великої кількості осіб, які кожного дня направляються до команди або ж які приходять самі. Так самооборона видається придатним відправним пунктом для створення інформаційної агентурної мережі.

IV. Розшуки носіїв більшовизму, що почалися з дня прибуття, мали певні результати. Так, серед іншого вдалося затримати колишнього керівника ДПУ Херсона, чеха Камінського, який, ще у 1919–1921 рр. здійснював знищення офіцерів і службовців часів царату. Так само був заарештований очільник таємного відділу та керівник тюремних майстерень НКВС. Був також заарештований політичний комісар однієї роти²¹⁸. Це дало певну кількість оперативних (пошукових) матеріалів щодо провідних більшовицьких функціонерів, що втекли з Херсона. Обшук [осередків]

²¹⁸ Точно не ідентифіковано, ймовірно, однієї з частин Червоної армії.

більшовицької влади — будівлі НКВС та партійного комітету — не дав результатів.

V. Надалі потрібно займатися безпекою будівель, сховищ тощо. Місто Херсон має велике значення з огляду на важливі підприємства та склади. Серед іншого тут знаходяться два заводи з виробництва консервації, великий млин з потужністю у 5 тон щодня, пивоварня, величезний елеватор з 300 тис. тон вівса, ячменя та пшениці; а також меншими обсягами різного роду зерна, посівного матеріалу та продуктів харчування. Команда, якщо мала для цього сили, була прямо задіяна при охороні цих підприємств і запасів. Передусім це стосувалося боротьби із саботажами та розташування постів чергування самооборони. Ще у Херсоні знаходилися два великі радянські сховища рідкого палива. Одне з них, що розташовувалось на острові на Дніпрі, було підпалене 5 вересня 1941 р. внаслідок прямого попадання більшовицької артилерії. Запаси обсягом у 5 млн. літрів нафти та одного млн. керосину вигоріли.

VI. Команда провела такі страти: 400 євреїв, 10 єврейок були розстріляні в якості покарання за диверсійні акти та налагодження каналів [не-легального] зв'язку. 11 політичних злочинців (керівник ДПУ Камінський, керівник в'язниці, комісар, три партизани та ін.) були страчені. Керівник партизан, якого команда затримала сама, був публічно повішений.

VII. Поряд з виконанням цих завдань для команди постала необхідність надавати допомогу ще при виконанні наступних завдань:

1) у багатьох нічних чергуваннях розслідували повідомлення щодо світлових сигналів. Хоча, при цьому з'ясувалося, що всі до останнього припущення помилкові. При одній з операцій вдалося захопити короткохвильовий передавач, який вже був пошкоджений, але який за висновком дивізії був тим передавачем, який наводив вогонь російської артилерії на місто. У будь-якому випадку він більше не працює.

2) Особливо інтенсивним було застосування команди при боротьбі з партизанами. Вже 23 серпня 1941 р. бл[ижче] ніж у 12 км вверх по Дніпру за наводкою було затримано двох осіб, які хотіли передати інформацію червоним через ріку, за що вони, начебто, хотіли отримати винагороду у 5 тис. рублів. 26 серпня протягом другої половини дня надійшли перші конкретні повідомлення щодо партизанських груп на нейтральній полосі західніше Херсона на річці Кошовій, її заболочених рукавах та островах Дніпра. Терміново був повідомлений полковий командир та висловлено прохання, надати команді військовий підрозділ для підтримки. У подальшому полковому командирі був представлений план з обходу та оточення партизан, з яким від погодився. Потім в селі [Арнаутка]²¹⁹, розташованому у 8 км західніше Херсона, була проведена операція із залученням взводу 11-ї роти, посиленого зброєю піхоти. Місцевість, щодо якої йдеться, була ще зовсім незнайома; з'ясувалося, що до схованок партизанських угруповань можна було дістатися лише водним шляхом. Коли нарешті до схованок добралися на рибацьких човнах та вбрід через різні

²¹⁹ Нині Комишани — нині у складі Корабельного району Херсонської міської ради (до 1946 р.— с. Арнаутка).

заболочені місця, партизани зникли. Були зафіксовані чіткі сліди їхньої діяльності. У той час як загін 11-ї роти перервав пошуки, керівник команди з двома військовослужбовцями їх продовжив. При цьому в одній з проток, що прилягає до сторони ворога, було помічено [двощогловий моторний човен]. Екіпаж зник, але все-таки і на судні, і на місцевості можна було побачити свіжі сліди їхнього перебування. Два дні потому 11-та рота при розвідувальних діях на тому ж місці змогла після короткого бою вбити двох партизанів та відігнати інших. 31 серпня 1941 р. команда, цього разу разом з групою 11-ї роти, в 3.30 здійснювала розвідувальне спостереження. Під час руху вздовж берега у вранішніх сутінках останні човни були обстріляні з невідомого напрямку. При патрулюванні болота раптово з боку був відкритий щільний вогонь зі станкового кулемету. Вогонь був дуже точним. Як було з'ясовано пізніше, він походив від німецької кулеметної команди. Під час наступного обшуку річних приток та островів було затримано партизана, озброєного пістолетом Парабелум²²⁰ з боєприпасами та двома ручними гранатами. Як потім з'ясувалося, він був керівником партизанського угруповання, який за два дні до того втік від Вермахту з легким пораненням. Будівлю, що слугувала партизанам укриттям, було підпалено. Після цих операцій інформаційні канали партизан були знищені, а їхні угруповання розбиті. До сьогодні вони не з'являлись. Звіт щодо так званого «Полювання на партизан у заростях»²²¹ був оцінений військовим кореспондентом д-ром Шульте-Штратгаусом, який брав участь у першій операції, зі своїми даними від Верховного командування Вермахту як цінний та єдиний у своєму роді.

3) У підсумку команда неодноразово проводила слідство, затримання та допити осіб, яких або передали військовій структурі, або які були видані через підозру у шпигунстві, саботажі, висловлюваннях ворожого змісту тощо. Всього було проведено 56 допитів та понад 120 коротких дізнань. При цьому заслуговує на увагу таке: майже в усіх випадках підозри щодо притягнутих осіб визнані повністю безпідставними. Майже всіх довелося знову відпустити, жодного не можна було стратити. Лише один приклад: на підставі письмових свідчень був допитаний інженер, який був призначений керівником радгоспу, і серед іншого начебто саботував збір врожаю та під час зборів робітників підбурював їх проти Німеччини. При допиті з'ясувалося, що у цьому радгоспі вирощували не зерно, а буряк, помідори і огірки, і що інженер на вказаному зібранні робітників виголосив розпорядження німецьких військових структур та зобов'язав [робітників] його дотримуватися. Тому саботажники донесли на нього.

За весь час, коли команда здійснювала роботу, її сили нараховували 15 осіб. Втрат немає. Коли 72-а дивізія вирушила з села поблизу Херсона до Берислава, керівник зовнішньої команди Херсона 5 вересня 1941 р. доповів генералу дивізії про роботу команди. Генерал, якого раніше також інформували через Іс, висловив команді своє схвалення та вдячність.

²²⁰ В тексті: Mauser-Parabellum — пістолет Парабелум, або пістолет Люгера, виробництва фірми «Маузер».

²²¹ У тексті досл. «у джунглях».

Комендант міста, який поїхав 5 вересня 1941 р., підполковник фон Рохов, так само подякував команді за добру підтримку.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 139–143.

№ 40

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 81» керівника поліції безпеки та СД про мародерство і насилля угорських та румунських військ над місцевим населенням

12 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 12 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 81.

[...] ²²²

Союзницькі війська: значна довіра українського населення до німецьких збройних сил, протилежна ставленню до союзників — угорців та румун. Повсюди відомо, що окупація угорцями та румунами розглядається як найстрашніша кара Божа. Всюди одностайно констатується, що у цих народів поведінка на окупованій території визначається виключно жадібністю та хиттю. З боку населення масово надходили скарги щодо пограбувань угорцями і румунами, які до того ж відрізнялися жорстокістю. Солдати вдиралися у помешкання бідних робітників чи селян та перегортали все догори дригом. Здебільшого, вдавалося знайти щось малоцінне, останню жалюгідну прикрасу і тому подібне. Це забиралося з собою, все, що залишалося, серед цього і скудне хатнє майно, безцільно трошилося. У найбіднішого селянина з сараю забирають останню свиню, останню корову, що за місцевих умов є буквально статком родини, у купівлю якої вкладено всі заощадження, накопичені за роки. Неодноразово бачили великі стада великої рогатої худоби та коней, яких угорці або румуни

²²² Вилучено частину документу про загальну політичну ситуацію на території Райху, у Норвегії, Франції та Югославії, на території Генерал-губернаторства, а також фрагмент донесення про ситуацію у зоні відповідальності оперативної групи С з місцеперебуванням у Новоукраїнці (промисловість та ставлення робітників, ситуація в соціальній сфері, становище євреїв та партійних активістів у довоєнні часи, економічне становище, становище церкви і ситуація в сфері культури, а також політична ситуація).

гнали на Захід, імовірно, у бік батьківщини. Останній трактор, який ще був у наявності, двічі був відібраний угорцями під час робіт зі збирання врожаю, і це зробило роботу на полі остаточно неможливою. У багатьох випадках були зафіксовані згвалтування угорськими солдатами, в одному випадку — офіцером. У Кривому Розі євреї показали угорському солдату квартири українців, де жили дівчатка 14-ти і 15-ти років, і після цього він їх згвалтував, в той час як батьків утримували на відстані під загрозою зброї. Поведінка цих солдатів мала своїм наслідком відчуття сильної гіркоти у цих людей, часто можна було бачити стиснуті кулаки та сльози під час розповіді про ці події. Свідченням довіри до німців є те, що населення раз за разом звертається до нас зі скаргами.

[...] ²²³

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 454.

№ 41

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 86» керівника поліції безпеки та СД про розстріли військовослужбовцями команд 4а, 5 та 6 євреїв та «ненадійних елементів» у зоні відповідальності оперативної групи С

17 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 17 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 86.

[...] ²²⁴

²²³ Вилучено фрагмент документу про враження від німецьких поселень в Україні, сприйняття населенням діяльності поліції безпеки, військові дії у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах.

²²⁴ Вилучено фрагмент про ситуацію у Бельгії, Генерал-губернаторстві (серед іншого — у Львові), передусім, розвиток українського націоналістичного руху, духовне і економічне життя, донесення про діяльність оперативної групи А (боротьба з партизанськими угрупованнями) і частину донесення про діяльність оперативної групи С (загальна характеристика боротьби з партизанами, значення пошуків матеріалів НКВС, залишених при відступі радянських військ).

Операції: у Житомирі страчені 266 євреїв як відплата за непокору євреїв, які навіть саботують ночами приписи по затемненню [вікон] та підсвічують вікна під час нальотів російської авіації. На околицях міста із залученням міліції після озброєного зіткнення вдалося знешкодити і затримати озброєного вибухівкою парашутиста-десантника. У Коростені було розстріляно 160 осіб, у Білій Церкві під час наступної операції страчено 68, а у Таращі — 109 осіб, в основному євреїв. Зондеркоманда 4а таким чином знищила 6584 більшовика, єврея та «асоціальних елементів».
[...]²²⁵

В Уланові було здійснено 4 страти, в Уладівці — 18. Під час операції з зачищення у Хмільнику було страчено 229 євреїв. Тим самим місцевість, яка особливо страждала від єврейського терору²²⁶, була значною мірою очищена. Реакція населення на рішення стосовно євреїв була дуже сильною, дійшло навіть до церковної служби. Оперативна команда 5 протягом 14 днів стратила 506 більшовиків та євреїв. На півдні території групи ще знаходиться [неопрацьований] з точки зору поліції безпеки простір, де військові операції були не так давно, і зворотний потік біженців ще не набрав сили. Тому на [залишеній] території, само собою, цифри операцій²²⁷ зростають. Ар'єргард оперативної команди 6 у Вінниці розстріляв 600 євреїв. У Кіровограді до цього моменту заарештовані 140 політично [заангажованих] осіб і при цьому 48 розстріляні. Серед них знаходилися профспілкові бонзи, комсомольські керівники, народні судді і керівники подібних радянських центральних органів. У Кривому Розі було страчено 39 функціонерів, 11 саботажників та грабіжників.
[...]²²⁸

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 477. Окремі фрагменти російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. 6-ка Холокоста). — С. 67–68.

²²⁵ Вилучено фрагмент про розшукову діяльність оперативної команди 5.

²²⁶ Так у тексті.

²²⁷ Ідеться про операції, здійснювані командами поліції безпеки.

²²⁸ Вилучено фрагмент донесення оперативної команди С про щільність населення на території України, формування системи управління та інфраструктури, «єврейське питання», настрої населення, становище етнічних німців, тисне висвітлення подій на територіях, підконтрольних групам армій «Південь», «Центр», «Північ».

**Витяг із «Донесення про події в СРСР № 87» керівника
поліції безпеки та СД про ставлення румунських військ до
українського населення на Буковині**

18 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs

Берлін, 18 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 87.

[...] ²²⁹

Командувач тиловою зоною групи армій 553 повідомляє, що область між Дністром і Бугом на північ від лінії кордону Могилів-Подільський—Первомайськ невідкладно переходить під румунське управління.

[...] ²³⁰

Слід очікувати на важке румунсько-українське протистояння, оскільки румуни на Буковині виганяють українців так само, як євреїв. Тому про примирення тут не варто думати, оскільки в кожному селі, де з'являються румунські військові, відбуваються пограбування, зґвалтування та побиття.

4. Політична лінія Румунії веде до асиміляції українського селянства за допомоги румунської православної церкви. Для нас небезпечно те, що колективне господарство відсутнє, і до 70% врожаю розподіляється. Спротив на території, що перебуває в зоні німецьких інтересів ²³¹, неминучий.

5. На цій території є багато поселень фольксдойче, де таким самим чином грабують і гвалтують. [...] ²³²

²²⁹ Вилучено фрагмент донесення про загальне становище в дистрикті «Галичина»: політична ситуація та діяльність ОУН, охорона здоров'я, культура, економіка, події в сфері діяльності поліції безпеки у Сербії, Франції, Голландії, а також фрагмент із загальною характеристикою ситуації в зоні відповідальності оперативної групи С, передусім, сільського господарства і селянства, культурного життя в СРСР.

²³⁰ Вилучено фрагмент донесення про входження української території під румунське управління із зазначенням її розмірів, географії, етнічного складу населення і стислою характеристикою її загального становища.

²³¹ Тут і далі мається на увазі територія УРСР, що перебувала на той момент під німецьким управлінням.

²³² Вилучено фрагмент донесення про входження інших областей України до райхскомісаріату «Україна», а також про військові дії на Східному фронті, в зоні дії груп армій «Південь», «Центр» та «Північ», у Фінляндії та ситуацію на Балканському півострові.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 486–493.

№ 43

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 88» керівника поліції безпеки та СД про масову страту євреїв у містах Радомишль і Бердичів військовослужбовцями команди 4а оперативної групи С

19 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. Nr. 1 B/41 g.Rs

Берлін, 19 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 88.

[...] ²³³

Заходи в сфері поліції безпеки:

Шостого вересня команда 4а здійснила єврейську операцію в Радомишлі. Тут було зібрано євреїв з усіх околиць. Єврейські помешкання через це були дуже переповнені. У середньому в одній кімнаті проживало по 15 осіб. Санітарні умови через це були нестерпні. Кожного дня треба було виносити з будинків кілька тіл євреїв. Забезпечувати євреїв та їхніх дітей, було неможливо. Наслідком цього стала зростаюча загроза епідемії. Щоб не допустити цього стану команда 4а розстріляла 1107 дорослих євреїв, українська міліція — 561 єврейську дитину. Цим самим зондеркоманда 4а до 6 вересня 1941 р. втратила всього 11328 євреїв. Передова команда 4b за період з 23 серпня до 5 вересня здійснила всього 519 розстрілів, серед них — 56 функціонерів та агентів НКВС, 28 саботажників та грабіжників, а також 435 євреїв. Оперативна команда 5 у проміжок часу між 24 серпня та 30 серпня 1941 р. розстріляла 157 осіб, серед яких — євреї, функціонери та саботажники.

Першого та другого вересня 1941 р. євреї у Бердичеві поширювали листівки та провокаційну літературу. Оскільки не вдалося встановити

²³³ Вилучено фрагмент донесення про загальну політичну ситуацію в Нижній Штирії, діяльність оперативної групи А на окупованій території Росії, Латвії та Естонії, переміщення передової команди 4b (оперативної групи С) з Крюківки до Кременчука.

особу злочинця, команда вищого керівника СС та поліції стратила 1303 євреїв, серед них — 876 євреїв старших за 12 років. [...]»²³⁴

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 493–505. Російською мовою окремі фрагменти опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста) — С. 68–69.

№ 44

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 89» керівника поліції безпеки та СД про кількість страчених підрозділами оперативної групи D євреїв

20 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 20 вересня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 89.

[...]»²³⁵

Оперативна група D: місцеперебування [Кикеріно]²³⁶.

Зону дії оперативної групи очищено від євреїв. Із 19 серпня по 25 вересня було страчено 8890 євреїв та комуністів. Загальна цифра: 17315. На даний момент єврейське питання у Миколаєві та Херсоні вирішене. Нараховано було понад 5 тис. євреїв. Провідних комуністів на цій території також небагато, майже всі без винятку відійшли із Сове́тами. Крім

²³⁴ Вилучено фрагмент донесення про подальшу організацію роботи підрозділів оперативної групи С та роботу серед населення, радянську пропаганду, методи роботи НКВС (із свідчень фольксдойче), стан шкільної і вищої освіти в СРСР, румунське адміністративне управління у Бессарабії, події на Східному фронті у зоні дії груп армій «Південь», «Північ» та «Центр», а також у Фінляндії.

²³⁵ Вилучено фрагмент донесення про загальну політичну ситуацію на території Райху та на окупованих німцями територіях: у Генерал-губернаторстві, у Франції, Бельгії та ін., а також ситуацію в зоні відповідальності оперативної групи С (етнічний склад місцевого населення та особливості українського народу, релігії і Церкви).

²³⁶ Згідно з німецькою публікацією документів тут помилка у тексті, має бути «Миколаїв».

окремих партійних функціонерів, в Ананьєві та у Миколаєві знешкоджено 14 співробітників НКВС. [...]»²³⁷

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 506–513.

№ 45

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 94» керівника поліції безпеки та СД про масові вбивства євреїв та «ненадійних елементів» командами 4а, 4б та 6 оперативної групи С із 31 серпня по 6 вересня 1941 р.

25 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 25 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

Донесення про події в СРСР № 94.

[...]»²³⁸ Оперативна група С: місцеперебування — Новоукраїнка.

[...]»²³⁹

II. Заходи в сфері поліції безпеки та спостереження: під час підготовки до військового наступу, що відбувається на даний момент, оперативні команди могли і надалі присвятити себе масовій роботі. На півдні оперативного району при невисокій щільності поселень євреїв основна частина роботи мала полягати у збиранні даних та розвідувальному пошуку, в той час як, зокрема, в районі Житомира та Бердичева виникла можливість для більших операцій. Цим пояснюється різниця в цифрах страт окремих команд. Кількість страт зондеркоманди 4а віднині перевищила 15000. Оперативна команда 5 повідомляє про страту 90 політичних функціонерів, 72 саботажників та мародерів, і 161 єврея у період з 31.8. по 6.9.41. Зондеркомандою 4б з 6 по 12 вересня 1941 р. були розстріляні 13

²³⁷ Вилучено фрагмент донесення про заходи оперативної групи щодо захисту місцевих фольксдойче, військові події на Східному фронті, у Фінляндії та на Балканському півострові.

²³⁸ Вилучено частину документу про ситуацію в сфері поліції безпеки на території Франції, Нідерландів, Генерал-губернаторства, Каринтії та Крайни, Болгарії, загальний опис діяльності оперативної групи А (партизанські загони, становище євреїв та політична ситуація на території Литви, Латвії, Білорусії, на окупованій території Росії).

²³⁹ Вилучено частину документу про дислокацію оперативних команд оперативної групи С на території України у вересні 1941 р.

політичних функціонерів та 290 євреїв, переважно інтелігенція, в той час як оперативною командою 6 за період з 1 по 13 вересня 1941 р. були страчені 60 осіб. Штабом групи останніми днями були страчені чотири функціонери, відповідно, агенти НКВС, шість асоціальних елементів (циган) та 55 євреїв. Підрозділами вищого керівника поліції безпеки та СС у серпні були розстріляні загалом 44125 осіб, більшість з яких були євреями. [...]»²⁴⁰

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 557. Російською мовою опубл.: Крулов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста) — С. 69–70.

№ 46

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 95» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт євреїв і партійно-радянського активу в зоні діяльності команд оперативної групи D з 19 серпня по 15 вересня 1941 р.

26 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 26 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 95.

[...]»²⁴¹

Оперативна група D: місцеперебування — Миколаїв.

Головними були два напрямки діяльності: 1) звільнення [підконтрольних] територій²⁴² від євреїв, комуністів та партизанських груп; 2) захист та забезпечення поселень фольксдойче.

²⁴⁰ Вилучено частину документу про заходи оперативної групи С у боротьбі з партизанами, ситуацію в окремих сферах повсякденного життя: настрої серед місцевого населення і засоби безпеки для команд оперативної групи, стан економіки, історія економічного розвитку регіону, адміністративне управління, репресивні заходи радянської влади в регіоні в першій половині XX ст., а також про військові події в зоні групи армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії, Сербії, Хорватії та Греції.

²⁴¹ Вилучено частину документу про ситуацію в сфері поліції безпеки на території Райху, Франції, Генерал-губернаторства, загальний опис діяльності оперативної групи А на території Литви та Естонії (політичне становище, наука та освіта, економічне становище, соціальний склад населення тощо).

²⁴² У тексті дослівно «оброблюваних територій», тобто тих, де працювала оперативна група.

Щодо першого: території, що звільнені від євреїв: з 19.8 по 15.9.1941 г. було страчено 8890 євреїв та комуністів. Загальна цифра: 13315 [осіб]. На даний момент єврейське питання у Миколаєві та Херсоні вирішене. Було обліковано бл[изько] 5000 євреїв. Провідних комуністів у цій місцевості небагато, майже всі виїхали до Советів. Крім окремих партійних функціонерів, було знешкоджено вісім функціонерів НКВС у Ананьєві та І4 — у Миколаєві. Обшуки в будівлях НКВС та подібних дали мало знахідок. Матеріал вивезено або знищено. З наполовину запакованих чемоданів офіцерів НКВС забрано окремі матеріали.
[...]²⁴³

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [и. а.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 578–579. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 34.

№ 47

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 97» керівника поліції безпеки та СД про вступ команди 4а оперативної групи С до м. Києва

28 вересня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
ІV А 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 28 вересня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник

Донесення про події в СРСР № 97.

[...]²⁴⁴

Оперативна група С: місцезнаходження — Київ.

Передова команда 4а з 19 вересня [1941 р.] знаходиться безпосередньо у Києві разом з військами, що воюють. Штаб групи прибув 24 вересня. Адміністративна будівля НКВС, призначена для перебування штабу групи,

²⁴³ Вилучено частину документу про діяльність в сфері пошуку партизанських груп та організації захисту фольксдойче на цих територіях, а також військові дії у зоні груп армій «Південь», «Центр», «Північ» та у Фінляндії.

²⁴⁴ Вилучено фрагмент документу про ситуацію в сфері поліції безпеки на території Райху, передусім на залізниці, у Бельгії, а також діяльність оперативної групи А (місцеперебування — Смоленськ).

конфіскована. Сьогодні вранці будівля була очищена, тимчасові квартири виділено у колишньому царському палаці. Місто з моменту вступу військ мало зруйноване. На головній вулиці чисельні барикади та протитанкові загородження. Крім цього, у самому місті є міцні оборонні споруди. 20 вересня була підірвана цитадель, при цьому загинули командувач артилерією та штаб. 24 вересня — сильний вибух в приміщеннях польової комендатури, пожежу, яка при цьому виникла, ще не загасили. В центрі — пожежа. Найцінніші будівлі зруйновано. Боротьба з пожежею до сих пір майже не дає результатів. З цього моменту — вибухи для локалізації [пожежі]. Вогонь дуже близько до служби. На цій підставі — вимушене зачищення [території]. Через вибухи — значні пошкодження будівлі і довкола неї. [Вибухи] від детонації ще тривають. Виникнення пожеж також. На цей момент знайдено 670 мін у будівлях. Згідно зі знайденим планом мінування всі громадські будівлі і місця було заміновано, серед них, ймовірно, будівля майбутньої служби. Будівлі інтенсивно обшукують. Знайдено та знешкоджено 60 коктейлів Молотова з горючою речовиною. В Музеї Леніна — 70 центнерів динаміту, підри्व яких мав бути здійснений через радіозв'язок. Неодноразово спостерігалось, як в момент заселення до будівель розпочиналися пожежі. У підпалах активну участь брали євреї. Імовірно є 150000 євреїв. Перевірити ці дані поки що неможливо. Під час першої операції — 1600 арештів. Розпочато заходи з обліку всіх євреїв. Передбачена страта щонайменше 50000 євреїв. [...]»²⁴⁵

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 598. Окремі фрагменти російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 71.

№ 48

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 101» керівника поліції безпеки та СД про втрати євреїв у Києві оперативною групою С та оперативною групою D у Миколаєві та Херсоні

2 жовтня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 2 жовтня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

48 примірників, 36-й примірник.

²⁴⁵ Вилучено фрагмент документу про висвітлення подій на територіях, підконтрольних групам армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах.

І) Повідомлення оперативних груп і команд.

Від оперативних груп А та В повідомлень не надходило.

Оперативна група С: місцеперебування — Київ.

Зондеркоманда 4а за співпраці з штабом групи та двома командами [полку поліції] «Південь» 29 та 30 вересня у Києві стратила 33771 єврея.

Оперативна група D: місцеперебування — Миколаїв.

Продовжилося звільнення області командами від євреїв і комуністичних елементів. Зокрема, у звітний період міста Миколаїв і Херсон були звільнені від євреїв, з ще наявними функціонерами повелися відповідно. З 16.9. до 30.9. [1941 р.] було страчено 22467 євреїв і комуністів. Загальна цифра —35782 [особи]. [...] ²⁴⁶

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 615. Окремі фрагменти російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лири ЛТД, 2009.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 74; Його ж. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лири ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 36.

№ 49

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 106» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли єврейського населення у Києві та Житомирі

7 жовтня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
ІВА 1-В.Нг. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 7 жовтня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

38 примірників, примірник № 36.

Донесення про події в СРСР № 106.

[...] ²⁴⁷ Оперативна група С: місцезнаходження Київ.

²⁴⁶ Вилучено фрагмент про діяльність партизанських угруповань на території оперативної групи D, висвітлення подій на територіях, підконтрольних групам армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах.

²⁴⁷ Вилучено частину донесення про діяльність оперативної групи В у Смоленську.

І. Київ: передова команда зондеркоманди 4а під керівництвом оберштурмфюрерів Гефнера та Янсена у кількості 50 осіб разом з бойовою частиною увійшла в Київ 19.9.1941. Головна команда зондеркоманди 4а досягла Києва 25.9. [19]41, після штандартенфюрера Блобеля²⁴⁸, який вже був у Києві 21 та 22 вересня. Передова команда штабу групи: гауптман поліції безпеки Круме, оберштурмбанфюрери СС [докто]р Крігер та Бройн, а також обершарфюрер СС Браун вступили до міста 21.9. [19]41. Штаб групи прибув за ними 25.9. [19]41. Через тривалі бої за Київ навколишні села були зруйновані, врожай знищено повністю. Саме місто було зайняте німецькими військами без руйнувань, лише передмістя зазнали важких пошкоджень. На головних вулицях міста були споруджені барикади, розбито протитанкові загородження. Населення Києва не брало участі в обороні міста та влаштувало досить дружній прийом німецьким військам, що входили до міста.

Були виявлені великі масиви міських нетрів: частково населення проживало у дво- трьохарусних помешканнях глибоко у підвалах. У цих цокольних поверхах відвідувачам відкривалася жахлива соціальна картина. У темних проходах, абсолютно без світла, під землею тулилися матері з дітьми, дорожні робочі та домашні робітниці. У підвалах стояли освітлювальні прилади та ємності з водою замість парового опалення, у деяких нішах для проводів, що дуже засмічені та зарослі пліснявою, облаштовані кілька невеликих куточків з настилами. Наприклад, в одному з таких закутків, який ледь освітлювався лише восковою свічкою, жила жінка з трьома дітьми, з яких старшому було п'ять років. Приміщення було розміром бл[изько] 1,5 на 3 м. Стіни були складені з нештукатуреної цегли, що була покрита пліснявою та павутинням. На проході стояв невеликий примус та із-за дерев'яної перегородки з-під лахміття виглядали нари. Інших меблів не було. Разом з людьми у цих земляних норах проживали свині, кури, кішки та собаки. На противагу їм — урядові палаци висотою до шести поверхів та з усією розкішшю та сучасним начинням, що слугували державним органам. Помешкання службовців, співробітників НКВС, партійних функціонерів та офіцерів також повсюди у доброму стані та частково мають сучасне оздоблення. Будівлі громадського користування добільшовицького часу, як і невелика кількість церков, що збереглися до цього часу, також у доброму стані. Будівлі державних установ та НКВС пограбовано, їхні документальні та архівні матеріали планово згоріли, якщо не були взяті із собою. Майно громадського користування, фабрик та наявні у невеликому обсязі товари свідчать, що мародерства зі сторони службовців Вермахту та населення у значній масі не було. Вже в перший день зайняття Києва від населення надійшло багато повідомлень про міни та інші вибухові матеріали у громадських будівлях та житлових будинках. 20.9. [19]41 у фортеці²⁴⁹, де розмістився штаб артилерії, стався вибух міни, керованої дистанційно. При

²⁴⁸ Блобель Пауль (1894–1951) — штандартенфюрер СС, у червні 1941 р. призначений командиром зондеркоманди 4а айнзатцгрупи С. Один з учасників розстрілу цивільного населення у Бабиному яру. У 1942 р. очолив «команду 1005», що займалась знищенням масових поховань розстріляних нацистами громадян.

²⁴⁹ Приміщення старого каземату цитаделі біля Києво-Печерської лаври.

цьому тут загинув генерал артилерії фон Зейдліц²⁵⁰. 24.9. [19]41 стався вибух у приміщеннях німецької польової комендатури, через який протягом дня внаслідок нестачі води вирувала велика пожежа. Через подальші вибухи та пожежі, які виникли через них, було зруйновано велику частину внутрішнього міста та окремі великі будівлі на околицях. З метою здійснення [серії] вибухів для уникнення поширення вогню на інші квартали міста або окремі будівлі було залучено Вермахт. Через ці направлені вибухи необхідно, серед іншого, примусово звільнити також службові будівлі штабу групи та зондеркоманди 4а, оскільки службова будівля штабу групи (колись палац, пізніше — пансіон для дівчат та кілька останніх років — адміністративна будівля НКВС²⁵¹) зазнала значних пошкоджень. Роботи з розчищення та ремонтні роботи потребуватимуть певного часу. У адміністративній будівлі штабу групи під час активних обстежень приміщень передова команда знайшла 75 пляшок з так званим коктейлем Молотова (горюча речовина), що мали бути підірвані шляхом дистанційного радіокерування. Тим часом відповідальним службам вдалося обмежити існуючу пожежу у частині міста та стримати її. За словами населення у Києві перебуває червоний підривний батальйон, а також багато співробітників НКВС та членів Комуністичної партії, яким доручено вчиняти акти саботажу. Але останніми днями до таких диверсійних актів як підриви та підпали не дійшло. Відповідні контрзаходи здійснювалися оперативно та результативно. Водопровідну станцію та електростанцію більшовики також зруйнували безпосередньо перед відступом. Між тим, водопровідна станція була відновлена та знову запущена до роботи, таким чином щонайменше частина міста може бути забезпечена водою. Відновлення електростанції та зруйнованих ліній електропередач триватиме ще деякий час. Чутки, що поширюються серед населення, що при відновленні подачі струму спрацюють інші закладені міни видаються такими, що не відповідають дійсності, оскільки електростанції, як вже згадувалося, були зруйновані безпосередньо перед відступом червоних. Хоча про всяк випадок було вжито відповідних заходів безпеки.

Через руйнації, передусім, житлових будинків та примусове очищення вулиць, що перебували в небезпеці, близько 25000 осіб залишилися без даху над головою та були вимушені провести перші дні окупації просто неба. Викликані цим незручності були сприйняті цими особами спокійно. До яких-небудь серйозних інцидентів чи панічних настроїв не дійшло. Очищені помешкання, у випадку якщо вони не були пошкоджені вогнем або вибухами, знову були передані населенню. З іншого боку, через ліквідацію щонайменше 35000 євреїв 29 та 30 вересня 1941 р. звільнилися їхні квартири, так що розміщення тих, хто не має даху над головою гарантовано і відбулося. Населення Києва до початку війни нараховувало бл[изько] 850000 осіб. Стосовно національного складу населення на даний момент немає точних даних. Доля євреїв має складати приблизно 300000. Загальне число фольксдойче, що проживають

²⁵⁰ Ганс-Генріх фон Зейдліц унд Голау.

²⁵¹ Нині Міжнародний центр культури і мистецтв Федерації профспілок України (колишній Жовтневий палац) за адресою: Алея Героїв Небесної Сотні, 1.

у Києві, зараз обраховується командою Фольксдойче Міттельштелле²⁵². Через 10 днів має бути відомий підсумковий результат.

Зі сторони тимчасової міської адміністрації так само невідкладно розпочато облік усіх мешканців Києва. Перший захід подібного роду — все чоловіче населення у віці від 15 до 60 років має зареєструватися. Нееврейське населення Києва, за невеликим винятком, як можна констатувати, вітало входження німецьких військ і зараз поводитьсь досить лояльно. У перші дні окупації серед населення дало про себе знати хвилювання, що начебто німецька армія покине місто напризволяще. Ці чутки були успішно заперечені за допомогою відповідних оголошень через пересувну радіостанцію. Участь населення у викритті ймовірної вибухівки, прихованих агентів НКВС, партії та Червоної армії надзвичайно активна. Спочатку було встановлено факт, що на противагу попередньому [досвіді] ці дані на 90% були правдивими. Причину цього, ймовірно, слід шукати у тому, що міське населення зовсім не було таким заляканим, як сільське, а також не вважає, що більшовики могли б повернутися.

Становище із забезпеченням у Києві виключно напружене. Немає запасів продовольства і їх треба доставляти. Тимчасова міська адміністрація сформувала господарський штаб, головним завданням якого є початкове забезпечення міста необхідним продовольством. Цьому господарському штабу були надані транспортні засоби, машини та вози з кіньми, так що скрутне становище можна буде подолати в першу чергу завдяки постачанню продуктів харчування з колективних господарств, розташованих навколо Києва.

II. Страти та подібні до них заходи: з одного боку через краще матеріальне становище євреїв під час більшовицького панування та їхню службу інформаторами та агентами НКВС, а з іншої — через хвилювання, що відбулися у Києві, та масові пожежі, обурення населення через євреїв було значним. До цього ж за достовірними даними євреї брали участь у підпалах. Тому населення очікувало від німецьких державних служб відповідних каральних заходів. З цієї причини за домовленістю з комендантом міста всі євреї Києва були закликані прибути у визначене місце у понеділок, 29.9. [1941 р.], до восьмої ранку. Ці об'яви були розвішані службовцями української міліції по всьому місту. В той же час було усно оголошено, що всіх євреїв Києва буде переселено. У співпраці зі штабом групи та двома загонами полку поліції «Південь» зондеркомандою 4а 29 та 30 вересня було страчено 33771 єврея. Гроші, цінні речі, білизна, одяг були зібрані та частково передані НСВ²⁵³ для фольксдойче, частково — тимчасовій міській адміністрації для розподілу серед населення, що перебуває в скрутних умовах. Операція було проведено без перешкод. Будь-яких інцидентів не зафіксовано. «Переселення» євреїв знайшло схвалення у населення. Те, що євреї фактично були ліквідовані, на

²⁵² Фольксдойче Міттельштелле (нім. Volksdeutsche Mittelstelle, досл.: «Центральна служба у справах фольксдойче») — одне з головних управлінь СС, що займалося справами етнічних німців, що народилися і проживали поза межами Німеччини (фольксдойче), також пропагандою та питаннями переселення їх на територію Райху.

²⁵³ Громадська організація «Націонал-соціалістична народна благодійність» (нім.: Nationalsozialistische Volkswohlfahrt).

даний момент [населенню] практично невідомо, але, судячи з попереднього досвіду, це навряд чи викличе заперечення. Проведені заходи так само були схвалені Вермахтом. З євреями, які поки що не затримані, а також тими, що втекли і поступово повертаються до міста, в кожному випадку чинять так само. В той же час була затримана та знищена певна кількість службовців НКВС, політичних комісарів та керівників партизан.

Бандерівці втратили свою силу внаслідок арештів поза межами Києва, здійснених командами, і їхня діяльність звелася лише до поширення листівок та розклеювання плакатів. Здійснено три арешти, передбачено наступні. Штаб групи та зондеркоманда 4а, як і оперативна команда 5, що прибула до Києва, одразу ж встановили зв'язок з компетентними службами. З цими службами налагоджено постійну співпрацю та під час щоденних нарад обговорюються актуальні проблеми. Діяльність оперативних команд ще буде висвітлена у великій кількості матеріалів, і окремо — у відповідних донесеннях.

III. Житомир, акції проти євреїв: після того, як за пропозицією зондеркоманди 4а польовою комендатурою було здійснено концентрування євреїв Житомира на обмеженій території, можна було констатувати, що [в місті] відбулося помітне заспокоєння, наприклад, на ринках тощо. Одночасно значно пішли на спад стійкі до цього часу чутки, і здалося, що із зібранням [в одному місці] євреїв комуністична пропаганда позбулася широкої опори. Вже через кілька днів з'ясувалося, що лише зібрання євреїв на одній території без утворення гетто є недостатнім, і найближчим часом знову постануть всі старі проблеми. З різних служб надходять скарги про зухвалу поведінку євреїв на робочих місцях. Можна стверджувати, що активна пропаганда серед українців, згідно з якою Червона армія скоро відвоює відібрані у неї області, має своє коріння у єврейському кварталі. Місцеву міліцію обстрілюють із засідки по ночах, а також вдень. Було встановлено, що євреї обмінюють своє добро на цінності та залишають місто, щоб перейти до Західної України, тобто до території, що вже перебуває під управлінням цивільної адміністрації. Всі названі явища можуть бути підтверджені, але євреїв схоплювали дуже нечасто, бо вони мали достатньо можливостей, щоб уникнути цього. Тому 18 вересня 1941 р. відбулася розмова з цього приводу з польовою комендатурою, результатом якої стало рішення остаточно і радикально ліквідувати все єврейське населення Житомира, тому що всі попередні застереження та особливі заходи не привели до жодного вирішення [цієї проблеми].

19 вересня 1941 р. о четвертій ранку єврейський квартал був зачищений, після того як напередодні ввечері його було оточено та заблоковано 60-ма співробітниками української міліції. Вивезення відбулося за допомоги 12-ти вантажівок, з яких частину надала польова комендатура, решту — тимчасова міська адміністрація. Після того, як відбулося вивезення та необхідні приготування за допомоги 150 полонених, загалом 3145 євреїв було зареєстровано та страчено. Уповноваженому НСВ у Житомирі Боссу можна передати для реалізації бл[изько] 25–30 тон білизни, одягу, взуття, посуду тощо, що були конфісковані при операції. [...] ²⁵⁴

²⁵⁴ Тут і далі вилучено фрагменти тексту про становище фольксдойче у Миколаєві, військові операції у зонах дії груп армій «Південь», «Центр» та «Північ».

Німецькою мовою опубл.: *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 1. Hrsg. von Klaus Michael Mallmann, Martin Cüppers u.a. Darmstadt: Wiss. Buchges., 2011, S. 637–643. Російською мовою частково опубл.: Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. — Днепрпетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2011. — С. 65–70.*

№ 50

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 107» керівника поліції безпеки та СД про масові розстріли у Херсоні, проведені передовою командою оперативної групи D

8 жовтня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IVA 1-B.Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 8 жовтня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

50 примірників, примірник № 36.

Донесення про події в СРСР № 107.

[...] ²⁵⁵

VI. Команда здійснила такі stratи: 400 євреїв, 10 єврейок були страчені [з метою] покарання за акти саботажу та інформаційні зв'язки ²⁵⁶. Було страчено 11 політичних злочинців (керівник ДПУ Камінський, керівник в'язниці, комісар, троє партизан та ін.). Керівник партизан, який сам здався команді, був публічно повішений. У подальшому було розстріляно ще 17 євреїв через відмову носити зірку Давида. [...] ²⁵⁷

Німецькою мовою опубл.: *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 1. Hrsg. von Klaus Michael Mallmann, Martin Cüppers u.a. Darmstadt: Wiss. Buchges., 2011, S. 654.*

²⁵⁵ Вилучено фрагмент документу про ситуацію в сфері поліції безпеки на території Райху, діяльність оперативної групи А із загальною характеристикою ситуації на території, підконтрольній оперативній групі, передусім про пропаганду, питання управління, релігійного життя, економічної ситуації; діяльність оперативної групи С із характеристикою загальної ситуації на території України, зокрема, сільського господарства; про діяльність оперативної групи D (питання обліку єврейського населення, справ фольксдойче, пошуків комуністичного підпілля).

²⁵⁶ З комуністичним підпіллям.

²⁵⁷ Вилучено фрагмент про боротьбу з партизанами команд оперативної групи D, висвітлення подій на територіях, підконтрольних групам армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах.

**Витяг із «Донесення про події в СРСР № 117» керівника
поліції безпеки та СД про кількість євреїв вбитих
підрозділами оперативної команди D**

18 жовтня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 18 жовтня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

50 примірників, 36-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 117.

[...] ²⁵⁸

Оперативна група D: місцеперебування — Миколаїв.

Робочий звіт оперативної групи D з 01 по 15 жовтня 1941 р.: у звітний період було розпочато вирішення єврейського питання, перш за все на території на схід від Дніпра. Крім цього, на першому плані знаходилися пошуки прибічників Бандери та партизан. Нові території, зайняті командами, були очищені від євреїв. У звітний період були страчені 4891 євреїв та 46 комуністів. Загальне число [страчених] — 40699. [...] ²⁵⁹

4. Щодо прибічників Бандери: 16 арештів під час оперативно-розшукових заходів у Миколаєві. Затримано трьох провідних осіб. В ув'язненні залишаються Мацілінський та Мартинець. Іншим, відповідно, зроблено попередження. Конфісковано політичні матеріали. Із початком наступальної кампанії прибічників Бандери у Львові та у Сяноку збирали у невеликі групи, вони проходили навчання у стислий термін, отримували пропагандистські матеріали та гроші. Мартинець перебрав на себе керівництво львівськими групами, Мацілінський опікувався трьома групами у Сяноку. По ходу [тривала] політична робота під прикриттям організаційних завдань з питань [наведення] порядку — призначення бургомістрів, створення міліції та вирішення питання з євреями та комуністами тощо. Обидва одразу отримали керівні позиції у міліції. Участь у вбивствах у Житомирі обома не підтверджується. Однак, [ними] було

²⁵⁸ Вилучено фрагмент документу з оглядом загальної політичної ситуації на території Райху, передусім про диверсії у Австрії (у Відні) та у Ліцманштадті (нині — місто Лодзь), релігійне життя та ситуацію в українській церкві в зоні дії оперативної групи С з місцеперебуванням у Києві.

²⁵⁹ Вилучено фрагмент документу про роботу ймовірного комуністичного підпілля у зоні відповідальності оперативної групи D, арештів партизан в Одесі, прибічників С. Бандери у Миколаєві, передачу низки населених пунктів фольксдойче на схід від Дніпра до ФоМі (Фольксдойче Міттельштелле), а також події на Східному фронті (у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах).

заявлено, що згідно з “Десятьма заповідями”²⁶⁰ [вони] виконуватимуть припис про знищення ворогів. [...]”²⁶¹

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 696–697. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 47.

№ 52

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 125» керівника поліції безпеки та СД про підготовку до страти в Одесі єврейського населення як відплату за вибух будівлі румунської адміністрації 22 жовтня 1941 р.

26 жовтня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 26 жовтня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

50 примірників, 48-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 125.

[...]”²⁶²

Оперативна група D: місцеперебування — Миколаїв.

22 жовтня [1941 р.], о 18.10 будівлю НКВС — місцеперебування командувача 10-ї румунської дивізії і [за] сумісництвом міського коменданта Одеси — було зруйновано вибухом. Крім командувача з його штабом, вбито начальника порту, капітана Райхерта, капітана Шмідта та ще кількох інших офіцерів. А також — унтерштурмфюрера СС Гюльднера

²⁶⁰ Тут йдеться про так званий “Декалог ОУН” — 10 заповідей українського націоналіста, які уклав 1929 року один з ідеологів ОУН Степан Ленкавський.

²⁶¹ Вилучено фрагмент документу про передачу низки населених пунктів фольксдойче на схід від Дніпра до ФоМі (Фольксдойче Міттельштелле), а також подій на Східному фронті (у зоні дії груп армій «Південь», «Центр», «Північ», у Фінляндії та на Балканах).

²⁶² Вилучено частину документу про діяльність айнзатцгрупи В з місцеперебуванням у Смоленську, повсякденне життя населення на території, підконтрольній айнзатцгрупі С з місцеперебуванням у Києві (настрій і ставлення населення, економічне становище і торгівля, житлове господарство).

з ФоМі²⁶³. Судячи з усього, підри́в був ретельно підготовлений. Спосіб побудови та утримання будівлі НКВС вказує на виготовлення [закладки]²⁶⁴. Командира та коменданта неодноразово попереджали. Якщо подібні безпорядки мали підбурити, то мети було досягнуто. 24 жовтня ще не було вирішено, де в Одесі новий міський комендант чи подібна румунська служба матимуть своє офіційне місцезнаходження. В якості відплати румуни наче готували розстріл євреїв в Одесі. На цей момент розстріляно бл[изько] 10000.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 736.

№ 53

Лист командира оперативної команди 11b Мюллера румунському коменданту Одеси генералу К. Тресторіану про організацію єврейського гетто

31 жовтня 1941 р.

Оперативна команда 11b.

Ставка, 31.10.1941 р.

Міському коменданту Одеси, пану генералу.

Вельмишановний пане генерале!

Я ще раз дякую за дружній прийом, який Ви мені виказали, та дозволяю собі письмово викласти Вам заходи, необхідні для подальшого вирішення єврейського питання.

1. Для обліку всього єврейського населення місто Одеса буде поділене на дев'ять районів. Ці так звані єврейські райони співпадають з дев'ятьма вже існуючими поліцейськими районами. Оскільки румунська поліція в Одесі на майбутнє візьме на себе нагляд за всіма заходами, спрямованими проти євреїв, я б хотів порадити, пане генерале, вже зараз дати інструкції панові префекту поліції, щоб він призначив як при поліцейській префектурі, так і при кожному з дев'яти поліцейських районів відповідального за єврейське питання. Відбору цих відповідальних слід приділяти [особливу] увагу тому, що йдеться про осіб, що повністю розуміють значення єврейства та його шкідливість.

2. Для кожного єврейського району буде створено так звану раду старійшин з придатних євреїв. Кожна рада старійшин складається з 10 членів. Панове коменданти окремих поліцейських районів дають розпорядження,

²⁶³ Фольксдойче Міттельштелле.

²⁶⁴ Ідеться про вибухівку.

щоб відповідальні співробітники їхньої служби формували ради старійшин, точно фіксували прізвища їхніх членів та [місцезнаходження] їхніх помешкань, і щоб кожній раді старійшин для її діяльності надали окрему будівлю. Єврейські ради слід зробити відповідальними за проведення усіх заходів та наказів, пов'язаних з євреями, та не дозволяти їм за жодних обставин змінювати місце проживання. Тим не менш, є факти, що та чи інша рада старійшин або окремі члени ради саботують виконання наданих наказів або через необережність, або навмисно. Досвід довів, що у таких випадках необхідно рішуче розпустити попередню раду старійшин та сформувати нову раду. Відповідно, було б доцільно, якщо б панове коменданти окремих поліцейських районів не залишали радам старійшин, відповідальних у їхніх районах, жодного сумніву в тому, що на них чекає у випадку, якщо віддані накази не виконуватимуться, виконуватимуться не у відведений строк або не належним чином.

3) Єврейські ради старійшин у підпорядкованих їм округах мають такі завдання: а) підрахунок та облік усіх євреїв, байдуже якого віку чи статі, протягом певного визначеного терміну. При цьому потрібно слідкувати, щоб до євреїв також зараховувалися особи єврейської породи²⁶⁵, що стверджували, що мають християнське або інше віросповідання²⁶⁶. Так само слід реєструвати та підраховувати євреїв — членів змішаних родин

б) по виконанню пункту а) єврейські ради старійшин протягом наступного терміну у вісім днів мають запровадити відзнаку для всіх євреїв — а саме жовту єврейську зірку Давида діаметром у 10 см, нашиву на праву частину грудей. Євреям, які протягом вказаного терміну не зареєструються або не прикріплять [на одяг] зірку Давида, після закінчення названого терміну загрожують жорсткі заходи, та відповідно, їх [подальше] здійснення. У такому випадку потрібно вважати, що євреї, який поведе себе вказаним чином, хоче за допомогою маскування під не єврея отримати більшу свободу переміщення для того, щоб здійснювати підривну діяльність проти окупаційних військ.

4. Майбутнє гетто, вже визначене Вами, пане генерале, на нашу думку також придатне для цієї мети, так що жодних побоювань щодо [цього] не буде. Оскільки, тим не менш, врегулювання єврейського питання в Одесі потребує термінової реалізації, я вважаю доцільним терміново надати такі інструкції: а) міський квартал, призначений для майбутнього гетто, при залученні якомога більшої кількості військових підрозділів має бути невідкладно оточеним подвійним парканом з колючого сталевих дроту висотою щонайменше 3 м. Це має бути здійснене терміново, щоб гетто на початку єврейського переселення з вільної частини міста, яке буде проведено як [наступний крок], вже могло бути щільно закрито. При цьому я можу дозволити раді залишити максимум кілька входів і виходів, інакше майбутній контроль міг би бути ускладнений. Хоча кількість входів та виходів має залежати від потреб румунської окупаційної армії;

²⁶⁵ Так в тексті.

²⁶⁶ Тут ідеться про будь-яке віросповідання, відмінне від юдейської віри.

б) суцільне ізолювання майбутнього єврейського гетто від іншої, вільної, частини міста Одеси, згідно з наявними умовами, можливе лише у тому випадку, коли катакомби в межах гетто, що ведуть від будинку до будинку, будуть виявлені та закриті. При цьому я маю підкреслити, що єдиний випадково залишений підземний хід міг би поставити під сумнів цінність всього гетто. Тому ця робота має бути доручена особливо старанним передовим офіцерам, що усвідомлюють свою відповідальність.

5. Після підрахування, реєстрації та позначення євреїв і після завершення облаштування гетто наступним кроком має бути примусове переселення євреїв в гетто. Переселення доцільно здійснювати так, щоб єврейські райони один за іншим отримували б наказ від відповідних рад старійшин отримати помешкання в гетто. Завдяки послідовному порайонному переселенню вдасться запобігти хвилюванням серед населення міста. Відповідальні поліцейські служби мають забезпечити, щоб неєврейським родинам та особам, що виселяються з гетто, була дана інструкція [заселитися] у звільнені євреями помешкання. Яким чином євреї у гетто домовлятимуться щодо звільнених квартир, має бути турботою єврейських рад старійшин.

6. Одразу після початку переселення євреїв у гетто потрібно запровадити з боку румунських військ чи сил поліції жорсткий контроль всіх кордонів гетто, а також входів та виходів з гетто. При цьому має бути принцип — не дозволяти жодному єврею залишати гетто без спеціального дозволу. На цій підставі постан, що охоронятимуть кордони гетто, потрібно наказати одразу використовувати зброю, якщо будь-яка особа нелегально спробує вийти з гетто або потрапити до нього. Після завершення переселення євреїв до гетто буде доцільно публічно оголосити в єврейському гетто та оприлюднити інформацію у вільній частині міста, про те, що кожен єврей, який не матиме особливого дозволу, і буде захоплений у вільній частині міста, якщо він навіть затримався тимчасово, одразу буде розстріляний через підозру у підривній діяльності проти окупаційних військ.

У подальшому після завершення переселення при розпуску колишніх рад старійшин потрібно сформувати одну нову раду старійшин, єдину для всього єврейства, доцільно по одному члену з колишніх рад старійшин, яка матиме службовим місцем свого розташування одну з наданих будівель. Ця нова рада старійшин, як і попередні ради, є компетентною та відповідальною за здійснення наказів та заходів, передбачених в майбутньому для всіх євреїв. Так само рекомендується призначити комендантом гетто румунського офіцера поліції, який разом з наданими йому силами відповідатиме як за спокій та порядок у гетто, так і за надання дозволів для входу та, відповідно, виходу з гетто. Для підтримки коменданта гетто можна без роздумів створити єврейську міліцію, яку можна озброїти лише гумовими дубинками.

На завершення моїх міркувань я можу висловити Вам, високоповажний пане генерале, моє переконання в тому, що після ретельного та рішучого здійснення запропонованих пунктів, наведених з першого номеру до шостого, румунське окупаційне військо буде самостійним в питанні

стосовно єврейства в Одесі. Згідно з попереднім досвідом не піддається сумніву, що ще присутні у місті нелегальні більшовицькі елементи піддаються підбуренню з боку єврейства та знаходять у євреїв будь-яку можливу підтримку.

Я маю ще попросити Вас довести до відома пана префекта поліції мої плани та повідомити йому, що я готовий в будь-який час сприяти йому порадою. Щодо формування єврейської ради старійшин у восьмому поліцейському окрузі, де знаходиться моя служба, то я сам здійснию попередні заходи силами моєї власної служби. Тому я вважаю доцільним на даний момент взяти на себе подальшу роботу, якщо пан комендант восьмого поліцейського округу повідомить про це пана префекта поліції.

Я до Ваших послуг з висловленням глибокої поваги.

Мюллер²⁶⁷
командир оперативної команди 11b
поліції безпеки та СД

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 218–221.

№ 54

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 128» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених оперативною групою С

3 листопада 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 3 листопада 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

55 примірників, 51-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 128.

[...] ²⁶⁸

[Виконавчі заходи]: що стосується страт, то до цього моменту команди оперативної групи ліквідували бл[изько] 80000 осіб. Серед них — 8000 осіб, стосовно яких на підставі [пошукових] даних було доведено антинімецьку чи більшовицьку діяльність. Тих, хто залишився, було страчено в

²⁶⁷ Штурмбанфюрер СС Мюллер очолив оперативну команду 11b наприкінці липня 1941 р.

²⁶⁸ Вилучено частину документу про стан сільського господарства у зоні відповідальності оперативної групи С з місцеперебуванням у Києві.

ході заходів з відплати. Більше заходів з відплати було здійснено в межах великих операцій.

Найбільша з цих операцій відбулася невдовзі після захоплення Києва; вона була пов'язана виключно з євреями та усіма їхніми родинами. Труднощі, що виникли при здійсненні такої великої операції, перш за все, при обліку, у Києві були подолані тим, що настінні об'яви закликали євреїв до переселення. Хоча спочатку розраховували на залучення від 5000 до 6000 євреїв, знайшлося понад 30000 євреїв, які внаслідок надзвичайно майстерної організації, безпосередньо перед стратою ще вірили у своє переселення. Хоча й до цього моменту таким чином було ліквідовано бл[изько] 75000 євреїв, вже склалося розуміння того, що так єврейське питання не може бути вирішене. Хоча у невеликих містах, а також у селах, вдалося добитися повного вирішення єврейської проблеми, але у великих містах весь час спостерігається ситуація, що хоча після подібної страти всі євреї зникають, але після того як через визначений строк команда повертається назад, знаходиться певна кількість євреїв, яка суттєво перевищує кількість страчених євреїв. Крім цього, у численних випадках команди здійснювали також операції військового характеру. Окремі взводи команд за побажанням армії неодноразово прочісували ліси у пошуках партизан та провели успішну роботу у цьому питанні. До того ж систематично захоплювалися військовополонені, що рухалися дорогою, та знищувалися всі елементи, що не могли [підтвердити свою особу], або яких підозрювали у тому, що вони отриману свободу використовували для актів диверсії щодо німецької армії, органів німецької влади або населення. У численних випадках на завершення здійснювалися також систематичні операції з пошуку парашутистів, внаслідок чого загалом 20 парашутистів було схоплено, серед них один росіянин, який під час допиту дав також інформацію, виключно важливу для армії. [...] ²⁶⁹

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 744. Російською мовою опубл.: Крулов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепротровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 88–89.

²⁶⁹ Вилучено фрагмент документу про загальний стан в сфері церковного життя, співпрацю поліції безпеки та СД з Вермахом та таємною польовою поліцією.

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 129» керівника поліції безпеки та СД про загальну кількість страт, проведених оперативною групою D до листопада 1941 р.

5 листопада 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 г. Rs.

Берлін, 5 листопада 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

55 примірників, 51-й примірник

Донесення про події в СРСР № 129

[...] ²⁷⁰

Оперативна група D: місцезнаходження — Миколаїв.

Діяльність команди оперативної групи D в останні два тижні охоплювала, передусім, пошуки та виявлення партизанських груп. При цьому багато населених пунктів було звільнено від євреїв, а також тривали розшуки прибічників Бандери. За звітний період було страчено 11037 євреїв та 21 комуністичний функціонер та диверсант. Загальна цифра: 31767 ²⁷¹.

[...] ²⁷²

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 753. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лири ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста) — С. 60.

²⁷⁰ Вилучено частину документу про перелік опорних і зв'язкових пунктів СС і поліції станом на 5 листопада 1941 р. на окупованих східних територіях, діяльність оперативної групи С (місцеперебування — Київ), що серед іншого містить огляд ролі євреїв в СРСР в сфері політики, економіки та культури.

²⁷¹ У перекладі цього фрагменту російською мовою, опублікованого у виданні: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лири ЛТД, 2010.— 304 с., наведено цифру 31 767 осіб. Оскільки текст документу у процесі перекладу порівнювався, вирішено вказати саме таку цифру.

²⁷² Вилучено фрагмент документу про боротьбу із партизанами у зоні відповідальності оперативної групи D: розшуки партизанських угруповань і складів зброї, свідчення активності окремих осіб і груп, затримання окремого винищувального батальйону в Сиваському, що мав завдання диверсійного характеру, зафіксовані прояви діяльності прихильників С. Бандери у Миколаєві.

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 136» керівника поліції безпеки та СД про масові вбивства населення у Маріуполі, проведені оперативною групою Д

21 листопада 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 г. Rs.

Берлін, 21 листопада 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

60 примірників, 51-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 136.

[...] ²⁷³

Оперативна група Д: місцеперебування — Сімферополь.

Загальне: команди оперативної групи Д просуваються двома напрямками. Дві команди рухаються через Таганрог, Ростов та Сталіно²⁷⁴ у напрямку Північного Кавказу. Дві команди призначені для Криму. У зоні двох команд, що просуваються у напрямку Північного Кавказу, єврейське питання вирішене. Міста Маріуполь та Таганрог вільні від євреїв. У містах в Криму операції²⁷⁵ готуються. У Маріуполі знищено 60 комуністичних активістів. Тіла 26-ти чоловіків, розстріляних НКВС, були викопані, виставлені на огляд і публічно поховані.

[...] ²⁷⁶

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 824. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV / А. Круглов.— Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. б-ка Холокоста).— С. 64.

²⁷³ Вилучено частину документу про діяльність оперативної команди А (Красногвардійськ) та загального стану на підконтрольній їй території.

²⁷⁴ Нині місто Донецьк.

²⁷⁵ Операції проти євреїв.

²⁷⁶ Вилучено фрагмент документу про боротьбу з партизанами на території, підконтрольній оперативній групі Д (на території Криму та під Одесою), а також частину документу, присвячену виховній справі в СРСР.

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 145» керівника поліції безпеки та СД про розстріли євреїв і партійно-радянського активу у Сімферополі і переслідування партизанських груп

12 грудня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A I B. Nr. 1 B/41 g.Rs.

Берлін, 12 грудня 1941 р.
[штемпель: таємний документ
державного значення!]

65 примірників, 52-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 145.

[...] ²⁷⁷

Оперативна група D: місцезнаходження — Сімферополь.

Розстріли: згідно вироку [військового] суду ²⁷⁸ було розстріляно ще 2910 євреїв та 19 комуністичних функціонерів. Тим самим загальне число страт сягнуло 54696.

Комуністи: як у інших областях, у щойно окупованих частинах Криму було зафіксовано втечу майже всіх без винятку керівних осіб. Триває особистий облік втікачів. Якби вони були затримані раніше, їх би розстріляли. Задовго до захоплення Криму були масово виконані доручення щодо заходів із знищення та руйнування ²⁷⁹. Продукти харчування, худоба, зерно тощо значною мірою [вивезені] або знищені, так, що побоюються труднощів із харчуванням. З моменту захоплення Криму здійснено лише поодинокі акти саботажу, серед них — підрив будівлі у Сімферополі. З усіх боків надходять відомості про масштабні мінування, хоча подібні чутки підтвердилися лише у випадку із будівлею НКВС.

Євреї: [робота з євреями] ускладнена проблемами з караїмами, кримчаками та ромами. Загальне число євреїв складає приблизно 40 тис., з них бл[изько] j живе у Сімферополі. Населення Криму налаштоване проти євреїв і в окремих випадках саме приводить євреїв до команд для знищення. Старости просять дозволу самим знищувати євреїв. Раніше страти були значно ускладнені через погодні умови.

Ставлення населення: населення до німецької окупації ставиться дуже позитивно. Очікується включення до Райху після остаточної перемоги Німеччини, при цьому сподіваються на широке власне управління та самостійність. Щодо харчування існують певні турботи, але при німецькій окупації очікується допомога. Через значне знищення та [вивезення] запасів продуктів харчування, таку допомогу все таки не слід надавати.

²⁷⁷ Вилучено фрагмент про ситуацію у зоні дії айнзацгрупи В на окупованій території Білорусії та Росії (пропаганда, шкільна справа, господарство, питання релігії та церкви тощо).

²⁷⁸ Або «за законами військового часу».

²⁷⁹ Ідеться про знищення майна радянськими військами перед відступом.

Раніше Крим вже був значним дотаційним регіоном. Через масові руйнування відновлення сільського господарства майже неможливе.

Народ і релігія: в Криму німці мало [жили] у згуртованих поселеннях, майже [всі жили] лише розпорошено. Тепер вони всі практично виселені. Роботи з релігійного відновлення церков до цих пір не зафіксовано, лише у Карасубазарі²⁸⁰ румуни працювали в цій галузі особливо активно. Раніше там румунські священники охрестили бл[изько] 200 тис. осіб, причому румунські солдати взяли над справою патронат. Заходи, що виявилися через це потрібними, готуються командуванням армії.

Діяльність партизан: вночі на 6 грудня відбулася спроба висадки росіян у гавані Євпаторії на трьох швидкісних катерах. Було висаджено партизанську групу, просувалися до будівлі міської адміністрації та [місцеперебування міліції]. В Євпаторії немає військ. Міліціонери були вбиті, будівля підпалена, 11-й підрозділ команди не зазнав нападу, охороняв власну будівлю та прилеглу територію. Ймовірно, всі партизани зникли. У ніч на 7 грудня росіяни висадилися на трьох човнах на косі між Євпаторією та Саками та, за припущенням, висадили військові частини, можливо, також партизан. Після отримання повідомлення командного підрозділу, 11-ту армію було терміново повідомлено телефоном. Там ще не знали про висадку. Вона швидко відправила війська проти росіян. За повідомленням 11-ї армії дорога Сімферополь — Євпаторія з полудня 7 грудня [1941 р.] знову вільна.

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 876–877. Окремий фрагмент російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.. Ч. IV / А. Круглов. — Д.: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 70.

№ 58

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 149» керівника поліції безпеки та СД про взяття заручників зондеркомандою 11а через активну партизанську діяльність та пошук євреїв у районі Євпаторії

22 грудня 1941 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 22 грудня 1941 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

65 примірників, 51-й примірник.

²⁸⁰ Нині місто Білогірськ (до 1944 р. — Карасубазар), центр Білогірського району.

[...] ²⁸¹ По ходу боротьби з партизанами в районі Бахчисарая 18.11.1941 за пропозицією та за підтримки зондеркоманди 11а з боку Вермахту було визначено бл[изько] 100 заручників, щоб при подальших бойових діях партизан та їхній підтримці населенням діяти на них ефективними репресіями проти місцевих мешканців. Підставою для цього заходу частково послужив перелік підозрілих елементів населеного пункту, складений зондеркомандою на основі розвідувальної діяльності. негайно здійснена пошукова діяльність та допити встановили, що серед затриманих ²⁸² знаходиться велика кількість осіб, що є [під підозрою]. Серед них знаходилися службовці та агенти НКВС, комуніст, який був причетний до знищення запасів зерна, партизан, який неодноразово брав участь у боях з німецькими частинами Вермахту, провідні члени партії та ін. З найбільш підозрюваних осіб до цього моменту за законами військового часу було розстріляно 10 [осіб].

[...] ²⁸³

Євреї. Після створення єврейської ради ²⁸⁴ та реєстрації євреїв, число яких складає 750 осіб, 21.11. [19]41 було здійснено їхню концентрацію. У зв'язку з операцією щодо євреїв потрібно перевірити шість населених пунктів та кілька колгоспів в околицях Євпаторії, у яких ще знаходяться єврейські родини. [...] ²⁸⁵

Німецькою мовою опубл.: Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 1. Hrsg. von Klaus-Michael Mallmann [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2011, S. 895.

²⁸¹ Вилучено фрагмент документу про перелік місць, де розташовані підрозділи оперативних груп на Сході та їхніх зв'язкових пунктів станом на 22 грудня 1941 р., діяльність оперативних груп А, В, і С, а також про боротьбу оперативної групи D із партизанами на території Криму.

²⁸² Ідеться про людей, призначених заручниками.

²⁸³ Вилучено фрагмент документу про викриття німцями партизанського складу зброї в околицях Євпаторії.

²⁸⁴ Ради старійшин.

²⁸⁵ Тут вилучено фрагмент документу про реєстрацію фольксдойче, координацію роботи бургомістра та міської ради Євпаторії зондеркомандою і місцевим комендантом, організацію роботи самооборони, перевірку важливих економічних об'єктів.

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 150» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених оперативною групою D у Криму

2 січня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 г. Rs.

Берлін, 2 січня 1942 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

55 примірників, 51-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 150.

[...] ²⁸⁶

4. Євреї: Сімферополь, Євпаторія, Алушта, Карасубазар, Керч та Феодосія, як і інші частини Західного Криму, звільнені від євреїв. З 16.11. [1941 р.] до 15.12. [1941 р.] було розстріляно 17645 євреїв, 2504 кримчаки, 824 цигана та 212 комуністів і партизан. Загальна цифра страт: 75881. Чутки про розстріли з інших районів значно ускладнили операції в Сімферополі. Відомості щодо дій проти євреїв поступово просочуються через євреїв-втікачів, росіян, а також балаканину німецьких солдатів. [...] ²⁸⁷

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 30. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV. — Днепропетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010. — (Укр. б-ка Холокоста). — С. 72–73.

²⁸⁶ Тут вилучено фрагмент документу про перелік опорних та зв'язкових пунктів поліції безпеки на окупованих східних територіях, а також донесення оперативної групи А про загальний стан м. Ленінграда, діяльність оперативної групи по проведенню перевірки місцевого населення на підконтрольній їй території, облік фольксдойче, масові страти, пропаганду, настрої населення, ситуації із загальним забезпеченням (продовольством, водою та струмом), ситуації у зоні діяльності оперативної групи D: загальний політико-економічний стан, ставлення населення, діяльність партизанських груп, зокрема загону Мокроусова.

²⁸⁷ Тут вилучено фрагмент документу про інформування командувача поліції безпеки та СД у Каринтії і Крайні, Нижній Штирії.

**Циркуляр керівника поліції безпеки та СД Р. Гейдріха
про підготовку до «вирішення єврейського питання» на
окупованій нацистами території**

25 січня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
847/41

Берлін, 25 січня 1942 р.

Командувачу поліції безпеки та СД,
інспекторам поліції безпеки та СД,
уповноваженим керівника поліції безпеки та СД,
службам у Парижі та Брюсселі,
оперативній групі керівника поліції безпеки та СД в Белграді,
службі керівника поліції безпеки та СД в Афінах,
оперативним групам А-Д.

Щодо: Вирішення єврейського питання.

У зв'язку з: немає.

Додаток: 1 фотокопія.

Як додаток пересилаю фотокопію замовного листа рейхсмаршала
Великонімецького Райху/Уповноваженого щодо чотирирічного плану та
голови ради міністрів оборони Райху від 31.7.1941 р. з проханням озна-
йомитись та до виконання. Згідно з ним я уповноважений підготувати
все необхідне з організаційної, предметної та матеріальної точки зору
для вирішення єврейського питання на територіях, що перебувають під
впливом Райху. Підготовчі роботи розпочато.

Гейдріх.

Райхсмаршал Великонімецького Райху, Берлін, 7.1942 р.²⁸⁸

Уповноважений щодо чотирирічного плану,

Голова ради міністрів оборони Райху.

Керівнику поліції безпеки та СД, групенфюреру СС Гейдріху.

Берлін.

На додаток до завдань, вже доручених Вами у своєму наказі від
24.1.[19]39, а саме забезпечити найбільш ефективне вирішення єврейсько-
го питання відповідно до обставин часу у формі виселення чи евакуації,
я цим уповноважую Вас здійснити всі необхідні приготування з органі-
заційної, предметної та матеріальної точки зору для повного вирішення
єврейського питання у областях німецького впливу в Європі. У випадку,
якщо це стосується компетенції інших центральних інстанцій, їх слід за-
лучати. Далі я уповноважую Вас надати мені загальний проект щодо по-
передніх організаційних, предметних та матеріальних заходів для здійс-
нення бажаного остаточного вирішення німецького питання.

Герінг²⁸⁹

²⁸⁸ Так у тексті.

²⁸⁹ Герінг Герман Вільгельм (1893–1945)) — райхсміністр авіації, райхсмаршал, обер-
групенфюрер СС і генерал поліції, президент Райхстагу. Із 1936 р.— головний
уповноважений з «чотирирічного плану» розвитку економіки Німеччини.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 269–270.

№ 61

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 170» керівника поліції безпеки та СД про вбивства євреїв на території Криму підрозділами оперативної групи D у першій половині лютого 1942 р.

18 лютого 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 18 лютого 1942 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

65 примірників, 51-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 170.

[...] ²⁹⁰ З 9 січня по 15 лютого у Сімферополі було схоплено і страчено понад 300 євреїв. Разом з ними кількість страчених у Сімферополі сягнула бл[изько] 10000 євреїв і на 300 більше, ніж кількість зареєстрованих євреїв. Також в зонах інших команд ²⁹¹ залежно від обставин було страчено 100–200 євреїв.

[...] ²⁹² З 1 по 15 лютого була страчена 1451 особа, з них 920 євреїв, 468 комуністів, 45 партизан та 12 мародерів, саботажників, асоціальних елементів. Загальна цифра на даний момент: 86682 [осіб]. [...] ²⁹³

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cypfers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 167–168.

²⁹⁰ Тут вилучено фрагмент документу про загальну ситуацію на території оперативної групи А, зокрема, на околицях Ленінграда (забезпечення продовольством і електроенергією, настрої населення, вплив пропаганди), політико-економічний стан на території, підконтрольній оперативній групі D.

²⁹¹ На півострові Крим.

²⁹² Тут вилучено фрагмент про боротьбу зондеркоманд із партизанами на Кримському півострові.

²⁹³ Тут вилучено фрагмент документу про ситуацію в сфері діяльності поліції безпеки і СД у Каринтії і Крайні, Нижній Штирії.

**Витяг із «Донесення про події в СРСР № 173» керівника
поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених
підрозділами оперативної групи С
за період з 14 січня по 12 лютого 1942 року**

25 лютого 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 25 лютого 1942 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

65 примірників, 51-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 173.

[...] ²⁹⁴ Оперативна група С: місцеперебування — Київ.

Зондеркоманда 4b в період з 14 січня по 12 лютого [1942 р.] здійснила 42861 страту за законами військового часу. Серед страчених були 649 політичних функціонерів, 52 саботажника і партизана, а також 139 євреїв. Цифра страт за законами військового часу, здійснених оперативною командою 5 з 12 січня по 24 січня 1942 р. включно склала 104 політичних функціонерів, 75 саботажників та грабіжників, і 8000 євреїв. Оперативна команда в минулі тижні розстріляла 173 політичних функціонера, 56 саботажників і мародерів, та 149 євреїв ²⁹⁵.

У Дніпропетровську останнім часом особливої уваги було надано боротьбі з професійними злочинцями. У співпраці з українською міліцією 4 лютого 1942 р. вдалося затримати 25 кримінальних злочинців, [деякі] з яких втекли з в'язниці. Серед затриманих знаходилися, між іншим, два головні виконавці масового вбивства та один [порушник], який [виготовляв] фальшиві документи, який мав особливе вміння до виготовлення українських та німецьких печаток. За період з 10 січня по 6 лютого 1942 р. у Дніпропетровську було розстріляно 17 кримінальних злочинців, 105 комуністичних функціонерів, 16 партизан та бл[изько] 350 євреїв. [...] ²⁹⁶

²⁹⁴ Вилучено фрагмент документу про загальну ситуацію на території, підконтрольній оперативній групі А.

²⁹⁵ Деталізована інформація щодо злочинів нацистів у Києві містилась у повідомленні Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників від 29 лютого 1944 р. Див.: Нюрнбергський процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов в семи томах. — М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959. — Т. IV. Военные преступления и преступления против человечности. — С. 40—50.

²⁹⁶ Вилучено фрагмент, присвячений ситуації в сфері поліції безпеки у Каринтії і Крайні.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 180.

№ 63

Витяг із «Донесення про події в СРСР № 190» керівника поліції безпеки та СД про кількість страт, проведених підрозділами оперативної групи С і D

8 квітня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV A 1 — В. №. 1 В/41 g.Rs.

Берлін, 8 квітня 1942 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

65 примірників, 51-й примірник.

Донесення про події в СРСР № 190.

[...] ²⁹⁷

Оперативна група С: місцеперебування — Київ.

За період з 1.3. по 3.4.1942 у зоні відповідальності командувача поліцією безпеки та СД в Україні було піддано особливому поводженню разом 1315 осіб. З них 185 політичних функціонерів, 121 шкідник, 1009 грабіжників.

Оперативна група D: місцеперебування — Сімферополь. [...] ²⁹⁸

У другій половині березня була страчена всього 1501 особа, з них 588 євреїв, 405 комуністів, 247 партизан, 261 асоціальний елемент, з циганами включно. На цей момент загальна цифра: 91678. [...] ²⁹⁹

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 274, 276.

²⁹⁷ Вилучено фрагмент документу про перелік опорних та зв'язкових пунктів поліції безпеки та СД на окупованій території СРСР, діяльність оперативної групи А та загальну ситуацію на підконтрольній їй території (забезпечення населення продовольством, епідеміологічна ситуація, ставлення населення до німецьких військ, пропаганда тощо).

²⁹⁸ Вилучено фрагмент документу про загальну ситуацію на півострові Крим (настрої населення, економічна ситуація, питання забезпечення населення продовольством тощо), діяльність партизанських груп.

²⁹⁹ Вилучено фрагмент документу про діяльність поліції безпеки та СД у Нижній Штирії.

**Звіт оперативної групи D командуванню 11-ї армії
про проведену роботу на території Криму та у районі
населених пунктів Таганрог — Федорівка**

16 квітня 1942 р.

Ставка, 16 квітня 1942 р.

Уповноважений керівника поліції безпеки та СД
при командувачі тиловою зоною групи армій «Південь».

Оперативна група D.
[Док.]³⁰⁰ № 1118/42.

До верховного командування 11-ї армії через Іс
при верховному командуванні 11-ї армії.

Щодо: діяльність оперативної групи D від 1 лютого 1942 р.
Документи: місцевий звіт від 31.1.1942 р., додатки: 2.

Щодо діяльності оперативної групи D в Криму та у районі Таганрогу —
Федорівки, про заплановані подальші завдання передається цей звіт із
проханням взяти до відома.

I. Діяльність з першого лютого 1942 р.

Місця дислокації та робочі приміщення команд порівняно з даними
у звіті від 31.1.1942 залишилися без змін. Діяльність оперативної команди
12 з місцеперебуванням у Федорівці у звітний період була значно обмеже-
на через сувору зиму. Наскільки віхола, що затягнулася, допускала роботу
поза стінами служби³⁰¹, команда була вимушена пересуватися за допомоги
упряжки коней та саней. Незважаючи на це, сфера діяльності змогла бути
розширена шляхом переведення підрозділів команд до Новозлатополя³⁰²,
Гуляйполя³⁰³ та Старого Керменчика³⁰⁴ також вдалось перевірити наступні
27 населених пунктів. Підрозділ команди, який, як було заявлено, був
призначений для зачищення середньої частини Криму, після тимчасово-
го переміщення, зумовленого новим наступом партизан, поки повернувся
до Херсона, до оперативної команди 12. Підрозділу зондеркоманди 10b
у Джанкої за домовленістю з Іс при командуванні армії було доручено

³⁰⁰ Вихідний номер документу.

³⁰¹ Місцеперебування команди.

³⁰² Новозлатополь — село у Гуляйпільському районі Запорізької області. У 1929 р.
стало центром Новозлатопільського єврейського національного району.

³⁰³ Гуляйполе — місто, центр Гуляйпільського району Запорізької області.

³⁰⁴ Нині село Старомлинівка Великоновосілківського району Донецької області. До
1947 р. мало назву Старий Керменчик.

охороняти смугу відводу залізниці після запровадження стану підвищеної небезпеки, зумовленої повітряними нальотами та висадкою парашутистів. Частини татарського загону самооборони, які постійно контролюються командою, базуються вдень і вночі на найнебезпечніших пунктах трикутників повороту локомотивів за 5 км північніше від Джанкою.

[II.] Робота поліції безпеки та СД:

а) загальне становище та настрої населення в Криму у звітний період визначалися факторами військових подій та складнощами з продуктами харчування. Після [періоду] спокою у лютому настрої населення значно погіршився із початком масових бомбардувань на сухопутному фронті в Криму, раптовою появою ворожих військових кораблів на південному узбережжі та посиленнями повітряними нальотами наприкінці лютого. Заходи з оборони, передусім будівництво бункерів та амбразур у Сімферополі, призвели до загального почуття пригніченості та страху. Але майже з середини березня той факт, що червоноармійці всупереч своїм великим зусиллям не досягнули своєї мети — захоплення Криму, навіть були відкинуті зі значними втратами, все більше заспокоює населення. Зокрема, поява нових німецьких частин, передусім танків, явно призвела до покращення настроїв та посилила довіру до німецького керівництва. Відвоювання Криму червоноармійцями навряд чи очікується. Скоріше навпаки, більша частина населення очікує німецького наступу на початку року з нетерпінням та великими надіями. Цьому сприяла також брехливість червоної пропаганди, яка у листівках та шляхом усної пропаганди подавала окупацію міст і окремих областей Криму як факт, що відбувся. Пригнічений настрої та страх перед більшовиками, крім прифронтової смуги існують у деяких місцях на узбережжі та в областях, яким загрожують повітряні нальоти. Поширення ворожих чуток знаходить тут все більше сприятливе підґрунтя, головним чином, якщо цьому сприяють місцеве незадовільне становище і помилки службових інстанцій.

Продовольчий стан відображений різними картинами. В сільській місцевості загалом немає серйозних труднощів з продовольством. Населення тут значною мірою ще зберігає продукти харчування у такому обсязі, що, здається, до нового врожаю немає серйозної загрози голоду. У містах навпаки, передусім у Сімферополі та Ялті, як і в окремих місцях узбережжя, існують вагомі проблеми із забезпеченням. Розподіл продуктів тут виключно обмежений. Доставка припасів з інших районів зазнає поразки, в основному через нестачу транспортних можливостей. Хлібні пайки мали бути частково знижені. Густий суп, який видають у кухнях для населення, в середньому поганий та має низьку поживну цінність. Сподівання на риболовлю не справдилися внаслідок холодних погодних умов, що встановилися у звітний період. Хоча на даний момент не можна казати про очевидний голод. За тієї умови, що органи влади вжили відчутні заходи щодо покращення становища та справедливого розподілу, населення виказує більше розуміння щодо труднощів з продовольством, обумовлених війною.

Але нелегальна торгівля, приховування продуктів з метою спекуляції та зростання цін і надалі процвітають. Значний міграційний рух з південного Криму [до північного триває далі]. Проголошення ліквідації системи колективного господарства зустрічає великий інтерес. В той час як реорганізація колективних господарств в общинні означає лише зміну назви, оголошення армії щодо наділення землею та винагороди за вислугу при боротьбі з партизанами та комуністами зустріли з великим піднесенням. Загалом щодо ставлення населення можна сказати таке: велика частина населення та залишки старої інтелігенції дивляться на Вермахт як на визволителя від єврейсько-більшовицького ярма та пов'язують з ним значні надії кращого майбутнього.

Водночас існує численний вагомий прошарок населення, який вичікує та ставиться до нового порядку зовсім пасивно. Вони охоче піддаються ворожим чуткам. У місті і на селі уважно слідкують за подіями на лінії фронту, складається враження, що падіння Севастополя та Керчі розв'язало сумніви в тому, що Вермахт затримається тут надовго.

Із зони діяльності айнзатцкоманди 12 надходять наступні повідомлення: а) щодо тривалого позитивного ставлення саме українського населення та відсутності жодних проблем з продуктами харчування; б) інтенсивна робота органів поліції безпеки в зоні виконання завдань сприяла тому, що на даний момент всі населені пункти в Криму перевірені по одному разу. Неодноразово були перевірені райони перешийків, де, за досвідом, раз за разом збираються ненадійні елементи. При цьому [перевірки] поліції безпеки спираються на широку інформаційну роботу. З цією метою було проведено чистки серед місцевої міліції, її було [упорядковано], створено систему зв'язкових і пунктів збирання донесень, та нарешті було досягнуто дієвої співпраці з населенням. Після того, як Крим було в основному зачищено від осередків опору та ворожих груп різного роду, все більше ведеться робота із знешкодження прихованих більшовицьких функціонерів. Найбільш примітний результат мала — на противагу здійсненим раніше великим акціям — раптова перевірка міста Феодосії. [Результатом] чотирьох великих облав в період з 5 по 20 березня 1942 р. стало затримання 52 агентів НКВС, комуністичних активістів і партизан. Успіх даної операції базується на ґрунтовній підготовці та методичній реалізації, що детальніше висвітлена в особливому донесенні (додаток 1).

При зачищенні Криму у звітний період, зокрема, досягнуто таких результатів:

1) Крим звільнено від євреїв. Лише в окремих випадках, особливо у північних районах, ще [раптово виявляють] невеликі групи. Як свідчить досвід, там, де євреї поодинокі могли заховатися за допомоги фальшивого посвідчення, рано чи пізно це стає відомо. Населення, що у переважній більшості вітає заходи проти євреїв, активно допомагає при цьому доносами. Це і зрозуміло, якщо враховувати, що Крим був особливим [ареалом] для єврейства. Про розвиток та вплив єврейства на Крим додається вичерпний звіт (додаток 2).

2) в районах перешийків було ліквідовано кілька осередків опору, серед них у Тоганаші³⁰⁵ — групу з п'яти комуністів, які відкололися від Червоної армії, щоб організувати рух опору. Вони вже призначили однодумців на відповідальні посади, провели різні акти саботажу та оголошеннями на стінах призвели до хвилювань. Інша група з шести осіб переслідувала українські національні прагнення, хоча не можна встановити наявності у них зв'язків з ОУН або групою Бандери. На таємних засіданнях погоджувалися заходи проти розпоряджень німецького Вермахту, та серед населення були хвилювання через широку пропаганду. Далі у Салах³⁰⁶ були затримані п'ятеро агентів НКВС, серед них три лейтенанти. Поряд з комуністичними функціонерами також були знешкоджені: українець [Щербань] [...] ³⁰⁷, якого залишили як керівника підривного відділу у Генічеську. Щербань ще під час німецького вступу знищив великий млин шляхом підпалу та підготував подальші руйнування. Обшук його помешкання виявив великі обсяги зброї, боеприпасів та вибухових речовин. Українець Федір Самара, співробітник НКВС у Генічеську, так само підпалив великі фабрики, серед них — великі підприємства з виробництва бавовни. С[амара] знову був призначений однією військовою частиною директором бавовняної фабрики. Червоноармієць [Касьянов]³⁰⁸, який мав доручення підірвати вокзал у Ново-Олександрівці та разом з мобілізованими партизанами знищити інфраструктуру залізниці. Хоча систематична перевірка у Центральному Криму через стан доріг була особливо ускладнена, тут так само пункт за пунктом досягли політичного спокою. При цьому було зроблене спостереження, що певна кількість комуністів з південного Криму перебралася до степової його частини, вважаючи, що їм там більше не загрожуватиме небезпека. У районному центрі Біюк-Онлар³⁰⁹ були розстріляні п'ятеро росіян, які брали активну участь у виселенні фольксдойче. Саме колишні села фольксдойче видаються такими, що певно є збірними пунктами для більшовицьких елементів. У Фріденсталі³¹⁰ була розстріляна певна кількість зв'язкових і посібників партизанських і терористичних груп. У Зуї³¹¹ та двох селах навколо була ліквідована терористична і диверсійна група, що мала багато зброї та вибухових речовин і призводила до хвилювань серед населення. За попередньою інформацією вона була організована звільненням з німецького полону червоноармійцем

³⁰⁵ Нині Солоне Озеро — село Джанкойського району Автономної Республіки Крим.

³⁰⁶ Нині Грушівка (до 1945 — с. Сали) — село у складі Судаської міської ради Автономної Республіки Крим.

³⁰⁷ Особу не ідентифіковано.

³⁰⁸ В тексті “Kosjanow”.

³⁰⁹ Нині Октябрьське — селище міського типу Красногвардійського району (до 1944 р.— Біюк-Онлар) Автономної Республіки Крим.

³¹⁰ Нині Курортне — село Білогірського району Автономної Республіки Крим.

³¹¹ Нині Зуя — селище міського типу Білогірського району Автономної Республіки Крим.

Туром, і до неї також належав бургомістр села Кентугай³¹². Обох, як і інших 19 членів угруповання було страчено. У Сімферополі було знайдено апарат для шпигунства³¹³. Арешт агента Устимова, псевдонім [Шуров], призвів до допиту його старшого³¹⁴ та росіянки [Скворцової], що були координаторами для агентів та постачали відповідні паролі для [передачі] військової інформації. Всі три особи після встановлення факту шпигунства були передані таємній польовій поліції.

У південно-західному Криму була зачищена низка сіл, що були відомі як очевидні опорні пункти комуністів. При цьому у більшості випадків виявлялося, що комуністичні елементи, судячи з усього, згідно наказу ховалися у цих населених пунктах прямо перед вступом Вермахту. Лише у населеному пункті Бююк-Озенбаш³¹⁵, який не зайнятий військовими, при русі [через населений пункт] було затримано 17 багаторічних членів партії, що обіймали керівні посади. Надалі був розстріляний бургомістр Кочкар-Елі, викритий як агент НКВС, як і одна комуністка, що приїхала із Севастополя і була головою міської ради. У тому ж [самому пункті] було заарештовано багато немісцевих осіб без перепусток, а також з трьома підробленими перепустками. Серед провідних комуністів були, серед іншого, знешкоджені: [Ібраїмов Альфа], керівник відділу розшуку НКВС, Таїров Юсуф, який підпалив сховище з продуктами харчування у Бахчисараї, [Амедов] Асан, комісар винищувального батальйону «Албат», [Пітворко] Костянтин, керівник [партизанського загону] «Севастополь», [Гурієнко], керівник штабу партизанського загону «Севастополь». Ці особи, а також одна жінка — агент партизан, були публічно страчені через повішення як застережний приклад.

У подальшому були затримані: Шабедін Мамутов, комісар винищувального батальйону Бахчисараю та інструктор освітньої справи у Бахчисарайському районі; Желілов — член винищувального батальйону, який вже працював бургомістром. Він розгорнув інформаційну мережу зв'язку з партизанськими групами у п'ятьох населених пунктах Албатського району³¹⁶, агентами якої стали надійні, хоча безпартійні сільські мешканці; 20 з них змогли заарештувати.

³¹² Нині Литвиненкове — село Білогірського району, підпорядковане Зуйській селищній раді Автономної Республіки Крим.

³¹³ Передавач.

³¹⁴ Керівника Устимова, старшого над ним.

³¹⁵ Нині Шасливе Бахчисарайського району — село (до 1945 р. мало назву Бююк-Озенбаш).

³¹⁶ До 12.05.2016 — Куйбишеве — селище міського типу Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим. Згідно постанови Верховної Ради України № 1352-VIII від 12 травня 2016 селищу було повернуто назву Албат, яку воно мало до 1945 р.

³¹⁷ Тут ідеться не про адміністративно-територіальну одиницю, а про п'ять дрібніших населених пунктів в околицях селища Албат.

Наковський, агент НКВС з села Дуванкой³¹⁸, який з 1918 р. був членом партії та при розкуркуленні поводив себе по-звірячому, Алієв, партійний секретар та політрук у винищувальному батальйоні, Чауш, член Верховної Ради Криму, Меметов, керівник червоної міліції Бахчисарая.

На південному узбережжі у Ялті в корні була придушена створена після зачищення міста комсомольська ланка, а провідну комсомолку Ліссу Нову³¹⁹ було страчено. У Сімеїзі був затриманий один із засновників радянської влади в Криму Яг'я Халій³²⁰. В Алупці як особливо небезпечні комуністи були виявлені та заарештовані фотограф [Пітін] та його дочка Тамара Пітін. Він був фотокореспондентом ТАРС, директором Союзу червоних фотографів та фотографом НКВС. Він мав посвідчення місцевої комендатури Алупки, яке дозволяло йому фотографувати в Алупці та в її околицях. Тамара Пітін працювала перекладачкою³²¹ при місцевій комендатурі в Алупці. Вона винесла низку офіційних документів комендатури, серед них — накази та пусті бланки зі службовими печатками, які були знайдені при обшуку у неї вдома. Крім того, вона зберігала певну кількість заяв цивільного населення до місцевої комендатури, щоб мати можливість чинити тиск на заявників. У східній частині Криму, крім вже згаданої великої акції у Феодосії, на перешийку Керченського півострова, недалеко від фронту, виявлено шість агентів НКВС, які ховалися у невеликих населених пунктах. Вони причетні до тисяч депортацій та вбивств. Один з них, Буряк, до недавнього часу був службовцем НКВС у Харкові. Під час його службової діяльності були розстріляні бл[изько] 5 тис. осіб, а ще понад 10 тис. — примусово виселені.

За межами Криму у зоні діяльності айнзацкоманди 12 був заарештований комісар [Геннус], який організував та навчив багато підривних і диверсійних груп. Крім цього, команді вдалося захопити та забрати непошкодженими російську підпільну радіостанцію³²² в Пологах, яка до останнього була на зв'язку з частинами Червоної армії, та ще один прихований радіопередавач у Мелітополі, який Вермахт вже давно розшукував.

3) У звітній період дуже інтенсивною була оперативна діяльність команд у справі боротьби з партизанами. Партизанський рух в Криму, незважаючи на атаки, які були здійснені у лютому і березні, жодним чином не затухає. Хоча кількість нападів на німецький та румунський військовий транспорт і окремих солдатів внаслідок заходів безпеки пішла на спад, але через це активність партизанів пішла в бік акцій та масових нападів на села з метою здобути продукти харчування. Продовольче становище партизан зовсім різне. У той час як в окремих групах відомі страшні випадки голоду, інші ще добре забезпечені продуктами та оснащені. Останнім часом групи все більше забезпечувалися продуктами

³¹⁸ Нині Верхньосадове (до 1945 р. — Дуванкой) — село Нахімовського району Севастопольської міської ради.

³¹⁹ Так в документі. За даними О. Круглова — Надія Лісанова.

³²⁰ Особу не встановлено.

³²¹ У тексті — “перекладачкою усного та письмового перекладу”.

³²² Радіо.

харчування, озброєнням та раціями з літаків Червоної [армії]. Загалом складається враження, що партизанські групи завдяки відомій обережності та постійній зміні їхнього місцеперебування у західній частині [Криму] та, відповідно, ретельному переховуванню та охороні їхніх найбільших укріплених осередків у східній частині Кримських гір хочуть врятуватися до весни від виявлення і знищення, оскільки тепла пора року надає їм кращі умови для укриття, забезпечення та диверсійної діяльності. Те, що тиша, яка настала, порівняно з попередніми місяцями, оманлива, засвідчує напад 26 березня 1942 р. на північ від Гурзуфа, при якому один фельдфебель³²³ та п'ять осіб передової частини з Ялти, які перевозили деревину, були вбиті партизанами і частково пограбовані. Діяльність оперативної групи по боротьбі з партизанами поширювалася, в основному, на три сфери: збирання даних про табори партизанських груп для операцій Вермахту; розвідка та боротьба з опорними пунктами, базами забезпечення та каналами інформації партизан шляхом використання агентів та власної розвідки; охорона населених пунктів, не зайнятих Вермахтом, яким загрожують партизани, або ж шляхів постачання загонами татарської самооборони;

а) майже всі табори партизан та партизанських груп на даний момент, часто в усіх деталях, розвідані командою. Дані було належним чином передано штабу із боротьби з партизанами при командуванні 11-ї армії, вони стали основою для результативних бойових дій німецьких та румунських військових частин, яким, крім цього, майже на весь час було надано провідників та татарські частини.

Серед іншого відбулися такі операції: в районі Карасубазара із залученням румун і татар були ліквідовані кілька таборів³²⁴, 68 партизан вбиті, 12 землянок знищені та захоплена численна зброя та техніка. На південь від Бахчисарая під час подібної операції були вбиті 73 партизани, серед них — 30 червоноармійців, 6 великих опірних пунктів та казарм знищені, захоплено багато матеріалів. На північний захід від Судака був знищений добре укріплений табір партизан та вбиті 42 партизани. На захід від Феодосії були захоплені в полон 16 партизан, серед них — один комісар батальйону та три офіцери підрозділу НКВС. Під час великої операції проти партизанських угруповань у місцевості Айлянми³²⁵, Чермалика³²⁶ та Бешуя³²⁷ були вбиті 353 партизани та захоплені або знищені великі запаси продовольства;

б) під час власної розвідки команд, що здійснювалася, в основному, разом із загонами татарської самооборони, було знищено багато невеликих опорних пунктів і партизанських груп. Захоплені зброя та предмети спорядження, а також [викриті] бази забезпечення партизан. Також

³²³ Старший сержант.

³²⁴ Ідеться про місця, де переховувалися партизани.

³²⁵ Нині село Поворотне Білогірського району Автономної Республіки Крим.

³²⁶ З 1948 р. — село Хмели, ліквідоване у 1960-ті рр.

³²⁷ З 1945 р. — село Дров'янка, ліквідоване у 1960-ті рр.

завдяки розшуковим заходам та арешту зв'язкових була знешкоджена певна кількість каналів зв'язку. Так, серед іншого 5.3.1942 біля села Миколаївка в Байдарському районі кілька службовців команди знищили в ближньому бою всю групу розвідки загону «Балаклава». У ущелині у 4-х км на північний захід від Феодосії 31.3.1942 р. підрозділ команди після короткого зіткнення захопив у полон комісара батареї та були вбиті чотири партизани, серед них — два офіцера.

У північному Криму була захоплена партизанська група з сімох осіб, які хотіли прорватися до України, щоб, ймовірно, [виконати] особливе завдання у Миколаєві.

У тій самій місцевості у подальшому під час операції були захоплені 15 партизан та один склад зброї. Завдяки швидкому реагуванню команд неодноразово були захоплені предмети, скинуті з парашутів. Так, підрозділ команди при висадці шести парашутистів 3.2.1942 попередив захоплення скинутих для них батарей [для радіостанцій], а також вибухових речовин. На північ від Сімеїзу розвідувальною групою внаслідок швидкої операції одразу після скидання була захоплена зовсім нова зброя, серед якої були кулемети та міномети, а також спорядження. В районі Алушти так само вдалося забрати парашут з продуктами харчування. У селах Миколаївка, Скеля та Саватка³²⁸ під час нічних операцій захоплені запаси продовольства, сховані партизанами в будинках. 23 березня разом з Вермахтом була здійснена каральна акція проти села Лакі під Бахчисараєм, яке постійно підтримувало зв'язок з партизанами, по ночах надавало їм прихисток та забезпечувало продуктами харчування. Під час акції був виявлений такий великий надлишок продуктів, що партизани могли прожити до нового врожаю. 15 головних [причетних], серед яких був бургомістр, були розстріляні, мешканці вивезені, а село спалено. В районі Алушти вдалося затримати Іваненка, одного з головних зв'язкових великого партизанського загону з бл[изько] 2 тис. осіб на південь від Баксана³²⁹, призначеного господарською командою Криму лісовим сторожем. Всього під час розвідувальних операцій команди та поза ними оперативною групою D були вбиті 1263 партизана;

в) розміщення татарських загонів самозахисту в гірських районах, не зайнятих Вермахтом, зарекомендувало себе як гарний захист населених пунктів та шляхів, яким загрожували партизани. Татарські добровольці при здійсненні цього захисту проявили себе якнайкраще. 1 лютого 1942 г. село Казанли³³⁰ було зайняте партизанами. Один [татарський загін самооборони] звільнив село та застрелив шістьох партизан та двох комісарів. Спроба захопити село Орталан³³¹ була відбита тамошнім [татарським загonom самооборони]. В ніч з 7-го на 8-е лютого 1942 г. на село Коуш³³²

³²⁸ Нині село Розсошанка Білогірського району Автономної Республіки Крим.

³²⁹ Нині село Міжгір'я Білогірського району Автономної Республіки Крим.

³³⁰ Населений пункт зник у 1940-х рр.

³³¹ Нині село Земляничне Білогірського району Автономної Республіки Крим.

³³² Нині село Шовковичне Білогірського району Автономної Республіки Крим.

напали 300 партизан і при цьому підпалили вісім будинків. Підрозділ Вермахту та місцевий татарський загін самооборони відбили напад. Напад на село Чокрак³³³, запланований в ніч з 8-го на 9-е лютого з метою звільнення 40 військовополонених був попереджений вчасною розвідкою. Менші напади на села Саватка, Скеля та Буюк-Узенбаш³³⁴ були відбиті місцевими татарськими добровольцями. 9 березня 1942 р. 500 партизан напали на населений пункт Баксан. Місцевий татарський підрозділ самооборони багато годин мужньо тримав оборону села, поки не прибула німецька частина. При цьому у них було вісім вбитих та троє важкопоранених. 200 партизан, які 24 березня 1942 р. напали на село Бешуй, були примушені до втечі місцевим татарським підрозділом самооборони ще до прибуття німецького підкріплення. Підрозділи татарських загонів самооборони зарекомендували себе при постійному несенні служби при охороні шляхів постачання узбережжя та при перекритті шляхів, що ведуть у гори.

4) У звітній період тривало вербування татарських добровольців та формування татарських частин самооборони. Про всю акцію щодо татар було детально повідомлено командуванню армії 27 лютого 1942 р. Кількість добровольців з того часу не дуже зросла. Згідно зі здійсненням побажань, викладених у листі пана головнокомандувача 4 лютого 1942 р., сформовані ще кілька татарських частин самооборони, що спиралися на їхні рідні села. Кількість рот завдяки цьому збільшилася до 16-ти, дві [роти], у Буюк-Озенбаші та Коккозах³³⁵, ще формуються.

[III.] Подальша запланована оперативна діяльність команд:

1) команди 10а та 12, задіяні в районі Таганрогу та Федорівки, продовжують свою діяльність та, крім цього, готові до подальшого просування.

2) зондеркоманда 10b з місцеперебуванням у Феодосії та підрозділи команди в Судаку та Джанкої далі проводять роботу у районі й також перебувають у розпорядженні для Керчі.

3) Зондеркоманда 11а після виконання своїх завдань у північній частині оперативного району переводить головну команду з Бахчисараю до села Коккози, щоб у тісному зв'язку з її підрозділами у Коуші, Ялті та Сімеїзі зайнятися зачищенням гірської місцевості по обидві сторони гряди Яйли та боротьбою з партизанами. Крім того, зондеркоманда 11а перебуває у розпорядженні для Севастополя.

4) Зондеркоманда 11b з місцеперебуванням у Сімферополі та підрозділи команди в Євпаторії, Карасубазарі та Алушті і далі працюють на своїй території та як [команди] 10а та 12 готові до подальшого просування.

За доруч[енням] Зайберт³³⁶, оберштурмбанфюрер СС

³³³ Нині село Родники Білогірського району Автономної Республіки Крим.

³³⁴ Буюк-Озенбаш, нині село Щасливе Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим.

³³⁵ Нині село Соколине Бахчисарайського району Автономної Республіки Крим.

³³⁶ Зайберт Вільгельм Юліус Генріх (1908–1976) — штандартенфюрер СС, у 1941 — липні 1942 рр. — заступник командира айнзацгрупи D.

Підстава для прочісування.

Спостереження, здійснені зондеркомандою 10b в процесі поліцейської роботи, дозволяють заключити, що на території міста Феодосія перебуває ще багато ненадійних та ворожих елементів. Внаслідок близького розташування до лінії фронту та лінії узбережжя саме тому здавалося необхідним перевірити місто з метою затримати та знешкодити всі ненадійні елементи. Те, що тут, у Феодосії, місті з бл[изько] 26 тис. жителів (у 1939 р. — 46 тис.), ще є багато відносно вороже налаштованих елементів, має своєю основою такі причини:

1) у мирний час Феодосія була базою Червоного Флоту, що, як відомо, складав особливу опору більшовизму. Населення мало економічні переваги через присутність службовців Червоного Флоту. Також між мешканцями та військовими флоту існували тісні особисті та сімейні зв'язки.

2) робота поліції безпеки та служби безпеки свого часу була вимушено перервана через вторгнення Советів.

3) з повторною окупацією міста більшовиками до Феодосії прибуло багато фанатично налаштованих комуністів з тих районів, які ще утримували більшовики, і де³³⁸ вони частково залишалися до повторного зайняття [міста] німецькими військами.

4) відповідно, у місті ще залишаються чи залишались службовці Червоної армії, особливо матроси, що були розосереджені та не могли втекти.

5) партизани, які ще розосереджено залишаються чи залишалися у горах, що межують з містом, мали у місті зв'язкових, що давали їм притулок або забезпечували продуктами та інформацією.

6) Червона армія постійно відправляє шпигунів з Керчі через лінію фронту до тилової зони армії. Судячи з досвіду, ці шпигуни шукають притулку у Феодосії. Тому потрібно було розпочати прочісування міської території. Оскільки у Феодосії багато працездатних людей не повідомляли про себе для виконання роботи³³⁹ і, тим самим, саботували роботу ортскоменданта в сфері відбудови, і надалі існувала небезпека, що Совети знову спробують здійснити висадку Феодосії, прочісування було розпочато невідкладно. Через невеликі сили зондеркоманди 10b місто не можна було оглянути за один раз. Тому місто було поділено на чотири райони, які перевіряли у різний час. Саме прочісування заплановане так: зовнішній контур кожного району раптово у ранкові часи має бути заблокований частинами Вермахту. На всіх великих вулицях всередині району, що перевіряється, мають бути розміщені інші підрозділи Вермахту, які мають попереджати переміщення з одного кінця вулиці до іншого. Слід уникати можливості для окремих осіб переміщатися з тих частин міста,

³³⁷ Без вказаного місцеперебування (нім. ohne Unterkunft).

³³⁸ У Феодосії.

³³⁹ Не реєструвалися як працездатні.

що ще не перевірені, до перевірених житлових кварталів, і назад. Район, який піддано обшуку, перевіряється великою кількістю розшукових підрозділів. З цією метою за кожним розшуковим підрозділом закріплюється конкретна частина міста, що складається з кількох житлових кварталів. Разом із ударним початком прочісування розшуковим підрозділом ця частина міста з високим ступенем вірогідності може вважатися такою, [де перевіркою] будуть охоплені всі наявні особи. Зустрічних осіб розшуковий підрозділ має перевіряти за такими пунктами: особливу увагу слід звернути на: безробітних чоловіків, придатних до військової служби, цивільних осіб без документів, що засвідчують особу, осіб, що ще не стали на облік в міській управі, військовослужбовців без посвідчення. При найменшій підозрі розшуковий підрозділ має заарештовувати людей. Службовці розшукового підрозділу зобов'язані обшукати затриманих та після цього доставити на місце збору. Розшуковий підрозділ далі зобов'язаний перевірити закріплені за ним будинки тощо на предмет зброї, [спекулятивних та награвованих] речей та, відповідно, конфісковувати знайдені речі. Розшуковий підрозділ сам складається з керівника з лав службовців команд поліції безпеки та СД, польового жандарма, одного службовця міліції та бл[изько] 10 службовців Вермахту.

Службовець розшукового підрозділу, призначений керівником, несе персональну відповідальність за здійснення прочісування. Підлеглі йому чоловіки мають беззастережно виконувати його розпорядження. Керівник розшукового підрозділу також зобов'язаний невідкладно повідомляти зондеркоманді про надзвичайні події. Після завершення прочісування розшуковий підрозділ одразу звітує зондеркоманді. Оскільки район, оточений Вермахтом, досить великий за площею, щоб забезпечити розшуковий підрозділ від перевезення полонених до служби на далеку відстань, створюється місце збору. Це місце обирається так, щоб воно знаходилося якомога ближче до центру відокремленого району. На це місце регулярно привозять осіб, затриманих окремими розшуковими підрозділами. Коли на місці збору накопичується багато арештантів, їх передають зондеркоманді для подальшої і остаточної перевірки. Місце збору охороняється спеціально призначеними військовослужбовцями (бл[изько] 30 осіб), які також надають конвой для транспортування полонених до місця перебування зондеркоманди. Один військовослужбовець призначається керівником місця збору. Затримані, переведені з місця збору до зондеркоманди, знову перевіряються службовцями команди, які призначені контролерами. Для цієї перевірки виділяються шість службовців СС молодшого командного складу. Остаточне рішення щодо того, що робити з арештантами, приймається після доповіді перевіряючого керівникові команди. Коли всі керівники розшукових команд завершили прочісування, про завершення блокування [району] за допомогою трьох білих сигнальних ракет буде повідомлено групам, що тримають оточення [району].

II. Проведення операції.

Після того, як планування операції з прочісування у загальних рисах було готове, було одразу розпочато її виконання. Першу облаву було проведено п'ятого березня. Напередодні за погодженням з [військовим

комендантом] Феодосії спочатку відбулася розмова з керівниками загороджувальних частин. При цьому були ретельно обговорені завдання загороджувальних частин та на плані міста окреслені загороджувальні кордони для кожного такого підрозділу. Для полегшеної координації загороджувальних підрозділів керівникові кожного з них давали із собою певну кількість [примірників] «Пам'ятки для загороджувальної частини». Далі їх слід було розподілити між підлеглими керівниками нижчої ланки. На додаток до цієї розмови відбулося навчання та чіткий інструктаж керівників розшукових підрозділів. Щоб полегшити їм роботу при здійсненні операції, наприкінці навчання їм було роздано «Пам'ятку для розшукового загону». Керівників розшукових підрозділів зобов'язали навчити своїх людей перед її початком. По закінченню цього навчання службовці СС молодшого командного складу, призначені контролерами, були ретельно проінструктовані.

Потім 5 березня було блискавично розпочато облаву. Був перевірений район I (див. карту)³⁴⁰. Для відгородження та прочісування у розпорядженні були бл[изько] 380 солдат. Розшукові підрозділи затримали 351 особу та доставили їх зондеркоманді 10b через збірний пункт. Із цих осіб 64 чоловіки, придатні для роботи та військової служби, були переведені до табору для військовополонених у Феодосії, тому що вони без роботи тинялися містом. 13 осіб, серед яких було чотири жінки, були направлені до в'язниці, всі інші були відпущені того ж дня. Серед 13 затриманих осіб були: чотири єврея, з них два — з підробленими паспортами (судячи з усього, вони були виготовлені власноруч), три єврейки, з них дві — з підробленими паспортами (ймовірно, виготовленими їхніми чоловіками), один партизан, один службовець НКВС, один чоловік, що переховував партизан, одна жінка, що переховувала партизан та піклувалася про них, один член Комуністичної партії, який відмовлявся від роботи, один чоловік, який при окупації Феодосії як цивільна особа вбивав і грабував німецьких солдатів, і вже розшукувався зондеркомандою 10b. Всі 13 осіб пізніше були страчені. Чоловік, який вбивав солдат, був публічно повішений на ринковій площі. При облаві була конфіскована певна кількість різних військових речей та спекулятивних товарів. Операція була завершена о 18.30.

Другу облаву було призначено на 9 березня 1942 р. Мали перевірити район II (див. карту). Цього разу вже о восьмій годині раптово розпочалася перевірка. Для прочісування та облави військовий комендант надав бл[изько] 360 військовослужбовців. Було заарештовано 447 осіб та передано їх для ретельної перевірки зондеркоманді 10b. 57 осіб, всі чоловіки, працездатні та придатні для військової служби, були переведені до табору для військовополонених, тому що вони не мали роботи. 15 осіб, серед них п'ять жінок, були переведені до в'язниці для подальшого особливого утримання³⁴¹. Всі інші заарештовані були звільнені того ж дня. Серед цих 15-ти осіб були: шість євреїв, з них три — з паспортами, підробленими

³⁴⁰ Тут і далі карти при документі відсутні.

³⁴¹ Імовірно, тут ідеться про подальшу страту цих осіб.

НКВС, три єврейки, одна жінка, що вкрала багато військового майна, один старший лейтенант російської армії в цивільному одязі (відбився [від армії], скоріше за все таки партизан), два службовці НКВС, одна шпигунка 19-ти років, що перейшла лінію фронту із завданням противника (її шукали вже кілька днів), один член Комуністичної партії, який раніше був дуже активним та ухилявся від роботи. Всіх 15 осіб після детального допиту було розстріляно. Також при цій облаві вдалося конфіскувати різне військове майно, спекулятивні та награвовані речі. О 17-й годині друга облава завершилася.

Третю облаву було проведено 13 березня 1942 р. Цього разу перевіряли район III (див. карту). Облаві передували звичні розмови з керівниками підрозділів Вермахту, розшукових частин та тими, хто перевіряє. У розпорядженні Вермахту було 350 осіб. Рівно о 8-й годині ранку знову блискучо розпочалося прочісування. 257 осіб були направлені для перевірки, із них 23 чоловіки, придатні до роботи і до служби, що не мали роботи, були передані до табору для військовополонених; 17 осіб було передано до в'язниці, а інші відпущені того ж дня. Серед цих 17 осіб були: три євреї, вісім єврейок і дітей, один політрук (у цивільному одязі, відбився [від армії]), три службовці НКВС, два чоловіки, що займалися грабунком. З цих 17-ти осіб 15 пізніше було страчено. Двох було відпущено тому, що пограбування неможливо було довести. Також при цій третій облаві було захоплено спекулятивні та награвовані речі у різному обсязі. Ця третя облава завершилася о 16-й годині.

20 березня було обшукано IV-й і водночас останній район за допомогою 350 солдатів. При цій четвертій облаві 54 особи було приведено до перевірки, із них 11 чоловіків були передані в табір для військовополонених як безробітні; 7 осіб направили до в'язниці. Серед цих семи осіб були: три євреї, три комуністи та такі, що ухиляються від роботи, один провідний співробітник НКВС. Всі сім осіб пізніше були повішені після детального допиту. При цій облаві було конфісковано мало спекулятивних товарів. О 13-й годині цю операцію вже було завершено. Цим завершилося прочісування міста Феодосія. Результат загалом може бути позначений як задовільний.

III. [Результати].

З точки зору поліції безпеки практично всі будинки міста були оглянуті та всі особи перевірені. Ненадійні елементи були усунуті з міста та знешкоджені. Завдяки цьому рівень безпеки у місті значно підвищився. У разі раптового нападу Советів на місто завдяки командуванню німецьких частин забезпечено значний захист зі сторони тилу. З виховної точки зору прочісування міста задовільно вплинуло на його населення. Вже при останній облаві було чітко встановлено, що придатне до праці населення перебуває на шляху пошуку роботи. Тому місцевий комендант вважає що може приступити до робіт по відновленню [міста] у значно більшому обсязі, ніж раніше. [...] ³⁴²

³⁴² Вилучено додаток № 3 до донесення із статистичними даними про розподіл єврейського населення у населених пунктах Криму, його соціальну структуру, вплив на різні сфери місцевого управління.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 314–328. Фрагменти російською мовою опубл. Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. IV.— Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2010.— (Укр. 6-ка Холокоста).— С. 97–110.

№ 65

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 1» керівника поліції безпеки та СД про облави у м. Феодосії та виявлення поховання 15 німецьких солдатів

1 травня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
— Командний штаб —

Берлін, 1 травня 1942 р.

Повідомлення з окупованих східних територій № 1.

[...] ³⁴³

Комуністи: зосереджена робота із знешкодження комуністичних елементів, організована на основі добре функціонуючої системи інформування, демонструє такі результати: серед великих акцій можна назвати лише [заходи] в районі Феодосії, де після успішних великих облав були перевірені, власне, прилегле узбережжя та кілька великих населених пунктів, як Старий Крим та Коктебель. Після цього ця територія може вважатися вільною. У Феодосії були знайдені похованими 15 німецьких солдатів, які були вбиті червоними при взятті міста. Вісім осіб, серед яких дві жінки, що можуть бути [визнані такими, що мали] відношення до вбивства та пограбування німецьких солдатів, розстріляні.

[...] ³⁴⁴

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 333.

³⁴³ Вилучено фрагмент документу про стислий виклад подій, а також з характеристикою ситуації у зоні дії оперативної групи А в Білорусії, партизанський рух в зоні дії оперативної групи С на Кримському півострові.

³⁴⁴ Вилучено фрагмент документу про економічну ситуацію, національне питання у Білорусії (мова, самоідентифікація тощо), співіснування із представниками інших етнічних груп, передусім з поляками.

Директива Головного управління імперської безпеки про внесення технічних змін до конструкції машин, призначених для масового знищення людей газом

5 червня 1942 р.

II D3 a (9) — Nr. 214/42 g.Rs.
Єдиний примірник.

Берлін, 5 червня 1942 р.
[штемпель: таємна справа
державного значення!]

I. Записка:

Щодо: технічні зміни до машин спеціального призначення, що перебувають у використанні та процесі виготовлення³⁴⁵.

Наприклад, з грудня 1941 р. трьома машинами було опрацьовано 97000³⁴⁶, без того, щоб мати дефіцит [цих] транспортних засобів. Відомий випадок вибуху в Кульмгофі³⁴⁷ слід розцінювати як поодинокий. Його причину слід шукати в помилці у правилах експлуатації. Для попередження подібних нещасних випадків відповідним службам були дані особливі інструкції. Їх дотримувалися так, що рівень безпеки був значно підвищений. Подібний, вже отриманий до цього моменту, досвід дозволяє звернути увагу на наступні доцільні технічні зміни:

1) щоб зробити можливим швидке надходження СО при уникненні надвисокого тиску, потрібно на верхній задній стінці розмістити дві відкриті щілини габаритною шириною 10 на 1 см. Їх слід супроводити ззовні

³⁴⁵ Газовий автомобіль (Gaswagen) — спеціально переобладнаний для знищення людей за допомогою вихлопних газів. Вперше застосований у Польщі (вересень 1939 — червень 1940), де зондеркоманда під керівництвом Ланге використовувала трейлер під назвою «Кайзер кафе» (Kaisers Cafe). Вбивство людей здійснювалося за допомогою монооксиду вуглецю, що випускався з балонів. Після відвідін Східного фронту рейхсфюрер СС Гімлер розпорядився розробити метод масового знищення людей в «похідних умовах». У 1941 р. була створена робоча група під керівництвом начальника Кримінально-технічного інституту А. Відмана. Вона розробила проєкт автомобіля із герметичним фургоном, в який була виведена трубка для вихлопу. Після завантаження 25–60 осіб машина рушала і через 10–15 хв. наступала болісна смерть від отруєння. Під час Другої світової війни використовувалося два типи газових автомобілів: 3-тонний на 50 осіб («Diamond Reo», «Opel Blitz», «Renault») і 5-тонний на 70 осіб («Saurer/Magirus»). Всього в розпорядження айнзатцгруп було передано понад 30 газових автомобілів для використання на території Польщі, Югославії, УРСР, Білорусії та ін. За їхньою допомогою вбили від 250 до 300 тис. осіб. Див.: Залесский К.А. СС. Самая полная энциклопедия. — М., Яуза-пресс, 2012. — С. 329–330.

³⁴⁶ Тут ідеться про 97 000 тїл.

³⁴⁷ Кульмгоф (Kulmhof нім.) — німецька назва польського міста Хелмно (Chełmno польськ.), де було організовано перший концентраційний табір для євреїв та циган на території Польщі, розташований у 70 км на захід від м. Лодзь. Масові вбивства у таборі були розпочаті у грудні 1941 р., загальна кількість загиблих у таборі за час його існування — понад 320 тис. осіб.

легко рухомими клапанами, щоб компенсація можливого надвисокого тиску відбувалася самостійно;

2) завантаження машин складає зазвичай 9–10 [осіб] на м². Для великогабаритних спеціальних машин [фірми] «Saureg» експлуатація у цій формі неможлива тому що, хоча при цьому не відбувається перевантаження, але прохідність [машини] по бездоріжжю буде значно знижена. Тому вбачається необхідним зменшення площі завантаження. Це досягається скороченням кузова на один метр. Цю існуючу проблему не можна усунути, як раніше, скороченням кількості при завантаженні. За зменшення кількості³⁴⁸ потрібна більша тривалість роботи, тому що вільний простір також необхідно заповнити СО. Навпаки, при зменшеній площі завантаження достатньо меншого часу для робочого процесу, тому що [всередині] відсутній вільний простір. При обговоренні з фірмою-виробником з її боку було вказано на те, що скорочення кузова фургону призведе до небажаного зміщення центру ваги. Було наголошено, що відбудеться перевантаження переднього моста. Але на практиці вирівнювання зміщення центра ваги мимоволі відбувається через те, що вантаж під час робочого процесу рухається до задніх дверей і переважно там розташовується. Таким чином додаткового навантаження переднього моста не відбувається;

3) з'єднувальні шланги між вихлопом та фургоном часто іржавіють наскрізь через роз'їдаючу дію рідин, що потрапляють всередину. Щоб цього уникнути, наповнювальний патрубок необхідно розташувати так, щоб наповнення відбувалося зверху вниз. Цим самим буде попереджене затікання рідини;

4) для зручності очищення транспортного засобу в підлозі, в центрі, слід зробити отвір для стоку, що щільно закривається. Кришка стоку діаметром від 200 до 300 мм матиме сифонний клапан, так що більш розжижена рідина зможе стікати під час роботи. Для уникнення засмічення для відводу слід передбачити сито. Більш щільне сміття при очищенні машини може бути змите через великий отвір стоку. Підлога фургона має бути трохи нахилена в бік стічного отвору. Тим самим слід досягти того, щоб вся рідина стікала безпосередньо до середини. Так буде максимально попереджене затікання рідини у труби;

5) вже запроваджені віконця для спостереження можна прибрати, оскільки вони практично ніколи не використовуються. При виготовленні нових машин відмова від вікон дозволить відчутно зекономити робочий час з огляду на складність їх розміщення та герметичну ізоляцію;

6) освітлювальні прилади необхідно захистити від пошкоджень надійніше, ніж раніше. Залізні ґрати слід зробити вигнутими над лампами так високо, щоб унеможливити пошкодження скла лампи. Виходячи з практики було запропоновано прибрати лампи, оскільки вони, імовірно, ніколи не використовуються. Але досвід довів, що при зачиненні задніх

³⁴⁸ Тут ідеться про кількість людей в кузові машини.

дверей при настанні від цього темряви відбувався сильний рух вантажу³⁴⁹ у бік дверей. Це пояснюється тим, що вантаж при темряві, що наступає, прагне до світла. Це ускладнює зачинення дверей. Більш того, було встановлено, що завжди, коли зачиняються двері, виникає шум, можливо, у зв'язку з тривогою через темряву. Тому доцільно, щоб освітлення було увімкнене до та протягом перших хвилин роботи машини. Освітлення також є перевагою при роботі вночі та при очищенні внутрішньої частини кузова;

7) щоб досягти швидкого та легкого розвантаження транспортного засобу слід встановити висувну решітку. Її слід супроводити невеликими колесами із залізними рейками. Висування та засування має відбуватися за допомогою канатної лебідки, що розташована під машиною. Фірма, що уповноважена розробити установку, на даний момент вважає, що цей варіант не можна виконати, через брак сил та матеріалів. Слід поставити питання про реалізацію цього варіанту іншою фірмою. Викладені технічні зміни щодо машин, що зараз перебувають в експлуатації, потрібно додатково виконати лише тоді, коли машина має зазнати окремого значного ремонту. Викладені зміни необхідно по можливості передбачити для десяти машин, які доручено виготовити фірмі «Saurer». Оскільки фірма-виробник у обговоренні наголосила, що конструктивні зміни на даний момент неможливі, або можливі лише у дуже незначному обсязі, слід спробувати щонайменше одну машину із десяти оснастити в іншій фірмі усіма нововведеннями та змінами, що постали в результаті практики. Я пропоную доручити виготовлення одного екземпляру фірмі у Гогенмауті³⁵⁰. В залежності від обставин, слід розраховувати на виготовлення машини, відстрочене у часі. Її слід тримати наготові та, відповідно, використовувати, не лише як зразок, а й як резервну робочу машину. При випробуванні потрібно наступні транспортні засоби один за одним вилучати з використання та перебудовувати згідно із зразком.

II. Надано керівнику групи II D, оберштурмбанфюреру СС Рауфу з проханням взяти до відома та подальшого прийняття рішення.

За доруч[енням] Юст.

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 349–351.

³⁴⁹ Ідеться про переміщення людей в кузові, які в приступі страху в умовах темряви кидалися до дверей.

³⁵⁰ Гогенмаут (Hohenmauth нім.) — нині місто Високе-Мито у Чехії (Vysoké Mýto чеськ.).

**Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій
№ 6» керівника поліції безпеки та СД про проведення
підрозділами оперативної групи С операцій проти
партизан у Чернігові, Миколаєві та Горлівці**

5 червня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД.
— Командний штаб —

Берлін, 5 червня 1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 6.

[...] ³⁵¹

В зоні дії айнзатцгрупи С:

[...] У зоні дії командування ³⁵² в Чернігові були заарештовані 288 осіб, які підозрюються причетності до партизанської діяльності, серед них член партії, який знищив великі обсяги зерна.

У зоні дії командування в Миколаєві зійшли з рейок кілька залізничних вагонів, причому була поранена певна кількість військових. Диверсанти, 13 осіб, серед них — імовірний керівник групи, були заарештовані.

У зоні дії командування у Горлівці наприкінці квітня — на початку травня 1942 р. було здійснено багато значних операцій проти партизан та комуністів. 727 осіб з 1038 заарештованих зазнали особливого поводження ³⁵³, серед них знаходився 461 партизан, члени винищувальних батальйонів, диверсанти та мародери, а також кілька комуністичних активістів та агентів НКВС. [...] ³⁵⁴

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 353–360.

³⁵¹ Вилучено фрагмент документу про діяльність загонів поліції у Литві і Білорусії.

³⁵² Тут і далі йдеться про командування, що керувало підрозділом оперативної групи у згаданих містах.

³⁵³ Під «особливим поводженням» розумілася, як правило, страта.

³⁵⁴ Вилучено фрагмент донесення про стан церкви в Білорусії, загальну ситуацію в Естонії, Латвії, Литві, передусім про економічний стан, настрої населення, націоналістичний рух, загальний стан на не окупованій частині СРСР. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 20–22.

№ 68

Оперативний наказ № 20 керівника поліції безпеки та СД про проведення переобліку страчених на окупованих східних територіях осіб

4 липня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
IV D5³⁵⁵ — В. №г. 2686 В/42³⁵⁶ г. Таємно!
Командний штаб.

Берлін, 4 липня 1942 р.

Оперативний наказ № 20.

Щодо: Загальний огляд щодо особливого поводження з особами.

Оперативні групи та командири поліції безпеки та СД та командувачі поліції безпеки та СД з 1 липня 1942 р. щомісячно подають кількість осіб, які підлягають особливому поводженню з ними в межах заходів з наведення порядку³⁵⁷ поліції безпеки згідно з таким поділом: 1) партизани; 2) комуністи і функціонери; 3) євреї; 4) психічнохворі; 5) інші подібні до них елементи, ворожі до держави; загальна кількість, попередній стан, остаточна загальна кількість. Оперативні команди надсилають донесення своїм оперативним групам для формування та складання загальної місячної статистики.

Командири поліції безпеки та СД з метою пришвидшеного доведення до відома надсилають свої донесення безпосередньо до командного штабу при одночасному інформуванні своїх командувачів. Повідомлення слід по можливості додавати до загальної звітності. Оскільки у попередніх донесеннях окремих служб не зроблено різниці між особливим поводженням, що провадилося, власне, службами поліції безпеки та СД і таким, що застосовувалося в ході здійснення інших операцій, необхідно повідомити в одному підсумковому загальному огляді щодо [випадків] особливого поводження, що мали місце до 30.6.1942 р. У пізніших повідомленнях³⁵⁸ слід по можливості триматися передбачуваного поділу. Загальний огляд ситуації до 30.6.1942 прошу переслати до 1.10.1942.

За доруч[енням] підп[исав] Мюллер

Отримувачі:

керівникам оперативних груп В та D з виготовленням примірників для оперативних команд та зондеркоманд;

керівникам поліції безпеки та СД у Ризі та Києві;

всім командирам поліції безпеки та СД в Остланді³⁵⁹ та в Україні.

³⁵⁵ Управління IV D5.

³⁵⁶ Вихідний номер документу.

³⁵⁷ В документі дослівно: «заходів з умиротворіння» тобто в межах операцій по наведенню спокою серед населення.

³⁵⁸ Після 30 червня 1942 р.

³⁵⁹ Під терміном «Остланд» (нім. Ostland, «східна країна» або «східна земля») розумілися, передусім Естонія, Латвія, Литва.

№ 69

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 7» керівника поліції безпеки та СД про розстріли співробітниками НКВС населення в районі Керчі за підозрою у співпраці з нацистами

12 червня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
Командний штаб.

Берлін, 12.6.1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 7.

А. Противник і виконавча діяльність.

Становище в районі Керчі: підкоманда оперативної групи D повернулася до міста разом з військами ще під час боїв та одразу розпочала роботу. Дві інші підкоманди згідно з поточним завданням здійснювали перевірку шойно звільнених населених пунктів на Керченському півострові, як і населення, що до цього моменту втекло і тепер поверталось назад.

Розшуки в Керчі виявили, що Совети в період повторної окупації³⁶⁰ завзято шукали сліди німецької діяльності. З цією метою до Керчі було перекинуто величезний загін функціонерів НКВС, з якого за даними населення 60 [осіб] загинуло тоді ж, у січні, через попадання важкої бомби до будівлі НКВС. Всі особи, які співпрацювали з німцями, були розстріляні, причому співробітники НКВС показали себе надзвичайно добре поінформованими. Проти службовців підкоманди 10³⁶¹ були влаштовані показові судові процеси. Були залучені найкращі активісти і пропагандисти для того, щоб переконати населення, яке [позитивно] сприйняло німців при першому їхньому вступі [до міста].

[...] ³⁶²

³⁶⁰ Ідеться про Керченську десантну операцію наприкінці грудня 1941 — січня 1942 р.

³⁶¹ Оперативної команди D.

³⁶² Тут вилучено фрагмент документу про партизанську діяльність, кількість і становище євреїв у Латвії до війни, загальну ситуацію в Україні та в Криму, ставлення населення, вивезення робочої сили до Райху, ситуацію на не окупованій території СРСР, передусім про виготовлення озброєння. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 23–36. Переклади російською мовою окремих німецьких документів, що були надані Міжнародному військовому трибуналу у Нюрнберзі представниками СРСР, зберігаються в ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22.

№ 70

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 12» керівника поліції безпеки та СД про розкриття спроби втечі групи радянських офіцерів із табору для військовополонених у Володимир-Волинському, вбивство євреїв у Шацьку та Златополі

17 липня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД. Берлін, 17 липня 1942

— Командний штаб —

[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 12.

А. Противник та питання здійснення³⁶³.

[...] ³⁶⁴

Євреї (Україна): в окрузі Володимира-Волинського вдалося знешкодити партизанську групу, яка планувала повстання у місті та звільнення 8 тис. полонених радянських офіцерів з місцевого табору для офіцерів. Акція мала бути проведена за допомоги гетто (бл[изько] 15 тис. євреїв) та багатьох більшовицьких агентів, що ще залишалися в місті. Більша частина полонених офіцерів з цією метою вже виготовила гострі ножі з розбитих залізних шоломів. Під час вжитих поліцейських заходів були знайдені 36 комуністичних функціонерів та 76 єврейсько-більшовицьких офіцерів, серед них — політкомісари як підбурювачі. Комуністичні агенти та 76 єврейських офіцерів були страчені³⁶⁵. Також знешкодження цієї партизанської групи задовільно вплинуло на позицію і настрої населення. В Умані була заарештована одна єврейська жінка-лікар, яка до цього працювала при Червоній армії та потрапила у полон німецьких військ. Після своєї втечі з табору для полонених вона працювала лікарем в одному дитячому будинку в Умані під несправжнім прізвиськом. Можливість доступу до табору для військовополонених вона використовувала з розвідницькою метою.

В районі Шацька внаслідок раптової короткої облави поліцейської команди була здійснена акція з відплати та зачищення, в ході здійснення

³⁶³ Поліцейських заходів.

³⁶⁴ Вилучено фрагмент про мережу організації ОУН у Північній Буковині.

³⁶⁵ У тексті дослівно: «зазнали спеціального поводження».

якої були розстріляні 240 євреїв та комуністів. Під Златополем були розстріляні 14 євреїв та єврейок, після того, як їх було знайдено у таборі в лісі, і вони намагалися втекти. [...]»³⁶⁶

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 384–385.

№ 71

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 13» керівника поліції безпеки та СД про проведення у Києві арештів членів підпільної комсомольської організації

24 липня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
Командний штаб

Берлін, 24.7.1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 13.

[...]»³⁶⁷

Нелегальний комуністичний рух: у межах операції командувача поліції безпеки та СД у Києві з розкриття нелегальної комсомольської організації у Києві (порівн. «Повідомлення з окупованих східних територій № 5») було заарештовано понад 100 членів організації. Серед затриманих виявлений керівник організації та його найближча співробітниця, а також керівники семи районних комітетів, 15 зв'язкових та два члени Центрального комітету³⁶⁸.

Про заарештованих — ідеться про майже повністю освічену молодь обох статей, яка вчилася або ще вчиться. Серед іншого вони мали своїм завданням всередині своїх навчальних закладів вербувати нових членів та здійснювати антинімецьку пропаганду. Один із затриманих працював як слюсар-водопровідник при командувачі поліції безпеки та СД та мав від організації завдання поіменно встановити всіх службовців та перекладачів

³⁶⁶ Вилучено фрагменти про формування адміністрації та самоуправління в Естонії та Латвії, забезпечення продовольством, ситуацію в не окупованих областях СРСР. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, арк. 60–68.

³⁶⁷ Вилучено фрагмент про партизанську діяльність на окупованих східних територіях у умовах змін на фронті.

³⁶⁸ Можливо сформованого Центрального комітету підпільної організації.

служби³⁶⁹ та з'ясувати їхні житлові адреси³⁷⁰. В межах міста Києва з дев'яти сформованих районних комітетів не мали своїх очільників лише два. Створення нелегальної комсомольської організації було розпочато у січні 1942 р. Вона підпорядковувалася Комуністичній партії у Києві та звітди отримувала інструкції. [...]»³⁷¹

Німецькою мовою оубл Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 389–390.

№ 72

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 14» керівника поліції безпеки та СД про мародерство та насилля румунських військовослужбовців у Криму

31 липня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
Командний штаб

Берлін, 31.7.1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 14

[...]»³⁷²

Моральний настрій населення поблизу Керчі значно погіршився через поведінку румунських окупаційних військ тому, що румунські війська неодноразово за малоцінні предмети побутового вжитку пропонують небагато високу ціну в продуктах харчування, що справляє на населення враження, що у окупаційних військ є надлишок таких продуктів як борошно, пшениця тощо. Також на цій території негативний вплив чинить нестримана поведінка румунських військових частин, які перейшли

³⁶⁹ Місцевої служби поліції безпеки та СД у Києві.

³⁷⁰ В тексті дослівно: «квартири».

³⁷¹ Вилучено фрагмент документу про загальну політичну ситуацію і моральний настрій населення на Західній Україні (передусім на Волині, на Поділлі), у тилівій зоні групи армій [«Південь»], вплив на нього пропаганди противника, економічний стан окупованої території України, відправлення українців на роботи до Німеччини, загальну характеристику ситуації на не окупованій території СРСР, зокрема у м. Ленінграді. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 1–23.

³⁷² Вилучено фрагмент про партизанську діяльність у Білорусії, Латвії, Західній Україні, український націоналістичний рух, диверсії на залізницях у зонах відповідальності оперативних груп В і С, настроїв населення у тилівій зоні груп армій «Центр», забезпечення населення у Криму.

також до крадіжок, мародерства, пограбування та зґвалтування жінок і дівчат, у яких також іноді брали участь офіцери. [...]»³⁷³

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 400.

№ 73

Донесення командира зондеркоманди командувачу прифронтового району групи армій В про боротьбу із партизанами у північній частині прифронтового району

15 серпня 1942 р.

Зондеркоманда

Уповноваженого керівника поліції безпеки

Ставка, 15.8.1942 р.

та служби безпеки при

Таємно!

командувачі [підрозділу безпеки]

та командувачі прифронтового району [групи армій] В.

Командувачу прифронтового району В.

Щодо: донесення щодо діяльності оперативної команди поліції безпеки та СД у зв'язку із зачищенням північної частини прифронтового району.

Зондеркоманда поліції безпеки та СД розпочала свою діяльність 9 липня 1942 р. із перевірки табору для інтернованих у Конотопі. В той же час у Конотопі були перевірені райони [В'язового], Конотопу, [Батурина] та Кролевця, як і частини прилеглих районів, і зокрема [шосе], 17 та лінія залізниці Бахмач-Ворожба. Всього у Конотопі були перевірені 808 осіб, з них 318 — розстріляні. Після підготовки перевірки районів Шостки, Ямполя, Середини-Буди та Хильчичів 16 липня була здійснена перевірка. Були заарештовані 658 осіб, з яких 215 розстріляні. 20 липня команда відправилася до Ямполя, щоб працювати в цьому районі. Бл[изько] 19-ї години команді СД повідомили про появу великих партизанських груп у лісовому масиві на південь від залізничної станції Ямпіль. негайно від-
ряджена розвідувальна група СД встановила, що йшлося про угруповання

³⁷³ Вилучено фрагмент про зростання бажаних виїхати на роботи до Німеччини начебто через сприятливі умови для роботи у Райху, про які писали у листах на Батьківщину кримчани, що вже виїхали до Німеччини.

Ковпака³⁷⁴, чисельністю бл[изько] 700–1000 осіб, що зайняла позицію в лісі, щоб виступити на північ. На цій підставі команда СД зайняла позицію на залізничному насипі між Ямполем, залізничною станцією Ямпіль та селом Усок та з настанням темряви мала коротке зіткнення з передовою частиною бандитів. Повідомлення щодо появи бандитів невідкладно надійшло через місцеву комендатуру Ямполь до 105-ї [угорської піхотної дивізії]. Банда Ковпака між 6 та 8 годинами у повному складі відійшла між селами Усок та в ліс, у напрямку Шатрища.

Оскільки через появу банди Ковпака більшість сіл Ямпільського району були зайняті противником, операція поліції безпеки, в основному, була відкладена, і команда СД приєдналася до роти туркестанського батальйону пана майора Бергена.

24 липня [1942 р.] за наказом пана генерала Фрідерічі відбувся поділ команди. Одна група була приєднана до бойової групи Тімара, в той час як інша група була включена до бойової групи Цвісслера. 26 липня відбувся огляд Новгород-Сіверського, де з 39 затриманих осіб були розстріляні 15. В тому ж місці у співробітництві з таємною польовою поліцією були перевірені евакуйовані з районів навколо Знобі³⁷⁵ та загалом розстріляні 186 осіб.

Під час тимчасової співпраці в операції з бойовою групою Цвісслера був перевірений район Понорниці та заарештована 91 особа, з яких 41 — розстріляна. При перевірці інших районів у зоні проведення операції бойовою групою Цвісслера з'ясувалося, що партійні функціонери, що ще там проживали, всі виключно входили до складу бандитських угруповань. Тому робота над цим могла бути передана таємній польовій поліції.

Оскільки підполковник Цвісслер створив моторизовану групу, команда взяла на себе розвідку цієї групи. У цій діяльності, відповідно, були точно встановлені місцеперебування бандитів та їхні маршрути, та після [отримання] результатів розвідки СД відряджений моторизований батальйон.

Підрозділ команди при групі Тімара, що діяв під керівництвом унтерштурмфюрера СС Гюша, брав активну участь у трьох боях. 84 бандити при цьому були застрілені. Після цього відбулася перевірка поліцією безпеки районів Хильчичів, Ямполь та Середини-Буди. У цих трьох районах були заарештовані 1758 осіб, з яких розстріляні 649.

До цього моменту у частинах прифронтової зони, зачищених зондеркомандою поліції безпеки та СД, заарештовані 3624 особи, з них 1508 розстріляні. 2116 осіб при цьому були звільнені. У випадку 423 розстріляних — йшлося про осіб, які або воювали зі зброєю в руках як бандити, або надавали бандитським угрупованням послуги інформаторів та допомагали при пунктах продовольчого забезпечення. Інші були політичними

³⁷⁴ Ковпак Сидір Артемович (1887–1967) — із 1940 р. — голова Путивльського райвиконкому. Після початку війни — командир Путивльського партизанського загону, із 22 серпня 1942 р. — партизанського з'єднання Сумської обл., що провело рейди в тилу ворога Сумською, Курською, Орловською, Брянською, Гомельською, Пінською Волинською, Рівненською, Житомирською, Київською областями та в Карпатах.

³⁷⁵ Імовірно, село Знобь-Новгородське.

активістами, яких за інструкціями поліції безпеки потрібно було ліквідувати. Крім цього, можна, безперечно, констатувати, що з розстрілом політичних активістів бандитів загалом було позбавлено важливих джерел інформації та підтримки, тому що, як відомо, [загони] бандитів поповнювалися кадрами виключно з політичного сектору. Донесення про бандитів згідно досвіду та допитів команди СД додається³⁷⁶.

Командир зондеркоманди [підпис] гауптштурмфюрер СС

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, Bd 2. Hrsg. von Andrej Angrick [u. a.], Darmstadt: Wiss. Buchges. 2013, S. 377–379. Російською мовою опубл.: Круглов, А. Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Ч. III. — Днепрпетровск: Центр Ткума, Лира ЛТД, 2009. — (Укр. б-ка Холокоста) — С. 223–225.

№ 74

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 17» керівника поліції безпеки та СД про склад партизанських загонів у районі Козятина

20 серпня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
Командний штаб

Берлін, 20.8.1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 17.

[...] ³⁷⁷

Протягом одного тижня відбулися разом 102 напади. Більшість банд складаються з членів розрізнених червоних частин, які вешталися місцевістю невеликими групами під керівництвом офіцерів та євреїв, грабуючи, [подекуди] ночували у заляканого населення або намагались потрапити на російський [бік] фронту. Також численні військовополонені-втікачі поодиночки та невеликими групами жебракували у місцевості та знаходили прихисток у банд. Лише у Козятині, наприклад, було затримало 300 осіб, які не походили з цієї місцевості і при перевірці виявилися у більшості колишніми червоноармійцями, які не пройшли табір для військовополонених та не мали посвідчень про звільнення.

³⁷⁶ Не публікується.

³⁷⁷ Вилучено фрагмент документу про загальну характеристику партизанських загонів на окупованих східних територіях, а також діяльність злочинних угруповань.

[...] ³⁷⁸

Німецькою мовою опубл. Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 416.

№ 75

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 19» керівника поліції безпеки та СД про діяльність партизанських загонів на території Полісся та Чернігівщини

4 вересня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
Командний штаб.

Берлін, 4.9.1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 19.

[...] ³⁷⁹

Україна: у Димері, у [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Києві були заарештовані ще три особи, які належали до банди, вже розбитої та розосередженої однією з жандармерій. Вони мали намір потрапити через фронт до Червоної армії. Згідно з донесеннями з Любомля бандитська діяльність [там] ще незначна. Було зафіксовано лише кілька незначних нападів, які мали на меті забезпечення продуктами харчування та одягом. 15 бандитів вдалося затримати чи розстріляти.

Із [зони відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Житомирі за звітний період повідомляють щодо 35 випадків появи банд. Нападів серед іншого зазнав патруль жандармерії, поліції та [кур'єрська охорона], один загін ОТ, одне летовище біля [...] ³⁸⁰, німецькі, словацькі та литовські пости та польовий караул, згоріли дерев'яні залізничні мости, перерізано дві телефонні лінії, викрадено коней, упряжки та продукти харчування.

10.8.1942 західніше Олевська зазнала нападу будівельна команда О[рганізації] Т[одта], яку перевозили в залізничному ешелоні. 17 [службовців] О[рганізації] Т[одта] та три українки були вбиті. 11.8.1942 один

³⁷⁸ Вилучено фрагмент документу про боротьбу поліції безпеки з актами саботажу і диверсіями, підпільним рухом на окупованій території Росії, впливом радянської пропаганди, побіжну характеристику ситуації на неокупованій території СРСР. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 55–75.

³⁷⁹ Тут опущено фрагмент документу про діяльність партизанських груп у Литві.

³⁸⁰ Населений пункт не ідентифіковано.

патруль біля [населеного пункту Балайки] під Єльськом зазнав нападу і чотири вахмістри були вбиті. 13.8.1942 біля Валавської Рудні відбулася перестрілка з бандою чисельністю у 150–200 осіб. Ober-лейтенант поліції безпеки загинув в бою; банда мала 18–20 осіб вбитими та певну кількість поранених. Її було повністю розбито.

6.8.1942 на літовищі «Південь» у Житомирі відбулася перестрілка між словацькою охороною та 5–7 бандитами. Двома днями пізніше бандити напали на літовище [...] ³⁸¹. 5.8.1942 р. словацькі частини Вермахту помітили біля Короватичів банду чисельністю у 600–1200 осіб. У ході боротьби 56 бандитів та один парашутист були вбиті або заарештовані.

Із [зони відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Чернігові було помічено шість випадків появи банд. Дев'ять бандитів, як і 125 підозрюваних осіб, перебували у зв'язку з бандами (серед них дев'ять євреїв та 7 ромів) і були [затримані]. Село Березівка було повністю спалене угорськими військами через розміщення там банд грабіжників, а населення зазнало особливого поводження ³⁸². У районі північніше Новгород-Сіверського, де банди багато днів займали населений пункт, німецькі та угорські війська розпочали операцію із зачищення. У [...] ³⁸³ банда грабіжників взяла в полон трьох службовців допоміжної поліції, з яких один зміг втекти. Двох інших десятима днями пізніше знайшли з відрубаними руками і головами поблизу Куликівки.

У районах Холмів, Корюківки та Понорниці багато населених пунктів було окуповано бандами грабіжників кількістю більше 1000 осіб і зруйновані, мешканці вбиті. В даний момент ведуться бої, результат яких ще очікується. Район Конотопа, сусідній район Глухова, як і район Путивля, майже повністю перебувають під управлінням грабіжницьких банд. У лісистій місцині біля Дубовичів та Тулиголового була заарештована велика банда чисельністю у 800 осіб, серед яких були євреї, жінки і діти. Грабіжники мали кулемети та гранатомети. З однією штурмовою групою, направленою до Дубовичів, що складалася з службовців Вермахту, таємної польової поліції та міліції, відбувся тривалий бій, під час якого німецькі сили так ослабли, що були вимушені припинити боротьбу. Власні втрати нараховують 45 вбитих і 12 поранених. У південно-західній частині Глухівського району, який ще повністю підконтрольний грабіжникам, будь-яка сільськогосподарська робота була неможливою. Доходило до численних випадків саботажу робіт з вбирання врожаю та значних втрат. [...] ³⁸⁴

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 429–430.

³⁸¹ Населений пункт не ідентифіковано.

³⁸² Населення було вбите.

³⁸³ Населений пункт не ідентифіковано.

³⁸⁴ Вилучено фрагмент документу про перевірку населення у Рівному, загальні настрої населення у Латвії, Естонії, пропаганду на території західних областей Росії.

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 20» керівника поліції безпеки та СД про напади і вбивства цивільних осіб партизанами у районі Житомира

11 вересня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД. Берлін, 11.09.1942 р.

Командний штаб.

[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 20.

[...] ³⁸⁵ У [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Житомирі діяльність банд так само дуже активна. Протягом останнього тижня було повідомлено загалом про 61 напад бандитів, під час яких були вбиті 8 службовців поліції, 15 шуцманів ³⁸⁶, один бургомістр та його дружина, староста та шість цивільних осіб, як і одного солдата, шість шуцманів, одного бургомістра та одного старосту було поранено. 121 бандит та підозрюваний зазнали особливого поводження.

Раніше було скоєно два напади на залізницю шляхом викидання рейок та закладення мін, згоріло три дерев'яних мости, зазнали нападів два пости на мостах і варта, один поліцейський патруль, два державні підприємства та чотири населених пункти, під час яких в одному випадку все населення, привітно налаштоване до німців, було розстріляне. Два молочних підприємства були зруйновані, дві лісопилки та одна школа згоріли повністю, пограбовано общинну касу та здійснено ще 28 нападів з метою забезпечення банд продуктами харчування та одягом. Під час цих нападів було вбито двох бургомістрів, одного вчителя та п'ятеро дітей старости, одного бургомістра, секретаря общини та одного лісника було викрадено. Під час боротьби з бандитами вдалося застрелити 103 бандитів та трьох парашутистів, ще двох було заарештовано. [...] ³⁸⁷

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 436.

³⁸⁵ Вилучено фрагмент документу про боротьбу з партизанами у Литві і в Україні.

³⁸⁶ Службовців допоміжних охоронних загонів, сформованих з представників місцевого населення.

³⁸⁷ Вилучено фрагмент документу про боротьбу з партизанами в районі Чернігова, Сімферополя і на Північному Кавказі, загальний стан настроїв населення у Білорусії, ситуацію в сфері адміністративного управління, сільського господарства і культури у Литві, інформацію про неокуповану територію СРСР.

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 24» керівника поліції безпеки та СД про напади і вбивства цивільних осіб партизанами у районах Рівного та Житомира

9 жовтня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД
Командний штаб.

Берлін, 9.10.1942 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 24.

[...] ³⁸⁸

Діяльність банд: активність банд в усіх частинах окупованих східних територій не зменшується. Лише у [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] в Рівному протягом тижня зафіксовано 120 випадків появи банд. У 95 випадках відбулися напади на державні підприємства, місцеві населені пункти, двори та великі лісництва. При цьому у більшості з них згорали будівлі, стайні з худобою, сараї з запасами зерна, численні скирти зерна, сіна і соломи, а також сільськогосподарська техніка та знаряддя праці. Запаси зерна подекуди робили непридатними через поливання гасом. Худобу, яку не можна було забрати з собою, застрілювали. Також 21 житловий будинок у різних населених пунктах був знищений пожежею, зруйновані два молочних підприємства із усім технічним обладнанням. Одна вантажівка зі скипидаром загорілася через обстріл з кулемету і повністю вигоріла. Ще одна вантажівка зазнала нападу і була пограбована.

У 16 випадках відбулися грабіжницькі напади, під час яких було викрадено коней, машини, худобу та птицю різного виду, запаси продуктів харчування, одяг та гроші. У двох випадках поліцейські патрулі і пости були втягнуті бандитами у стрілянину. При цих нападах були вбиті сім цивільних. При здійсненні заходів по боротьбі було вбито 158 бандитів. Ще більше було поранено. 47 осіб було затримано за пособництво бандам. Власні втрати: загинули два зондерфюрери, три службовці поліції, два службовці допоміжної поліції та один український лісничий, одного службовця поліції і трьох службовців допоміжної поліції було поранено. Три села, [де спостерігалася активність] банд і три господарські двори були зачищені від членів банд під час операцій із наведення порядку, здійснених поліцією безпеки.

Подібна ситуація спостерігається у [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] в Житомирі, де так само протягом одного тижня зафіксовано 126 випадків появи бандитів. У 21 випадку відбулися диверсії на залізниці, серед них 13 вибухів мін під військовими, вантажними

³⁸⁸ Вилучено фрагмент про комуністичне підпілля у Латвії та в Україні.

і пустими ешелонами. Три зерносховища, 10 скирт хліба, два борошно-мельних та олійних заводи, крім цього три будинки та три сараї вшент спалені бандитами, колгосп, маслоробна фабрика, три підприємства з виробництва молока та дві адміністрації бургомістрів пограбовані та зруйновані. У двох випадках виникли лісові пожежі, під час яких вигоріло сім [гектарів] і 150 гектарів.

Ще відбулося 48 грабіжницьких нападів на села, селянські двори та окремих осіб, при цьому викрадали упряжки коней, худобу, продукти харчування, одяг та гроші. 30 поліцейських патрулів, лісова охорона та охорона мостів, як і пости українського шуцманшафта зазнали нападів і були втягнуті [з ними] у перестрілку. П'ять українських шуцманів, один бургомістр, один староста, один [орендатор молочного підприємства] та чотири службовці районної адміністрації були вбиті при нападах, чотири бургомістри та чотири українських шуцмани були викрадені. При заходах з боротьби 40 бандитів були вбиті або поранені. 28 осіб були заарештовані за пособництво. Власні втрати: 28 українських шуцманів та три українські цивільні особи були вбиті, [...] ³⁸⁹ німецький робітник, 12 українських шуцманів та два цивільні особи були поранені. У 18-ти випадках вночі бачили радянські літаки, які встановили зв'язок з бандами. [...] ³⁹⁰

Український рух опору: на початку вересня 1942 р. у Харкові було виявлено нелегальні листівки групи Бандери. Їх було видано друком «крайовим відділенням ОУН у східноукраїнських областях» ³⁹¹. Йдеться про чотири різні листівки з такими надписами: а) Український народе, селяни, робітники та інтелігенці! б) Як страшна примара постає перед нами 1943-й рік, рік голоду та смерті. в) Слово [за] ОУН! г) Українці! Своєю жорстокою колоніальною політикою в Україні німці викликали справедливе обурення нашого народу! Ці листівки спочатку інформують про те, що угруповання Бандери має власний підрозділ у Східній Україні та береться за пропаганду серед східноукраїнського населення. Було розпочато пошуки видавця та поширювачів листівок.

У зоні командування Дніпропетровська в ніч на 6.9.42 було заарештовано 15 осіб через [їхню] таємну діяльність у забороненій організації «Просвіта». Переважно по суботах у вечірні години на квартирі секретаря «Просвіти» Драйна ³⁹² мали місце конспіративні засідання. Тривають спроби організації «Просвіта» поширити свій вплив на все суспільне життя

³⁸⁹ [не прочитано] — так у документі.

³⁹⁰ Вилучено фрагмент про націоналістичний рух в Україні та його пропагандистську діяльність у Харкові і Дніпропетровську, загальний стан населення у райхскомісаріаті «Україна» та у прифронтовій зоні, передусім на Півдні Росії (економічна ситуація, забезпечення населення, релігійне життя, пропаганда). Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 89–118.

³⁹¹ Або «крайовим відділенням ОУН східних територій України», «крайовим відділенням ОУН східних територій України», див. Скоробогатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) // Український історичний журнал, 1999, № 6; Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945, 1992.

³⁹² Так у тексті.

в Україні. При цьому все ясніше проявляється те, що «Просвіта» хоче усунути всі чужі впливи, і німецький також, та всіма засобами сприяти меті «створення незалежної України». Митрополит Теофіл [збирається] висвятити в сан священника довірену особу «Просвіти» та призначити його до однієї харківської церкви. Головою всієї організації «Просвіта» є українець на ім'я Доленко, керівником «Просвіти» у Харкові є Дубровський. Створення місцевих груп у Харкові та його околицях до цього моменту було заборонене. Доленко, згідно з одним конфіденційним повідомленням з приводу розмови початково визначив метою «Просвіти» боротьбу проти більшовизму та підтримку німецьких військ до падіння режиму Советів, але потім — боротьбу проти німців з метою виключення німецького впливу. Він також мав говорити про необхідність створення складів зброї та боєприпасів.
[...]³⁹³

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 467–4698.

№ 78

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 25» керівника поліції безпеки та СД про напрями діяльності партизанських загонів та спроби нацистів через масові розстріли припинити опір

16 жовтня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД. Берлін, 16.10.1942 р.

Командний штаб.

[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 25.

[...]³⁹⁴ Серед банд в Україні спостерігалися роздроблення на невеликі і дрібні групи та підтримка банд з боку радянських парашутистів шляхом скидання матеріалів у великих обсягах. Згідно з вказівками Советів бандитська діяльність проходить за двома напрямками: 1) знищення врожаю, руйнування запасів та насіння для посіву, машин, важливих для

³⁹³ Вилучено фрагмент про загальний стан населення у райхскомісаріаті «Україна» та у прифронтовій зоні, передусім на Півдні Росії (економічна ситуація, забезпечення населення, релігійне життя, пропаганда). Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 77, арк. 89–118.

³⁹⁴ Вилучено фрагмент документу про партизанську діяльність у Литві і Білорусії.

[збирання] врожаю та для [забезпечення продуктами]; 2) акти саботажу щодо транспортної мережі.

Лише у [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Рівному протягом кількох днів було знищено понад 1000 центнерів зерна через підпали. Сільськогосподарську техніку виведено з ладу через вилучення важливих частин [механізму]. Постійно відбуваються напади на лісництва, українських бургомістрів, службовців німецької поліції та Вермахту та інших представників німецьких служб. Банди мають тактично добре керування. При масштабних операціях з боротьби чи широкому задіянні сил поліції вони швидко розсипаються на дрібні групи, щоб унеможливити переслідування, цим розділити задіяні сили³⁹⁵ і знищити поодиноці.

Боротьба з бандами на даний момент відбувається із використанням усіх сил. У [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Рівному протягом тижня серед іншого було розстріляно 36 бандитів, як і 263 їхніх пособників та члена родини бандитів, ще 42 бандити заарештовані. У [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] у Житомирі у цей же час були розстріляні 60 бандитів та чотири їхні пособники, а 11 — заарештовано. У [зоні відповідальності] командувача [поліції безпеки] в Чернігові було затримано 249 бандитів та підозрюваних у причетності до них. [...]»³⁹⁶

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 476.

№ 79

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 33» керівника поліції безпеки та СД про розстріли громадян, яких підозрювали у причетності до радянського підпільно-партизанського руху

11 грудня 1942 р.

Керівник поліції безпеки та СД. Берлін, 11.12.1942 р.
Командний штаб.

[штемпель: Таємно!]

³⁹⁵ Німецькі загони, задіяні у переслідуванні партизанських угруповань.

³⁹⁶ Вилучено фрагмент документу про український націоналістичний рух, загальні настрої населення у райхскомісаріаті «Україна», прифронтовій зоні від Ростова-на-Дону до Воронежа, їхнє продовольче забезпечення, поширення чуток і пропаганди, релігійне життя, пресу, вербування робочої сили, характеристику ситуації у районі м. Ленінграда.

[...] ³⁹⁷ Україна. По всій півночі Волині діяльність бандитів не йде на спад. Напади на державні господарства, канцелярії бургомістрів та лісництва, а також вибухи мін на залізничних коліях здійснюються щоденно. Вперше здійснено замах за допомогою бомби на заході, який відвідали виключно німці. Через напад на солдатський кінотеатр в районі Пінська було вбито [...] ³⁹⁸ відвідувачів кінотеатру, серед яких були службовці Вермахту, поліції та імперської залізниці, а 43 було поранено, частину з них — важко поранено.

Останнім часом неодноразово ставало відомо про випадки, коли члени нелегальної [Комуністичної партії] піднімали червоні прапори, які були зв'язані з зарядами вибухівки, і особи, які хотіли прибрати прапори, гинули. У зоні командування [поліції безпеки] у Рівному, постійно повідомляється про напади з метою пограбування та диверсійні акти на залізниці, зокрема в районах міста Сарни та Костопіль. Групи бандитів у кількості 10–20 осіб приходять з північного напрямку через Прип'ять, грабують села та знову зникають в тому ж самому напрямку, де вони переховуються у великих лісах вище Прип'яті.

У звітній період було повідомлено про 40 нападів бандитів. 8 державних господарств, великих лісництв та канцелярій бургомістрів було зруйновано та спалено. 33 одиниці великої рогатої худоби та чотири зернових сходища так само знищені вогнем. 10 осіб з місцевого населення вбиті бандитами і ще одна людина зникла. При здійсненні особливих операцій та в перестрілках було зруйновано кілька бандитських таборів і 300 бандитів та їхніх посібників було застрелено. [...] ³⁹⁹

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 566.

³⁹⁷ Вилучено фрагмент про діяльність партизанських угруповань на території Латвії, Литви та Білорусії.

³⁹⁸ Нерозбірливо. У перекладі російською мовою окремих уривків документа міститься інформація щодо 7 або 9 вбитих. див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 78, арк. 20, 23. Неправильно вказано № 38 повідомлення. Це повідомлення за № 33.

³⁹⁹ Вилучено фрагмент документу про перебіг боротьби з партизанами у зоні відповідальності оперативної групи D на Півдні Росії та Північному Кавказі, розвиток українського національного руху на території райхскомісаріату «Україна» та у дистрикті «Галичина», загальне економічне становище і соціальне забезпечення в Естонії, Латвії, Литві, загальну ситуацію на неокупованій території Радянського Союзу. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 78, арк. 19–29.

**Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій
№ 40» керівника поліції безпеки та СД про переховування
радянських військовослужбовців і цивільних осіб
в Аджимушкайських каменоломнях⁴⁰⁰ та їхню загибель
від розстрілів та голоду**

5 лютого 1943 р.

Керівник поліції безпеки та СД
— Командний штаб —

Берлін, 5 лютого 1943
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 40.

А. Противник та проведення [операцій].

[...] ⁴⁰¹ Контрзаходи німецьких та румунських частин та їхній вплив на противника.

Спочатку після точного визначення локального розміру осередків опору їх було відокремлено колючим сталевим дротом та ланцюгом сторожових постів. Однією передовою німецькою частиною було засипано виходи та здійснено багато вибухів для зосередження противника у якнайтіснішому просторі. 21 травня 1942 р. німецькою частиною охорони було завдано атаки димовими бомбами з тим успіхом, що бл[изько] 1000 солдатів та майже 800 цивільних з центральної катакомби потрапили в полон. Внаслідок чисельних вибухів, що постійно проводили німецькі частини, у центральній катакомбі з травня по жовтень 1942 р. було вбито

⁴⁰⁰ Після поразки у травні 1942 р. війська Кримського фронту змушені були евакуюватися на Таманський півострів. Командував групою, що прикривала евакуацію, начальник відділу військової підготовки штабу Кримського фронту полковник П. М. Ягунов. Основу цього загону, крім командирів і політпрацівників резерву і особового складу 1-го фронтового запасного полку, склали кілька сотень курсантів військових училищ, бійці і командири 276 стрілецького полку НКВС і 95 прикордонного полку. До них приєдналися військовослужбовці відступаючих частин та місцеві жителі, які не змогли евакуюватися. Загальна кількість склала понад 10–13 тис. осіб. Гарнізоном керували П. М. Ягунов і М. Г. Поважний. Після численних штурмів та газових атак 30 жовтня 1942 р. німці остаточно захопили катакомби і взяли в полон кількох живих захисників. За деякими даними після 170-денної облоги в живих залишилися лише 48 осіб. Див.: *Абрамов В. Керченская катастрофа 1942.* — М.: Эксмо, 2006; *Князев Г., Проценко И. Доблесть бес- смертна: О подвиге защитников Аджимушкай.* — М., 1987.

⁴⁰¹ Вилучено фрагмент документу про партизанську діяльність у зоні відповідальності командувача поліції безпеки та СД у Литві, в Україні (Волинь, Поділля), на Півдні Росії (Анапа, Ростов-на-Дону), диверсійні акти, загальну характеристику Аджимушкайських каменоломень під Керчу як осередку опору (місцезнаходження, протяжність, загальну організацію управління групами людей, що переховувалися у катакомбах, їхнє забезпечення, зв'язок із зовнішнім світом тощо).

бл[изько] 200 осіб. Через повну відрізаність від зовнішнього світу не було можливим постачати продукти в печери. Хоча з центральної катакомби за продуктами та задля з'ясування військової обстановки було відправлено групами бл[изько] 1000 осіб, жодна з них не повернулася назад. Більша частина потрапила до німецьких рук, інші не були зацікавлені в тому, щоб знову йти до каменоломні. Нестача продуктів викликала велике незадоволення, але командування виступило проти цього із найсуворішими засобами.

Тим часом встановлені пункти прослуховування часто використовували як вдалу можливість потрапити в полон. Таким чином дезертирували майже 200 солдатів, політруків та комісарів з центральної катакомби. Проти перебіжчиків та таких, що перебували під підозрою у бажанні перейти на сторону противника, було вжито найсуворіших заходів. У центральній катакомбі на цій підставі було розстріляно бл[изько] 20 офіцерів, політруків та комісарів. П'ять чоловіків було покарано смертю через крадіжки.

У центральній катакомбі через нестачу продуктів померло бл[изько] 450 осіб, серед них — 50 цивільних. Наприкінці жовтня [загальна кількість] зменшилася до 20 осіб (з цивільними включно). Відправлені останніми сім жінок і дівчат, які мали доручення роздобути продукти, були затримані поліцією безпеки (частину було помічено вже під час виходу з каменоломні і затримано, щодо інших було одержано інформацію). Через постійне налагодження контактів, добру співпрацю з задіяними службами та численні допити полонених поліцію безпеки було найкращим чином поінформовано про ситуацію та, передусім, щодо імен провідних осіб та їхні завдання. Становище у єврейській катакомбі було інакшим. Відповідальний командир [...] ⁴⁰² вже у травні та червні постійно вночі відправляв великі групи своїх людей, так що навіть при зачистці для групи з восьми осіб, що залишилися, були наявні продукти харчування. Через вибух було засипано весь третій батальйон. Загалом через вибухи було вбито бл[изько] 200 осіб, 100 чоловіків загинуло внаслідок поранень, 10 чоловіків було розстріляно через порушення дисципліни та ще 10 осіб померло від голоду. Комісар ([Манікалов] покінчив життя самогубством.

Операції із зачищення 28-го, 29-го та 31-го жовтня 1942 р.

Після того як наприкінці жовтня шляхом допитів було встановлено, що остання група, що залишилася у центральній катакомбі, найближчими днями планує прорив із застосуванням сили, під час операцій 28-го, 29-го та 31-го жовтня останню групу було витягнуто звідти та остаточно очищено катакомби. При цьому було поранено двоє німців та 18 румунів.

Дані про перебування [особового складу] в катакомбах за попередніми підрахунками згідно зі свідченнями полонених (округлені цифри): смерть через голод та поранення — 600, смерть через вибухи — 350, смерть через

⁴⁰² Особу не ідентифіковано.

розстріли за порушення дисципліни —100, дезертири — 1200, полонені —1800, ймовірно, з відома командира втекло 3500, разом 7550. [...]»⁴⁰³

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cypfers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 660–662.

№ 81

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 41» керівника поліції безпеки та СД про вбивство партизанами членів родин українських допоміжних структур за співпрацю з німцями

12 лютого 1943 р.

Керівник поліції безпеки та СД.
— Командний штаб —

Берлін, 12 лютого 1943 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 41.

[...]»⁴⁰⁴

Надзвичайно активно банди діють тепер також і проти членів родин службовців охоронних загонів⁴⁰⁵. Лише протягом одного тижня бл[изько] 120 осіб, найближчих членів родин службовців охоронних загонів, було вбито або викрадено. Таким чином намагаються примусити охоронні загони полишити службу при німецьких поліцейських частинах. Листівка з таким змістом: «У всіх, хто йде проти слов'янських народів, хто допомагає ворогу, будуть розстріляні родини» свідчить про стандартний [підхід] до цього заходу. Завдяки посиленій пропаганді за допомогою листівок, бандам вдалося збільшити число дезертирів з батальйонів шуцманшафту, а останнім часом і з лав батальйонів козаків, які вважалися надійними. Так, одного разу весь штаб козацького полку перейшов на бік банд. Чотири офіцери, які залишилися, були розстріляні через підозру

⁴⁰³ Вилучено фрагмент документу про комуністичну пропаганду у Естонії, Латвії, Литві, загальну ситуацію у зоні відповідальності командувача поліцією безпеки та СД у Білорусії, настрої населення у генерал-комісаріаті Латвії, Естонії, у Ростові-на-Дону та його околицях, перелік опорних та зв'язкових пунктів поліції безпеки та СД на місцях. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 15–20.

⁴⁰⁴ Вилучено фрагмент документу про партизанську діяльність у Литві, Білорусії й Україні та боротьбу з нею частин поліції безпеки та СД.

⁴⁰⁵ Охоронні загони (нім. Schutzmannschaft) — до їхнього складу набирали представників місцевого населення.

в намірі скоїти втечу, 88 чоловіків через ненадійність були відправлені до шталагу⁴⁰⁶.

[...] ⁴⁰⁷

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 677–678.

№ 82

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 53» керівника поліції безпеки та СД про вбивство у районі Дніпропетровська та Павлограда «ненадійних елементів»

7 травня 1943 р.

Керівник поліції безпеки та СД.
— Командний штаб —

Берлін, 7 травня 1943
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 53.

А. Противник та питання проведення [операцій].

[...] ⁴⁰⁸ Діяльність бандитів у генеральній окрузі Дніпропетровська після операцій, проведених у безрезультат, майже вся пішла на спад. Території, які певний час були під загрозою з боку розбитих частин Червоної армії та внаслідок цього — з боку успішного сформованих банд ⁴⁰⁹, були повністю очищені. У заключному звіті щодо здійснених заходів на цій території говориться так: «У районі Петриківки до цього моменту було піддано особливому поводженню понад 250 бандитів, їхніх посібників, мародерів та агітаторів. З 621 іншого затриманого ненадійного елемента 236 були відправлені до Райху, інші передані до тимчасових робочих таборів. В районі Павлограда на даний момент було піддано особливому поводженню бл[изько] 300 бандитів, їхніх посібників, мародерів та поліцаїв, що перейшли на бік противника та ще 100 осіб направлено до робочого табору.

⁴⁰⁶ Табір для військовополонених.

⁴⁰⁷ Вилучено фрагмент документу про боротьбу з партизанами на півночі України, український націоналістичний рух та пропаганду, настрої населення та вплив на них пропаганди, адміністративні питання управління в Естонії. Переклад російською мовою окремих уривків документа див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 21–39.

⁴⁰⁸ Вилучено частину документу про партизанську діяльність у зоні відповідальності оперативної групи В, в Україні, передусім, на Волині і Поділлі.

⁴⁰⁹ Ідеться про партизанський рух.

У районі Синельниково вдалося стратити бл[изько] 70 осіб через активну участь у бандитських угрупованнях та пограбуваннях. [...]»⁴¹⁰

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 816.

№ 83

Витяг із «Повідомлення з окупованих східних територій № 54» керівника поліції безпеки та СД про виявлення у містечках Гришине і Святогорівка тіл німецьких солдатів, службовців цивільної адміністрації і цивільних осіб, масові пограбування населення військовослужбовцями угорської, румунської та італійської армій

14 травня 1943 р.

Керівник поліції безпеки та СД.
Командний штаб.

Берлін, 14.5.1943 р.
[штемпель: Таємно!]

Повідомлення з окупованих східних територій № 54.

[...]»⁴¹¹ Більшовики хазяйнували у місті⁴¹² дев'ять днів, до того як 20 лютого за допомогою німецьких військ вдалося добитися [їхнього] відходу. Під час робіт по зачищенню міста з підвалів, сараїв та садків перед будинками було забрано тіла 210 службовців німецьких військ, 65 службовців ОТ, 60 італійців, 20 залізничників та трьох румун. Лише частину можна було ідентифікувати. Рідко коли можна було побачити стандартні поранення внаслідок військових дій. Навпаки, майже всі тіла мали поранення голови, отримані внаслідок ударів кийками або прикладами. Всі тіла були пограбовані, включно з шлюбними обручками та придатними предметами одягу, у всіх були відсутні чоботи. Певна кількість італійців [походила] з госпіталю. Важкопоранені та ті, у кого було ампутовано руки і ноги були вбиті ударами кийків. Тіло одного залізничника було знайдене з відрізаним статевим органом; в одного з солдат були викототі очі.

⁴¹⁰ Вилучено частину документу про загальний стан населення у зоні групи армій «Центр» (економічне становище і питання забезпечення, особливо в умовах наближення лінії фронту, настрої населення, партизанський рух), німецьку і радянську пропаганду.

⁴¹¹ Вилучено фрагмент документу про діяльність комуністичного підпілля в Литві, Латвії, диверсійну діяльність підпілля в Україні.

⁴¹² Ідеться про місто Гришине.

Всі місцеві, які вважалися привітно налаштованими до німців або були задіяні при німецьких службах, а також всі придатні до військової служби чоловіки, які не дотрималися припису більшовиків про мобілізацію, були розстріляні.

Під час збирання свідчень з'ясувалося, що 24.2. [1943 р.] 170 солдатів пішки гнали з вокзалу у Добропіллі у напрямку Барвінкового. Подальше розслідування показало, що у населеному пункті Святогорівка у великій будівлі громадського призначення ці полонені мали роздягнутися догола, після чого їх було вбито. Лише у небагатьох, крім слідів ударів, був слід контрольного удару в області чола⁴¹³. Тіла вбитих доставили на санях до шахти, що знаходилася поблизу, із якої на цей момент дістали 110 тіл. З них 21 вдалося ідентифікувати за розпізнавальними ознаками. Йдеться, в основному, про службовців всіх родів військ, серед яких були також один італійський та один угорський солдати. Тіла, які дістали, мали на собі ще слабкі сліди розкладання, при цьому мали на ногах ознаки обмороження. Нещодавно поголені обличчя свідчили про те, що полон міг тривати недовго. Смертельні фізичні поранення частково мали бути завдані дуже міцними дубинами чи кийками, а частково такими, що мали гострі краї. Деякі поранення через свою глибину та [сліди] дії на вузько обмеженій [площі] дають можливість зробити висновок про дію знаряддя, подібного до молотка. Найчастіше удари наносили прямо по черепах, через що вони були розтрощені у кількох місцях. При цьому [спостерігаються] удари по скроні при частковому розтрощенні всієї половини черепа. Удари по виличній кістці та по верхній щелепі свідчать про тваринну жорстокість злочинців. Ще одним свідченням очевидного інстинкту більшовиків є та обставина, що були відтіті передпліччя з тим, щоб легше було знімати наручні годинники.

[...] ⁴¹⁴ Особливий внесок до очевидно поганого настрою всього населення зробила поведінка частин італійської, угорської, а також румунської армій, що проходили цією територією. Відверто трагічний стан солдат у їхньому обмундируванні, озброєнні та в обозі чинив таке погане враження, що населення гадало, що вся армія перебуває у хаотичному відступі, як у часи Наполеона. До цього додається те, що ці війська пограбували сільське населення в досі нечуваний спосіб. Дійшло до того, що населення наблизилося до бойкоту [роботи] тому, що вони були змушені захищати свої помешкання там, де проходили війська, щоб протистояти пограбуванням. Встановлено, що у багатьох районах ці війська конфіскували багато коней та возів, що вони забрали запаси зерна, відібрали птицю, худобу, мед, меблі, шкіру. Знову і знову з боку населення вказувалося на погану поведінку та рівень моралі італійських та угорських військ (Київ, Чернігів), що постійно падає. [...] ⁴¹⁵

⁴¹³ Йдеться про удари, якими добивали поранених.

⁴¹⁴ Вилучено фрагмент частини документа про загальну ситуацію на територіях, підконтрольних оперативній групі С, зокрема в Україні.

⁴¹⁵ Вилучено невеликий фрагмент документа про вплив дій німецької влади на місцях на ставлення до неї населення.

У Західній Україні настрої поза названими вище ситуаціями⁴¹⁶ значною мірою залежав і навіть сьогодні залежить від діяльності банд⁴¹⁷; при цьому не має значення, чи йдеться про більшовицькі чи про націоналістичні угруповання. Ключова область бандитизму⁴¹⁸ охоплює північ Київщини, Чернігів, Житомир, Рівне. Зокрема у генеральних округах «Волинь-Поділля» та «Житомир»⁴¹⁹ бандитизм набув таких форм, що значні частини областей все більше і більше переходять під контроль банд. Це посилюється тим, що як більшовицькі бандити, так і національно-український партизанський керівник⁴²⁰ Тарас Бульба (Боровець), перейшли до того, що залучають українську молодь різного віку⁴²¹ шляхом офіційних наказів про призов до військової служби. Так само мав позитивний результат наказ Бульби до охоронних загонів приєднатися до нього⁴²². Такий розвиток [подій] дуже сильно впливає на загальне становище та настрої населення. [...]»⁴²³

Німецькою мовою опубл.: Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion. Bd 3. Hrsg. von Martin Cüppers, Klaus-Michael Mallmann, Darmstadt: Wiss. Buchges., 2014, S. 829–832.

⁴¹⁶ Тут йдеться про конкретні приклади, які містить вилучений вище фрагмент документу.

⁴¹⁷ Тут і далі так у тексті.

⁴¹⁸ Так у тексті.

⁴¹⁹ Тут у тексті фігурує неофіційна назва округи “Житомир-Північ”.

⁴²⁰ Так у тексті.

⁴²¹ У тексті дослівно: “років народження”, тут йдеться про молодих хлопців, що досягли або невдовзі мали досягти призовного віку.

⁴²² Йдеться про перехід охоронних загонів, сформованих з добровольців на сторону Боровця.

⁴²³ Вилучено фрагмент документу про ставлення населення до німецької влади, загальні настрої (острах перед поверненням більшовизму з одного боку, повне розчарування в німецькій владі), більшовицьке виховання і пропаганду, характеристику загального економічного стану в Україні, загальну ситуацію на не окупованій німцями території СРСР.

Розділ 2.

Насилля нацистів у документах радянських спецслужб

№ 84

**Витяг із розвідувального зведення начальника особливого
відділу НКВС Південного фронду П. Зеленіна¹ члену
військової ради Південного фронту К. Рябчю про
знущання та вбивства цивільного населення нацистською
окупаційною адміністрацією**

26 листопада 1941 р.

Совершенно секретно.

ЧЛЕНУ ВОЕННОГО СОВЕТА ЮЖНОГО ФРОНТА
ДИВИЗИОННОМУ КОМИССАРУ тов. РЯБЧИЙ

РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНАЯ СВОДКА
о состоянии и положении в тылу противника.

Наличие агентурных данных и материалов, взятых из показаний командиров и политработников Красной армии, вышедших из окружения немецких войск, и с территории, временно занятой противником, достаточно полно отображает состояние и положение на оккупированной немцами территории.

Бандитские действия немецкой армии, установленные фашистским командованием «порядки» управления; насилие, грабежи, террор и гнусная клевета по адресу Советской власти, Коммунистической партии и Красной армии, вот чем «знаменуются» приход немецких захватчиков.

І. БАНДИТСКИЕ ДЕЙСТВИЯ НЕМЕЦКОЙ АРМИИ.

Захватив тот или иной район советской территории, немецкие войска творят грабежи и насилия, забирая все съестное: хлеб, молоко, яйца,

¹Зеленін Павло Васильович (1902–1965) — у квітні — серпні 1941 р. — начальник розвідувального управління НКДБ Білорусії, у вересні 1941–серпні 1942 рр. — начальник особливого відділу Південного фронту, у грудні 1942–квітні 1943 рр. — начальник особливого відділу Південно-Західного фронту, у квітні 1943–квітні 1944 рр. — начальник УКР «СМЕРШ» Західного фронту, у квітні 1944–серпні 1945 рр. — начальник УКР «СМЕРШ» 3-го Білоруського фронту.

масло, домашнюю птицу и скот. При малейшем сопротивлении, проявленном населением или отдельными гражданами, отказе [предоставить] или укрытии тех или других продуктов, фашистские солдаты пускают в ход оружие, избивают и расстреливают население.

17-го октября 1941 года в с[еле] Песчанки Новомосковского района итальянский солдат из винтовки стрелял кур, а когда ему крестьянка сделала замечание и просила его не делать этого, бандит зверски застрелил женщину.

В м[естечке] Чигирин немецкие солдаты повесили женщину за то, что она выругала солдата, забравшего у нее кур.

В селе Михайловка три итальянских солдата явились на квартиру женщины-вдовы и забрали поросенка, а при оказании сопротивления, нанесли женщине удар прикладом винтовки до потери сознания.

В деревне Новоселовка Котовского района 6.X.[19]41 года группа немцев в доме женщины, имевшей 4-х малолетних детей, забрали все последние продукты питания, кроме того посуду, вилки, ножи и прочее. Там же с ног больной женщины сняли ботинки.

В доме Марии ВЕРХОШАПКИ немецкие солдаты забрали весь печеный хлеб, а также забрали у детей со стола напеченные коржики.

В поселке Ломовка Нижне-Днепровского района в хате 70-ти летней старухи ЛОЦКОВИЧ немецкие солдаты забрали последние 2 килограмма муки, один килограмм вермишели и 0,5 килограмма сахара.

В г[ороде] Первомайске мадьяры вывели со двора корову, вслед за ними выбежала женщина и четверо детей. Все со слезами умоляли оставить корову, фашистские солдаты вначале ногой ударили женщину в бок, через несколько времени женщина поднялась и снова преследовала их, тогда солдат наставил дуло винтовки на женщину, угрожая расстрелом, но перепуганные дети, вцепившись в свою мать, утащили ее домой.

Аналогичных примеров издевательств, ограбления и зверской расправы над населением бесчисленное количество, по каждому населенному пункту, куда врывались немецкие захватчики.

Следом за первым эшелоном немецких войск входят вторые эшелоны и тогда грабеж и бесчинство принимают еще большую форму зверств. Как, например, в селе Федоровке Днепропетровской области двумя итальянскими солдатами, которых пожилой колхозник пытался не допустить к себе в хату, был издевательски убит и все его имущество разграблено.

С 7 по 23 октября сего года из личного наблюдения младшего лейтенанта АНИСИМОВА Д.П. (вышедшего из окружения немецких войск) известно, что в ряде сел население подвергалось повальному обыску, во время которого фашисты забирали все продукты и, кроме того, вскрывали сундуки под видом изъятия оружия, тащили все хорошие вещи (одежду, белье, обувь и так далее). На глазах у населения все это упаковывали в ящики, грузили на машины и куда-то отправляли.

В г[ороде] Нижне-Днепровске немецкий офицер забрал у гражданки ДОЛГОПОЛОЙ дамскую кофточку, а на замечание, сделанное офицеру: «Зачем берете, это же моя вещь», он ответил: «Была твоя, а теперь моя».

По дороге из г[орода] Ромодан в г[ород] Хорол во время конвоирования пленных красноармейцев местные жители пытались передавать продукты

красноармейцам, но немецкие конвоиры стреляли в тех, кто передает и кто берет. В то время ранили одну женщину и убили одного красноармейца.

Командование немецкой армии потворствует бандитскому разбою своих солдат и при каждом размещении их в населенном пункте издает приказ: «Если немецкая армия в населенном пункте, то крестьяне не имеют права закрывать свои квартиры».

Характерно отметить то, что с недавнего времени фашистские офицеры и солдаты местами изменили метод грабежа населения. Прибыв в село, фашисты вызывают к себе мужчин села и приказывают им под силой оружия собирать продукты питания, устанавливая при этом количество, и предупреждают, что за невыполнение — расстрел.

III. ВНЕДРЕНИЕ ФАШИСТАМИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВРАЖДЫ И ИХ ОТНОШЕНИЕ К ЕВРЕЙСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ.

В районах временно оккупированной фашистскими войсками советской территории, наглядно внедряется среди населения национальная вражда. В первую очередь создается преимущество немецкому населению, затем провоцируют «свободную» и «независимую» жизнь украинского народа, бешено натравляя всех против еврейского населения, сопровождая это убийствами и погромами последних.

В первом случае достаточного такого примера. В немецких колониях, где остались укрывшиеся от эвакуации немцы, на всех их домах немецкое командование вывесило таблицы с надписью: «Внимание! Здесь живет немецкая семья, их имущество находится под особым покровительством немецкой армии. За расхищение — расстрел».

Во втором случае, украинское население на деле грабится фашистскими нацистами, как и все другое население, на словах среди них пропагандируют «свободную» и «независимую» жизнь украинского народа.

В [селе] Рясном 10 сентября 1941 года фашистские националисты, прибывшие группой якобы, из Западной Украины, проводили собрание. Из них одна женщина в своем выступлении перед населением говорила о том, что: «На протяжении всей истории Украина была поработана Россией и особенно с приходом власти большевиков». Сейчас же Украина является самостоятельным государством. Гетманом Украины Степан БЕНДЭРА², а также и членами Украинского правительства будут только украинцы». Подобного рода сходки фашистов проведены по целому ряду населенных пунктов временно оккупированной ими советской территории и всюду содержание их речей однотипно.

Что же касается еврейского населения, оставшегося на временно оккупированной немецкими войсками территории, то оно подвергалось варварскому отношению фашистских нацистов, над ним производятся зверские расправы и физически уничтожается. Как, например, с приходом немецких войск в захваченные ими населенные пункты, еврейское население обязано носить на рукаве повязку с шестиконечной звездой и надписью «Юда». На домах, в которых живут евреи, учиняется надпись: «Здесь живет Юда».

² Так у тексті. Правильно Степан Бандера.

Одновременно с этим немецкие войска массами расстреливают ни в чем не повинных евреев. В с[еле] Широкое Днепропетровской области немцы расстреляли шесть мужчин, шесть женщин и 11 их детей.

В г[ороде] Николаеве немцы повесили пять человек евреев, на их трупах учинили надпись: «Казнены, как грабители».

В пути из г[орода] Кагарлык на Киев немцами было расстреляно 32 еврейских семьи (84 человека) за то, что, якобы, они убивают немецких солдат.

В г[ороде] Белая Церковь немцами был учинен еврейский погром, где они расстреляли массу еврейского населения.

В с[еле] Орловцы Петровецкого района из с. Городище немцы в расположении карьера привезли на трех машинах евреев (женщин, детей и стариков). С повязанными руками сбросили их всех в ров глубиной в 7 метров. Туда же затем бросили 3 гранаты.

В м[естечке] Коростышев Житомирской области за двух убитых немецких офицеров и 5 солдат, немцы расстреляли 2000 населения, состоящего преимущественно из евреев, в том числе стариков и детей. Перед расстрелом всех заставляли рыть ямы, в которые и были свалены потом их трупы.

В селе Златоустовка Волновхского района немцы учинили еврейский погром, поголовно грабили, зверски издевались над еврейским населением и всех евреев расстреляли.

В г[ороде] Херсоне немцы организовали еврейскую общину, с целью того, чтобы евреев посылать на работу. Обязали произвести сбор ценностей среди еврейского населения с передачей этих ценностей немцам. Руководителем означенной общины является некто КАГНЕР.

В гор. Никополе в первые дни прибытия Гестапо³ (в первых числах октября) немецкими войсками было собрано 1000 человек евреев — женщин, детей и стариков, объявив им, чтобы они взяли с собой на три дня продуктов, затем вывели всех за черту города на противотанковый ров, где и расстреляли из пулеметов.

IV. ПРОВОКАЦИЯ И ПРОПАГАНДА.

Вся фашистская пропаганда, построенная на методах провокации, направлена на то, чтобы деморализовать оставшуюся часть населения на территории, захваченной немецкими войсками, посеять среди населения настроение о том, что туда уже не вернется советская власть.

В каждой фашистской газете в первую очередь говорится об успехах немецкой армии: «Донбасс очищен от Красной армии, Ленинград взят, Ростов занят, Москва окружена и не сегодня-завтра война закончится».

«Красная армия не имеет оружия, Англия и Америка поздно хватились помогать России» и далее: «Немецкая армия будет воевать только до конца этого месяца (октябрь). Подравняет линию границы по Волге, а в Сибирь и на Урал не пойдет, вернется добивать Англию».

[...]

Причиной того, что со стороны населения мало проявляется противодействий немецким войскам и вводимым ими порядкам является то,

³ Так у тексті. Імовірно, йдеться про співробітників СД

что та пропаганда и агитация, которая проводится фашистами и украинскими националистами не встречает должного отпора с нашей стороны путем распространения правдивых вестей о Советской родине.

Целый ряд агентурных данных и показаний вышедших из окружения и территории, оккупированной немцами указывают на то, что население временно оставленной нами территории совершенно не осведомлено о действительном положении борьбы советского народа с фашистскими захватчиками. Тогда как советская листовка, доходящая до населения, рассеивает всю брехню фашистской пропаганды, как, например, в гор. Кировограде, когда фашисты распространяют провокацию, очерняющую перед лицом украинского народа руководителей партии и советской власти. На второй день сброшенная советская листовка, говорящая об обратном, рассеяла фашистскую брехню и население города свое настроение совершенно изменило.

НАЧАЛЬНИК О[СОБОГО] О[ТДЕЛА] НКВД ЮЖНОГО ФРОНТА
МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ЗЕЛЕНИН⁴

ЦДАГО України, ф.62, оп.9, спр.4, арк.27–30, 38–40, 70.
Оригінал. Машинопис.

№ 85

**Політичне зведення начальника політвідділу 18 армії
Мельникова начальнику політуправління Південного
фронту М. Мамонову про звірства нацистів над цивільним
населенням**

23 листопада 1941 р.

Совершенно секретно.

НАЧАЛЬНИКУ ПОЛИТУПРАВЛЕНИЯ ЮЖНОГО ФРОНТА
ДИВИЗИОННОМУ КОМИССАРУ тов. МАМОНОВУ.

ПОЛИТСВОДКА

о зверствах фашистов над мирным населением в селах, где находились
фашистские захватчики

Группа работников политотдела армии совместно с работниками редакции газеты «Защитник Родины» и работниками политотдела 30

⁴ На документі резолюція: «Тов.Мамонову. Надо, чтобы политотдел использовал и материалы О[собого] О[тдела] о положении в тылу противника [підпис не розбірливий]»; інша резолюція: «Тов. Сыромолотному».

стрелковой дивизии провели ряд бесед с населением сел Астахово, Маяки и Нижнекрепинское, освобожденных нашими войсками от фашистских захватчиков.

Во время бесед колхозники и колхозницы рассказали о вопиющих зверствах, насилиях и произволе фашистских солдат и офицеров над стариками, женщинами и детьми.

Во всех селах фашисты отбирали продовольствие, теплую одежду, постельную принадлежность и особенно теплые одеяла и подушки.

В хуторе Кирбитово у колхозников Граниной Натальи и РЫБАЛКО Захара Васильевича фашисты забрали весь скот и птицу. У колхозницы МИРОНЕНКО Дарьи Трофимовны сожгли дом. В огне погибло все ее имущество, корова, лошадь и хлеб.

В [селе] Астахово за 12 дней немцы насильно забрали у населения свыше 200 штук свиней, много гусей, кур и свыше 20 штук рогатого скота.

У одного колхозника ЗЕМЛЯНОГО Кирилла Филипповича немцы забрали 3 свиньи и 8 гусей, кроме того, избили ЗЕМЛЯНОГО за то, что он отказался сам отдать гусей.

У колхозника ОСИПОВА Леонида немцы выгнали всю семью из хаты и произвели повальный грабеж, забрали все вещи, которые были у них.

У колхозницы ГРОБОВОЙ Оксаны немцы забрали всю муку. Когда она со слезами просила оставить хотя бы немного муки для детей, грабители оттолкнули ее, заявив: «Молчи. Мы завоевали Русь, мы и будем есть».

Такому же грабежу подверглось все население сел, где хозяйничали фашисты.

В своем грабеже бандиты не останавливались ни перед чем. Они забрали не только носимые мужские теплые вещи, а брали все, что имеет ценность и даже женское платье.

У колхозника [села] Астахово товарища СТОЛЬНОГО Антипа фашисты забрали девичье платье, дамские ботинки, дамское платье, подушки и скатерть.

Грабеж мирного населения производился открыто днем, прямо на улице. У колхозницы [села] Маяки КИРИЧЕНКО Марии Егоровны на улице немцы сняли сапоги, у ЗЕМЛЯНОГО Михаила Григорьевича, под угрозой оружия, также на улице были сняты сапоги.

Грабеж и издевательства фашистов дополняется насильством над женщинами и девушками. Нет ни одного села, освобожденного нами от фашистских захватчиков, где бы эти звери не изнасиловали несколько женщин и девушек.

К колхознице с. Нижнекрепинское Г... Анисье⁵ зашли в хату два немца и потребовали накормить их. После того, как бандиты были накормлены, один из них ушел, а второй остался в хате. Выгнав из хаты старуху-мать, он, угрожая револьвером, в присутствии двух маленьких детей, начал насильствовать колхозницу. Вырвавшись из рук насильника, Г... выбила оконную раму, выбросила детей и выскочила сама в окно.

⁵ Тут і надалі прізвища не наводяться з етичних міркувань.

Такой же факт насилия был и с колхозницей Б... Анной, К... Федорой (с[ело] Маяки), З... Феклой (с[ело] Астахово).

Грабежом и насилием над безоружным населением занимались не только солдаты и офицеры, но и священнослужители.

У колхозницы с. Маяки ГРИБОВОЙ Антонины Мартыновны, 48 лет, на квартире остановился немецкий священник, который хорошо говорит по-русски. В разговоре с ним, он спросил ГРИБОВУ: «Верит ли она в Бога?». Последняя ответила: «И крестик ношу, только причастите меня, чтобы я скорее умерла». Поп рассердился, выгнал ее из хаты и не пускал в дом до ухода немцев из села. ГРИБОВА все время жила в сарае и погребе.

Особенно зверски расправлялись кровожадные фашисты с красноармейцами, попавшими в плен.

В районе Нижнекрепинское немцами был взят в плен тяжелораненый, который по-русски не говорил. Принесли его в хату, где лежали раненые немцы, красноармейца, положили у дверей, на сквозняке. На замечание фельдшера КРИНИЧНОЙ, что красноармеец нуждается в тепле, немцы заявили: «Русь не может лежать рядом с немцем». Этот красноармеец утром умер.

Спасаясь от холода, фашистские изверги выгоняли колхозников из хат, выбрасывали всю обстановку, а сами, наносив соломы, располагались в этих домах.

Поселившись в хате колхозницы с[ела] Нижнекрепинское КОПЛИНОВОЙ Нины, фашисты выгнали из хаты ее и детей. Колхозница две ночи спала в сарае, а потом ушла жить к сестре в соседнее село.

Колхозница с. Маяки БЕЛОУСОВА Наталья Семеновна спекла свежий хлеб. Фашисты, ворвавшись в дом, забрали весь хлеб, и когда она с сыном не давали его, бандиты выгнали всю семью из хаты и не впустили до тех пор, пока не были выгнаны нашими войсками. Бандиты, убегая из села, забрали все, что было в этой квартире. Такому же издевательству подверглась и семья колхозницы ДУДЕНКОВОЙ Марии, проживающей в с. Нижнекрепинское.

Эти хваленые «носители культуры» во всех селах разрушили школы, сжигали парты, а оборудование физических кабинетов превратили в груды обломков.

Многие колхозники и рабочие оказывали сопротивление грабителям. Таких смельчаков фашисты сейчас же арестовывали, и они «исчезли» неизвестно куда, или на месте расправлялись с ними.

У шахтера-забойщика ГОНЧАРОВА Трофима (с[ело] Нижнекрепинское) немцы пытались силой забрать гусей. Шахтер оказал сопротивление и ударил немца в лицо. После этого фашисты забрали его и увезли в штаб в Астахово, откуда он не возвратился.

О немцах солдатах колхозники освобожденных нами сел отзываются как о прожорливых людях. «Едят с утра до вечера и пьют кофе без сахара. Все они обовшивели, непрерывно чешутся. При каждом удобном случае снимают с себя все и при всех истребляют вшей».

Немецкие офицеры настолько трусят, что без сопровождения нескольких солдат боятся ходить по селу, даже выходить в уборную.

Вся фашистская пропаганда, проводимая среди населения оккупированной территории, строится на провокации. Гестаповцы распространяют ложь о положении на фронтах и о нашем Советском правительстве. Их агитация сводится к тому, что, якобы, Красная армия разгромлена, Москва и Ленинград окружены, а товарища СТАЛИНА в Москве нет, мол, улетел в Америку и так далее.

Но не только колхозники не верят в эту агитацию, в ней сомневаются и некоторые солдаты фашистской армии. Колхозник ЗЕМЛЯНОЙ Петр рассказал такой факт. Один немецкий солдат, после разговора об окружении Москвы и Ленинграда, когда все немцы вышли из хаты, а он остался один с хозяином, сделал рукой круг и сказал: «Это Русь», а потом точкой показал: «Это Германия». То есть то, что не русские окружены, а немцы.

Появление красноармейцев в освобожденных селах вызвали слезы радости у населения. Многие из них подчеркивают любовь и заботу о бойцах Красной армии своими действиями.

Колхозница [села] Нижнекрепинское ГРИБОВА Анна заявила красноармейцу: «Когда в село пришли вы, красноармейцы, то это была первая ночь, что мы спали спокойно».

Колхозники ЗЕМЛЯНОЙ Кирилл и его жена Варвара заявили: «Эти 12 дней, что были в нашем селе немцы, прошли как три года».

Тепло и заботливо встречали колхозники с. Астахово красноармейцев и командиров, освободивших село от фашистских извергов.

Колхозница КРИКУЛЕНКО, муж которой в Красной армии, испекла 7 больших хлебов и 4 из них вынесла, и горячими, раздала красноармейцам.

Колхозница хутора Кирбитово ОРЛОВА Аграфена Мефодиевна вместе со своей сестрой привели двух раненых курсантов Ростовского артиллерийского училища, которых они все время скрывали от немцев у себя в доме.

Все факты грабежа, насилия и издевательства фашистов над стариками, женщинами и детьми, о которых рассказывают сами колхозники, [будут] использоваться в пропагандистской работе.

Бойцы и командиры, возмущенные всем тем, что они слышат и видят в селах, где хозяйничали фашисты, с еще большей ненавистью идут в бой и уничтожают презренных бандитов.

Мероприятия политотдела:

- даны указания всем политотделам о мероприятиях, которые необходимо проводить среди населения сел и деревень, освобожденных от фашистов;

- для населения, освобожденных от фашистов сел, издается специальный номер «Защитник Родины», тиражом в 5000 экземпляров;

- во всех населенных пунктах, из которых изгнаны фашистские войска, для управления селами, политотделами, совместно с командованием дивизий, назначаются коменданты;

— во всех населенных пунктах работниками политотдела армии и дивизий проводятся митинги и беседы по докладу и речи товарища СТАЛИНА.

23 ноября в села направляются агитмашины с задачей — рассказать населению правду о положении дел на фронте и о задачах населения в борьбе с фашистскими захватчиками. Агитмашина снабжена брошюрами доклада и речи товарища СТАЛИНА, лозунгами ЦК ВКП(б), сводками Информбюро о продвижении наших войск и другим необходимым пропагандистским материалом.

НАЧАЛЬНИК ПОЛИТОТДЕЛА АРМИИ

ПОЛКОВОЙ КОМИССАР

[підпис]

МЕЛЬНИКОВ

ЦДАГО України, ф.62, оп.9, спр.4, арк. 127–133. Оригінал. Машинопис.

№ 86

**Витяг із доповідної записки начальника політвідділу
12 армії С. Журавльова начальнику політуправління
Південного фронту М. Мамонову про знущання
і пограбування солдатами Вермахту цивільного населення**

10 грудня 1941 р.

Секретно.

НАЧАЛЬНИКУ ПОЛИТУПРАВЛЕНИЯ ЮЖНОГО ФРОНТА
ДИВИЗИОННОМУ КОМИССАРУ тов. МАМОНОВУ

Политический отдел 12 армии располагает дополнительными данными об издевательствах и грабежах, чинимых фашистскими извергами на временно оккупированных ими, а также уже освобожденных от фашистского ярма населенных пунктах⁶.

І. ГРАБЕЖ НАСЕЛЕНИЯ.

В освобожденных частями Красной армии от фашистского ига селах жители рассказывают о разгульном грабеже, проводимом гитлеровскими разбойниками.

В селе ЧЕРВАНЕВКА Кагановичского района почти нет ни одного дома, который бы не ограбили немцы.

У гражданки ТОКОРЕВОЙ Варвары Андреевны фашисты забрали одно одеяло, 15 метров мануфактуры, 2 пары носков, 1 простынь, 2 платка и 1300 рублей денег.

⁶ Так у тексті.

У гражданина ГРИГОРЕНКО Родиона Герасимовича было взято 1 одеяло, 5 полотенец, 1 мужской костюм, 1 рубашка, 2 пуда муки.

Гражданина САЧЕК Ефима Тимофеевича, 60 лет, и его жену САЧЕК Феофану Федоровну, 58 лет, немецкие солдаты без всякой причины избили и забрали у них 1 телку, 50 пудов овса, 8 пудов картофеля и 120 пудов сена.

У гражданки ВЫСОЦКОЙ Матрены Дмитриевны фашисты конфисковали 1 свинью, подушку, столовый нож и детские чулки.

Жители села ГОЛУБОВКА СЕВЕРНАЯ рассказывают: «Немецкие варвары врываются в наши квартиры и по-воровски лазили в столах, шкафах, сараях и забирали все, что только попадало им под руки — носильные вещи, мужскую, женскую и детскую одежду. Они забирали последний кусок хлеба».

Под угрозой расстрела немецкие солдаты забрали у Ивана РЕКИЯНА 800 рублей, зимнюю шапку, носки и брюки.

У гражданина ОРЛА Дмитрия были забраны валенки с галошами и 1100 рублей.

У гражданки ЛЕВЧЕНКО Наталии взяли 2 юбки, 2 блузки, 4 пары чулок, 5 дамских рубашек и 14 метров мануфактуры.

19 ноября в местечке ГОРСКОЕ немецкие войска только в течение одного дня награбили 2 повозки одеял, а также забрали у многих рабочих последние продукты.

У БОГДАНОВОЙ Ольги были забраны последние 1½ пуда кукурузной муки, которой затем фашисты кормили своих лошадей, тем самым оставив 3 малолетних детей без куска хлеба.

У гражданки МАТВИЕВСКОЙ Елены Петровны забрали последнее одеяло.

У гражданок САВЧЕНКО Веры Григорьевны, РОЖКОВОЙ Надежды Никифоровны изъяли патефоны.

У гражданки СЕРДЮЧЕНКОВОЙ П.С. были взяты даже 2 последних кусочка сахара и 800 грамм хлеба.

У гражданки ГИЛЯЗОВОЙ Надежды — 2 платья, детские носочки и 340 рублей.

У ДОРОФЕЕВОЙ Фени — 2 рубашки и дамские платья.

У гражданок РУДЕНКОВОЙ Пелагеи Елисеевны и БОГДАНОВОЙ Анны 2 свиньи.

У гражданки ДУБИНИНОЙ А.А., жительницы села ОРЕХОВО Сергеевского района, 17 ноября гитлеровские грабители забрали 6 буханок хлеба, 2 банки масла, 3 куска сала, 8 килограмм пшеничной муки, 3 метра мануфактуры, женский теплый шарф и керосиновую лампу.

Вот еще несколько примеров грабежей, которым подвергли фашисты жителей села БЕЛОГОРОВКА.

У гражданки ПОГОРЕЛОВОЙ Марфы Никитичны и СКОРЫК Марфы Владимировны немецкие солдаты забрали одеяло, рядно, 2 подушки, 2 чайные ложки, 2 столовых ножа, сушеную малину для заварки чая, 2 пары галош, всю муку, картошку, молоко и несколько килограмм манной крупы, которая была припасена для маленьких детей. На просьбу

гражданки СКОРЫК М.В. оставить манную крупу для ребенка, фашистский бандит ответил отборной руганью и ударом в грудь сбил ее с ног.

У гражданки Марии Васильевны БУРЯК были конфискованы 2 пуда сала, 3 рубашки, брюки, 2 куса масла, 3 коробки спичек, 2 кофейника с медом, 5 яиц, 2 килограмма масла и кувшин молока.

Мария Васильевна БУРЯК рассказывает, что у нее на квартире стоял немецкий капитан, который хвастливо заявлял: «Русь капут». Когда этого гитлеровского офицера на другой день сразила меткая пуля Красного воина, и он лежал на берегу пруда, то проходя мимо него, Мария Васильевна сказала: «Вот тебе капут. Такой капут будет вам всем фашистским псам».

У гражданки СЕРЕДА немецкие солдафоны забрали теплое одеяло, пиджак, 2 рядна, новый мужской костюм, нательное дамское и мужское белье, ведро, 2 куса мыла, спички, ножницы, 2 миски, кастрюлю, а в квартире сделали бандитский погром: порубали стол, детские стулья, разбили зеркало, а саму хозяйку избили до полусмерти прикладом, говоря при этом: «Что у тебя муж комиссар».

Гражданина Григория Герасимовича КУЗЬКО, 60 лет, 3 фашистских бандита повалили на пол, один из них сел ему на голову, другой на ноги, а третий стащил с него сапоги.

У Александры Карповны КУЗЬКО немецкий солдат снял с головы платок и обмотал им себе шею, а также забрал кастрюлю с тестом.

У гражданки РУДНИЧЕНКО Анны Григорьевны были забраны: подушки, теплое одеяло, 2 пуда сала, 2 пары галош, 2 ведра, будильник, 6 метров сатину, рубашки, брюки, терка.

II. ИЗДЕВАТЕЛЬСТВА ФАШИСТОВ НАД ВОЕННОПЛЕННЫМИ И МИРНЫМ НАСЕЛЕНИЕМ.

В селе ОРЕХОВО фашистские разбойники смертельно ранили гражданина села КОНСТАНДА Василия Саввича за отказ отдать им свинью. Через три дня КОНСТАНД Василий умер от ран.

Группа бойцов 167 стрелкового полка, освобожденных из фашистского плена, рассказывают о потрясающих зверствах, которым подвергают гитлеровские разбойники пленных красноармейцев и командиров Красной армии. Красноармеец роты связи товарищ ЯРОШЕНКО и командир взвода 3-й роты младший лейтенант товарищ ЗГОДА рассказывают, что на их глазах немцы расстреляли 10 красноармейцев. Одного из них за то, что у него был обнаружен комсомольский билет, другого — за принадлежность к грузинской национальности, третьего — за сохранение немецких денег.

Красноармейцы СУЯРОВ и ДЕРШОТ говорят, что тяжелораненому красноармейцу ЧУРКИНУ фашисты вырезали на груди пятиконечную звезду.

15 октября в одну из комнат женского общежития совхоза имени Фрунзе Артемовского района, где находилось 4 девушки зашли 3 немецких солдата. Два из них начали забирать все вещи, а третий подошел к одной девушке, закрыл рот, затем повалил на кровать и изнасиловал.

1 декабря в городе КОНСТАНТИНОВКА на улице Ленина стояли 2 немецких офицера. Недалеко от них находились 4 мальчика и беседовали между собой. Один офицер приблизился к детям и ударил ногой в живот одного ребенка, а другой офицер погнался за остальными мальчиками, догнал одного из них и до полусмерти избил.

В городе КОНСТАНТИНОВКА немецкий офицер заставил 2-х стариков ВОИНОВА Леонтия Григорьевича, 82 года, и ХАНИНА ремонтировать железнодорожное полотно. В силу своей старческой дряблости ВОИНОВ Леонтий не мог поднять тяжелую железную балку. За это немецкий офицер ударил его прикладом по лицу, разбил нос и выбил зубы. Гражданин ХАНИН был избит тем же офицером за то, что несвоевременно окончил работу.

2 декабря в городе КОНСТАНТИНОВКА около дворца культуры гитлеровские работники расстреляли 45 человек, в том числе братьев КЛЕПКИНЫХ, ЧИСТИЛИНА, СОРОКИНА и директора стекольного завода.

3 декабря в городе КОНСТАНТИНОВКЕ в саду имени Артема фашисты расстреляли 40 человек.

Чтобы скрыть следы своих кровавых преступлений немецкие изверги объявили населению о том, что ими были расстреляны партизаны. А затем заставили 6 евреев зарыть эти трупы в могилу. Евреи отказались это сделать, тогда фашисты избили их до полусмерти.

29 ноября немецкий конвой сопровождал из АРТЕМОВСКА в КОНСТАНТИНОВКУ группу военнопленных, в количестве 1000 человек. Женщины, жительницы КОНСТАНТИНОВКИ, по дороге бросали военнопленным хлеб. Немцы пришли в ярость от этого и открыли по женщинам огонь. 4 женщины были убиты и ранен 12-ти летний мальчик.

III. ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСТРОЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ ВО ВРЕМЕННО ОКУПИРОВАННЫХ ФАШИСТАМИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ.

Население оккупированных фашистами сел с небывалой радостью встретило доклад товарища СТАЛИНА о 24 Годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции. Крестьяне, рабочие и интеллигенция наперебой собирали доклад, который был сброшен нашей авиацией над оккупированными районами. Некоторые колхозники брали по несколько экземпляров доклада товарища СТАЛИНА, сами внимательно его читали, а затем передавали его другим крестьянам, которым по каким-либо причинам не удалось достать доклад товарища СТАЛИНА.

Колхозник села КАЛИНОВО Дзержинского района товарищ МИРОШНИЧЕНКО собрал у себя в огороде 18 экземпляров доклада товарища СТАЛИНА, с большим вниманием прочел его своей семье и дал 10 экземпляров доклада комсомольцам ПРУДНИКУ и ДУНАЕВУ для распространения в городе ДЗЕРЖИНСК.

С большим политическим подъемом прошли коллективные обсуждения доклада товарища СТАЛИНА на хуторе КОРДЮМОВКА и в городе КОНСТАНТИНОВКА, которыми руководила ШАЛАНОВА Екатерина

Федоровна, специально посланная Политотделом армии в оккупированные населенные пункты для проведения этой работы. [...]»⁷

IV. МАССОВАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ РАБОТА СРЕДИ НАСЕЛЕНИЯ ОСВОБОЖДЕННЫХ СЕЛ.

В течение пяти дней работниками политотдела армии проведены среди населения освобожденных Красной армией от фашистского ига сел 30 индивидуальных и коллективных бесед, а также в 2-х селах были проведены общие собрания, на которых присутствовало по 500 человек.

Крестьяне поселка ГОРСКОЕ, собравшиеся на общее собрание, с большим вниманием прослушали доклад представителя Политотдела армии о международном положении и о Великой Отечественной войне. После доклада было задано много вопросов. [...]

Выступая в прениях на этом собрании, товарищи МАКАРОВА, СЕМЕНОВА и НАЗАРОВА отмечали, что очень слабо проводится борьба против дезертирства. Товарищ МАКАРОВА в своем выступлении сказала: «Наши мужья пошли защищать Родину, а другие паразиты ждут когда придут немцы, тогда они вылезут из своей берлоги. Таких людей надо передавать в руки наших властей».

После собрания в поселке ГОРСКОЕ только за один день с помощью населения было выявлено только 30 дезертиров и среди них некий КРЮКОВ Иван Емельянович, член партии, учитель средней школы. КРЮКОВ был мобилизован в РККА, а затем в районе АРТЕМОВСК, как он говорит, был захвачен фашистами в плен. Немцы у него отобрали партбилет, а его отпустили домой. 30 ноября КРЮКОВ перешел в поселок ГОРСКОЕ и скрывался по 4 декабря. При аресте у КРЮКОВА была найдена азбука Морзе.

Хорошо и организованно прошло собрание в селе ИВАНОВКА, на котором присутствовало свыше 500 жителей села.

За отчетную пятидневку из оккупированных районов возвратились 2 человека, которые были посланы туда 8 отделением Политотдела армии для связи с партизанскими отрядами и для выполнения других специальных заданий.[...]

НАЧАЛЬНИК ПОЛИТОТДЕЛА 12 АРМИИ

ПОЛКОВОЙ КОМИССАР [підпис]

С. ЖУРАВЛЕВ8

НАЧАЛЬНИК 8 ОТД[ЕЛЕНИЯ] ПОЛИТОТДЕЛА 12 АРМИИ

ПОЛКОВОЙ КОМИССАР [підпис]

Завальный

ЦДАГО України, ф. 62, оп.9, спр.4, арк.139–144. Оригінал. Машинопис.

⁷ Окремі фрагменти документа нерозбірливі.

⁸ За начальника політвідділу 12-ї армії С. Журавльова записку підписав його заступник (підпис не розбірливий).

Витяг із доповідної записки начальника політвідділу 18 армії Мельникова начальнику політуправління Південного фронту М. Мамонову про знущання нацистів над цивільним населенням

15 січня 1942 р.

Сов[ершено] секретно.

НАЧАЛЬНИКУ ПОЛИТУПРАВЛЕНИЯ ЮЖНОГО ФРОНТА
ДИВИЗИОННОМУ КОМИССАРУ тов. МАМОНОВУ⁹

Секретные агенты «КЛИМЕНКО» И «РОМАНЧУК», оставленные для работы в тылу противника, 8 января 1942 года явились в 8 отделение Политотдела 18 армии и сообщили следующее:

В 12.00. 19.IX.1941 года в город Киев вошли немецкие войска. В тот же час ими была применена небезызвестная фашистская пропаганда «немецкие добродетели» к украинскому населению. Была разыграна инсценировка «фашистская добродетель даже по отношению к своему противнику»: «Смотрите и любуйтесь, киевляне, как добры немцы офицеры».

Через 2 часа после занятия Киева немецкими войсками по улице Короленко проезжало две автомашины, в которых находилось несколько немецких офицеров. В это время неизвестным, одетым в форму красноармейца была брошена граната. Граната не взорвалась, мнимый красноармеец не бежал. Из машины с револьверами в руках вышли офицеры. Красноармеец упал на колени и начал лизать сапоги, умоляя пощадить его. В это время один из старших офицеров спокойно в присутствии толпы разрядил гранату и здесь же ее выбросил. «Красноармеец» арестован не был. Эффект был достигнут. Толпа зрителей осталась довольной. Немецкие фоторепортеры эту сценку засняли.

На площади Калинина¹⁰ перед вступлением германских войск в г[о-род] Киев была инсценирована их встреча. Гестаповцы и рота пропаганды прибыла в г[ород] Киев раньше войск с задачей подготовить к встрече гитлеровской грабьармии¹¹. В украинские национальные костюмы были наряжены уголовники, разного рода жулики, и их ряды пополнили предатели украинского народа. Эта банда предателей должна была представлять собой население Киева. Она была выстроена и у некоторой части из них имелись букеты цветов. Как только на площади появилась грабьармия, этот сбор по указке своих хозяев должен был выражать «радость»

⁹ На документі резолюція: «Этот материал надо использовать для сводки».

¹⁰ Нині Майдан Незалежності.

¹¹ Так у тексті.

и преподнести цветы. Эта вторая инсценировка была также заснята немецкими кинооператорами и фоторепортерами.

Продолжая заигрывание с населением Киева, немецкое командование разрешило украинскому населению вместе с немецкими солдатами и офицерами посещать театры и кино. Принадлежность к украинской нации проверялась по паспортам. Немецкое командование разрешило украинцам взять свои радиоприемники, которые ими были сданы в начале войны. Городской управе разрешено издавать свои газеты. В настоящее время в Киеве издается ежедневно три газеты: «Українське слово», «Час» и «Дело». На страницах этих газеток пропагандируется звериный национализм. Основным лозунгом этих пасквилей является «Украина для украинцев». Предатели, погромщики, буржуазные националисты призывают к борьбе с «жидовско-большевистской сворой». В учреждениях разговор ведется только на украинском языке.

20. IX.1941 г. на Крещатике была поставлена радио-машина, с которой были переданы на украинском языке первые приказы немцев. Население обязывалось к сдаче оружия, сообщению о месте пребывания партизан, сдаче радиоприемников и других. За невыполнение этого приказа угрожали расстрелом.

Чтобы создать видимость самоуправления и замаскировать свое фашистское хозяйничанье, в г[ороде] Киеве была создана городская управа. Городским головой был «избран» Проф[ессор] Александр Оглобин¹². Сын композитора Лысенко заведует отделом культуры¹³. Кинорежиссер-неудачник Кавалеридзе¹⁴ возглавляет отдел искусства.

¹² Оглобин (Оглоблін) Олександр Петрович (1899–1992) — у 1922–1933 рр.— професор Вищого інституту народної освіти, завідувач кафедри історії України. У 1930–1931 рр.— арештований органами ДПУ УСРР. Після ув'язнення у 1932–1934 рр.— директор Всеукраїнського центрального архіву стародавніх актів. У 1935–1937 рр.— старший науковий співробітник Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. У 1937–1941 рр.— старший науковий співробітник, завідувач сектора історії України доби капіталізму Інституту історії України АН УРСР, у 1937–1941 рр.— професор історичного факультету Київського державного університету. У вересні — жовтні 1941 р.— голова Київської міської управи. 1942 р.— організатор і директор Музею-архіву переходової доби в Києві. У 1943 р. переїхав до Львова, а влітку 1944 р.— до Праги. У 1944–1945 рр.— професор Українського Вільного університету у Празі, у 1946–1951 рр.— у Мюнхені. Із 1951 — у США.

¹³ Імовірно Лисенко Остап Миколайович (1885–1968) — музикознавець, педагог. У 1914–1916 рр. керував хором у Києві. У 1930 р. закінчив Київський музично-драматичний інститут. У 1941–1942 рр.— ректор Київської музичної академії, у 1945–1951 рр.— викладач Львівської консерваторії, у 1951–1968 рр.— доцент кафедри народної творчості Київської консерваторії.

¹⁴ Кавалерідзе Іван Петрович (1887–1978) — український скульптор, кинорежисер, драматург, сценарист. У 1928–1933 рр.— працював на Одеській кінофабриці, у 1934–1941 рр., 1957–1962 рр.— на Київській кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка. У 1941 р. під час нацистської окупації Києва керував відділом культури міської управи. Від 1944 — старший науковий співробітник Академії архітектури у Києві.

Организовав власть из предателей украинского народа, и за их ширмой, фашистская сволочь начала чудовищную расправу над сотнями людей. Так, в ночь с 19 на 20 сентября на улице Киева лежали десятки трупов советских граждан, которые фашисты не разрешали хоронить.

Народные мстители начали свои боевые действия. 24.9.1941 г. было взорвано здание, где помещался магазин «Детский мир». В этом здании разместились немецкая комендатура города. После этого было взорвано здание гостиницы «Гранд-Отель», где разместилось высшее немецкое командование. В течение 4-х дней разлетались в воздухе одно за другим здания, находящиеся на Крещатике и прилегающих улицах. Здесь немцы понесли огромные потери, главным образом, в высшем и старшем командном составе.

В ответ на действия партизан гитлеровская сволочь начала чинить зверские расправы над мирным населением.

28.9.1941 г. немецкий комендант города издал приказ. Примерное его содержание: «Всем жидам г. Киева 28.09.1941 г. к 8.00. явится на Байковое кладбище. Каждый жид должен принести с собой теплые вещи и ценности. За невыполнение приказа расстрел на месте». Всех евреев, явившихся на кладбище, немецкие банды раздевали и расстреливали. Узнав об этой зверской расправе, некоторая часть еврейского населения начала прятаться. Тогда комендантом города был издан приказ предлагавший «всем домоуправам немедленно произвести обыски и при обнаружении евреев немедленно сообщить в полицию»¹⁵. 29 и 30 сентября гитлеровские банды при активной помощи черносотенцев и украинских националистов производили чудовищные погромы. Была произведена облава на еврейское население. Все больные, старики и калеки вытаскивались из своих квартир, клались на повозки и отвозились на кладбище, там над ними издевались и расстреливали.

29.9.1941 г. «КЛИМЕНКО» и «РОМАНЧУК» находились на бульваре имени Шевченко и лично видели потрясающую картину. По мостовой двигалась подвода, на подводе лежала больная старая женщина, за подводой, еле передвигая ноги, шли глубокие старики — мужчины и женщины. Их сопровождали гитлеровские молодчики из гестапо. Когда старики спотыкались и падали, их били прикладами и подталкивали штыками, заставляя идти. На кладбище лежала гора трупов. Здесь же были дети расстрелянных, не исключая и грудных. Гитлеровские мерзавцы со зверским чудовищным хладнокровием закалывали их штыками или просто брали за ноги и бросали в яму.

Закончив в Киеве свое чудовищное преступление над безвинными людьми, гитлеровские головорезы, площадь, на которой лежали горы трупов, взорвали. Но на этом гитлеровская банда не успокоилась. Действуя излюбленным методом провокации, гитлеровские банды из гестапо

¹⁵ Опубл.: Київ: війна, влада, суспільство. 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; авт. та упорядн.: Т.В. Вронська, Т.В. Заболотна, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Т.В. Пастушенко.— К.: Темпора, 2014.— С. 387—388.

05.10.1941 г. подожгли в Киеве все базары, предлог был найден. После этого последовал приказ коменданта города, в котором сообщалось о расстреле 100, а затем 300 человек.

В Киеве царит голод. Население продуктами питания и хлебом не снабжается. Цветущая столица Украинской ССР — город-красавец — гитлеровской бандой головорезов [был] превращен в мертвый город-кладбище¹⁶.

5 ноября «КЛИМЕНКО» и «РОМАНЧУК» оставили Киев. По пути следования на временно оккупированной советской территории они видели сожженные, разгромленные советские города и села, дикий произвол, грабеж и издевательства над советскими людьми. Расстрелы, виселицы, зверства над пленными красноармейцами и советскими активистами, над стариками, женщинами, девушками и детьми. Вот несколько фактов этих жутких преступлений. В г[ороде] Чигирине проходила одна воинская часть немцев. Для маскировки фашисты хотели срубить возле дома колхозницы дерево акации. Женщина вышла и стала просить, чтобы они не рубили дерево. На эту просьбу фашист взял эту беззащитную женщину и повесил на этом дереве. Женщина висела долгое время, так как немцы не разрешили ее хоронить.

На станции Кутейниково гитлеровское командование устроило для офицеров дом терпимости. Сюда гитлеровские молодчики согнали из ближайших сел и поселков девушек и молодых женщин, где устраивают свои дикие оргии.

Приход гитлеровской грабьармии¹⁷ в город, село означает повальный грабеж у советского населения всего имущества, хлеба и скота. Этим грабеж советского народа гитлеровскими бандитами не ограничивается. Немецкое командование заставляет советских граждан уплатить всю задолженность советских граждан до дня оккупации данной местности. Налог взимается с коров дополнительно 300 рублей. Официально предложено на два двора оставлять одну корову, остальные реквизируют, но этот приказ не выполняется, и у населения забирается весь скот. Немцы взимают налог за содержание собаки от 10 до 25 рублей в год, если же гражданин не хочет платить налог и заявляет, что он собаку держать не будет, то все равно он обязан уплатить налог за весь год.

В г[ороде] Сталино на еврейское население наложена контрибуция 8 миллионов рублей, якобы, за разграбленное имущество государственных и общественных организаций. Срок погашения первых 4-х миллионов назначен на 20.12.1941 г., второй — 1 января 1942 года. [...]»¹⁸

Работа железных дорог в тылу противника.

Железные дороги работают от Василькова до Фастова, Белая Церковь, Знаменка, Пятихатка, Днепропетровск, Синельниково, Письменная,

¹⁶ 30 грудня 1941 р. співробітники НКВС УРСР по Львівській області, які вийшли з окупованої території, дали свідчення про становище в Києві. Див.: Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). Науково-документальне видання. — Київ-Львів, 2003. — С. 235–241.

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ Текст нерозбірливий.

Просыная, Красноармейск. Из этих пунктов немцы днем и ночью отправляют эшелоны с зерном и другим ценным награбленным советским добром.

НАЧАЛЬНИК ПОЛИТОТДЕЛА 18 АРМИИ
ПОЛКОВОЙ КОМИССАР

МЕЛЬНИКОВ

НАЧАЛЬНИК 8 ОТД[ЕЛЕНИЯ] ПОЛИТОТДЕЛА АРМИИ
СТАРШИЙ БАТАЛЬОННЫЙ КОМИССАР

А. МОГИЛЕВИЧ

15.I.1942 г.

г[ород] Каменск.

ЦДАГО України, ф.62, оп.9, спр.4, арк.149–155. Копія. Машинопис.

№ 88

Витяг із донесення політвідділу Воронежського фронту про вбивство цивільного населення Полтавської області

[не раніше січня 1942 р.]¹⁹

Заняв город Пирятин Полтавской области, фашистские антисемиты произвели поголовное уничтожение еврейского населения. Было уничтожено до 3000 евреев. Палачи убивали стариков, женщин, детей. Не удовлетворившись обычными расстрелами людей, гитлеровцы их живыми закапывали в землю, заживо жгли на кострах. Таким путем было уничтожено более 1600 евреев.

Членов партии, комсомольцев, активистов, партизан фашисты бросали в тюрьму. Там люди подвергались неслыханным издевательствам, а после того их или расстреливали, или вешали. Всего было расстреляно 4000 человек, повешено 200 человек²⁰.

В квартире гр[ажданина] ГОФРИШ (город Зеньков Полтавской обл.) стояли три немца. Перепившись, они устроили драку между собой. Во время драки один немец был убит, а двое ранены. Местное немецкое командование убийство пьяного немца приписало партизанам и в наказание за это расстреляло 45 ни в чем не повинных людей, среди которых были старики и подростки. Были расстреляны: 58-летний ДЕРКАЧ Семен, 68-летний ПУХ Данило, 12-летний РЕШЕТНИКОВ Николай, 15-летний ЖМУРКО Николай и другие.

В селе Борки Зеньковского района Полтавской обл. агентами Гестапо²¹ в декабре месяце 1941 г. были произведены массовые аресты жителей, которые подозревались в связях с партизанами. В тот же день около помещения сельсовета фашисты расстреляли БЕЗВИКОЙКОГО Ивана Афанасьевича

¹⁹ Датується за змістом документа.

²⁰ Аналогічні дані наведені у акті «Про звірства німецько-фашистських загарбників в м. Пирятині Полтавської області УРСР» представників військової частини та мешканців міста від 22 вересня 1943 р. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 242, арк. 16–17.

²¹ Так у тексті.

и СЕДЫХ Павла Трофимовича. 19 декабря 8 арестованных граждан фашистские палачи расстреляли по дороге на допрос. Трупы расстрелянных 5 суток лежали возле дороги, так как гестаповцы не разрешали их убирать.

22 декабря 1941 г. агенты Гестапо арестовали колхозников ЧИРКА Степана Федоровича и его сына ЧИРКА Ивана Степановича. Арестованные в тот же день были повешены на воротах в присутствии жителей села. Трупы отца и сына гестаповцы не разрешили убирать в течение нескольких дней. На груди повешенного Степана Федоровича была прикреплена дощечка с надписью «Повешен за связь с партизанами».

Расстрелы и повешение производились без суда и следствия. Агенты Гестапо подвергали пыткам и истязаниям свои жертвы, выпытывая у них необходимые сведения.

При продвижении частей Красной армии в [городе] Зеньков Полтавской области, немцы производили массовые расстрелы мужского населения города. 27 февраля 1943 года они согнали 60 человек в возрасте от 16 лет и старше и, выстроив их у ворот городской электростанции, расстреляли из пулеметов. В числе расстрелянных были: ДОРОШЕНКО с двумя сыновьями, СЕРЕДА с сыном, БОЖКО Николай, РОЖАК Андрей, БИЛАЙ Артем, РУДЬ Степан, СТРОКОВ Иван, ДАНИЛЬЧЕНКО Никита, РУДЕНКО Павел, КОРОТЧЕНКО Никита, ДАНИЛЬЧЕНКО Константин и другие.

Верно: [підпис]

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.598, арк. 57.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 89

**Доповідна записка із інформацією розвідника
Н. Тимофеєнка начальнику 8 відділення політвідділу 12-ї
армії Завальному про ситуацію в окупованих нацистами
містах Каганович²² і Артемівську²³**

12 лютого 1942 р.

НАЧАЛЬНИКУ 8 ОТД[ЕЛЕНИЯ] ПОЛИТОТДЕЛА 12 АРМИИ
БАТАЛЬОННОМУ КОМИССАРУ тов. ЗАВАЛЬНОМУ

ДОКЛАДНАЯ [ЗАПИСКА]

Дополнительно к ранее поданной на ваше имя докладной записке добавляю следующее:

²² Місто Попасне Луганської області мало назву «імені Л. М. Кагановича» у 1938–1944 рр.

²³ Нині м. Бахмут Донецької області.

1. Издевательства фашистов над еврейским населением в оккупированных ими городах Кагановичи²⁴ и Артемовске.

а) издевательства над населением в г[ороде] Кагановичи.

До прихода гитлеровских бандитов в г[ороде] Кагановичи еврейское население проживало в различных заводских и коммунальных домах, частично в собственных домах. Сейчас все еврейское население, начиная от малолетних детей до глубоких стариков и старух, в том числе и больных, согнали в один барак при вагонно-ремонтном заводе. Этот барак к жилью не приспособлен — он не отапливается, окна побиты, потолок протекает, кругом во все щели дует пронизывающий зимний ветер.

В один небольшой барак фашисты согнали 24 семьи, в которых насчитывается свыше 100 человек, больные и старые, в грязи и без постельной принадлежности валяются на мокром, прогнившем полу. Регулярно в ночное время и к этим семьям врываются гитлеровцы, под различными причинами, потрясая оружием, угрожая расстрелами, делают обыски, забирают последние остатки продуктов и всевозможную домашнюю утварь — керосинки, одежду.

В приказном порядке мужчин и женщин, невзирая на болезнь некоторых и беременных женщин, выгоняют на тяжелую физическую работу — на извлечение железнодорожных шпал из-под снега и земли, на сбор железного лома, который находится на территории вагонно-ремонтного завода для укрепления немецких окопов.

Имеется немало случаев грубого, деспотичного избиения фашистами евреев. Выселение евреев из дома, в которых они долгие годы жили, как правило, сопровождается массовым избиением. Я был свидетелем такого озверелого случая, когда еврейская семья по приказу немецкого команданта обер-лейтенанта переселялась в барак. Эта семья достала у одного жителя г. Кагановичи лошадь и на небольших санях перевозила домашнее имущество. В поселке вагонно-ремонтного завода эта семья встретилась с немецкой подводой. Когда сравнялась фашистская подвода с едущими ей на встречу евреями, то фашисты моментально соскочили с подводы, подошли к саням, на которых находились старики, двое детей, две женщины. Немецкие бандиты всех их сильно избили, а затем перевернули сани, выбросили людей в глубокий снег. 8 мужчин еврейской национальности фашисты увели неизвестно куда.

II. Издевательства фашистов над мирным населением в г[ороде] Артемовске.

В январе немецкое командование вывесило приказ, в котором говорилось, что еврейское население города должно взять себе продуктов на 6–7 суток и небольшие вещи, но с таким расчетом, чтобы вся поклажа не превышала 10 кг., сообщили свои адреса и сдали ключи от квартир в штаб немецкой жандармерии города и сами явились туда. Вечером этого дня все еврейское население города гитлеровские изверги вывели на юго-западную окраину города, на площадку строившегося там военного завода и всех мужчин и женщин, в том числе и больных, раздели до нательного белья, а затем расстреляли и трупы сбросили в котлованы.

²⁴ Так у текстi.

Детям, которые здесь находились, помазали какой-то зеленоватой жидкостью рты, от чего через несколько минут дети умерли. В этот день фашисты умертвили больше 100 семей или около 350—400 человек.

Об этом кошмаре, чудовищном и диком, мне рассказал рабочий пекарни г[орода] Артемовска КУТЬКОВ Захарий Иванович и бывший красный партизан ВАЗИРОВ Николай, житель села Никитовки, сейчас скрывающийся от фашистов в г[ороде] Артемовск.

Имущество расстрелянных еврейских семей фашистские солдаты разграбили.

3 февраля ночью несколько немецких солдат ворвались к гражданке ПИСАЧЕНКОВОЙ Анне Ивановне, проживающей в доме № 4 поселка № 4 г[орода] КАГАНОВИЧИ и бесперемонно начали делать обыск. Обшарив всю квартиру и ничего не найдя, бандиты вышли во двор и начали стрелять в окна квартиры ПИСАЧЕНКОВОЙ.

Мужскую часть населения г. Кагановичи гитлеровцы впрягают в сани и заставляют подвозить из В[агонно-] Р[емонтного] З[авода] к своей линии обороны шпалы, проволоку, рельсы и другое железо.

Немецкие солдаты часто заходят в баню г[орода] Кагановичи и избивают МАЛЬЦЕВА Василия (рабочего бани) за то, что нет воды, нет дров и за другие «грехи».

8 февраля из Артемовска на Покровское двигался обоз в количестве 80 саней. В сани были впряжены мужчины и около 150 человек шли сзади этого обоза. Мужчины были обморожены, обессиленные изголодавшиеся. Если какой-нибудь мужчина уставал и не мог дольше тащить сани, на которых находились снаряды, мины и другие боеприпасы, то этого человека фашисты распрягали, отдавали в сторону и расстреливали, а вместо него брали человека из группы мужчин, двигавшихся за обозом. По дороге из Артемовска на Покровское валяется много трупов красноармейцев и гражданское население.

3 февраля по дороге на Артемовск я встретился с ХВОСТОВЫМ, который с 26 на 27 января был послан в г[ород] Кагановичи по специальному заданию. Он также был впряжен в сани. Когда я к нему подошел, то он мне сообщил, что из группы ПРИМАКОВА фашисты расстреляли ЛАЗЕБНОГО, ЛАВРЕНКО, МИЩЕНКО, ГРУНЬКО (который был послан вместе с ХВОСТОВЫМ), ЩЕРБИНУ, СТЕКАНОВА. Поскольку санный обоз растянулся на 300—400 метров, а его сопровождал немецкий конвой только в количестве 18—20 человек, то ХВОСТОВ имел возможность свободно мне об этом сообщить.

В этот же день на окраине и в самом городе Артемовске я видел мужчин, впряженных в сани, которые подвозили железо и ящики с боеприпасами на северо-западную окраину города Артемовска, где роются окопы для противника.

Пленным бойцам Красной армии, находящимся в Артемовском лагере, фашисты выдают только по 200 грамм яичного хлеба и котелок сырой ячмени на 2-х человек. Иногда фашисты делают похлебку из воды и отрубей и ею кормят пленных. Раненым красноармейцам никакой помощи не оказывают. Они валяются на цементном полу в здании бывшего склада пивного завода по Харьковской улице.

В первых числах января в г. Артемовске в саду около клуба им. Ленина было повешено 10 человек за то, что они якобы подожгли этот клуб. 4 дня они висели, а затем разрешили их снять и похоронить.

В городах Кагановичи и Артемовск бывает много расстрелов мирного населения за невыполнение фашистских приказов.

Бывший красный партизан Николай Базаров мне рассказал, что в селе Никитовка немцы повесили на базарной площади одного старика и его сына за то, что они сообщили Красной армии о дезертирах.

III. Состояние групп, переброшенных в тыл противника

Группа товарища Примакова находится в глубоком подполье и сейчас никаких боевых действий не делает.

Члены группы товарища ЛАХОВА находятся на различных работах, в боевых операциях не участвуют, только следят за фашистами, ожидают их отхода, чтобы потом развернуть активные боевые операции.

Недавно над городами Кагановичи и Артемовск советскими самолетами были сброшены листовки, в которых говорилось о последних успехах частей Красной армии в борьбе с гитлеровскими ордами. С большой радостью население встречало эти листовки, на которых узнало, что наши части действуют в глубоком тылу противника и уже захватили станцию Лозовая, Барвенково и другие города. Население глубоко убеждено в разгроме фашистов, изо дня на день ожидают приход частей Красной армии в городах Артемовск и Кагановичи.

Гражданка ПИСАЧЕНКОВА мне как то рассказала о том, что однажды она спросила немецкого полицейского ВАКАЛО: «Что вы будете делать, если придет Красная армия?». «Немцы отсюда никогда не уйдут,— ответил он,— ибо они получили много самолетов, танков и скоро начнут новое наступление. А если, на худой конец, они и уйдут, то вместе с ними уйдем и мы».

В первых числах февраля под Артемовском в селе Пилипчатино группа партизан ворвалась в одну хату, зарезала 6 немцев, забрала их оружие и скрылась.

В городе Артемовске работают только пекарни, столовая и мельница.

Все данные о численности войск противника и его огневых точках в тех населенных пунктах, в которых мне приходилось быть, я передал работнику разведотдела штаба армии капитану ЮХНО, что и подтверждаю своей подписью:

ТИМОФЕЕНКО Никифор Тимофеевич

Мой адрес: г[ород] Первомайка, ул. Папанина, д. № 11

Верно: ИНСТРУКТОР 8 ОТДЕЛЕНИЯ

СТАРШИЙ ПОЛИТРУК

[підпис]

ПОТОЦКИЙ

ЦДАГО України, ф.62, оп.9, спр.4, арк. 157–161.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 90

Розвідувальне зведення НКВС УРСР про факти вбивств та знущань нацистів над цивільним населенням тимчасово окупованих територій станом на 20 березня 1942 р.

31 березня 1942 р.

ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР МАЙОРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ тов. СТРОКАЧУ²⁵

Совершенно секретно.

РАЗВЕДСВОДКА № 16/51

О массовых убийствах, насилиях и издевательствах немецких фашистов
в оккупированных областях Украины

По данным на 20.03.[19]42 г.

Немецкие фашисты в оккупированных областях Украины продолжают повсеместно организованно грабить и разорять население, уничтожать целые населенные пункты, чинить массовые убийства, насилия и издевательства.

Чувствуя себя непрочно в захваченных районах, питая зверскую ненависть к советскому народу и боясь его, оккупанты, в целях устрашения, узаконили и всячески поощряют произвол, грабежи и убийства советских людей.

Любая попытка местного населения жаловаться германским властям на эти преступления — рассматривается как «коммунистическая пропаганда» и ведет к новым расправам.

Сжигать целые населенные пункты за убийство неизвестными лицами одного офицера или солдата, разорять дома или выбрасывать из них на снег детей, женщин и стариков, предварительно отняв у них одежду и продовольствие, — гитлеровские разбойники ввели повсеместно как систему.

²⁵ Строкач Тимофій Амвросійович (1903—1963) — у січні — травні 1938 р. — командир 162 полку НКВС СРСР у м. Ворошиловграді, у травні — липні 1938 р. — начальник штабу 24 прикордонного загону, у липні 1938 — березні 1941 рр. — начальник 25 Тираспольського прикордонного загону. У березні 1941 — січні 1946 рр. — заступник наркома внутрішніх справ УРСР, одночасно у травні 1942 — жовтні 1944 рр. — начальник УШПР, у жовтні 1942 — червні 1943 рр. — член підпільного ЦК КП(б)У, у жовтні 1944 — січні 1946 рр. — начальник управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР. У січні 1946 — березні 1953 рр. — нарком (міністр) внутрішніх справ УРСР. У травні 1956 — березні 1957 рр. — заступник міністра внутрішніх справ СРСР, у червні 1956 — березні 1957 рр. — начальник Головного управління прикордонних та внутрішніх військ МВС СРСР.

По прямым приказам высшего командования, немецкие фашисты, отступая под натиском частей Красной армии, разоряют и разрушают населенные пункты, зачастую сжигают дотла целые села и насильственно уводят с собой все население и скот.

Из заслуживающих внимания в этом отношении фактов необходимо указать на следующие:

11.11.1941 г. командир 295 германской пехотной дивизии разослал для руководства командирам частей выдержки из приказа, командующего армией за № 1720/4 от 16.10.[19]41 г. В одной из этих выдержек, о ведении боя в особых условиях, указано: «... находящиеся в руках у противника населенные пункты поджигать всеми средствами, применяя для этого трассирующие пули и другие зажигательные средства.

При отступлении необходимо начать сжигать населенные пункты, чтобы ими не воспользовался враг...».

12.I.[19]42 г. группа немецких солдат, численностью до 300 человек, ворвавшись в село Жовтневе Печенежского района Харьковской области, обливая строения горючим, поджигала и подрывала их, а жилые дома, кроме того, забрасывала гранатами. В результате налета на 197 дворов в селе уцелело только 6. Имеется большое количество жертв среди гражданского населения, сгоревших в огне и убитых.

По данным на 30.I.[19]42 г., оставляя село Борщевка Балаклейского района Харьковской области, немцы полностью сожгли его. Из 638 дворов осталось только 66. Мужчин и подростков увели в тыл, вместе с ними уведено также несколько девушек и женщин.

Села Ковтуновка и Морозовка Харьковской области немецкими бандами также полностью сожжены, а все население уведено в тыл²⁶.

Как правило, население перебрасывается в тыл пешком или на подводах, в связи с чем имеют место массовые случаи обморожений и замерзаний, особенно среди детей. Так, при следовании в тыл из с. Морозовка у КОВАЛЕНКО Лиды в возрасте 1 года оказались отмороженными обе ноги. У 3-х летнего Гриши МАРОДОВСКОГО обморожены были руки, ноги и лицо. У грудного ребенка КОВТУН оказались отмороженными ноги, а тело примерзло к одежде.

²⁶ Ці та інші факти про насилля над цивільним населенням Т. Строкач процитував у доповідній записці від 15 червня 1942 р. завідувачу відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У К. Литвину. У супровідному листі зазначалося: «Заведующему отделом агитации и пропаганды ЦК КП(б)У тов. ЛИТВИНУ. 15 июня 1942 г.г. Ворошиловград. Сов[ершенно] секретно. При этом направляю материалы о зверствах фашистских захватчиков в районах Украины, оккупированных немцами, для использования. Материал подобран в соответствии с В[ашими] письмом от 14 июня [19]42 г[ода] научным сотрудником Управления Госархивами НКВД УССР тов. ГУДЗЕНКО П.П. ПРИМЕЧАНИЕ: в случае опубликования данных материалов в печати источники не указывать. ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту — в 2-х экземплярах на 36 листах каждый. Зам[еститель] народного комиссара внутренних дел УССР майор госбезопасности СТРОКАЧ». Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 39.

По данным от 15.XII.[19]41 г., оставляя село Худоярово Шевченковского района Харьковской области, немцы полностью сожгли село и насильственно увели с собой все население и скот.

Таким же образом они поступили и в селе Новый Лиман Шевченковского района Харьковской области при отходе из него.

По данным от 28.XII.[19]41 г. германские части, отступая из с. Бугаевка Харьковской области, подожгли это село и увели с собой всех мужчин в возрасте от 16 до 60 лет.

(Сведения СКОРОХОДА).

По данным от 30.I.[19]42 г. из сел В[еликая] Бабка, Писаревка Харьковской области немцы угнали все население в направлении г[ородов] Харькова и Полтавы, а села почти полностью сожгли. (Сведения «ПЕТРОВА»).

По данным от 05. I.[19]42 г. в селе Березовка Полтавской области неизвестными лицами был убит немецкий солдат. Немецкие фашисты за это сожгли все село.

(Сведения КНЯЗЕВА).

По данным от 28.II.1942 г. в селе Черкасское Славянского района Сталинской области фашисты разрушили и сожгли все домостроения.

Население этого села вынуждено временно ютиться в погребах и примитивно устроенных землянках.

По данным от 12.III.19[42] г. немецкие фашисты, отступая под напором частей Красной армии, в Сталинской области сожгли и разрушили почти полностью ряд населенных пунктов, а именно:

с[ело] Переездное из 330 дворов сожжено и взорвано 298. Оставшиеся 32 дома также повреждены;

с[ело] Кировка из 253 домов сожжено 72 и частично разрушено 90 домов;

село Берестовка полностью разрушено. В этом селе не осталось ни одного дома;

хутора Варваровка и Шишовка разрушены на 80%;

в с[еле] Ивановка из 120 домов разрушены 28.

По данным от 29.I.19[42] г. в Сталинской области в пос[елке] Яма, селах Радионовка, Черногоровка, Никифоровка и Звановка Ямского района, хуторе Дубово Славянского района и хуторе Носики Красно-Лиманского района, здания и инвентарь, принадлежавшие колхозам, советским учреждениям, служащим и активистам, в значительной части уничтожены фашистами. Так, в пос[елке] Яма фашисты сожгли 15 домов, в с. Черногоровка — 16 домов, а с. Радионовка — 10 домов. В с. Кривые Луки Красно-Лиманского района немцы дотла сожгли школу и здание сельского клуба.

В большинстве прифронтовых сел в жилых домах колхозников фашисты делали окопы и устанавливали огневые точки.

Все население из квартир выгонялось и вынуждено было голодать и проживать в ямах.

По данным от 25.I.[19]42 г. в с[еле] Закотное Красно-Лиманского района Сталинской области колхозник ЧИРВА Николай Федорович,

рассказывал: «Нас фашисты выгнали жить в ямы, а сами вселились в наши дома и начали хозяйничать. У меня они забрали муку, свинью, полушубок, одеяло, подушки. В доме сделали окоп».

По данным от 25.I.[19]42 г. в с[еле] Радионовка Ямского района Сталинской области у колхозницы ОЛЕЙНИК Веры фашисты забрали все имущество, выселили ее с детьми из квартиры на улицу.

ОЛЕЙНИК говорила: «...немцы хуже собак, они потеряли человеческий облик, они варвары, которые грабят и все забирают. Они забрали у меня даже детские платья, а меня с детьми выгнали на снег...».

По данным от 25.I.[19]42 г. работница совхоза им. Куйбышева Ямского района Сталинской области НОСОВСКАЯ Анна, 50 лет, со слезами на глазах говорила: «Фашисты грабят нас, забирают последний кусок хлеба. У меня забрали белье, одеяла, простыни. Выгнали нас из домов, хозяйничают, как хотят».

По данным от 25.I.[19]42 г. в с[еле] Закотное Красно-Лиманского района Сталинской области жительница ХАРЬКОВСКАЯ рассказывала, что немецкие солдаты в селе постреляли свиней и птицу. У населения отобрали рогатый скот, подчистую забрали хлеб, крупу и другие продукты питания.

КУПЕНКО Кузьма Пантелеевич, 80 лет, колхозник того же села, говорил: «Я прожил много лет, но такого зверя, как фашистская свора, не встречал. Мы живем в подвалах, а немцы в наших квартирах. У нас забирают все. Ни просьбы, ни плач детей не могут остановить этих озверелых грабителей».

Организованно истребляя в оккупированных областях местное население, немецкие фашисты принимают меры к уничтожению, прежде всего, передовых советских людей — коммунистов, комсомольцев и советского актива, не успевших эвакуироваться при отходе частей Красной армии или специально оставшихся для работы в тылу противника.

Будучи не в состоянии ликвидировать сопротивление и борьбу советских патриотов, в страхе перед их мстью, оккупанты широко практикуют массовые аресты в виде заложников ни в чем не повинных людей и расстрелы последних.

Достаточно того, чтобы кем-либо был убит офицер или солдат, проигнорировать нарушение на железной дороге, взрыву, нарушению правил установленного режима и т.д., как фашистские разбойники расстреливают заложников, хватают без всякого разбора десятки и сотни людей, подвергают их зверским истязаниям, вешают и убивают.

Установлены многочисленные случаи, когда эти головорезы расстреливают и лишают жизни сотни и тысячи ни в чем не повинных людей без всякого, даже видимого повода.

Но особые усилия, как указано выше, они направляют на «выкорчевывание» всего коммунистического, на уничтожение коммунистов, комсомольцев, советского актива и даже пионеров.

Широко используя предателей и изменников, применяя различные провокационные методы, они повсеместно пытаются выявлять и истреблять партийно-советский актив.

Фашистские палачи попавших в их лапы коммунистов и комсомольцев подвергают неслыханным пыткам и истязаниям. Они выкалывают своим жертвам глаза, отрезают уши, в присутствии жен и детей заставляют их рыть для себя могилы и живыми закапывают в землю и т.д.

Иногда, чтобы хоть чем-нибудь оправдать свои дикие зверства, немецкие фашисты распускают провокационные слухи о том, что замученные и убитые являются лицами, якобы пытавшимися совершить поджог или убийство, взорвать здание и т.п.

Все это является результатом того, что германское верховное командование в своих секретных директивах требует беспощадного отношения к советским патриотам и решительного искоренения всякого сопротивления. Одновременно офицерам предлагается разъяснить населению захваченных сел и городов, «что в войне с Советским Союзом борьба Германии направлена только против большевиков и их партийного аппарата».

Из имеющихся в нашем распоряжении многочисленных фактов приводим наиболее характерные.

В полученном 14.VII.[19]41 г. германским полком СС «Норланд» директивным письме от германского верховного военного командования «Об основных указаниях германским войскам об их поведении в России», говорится: «...1. Большевизм — смертельный враг национал-социалистического народа. Борьба Германии направлена против разлагающего мирозерцания и его представителей.

2. Эта борьба требует беспощадных и значительных действий против большевистских подстрекателей, партизан, евреев и искоренения всякого активного и пассивного сопротивления».

В секретной инструкции германского командования 11 танковой дивизии от 20.VI.[19]41 г. ко всем офицерам подразделений говорится: «...необходимо довести до сведения всего гражданского населения и всех организаций противника, что в войне Германии с СССР борьба направлена против большевиков, их партаппарата...».

По данным от 2.XII.[19]41 г. в одном из сел Киевской области немцы расстреляли 2 бригадиров колхоза. Перед расстрелом фашисты подвергли колхозников зверским мучениям, выкололи у них глаза. Отрезали уши и носы.

По данным от 25.I.[19]42 г. в с[еле] Яма того же района Сталинской области, фашистами был арестован ГАЛУШКО Михаил Андреевич, бывший бухгалтер финотдела. В присутствии местного населения фашисты подвергли ГАЛУШКО жестоким избиениям, затем отрезали уши, нос, выкололи глаза и живым закопали в землю.

По данным от 19.XII.[19]41 г. в с[еле] Нестеренки Полтавской области на глазах жены и двух детей немцы заставили работника кооперации, кандидата в члены ВКП(б) выкопать яму, возле которой его расстреляли. (Сведения «НАДЕЖДА»).

По данным от 23.I.[19]42 г. в поселке Невля немцы повесили 16 местных жителей за челюсти железными крючками, как рыбу. Среди подвешенных — председатель Андреевского сельсовета ТИМИН.

(Сведения Сабурова).

11.XII.[19]41 г. в городе Константиновка, около дворца культуры, немцами было расстреляно 41 человек, среди которых были ЧИСТИЛКИН, СОРОКИН и директор стекольного завода. Перед расстрелом т. ЧИСТИЛКИН крикнул: «... нами сделано еще мало. Погибнем за родину, за СТАЛИНА. Знаю только одно, что дело, начатое нами, доведут до конца наши друзья. Немецкий фашизм будет стерт с лица земли навсегда...». Немецкие фашисты распустили слух, что вышеуказанные лица расстреляны как партизаны.

(Сведения ОРЛОВОЙ).

По данным от 19.XII.[19]41 г. на ст[анции] Знаменка Кировоградской области советские патриоты разобрали железнодорожную линию. После крушения поезда немцы расстреляли ранее арестованных ими 46 членов ВКП(б). После второго крушения на той же станции немцы расстреляли еще 20 человек из числа актива и колхозников.

(Сведения «НАДЕЖДА»).

По данным от 10.XII.[19]42 г. в с[еле] Мазановка Славянского района Сталинской области немцы, под предлогом использования на работах, собрали до 300 человек местных жителей, и погрузив их в железнодорожные вагоны, направили на ст[анцию] Миглово под охраной немецких пулеметчиков.

По прибытии вагонов на станцию, немецкие пулеметчики, охранявшие задержанных, открыли по ним стрельбу, в результате которой было убито 50 человек и много ранили.

В ночь на 08.I.[19]42 г. немцы привезли 14 человек мужчин к леднику, который находился в 20 метрах от дома БУГАЙ Христины Емельяновны, где их и расстреляли. Через 20 минут привели туда же вторую партию в 15 человек и также второпях расстреляли.

Населению было строго-настроено приказано под угрозой расстрела к леднику не подходить. Всю ночь из ледника были слышны стоны раненых, но оказать им помощь никто не посмел.

По данным от 25.03.[19]42 г.²⁷ в с[еле] Черкасское Сталинской области фашистами расстреляно ни в чем не повинных 100 местных жителей в возрасте от 16 до 60 лет.

Немецкие варвары, ворвавшись в дом быв[шего] председателя сельсовета, напавал убили его отца. В этом же селе расстреляли ни в чем не повинного учителя.

СКРИПКА Ольга Ивановна, 38 лет, жена рабочего, рассказала: «... проклятые немцы, как они надоели населению, они издеваются над колхозниками, меня выгнали из занимаемого дома, и я вынуждена со своими 3-мя малолетними детьми жить в подвале. В моем доме все забрали: одежду, продовольствие, а мебель сожгли...». Также они поступили и с учительницей КАМЫШАНСКОЙ Верой Михайловной и другими.

Поданным от 02.XII.[19]41 г. в с[еле] Староверовка Орджоникидзевого района Сталинской области немецкие фашисты убили 150 человек

²⁷ Так у тексті, хоча розвідувальне зведення станом на 20 березня 1942 р.

активистов села, ни в чем не повинных. В числе убитых жителей села РОМАНОВ, ДУБИНА, КОМАРОВА, ОВЧАРЕНКО и многие другие.

По данным от 19.XII.[19]41 г. в городе Ромны Сумской области немцы расстреляли 40 коммунистов и евреев якобы за то, что они бросали сигнальные ракеты, и в результате советские солдаты разбомбили аэродром и уничтожили до 1000 немецких солдат.

(Сведения ДАВНЕГИНА).

3.XI.[19]41 г. в Оболонском районе Полтавской области немцы расстреляли 30 человек членов партии и активистов села.

(Сведения ДЗЕНАНСКОГО).

1.XI.[19]41 г. в городе Сталино Сталинской области германскими властями расстреляно 17 подростков только за то, что они являлись членами Комсомола.

В ночь на 18.II.[19]42 г. в городе Горловка Сталинской области на кладбище германские фашисты расстреляли 25 местных коммунистов и комсомольцев.

По данным от 16.XI.[19]41 г. в городе Кривой Рог Днепропетровской области, немцы расстреляли заведующего шахтой «ЗОТ» шахтоуправления, члена ВКП(б) ПИХТИНА.

На шахте «Зигулов» фашистами расстреляно 7 рабочих, членов ВКП(б), якобы за то, что они могли бы принимать участие в подрыве шахты при отходе частей Красной армии. В числе расстрелянных — КОТОЛУН, ПЕЛЬМАН Фридрих Мартинович и др.

(Сведения ФИЛОНЧУКА).

По данным от 7.II.[19]42 г. в Сумской области немецкими фашистами расстреляны местные жители ВЖИЛЕНКО и ГОФМАН за то, что они являлись членами ВКП(б).

(Сведения БУНИНА).

По данным от 26.XI.[19]41 г. в с[еле] Поповка Камышинского района Сумской области немцы расстреляли членов ВКП(б) — председателя колхоза и председателя сельисполкома.

(Сведения «Ветер»).

По данным от 8.I.[19]42 г. в городе Мариуполь Сталинской области немцами расстреляны: ТОЛМАЧЕВ — начальник мартеновского цеха «А» и ЗОРИН — начальник цеха «105» за то, что они являлись членами КП(б)У.

По данным от 19.XI.[19]41 г. в городе Горловка Сталинской области итальянские солдаты убили б[ывшего] начальника участка шахты АСЕЕНКО. (Сведения САПРЫКИНА).

По данным от 06.XI.[19]41 г. в с[еле] Руденковка Полтавской области немцами расстреляны счетовод и член правления колхоза только за то, что последние занимали эти должности при Советской власти.

(Сведения ОСАДЧУК).

По данным от 12.I.[19]42 г. в городе Первомайск Одесской области немцы расстреляли председателя секции Горсовета БОНДАРЬ, сотрудника финотдела СТРАЖЕВСКОГО, заведующего 9-й трудшколой и других.

(Сведения КУТЮКА).

По данным от 19.X.[19]41 г. в с[еле] Андреевка Балаклеяского района Харьковской области немецким карательным отрядом расстреляно 40 человек, в числе которых были активисты: ПИВОВАРОВ Тарас, ЯКОВЕНКО.

(Сведения КРОШКО).

По данным от 27.XII.[19]41 г. в дер[евне] Княжищи Сумской области германскими властями расстреляно 8 человек сельского актива.

(Сведения КУРАСА).

По данным от.XII.[19]41 г.²⁸ на Чугуевском шоссе Харьковской области немцы расстреляли 19 человек ни в чем не повинных колхозников.

По данным от 20.XII.[19]41 г. в городе Киеве на площади III Интернационала, у входа в Пролетарский парк, немцами было убито 7 мужчин, якобы за поджог домов, трупы которых валялись несколько дней неубранными.

(Сведения «ЯСНОГО»).

С особой жестокостью и садизмом немецкие фашисты расправляются с партизанами, их родственниками, лицами оказывающими содействие и сочувствие партизанам. Германское командование в приказном порядке требует от своих частей всех задерживаемых лиц, заподозренных в партизанском движении, в плен не брать, а немедленно вешать. Они подвергают чудовищным истязаниям и насилию родителей, братьев, сестер, жен и детей советских патриотов и партизан.

Таковыми же приказами предлагается привлекать для борьбы с партизанами местное население оккупированных областей и применять самый жестокий террор в отношении лиц, уклоняющихся от оказания помощи в этом немецким фашистам.

Германские захватчики, оказываясь бессильными подавить партизанское движение, систематически причиняющее большой ущерб их живой силе, технике и базам и наводящее на них страх и панику, зачастую хватают первых попавшихся местных жителей и на них вымещают свою звериную злобу.

Схваченных на улицах и ни в чем не повинных женщин, детей, стариков гитлеровские бандиты, после диких пыток и издевательств, вешают, запрещая длительное время убирать их трупы.

Зверские расправы и физическое уничтожение советских людей гитлеровскими захватчиками в оккупированных городах и селах Украины повсеместны и носят массовый характер.

Из фактов, заслуживающих в этом отношении внимания, приводим следующие.

Командир 43 бронетанкового корпуса, в «Руководстве по борьбе с партизанами» от 17.XI.[19]41 г. приказывает: «... партизан в гражданской и полугражданской одежде или военной форме в плен не брать и не расстреливать, а вешать. И [людей], помогающих партизанам, также вешать...».

И дальше: «...для борьбы с партизанами, где бы они ни появлялись, привлекать гражданское население. Если этого нельзя достичь

²⁸ Так у текстi.

миролюбивыми средствами, то для достижения цели должен быть привлечен самый жестокий террор...»

По данным от 27.XII.[19]41 г., в 6 км от м[естечка] Столин Ровенской области в октябре 1941 г. в лесу немцами было повешено около 0²⁹ человек. Некоторые из повешенных были совершенно голыми и исколоты штыками. Со слов местных жителей немцы их повесили за связь с партизанами. (Сведения «РОМАНОВОЙ»).

По данным от 30.XII.[19]41 г. в городе Орджоникидзе Сталинской области немецкими властями расстреляны ЕВСИМОВА Антонина Федоровна, ЕВСИМОВА Ольга Петровна за то, что их брат ЕВСИМОВ Василий Федорович сбежал к партизанам. (Сведения «РОМАНОВОЙ»).

По данным от 12.XII.[19]41 г. возле хут[ора] Пархомовка Житомирской области немцы зверски замучили пом[ощника] командира взвода партизанского отряда ДАНЧЕНКО. На месте расправы они оставили обезображенный труп ДАНЧЕНКО.

(Сведения ЧУСОВА).

По данным от 2.XII.[19]41 г. в городе Рогань Харьковской области немцы повесили на железном столбе одного мужчину. Лицо повешенного прострелено. На его груди табличка на русском языке: «Так карается тот, кто режет провода связи». На ногах повешенного также табличка с надписью на немецком языке.

(Сведения «ВРАЖА»).

По данным от 29.XII.[19]41 г. в городе Славянске Сталинской области немецкие власти расстреляли трех мужчин за то, что последние указали войскам неправильно дорогу. Расстрел производили на площади возле собора.

(Сведения «АЛЕКСАНДРОВА»).

По данным от 1.XII. [19]41 г. в с[еле] Лозоватка Пятихатского района Днепропетровской области немцы расстреляли 3-х колхозников за то, что они оказывали помощь продуктами партизанам. (Сведения ФЕДОРЧУКА).

По данным от 27.XII.[19]41 г. у вокзала ст[анции] Люботин Харьковской области возле школы немцы повесили 3-х мужчин. Со слов местных жителей немцы их повесили за то, что они, якобы, возили партизанам продукты.

(Сведения РОЖАНСКОГО).

По данным от 19 декабря [19]41 г[ода] в районе Старые Санжары Полтавской области неизвестными были убиты 2 немецких офицера. За это немцы расстреляли ни в чем не повинных 20 мужчин.

В этом же селе в октябре с[его] г[ода] отрядом партизан был разгромлен штаб германской части. За это немцы расстреляли 40 человек местных жителей.

В обоих случаях расстрелянные не имели никакого отношения к нападениям на немцев.

²⁹ Так у тексті.

По данным от 20 ноября [19]41 г[ода] в с[еле] Бутовка Сумской области неизвестно кем были убиты 4 немецких солдата. За это, по приказанию германского военного командования, расстреляно около 200 мужчин из числа местных жителей.

(Сведения «СВЕЖЕГО»).

По данным от 23.III.1942 г. на шахте им[ени] Карла Маркса в Сталинской области неизвестными лицами был убит германский офицер. В ответ на это немцы арестовали 150 человек, вывели их всех за шахту и из пулеметов расстреляли.

По данным от 8.XII.1941 г[ода] в с[еле] Березовка Полтавской области партизаны убили двух немцев. В отместку за это немцы схватили первых попавшихся 36 человек из местного населения и расстреляли их.

(Сведения СОТАНОВСКОГО).

По данным от 30 января [19]42 г. в г[ороде] Артемовск Сталинской области немцами была построена победная колонна на площади Артема, которая была сожжена партизанами. За это немцами было повешено 30 человек местного населения. Трупы их продолжали висеть до конца января м[еся]ца.

(Сведения КРАПИВИНА).

По данным от 21.II.[19]41 г[ода] в с[еле] Ворожба Лебединского района Сумской области партизаны уничтожили одного немецкого офицера и 5 солдат. Немцы за это расстреляли 14 жителей этого села.

(Сведения ЛЕВЧУК).

По данным от 20 ноября [19]41 г. в с[еле] Веровка Орджоникидзевого района Сталинской области 12 ноября кем-то был убит итальянский офицер, за что итальянцами были арестованы и расстреляны без разбора 50 человек жителей вышеуказанного села.

(Сведения ШЕЙМАНА).

По данным от 19 декабря [19]41 г. в с[еле] Панфилово Семеновского района Черниговской области за 3 убитых немецких солдат немцы расстреляли 30 человек местного населения.

Отдельно следует указать об отношении немецких фашистов в оккупированных областях к советским детям.

Организуя чудовищные расправы над местным населением оккупированных областей, фашистские изверги не щадят и детей. Зафиксированы многочисленные случаи, когда фашистские дикари убивают ни в чем не повинных грудных детей, выбрасывают их на мороз только за то, что они своим плачем нарушали сон немецких солдат.

Они развращают и калечат детей, бросают их в огонь, связывают и топят в реке, закапывают живыми в землю, насилуют малолетних девочек в присутствии родителей и т[ак] д[алее].

Детей с 14-летнего возраста фашистские палачи, наряду с взрослыми, привлекают к тяжелым принудительным работам. За нежелание или уклонение от тяжелых работ они подвергают детей телесным наказаниям.

Фашисты вешают детей вместе с матерями только за то, что их родители являлись советскими служащими. Они вылавливают и вешают детей, носящих пионерский галстук.

Детей, пытающихся облегчить условия военнопленных и передать им пищу, детей, отказывающихся выдавать местоположение советских патриотов, немецкие фашисты беспощадно пытаются и расстреливают. Они беспощадно пытаются и расстреливают всю детвору, открыто проявляющую советский патриотизм.

Из многочисленных фактов, имеющих в нашем распоряжении, приводим наиболее характерные.

По данным от 27 декабря [19]41 г. в с[еле] Дзержинка Сталинской области у одной крестьянки остановилась на ночлег группа немецких солдат. Во время их сна заплакал проснувшийся ребенок и разбудил спящих солдат. Солдаты на глазах матери застрелили этого ребенка.

(Сведения ДАНИЛОВА).

По данным от 25 января [19]42 г. в с[еле] Кривые Луки Красно-Лиманского района Сталинской области у колхозницы СИМОНОВОЙ Дарьи в квартире поселился капрал немецкой армии. Однажды ночью ребенок СИМОНОВОЙ проснулся и своим плачем разбудил спавшего капрала. Рассвирепевший фашист схватил ребенка и вышвырнул в окно на снег.

30 ноября [19]41 г. в г[ороде] Одесса германский солдат в сопровождении неизвестного гражданского лица ворвался в дом местного жителя КЕМОН, проживающего по ул[ице] Чижикова № 26. Грабя квартиру, солдат заметил грудного ребенка. Выхватив из постели этого ребенка, он ударил его головой о стену. Через несколько минут ребенок умер.

По данным от 25 марта [19]42 г. в с[еле] Борщево Павлинского района германскими солдатами было подожжено 20 домов. Пытавшихся тушить, они расстреляли. Трех детей местного жителя ЗАХАРОВА и двух взрослых — ШТЫНКИНА и ЛОГУТИНА — фашисты бросили в огонь живыми.

(Сведения СОБУРОВА).

По данным от 2 декабря [19]41 г. в г[ороде] Лубны Полтавской области немецкие власти приказали всем евреям, проживающим в городе, приготовить теплую одежду и продовольствие на 3 дня. Затем их вывезли в соседнюю деревню, где детей и стариков закопали в землю живыми, а остальных увели в неизвестном направлении³⁰. (Сведения «ЛЕНЫ» и «АНИ»).

По данным от 12 января [19]42 г. в г[ороде] Первомайск Одесской области немцы в середине октября п[рошлого] г[ода] собрали еврейских детей, погрузили на подводу, связали веревкой и утопили в реке.

(Сведения КУТЕНКО).

По данным от 1 декабря [19]41 г. в с[еле] Голубовка Серговского района Ворошиловградской области унтер-офицер германской армии ЛОТТ Альберт изнасиловал 15-тилетнюю Ш... Валентину в присутствии ее матери Ш... Дарьи.

³⁰ В акті комісії при Лубенському районі Полтавської області від 27 квітня 1944 р. міститься інформація щодо знищення 16 жовтня 1941 р. 4500 євреїв у с. Засулье неподалік Лубнів. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 242, арк. 11–13.

По данным от 2 декабря [19]41 г. в г[ороде] Проскуров Каменец-Подольской области проживающая по ул[ице] Фефера 14-тилетняя девочка К... была изнасилована немецкими солдатами.

По данным от 12 января [19]42 г. в г[ороде] Первомайск Одесской области дети 14-тилетнего возраста к учебе не допускаются, а должны являться на принудительные работы. За невыход на работу детей бьют розгами. (Сведения КУТЕНКО).

По данным от 15 IX. [19]41 г. в одном из хуторов Карловского района Полтавской области около с[ела] Екатериновка немецкий солдат, ограбив квартиру колхозницы, хотел забрать и гитару. 14-тилетний сын колхозницы начал возражать и просил оставить ему гитару, за что был убит солдатом.

По данным от 21 ноября [19]41 г. в с[еле] Хвастовка Сумской области 10-тилетний мальчик Сеня подошел к остановившемуся обозу с немецкими солдатами и попытался приподнять брезент, которым была накрыта повозка. Мальчик был убит в упор немецким солдатом.

(Сведения «МАРИМУХА»).

По данным от 23 ноября [19]41 г. в пос[елке] № 35 у г[орода] Кривой Рог Днепропетровской области фашистами в течение 3 дней было расстреляно 150 человек, в числе которых было много грудных детей. (Сведения ФЕДОРЧУКА).

По данным от 3.1. [19]42 г[ода] в пос[елке] Карбонит Кагановичского района Ворошиловградской области немецкими фашистами был зверски замучен 13-тилетний мальчик, сын местного активиста-партизана КРАТКОГО.

По данным от 27 декабря [19]41 г. в м[естечке] Клесов того же района Ровенской области немцы повесили трех детей в возрасте от 7 до 12 лет вместе с матерью, отец которых был председателем сельсовета и эвакуировался с частями Красной армии.

(Сведения РОМАНОВОЙ-ОЛЕВОЙ).

1 декабря [19]41 г[ода] через г[ород] Константиновка Сталинской области следовала группа военнопленных. Взрослые и дети стали бросать хлеб пленным. Немецкие конвоиры открыли по ним стрельбу, убив нескольких женщин и в том числе 12-тилетнего мальчика. (Сведения ОРЛОВОЙ).

По данным от 15 ноября [19]41 г. в с[еле] Орехово Сталинской области при попытке передать пленным красноармейцам пищу немцами был убит мальчик и тяжело ранен мужчина.

2 ноября [19]41 г[ода] в г[ороде] Коростень Житомирской области при входе в город, около вокзала, фашисты повесили на виселицах 10 пионеров, из них одна девушка — пионервожатый. Дети повешены за то, что появились на улице в красных галстуках.

В ноябре п[рошлого] г[ода] в г[ороде] Харьков германскими властями повешен 12-тилетний мальчик за то, что вышел из квартиры во двор в пионерском галстуке.

По данным от 9 декабря [19]41 г. в г[ороде] Харьков немцы повесили мальчика лет 12-ти, со слов жителей города за то, что этот мальчик был

пойман возле оперного театра с бутылкой керосина. Мальчика немцы обвинили в том, что он, якобы, хотел поджечь театр.

(Сведения «ЧЕРНОГО»).

По данным от 1 января [19]42 г. в г[ороде] Славянск Сталинской области на площади всенародно расстреляны двое мужчин и один мальчик за то, что последние указали неправильно путь к местонахождению партизанского отряда.

(Сведения «ГАЛИ»).

По данным от 9 декабря [19]41 г. в с[еле] Писаревка Сумской области один немецкий офицер подошел к колхознику СЕЛИНУ Петру, стоявшему на улице со своим 16-тилетним сыном Алексеем. Не говоря ни слова, офицер выстрелом из пистолета убил Алексея. На вопрос отца, за что убит сын, офицер ответил: «Это русский разведчик».

(Сведения СКОРОХОДА).

По данным от 1 декабря [19]42 г. в с[еле] Ново-Боровицы Ровеньковского района Ворошиловградской области в квартире ЗБАРСКОЙ Анастасии немцы зверски замучили двух лейтенантов Красной армии. Присутствовавший при этом 13-тилетний мальчик СКРЕИНОВ Петр крикнул: «Ах Вы, паразиты, что Вы делаете, все равно победа будет за нами». Немецкие солдаты схватили этого мальчика и на месте закололи штыками, а вместе с ним и его мать ЗБАРСКУЮ Анастасию.

По данным от 23 декабря [19]41 г. в м[естечке] Клесово Ровенской области в одну из квартир зашел немецкий офицер и потребовал молока. Сидевший на печи 4-хлетний мальчик сказал ему: «Коровы у нас нет, а пули для немцев есть». Офицер ударом клинка рассек мальчику голову и приказал солдатам повесить его на углу того же дома.

(Сведения РОМАНОВОЙ).

По данным от 17 ноября [19]41 г. в г[ороде] Харьков на площади Розы Люксембург группа подростков забросали гранатами автомашину, в которой было убито несколько немецких офицеров. Пойманные подростки были расстреляны на глазах у родителей.

В центре города 14-тилетний мальчик брошенной гранатой в проходившую машину убил 4 и ранил 3 немецких солдат. Мальчик был пойман и повешен на еврейском кладбище.

Особо уродливые и дикие издевательства и насилия в оккупированных областях Украины фашистские бандиты чинят в отношении советских женщин. Дикий разгул, пьяные оргии, издевательства и изнасилование женщин, или как фашисты сами называют этот произвол — «забавы», отмечаются повсеместно и достигли невероятных размеров.

Шайки пьяных бандитов из гитлеровской армии врываются в дома мирных жителей, хватают женщин и, невзирая на мольбу и сопротивление, под угрозой оружия, на глазах детей и мужей, насиловуют их. Они насиловуют девушек в присутствии родителей, истязая и убивая непокорных. Сплошь и рядом после звериных «забав» опозоренных и измученных женщин фашисты расстреливают, а трупы их выбрасывают на улицу.

Во всех случаях, когда при попытке изнасиловать женщину немецкий офицер или солдат окажется убитым или избитым, фашисты беспощадно

расстреливают не только «непосредственных виновников», но и десятки, и сотни ни в чем не повинных местных жителей.

Бесчинства и произвол достигли таких размеров, что кое-где командование немецкой бандитской армии начало тревожиться за участь не женщин, а своих же собственных частей, боясь «разложения» и потери боеспособности их личного состава на этой почве.

Исключительным издевательствам и насилиям подвергаются девушки — медсестры Красной армии, попавшие в плен. Немецкие офицеры и солдаты плюют и бросают в лицо горячие окурки, раздевают, бьют, насилуют, лишают пищи и медпомощи, расстреливают и вешают. Не лучшей участи подвергаются и жены советских работников, военнослужащих и партизан.

Девушки, заподозренные в принадлежности к комсомольской организации, избиваются и немедленно предаются казни, зачастую через повешение за волосы.

Нередки случаи, когда за передачу пищи военнопленным или за попытку к этому, женщины без предупреждения расстреливаются на месте.

Из отдельных характерных фактов в этом отношении необходимо указать на следующее.

В приказе по гарнизону № 3, изданном комендантом города Дмитриев, полковником ШЕРНЕСЛЕМ, говорится: «1. За несколько дней оккупации гор[ода] Дмитриев произошли в ужасающих размерах невероятные бесчинства немецких солдат. Эти бесчинства подрывают авторитет немецкой армии.

Наблюдались следующие случаи бесчинства:

а) насилие и принуждение женщин к сожительству, иногда шайками, угрожая оружием, издевательства над остальными женщинами и детьми, присутствовавшими при этом...». В этом же приказе указывается, что подобные случаи являются «...крайне опасными для дисциплины войск явлениями».

И далее: «При расследовании случая изнасилования под угрозой оружия некоторыми инстанциями этому было оказано чрезвычайно мало внимания, местами даже рассматривали подобные случаи как своего рода забавы. Такое понимание лишь способствует дальнейшим случаям недисциплинированности».

По данным от 2.11.[19]41 г. в поселке № 3 г[орода] Кривой Рог Днепропетровской области фашистами в течение трех дней было расстреляно до 160 человек жителей, в числе которых были и грудные дети. Перед расстрелом гитлеровские солдаты всячески над ними издевались. Они насиловали женщин и девушек, заставляли их пастись на лугу, загоняли в речку и заставляли мазаться грязью. После этих гнусных насилий фашисты всех пригнали к карьере шахты «Центральная» и над обрывом реки их расстреляли.

(Сведения ФЕДОРЧУКА).

По данным от 29 ноября [19]41 г. после захвата города Осипенко³¹ Запорожской области немецкие солдаты и офицеры устроили массовое

³¹ Нині м. Бердянськ Запорізької області.

изнасилование женщин, которые после невероятных издевательств расстреливались. Их трупы выбрасывались на улицу.

(Сведения СВЕТЛИЧНОГО).

По данным от 2 декабря [19]41 г. в г[ороде] Проскуров Каменец-Подольской области на «бал», устроенный германскими офицерами, солдаты насильно доставили 40 девушек, которые после медосмотра были изнасилованы пьяными офицерами.

По данным от 2 декабря [19]41 г. в г[ороде] Проскуров Каменец-Подольской области шайка немецких солдат в 5 человек ворвалась в квартиру девушки С..., 19 лет и изнасиловала ее.

По данным от 15 ноября [19]41 г. в м[естечке] Куйбышево Запорожской области немецкие солдаты ворвались в дом колхозницы, изнасиловали на ее глазах дочь и ограбили вещи.

По данным от 28 ноября [19]41 г. в станционном поселке Харьковской области немецкий офицер и 2 солдата ворвались в квартиру местного жителя и открыли в ней стрельбу. Когда хозяин квартиры, боясь расстрела, выбежал на улицу, они изнасиловали его жену.

(Сведения ПЕТРОВА).

По данным от 19 декабря [19]41 г. в г[ороде] Лубны Полтавской области при попытке к изнасилованию девушки был убит немецкий солдат, за что немцами было расстреляно до 60 человек ни в чем не повинных жителей города.

По данным от 28 ноября [19]41 г. в общежитии № 3 в г[ороде] Харьков немецкие солдаты покусали³² 4 девушек работниц за то, что последние оказали сопротивление при попытке изнасилования.

(Сведения ПЕТРОВА).

По данным от 26 ноября [19]41 г. в с[еле] Решетилловка Полтавской области пьяные немецкие солдаты ворвались в общежитие, в котором находились 4 работницы артели и пытались их изнасиловать. После того как девушки оказали сопротивление и убежали, солдаты повывивали окна и разорили общежитие.

(Сведения ПЕТРОВА).

26 декабря [19]41 г. в с[еле] Ново-Атамановка Сталинской области 4 немецких солдата, издеваясь над колхозницей ДЕМИДОВОЙ Галей, вымазали ей лицо сапожным кремом и в таком виде выгнали ее на улицу.

(Сведения ТЕТЕРЯ).

По данным от 27 декабря [19]41 г. в м[естечке] Олевск Житомирской области на базаре одна крестьянка обменяла у еврея кусок сливочного масла на мануфактуру. Заметивший это немецкий солдат отнял у крестьян масло, разрезал кусок пополам, одной половиной вымазал лицо еврею и заставил женщину облизать масло с его лица, а потом второй половиной вымазал лицо женщины и заставил еврея слизывать с ее лица. После этого солдат избил еврея резиновой палкой.

(Сведения РОМАНОВОЙ-ОЛЕВОЙ).

³² Так у тексті.

По данным от 25 января [19]42 г. в с[еле] Барышевка Киевской области немецкие солдаты загнали в сарай несколько задержанных граждан, которых избили и ограбили. Среди задержанных были 2 подростка и 19-тилетняя девушка. Фашисты избивали девушку палками, а потом, облив холодной водой, таскали по грязи. Во время избияния девушка крикнула: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь», за что немецкий офицер выстрелом из пистолета убил ее.

По данным от 22 ноября [19]41 г. в с[еле] Смелое Сумской области в воскресенье одна женщина белила свою хату. Проходящий немецкий солдат запретил ей это делать. Женщина, не зная немецкого языка, солдата не поняла и продолжала свое дело, за что солдат ее застрелил на месте.

(Сведения ГЕРАСИМОВА).

По данным от 15 ноября [19]41 г. в с[еле] Николаевка Ново-Бугского района Николаевской области одна колхозница среди односельчан высказала свое возмущение хозяйничаньем немецких солдат по селам. На следующий день колхозницу вызвали в немецкую комендатуру и два дня подряд избивали ее.

(Сведения ФЕДОРЧУКА).

По данным от 26 декабря [19]41 г. в одном из лагерей военнопленных, находящемся в Полтавской области, группа немецких солдат утром вывела из сарая пленную медсестру в военной форме, раздела ее и стала издеваться над ней. Девушке на вид было 18 лет. Она плакала, кричала, просила варваров пристрелить ее, но ее изнасиловали и измученную и раздетую бросили обратно в сарай.

(Сведения КУЗЬМИНСКОГО-СУСЛИНА).

По данным от 18 января [19]41 г. в м[естечке] Барышевка Киевской области в лагерь военнопленных была помещена раненая в ногу медсестра, над которой немецкие солдаты несколько дней всячески издевались: не давали ей кушать, бросали в лицо окурки, плевали на нее и не допускали к ней никого для оказания ей какой-либо медпомощи.

(Сведения ГРИГОРЕНКО).

По данным от 17 ноября [19]41 г. в г[ороде] Харьков на Плехановской улице немецкие власти повесили двух медсестер.

По данным от 8 января [19]41 г. в г[ороде] Сталино Сталинской области немцами зверски были убиты братья ГОНИНЫ и две женщины, которых озверелые солдаты порубили топорами, а потом бросили их трупы в погреб.

По данным от 27 декабря [19]41 г. в м[естечке] Клесов того же района Ровенской области немецкие солдаты повесили женщину и ее детей за то, что ее муж был председателем сельсовета и эвакуировался вместе с частями Красной армии.

(Сведения РОМАНОВОЙ-ОЛЕВОЙ)³³.

По данным от 5 декабря [19]41 г. в с[еле] Ст[арая] Рудня Черниговской области немцы казнили жену председателя сельсовета.

(Сведения КНЯЗЕВА).

³³ Так у тексті. Даний факт вже цитувався у документі.

По данным от 27 декабря [19]41 г. в м[естечке] Ракитно недалеко от здания, где помещается полиция, повешены за волосы 3 девушки — комсомолки, одна из них еврейка, а остальные две русские, о чем гласила надпись.

(Сведения РОМАНОВОЙ-ОЛЕВОЙ).

В г[ороде] Харькове в районе Х[арьковского] Э[лектро]М[еханического] З[авода] немцами повешено 17 девушек, из них 6 девушек — комсомолок.

По данным от 8 января [19]42 г. в декабре п[рошлого] г[ода] в г[ороде] Константиновка Сталинской области одна женщина принесла пищу военнопленным, но солдаты не разрешили передачи. Тогда женщина самовольно перебросила принесенный узелок с продуктами через ограду, за что немецкий офицер застрелил ее на месте. Труп этой женщины долгое время не убырался³⁴.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УССР

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ [підпис] САВЧЕНКО³⁵

31 марта 1942 года

№ 381/сн

Поселок Меловое Ворошиловградской области³⁶.

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 10–38. Оригінал. Машинопис.

³⁴ У супровідному листі вказувалося: «Заведующему отделом агитации и пропаганды ЦК КП(б)У тов. ЛИТВИНУ. 15 июня 1942 г. г. Ворошиловград. Сов[ершенно] секретно. При этом направляю материалы о зверствах фашистских захватчиков в районах Украины, оккупированных немцами, для использования. Материал подобран в соответствии с В[ашим] письмом от 14 июня [19]42 г[ода] научным сотрудником Управления Госархивами НКВД УССР тов. ГУДЗЕНКО П.П. ПРИМЕЧАНИЕ: в случае опубликования данных материалов в печати источники не указывать. ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту — в 2-х экземплярах на 36 листах каждый. Зам[еститель] народного комиссара внутренних дел УССР майор госбезопасности СТРОКАЧ». Див.: ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 39

³⁵ Савченко Сергій Романович (1904–1966) — із травня 1939 р.— начальник 5-го відділу і заступник начальника Управління прикордонних військ НКВС УРСР (з перервою — з 6.11 по 4.12.1939 р.— начальник УНКВС Станіславської обл.). Із квітня 1941 р.— заступник наркома державної безпеки, з серпня 1941 р.— заступник наркома внутрішніх справ УРСР. Із травня 1943 р.— нарком (з 1946 р.— міністр) державної безпеки УРСР. З серпня 1949 р.— заступник голови Комітету інформації при МЗС СРСР, з листопада 1951 р.— начальник 1-го головного управління МДБ СРСР і заступник міністра державної безпеки СРСР, з березня 1953 р.— 1-й заступник начальника 2-го головного управління МВС СРСР, з травня — на інших посадах. У лютому 1955 р. звільнений з органів держбезпеки за службовою невідповідністю.

³⁶ На документі резолюція: «т. Решетов. Копию наших докладных посылаем т. Савченко для ознакомления. 11.04. [1942] [Строкач]».

Акт комісії Харківської міської ради про злочини нацистської окупаційної адміністрації у м. Харкові

9 березня 1943 р.

Акт о зверствах и чудовищных преступлениях немецко-фашистских оккупантов в г[ороде] Харьков.

Мы, нижеподписавшиеся, составили настоящий акт о зверствах и злодейских преступлениях немецко-фашистских оккупантов в г[ороде] Харькове. 16 месяцев крупнейший индустриальный и культурный центр Советской Украины находился под кровавой пятой немецко-фашистских мерзавцев, терзаемый ненавистными палачами гестапо. Это были страшные месяцы чудовищных пыток, казней и издевательств над мирным населением. После занятия города немецкие коменданты организовали массовое истребление мирных жителей. По далеко неполным данным немецкие изверги расстреляли, повесили и замучили 90–100 тысяч человек. В первые же дни немецкие палачи повесили на балконах центральных улиц и площадей 116 мирных жителей и трупы запретили снимать. В одном из зданий на Дзержинской улице размещался штаб крупного немецкого соединения. В середине ноября 1941 года здание взлетело на воздух³⁷. Тогда гестаповцы взяли с каждой улицы в качестве заложников ни в чем не повинных людей. Всего в гостиницу «Интернационал» было согнано более 2000 чел[овек], 250 из них были расстреляны в тот же день. Через несколько дней было замучено еще несколько групп «заложников». Многие были повешены на балконах домов, парках, на фонарных столбах. Весной 1942 г. санитарный врач ДЕМИДЕНКО обнаружил в водоемах во дворе гостиницы «Интернационал» 250 трупов, которые не были убиты, а лишь засыпаны снегом.

15 января 1942 г. в районе Толкачевки был обнаружен труп немецкого солдата. В тот же день немцы расстреляли 100 мирных жителей.

15 декабря 1941 г. немецкий комендант г. Харьков издал приказ, чтобы население центральных улиц немедленно выходило в бараки Станкозавода и бараки бывш[его] 8-го треста, захватив с собой одежду и ценные вещи. В течение двух дней гитлеровские бандиты загнали в бараки, под угрозой расстрела, 16 семейств³⁸. В январе 1942 г. все население барачков — около 30000 чел[овек] было ограблено, [они были] вывезены на автомашинах в Дробицкий Яр, за Плиточный завод, и расстреляны из пулеметов и автоматов. Стариков и детей, которые не способны были сами передвигаться, немцы загнали в магазин и пять барачков и заживо сожгли.

³⁷ Про мінування м.Харкова спецгрупою полковника І. Старинова за допомогою радіомін див.: Старинов І.Г. Записки диверсанта.— М.: Альманах «Вымпел», 1997.

³⁸ Так у тексті. Ймовірно 16 тис. сімей.

Вот что об этом чудовищном преступлении фашистских извергов рассказывает жительница хутора Малая Рогань Асмак Анастасия Захаровна: «7-го января 1942 г. я и другие жители хутора Малая Рогань: БОНДАРЬ И.В., ГОВЧУЕВ В.И., СЕРДЮК Е.П., ПАВЛЕНКО М.Н., всего 518 чел[овек] шли по дороге. Нас остановили машины с немецкими офицерами и 50 солдат. Ни о чем не спрашивая, немецкие палачи повели нас к яру около Плиточного завода, здесь нас стали по очереди расстреливать из автоматов. Меня подвели к яме, наполненной трупами детей, женщин и стариков. Среди трупов я увидела своего 11-летнего сына Владимира и упала в яму без чувств. Вечером я пришла в себя, выбралась из ямы и таким образом осталась жива».

Немецко-фашистские бандиты держали население города в постоянном страхе за свою жизнь. Банды пьяных солдат во главе с офицерами врываются в квартиры, грабили, мучили, убивали и сжигали семьями. Таким образом были убиты профессор ФЕДОРОВ Алексей Семенович и его жена, доцент механико-машиностроительного института ПОНОМАРЕВ Михаил Иванович, доктор математических наук ЭФРОС, профессор Харьковского Университета ДЫБОВСКИЙ и др[угие], слесарь-механик нефтебазы ЩЕРБАК Алексей Константинович — 60 лет, жена его Ульяна Петровна — 52 лет, путеобходчик ж[елезной] д[ороги] ГУСАКОВ Максим Савельевич, жена его Меланья Дмитриевна — 40 лет, рабочий СТРАХОВ Яков Васильевич 40 лет и многие другие.

15-го февраля 1943 года в 3 часа дня банда эсэсовцев в количестве 26-ти человек ворвалась в поселок Лосево и без всякого повода расстреляла из автоматов 63 ни в чем не повинных стариков и инвалидов. Среди убитых оказались: ВЕРЛОК Федор Федорович — 55 лет, ГЛАДКИХ Агриппина Ивановна — 60 лет только за то, что они вышли во двор своего дома.

Больного туберкулезом инвалида СОКОЛОВА Семена Афанасьевича, 32 лет, полураздетого стащили с постели, выбросили на улицу и убили. Замучили РУДЕНКО Дмитрия Ивановича — 35 лет, ШАМЕТ Филиппа Прокопьевича — 54 лет, БЕЛОУСОВА Ивана Ивановича — 42 лет, БЕЛОУСОВА Николая Ивановича. Трупы указанных граждан были изуродованы до неузнаваемости с многочисленными ножевыми ранами и выколотыми глазами. В этом же доме фашистские звери на глазах у населения изнасиловали гр. Т... Анну Ивановну — 26 лет и Г... Полину Павловну — 22 лет.

Немецкие изверги подожгли дом № 22 по Садовой улице. Жителей, пытавшихся выбраться из горящего дома, тут же расстреливали. Так был убит гр. КОВАЛЕВ и другие.

С холодной зверской жестокостью немецко-фашистские людоеды расправлялись с советскими детьми. В детском доме, что на улице Артема, немецкие мерзавцы через неделю после своего вступления в город забрали все продукты. Через несколько дней 170 маленьких ребят умерли от голода, а трупы их были сброшены в склепы на кладбище. 14-летний мальчик Савва КЕБИНАС без какого бы то ни было повода был арестован Гестапо и расстрелян.

В доме № 32 по Проездной улице трое детей БЕЛОУСОВЫХ 16, 11 и 4 года были выведены в коридор и расстреляны, а трупы облиты бензином и сожжены.

В феврале 1943 года группа вооруженных эсэсовцев во главе с офицером ворвалась на квартиру в доме № 127 по Змиевской улице. Здесь они зверски убили рабочего Нефтебазы ГОЛОВАНОВА Алексея Петровича, его жену Марию Алексеевну, сына ГОЛОВАНОВА — трехлетнего Андрюшу разорвали на куски, а туловище бросили на раскаленную плиту. Восемилетняя дочь Анна была убита под кроватью вместе с отцом. Из всей семьи случайно осталась в живых пятилетняя Надя, раненная пулей в правую ножку.

Физически истребляя значительную часть мирного населения, немецкие оккупанты всеми средствами и способами старались обречь на медленную и голодную смерть оставшихся в живых жителей города. Немцы все, что только могли, вывозили из Харькова, но ничего не ввозили. За все время немецкой оккупации население хлебом не снабжалось, за продуктами съездить не разрешалось. За нарушение — расстрел на месте, цены на продукты выросли баснословно: дохлая лошадь оценивалась в 25000 рублей, но и по этим ценам продуктов нельзя было достать.

Отдельные месяцы умирало от 400 до 500 человек в день. На городском кладбище в 3-х склепах было брошено более 4000 трупов, умерших от голода и истощения. Только через морг было зарегистрировано 13349 случаев смерти от голода, а всего по неполным данным умерло от голода и истощения 110–120 тысяч человек.

Во время немецкой оккупации мирное население Харькова жило пещерной жизнью. Люди сидели в темноте. В бульварной газете «Новая Украина» было опубликовано объявление городской комендатуры от 23 февраля 1942 года о том, что за пользование электротоком для освещения квартир гражданского населения виновные будут расстреливаться, как саботажники.

Немецкая комендатура издала ряд приказов, ставивших мирное население в невыносимое положение, за появление на улицах после установленных часов — расстрел, за появление у окон во дворе — расстрел. В театре партер только для немцев, почта — только для немцев. Сидеть советским жителям в присутствии немецких оккупантов не разрешалось.

Ко всему этому немецкие оккупанты организовали разнузданный грабеж мирного населения. В первые дни прихода в город немцы, под видом поисков оружия, бросились расхищать квартиры, забирая последние продукты, ценные вещи, белье, одежду, постельные принадлежности.

В Лосевском поселке немцы врываются в квартиры, забирали платки, юбки, платья, забирали все, вплоть до детских игрушек.

У Евлановской Марии Афанасьевны немецкие грабители забрали последний килограмм муки, оставив семью без хлеба. У ВЕРЛЮК Ульяны Ефимовны забрали пиджак, две курицы, у зятя сняли с рук перчатки, а с припечка забрали последнюю коробку спичек. Гр[ажданина] САУЛОВА арестовали и расстреляли.

В течение 2-х часов в 25-ти градусный мороз немцы выселили жителей дома № 8 на улице Данилевского, не дав вынести даже самые необходимые вещи. Забрав имущество жильцов, немцы сожгли этот дом. С одинаковым остервенением они уничтожали коммунальные и частные дома. Так немцы сожгли все частные дома, расположенные по Молочному въезду, дом № 30 ЧУДНОГО Дмитрия Васильевича по Переездной улице и много других домов.

Неслыханным издевательствам немецкие людоеды подвергали советских военнопленных. За несколько дней до отступления из Харькова немцы вывели за город большую группу военнопленных. Они заставили пленных рыть себе могилы и партиями в 300–500 чел[овек] их расстреливали, но расстрел показался фашистским палачам слишком мягкой мерой «расправы», тогда они развели костер и заживо сожгли остальную часть военнопленных.

В лагере для военнопленных Орджоникидзевского района находилось 2500 человек. Среди пленных получила большое распространение дизентерия. Медицинская помощь не оказывалась, кормили один раз в день похлебкой из просяной муки и гороховой шелухой. Соль совсем не давали. В холода и морозы немецкие изверги загоняли плетками военнопленных под холодный душ и держали под студеной водой 20–30 минут.

В тракторном цехе Х[арьковского] Т[ракторного] З[авода] конвоир заколол штыком пленного красноармейца АРИНУШКИНА за то, что он держал руки в карманах.

В результате всех этих издевательств к сентябрю 1942 года в лагере умерло более 1000 военнопленных.

Врач НИКУТСКАЯ в своем заявлении пишет: «Я сама была очевидцем многих издевательства над советскими военнопленными. В госпиталь поступил раненый летчик КОНДОРОВ, которому необходимо было сделать срочную операцию, но за то, что он не назвал врача господином, он был отправлен обратно в лагерь, где он погиб. Кормили очень плохо: утром и в обед — тарелку «баланды», и раненые медленно погибали. Смертность была очень высокая (45–50%) и почти во всех случаях на почве голодания».

В лагере на Холодной горе, где томилось более 20000 военнопленных, смертность от голода была просто ужасающей: ежедневно умирало 90–100 человек. Всего на Холодной горе погибло от голода и истощения более 10000 военнопленных.

В 22-ю городскую больницу поступил военнопленный, уцелевший из группы военнопленных, расстрелянных немцами на Опытном поле.

Угрожая расстрелом, гитлеровцы угнали на каторжные работы в Германию до 110000 человек. Жители города Харькова ВОРОБЬЕВ Ф.Т. и МИХАЙЛОВ М.П., которым удалось выбраться из немецкой каторги, рассказали: «Немцы пригоняли ежедневно на вокзал мужчин и женщин и, как скот, грузили их в вагоны. На паровозах были надписи: «В Германию на работу».

Ехали в холодных товарных вагонах, питались очень скверно, на день выдавали по 100 гр. хлеба и 190 г. ...³⁹. Многие до Германии не доехали и погибли в дороге от голода и холода. По приезде в Берлин нас направили на биржу труда, где сняли отпечатки пальцев, присвоили номер, сфотографировали и направили в лагерь.

В так называемой рабочей карточке наверху была учинена надпись: «Владельцу разрешается выход из помещения единственно ради работы».

В лагере больным никакая медицинская помощь не оказывалась, их жестоко избивали под предлогом, что они, якобы, симулируют, кормили брюквой и неочищенной сырой картошкой. Охрана без всякого повода избивала плетками и резиновыми палками, открывала стрельбу по баракам, убивая десятки советских людей.

За три с половиной месяца лагерь три раза пополнялся.

Во время оккупации города и особенно перед его оставлением немецкие захватчики разгромили, сожгли и взорвали большую часть промышленных предприятий, культурных учреждений, сотни общественных зданий и жилых домов. Сожжены кинотеатры «Рот-Фронт», «Ударник», «Коминтерн» и другие. Разграблены библиотеки города, среди них — 117 школьных библиотек, городская детская библиотека, автодорожного, строительного институтов и др[угие], сотни тысяч книг уничтожены; в одном только Кагановичском р[айо]не из 18 институтов полностью разрушено 14. Из 20 школ этого же района — 17 разрушено, а всего разрушено 69 школ города.

В рабочем поселке красивейшие здания поселка — школы № 38 и 72, стоимостью в 2350 000 рублей, превращены в руины. На одном тракторном заводе сожжена техническая библиотека стоимостью в один миллион рублей, разрушены и сожжены: завод № 183, № 75, № 193, Турбозавод, «Свет Шахтера», завод им. Шевченко, «Серп и Молот», мясокомбинат, завод № 450, завод им. Ленина, Канатный завод. Взорвана и сожжена половина корпусов станкостроительного завода, большая часть цехов котельно-механического завода и ряд других предприятий города. От крупнейшего завода ХЭМЗ осталось только два вспомогательных корпуса.

Немецкие фашисты разрушили и сожгли красивейшие здания города: Дворец Пионеров, Военно-Хозяйственную Академию, Дворец Труда, Дом врача, Дом угля, гостиницы: «Интернационал», «Красная» и «Спартак»; институты: электротехнический, механико-машиностроительный, Химико-технологический университет, Пединститут, Автодорожный, Авиаинститут, Текстильный, Юридический, Инженерно-экономический и другие. Предано огню и разрушению студенческое общежитие «Гигант», где размещалось 8000 человек. Разрушены телефон и телеграф, здание АТС, водопровод, бани, хлебозаводы и больницы.

Немецкие оккупанты взорвали почти все деревянные и железнодорожные мосты города, разрушены почти все торговые помещения, в том числе Суздальские и Красные торговые ряды, Универмаг, старый и новый Пассажи.

³⁹ Так у тексті.

Материальный ущерб, который нанесен городу немецкими оккупантами, огромен. Только на Тракторном заводе стоимость разрушений, по далеко неполным данным, составляет 39,5 миллиона рублей. На Плиточном заводе — 4267 000 рублей, на заводе № 450 — 6053 000 рублей и т.д.

Отступая под ударами Красной армии, немецкие палачи казнили в городской тюрьме сотни арестованных жителей г. Харькова. В огромном котловане, куда сливались нечистоты, было обнаружено месиво человеческих тел. 23-летняя Елена Михайловна ТЮППИНА за то, что отказалась сожительствовать с немецким офицером, была брошена в тюрьму, изнасилована и расстреляна. Случайно оставшийся в живых бывш[ий] учитель средней школы МАЗЕЙКО К.П. был подвергнут такому зверскому избиению, что навсегда остался с подорванным здоровьем.

Оставляя город, немцы дошли до того, что вместе со зданием поликлиники Орджоникидзевского района сожгли большую группу своих раненых солдат.

Таковы далеко неполные данные о чудовищных преступлениях немецких оккупантов в гор. Харьков.

В зверской злобе к украинскому народу, к его культуре, гитлеровцы с холодным расчетом разрушали все то, что создано украинским народом за долгие годы существования города и 25 лет советского строя.

Кровавые злодеяния немцев в Харькове это только часть проводимой гитлеровцами программы истребления украинского народа, его культуры, уничтожения всех материальных культурных ценностей во временно оккупированных районах.

Кровь наших братьев и сестер, кровь советских детей, замученных фашистскими палачами, зовет к священной мести.

От имени всех граждан города Харьков мы требуем сурового наказания немецко-фашистских людоедов за все их чудовищные преступления, гнусные насилия и зверства.

Председатель исполкома Горсовета депутатов трудящихся СЕЛИВАНОВ А.И., доцент ДОРОШЕНКО Г.П., инженер ЩЕГОЛЕВ В.В., рабочий КУРИЛОВ Г.Д., майор НОВОВСКИЙ Е.Я., капитан ПОКРАССА Г.П., капитан ГОРОВОЙ А.В., работница типографии ФЕДЯКОВА Е.Ф., рабоч[ий] Х[арьковского] Э[лектро]М[еханического] З[авода] ГОРДИЕНКО Д.М., техник-полиграфист ГОНЧАРЕНКО А.Л.

Передала БАРСУКОВА 13.02–28.3.1943 г.

ВЕРНО:

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.544, арк. 9–15. Копія. Машинопис.

**Доповідна записка секретаря Харківського обкому КП(б)У
О. Єпішева⁴⁰ першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову⁴¹
про звірства нацистів під час окупації Харківської області⁴²**

25 березня 1943 р.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
тов[аришу] ХРУЩЕВУ Н.С.⁴³

«О зверствах, чинимых фашистами, о материальном ущербе, нанесенном ими государственными предприятиям, учреждениям и отдельным гражданам в г[ороде] Харькове и районах Харьковской области».

За 16 месяцев хозяйничания в гор[оде] Харькове фашистские разбойники, стремясь подавить сопротивление советского народа и поработить его, уничтожили, замучили и угнали в Германию свыше ста тысяч трудящихся города Харькова и Харьковской области.

Истребление немцами населения города Харькова не могли скрыть даже немецкие власти. Так в бюллетене Харьковской городской управы «Хозяйство Харькова» за август месяц 1942 года (раздел I, таблица № I)⁴⁴ даны сведения о населении гор[ода] Харькова за период с 15.12.1941 года по 1.09.1942 года.

Ети сведения таковы: на 15.12.[1941 г.] в гор[оде] Харькове числилось жителей 456639 человек, а на 1.09.1942 года осталось 317477 человек. Таким

⁴⁰ Єпішев Олексій Олексійович (1908–1985) — у 1940–1943 рр.— 1-й секретар Харківського обкому КП(б)У. У 1942–1943 рр.— заступник наркома середнього машинобудування СРСР. У 1943 р.— член Військової ради 40-ї армії Воронежського фронту. У 1946–1949 рр.— секретар ЦК КП(б)У по кадрах. У 1950–1951, 1953–1955 рр.— 1-й секретар Одеського обкому КП(б)У, інспектор ЦК ВКП(б). У 1951–1953 рр.— заступник міністра держбезпеки СРСР по кадрах. У 1962–1985 рр.— начальник Головного Політуправління Радянської армії і ВМФ.

⁴¹ Хрущов Микита Сергійович (1894–1971) — із 1935 р.— перший секретар Московського міськкому ВКП(б). У 1938–1947 рр.— перший секретар ЦК КП(б)У, з 1949 р.— секретар ЦК ВКП(б) і 1-й секретар Московського міськкому ВКП(б). У 1939–1964 рр.— член Політбюро ЦК КПРС. У 1953–1964 рр.— перший секретар ЦК КПРС, у 1958–1964 рр.— голова РМ СРСР. Ініціатор розвінчання культу особи Й. Сталіна. Усунений від влади за «прояви волонтаризму» у 1964 р. Із 1964 р.— пенсіонер.

⁴² Одну з перших доповідних записок щодо звірств нацистів на території Харківської області Єпішев підписав 3 квітня 1942 р. Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп.— Киев: Наукова думка, 1985.— Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г.— 18 ноября 1942 г.).— С. 326–327.

⁴³ На документі підписи відповідальних осіб, що свідчать про їхнє ознайомлення із доповідною запискою.

⁴⁴ Не публікується.

образом, даже по этим далеко не полным данным, за 8 ½ месяцев немцы истребили, замучили и угнали в Германию 139162 человека.

Заняв Харьков в октябре 1941 года, немцы произвели повальный грабеж жителей города, выбрав при этом все продовольствие. Продовольственного снабжения города не было.

Вследствие этого зимой 1941 — [19]42 года в гор[оде] Харькове начался голод. От голодной смерти погибли тысячи горожан.

По данным городской управы (ведомость № 2] «Хозяйство города») в среднем на 1000 человек жителей за период с 15.12.1942⁴⁵ года умерло 63 человека. Эти данные преуменьшены. На самом деле смертность была гораздо выше. В акте, составленном специальной комиссией по учету зверств немецких оккупантов в гор[оде] Харькове, отмечено, что зимой 1941—[19]42 года бывали дни, когда в городе умирало от голода до 500 человек в сутки.

Наряду с этим фашисты проводили массовые истязания и расстрелы ни в чем не повинных граждан города и области. Так, в городе Харькове в 1942 году на поселке Куравлевка сгорел рундук (в котором ранее подавали воду). За это немцы расстреляли 25 человек — каждого жителя того квартала, где был пожар. Среди расстрелянных был доцент Машиностроительного института тов. ПОНОМАРЕВ.

На второй день после занятия гор[ода] Харькова в октябре 1941 года немцы под предлогом изъятия людей, сочувствующих партизанам, советской власти — произвели массовые аресты. Из числа арестованных, 116 мирных жителей были повешены на балконах жилых домов и учреждений. Это страшное злодеяние сопровождалось таким образом: на пл[ощади] Дзержинского был устроен концерт духового оркестра. Когда на концерт собралось много народа, в этот момент на балконах зданий прилегающих к площади палачи начали повешение.

15 января 1942 года в гор[оде] Харькове в районе Толкачевки был обнаружен труп немецкого солдата. В тот же день в этом районе было взято 100 человек заложников, которых к вечеру фашисты расстреляли.

В Психоневрологическом институте на Сабуровой даче в момент занятия немцами гор[ода] Харькова находилось на излечении до 500 человек душевнобольных. Часть из них уже выздоравливала. На протяжении месяца немцы расстреляли всех 500 человек.

15 февраля 1943 года при отходе из гор[ода] Харькова немецкие изверги расстреляли: на станции Лосево — 63 чел[овека], мирных жителей, в районе Качановки и Верещаковки свыше 2000 человек, среди которых большинство составляли женщины и дети, в районе Лесопарка — 800 человек, во дворе Холодногогорской тюрьмы около 400 человек.

В декабре 1941 года — все еврейское население города было выведено в ГЕТТО (район Харьковского тракторного з[аво]да). За три месяца там было уничтожено (заморено голодом, холодом, расстреляно и замучено) около 13 тысяч человек, среди которых подавляющее большинство [было] женщин, стариков и детей.

Там в ГЕТТО погиб известный молодой ученый, доктор математических наук профессор ЭФРОС. После ареста ЭФРОС пробыл месяц в гестапо. Оборванный и замученный он был отправлен в ГЕТТО, где сошел с ума, после чего расстрелян.

⁴⁵ Так у тексті. Ймовірно, «15.12.1941 г.».

В селе Белом Купянского района фашистские изверги расстреляли 99 мирных жителей села, среди расстрелянных — 12 стариков от 60–75 лет, учеников IV–V классов — 4 человека и 5 женщин.

При отступлении под натиском Красной армии в 1943 году село Белое было оцеплено немецкими солдатами и офицерами. Жителей из села не выпускали, по селу от хаты к хате ходили солдаты, выгоняя всех на улицу, с постелей поднимали даже больных. Всех выгнали, раздели, сняв верхнюю одежду и обувь.

Босых и раздетых граждан в холодный зимний день сгоняли в яр и на глазах близких — расстреливали, другая же часть населения расстреливалась в хатах и погребках.

Колхозницу этого же села ХАРЧЕНКО Федору Кирилловну расстреляли в хате с семимесячным ребенком на руках. Колхозницу ЛИТВИНЕНКО Меланью расстреляли автоматчики с грудным ребенком на руках, и чтобы скрыть следы злодейского преступления — они подожгли хату. Соседям удалось потушить пожар и спасти из огня живого грудного ребенка.

Врываясь в хаты, озверевшие немцы стреляли из автоматов в каждый темный угол, в погреба, где пряталось мирное население, бросались гранатами. В результате этого было ранено 23 человека, среди которых 8 детей в возрасте от 6 месяцев до 5 лет.

Аналогичные зверства чинились в деревнях: Сеняковка, Кругляковка и др[угие] (акты о зверствах в указанных селах прилагаем)⁴⁶.

За 16 месяцев хозяйничанья в гор[оде] Харькове фашисты разгромили крупнейшие промышленные предприятия — № 75, № 450, № 135 заводы и учреждения украинской культуры. Основные корпуса крупнейших предприятий страны: завод № 183, Харьковский электромеханический завод, турбогенераторный завод, завод «Серп и Молот» — взорваны или сожжены. Все их подземное хозяйство, подъездные пути, складские помещения и т[ак] д[алее] частично сожжены, частично подорваны. В такое состояние также приведены заводы «Свет Шахтера», им. Шевченко, Х[арьковский]ЭЛ[ектротехнический] З[авод], завод № 193 и др[угие].

До войны в гор[оде] Харькове было 34 стационарных ВУЗа, в которых подготавливались десятки тысяч национальных кадров — специалистов для различных отраслей промышленности, сельского хозяйства, культуры и здравоохранения.

Немецкие громилы сожгли и взорвали Харьковский электротехнический институт, химико-технологический, механико-машиностроительный, авиационный, строительный, автодорожный, педагогический, текстильный, стоматологический, медицинский, юридический, инженерно-экономический, финансово-экономический, физкультурный институты, государственный университет, институт журналистики, военно-хозяйственную академию. Всего из 34 ВУЗов совершенно уничтожено 17, остальные, как учебные заведения, приведены фашистами в негодность. Один из крупных в Союзе Украинский физико-технический институт, где производились большие работы по расщеплению атомного ядра — фашисты разрушили.

⁴⁶ Не публикуются.

Комиссия, проверившая состояние УФТИ, сообщила следующее: «Главный корпус сильно пострадал от мины. Большинство приборов и материалов вывезено. Все комнаты института загажены, приборы побиты, вся мебель разорвана. Книги разбросаны по полу, изорваны и частично расхищены».

Взорваны также следующие институты: переливания крови, энергетики, углехимический, прикладной химии, экспериментальной медицины.

Оставшееся после эвакуации 1941 года оборудование, учебные пособия и учебно-справочная литература почти полностью вывезены в Германию. Только из одного электротехнического института немцы вывезли 250 штук электроаппаратов, десятки различных приборов из физической лаборатории, до 3-х тысяч экземпляров различных книг. В физической лаборатории этого института немцы устроили пекарню. Вообще же, как заявил профессор БРЖЕЧКО, высшей школой немцы интересовались только с точки зрения вывозки ценного оборудования и ценной литературы в Германию.

Для интеллигенции гор[ода] Харькова, особенно для профессоров и научных работников, немецкие захватчики создали невыносимые условия. Поставили их перед фактом безработицы и голода, вследствие чего видные ученые вынуждены были стать рабочими в различных мастерских и артелях. Так, например, профессор БРЖЕЧКО⁴⁷, ТЮТЮННИКОВ, ФАРАФОНОВ, ЦВЕТКОВ и др[угие] работали чернорабочими в мастерских по производству спичек, мыла, зубной пасты. Профессоров ЭФРОСА, РАХМАНИНОВА, ФЕДОРОВА, ПОНОМАРЕВА, фашистские изверги расстреляли. Умерли от голода профессора ДЫБСКИЙ, ДАНИЛЕВСКИЙ, КУНЦ, РОДКЕВИЧ, РАЗДОЛЬСКИЙ, доценты ШЕВЦОВ, ФАДЕЕВ, ЛУКЬЯНОВИЧ, МИХИН, заслуженный деятель искусств БУРАЧЕК⁴⁸.

До войны в гор[оде] Харькове было 134 средних и неполных средних школы. При немцах работала всего 21 школа с 4-х годичным сроком обучения. Основным предметом в учебе детей был немецкий язык. Таким образом осуществлялось онемечение украинских детей.

Из 134 школьных зданий немцы подорвали или сожгли — 47, полуразрушили — 58, школьных учебных кабинетов уничтожено 317, школьных библиотек — 126. Школьное оборудование, учебные пособия и библиотеки 117-ти школ фашисты уничтожили, частично ограбили. Убытки, нанесенные школам гор[ода] Харькова, исчисляются по данным Областного отдела народного образования в 170 миллионов рублей.

⁴⁷ Бржечка Володимир Хомич (1891–1954) — математик, із 1939 р. доктор фізико-математичних наук. У 1916 р. закінчив Харківський університет. Працював викладачем математики у навчальних закладах Харкова. Від 1923 р. — завідувач, від 1928 р. — професор кафедри вищої математики, 1934–1939 рр. — декан загально-технічного факультету Харківського технічного інституту. Засновник першої в Харкові машинолічильної лабораторії.

⁴⁸ Бурачек Микола Григорович (1871–1942) — український живописець, мистецтвознавець. У 1918–1921 рр. — викладач Київського інституту театрального мистецтва, від 1925 р. — директор Харківського художнього технікуму, від 1927 р. — професор Харківського художнього інституту.

Фашисты сожгли дотла один из лучших в Союзе Дворец пионеров, располагавший прекрасно оборудованными лабораториями, студиями, охватывавший различными формами воспитания и обучения 15000 детей.

Школу села Бугаевки Савинского района, Сеньковскую и Воронцовскую Купянского района, Лозовеньковскую Дергачевского района фашисты превратили в конюшни, а при отступлении здания школ сожгли.

В городе Мерефа Харьковского района гитлеровцы уничтожили все 6 школ, в которых обучалось 3½ тысячи детей. В городе Купянске из 8-ми школ — разрушено 6, а две — полуразрушены.

Музей им[ени] Сковороды, в котором были собраны лучшие экспонаты за период XVI–XIX веков, особенно по так называемой Слобожанщине (Левобережная Украина), а также археологический музей — сожжены. Ценности, которые были в этих музеях частично вывезены в Германию, а остальные уничтожены.

Театр Оперы и балета разграблен, мебель уничтожена. Сожжены или взорваны следующие кинотеатры: «Рот-Фронт», «Ударник», «Коминтерн», им[ени] Дзержинского.

Библиотеки также подвергались сожжению и разграблению. Три районных библиотеки и библиотека городского дома пропаганды и агитации разграблены. Библиотеки Дома врача и Института экспериментальной медицины сожжены.

Часть лучшей литературы гос[ударственной] библиотеки им[ени] Короленко вывезена в Германию. Крупнейшая тех[ническая] библиотека тракторного завода стоимостью в один миллион рублей — сожжена. Из картинной галереи немцы забрали: ковры, фарфор, фаянс и 90 картин.

За годы Советской власти в гор[оде] Харькове было выстроено много крупных и прекрасных зданий общественных и государственных учреждений.

За 16 месяцев хозяйничанья в гор[оде] Харькове немцы сожгли и подорвали лучшие [здания], из них, как например, гостиницы «Спартак», «Интернационал», «Красная», «Астория», Дворец труда, Дом Красной армии, Дом управления южных железных дорог, здание издательства и газеты «Соціалістична Харківщина», Почтамт, АТС, Дом проектов, Дом кооперации, пром[ышленный] и гор[одской] банки, Аэроklub, Дом Донугля.

Имущество, принадлежащее общественным организациям и учреждениям, немцы разграбили.

Сожжению и разрушению подвергнуты были целые квартиры жилых домов (ул[ица] Чернышевского — сожжено 25 домов, проспект им[ени] Сталина — 40 домов). Среди сожженных и разрушенных жилых домов имеются также крупные дома, как дом завода № 183 (Пушкинская улица), дом завода «Серп и Молот» (Молочная улица), общежитие студентов «Гигант» (на 8000 человек), дом «Красной профессуры» (ул[ица] Фрунзе). Сотни семей фашисты оставили без жилья.

О грубости и зверствах немцев в отношении граждан, занимавших по несколько лет квартиры, свидетельствует следующий факт: по ул[ице] Фрунзе № 17 в доме «Красной профессуры» после эвакуации гор[ода] Харькова в 1941 году, оставались жить 15 профессоров, научных работников и их семейств. В феврале месяце 1942 года немцы предложили жильцам этого дома освободить в течение 12-ти часов все квартиры. После истечения 12-ти часов, все жильцы этого дома, в том числе

и профессора,— были выброшены на улицу. Дом через некоторое время был заселен гестаповцами, а при отступлении сожжен.

Также сожжены или взорваны: универмаг, 3 крупных гастрономических магазина, два магазина «Пассаж», «Люкс», торговые Суздальские ряды, мельницы, хлебозаводы и хлебопекарни, бани, водопровод.

Гитлеровцы грубо издевались над честью и достоинством украинского народа. Так, например, по распоряжению немецких властей, в театре, в партере и в бельэтаже могли сидеть только немцы. Городскому населению была отведена галерка. Почтовая переписка была воспрещена.

Весной 1942 года в Харькове один месяц работал трамвай. Немецкие власти установили такой порядок пользования трамваем: передний вагон для немцев, а прицепной для харьковчан.

25 апреля 1943 года мы сообщим дополнительные сведения о зверствах и разрушениях в гор[оде] Харькове, нанесенных немецкими фашистами, которые нами проверяются и уточняются, а также сведения по области⁴⁹.

СЕКРЕТАРЬ ХАРЬКОВСКОГО

ОБКОМА КП(б)У

[підпис]

А. ЕПИШЕВ

25 марта 1943 года.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3838, арк.1–9. Оригінал. Машинопис.

№ 93

Витяг із доповіді командира партизанського загону О. Коноплянка про насилля нацистської окупаційної адміністрації над цивільним населенням Полтавської і Сумської області

17 квітня 1943 р.

Совершенно секретно.

ВЫПИСКА

из доклада начальника партизанского отряда КОНОПЛЯНКО Алексея Евсеевича, находившегося в тылу противника с 25 сентября [19]41 г[ода] по 10 марта [19]43 года.

от 17 апреля 1943 года.

С оккупацией г[орода] Гадяч Полтавской области начались расправы над евреями. Их немцы под разными предлогами посещали ежедневно,

⁴⁹ 24 квітня 1943 р. О. Епішев із Купянська надіслав інформацію «Про звірства, що чиняться фашистами, про матеріальний збиток, котрий нанесено їми державним підприємствам та окремим громадянам Купянського, Двуречанського, Ізюмського і Велико-Бурлукського районів Харківської області» секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову. Див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 242, арк. 399–402.

переворачивали все в квартирах, и что нравилось — забирали, паковали в посылки и отправляли в Германию. Брали по несколько человек и расстреливали, трупы убирать не разрешали.

На площадях и в парках вместо скамеек для отдыха населения поставили виселицы, и на них по несколько дней висели трупы повешенных с надписью на доске или бумажке, приклеенной на спине казненного — за что повешен.

Все это наводило страх на население настолько, что не только ночью, но и днем на улицах населенных пунктов не увидишь живого человека.

При отступлении зимой 1943 года немцы стали еще злее. Перед отступлением из населенного пункта всех мужчин, независимо от здоровья и возраста, угоняли, а когда находили спрятавшихся, стреляли на месте. Так, например, всех мужчин из сел Суджанского района пригнали в город Сумы и, закрыв в товарные вагоны, не выпуская на двор на протяжении семи суток, отправили в тыл.

В [городе] Сумы 25 февраля был вывешен приказ, чтобы все мужчины от 15 до 65 лет явились на Красную площадь. К указанному времени никто не явился. После этого немцы, как бешеные, бегали по дворам, ища мужчин, и всех найденных расстреливали на месте, а на второй день стреляли и мальчиков, встреченных на улицах города, а женщин и девушек насиловали. Так, например, по ул[ице] 2-я Добровольная, № 27, был расстрелян СПИЦИН Иван только за то, что последний при задержании хотел проститься со своей стоящей возле хаты семьей — четырьмя детьми, женой и матерью. Под ноги семьи свалила с ног навсегда вражеская пуля гр[ажданина] СПИЦИНА.

В первых числах марта 1942 года немцы сожгли с[ело] Вакаловщина Сумского района. Здесь они издевались как хотели над беззащитным населением. В село прибыл отряд немцев около 30 чел., все они разбежались по хатам, рыская по всем норкам, где бы можно пожить, после чего все население, находившееся в хуторе, выгнали на площадь, не дав взять с собой даже необходимой одежды для детей. Все, кто не в состоянии был двигаться, расстреляны, в том числе и 70–80-летние старики. После всего этого зажгли село со всех сторон и стояли до тех пор, пока не сгорело все. В каменных постройках разводили огонь внутри. Скот, домашнюю птицу, личные вещи и продукты выносить не дали и все погибло в пожаре. После этой расправы было запрещено хозяевам даже приходить на сгоревший двор. Население с. Вакаловщина на второй день пошло по миру просить хлеба, квартиры и одежды. Таким образом они сожгли в ночь с 8 на 9-е марта 1942 года села Барановка, Чернещина Сумского района, Радьковка, Писаревка и часть Стецьковки Хотенского района. Все население этих сел осталось без куска хлеба, одежды и квартиры. Мужчины этой местности, не желая попасть в руки немцев, уходили в лес и там проживали на протяжении месяца и больше, ожидая прихода красных войск...

Верно:

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА] ОТДЕЛЕНИЯ 4 УПРАВЛЕНИЯ
НКВД УССР

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ИГНАТЬЕВ

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 9–9 зв.
Засвідчена копія. Машинопис.

**Доповідна записка секретаря Харківського обкому
КП(б)У О. Єпішева першому секретарю ЦК КП(б)У
М. Хрущову про виявлення масових поховань цивільного
населення Куп'янського району**

26 травня 1943 р.

Совершенно секретно.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
тов[арищу] ХРУЩЕВУ Н.С.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

О расстреле немцами населения гор[ода] Купянска и Купянского района
Харьковской области

1. В дополнение к ранее посланным материалам о зверствах немцев в Харьковской области, сообщаем Вам материалы о зверских расстрелах немцами мирного населения г[орода] Купянска и Купянского района Харьковской области.

По заявлению жителей г[орода] Купянска о расстреле группы мирных граждан города и Купянского района Обкому КП(б)У удалось установить места расстрелов.

17-го мая 1943 года комиссия под председательством украинского писателя К. Гордиенко, в составе представителей партийных и советских организаций города, священника Николаевской церкви г[орода] Купянска протоиерея ПРОТОПОПОВА, домохозяйки БЕЛОЦЕРКОВСКОЙ и врачебно-медицинских работников, произвела осмотр ямы, находящейся в яру, у подножья меловой горы в г[ороде] Купянске. Из ямы было извлечено 71 труп, из них: мужских трупов — 62, женских — 8 и трупик грудного ребенка, ручонками обнимавшего вместе расстрелянную мать.

Все расстрелянные были без обуви, а некоторые совершенно раздеты. У многих руки были связаны железной проволокой. У ребенка была разможжена голова выстрелом на близком расстоянии. Комиссия отметила, что у многих раны не были смертельными (плечевые ранения) и этих людей сбрасывали в яму и закапывали живыми.

Среди расстрелянных многие были опознаны родственниками и присутствующими гражданами. Так были опознаны:

1. БАЙДАК ИЛЛАРИОН ЯКОВЛЕВИЧ — 37 лет, председатель Гусинского сельсовета Купянского района;
2. СТАРИКОВА ЕЛИЗАВЕТА ИВАНОВНА — работница Купянского Куштшвейпрома;
3. БЕРЕСТОВАЯ ОЛЬГА НИКИФОРОВНА — работница сахарного завода, председатель Заоскольского сельсовета;

4. ТКАЧЕНКО СЕРГЕЙ АРСЕНТЬЕВИЧ — мастер-портной Купянского Кустшвейпрома;
 5. КАРАЙБОГА ПЕТР ГРИГОРЬЕВИЧ — механик мельницы;
 6. САДОВСКИЙ АРТЕМ ПЕТРОВИЧ — рабочий-железнодорожник;
 7. САДОВСКИЙ ИВАН МАРКОВИЧ — старик, счетовод колхоза «Стахановец» Куриловского сельсовета;
 8. САДОВСКИЙ МИХАИЛ ИВАНОВИЧ — председатель колхоза «Стахановец» Куриловского сельсовета;
 9. БУТИВЕЩЕНКО ИВАН ТРОФИМОВИЧ — колхозник из хутора Пристень;
 10. ХАРЧЕНКО ВАСИЛИЙ ГРИГОРЬЕВИЧ — колхозник из хутора Пристень;
 11. СУХОМЛИН НИКИТА — колхозник из Пристень;
 12. БОЛДЫРЬ МИХАИЛ ИЛЬИЧ — колхозник села Кругляковки;
 13. СУЛИГА ИВАН ПАВЛОВИЧ — колхозник села Кругляковки;
 14. ПОГУЛЯЙ ИВАН ЛАВРЕНТЬЕВИЧ — председатель Петровского сельсовета;
 15. МОЙСОВ ИВАН КИРИЛЛОВИЧ — работник кооперации;
 16. КОВШАРЬ КИРИЛЛ АНДРЕЕВИЧ — бригадир колхоза «Червона Зірка» Куриловского сельсовета, в последнее время работал председателем этого колхоза;
 17. БУЙМЕР ДАНИИЛ ИВАНОВИЧ — директор Купянского маслозавода;
 18. СМОРЖКО ИВАН ГЕРАСИМОВИЧ — колхозник села Николаевки;
 19. КРАВЧЕНКО ПЕТР КИРИЛЛОВИЧ — колхозник села Куриловки.
2. 23 мая сего года был произведен осмотр другой ямы, находящейся на территории сельхозтехникума, по Комсомольской улице. Из этой ямы было извлечено 26 трупов, среди них два трупа девушек.
- Врачебно-медицинской частью комиссии отмечены следы диких пыток и увечий на теле расстрелянных: раздробление черепов ударами прикладов и другими предметами, отрезанные на руках пальцы. Большинство, так же, как и в первой яме, были закопаны живыми.
- Среди извлеченных трупов были опознаны:
1. ГОРДИЕНКО ПАВЕЛ ЛЕОНТЬЕВИЧ — 49 лет, бригадир колхоза «Красный Партизан»;
 2. ЛАШТУН ВАСИЛИЙ ПЕТРОВИЧ — 1925 г[ода] рождения, комбайнер Песчанского совхоза;
 3. ЕЛИСЕЕВ АЛЕКСЕЙ ЕГОРОВИЧ — 43-х лет, плановик Купянского птицевосхоза;
 4. УМАНЕЦ ВИКТОР АЛЕКСЕЕВИЧ — директор Заоскольской школы № 7, 28-ми лет;
 5. ЯКОВИН МИХАИЛ ВЛАДИМИРОВИЧ — 60-ти лет, полевод колхоза «Стахановец» Куриловского сельсовета.
3. 23-го мая комиссией был произведен осмотр 3-й ямы, находящейся на окраине города, около развалин кирпичного завода. Это было одно из первых мест расстрела в городе. По свидетельству граждан расстрелы здесь производились в июле м[еся]це 1942 года. Закопаны трупы были

не глубоко, всего на 30–40 сант[иметров], вследствие чего большинство трупов оказались в состоянии полного разрушения и не могли быть опознаны. В яме обнаружено 34 черепа, из них — 9 женских.

4. Не удалось также установить и опознать расстрелянных и закопанных в 4-х ямах, находящихся в конце Мичуринской улицы, в которых обнаружено в состоянии полного разложения — 117 трупов.

5. Обнаружено в яме в районе станции Купянск-Узловая, где по заявлению граждан было расстреляно свыше 200 человек.

Таким образом, всего нами выявлено в г[ороде] Купянске — 8 ям, в которых обнаружено 248 расстрелянных (без ямы, что на ст[анции] Купянск-Узловая (граждан г. Купянска и Купянского района)⁵⁰.

Все расстрелы немцами производились тайком, ночью или на рассвете. Население города почти о них не знало. Когда же родственники и близкие обращались к немецким властям с просьбой о судьбе арестованных, то им, обычно, отвечали, что они «отправлены» вглубь для «расследования». Немецкие фашисты, хозяйничавшие в городе, пытались всячески создать среди населения впечатление, что они никого не расстреливали. Следует отметить, что некоторая часть жителей города верила этой фашистской лжи, питая надежду на то, что их родные и близкие арестованные немцами, куда-то угнаны, но все же они живы.

Ответственными за все зверские расстрелы мирного населения г[орода] Купянска и района являются: нач[альник] тайной полевой полиции КАРГАН и его заместитель ШВАЙЦЕ.

Все материалы, связанные с выявленными ямами расстрелянных мирных жителей города и Купянского района, Обком КП(б)У предал широкой огласке. В этом направлении нами проведены следующие мероприятия:

1. Посредством радио и письменных объявлений все население города было широко извещено о месте нахождения ям и дне раскопок. Свыше трех тысяч жителей Купянска и района присутствовали при раскопках и принимали участие в опознавании трупов.

2. Издано четыре номера Областной газеты «Соціалістична Харківщина», посвященные памяти жертв фашистских палачей.

3. 18-го мая в г[ороде] Купянск было проведено городское собрание агитаторов с сообщением о зверских расстрелах мирного населения города и задачах агитаторов в связи с этим.

4. 21-го мая был проведен траурный митинг, на котором присутствовало свыше 600 трудящихся города. На митинге выступили родители расстрелянных и очевидцы расстрелов. Митинг сыграл большую роль в разоблачении фашистской лжи в отношении немцев к мирному населению города.

5. 23-го мая были проведены похороны жертв фашизма. На гражданской панихиде у могилы с речами выступали родители расстрелянных и представители общественных организаций города. В похоронах приняло участие свыше трех тысяч человек.

⁵⁰ Так у тексті.

6. В помощь агитаторам сделана сводная листовка о всех расстрелах немцами мирного населения по городу Купянску.

7. Во всех колхозах Купянского района, предприятиях, пунктах оборонных сооружений, школах и учреждениях города проведены беседы и читки материалов Областной газеты «Соц[іалістична] Харківщина», посвященные памяти жертв немецких оккупантов.

8. Обком КП(б)У дал указание всем райкомам партии о проведении бесед и читок материалов о расстреле мирного населения г. Купянск во всех колхозах, совхозах, предприятиях, школах и учреждениях нашей области.

СЕКРЕТАРЬ ХАРЬКОВСКОГО

ОБКОМА КП(б)У

[підпис]

А. ЕПИШЕВ

26.5.1943 г.

г[ород] Купянск

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3838, арк.15–19. Оригінал. Машинопис.

№ 95

Витяг із огляду трофейних документів, закордонних газет й агентурних матеріалів за період із червня 1941 р. по березень 1943 р. на тему «Заходи німецьких властей на тимчасово окупованій території СРСР», підготовлений Головним розвідувальним управлінням Червоної армії

[21 червня 1943 р.]⁵¹

Секретно.

Экз[емпляр] 14.

Москва

1943 г.

[...]

Мероприятия германских властей на временно оккупированной территории СССР

ПРЕДИСЛОВИЕ

Настоящая работа представляет собой сводку фактических данных о структуре немецко-фашистских оккупационных властей, об установленном ими террористическом режиме, о безудержном грабеже, проводимом оккупантами во временно захваченных областях СССР.

⁵¹ Датовано за датою реєстрації в особливому секторі ЦК КП(б)У.

Материалы, собранные в работе, не являются исчерпывающими и требуют дальнейшего пополнения.

Мероприятия румынских и финских оккупационных властей в настоящей работе не освещаются.

І. ОБЩИЕ ПЛАНЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОККУПАЦИОННОЙ ТЕРРИТОРИИ СССР⁵².

Перспективная программа

Экономические планы, развиваемые в выступлениях фашистских главварей, а также в немецких экономических журналах, неизменно связываются с бредовой «идеей» завоевания Восточной Европы и превращения этой части континента во внутреннюю колонию «великогерманской империи». Немецкая печать пропагандирует следующую откровенно империалистическую программу: покрытие ущерба, причиненного войной, и дальнейшее обогащение Германии будет происходить, главным образом, за счет интенсивной эксплуатации неисчерпаемых русских естественных богатств и рабочей силы. Обильный поток дешевого русского хлеба и продовольствия коренным образом обеспечит снабжение населения Германии, а обладание сырьевыми ресурсами оккупированных областей сведет к минимуму зависимость германской промышленности от импортных поставок. С другой стороны, восточная колония явится весьма емким и монопольным рынком сбыта германской промышленной продукции.

Исходя из этих установок, экономический профиль, намечаемый немецкими экономистами для оккупированных областей СССР, характеризуется резким преобладанием сельского хозяйства и добывающей промышленности над всеми видами обрабатывающей индустрии. В связи с этим предполагается частичное перемещение местного населения из города в деревню, а также вывоз рабочей силы в Германию.

Предполагается, что капиталы, накопленные за время войны крупными германскими фирмами, а в будущем и мелкие массовые сбережения найдут при посредстве банков и акционерных обществ весьма выгодное применение в освоении и эксплуатации «восточного пространства».

Одним из центральных пунктов фашистской экономической и политической программы является то, что «избыточное население» Германии получит на Востоке в собственность земельные наделы и непритязательных сельскохозяйственных рабочих. В первую очередь, землей в оккупированных областях предполагается наделить немцев, переселенных перед войной из СССР в Германию, затем участников войны и заслуженных национал-социалистов. Таким образом предлагается создать слой землевладельцев-колонизаторов, который явится господствующим социальным элементом и политической опорой гитлеровского режима на Востоке. Эта первоочередная категория в общем контингенте немецких колонистов должна, по расчетам гитлеровцев, составлять не менее одной трети; приблизительно такую же долю должны составлять ремесленники, до 15% — торговцы и до 20% — различные германские руководители и чиновники.

⁵² Так у тексті.

В Германии считается, что основными типами хозяйственных единиц на Востоке станут частновладельческие поместья и предприятия, а также акционерные общества, действующие под наблюдением государственных регулирующих органов. Частная предпринимательская инициатива в ре-чах и писаниях немецко-фашистских политиков и экономистов принципиально противопоставляется советскому экономическому строю и признается основной движущей силой хозяйственной жизни.

В прессе, предназначенной для широких кругов, богатства оккупированных областей объявляются общеевропейским достоянием. С помощью этой приманки предполагается еще полнее использовать в интересах Германии денежные, материальные и людские ресурсы малых государств, втянутых в орбиту германской экономики. В Голландии, Венгрии и Бельгии с этой целью организованы торговые, промышленные и колонизационные общества (приложение 1)⁵³.

Универсальные возможности, якобы открывающиеся на Востоке, дают повод немецкой печати и фашистским главарям все чаще и настойчивее повторять, что главная перспектива экономического и политического развития Германии окончательно перемещается с Запада на Восток. По мере приближения решающей фазы войны в фашистской публицистике все истеричнее звучит тезис о том, что существование Германии как мировой державы и будущее благосостояние немецкого народа якобы зависят, в первую очередь, от удержания и освоения оккупированных областей на Востоке.

План ближайших мероприятий⁵⁴.

Кроме перспективной программы, имеются конкретные директивы относительно ближайших экономических мероприятий в оккупированных районах. Эти директивы разработаны еще до начала войны с СССР Восточным штабом экономического руководства и изданы под условным наименованием «Зеленая папка»⁵⁵. Восточный штаб возглавляется статс-секретарем Кернером⁵⁶ и подчинен непосредственно Герингу как уполномоченному по проведению четырехлетнего плана. Директивы Восточного штаба исходят из того, что вплоть до окончания войны все экономические ресурсы оккупированных областей должны быть целиком и полностью использованы для единственной цели — снабжение

⁵³ Не публікується.

⁵⁴ Тут і далі підкреслення у тексті.

⁵⁵ Ідеться про «Директиви по керівництву економікою в окупованих східних областях», що отримали назву «Зелена тека» Герінга. Матеріали були опубліковані 1942 р. у брошурі «Зеленая папка Геринга», що широко використовувалася у пропагандистській роботі.

⁵⁶ Кернер Пауль (1893–1957) — обергруппенфюрер СС, у квітні 1933 — травні 1945 рр. — статс-секретар уряду Пруссії, у жовтні 1936–1945 рр. — заступник уповноваженого з 4-річного плану, у 1941–1945 рр. — заступник керівника штабу економічного керівництва «Схід». Американським військовим трибуналом у справі «Вільгельмштрассе» у квітні 1949 р. у Нюрнберзі засуджений до 15 років ув'язнення. Амністований у 1951 р.

германской армии и военной промышленности. «Зеленая папка» предусматривает, прежде всего, полную реквизицию хлебных и продовольственных запасов, нефтепродуктов, легких металлов, транспортных средств, а также всех видов промышленного сырья, полуфабрикатов и готовой продукции.

Далее в «Зеленой папке» предписывается обеспечить сохранность скота, построек, машин и сельскохозяйственного инвентаря с тем, чтобы советское сельское хозяйство могло быть на полном ходу переключено на обслуживание действующей германской армии.

Советские организационные формы сельскохозяйственного производства в первый период оккупации предлагается временно оставить без изменения, но во главе каждого совхоза, МТС, колхоза должны быть поставлены лица, беспрекословно выполняющие все требования германских властей и обязанные безоговорочно обеспечить сбор и сдачу урожая.

Далее предусматривается массовая мобилизация местного населения для восстановления и строительства военных дорог, укреплений казарм и т[ак] д[алее].

Из числа промышленных предприятий должны быть сохранены или восстановлены только те, которые способны удовлетворить неотложные запросы германской армии. Все другие виды производства должны быть законсервированы. Появляющиеся в связи с этим безработные должны быть использованы в сельскохозяйственных и дорожно-строительных колоннах. Работающие на военных и коммунальных предприятиях, на восстановительных работах, в сельском хозяйстве и на военном строительстве должны принуждаться к выполнению своих обязанностей силой оружия. Прежних руководителей промышленных предприятий и специалистов предлагается также временно оставлять на их должностях и принуждать к работе угрозами и репрессиями.

В «Зеленой папке» предусмотрено создание монопольных обществ, которым в будущем должна быть поручена эксплуатация отдельных отраслей хозяйства.

Указания, данные в «Зеленой папке», неоднократно повторялись уже во время войны непосредственно германским военным командованием, например, в приказе командующего 2-й армией генерал-полковника фон Вейхса⁵⁷ от 12.06.[19]42 и в ряде других приказов.

Наставления для немецких администраторов и хозяйственных руководителей даны в известном документе, озаглавленном «12 заповедей поведения немцев на Востоке и обращения с русскими». «Заповеди» признают единственным методом управления неограниченный террор, беспощадную эксплуатацию советского населения, которое откровенно и последовательно рассматривается как бесправная масса колониальных рабов.

⁵⁷ Максиміліан Марія Йозеф Карл Габріель Ламораль (1881–1954) — генерал-фельдмаршал, у жовтні 1939 — листопаді 1941 рр., грудні 1941 — липні 1942 рр. — командувач 2 армією Вермахта, у липні 1942 — липні 1943 рр. — командувач групи армій «Б», у липні 1943 — березні 1945 рр. — командувач групи армій «Ф». Після війни арештований американськими військами, звільнений з в'язниці у 1947 р.

II. ВОЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АППАРАТ ГЕРМАНСКОЙ АРМИИ. МЕСТНЫЕ КОМЕНДАТУРЫ

Выполнение первоочередных задач, изложенных в «Зеленой папке», поручается непосредственно самой армии. Для этой цели создан военно-экономический аппарат, который руководствуется установкой Геринга: «Потребности армии должны максимально удовлетворяться за счет местных ресурсов». Эксплуатация оккупированных районов приобретает таким образом характер заранее подготовленного вооруженного грабежа, который осуществляется в ходе военных операций, а затем продолжается и углубляется в районах, остающихся за линией фронта.

Немецкий военно-экономический аппарат возглавляется Управлением военной экономики и снаряжения главного штаба вооруженных сил. Это управление, подобно Восточному штабу экономического руководства, действует под руководством Геринга. Начальником управления является генерал пехоты Томас⁵⁸ (схема военно-экономических органов в приложении 2)⁵⁹.

В штабе каждой армии имеется экономический отдел или группа (условное обозначение — IV Wi⁶⁰). Начальник этого отдела подчинен командующему данной армией и вместе с тем получает специальные директивы и задания непосредственно от Управления военной экономики и от Восточного штаба экономического руководства. Являясь консультантом командующего армией, начальник экономического отдела осуществляет таким образом связь между ним и высшими военно-экономическими инстанциями.

Военно-экономический аппарат еще до начала войны против СССР накапливал разведывательный материал о точном размещении, характере продукции и мощности промышленных предприятий и сельскохозяйственных районов на предполагаемом театре военных действий. В ходе войны на основании такой информации определялись пункты расквартирования и источники снабжения войск, а также принимались решения при разработке некоторых оперативных задач. Так, например, во время операций в Латвийской и Эстонской ССР немецкое командование выбрасывало специальные передовые отряды для внезапного захвата сланцевых рудников и электростанций с тем, чтобы помешать разрушению этих объектов отходящими частями Красной армии. По указаниям экономического отдела производятся также разрушения хозяйственных объектов при отступлении немецких войск.

⁵⁸ Томас Георг (1890–1946) — генерал пехоты, у листопаді 1935 — жовтні 1944 рр. — керівник Економічного штабу військового міністерства — Управління військової економіки і озброєнь ОКВ, у травні-листопаді 1942 р. — начальник Управління озброєнь Імперського міністерства озброєнь і боєприпасів. Арештований гестапо за звинуваченням в причетності до «Липневої змови». Звільнений з концтабору американськими військами.

⁵⁹ Не публікується.

⁶⁰ Так у тексті.

Кроме штабного аппарата, в непосредственном подчинении у начальника экономического отдела штаба армии состоят отряд экономической разведки (Erkundungstrupp) и технический батальон. Эти части продвигаются вместе с передовыми соединениями и имеют следующие задачи:

а) выявить наличие и состояние складов, а также промышленных и сельскохозяйственных предприятий;

б) обеспечить первоначальную охрану важных хозяйственных объектов;

в) произвести быстрое восстановление и пуск промышленных, транспортных и коммунальных предприятий, непосредственно содействующих ведению боевых операций и снабжению армии;

г) обеспечить уборку урожая и проведение неотложных сельскохозяйственных работ;

д) составить экономическую характеристику занятого района.

Для восстановленных и сельскохозяйственных работ принудительно привлекается местная рабочая сила и специалисты.

По мере перемещения фронта экономическая эксплуатация занятых районов переходит в ведение хозяйственных инспекций [Wirtschaftsinspektion], существующих при каждой группе армий. Хозяйственная инспекция Северной группы армий находилась в 1942 г. в Таллине, Центральной — в Смоленске, Южной — в Днепропетровске. Хозяйственную инспекцию Центральной группы армий возглавлял генерал-лейтенант Вейгант⁶¹.

Хозяйственные инспекции осуществляют следующие функции:

а) продовольственное, фуражное и вещевое снабжение действующих частей за счет захваченных, конфискованных и всех других местных запасов;

б) охрана, использование и отправка в тыл ценного имущества для нужд армии и военной промышленности;

в) налаживание военного производства;

г) мобилизация местной рабочей силы для военных надобностей;

д) регулирование снабжения населения предметами питания и первой необходимости.

Инспекции имеют в своем подчинении в качестве практически работающих исполнительных органов хозяйственные управления или команды (Wirtschaftskommando). Каждый такой орган, в зависимости от местных условий, ведает либо определенным территориальным районом, либо какой-нибудь отраслью хозяйства, не считаясь в последнем случае с административными границами.

Личный состав хозяйственных инспекций, управлений и команд носит синие петлицы и витой кант (из черных, белых и коричневых ниток на погонах).

⁶¹ Вейгант Вольфганг (1890–1960) — генерал-лейтенант. З початку Другої світової війни військовий інспектор економіки Богемії і Моравії, інспектор контролю над озброєннями в окупованій Франції. Військовий інспектор економіки групи армій «Центр». Звільнений із американського полону у 1947 р.

После формирования гражданской администрации хозяйственная инспекция свертывает свою деятельность в данном оккупированном районе. Общее руководство экономикой принимает на себя гражданская администрация, причем снабжение войск за счет местных ресурсов, а также восстановление и эксплуатация промышленных предприятий происходит под контролем инспекций по снаряжению (Rustungsinspektion). Соответственно установленному немцами административно-территориальному делению, в оккупированных областях СССР действует три таких инспекции: по Украине, по Остланду (Прибалтика и Белоруссия) и по районам, включенным в Генерал-губернаторство⁶². Местопребывание их соответственно в Ровно, Риге и Варшаве.

В ведение инспекции по снаряжению переходят хозяйственные управления и команды, действовавшие в данном районе, которые одновременно переименовываются в управления и команды по снаряжению (Rustungskommando).

Военно-экономический аппарат сверху до низу укомплектован опытными офицерами интендантской службы, многие из которых участвовали в войне 1914–1918 гг. Кроме того привлекаются офицеры запаса из числа предпринимателей и специалистов различных отраслей промышленности, транспорта, сельского хозяйства и торговли. Подбор офицерского состава военно-экономических органов и его специальная подготовка, включая подготовку по вопросам экономической разведки, ведется Управлением военной экономики при главном штабе.

Хозяйственные управления и команды, а также управления и команды по снаряжению не охватывают, однако, сплошь всех населенных пунктов на оккупированной территории. В некоторых, главным образом, сельскохозяйственных районах, функции этих органов выполняются местными военными комендатурами, которые организуются непосредственно штабами действующих частей. Местные комендатуры в первый период оккупации осуществляют административное управление, ведут борьбу с партизанами, назначают сельских старост и бургомистров, организуют вспомогательную полицию и гражданские административные учреждения, которые в дальнейшем подчиняются комендатуре и действуют по ее указаниям. В тех пунктах, где нет хозяйственных команд, комендатура самостоятельно проводит все мероприятия по использованию местных ресурсов для нужд германского военного хозяйства, а там, где действует хозяйственная команда, военная комендатура оказывает ей всяческое содействие при обысках, реквизициях и т.п.

Комендатуры в городах возглавляются старшими офицерами, а в крупных городах — генералами. Например, комендантом г[орода] Орел был генерал Гамман⁶³.

⁶² Йдеться про територію окупованої Польщі.

⁶³ Гамманн Адольф (1885–1945) — генерал-лейтенант. У роки Другої світової війни військовий комендант Орла, Брянська та Бобруйська. Затриманий 28 червня 1944 р. Військовим трибуналом Мінського військового округу 29 грудня 1945 р. засуджений до вищої міри покарання.

Комендатура підтримує тесну зв'язь з гестапо і має в своєму складі наступні відділи: військовий, поліції і карательних отрядів, сільськогосподарський, транспортний, реєстрації і прописки населення, по справах військовополонених і фінчасти. Крім того, комендатура має свою осведомительську агентурну мережу, приміщення для арештованих, 10–15 зв'язних-мотоциклістів і команду по охороні комендатури (схема організації комендатури в додатку 3)⁶⁴.

В малих пунктах комендатура має зменшений особистий склад і упрощену організацію.

III. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ДІЛЕННЯ І АДМИНІСТРАТИВНІ ОРГАНИ НА ОККУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ. НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧЕСКІ ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Вищим органом по управлінню захопленої територією є Міністерство по справах оккупованих областей на Сході (Східне міністерство), утворене указом Гітлера від 18.11.[19]41. Міністром призначено Розенберг, його заступником і постійним представником на оккупованій території — Альфред Мейер⁶⁵. В складі міністерства є департамент по справах України і Прибалтики, об'єднуючий сім управлінь: політичний (керівник Лейббрандт), економічний (керівник Шлоттерер), технічний (керівник Ф. Шютце), адміністративний (керівник Рунге), кадрів (керівник Сепвіц), преси і пропаганди (керівник майор Кранц), культури (керівник невідомий).

Відомі, крім того, наступні відомі чиновники Східного міністерства: Вагнер (керівник відділу здоров'я), Вільгельм (керівник юридичного відділу), Гунглер, барон Хардерс, Штольц, Лебек, Бэрвинкель, Діш, Герман.

На території, оккупованій німецькою армією, виділені два рейхскомісаріати — ОСТЛАНД і УКРАЇНА.

В Остланд включена територія трьох Прибалтійських радянських республік і частина Білоруської ССР. Частина території БССР виділена в Белостокський округ, який представляє собою самостійну адміністративну одиницю, не входячу в рейхскомісаріат. Територія Белостокського округу становить 30 тис[яч] кв[адратних] км, 1,5 млн. чоловік; найбільші міста — Белосток і Гродно. Крім того, частина території БССР включена в склад Генерал-губернаторства і рейхскомісаріату Україна.

⁶⁴ Не публікується.

⁶⁵ Мейер Альфред Густав (1891–1945) — обергрупенфюрер СА, у січні 1931 — травні 1945 рр. — гауляйтер Північної Вестфалії. У вересні 1939 — листопаді 1941 рр. — імперський комісар оборони VI військового округу, у листопаді 1941 — листопаді 1942 рр. — начальник штабу міністерства (заступник міністра) східних окупованих територій, у листопаді 1942 — квітні 1945 рр. — імперський комісар оборони Північної Вестфалії. Закінчив життя самогубством.

В рейхскомиссариат Украина включена часть территории Украинской ССР, южные районы БССР и Крым. По немецким данным площадь рейхскомиссариата Украина на 01.01.[19]43 г. составляла 339258 кв[адратных] км, население — 16910 тыс[яч] человек

[Примечание]. Площадь Украинской ССР — около 550 тысяч кв[адратных] км., население перед войной насчитывало около 40 млн. человек.

По неофициальным сообщениям иностранной печати граница между рейхскомиссариатом Украина и территорией, оккупированной Румынией, проходит от Николаева на северо-запад по р. Южный Буг, а затем, поворачивая на запад, доходит до Могилев-Подольска. Западная часть Украины с городами Львов, Станислав и Тарнополь указом Гитлера от 01.08.[19]41 включена под наименованием Галиция в состав Генерал-губернаторства в качестве одного из дистриктов (округов).

Оккупированная территория РСФСР остается вне названных территориальных единиц.

В каждом из двух рейхскомиссариатов гражданская администрация возглавляется германским рейхскомиссаром, единолично обладающим всей полнотой власти. Указом Гитлера рейхскомиссаром Остланда назначен Генрих Лозе⁶⁶, рейхскомиссаром Украины — Эрих Кох⁶⁷. Последний одновременно возглавляет гражданскую администрацию в Белостокском округе (биографические данные о Мейере, Лозе и Кохе в приложении 4).

Рейхскомиссары подчиняются только фюреру и министру Розенбергу. Все гражданские административные органы и ведомства в рейхскомиссариатах подчинены соответствующему рейхскомиссару, за исключением почтового и железнодорожного управлений, которые самостоятельно сносятся со своими имперскими министерствами.

Местопребывание рейхскомиссара Остланда — в Риге, рейхскомиссара Украины — в Ровно. Предполагалось, что летом 1942 г. Кох перенесет свою резиденцию в Киев, но, как сообщила газета «Дейли Мейл», это намерение было отложено «из предосторожности».

При рейхскомиссарах существуют отделы: а) административный, б) культурно-политический, в) печати, г) сельского хозяйства и продовольствия, д) по использованию рабочей силы.

⁶⁶ Лозе Генріх (1886–1964) — обергруппенфюрер СА. Із листопада 1942 р.— комісар оборони Шлезвіг-Гольштейна. У липні 1941 — травні 1945 рр.— райхскомісар «Остланд», у липні 1944 — травні 1945 рр.— імперський комісар оборони оперативної зони групи армій «Північ». Арештований англійцями 1 червня 1945 р. Судом по денацифікації в Белефельді у 1948 р. засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. Звільнений у 1951 р. за станом здоров'я.

⁶⁷ Кох Еріх (1896–1986) — обергруппенфюрер СА, гауляйтер Східної Пруссії. Із вересня 1939 р.— імперський комісар оборони І військового округу, у вересні 1941 — листопаді 1944 рр.— генеральний комісар райхскомісаріату «Україна», із листопада 1942 р.— імперський комісар оборони Східної Пруссії. Арештований англійцями у 1949 р. У 1950 р. виданий польській владі, 9 березня 1959 р. засуджений до смертної кари. Вирок замінено довічним тюремним ув'язненням.

При рейхскомиссаре Остланда существует Главная экономическая палата, имеющая отделы: промышленный, ремесленный, торговый, банков и страховых обществ, транспортный.

Территория рейхскомиссариатов делится на генеральные округа.

В рейхскомиссариате Остланд выделено четыре генеральных округа: Литва, Латвия, Эстония, Белоруссия. Границы первых трех совпадают с границами одноименных советских республик; территория генерального округа Белоруссия составляет 90000 кв[адратных] км.

[Примечание]. Территория Белорусской ССР — около 230 тыс[яч] кв[адратных] км.

В рейхскомиссариате Украина выделены следующие генеральные округа:

Население на 01.01 [19]43 г.	(в тыс[ячах] чел[овек])
Волыно-Подольский	4212
Житомирский	2917
Киевский	4456
Николаевский	1920
Днепропетровский	2743
Таврия (Крым)	662

[Примечание]. Данные о численности населения приводятся по газете «Дейче Украине Цейтунг» от 20.02 [19]43 г.

На территории генерального округа вся власть находится в руках генерального комиссара, назначенного указом фюрера и подчиненного соответствующему рейхскомиссару.

Генеральными комиссарами назначены следующие лица:

В генеральном округе	Литва — фон-Рентелен
« « «	Латвия — д-р Дрекслер
« « «	Эстония — Лицман
« « «	Белоруссия — Кубе
« « «	Волыно-Подольском — Шене
« « «	Житомирском — Клемм
« « «	Николаевском — Опперман
« « «	Днепропетровском — Зельцнер
« « «	Киевском — Аккеман ⁶⁸

Большинство генеральных комиссаров принадлежит к высшему командному составу военизированных национал-социалистических организаций или к высшему партийному чиновничеству. Только два генеральных комиссара занимали прежде гражданские административные посты (Дрекслер и Клемм). Остальные германские чиновники подбираются также преимущественно из гитлеровских партийных активистов. «Испытанные бойцы фюрера, — заявил генеральный комиссар Белоруссии

⁶⁸ Так в тексті. Генеральним комісаром комісаріату «Київ» до лютого 1942 р. був Квітцрау Хельмут (1899–1999), бригаденфюрер СА. За його участі знищували євреїв в Бабиному яру. У лютому 1942 — листопаді 1943 рр. — генеральним комісаром комісаріату «Київ» був Магунія Вальдемар (1902–1974). Президент Палати ремісників Східної Пруссії (1933–1942), у серпні 1941 — січні 1942 рр. — уповноважений і шеф цивільного управління Білостоцького району.

Кубе,— приехали сюда для проведения в жизнь национал-социалистических идей».

Вскоре после оккупации Прибалтики немцы начали создавать здесь марионеточные органы «самоуправления». В эти органы привлекались местные антисоветские элементы для того, чтобы путем националистической демагогии дезориентировать население, добиться его сотрудничества и таким способом быстро и безболезненно выкачать все богатства страны. Эти мероприятия были заблаговременно предусмотрены в «Зеленой папке», где дается следующая установка: «Германским органам целесообразно опираться на оставшихся немцев, а также на литовцев, латышей и эстонцев. Противоречия между этими национальными группами и оставшимися русскими следует использовать в интересах Германии».

Для создания центрального органа «самоуправления» в Эстонии немцы использовали свою старую агентуру — приверженцев фашистской партии «Вабсы», находившейся с 1934 г. в подполье. Центральный орган Эстонского «самоуправления» — Государственный директорат — начал функционировать в сентябре 1941 г. под руководством д[иректо]ра Мэе, который одновременно возглавил ведомство культуры. Ведомство внутренних дел было поручено О. Ангелусу, хозяйственное д[иректо]ру Вендту, социальных вопросов — д[иректо]ру Леесменту, сельского хозяйства — Х. Саару. Поскольку немцам удалось подобрать вполне послушных лиц, эстонскому центральному «самоуправлению» было предоставлено право издавать от своего имени обязательные постановления, что имеет, конечно, только формальное значение.

В Литве немцам оказалось труднее подобрать агентуру в состав центрального органа «самоуправления». Группа литовских буржуазных политиков, бежавших в Германию после присоединения Литвы к СССР, готовила при поддержке гестапо и германского генштаба антисоветское восстание, но предполагала образовать более или менее самостоятельное литовское правительство. При занятии Каунаса немецкими войсками литовские антисоветские подпольные организации объявили по радио о создании такого правительства во главе с руководителем литовской эмигрантской группировки полковником Скирпом (бывш[ий] литовский посол в Варшаве и Берлине). Однако это не входило в расчеты немцев, и они не впустили Скирпа в Литву. Остальные министры очень скоро были арестованы гестапо. Никакой практической роли правительство Скирпа не сыграло. Некоторое время действовало лишь министерство связи. Немцы предполагали использовать как свою марионетку главу литовских националистов Вольдемараса, но его в Литве не оказалось, а его преемник майор Поусциус не пожелал сотрудничать с немцами. В связи с этим формирование литовского «самоуправления» несколько задержалось. Первоначально был назначен только советник при германском генеральном комиссаре. Этот «пост» занял бывший начальник литовского

генерального штаба генерал Кубилюнас⁶⁹, который в 1934 г. был приговорен к смертной казни за попытку государственного переворота. Осенью 1941 г. Кубилюнас сформировал так называемый Литовский государственный совет. Кроме Кубилюнаса, который возглавлял политическую секцию совета, в совет вошли проф[ессор] Юргутис, как руководитель экономической секции, и бывший министр путей сообщения Германас, как руководитель транспортной секции. Литовский государственный совет не имеет права издавать постановлений от своего имени и является лишь совещательным органом при германском генеральном комиссаре.

Позднее немцы использовали в своих политических целях некоторых быв[ших] депутатов Литовского Народного Сейма. На собрании, состоявшемся в Каунасе в августе 1942 г., с антисоветскими речами выступили быв[шие] депутаты Мискус, Давиденас и Креве-Мицкевичус.

Еще труднее оказалось найти «квислинговцев» в Латвии. В Риге вплоть до ноября 1941 г. работали лишь отдельные департаменты под наблюдением немецких комиссаров. Позднее роль руководителя органов «самоуправления» принял на себя генерал Данкерс, возглавивший так называемый Генеральный директорат.

Местное «самоуправление» в Литве, Латвии и Эстонии было официально конституировано указом Розенберга от 18.11.[19]41. Указ полностью сохраняет за германскими генеральными комиссарами верховную власть. Германские комиссары осуществляют надзор за деятельностью органов «самоуправления», причем имеют право непосредственно вмешиваться во все дела и проводить от собственного имени любые мероприятия в интересах Германии. Это, в особенности, относится к хозяйственным вопросам, при разрешении которых генеральные комиссары обязаны действовать, исходя из очередных военно-экономических задач и четырехлетнего плана.

Назначение должностных лиц органов «самоуправления» производится германскими властями. Мелкие чиновники назначаются местными органами, но обязательно с последующим утверждением германскими властями. Официальные сношения между германскими учреждениями и органами «самоуправления» ведутся только на немецком языке. Для сношений между органами «самоуправления», наряду с немецким, допущены и местные языки.

В Белоруссии организация центрального органа «самоуправления» отложена на неопределенное время, так как, по заявлению начальника культурно-политического отдела при генеральном комиссаре Белоруссии, только «немногие белорусы оказались пригодны для сотрудничества с немецкой администрацией». Еще яснее определила положение газета «Локальцанцейгер» в номере от 21.12.[19]42: «За неимением подходящих лиц в Белоруссии не удалось создать самоуправление по примеру стран

⁶⁹ Кубілюнас Петро Петрович (1894–1946) — генерал-лейтенант. У період окупації нацистами території Литви займав посаду керівника «Довірчої ради», здійснював формування національних бойових загонів по боротьбі з партизанським рухом. Арештований органами НКДБ СРСР 23 лютого 1946 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР 25 липня 1946 р засуджений до розстрілу.

Прибалтики. Отысканный немцами в Праге среди эмигрантов-националистов и привезенный в Минск д[иректо]р Ермаченко не сумел сыграть предназначавшейся для него роли местного «вождя» и главы белорусского «правительства». В июле 1942 г. Ермаченко был попросту зачислен на штатную должность «референта по делам белорусского народа» при германском генеральном комиссаре. В настоящее время он возглавляет созданную немцами погромную организацию «Белорусская самопомощь», используемую для борьбы с партизанами и для террора против мирного населения. Руководителями «Белорусской самопомощи», кроме Ермаченко, являются ксендз В. Годлевский, архиепископ Филофей, У. Сакович, В. Ивановский и У. Козловский (редактор газеты «Минскер цейтунг»). Таким образом центральное административное управление в Белоруссии осуществляется до сих пор непосредственно германским генеральным комиссаром.

На Украине немцы также не сформировали марионеточного правительства или центрального органа «самоуправления». Со времени своего прихода к власти в Германии гитлеровцы всегда в более или менее открытой форме поддерживали агитацию украинских эмигрантов-националистов за создание «Великой Украины». Наиболее открыто связь между германскими фашистами и украинскими эмигрантами поддерживалась в 1938–1939 гг., после Мюнхенского соглашения. Восточная провинция быв[шей] Чехословакии — Рутения была переименована в Прикарпатскую Украину, а германский консул в главном городе этой провинции Хусте открыто содействовал петлюровскому полковнику Андрею Мельнику⁷⁰, который формировал там «Украинскую национальную армию». После присоединения Прикарпатской Украины к Венгрии Мельник на некоторое время прекратил свою деятельность, а затем получил задание поддерживать связь между различными украинскими эмигрантскими группировками. Перед началом войны немцы оказывали покровительство

⁷⁰ Мельник Андрій Атанасович (1890–1964) — один із засновників Організації українських націоналістів, 1933–1938 рр.— голова організації католицької молоді «Молоді орли», голова Товариства українських комбатантів «Молода громада». Після загибелі Є. Коновальця у травні 1938 р. став головою Проводу українських націоналістів, у 1939 р. затверджений на цій посаді 2-м Великим збором українських націоналістів у Римі (Італія). 10 лютого 1940 р. у Кракові через розбіжності щодо майбутньої стратегії ОУН дійшло до відокремлення радикалів (переважно молоді) під керівництвом Степана Бандери, які отримали назву ОУН(Б). Після розколу у Кракові Мельник знову очолив основну частину ОУН, яка відтоді називалася ОУН(М), прибічникам якої по ходу окупації Радянського Союзу неодноразово вдавалося займати місцеві адміністративні посади. На початку 1944 р. Мельника було заарештовано нацистами, тому що він намагався створити український легіон також за допомоги нейтральних держав та союзників з Антигітлерівської коаліції. Утримувався в концтаборі Заксенхаузен. Під час військових невдач Райху у жовтні 1944 р. відбулося його звільнення та призначення головою Проводу українських націоналістів, до якого належав і С. Бандера, але без того, щоб обидва могли б погодити спільну лінію. Після поразки Німеччини Мельник переїхав з Люксембургу до Франції, яка не видала його СРСР. У 1947 р. іменований пожиттєвим головою ОУН, яку очолював до 1964 р.

и денежную помощь группе Скоропадского — Тисовшицкого в Берлине, группе Вайда в Праге и «организации украинских националистов» (ОУН) под руководством Бандеры. Последняя группировка была наиболее тесно связана с гестапо и германской военной разведкой.

В начале оккупации немцы распространяли в Западной Украине порты Скоропадского и использовали украинских эмигрантов на различных временных административных постах. Но когда в конце июля 1941 г. вожаки ОУН проявили большие претензии и даже объявили о создании украинского независимого правительства, немцы арестовали «премьера» Стецько и руководителя ОУН Бандеру. Немцы, однако, не оставляли намерения организовать украинское «самоуправление», надеясь, в частности, с его помощью привлечь украинцев в германскую армию. Делались попытки склонить к участию в «самоуправлении» или в марионеточном украинском правительстве пленных командиров Красной армии. Эти намерения провалились. Предполагалось использовать сотрудника Розенберга — петлюровца Севрюка, но он погиб при железнодорожной катастрофе в декабре 1941 г. В итоге, до сих пор административное управление на Украине осуществляется непосредственно немецкими генеральными комиссарами.

Для административных органов в оккупированных районах РСФСР немцы готовили кадры из числа бывших белогвардейцев. Перед войной в Германию стягивались наиболее авантюристические, окончательно разложившиеся представители белой эмиграции из Харбина, Шанхая, Бостона, Парижа, Белграда, Софии, Бухареста. Эти люди проходили подготовку на специальных курсах, где изучалась советская Конституция, организация сельского хозяйства в СССР, отдельные города и районы, состав партийных и советских работников. До и после начала войны среди эмигрантов подыскивались и подготавливались кандидаты в «русское правительство», которое явилось бы в глазах населения более авторитетным, чем немецкие комиссары. Созданный немцами в Варшаве еще до войны белогвардейский «русский национальный комитет» вскоре после начала войны был переведен в Белосток. Он рассматривался некоторыми иностранными газетами как попытка создать русское «квислинговское» правительство. Но деятельность этого комитета заглохла, и о его дальнейшей судьбе сведений нет.

Как сообщала шведская печать, в берлинских руководящих кругах считали, что провозглашение «русского правительства» было бы особенно актуально в случае успеха летнего наступления германской армии в 1942 г. С созданием такого правительства связывались, между прочим, надежды на раскол славянского фронта в Европе. В частности, предполагалось, что появление в России прогерманского правительства изменит отношение Болгарии к войне. Однако в целом немцам не удалось привлечь на свою сторону белоэмигрантские круги. Руководители и подавляющее большинство членов наиболее многочисленной белоэмигрантской организации «Русский воинский союз», в которую входят, например, такие лица, как Деникин, относятся отрицательно к сотрудничеству с Германией и выступают против всяких планов расчленения России в угоду Гитлеру.

Авторитетные в эмигрантской среде лица выступили с антинемецкими заявлениями или отказались подписать антисоветские воззвания (например, бывший царский посол в Париже Маклаков, архиепископ русской православной церкви в Западной Европе Евлогий, бывш[ий] вел[икий] князь Владимир). Своих немногочисленных сторонников в кругах белой эмиграции немцы находят только среди крайних реакционеров и оголтелых антисемитов, группирующихся вокруг, «Верховного монархического совета», а также среди заведомых авантюристов, ставших в некоторых случаях прямыми агентами гестапо. К этим элементам относятся, например, бывшие царские офицеры Дискупский и Хохонтов, Жеребков, Любимов, Гулевич и некоторые другие.

До настоящего времени оккупированные области РСФСР не имеют единой гражданской администрации, объединяющей всю эту территорию, ни в виде «квислинговского» самоуправления, ни в виде какого-либо немецкого органа. Имеются только местные органы гражданской власти, действующие в пределах отдельных районов.

Административно-территориальное устройство ниже генеральных округов имеет некоторые особенности в различных частях оккупированной территории (схема административно-территориального деления оккупированной территории в приложении 5)⁷¹.

Литва и Латвия. Эти генеральные округа разделены на области. В Литве выделены Каунасская, Виленская и Шауляйская области. Количество и названия областей в Латвии неизвестны; имеются только сведения о выделении Митавской области. К той же административно-территориальной группе отнесены крупные города, подчиненные непосредственно властям генерального округа. В каждой области высшая гражданская власть принадлежит германскому областному комиссару, который имеет право надзора и контроля по отношению к местным органам «самоуправления», а также может проводить те или иные мероприятия непосредственно от своего имени.

Органами «самоуправления» являются областные и городские управы во главе с обербургомистрами.

Области делятся на сельские общины. Каждая община объединяет несколько населенных пунктов. Во главе общин стоят бургомистры.

Низовыми административно-территориальными единицами являются отдельные села, деревни, поселки, хутора. Представителями власти являются здесь сельские бургомистры.

Эстония. Генеральный округ разделен на четыре округа: Пярну-Вильяндийский, Харьюсский, Нарвский, Тартуский. Высшим представителем гражданской власти в округе является германский окружной комиссар.

Органами «самоуправления» являются окружные и городские думы. Дума возглавляется окружным или городским головой.

Следующим административно-территориальным звеном в Эстонии является уезд, возглавляемый германским уездным комиссаром.

⁷¹ Не публикуется.

«Самоуправление» представлено в этом звене уездной думой, действующей под руководством уездного бургомистра.

Низшим звеном являются отдельные населенные пункты, где административная власть принадлежит сельским бургомистрам.

Белоруссия. Генеральный округ разделен на десять окружных комиссариатов, возглавляемых германскими комиссарами. Окружные комиссариаты, в свою очередь, делятся на районы, где главой гражданской администрации является начальник района, немец или белорус, из числа возвратившихся эмигрантов-националистов. Район делится на 15–20 волостей (гмин). Последние возглавляются волостными бургомистрами, назначенными из числа местных жителей. Во главе отдельных населенных пунктов стоят бургомистры или солтусы. Таким образом, в Белоруссии введена пятиступенная административно-территориальная система, в отличие от Прибалтики и Украины, где существует четырехступенная система. Введение дополнительных органов власти объясняется особыми трудностями управления, в связи с особой враждебностью населения к оккупантам, что неоднократно признавалось немцами устно и в печати.

Как уже указывалось, немцы не создали в Белоруссии общей системы «самоуправления», однако в отдельных пунктах созданы городские управы или магистраты во главе с предателями из местного населения. Так, например, городским головой Минска состоял академик Гаусман, а позднее Ивановский, главой городской управы в Бресте — бывший инженер Днепро-Бугского канала Брониковский, гражданским комендантом [города] Слоним — бывший ксендз местного костела, гражданским комендантом [города] Слуцк — один из местных преподавателей немецкого языка, городским головой в местечке Кожан назначен Олесик А. М., сидевший в тюрьме за контрреволюционную деятельность и выпущенный немцами, гражданским комендантом г. Дрогичин был назначен поляк Крейдич, бывший землеустроитель Райзо, бургомистром [города] Петриков — врач Рутковский, до Октябрьской революции участвовавший в эсеровских выступлениях.

Украина. Все генеральные округа имеют единообразное административно-территориальное устройство. Генеральный округ делится на 20–30 районов. Непосредственно властям генерального округа подчиняются также 25 выделенных городов с населением более 100 тыс[яч] человек в каждом, в том числе Киев, Днепропетровск, Запорожье, Кривой Рог и др.

Вся власть в районе или в выделенном городе находится в руках германского районного (городского) комиссара. Германский районный комиссар имеет в своем аппарате сельскохозяйственного руководителя района и уполномоченного по использованию рабочей силы, а также различных специалистов-немцев. В качестве руководителей и служащих в транспортных, финансовых, медицинских, ветеринарных учреждениях и школах используются местные жители. В распоряжении комиссара имеется жандармская команда. Единой системы «самоуправления» на Украине, как и в Белоруссии, нет, но в отдельных крупных городах немцы назначают городского голову или бургомистра из числа своей агентуры

или из числа местных контрреволюционных элементов предателей или авантюристов.

Районным комиссарам подчиняются бургомистры сельских общин, каждая из которых объединяет несколько населенных пунктов.

В селах, деревнях и поселках административное управление поручено старосте.

Оккупированные области РСФСР. В прифронтовой полосе административные функции выполняются непосредственно германскими военными комендатурами с помощью сельских старост и волостных старшин. В тыловых районах созданы более усовершенствованные и разветвленные административные учреждения, но не объединенные, однако, в единую систему. Наиболее крупной территориальной единицей является административный округ. Так, например, организованы Орловский и Брянский округа. Аналогичное значение имеет Псковский уезд. В Орле и Брянске существуют городские управы, а в Пскове уездная управа (схема организации городской управы в приложении 6)⁷². Эти учреждения подчинены местным германским военным комендатурам. Управы насчитывают 7–10 членов и действуют под руководством городского головы или обер-бургомистра, который назначается германской комендатурой по рекомендации органов гестапо. Иногда немцы организуют комедию «выборов» бургомистра, но значительно чаще обходятся без «игры в демократию».

Городские управы в крупных городах состоят из следующих отделов:

а) Промышленный отдел ведает восстановлением промышленных предприятий, установлением ассортимента продукции, снабжением предприятий материалами;

б) Торговый отдел ведает организацией торговли и регулированием цен;

в) Земельный отдел;

г) Строительный отдел;

д) Транспортный отдел;

е) Дорожный отдел;

ж) Лесотопливный отдел;

з) Административный отдел занимается контролем выполнения распоряжений бургомистра и его канцелярии;

и) Отдел связи;

к) Жилищный отдел, как правило, непосредственно связан с полицией и гестапо;

л) Лечебно-санитарный отдел;

м) Отдел просвещения имеет отделения: школьное, библиотечное, театра и кино (иногда выделяется в самостоятельный отдел искусства), пропаганды, ред[акции] газеты;

н) Отдел социального обеспечения должен заниматься выплатой пособий инвалидам и семьям лиц, уехавших на работу в Германию;

о) Отдел городского хозяйства;

п) Финансовый отдел;

⁷² Не публикуется.

- р) Техинспекция;
- с) Статистический отдел.

В административном отношении крупные города делятся на районы, как правило, в старых границах. В каждом городском районе созданы районные управления со старшинами во главе. В районных управах имеются следующие отделы: а) административные, б) жилищный, в) технический, г) финансовый.

Начальники отделов городской управы подбираются городским головой и с его характеристикой представляются на утверждение германского военного коменданта. Эти люди, как и сам городской голова или обер-бургомистр, вербуются из числа немецких агентов, проживавших в СССР до войны, из антисоветских элементов, подвергавшихся репрессиям при советской власти или имеющих репрессированных родственников, из числа бывших офицеров царской армии, из нестойких интеллигентских элементов, из шкурников, иногда из проходимцев, появившихся в данной местности только после оккупации, и из других темных элементов; имеются отдельные факты, когда городскими головами, бургомистрами и т.п. работают бывшие члены ВКП(б) и ВЛКСМ. Например, головой г[орода] Калинин состоял бывш[ий] подполковник царской армии Ясинский, городским головой г[орода] Смоленск — адвокат Меньшагин В.Т.⁷³, городским головой г[орода] Феодосии — бывш[ий] член ВКП(б) Грузинов, городским головой г[орода] Погар — бывш[ий] бухгалтер местного кирпичного завода, несколько раз судившийся при советской власти.

Подбор людей на руководящие должности в городские управы встречает иногда значительные затруднения. Так, например, из 115 учителей г[орода] Феодосии ни один не согласился стать зав[едующим] отделом просвещения, и на эту должность был назначен 60-летний агроном Хронусов. Среди рядовых служащих городских управ имеются иногда преданные советские люди, которых заставили пойти на работу к немцам голод, насилие и т.п. В отдельных случаях они оказывают помощь нашим разведчикам, партизанам и ведут другую антинемецкую работу, но, как правило, немцы подобрали надежных, с их точки зрения, людей.

Территория Орловского и Брянского округов разделена на уезды, а территория Псковского уезда — на районы. Административное управление в уезде (районе) осуществляется уездной или земской управой, во главе которой стоит уездный бургомистр или начальник земской управы. В Псковском уезде начальниками некоторых земских управ являются германские офицеры. В уездных и районных городах имеются также городской голова или бургомистр, ведающий делами данного населенного пункта.

⁷³ Меньшагин Борис Георгиевич (1902–1984) — до війни працював у Смоленський обласний колегії адвокатів. У липні 1941 — вересні 1943 рр. — бургомістр Смоленська, у жовтні 1943 — червні 1944 рр. — Бобруйська, у листопаді 1944 — квітні 1945 рр. — інспектор Комітету визволення народів Росії. Інтернований американцями, потім звільнений. З'явився із повинною до ВКР «Смерш» 149 сд 28 травня 1945 р. Рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 12 вересня 1951 р. ув'язнений строком на 25 років.

Следующей административно-территориальной ступенью являются волости, где административное управление поручается волостному старосте, назначенному немцами.

Наконец, низовым представителем власти является сельский староста. Как правило, сельскому старосте подведомственна территория бывшего колхоза.

Уездные и районные управы периодически собирают совещания волостных старшин, на которых присутствует немецкий комендант. Полученные на этих совещаниях задания волостные старшины доводят до сведения сельских старост, точно так же созывая их на совещания. В некоторых уездах Смоленского округа такие совещания созывались еженедельно.

Все органы административного управления на всей оккупированной территории прямо и полностью подчинены местным германским комендантам и являются, как правило, их послушным орудием.

Большое значение для оккупационных властей имеют волостные старшины и сельские старосты или бургомистры, так как при их непосредственной помощи немцы ведут борьбу со всеми антигерманскими элементами и выкачивают сельскохозяйственные продукты. Волостные старшины и сельские старосты или бургомистры назначаются германскими воинскими частями или комендатурами немедленно после оккупации. Староста дает письменное обязательство исполнять все распоряжения германских властей, всячески препятствовать каким бы то ни было антинемецким выступлениям и сообщать немецким органам о подготовке таких выступлений. Политическая благонадежность и преданность старосты проверяется жандармерией, тайной полевой полицией или непосредственно комендатурой, и в дальнейшем он находится под постоянным негласным наблюдением этих органов.

Старосты обязаны оказывать помощь комендатурам и другим германским органам при проведении следующих мероприятий (или проводить эти мероприятия самостоятельно):

- облавы и розыски скрывающихся военнослужащих РККА, парашютистов, партизан, членов ВКП(б), советских активистов и выявление лиц, дающих им убежище, пищу и т.п.;
- изъятие у населения оружия, боеприпасов, подрывных средств, советского военного обмундирования, радио и фотоаппаратов, почтовых голубей;
- розыски продовольственных и военных складов, реквизиции сельскохозяйственных продуктов у населения;
- продолжение сельскохозяйственных работ;
- организация вспомогательной полиции из местных жителей, поддержание внешнего порядка; наблюдение за прекращением уличного движения после установленного часа;
- обеспечение светомаскировки, уборка улиц, погребение трупов и ликвидация других следов военных действий;
- учет местного населения и выявление всех пришлых и подозрительных элементов;

- привлечение населения на военно-строительные и дорожные работы;
- проведение различных ограничений и репрессий, в частности против евреев.

Староста обязан доводить до сведения населения распоряжения немецких властей. Все просьбы и ходатайства на имя германских властей могут подаваться жителями лишь через старосту.

Старостам предоставляется право наказывать жителей, но только за маловажные проступки, которые не носят характера антинемецких выступлений. Староста вправе налагать денежный штраф до 1000 руб., сажать под арест и отправлять на принудительные работы сроком до 14 дней. В случае каких-либо проступков против немцев наказание определяется германскими органами.

В районах действий партизан старостам выдается пистолет, винтовка или охотничье ружье. Старосты снабжаются удостоверениями сроком на 1–2 месяца, по истечении которого удостоверение должно быть продлено или заменено новым.

Староста обычно назначается из лиц местной национальности. В отдельных случаях немцы находят нужных им шкурников и предателей среди бывших председателей колхозов, учителей, агрономов. Иногда немцы демонстративно организуют «выборы» бургомистров и старост. К «выборам» допускаются только взрослые мужчины, являющиеся «главами семей». Кандидатура старосты или бургомистра рекомендуется немецким офицером, и выборы происходят в его присутствии открытым голосованием. Однако чаще всего немцы обходятся без всякой «игры в демократию». За свою работу старосты получают плату. В Кричевском и Чериковском районах Белоруссии они получают по 150 марок в месяц и, кроме того, отдельные вознаграждения за выдачу партизан. Староста является не только агентом немцев, но и их заложником. Имели место расстрелы старост, как и других местных жителей, в порядке репрессий за действия партизан в окрестностях данного населенного пункта. Среди старост имеются и честные советские люди, в меру сил и возможностей старающиеся облегчить положение населения. Они предупреждают крестьян о готовящихся реквизициях, обысках, содействуют партизанам, укрывают наших людей и т.п. Но таких, конечно, мало. Как правило, старосты преданы оккупантам и активно помогают им в грабежах и терроре. За жалобы на старост, за неподчинение им и, тем более, за покушения на старост виновники подвергаются жестоким наказаниям вплоть до расстрела или повешения.

Национал-социалистические партийные органы на оккупированной территории.

В августе 1942 г. в рейхскомиссариате Остланд и Украина были сформированы органы национал-социалистической партии. Для этой цели были командированы специальные уполномоченные: в Остланд — Шмидт, на Украину — Цикмейер. Общая задача национал-социалистических органов в оккупированных областях была сформирована в речи Шмидта,

произнесенной 28.08.[19]42. в г[ороде] Шауляй: «Победителю угрожает опасность, так как он может принять образ жизни побежденного и капитулировать перед его духом. Мы не должны поддаваться жизненным законам чужих народов. Партия должна мешать этому всеми средствами. Она должна создать здесь немецкую общину, а также немецкую культурную среду». В статье, помещенной в газете «Ревалер цейтунг» от 25.08.[19]42, Шмидт писал: «Партия будет здесь единственной формой общественной организации немцев».

Другой партийный чиновник Цигельбеин на собрании членов национал-социалистической партии в Риге заявил: «Некоторые лица считали, что на востоке не нужно создавать национал-социалистического движения и партийной организации. Это было крупной ошибкой, так как все мы рождаемся немцами, но становимся национал-социалистами постепенно. Мы должны из года в год воспитываться в духе нашего мировоззрения. Лица, состоящие в партийных организациях, нуждаются в непрерывном инструктаже».

Руководителем всех партийных организаций в Остланде назначен рейхскомиссар Лозе, такое же положение занимает на Украине рейхскомиссар Кох. В качестве партийных руководителей они именуются ландеслейтерами. Высшим партийным учреждением в каждом рейхскомиссариате является правление национал-социалистической германской рабочей партии, имеющее следующие отделы: а) организационный; б) кадров; в) административный; г) пропаганды; д) инструкторский; е) благотворительный; ж) женский; з) юношеский; и) военного обучения; к) партийный суд.

При правлении национал-социалистической партии на Украине для агитаторов, прибывающих из Германии, созданы курсы по ознакомлению с местными условиями и задачами.

Руководителем партийной организации в каждом генеральном округе является генеральный комиссар данного округа. По линии партийной работы ему помогает штабсамтслейтер.

Партийным руководителем на территории административной области является комиссар данной области.

Местные группы национал-социалистической партии создаются на предприятиях, железнодорожных узлах, при опорных пунктах организации Тодта.

Для отношений между военными и партийными кругами характерен тот факт, что Лозе на одном из собраний счел нужным сделать следующее специальное указание: «Партия должна, прежде всего, поддерживать товарищеские отношения с армией и ее организациями, с солдатами и офицерами».

IV. ОРГАНИЗАЦИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ

На оккупированной территории действуют многочисленные сыскные, полицейские и карательные органы: гестапо, части СС, полицейские батальоны, дивизии охраны тыла, полевая жандармерия, тайная полевая полиция, охранная полиция. Все эти органы используют местную

вспомогательную полицию. Она организуется военными комендатурами тотчас после оккупации. Формально вспомогательная полиция подчиняется сельскому старосте или бургомистру, а в городах — городской управе. Фактически вспомогательная полиция работает по заданиям и под контролем германских комендатур, гестапо и т.п.

Вспомогательная полиция называется в некоторых местностях «стража порядка», «служба порядка» или «организация самозащиты». Она занимается наведением внешнего порядка, надзором за выполнением различных запрещений, ограничений и приказов, слежкой за антинемецкими элементами, участвует в борьбе против партизан, в проведении репрессий и погромов.

Городское полицейское управление имеет следующие отделения: паспортное, уголовно-следственное, политическое, охрана порядка, пожарное. В городах, имеющих районное деление, городскому полицейскому управлению подчинены районные полицейские управления. Последним подчинены полицейские участки, имеющие в своем составе квартальных полицейских (приложение 6)⁷⁴. Полицейские функции возлагаются также на домоуправов, комендантов домов или домовых уполномоченных. В Смоленске домовые уполномоченные выполняют следующие обязанности: сбор квартплаты, наблюдение за приходом и уходом квартиросъемщиков, за появлением новых лиц в квартирах, за пропиской жильцов, сбор и сдача властям советских листовок, сброшенных с самолетов.

Для выполнения отдельных полицейских функций в принудительном порядке привлекаются местные жители и не состоящие на постоянной службе в полиции. Так, например, велосипедисты мобилизуются для сбора листовок, сброшенных с советских самолетов. Сельские жители привлекаются для охраны железнодорожных путей и т.п.

Численность вспомогательной полиции на Украине определяется в размере 1% от населения данного пункта, а в мелких селах и деревнях — по усмотрению немецких властей (приказ по 9 танковой дивизии от 17.07.[19]41). Во вспомогательной полиции на Украине, по сообщению «Дейли Мейл» от 27.08.[19]42, служило 150 тыс[яч] человек. Вспомогательные полицейские вооружены холодным или личным огнестрельным оружием, иногда охотничьими ружьями. Резервов оружия вспомогательная полиция не имеет. Отличительным знаком вспомогательных полицейских на Украине была желто-голубая нарукавная повязка со штампом немецкой комендатуры и иногда с изображением трезубца. В мае 1942 г. нарукавная повязка этого образца, имевшая расцветку петлюровского флага, заменена нарукавным знаком и кокардой со свастикой. В оккупированных районах РСФСР полицейские носят белую нарукавную повязку. Полицейские вправе носить оружие и нарукавную повязку только во время исполнения служебных обязанностей. Они получают от немецких комендатур удостоверение, подлежащее ежемесячному возобновлению. Населению предписывается беспрекословно выполнять все требования и приказания полицейских.

⁷⁴ Не публикується

Во вспомогательную полицию привлекаются члены националистических и фашистских организаций (Прибалтика, Западная Украина), дезертиры Красной армии, антисоветские, уголовные и другие темные элементы, старающиеся выслужиться перед немцами, захватить имущество репрессируемых, хорошие квартиры и т.п. Кроме того, немцы принуждают к службе во вспомогательной полиции пленных красноармейцев. Полицейским выдается жалование, питание и, в некоторых местах, трофейное обмундирование. В оккупированных районах РСФСР рядовым полицейским платят в сутки 0,5 марки, заместителю начальника сельской полиции — 0,75 марки, начальнику — 1 марку (приказ по 1 моторизованной бригаде СС от 10.11.[19]41 г.).

В Западной Украине начальники полицейских команд и управлений подбираются, по возможности, из числа бывших офицеров и унтер-офицеров старой австрийской или польской армии, в Прибалтике — из бывших офицеров и участников антисоветских организаций, в оккупированных областях РСФСР — из бывших царских офицеров, выходцев из контрреволюционных партий и всякого рода предателей. Например, заместителем начальника полиции в [городе] Таганроге служил бывший[ий] полковник царской армии Степанов, в [городе] Феодосия в полиции служил грузинский меньшевик Барамидзе, начальником полиции в Белгороде служил бывший[ий] инженер маслозавода Белых.

На Украине вспомогательную полицию возглавляет Эйзенмайер, в Эстонии — полковник Лыхмус.

В Эстонии германские власти открыли школу по подготовке полицейских начальников. В сентябре 1942 г. эту школу окончили 39 человек. Трехмесячные полицейские курсы существовали также в Смоленске. В августе 1942 г. из Риги в Германию для обучения в полицейской школе были отправлены 152 человека сроком на 3½ месяца.

Вспомогательные полицейские используются немцами как осведомители так же, как сельские бургомистры и старосты. Кроме того, немцы насаждают секретную агентуру. Так, например, начальник тылового района Северной группы армий генерал Роквес⁷⁵ предписал в директиве № 1198/41 от 14.09.[19]41.: «Создать широкую сеть агентов, хорошо проинструктированных и знающих ближайшие пункты явки. Создание этой организации является совместной задачей дивизий охраны тыла и тайной полевой полиции. Секретной агентуре надлежит завязать связи с населением, чтобы в первую очередь выявить партизан и их сообщников, убежища партизан и пункты снабжения продовольствием. Тайной полевой

⁷⁵ Так в тексті. Імовірно Рок Карл фон (1880—1949) — генерал піхоти. У 1936 р. призначений президентом Імперського союзу протиповітряної оборони — громадської організації, підконтрольної люфтваффе. Із грудня 1939 р. командир 143 запасної дивізії. У березні 1941 — липні 1942 рр. — командувач тыловим районом групи армій «Південь», у липні 1942 — березні 1943 рр. — командувач тыловим районом групи армій «А». Керував операціями проти партизан на Північному Кавказі і в Україні. У березні 1943 р. звільнений у відставку. У 1948 р. американським військовим трибуналом засуджений до 20 років тюремного ув'язнення. Помер у в'язниці.

полиции вести списки всех секретных агентов с их характеристиками для того, чтобы в случае перемены дислокации вновь прибывающие германские органы автоматически переняли оправдавшую себя агентуру». Немецкое «Наставление по борьбе с партизанами» рекомендует вербовать секретную агентуру из числа «жителей пограничных районов или лиц, семьи которых пострадали от большевиков». Секретные агенты, насколько возможно, должны контролироваться тайной полевой полицией.

Гестапо имеет своих агентов среди литовских эмигрантов, живших в Германии и возвратившихся в Литву после оккупации. В западных областях Украины и Белоруссии к слежке за партизанами привлекались лесничие, находившиеся прежде на польской службе, бывшие польские солдаты и полицейские, а также отдельные лица из духовенства. Местные жители и военнопленные, работающие у немцев переводчиками, оказывались также в нескольких случаях секретными агентами и провокаторами. В качестве переводчиков зачастую работают уроженцы бывшей Республики немцев Поволжья. В число своих агентов немцам удастся иногда привлечь женщин и подростков.

Помимо использования добровольных осведомителей, немцы вербуют свою агентуру, действуя угрозами и подкупом. В приказе по 26 пехотной дивизии № 575/41 от 11.09.[19]41 г. разрешается оплачивать доносы деньгами в размере до 25 марок в каждом отдельном случае. Вместо денежной оплаты выдается иногда продовольствие, спирт, табак, а также скот и имущество, принадлежащее колхозам. Наиболее активных помощников в борьбе с партизанами немцы наделяют земельными участками.

Кроме вновь создаваемой агентурной сети, «Наставление по борьбе с партизанами» рекомендует использовать германскую резидентуру, существовавшую на советской территории до войны. Командование частей и комендатуры устанавливает связь с резидентами при посредстве тайной полевой полиции. Таким образом, резиденты и с приходом немецких войск остаются засекреченными.

Органы гестапо, прибывающие в оккупированные города, привозят с собою агентов в штатской одежде, хорошо знающих русский язык, вероятно, из числа белоэмигрантов. Этим агентам поручается подслушивать разговоры на рынках, на улицах, в общественных местах и т.п. Многие чиновники германских полицейских органов также понимают по-русски, но скрывают это.

Гестапо ведет среди местных жителей вербовку агентов для переброски в наш тыл. Немцы стараются завербовать таких агентов из числа арестованных членов ВКП(б), ВЛКСМ, быв[шего] советского актива, а также среди военнопленных. С той же целью вербуются молодежь и подростки 14–19 лет. Обучение завербованных происходит в специальных школах и продолжается около месяца. Курсанты разбиты на группы по 3–4 человека. Каждую группу обучает прикрепленный офицер, который затем перебрасывает группу в наш тыл по заранее определенному маршруту. В школах преподается техника сбора сведений о вооруженных силах Красной армии, распознавание советских самолетов, артиллерии и другого вооружения, форма обмундирования и знаки различия Красной

армии. Кроме того, учащиеся подвергаются усиленной пропагандистской обработке. В частности им показывают кинокартину «Разгром и отступление Красной армии». Общение курсантов с внешним миром запрещено. Здания школ усиленно охраняются наружной и внутренней охраной.

V. ФОРМИРОВАНИЕ АНТИСОВЕТСКИХ ВОИНСКИХ ЧАСТЕЙ ИЗ МЕСТНОГО НАСЕЛЕНИЯ И ВОЕННОПЛЕННЫХ

Рассчитывая разжечь и использовать в своих интересах национальную вражду между народами СССР, немецкие власти уже в первые месяцы оккупации начали формировать различные антисоветские националистические отряды.

В качестве командиров украинских отрядов немцы использовали бывш[их] петлюровских офицеров и других эмигрантов-националистов, привезенных из заграницы. Штаб украинских «добровольческих» частей находился в Житомире. После ареста руководителя ОУН Бендеры⁷⁶ за попытку против желания немцев провозгласить «всеукраинское правительство», часть украинских националистов отшатнулась от немцев. Другая часть, возглавляемая Мельником, продолжает безоговорочно поддерживать оккупантов. В связи с этим в среде украинских «добровольцев» часто происходили вооруженные столкновения между приверженцами Мельника и Бендеры. Некоторые украинские националистические отряды порвали с немцами, ушли в леса и начали партизанскую борьбу, как против немцев, так и против советских партизан. В ноябре 1942 г. такие отряды численностью до 5 тыс[яч] человек, именовавшие себя «Армия Тараса Бульбы»⁷⁷, отмечались в районе Пинск-Сарны.

В Литве немцы поручили формирование антисоветских частей бывш[ему] командующему литовской армией ген[ералу] Раштикусу⁷⁸. Принимались только литовцы. В эти части влились повстанческие анти-советские отряды. На фронте отмечено до десяти литовских батальонов⁷⁹.

В Латвии немцы формировали первоначально лишь полицию, но полицейские отряды комплектовались, обучались и вооружались как армейские пехотные батальоны. В феврале 1942 г. начальник полиции и частей

⁷⁶ Так в тексті. Потрібно Бандери.

⁷⁷ Йдеться про діяльність збройно-політичного формування (грудень 1941 — липень 1943 рр. — Українська повстанська армія (УПА), липень 1943 — лютий 1944 рр. — Українська народно-революційна армія, УНРА), що діяла на Волині. Перші підрозділи сформував Тарас Боровець (псевдо Бульба) 28 червня 1941 р. Керівники дотримувалися ідеї незалежності України. Т. Боровець (Бульба) підтримував Державний центр УНР в еміграції. Див.: Дзьобак В. Тарас Боровець і «Польська Січ» / В. Дзьобак // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — № 1. — 1994. — С. 124—137; Бульба-Боровець Т. Документи. Статті. Листи. — К.: Сергійчук М. І., 2011.

⁷⁸ Раштікис Стасіс (1896—1985) — генерал, у червні — серпні 1941 р. — міністр оборони Тимчасового уряду Литви, пізніше працював у військовому музеї Каунаса. У 1944 р. виїхав до Німеччини.

⁷⁹ Про діяльність литовських поліцейських батальйонів див.: Станкерас П. Литовские полицейские батальоны. 1941—1945 гг. — М.: Вече, 2009.

СС в Латвії генерал-майор Шредер⁸⁰ объявил, что число полицейских достигло 14 тыс[яч] человек, и что два полицейских батальона отправлены на советско-германский фронт. Всего же отмечено до шестнадцати латвийских батальонов.

В конце 1941 г. глава эстонского «самоуправления» Мэе заявил, что на Восточном фронте сражается 12600 эстонских «добровольцев». Летом 1942 г. был сформирован, так называемый, «легион Эстланд», численностью до 1200 человек, отмечавшийся на фронте в феврале 1943 г. Кроме того, отмечено еще три эстонских батальона⁸¹.

Известно о существовании на оккупированной территории отрядов, причисляющих себя к «русской народной армии»⁸². Некоторые из них скрывают свою связь с германским командованием, но открыто говорят о своей враждебности к советскому строю и партизанам. Эти отряды объявляют своей целью «борьбу за новую Россию». Следует отметить, что в районе Могилева, где появились отряды «русской народной армии», распространялись также антисоветские брошюры от имени организации «русских фашистов».

Далее немцы формируют части из военнопленных красноармейцев и командиров, вербуя среди них деморализованные, антисоветски настроенные элементы, шкурников и предателей. Части из военнопленных формируются, обычно, по национальному признаку. Для агитационной обработки военнопленных немцы направляют в лагеря своих агентов, набранных из эмигрантов, в том числе русских белогвардейцев, мусульманских националистов, мулл и др[угих].

В конце 1941 г. немцы организовали в районе Варшавы (в пунктах Сокачев, Легионово, Зеленовка, Скреновск) центр по формированию частей из военнопленных. Здесь были сформированы грузинский полк (1 ты[сяча] человек), «туркестанский легион» в составе 13 батальонов при общей численности 11 тыс[яч] человек, полки и батальоны из армян, азербайджанцев, русских, украинцев.

⁸⁰ Шредер Вальтер (1902–1973) — бригаденфюрер СС і генерал-майор поліції. У серпні 1941 — жовтні 1944 рр. — керівник СС і поліції у Латвії, у квітні — жовтні 1944 р. — в Естонії. Із січня 1945 р. — у резерві. Після війни в Західній Німеччині був засуджений до тюремного ув'язнення.

⁸¹ Див.: Landwehr R. Estonian Vikings: Estnische SS-Freiwilligen Bataillon Narwa and Subsequent Units, Eastern Front, 1943–1944. — Shelf Books, 2000; Дробязко С. И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооружённых сил, 1941–1945. — М.: Эксмо, 2004 та ін.

⁸² Ідеться про Російську національну народну армію (РННА) — військове формування, створене за ініціативи одного із лідерів «Всеросійської фашистської партії» С. Іванова. Особовий склад набирався із добровольців та військовополонених. Співробітники абверу планували використовувати підрозділи РННА для боротьби із партизанами та диверсій у радянському тилу. Див.: Дробязко С. И. Под знамёнами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооружённых сил, 1941–1945. — М.: Эксмо, 2004; Жуков Д. А., Ковтун И. И. РННА. Враг в советской форме. — М.: Вече, 2012.

Другие пункты формирования частей из военнопленных существовали в Ромнах, Днепропетровске, Лохвице, Сталино, Могилеве, Симферополе. В Ромнах были сформированы и проходили обучение пять батальонов (по 1900 человек в каждом) из татар, узбеков, чувашей, казахов и др[угих]. Отмечались также части, сформированные из калмыков и киргизов⁸³.

Из военнопленных великорусской национальности формируются так называемые «руско-германские» части. Один из пунктов формирования находился в [городе] Люблин.

Немцы создавали из военнопленных кавалерийские казачьи сотни и полки; на фронте отмечены также казачья бригада и казачья дивизия, насчитывавшая 5 тыс[яч] человек. Казачьи части формировались в Смоленске, Шостке и др[угих] пунктах⁸⁴.

Наконец, военнопленные, одетые в германское обмундирование, включаются в состав нормальных немецких частей. Например, 707 пехотная дивизия была на 40% укомплектована русскими военнопленными, пехотный полк, отправленный в октябре 1942 г. из Крыма во Францию, состоял на две трети из пленных красноармейцев и татар-«добровольцев», русские «добровольцы» имелись и в составе 1 полка кавбригады СС.

Помимо формирования воинских частей из элементов, так или иначе связанных с контрреволюционными организациями или обработанных фашистской пропагандой, немцы проводят формирование антисоветских частей путем насильственной мобилизации мирного населения оккупированных областей. Предварительно обычно проводится обязательная регистрация мужчин в возрасте от 14–18 до 50–60 лет. За уклонение от регистрации виновные подвергаются репрессиям. В первый период оккупации прошедшим регистрацию предлагалось подавать заявления о добровольном желании служить в антисоветских частях. «Добровольцев» соблазняли высоким жалованьем, хорошим питанием и обмундированием, обещали выдачу продовольственного пайка семьям, а после войны — предоставление больших земельных наделов, льгот при поступлении в учебные заведения и уравнивание во всех правах с немцами.

По мере роста людских потерь германской армии и особенно после ее тяжелых поражений зимой 1942–1943 гг., мобилизация местного населения приобрела еще более широкие размеры. В прифронтовой полосе немцы мобилизуют поголовно все мужское население, включая подростков и стариков, по тем или иным причинам не увезенных на работу в Германию. К скрывающимся от мобилизации применяются всяческие репрессии вплоть до расстрела, но, несмотря на это, многие уходят в леса и вступают в партизанские отряды.

⁸³ Про підрозділи Вермахту, сформовані із народів Поволжжя та Центральної Азії див.: Гілязов І. А. Легион «Идель-Урал». — М.: Вече, 2009; Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. — М.: АСТ; Транзиткнига, 2004.

⁸⁴ Про формування козачих частин у складі Вермахту див.: Александров К. М. Русские солдаты Вермахта. Герои или предатели. — М.: Яуза, Эксмо, 2005; Крикунов П. Казаки. Между Гитлером и Сталиным. — Москва: Яуза, Эксмо, 2005 та ін.

После провозглашения в Германии «тотальной мобилизации» оккупационные власти начали всеобщее привлечение населения к военной службе или к трудовой повинности не только в прифронтовых, но и во всех остальных оккупированных областях. В Прибалтике эта кампания проходит при активном содействии органов «самоуправления», руководители которых выступают в печати и по радио с профашистской агитацией. Вновь набранные контингенты направляются на пополнение ранее сформированных антисоветских частей и на комплектование новых.

Мелкие команды вспомогательной полиции в некоторых районах стягиваются в роты и батальоны, которые получают армейское вооружение, проходят военную подготовку и переименовываются в подразделения «русской народной армии».

Общая численность воинских частей, сформированных немцами из военнопленных и жителей оккупированных областей, достигла на 10.01.[19]43 г. 97 тысяч человек, а к марту [19]43 г. — не менее 125 тыс[яч] человек. Имеются заслуживающие внимания сведения о том, что германское командование предполагает довести численность этих войск до 600 тысяч человек.

Как правило «добровольческие» части, независимо от их национального состава, обмундировываются в форму германской армии. Приказом германского генштаба от 15.11.[19]42 г. для всех этих частей, кроме казачьих и туркестанских, введена кокарда в виде овала темно-зеленого цвета с вертикальной красной полоской посередине. Украинские части имеют иногда желтую нарукавную повязку и знамена желто-голубого цвета с изображением трезубца. Комсостав белорусских отрядов носит белые погоны с красным кантом и немецкие знаки различия. Приказом германского генштаба от 15.11.[19]42 г. введены такие же особые погоны и знаки различия для казачьих частей (приложение 7)⁸⁵.

Обучение все эти части проходят под руководством немецких офицеров. Старший комсостав в большинстве состоит также из немцев и только в отдельных случаях командирами частей назначаются изменники из числа бывших командиров Красной армии, вожаки националистических организаций, бывшие офицеры латвийской, литовской и эстонской армии. Среди командиров рот эти элементы численно уже преобладают над немцами, а среди командиров взводов и отделений немцев обычно нет.

Для подготовки младшего комсостава немцы открыли унтер-офицерские школы в Слуцке (Белоруссия) и в других пунктах. Для «добровольческих» частей немцы обычно выделяют трофейное вооружение.

Используются «добровольческие» части преимущественно для борьбы против партизан, для охраны железных дорог и военных объектов в качестве различных вспомогательных и тыловых подразделений. Однако отмечено их участие и в операциях непосредственно на фронте. Иногда немецкое командование использует «добровольческие» части в качестве прикрытия отступающих немецких войск.

⁸⁵ Не публикується.

Зимой 1942–1943 гг. в глубине оккупированной территории происходила замена некоторых гарнизонов «добровольческими» частями и отправка высвободившихся немецких частей на фронт.

Личный состав «добровольческих» частей, помимо обмундирования и питания, получает денежное довольствие. В одной из «русско-германских» частей солдатам платили по 240 рублей, а младшим командирам по 465 рублей в месяц. В одной из казачьих частей холостые солдаты получали по 250 рублей, женатые по 300 рублей. В латвийских полицейских батальонах рядовым платили 2,4 марки, а командирам рот до 14,8 марок в сутки. На фронте рядовые солдаты латвийских батальонов получают дополнительно одну марку в сутки.

Для награждения «добровольцев», полицейских, старост и всякого рода других предателей Гитлер учредил особый знак «за храбрость и заслуги». Отличие имеет два класса, которые в свою очередь подразделяются на ряд ступеней. Награжденный получает грамоту, дающую право на ряд привилегий. Награждение отличием I класса связано с выплатой значительной денежной суммы или наделением землей. Отдельные командиры «добровольческих» частей награждались также «железным крестом».

Морально-политическое состояние «добровольческих» частей весьма неустойчивое. Имели место вооруженные выступления этих частей против немцев и их прихвостней. Отдельные группы и подразделения выполняли совместно с партизанами различные боевые задания и полностью переходили на сторону партизан. Например, в августе 1942 г. в пос. Центральном (район Орши) пулеметная рота «русской народной армии» открыла огонь по немцам. Большинство солдат и офицеров этой роты ушли к партизанам; оставшиеся были отправлены немцами в лагерь военнопленных или расстреляны. Под влиянием поражений немецко-фашистской армии, а также в связи с пополнением «добровольческих» частей принудительно мобилизованными контингентами, антинемецкие настроения начали проявляться еще активнее. Участились случаи отказа от выполнения боевых приказов и перехода на сторону партизан. Особенное возмущение вызывает требование немцев о принесении присяги «на верность фюреру». В связи с этим германское командование вынуждено разоружать целые части и прибегать к репрессиям. Например, в феврале 1943 г. в Могилеве было разоружено несколько украинских отрядов. 1350 человек были лишены обмундирования и отправлены в лагерь для военнопленных, 40 человек были расстреляны, 105 командиров были закованы в цепи и посажены в тюрьму.

VI. АДМИНИСТРАТИВНЫЙ РЕЖИМ И РАСПРАВЫ С НАСЕЛЕНИЕМ

Вся оккупированная территория разделяется немецкими властями на три зоны.

В первой так называемой «эвакуированной зоне» глубиной в 30–50 км, непосредственно примыкающей к району боевых действий, административный режим наиболее строг. Все население отсюда принудительно выселяется в тыл. Всякий советский гражданин, появившийся здесь,

может быть расстрелян на месте. При переселении люди подвергаются издевательствам, их гонят пешком на большие расстояния, не дают пищи. Колхозник из д. Лебешево Ленинградской области, пробравшийся к партизанам, рассказал: «С нами обращались по-зверски, детей и стариков заставляли идти строем. Если кто-нибудь отставал или падал, его стегали плетками. Пищи никакой не давали. Мы находили на поле картошку и грызли ее сырую, потому что варить ее не разрешали».

Переселенцы размещаются в домах местных жителей или в лагерях, в нежилых помещениях, свинарниках, сараях. Питания в большинстве случаев они никакого не получают, а если и получают, то самое ничтожное. В Чудовском лагере Ленинградской области переселенцам давали, например, только один раз в сутки баланду. Из-за голода и болезней в лагерях очень большая смертность.

Из второй зоны жители не выселяются, но появление вне своих домов разрешается им только в течение нескольких часов в сутки. Выход в поле по хозяйственным надобностям допускается лишь под конвоем немецких солдат.

В третьей зоне сохраняется общий режим, установленный на оккупированной территории.

В каждом населенном пункте немцы поручают сельскому старосте или бургомистру составить два списка местных жителей. В первый список заносятся лица, прибывшие после начала войны (беженцы, сезонные рабочие и т.п.). В список занятости только те лица, которые имеют исправные личные документы и за благонадежность которых бургомистр ручается. Выявленных среди пришлого населения командиров и красноармейцев, отставших от своих частей, партизан и их помощников, разведчиков, парашютистов и т.п. немцы отправляют в лагеря военнопленных или расстреливают. Прочий пришлый элемент, не вызывающий доверия, отправляют в лагеря или в рабочие колонны. Во втором списке регистрируются постоянные жители данной местности. В него заносятся только те лица, которые не возбуждают у бургомистра и немецкой комендатуры каких-либо подозрений. В противном случае они также отправляются в лагеря для пленных. После занятия Севастополя, например, все оставшееся в городе гражданское население было объявлено военнопленными.

Жители, занесенные в списки, получают впоследствии удостоверения личности сроком на два-три месяца, после чего удостоверение должно быть продлено, обязательно в том населенном пункте, где оно было выдано. За несвоевременную отсрочку удостоверения виновные штрафуются. Удостоверения составляются на местном и немецком языках. Имеют фотокарточку владельца и немецкую печать; вторая фотокарточка остается у бургомистра. В удостоверении отмечаются внешние данные владельца: телосложение, рост, цвет волос, глаз, особые приметы. На удостоверениях лиц, прибывавших в данный пункт после начала войны, ставится буква «F» («Fremdling») или русская буква «Ч» («Чужой»). Вместо выдачи удостоверений иногда производится вклейка в советский паспорт дополнительного листка с описанием примет владельца документа; эти данные также заверяются подписью чиновника или офицера и печатью.

В некоторых сельских местностях немецкие власти присвоили каждому жителю номер и обязали носить на шее бирку с этим номером. При выезде из деревни на лошади, этот же номер должен быть написан на дуге. Кроме того, список жителей с указанием присвоенных им номеров должен быть вывешен на воротах каждого дома.

В городах введены домовые книги и обязательная прописка вновь прибывающих. Повсеместно запрещено предоставление кому бы то ни было ночлега без разрешения бургомистра. За нарушение накладываются денежные штрафы до 500 рублей. Чтобы выявить людей, поддерживающих связь с партизанскими отрядами и снабжающих их продовольствием, поддержкой и т.п., немцы систематически проводят обыски, облавы и прочесывание местности. В тех районах, где партизаны действуют наиболее активно, подобные мероприятия повторяются очень часто и проводятся неожиданно, каждый раз в иное время суток. В Пскове, например, облавы повторяются 10–12 раз в день. Появление на улицах запрещается с 18–19 часов до 5–6 часов следующего дня. В Киеве по некоторым улицам запрещено ношение свертков, чемоданов и т.п. Охрана стреляет во всех, замеченных с ношей на этих улицах.

В целях борьбы с нападениями партизан на обозы, немцы запрещают местным жителям передвижение по дорогам между населенными пунктами. Немецкое «Наставление по борьбе с партизанами» требует принимать все меры к тому, «чтобы на дорогах не появлялся ни один русский». Запрещается хождение поблизости от железнодорожных путей и сооружений. Для облегчения охраны вырубаются леса на полосе шириною в несколько десятков метров в обе стороны от железнодорожного полотна.

Для поездки из одного населенного пункта в другой необходимо получить пропуск в местной комендатуре. Но пропуска выдаются лишь в виде исключения, после придиричьего допроса. Пропуск действителен только на одну поездку и содержит указания о цели и сроке поездки и личные приметы владельца пропуска. Пропуска должны быть написаны на местном и немецком языках и считаются действительными только при наличии печати и подписи офицера. Въезд и выезд из населенных пунктов разрешается только по определенным дорогам. Лишь отдельные лица, пользующиеся у немцев особым доверием, получают пропуска для поездок между определенными пунктами сроком до 3 месяцев. Беженцам выдаются пропуска для возвращения на родину, если их невозможно использовать на месте в рабочих колоннах или на сельскохозяйственных работах. В прифронтовых областях гражданскому населению совершенно запрещен проезд по железной дороге, а в областях, более удаленных от фронта, действуют заградительные отряды СС, придиричливо проверяющие документы у всех пассажиров. Например, от Киева до германской границы документы проверяются десятки раз. Задержанных без пропусков мужчин предписывается отправлять в лагерь для военнопленных, а женщин и юношей направлять в рабочие колонны. На практике же немецкие патрули очень часто попросту расстреливают всех лиц, не имеющих пропусков. Комендант [города] Городок (БССР) своим приказом от 15.12.[19]42 г. даже узаконил такие расстрелы. Подростков, задержанных

на улицах позднее определенного часа и не уличенных ни в какой другой провинности, предписывается подвергать порке. (Приказ по 25 мотопехотной дивизии от 8.10.[19]41 г.).

Тех, кто вызывает подозрение в содействии партизанам, или у кого найдено оружие, немцы уничтожают, не считаясь с полом и возрастом. В большинстве случаев жертвы подвергаются предварительно чудовищным издевательствам и истязаниям. Репрессии обрушиваются в первую очередь на коммунистов и комсомольцев, советских и колхозных активистов, а также на семьи военнослужащих Красной армии, даже если в руках германских властей и нет улик о связи этих людей с партизанами. Приведем только несколько примеров. В Прибалтике производились аресты лиц, работавших агитаторами во время избирательных кампаний, стахановцев, получавших при советской власти путевки на курорты, а также лиц, когда-либо служивших в Красной Гвардии или Красной армии. В Риге расстреляно несколько сот семей командиров Красной армии. В д[еревне] Серники (БССР) немцы собрали 250 человек сельских активистов, заставили их вычистить конское снаряжение местного гарнизона, затем им было приказано петь и плясать, после того их заставили вырыть себе могилу и, наконец, всех расстреляли из пулемета. В с[еле] Пашки Солнцевского района Курской области за укрытие партизан немцы расстреляли 50 женщин и затравили собаками 17 мужчин. В д[еревне] Алексино Ленинградской области немцы двое суток пытали девушку-депутата сельсовета. Ее подвешивали за разные части тела и, в конце концов, замучили до смерти. В д[еревне] Ночи Клецкого района (БССР) немцы расстреляли крестьянина Бусель, его жену и двоих детей за то, что сам Бусель был членом партии.

Отмечено много случаев, когда бывшие кулаки, вернувшиеся после оккупации в свои деревни, выдавали немцам активных участников раскулачивания и коллективизации. В Давид-Городокском районе (БССР) немцы расстреляли председателя колхоза «Коммунар» Волнцеви́ча и председателя колхоза «1 мая» Курласевича за то, что они были организаторами колхозов. В сентябре 1942 г. был задержан скрывавшийся от оккупантов председатель колхоза «Новый Труд» из д[еревни] Бойково Ашевского района Ленинградской области, Е. Алексеев и его жена. Немцы отрубили им обоим сначала руки, потом ноги, затем выкололи глаза и только после этого расстреляли.

В январе — марте 1943 г., в связи с наступлением Красной армии, активной деятельностью партизан, оккупанты еще более усилили террор против мирного населения. Из прифронтовой полосы глубиной 150—300 км. немецкие власти угоняют в тыл или увозят на работу в Германию все трудоспособное население. Исключение делается только для вступающих в полицию и мобилизованных в антисоветские воинские части. Уклоняющиеся от переселения в тыл или от поездки в Германию, а также больные, старики и дети, не могущие идти пешком в тыл, подвергаются беспощадному истреблению. Например, в январе 1943 г. в деревнях Слободка, Кривцы, Пуничи Лепельского района (БССР) немцы выбрасывали грудных детей в сильные морозы на снег, обрекая их на верную

смерть. В том же районе немцы загоняли женщин и детей в прорубь. В районе Себеж — Освея — Дрисса немецкие карательные отряды и латышские полицейские батальоны, вооруженные пулеметами, минометами, артиллерией, при поддержке авиации уничтожили десятки населенных пунктов, убили тысячи жителей, из них многие сотни были заперты в собственных домах и сожжены заживо. В г. Сумы немцы расстреляли более 2 тыс[яч] стариков, женщин и детей; многих закапывали еще полуживыми.

Угоняя из прифронтовой полосы население, немцы одновременно реквизируют и вывозят весь хлеб, продовольствие, скот и личное имущество населения вплоть до мелкой домашней утвари. Спасаясь от террора, тысячи жителей скрываются в лесах.

В обезлюдивших и разграбленных районах немцы сжигают дотла все постройки, минуют местность, отравляют колодцы и водоемы, создавая так называемую «зону пустыни». По мере отступления немецкой армии «зона пустыни» передвигается на запад, захватывая при этом новые районы. К концу марта 1943 г. западная граница «зоны пустыни» проходит приблизительно вдоль старой советско-латвийской границы и далее на юг через пункты Докшицы, Минск, Слуцк, затем в 25–30 км западнее р.Случь до ее устья. На территории Украины, вследствие быстрых темпов наступления Красной армии, немцы успели превратить в «зону пустыни» только прифронтовую полосу глубиной в 40–50 км.

В глубине оккупированной территории зимой 1942–1943 гг. также усилился полицейский надзор и репрессии. В Латвии производились массовые аресты интеллигенции. В Киеве с 20.2.[19]43 [г.] начались систематические аресты семей коммунистов и комсомольцев. Производится эвакуация в Германию семей немецких чиновников и немцев, проживающих до войны на территории СССР.

Из Киева выехали румынское и болгарское консульства.

Антиеврейский террор.

Массовое истребление евреев началось с первых дней оккупации. Особыми зверствами отличались части СС. Так, например, кавалерийская бригада СС, проводя с 27.7. по 12.8.[19]41 [г.] «умиротворение и очистку местности» западнее Пинска, истребила, согласно отчета командира бригады Фегелейна⁸⁶, 13788 мирных жителей в подавляющем большинстве евреев. Убийства сопровождалась грабежами. В июле в 1941 г. в Вильно были расстреляны 15 тыс[яч] евреев. В Минске было убито 86 тыс[яч] евреев, в том числе, множество женщин и детей. Перед казнью они были

⁸⁶ Фегелейн Герман Отто (1906–1945) — генерал-лейтенант військ СС, групенфюрер СС. У грудні 1940 — вересні 1941 р.— командир 1 кавалерійського полку «Мертва голова», у вересні 1941 — травні 1942 рр.— командир кавалерійської бригади СС, у травні — жовтні 1942 р.— начальник 6 управління (кавалерія і транспорт) Головного оперативного управління СС, у жовтні — грудні 1943 р.— командир 8-ї кавалерійської дивізії СС «Флоріан Гейер», у січні 1944 р.— начальник 4-го управління Головного оперативного управління СС. Розстріляний за наказом Гітлера 28 квітня 1945 р.

раздеты догола. В Пинске с 03.8. по 12.8.[19]41 [г.] немцы расстреляли 10 тыс[яч] человек евреев от 12 лет и старше. Предварительно у них отнимали все личные вещи и заставляли их рыть себе могилы. В г[ороде] Костюковичи некоторых евреев закапывали в землю живыми. В г[ороде] Слониме из 25 тыс[яч] евреев осталось в живых 300 человек. В 12 км. от Риги расстреляно около 60 тыс[яч] евреев, включая женщин и детей. Среди них были евреи, доставленные в 15 эшелонах из Германии. При этой казни даже полуживых еще людей сталкивали в ямы и засыпали землей, детей убивали на глазах у матерей. Весной 1942 г., когда растаял снег, на месте убийства торчали из земли ноги и руки плохо зарытых жертв. В Эстонии убиты все проживавшие там евреи в количестве 4,5 тыс[яч] человек. В Феодосии евреев в морозную погоду вывели в поле, приказали всем раздеться догола и несколько десятков человек заставили лечь на дно земляного рва. Затем их расстреляли, засыпали трупы слоем земли, поверх него вновь уложили голых людей и вновь открыли огонь из автоматов. Так продолжалось до тех пор, пока ров не был заполнен. В Курске евреев расстреливали немецкие солдаты, переодетые в красноармейское обмундирование. Расстрелы фотографировались офицерами. 10.1.[19]42 [г.] в Ивне Курской области немцы публично расстреляли 36 еврейских женщин и детей. В украинских городах немцы обычно приказывали еврейскому населению явиться с вещами, якобы, для эвакуации или отправки на работу, у собравшихся отбирали пожитки, одежду и устраивали поголовные массовые расстрелы. Так были убиты десятки тысяч евреев в Киеве, Одессе, Харькове и более мелких городах. В ноябре 1941 г. в окрестностях Бердичева происходили по ночам расстрелы евреев, свезенных сюда из Галиции и Киевской области. Взрослых перед расстрелом раздевали догола, детей умерщвляли, впрыскивая им яд уколом шприца.

Уцелевшее еврейское население — часть ремесленников, рабочие военных предприятий, часть интеллигенции — переселено в специальные квартиры или загородные поселки — «гетто». В Риге гетто обнесено колючей проволокой. Еврейские кварталы подвергаются более частым обыскам и облавам. В связи с голодом, большой скученностью и отсутствием медицинской помощи в гетто очень большая смертность. Многие евреи, высланные в декабре 1941 г. из Харькова за город, замерзли.

Все евреи обязаны носить на рукаве отличительную повязку с изображением звезды. Различные запрещения и ограничения, установленные для населения, применяются к евреям особенно строго. Им запрещается появляться на улицах с более раннего часа, чем остальным жителям. Нормы выдачи продовольствия евреям еще меньше, чем лицам других национальностей. Из высших учебных заведений исключены все профессора, преподаватели и студенты еврейской национальности. Евреям запрещена служба в учреждениях. У них конфискованы все деньги и имущество, кроме немногих предметов личного обихода. Евреям не платят никакого жалования, где бы они ни работали.

Летом и осенью 1942 г. началась новая волна еврейских погромов и казней. Есть сведения, что евреев свозят в концлагерь близ Белостока и здесь убивают электрическим током.

Такому же массовому истреблению подвергаются цыгане. Известно о расстрелах цыган на Украине, в Прибалтике, в Ленинградской области.

Судебные расправы.

Если в прифронтовой полосе расправы с мирным населением совершаются без какого-либо юридического оформления, то в более глубоком тылу немцы в отдельных случаях прикрывают террор некоторым подобием суда. Действуют преимущественно военно-полевые суды и «особые германские суды» (*Deutsches Sondergericht*), практически трудно найти различие между первыми и вторыми.

По сообщению шведской и английской печати, в феврале — апреле 1942 г[ода] в Каунасе и Вильно по приговорам военных судов было расстреляно несколько групп коммунистов численностью от 16 до 42 человек каждая. Они обвинялись в создании организации, занимавшейся укрывательством бежавших военнопленных, в убийствах, диверсиях, поджогах, саботаже, антигерманской агитации, оказании помощи евреям. 21.05.[19]42 г[ода]. радиостанция Лахти передавала, что смертный приговор вынесен группе партизан в 550 человек, действовавшей близ Минска.

За хищение продовольствия и имущества, принадлежащего германской армии, обвиняемые присуждаются к каторжным работам или смертной казни. За слушание советских или английских радиопередач виновные приговариваются к 3—5 годам каторги. За хранение оружия или боеприпасов «особые германские суды» приговаривают к казни и лишь в отдельных случаях — к каторжным работам. Такие приговоры выносились в Риге даже полицейским, когда у них было обнаружено оружие сверх положенного. Тюремные приговоры выносятся крестьянам за продажу продуктов на вольном рынке. [...]

Приложение № 4.

Статья, опубликованная в газете «Брюсселер цейтунг» от 18.11.1941 г.[.] (перевод с немецкого)

Ближайшие помощники рейхсминистра Альфреда Розенберга

Д-р Альфред Мейер — родился 5 октября 1891 г. в Геттингене в семье государственного советника Людвиг Мейера, архитектора по специальности.

Закончив среднее образование в 1911 г. в Сесте и проучившись затем один семестр на юридическом факультете Лозаннского университета, Мейер поступил в 1913 г. в 68 пехотный полк в Кобленце, в качестве курсанта (фанен-юнкера). В 1913 г. он сдал офицерский экзамен в военной школе в Меце и снова возвратился в свой полк. В августе 1914 г. Мейер был отправлен на фронт с одной из вновь сформированных частей. В качестве

адъютанта батальона, затем командира роты и исполняющего обязанности командира батальона он принимал участие в боях в Пристервальде, на Сомме и в Шампани. В 1914 г. Мейер был награжден Железным крестом II степени, в декабре 1915 г. — Железным крестом I степени.

В апреле 1917 г., будучи раненым в битве на р. Эн, Мейер попал в плен к французам. В Германию он возвратился только в 1920 г. с последним эшелонем военнопленных, прибывшим через Швейцарию. После этого он вышел в отставку в чине капитана.

В мае 1920 г. Мейер вступает на новое поприще в качестве служащего нефтяного акционерного общества «Граф Бисмарк» в Гельзенкирхене. После завершения коммерческой подготовки в различных отделах этой фирмы он продолжал образование в университетах в Бонне и Вюрцбурге. В декабре 1922 г. после сдачи государственных экзаменов по политической экономии, финансовым наукам, государствоведению и международному праву ему была присуждена докторская степень. В последующие годы д-р Мейер работал в юридическом отделе фирмы «Граф Бисмарк».

В начале 1928 г. д-р Мейер вступил в члены немецкой национал-социалистской рабочей партии. Номер его членского билета 28738. Вскоре он назначается ортсгруппенлейтором в Гельзенкирхене и позднее — бецирк-лейтором района Эмшер-Липпе. В январе 1931 г. фюрер назначил Мейера гаулейтером округа Северная Вестфалия.

После прихода к власти национал-социалистов д-р Мейер занял пост председателя во вновь избранном ландтаге и одновременно стал представителем Вестфалии в рейхстаге. В мае 1933 г. президент Гинденбург по предложению фюрера назначил д-ра Мейера имперским наместником в провинции Липпе и Шаумбург-Липпе. В 1938 г. он был назначен обер-президентом Вестфалии. В начале войны гаулейтер д-р Мейер был руководителем гражданской администрации в оккупированных районах при одной из армий, действовавшей на Западе. Затем ему были поручены обязанности имперского комиссара обороны IV военного округа. Так как этот округ охватывает значительную часть западногерманского промышленного района, гаулейтеру д-ру Мейеру приходилось решать многочисленные военно-экономические проблемы, которые выдвигались военной обстановкой. Первое место среди этих проблем занимали вопросы горной промышленности. Приходилось разрешать самые разнообразные задачи, в частности, связанные с непрерывными ночными воздушными налетами.

Генрих Лозе родился 2 сентября 1896 г. в Мюленбарбске в Гольштейне в крестьянской семье. После окончания народной школы он в течение года посещал в Гамбурге торговую школу и затем в 1914–1915 гг. был коммерческим служащим. В сентябре 1915 г. Лозе был призван в 76 резервный пехотный полк. В ноябре 1915 г. вследствие ранения он вышел в отставку и вновь занялся коммерческой деятельностью. С 1921 г. по 1924 г. работал в качестве банковского чиновника. С 1921 г. Лозе — член национал-социалистической партии. С 1924 г. — член руководства национального блока в Шлезвиг-Гольштейне. С 1924 г. по 1930 г. Лозе состоял

членом городского состава Альтоны; как председатель национал-социалистической партии. С 1925 г. гаулейтер округа Шлезвиг-Гольштейн. С 1928 г. Лозе — депутат прусского ландтага до роспуска последнего. В марте 1933 г. Лозе был назначен обер-президентом Шлезвиг-Гольштейна и вошел в прусский государственный совет. Членом рейхстага состоит с 1932 г. Лозе является обер-уппенфюрером штурмовых отрядов (СА). В октябре 1934 г. избран руководителем культурного общества «Нордише Гезельшафт».

Эрих Кох родился 19 июня 1896 г. в Эльберфельде. После трехлетнего коммерческого обучения он поступил на работу в управление железных дорог. Пробыв с 1915 г. по 1918 г. на фронте в качестве солдата, он возвратился на родину политически созревшим человеком. Кох принимал активное участие в борьбе против оккупантов в Верхней Силезии и Руре. В Руре он несколько раз подвергался аресту французами.

Кох очень рано примкнул к национал-социалистскому движению и может причислять себя к «старой гвардии». С 1922 г. по 1928 г. Кох был членом окружного партийного руководства в Руре. В 1926 г. Кох, в связи с его политической деятельностью, отстраняется от службы в государственных учреждениях. В 1928 г., пользуясь полным доверием фюрера, Кох занимает крупный как во внутривнутриполитическом, так и во внешнеполитическом отношении пост гаулейтера Восточной Пруссии. Здесь Кох провел в кратчайший срок громадную работу по приобщению этой реакционной провинции к национал-социализму, что ему удалось осуществить в упорной борьбе. В 1933 г. он назначается обер-президентом Восточной Пруссии. По собственному плану, который носит имя автора, Кох заложил основы оздоровления этой провинции и дал замечательный пример энергической национал-социалистической деятельности.

С 1930 г. Кох состоит депутатом рейхстага и является государственным советником Пруссии.

Весьма опасное территориальное положение Восточной Пруссии заставило Коха принимать решение и проводить мероприятия, непосредственно связанные с внешней политикой. Таким образом, он приобрел богатый опыт в пограничной и национальной борьбе. При этом наиболее важной была борьба с большевистской опасностью, особенно угрожавшей Восточной Пруссии вследствие ее соседства с СССР. [...]»⁸⁷

ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр. 533, арк.1–16, 48–48 зв. Оригінал. Ротапринт. Повністю опубл.: Великая Отечественная война. 1943 год: Исследования. документы, комментарии/ Отв. ред. В. С. Христофоров. — М.: Издательство Главного архивного управления города Москвы, 2013. — С. 532–629. Частково опубл.: Неизвестная Россия. XX век. Вып. IV. — М., 1993. — С. 235–327.

⁸⁷ Не друкуються фрагменти документу, що не мають відношення до українських територій.

**Спецповідомлення начальника УНКДБ по Харківській
області П. Тихонова наркому держбезпеки УРСР
С. Савченку про виявлення місць масового поховання
цивільного населення і військовополонених у Харкові**

8 вересня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. САВЧЕНКО⁸⁸

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

О вновь выявленных фактах зверств немецко-фашистских захватчиков
в Харькове.

По поступившим к нам материалам было известно, что в период оккупации гор[ода] Харькова, гестапо производило массовые расстрелы граждан гор[ода] Харькова в районе лесопарка.

Выездом на место оперработников 2-го отдела УНКГБ, обнаружены места массовых зверских расстрелов: на поляне в 300 метр[ах] от быв[шего] питомника собак в направлении лыжной станции «Буревестник» и в 200 метрах от Белгородского шоссе — ямы в количестве — 6, в которых погребены расстрелянные.

В числе 6 ям имеется одна яма размером 3х5 метр[ов] свежей копки, остальные ямы общей площадью до 100 кв[адратных] метр[ов]. У ям и в их окружности, на поверхности земли, обнаружены части верхней одежды, дамские перчатки, дамские пояса от платьев и куски разной одежды. При снятии верхнего покрова земли ям, на глубине 15–20 см. обнаружена пересыпанная землей окровавленная одежда мужского и женского платья.

В беседе с лесником БЕСПАЛОВЫМ Филиппом Филипповичем, проживающим в сторожке, расположенной в 200 метр[ах] от места расстрелов установлено, что обнаруженные ямы заполнены трупами расстрелянных.

Три из них относятся к октябрю 1942 года, две ямы — к январю и февралю 1943 г., и шестая — к периоду конца июля или началу августа месяца 1943 года.

БЕСПАЛОВ также сообщил, что он видел проезжавшие в 3–5 час[ов] утра в направлении этих ям, мимо его сторожки грузовые автомашины наполненные людьми, а затем слышал пулеметные и одиночные выстрелы и крики мужских и женских голосов. Были случаи, что привозились к ямам уже

⁸⁸ На документі резолюції: «тов. Медведеву. Сообщить в НКГБ СССР, ЦК КП(б)У и тов. Рясному. 10.09.43 г. [Савченко]»; «тов. Черкасов. Сообщить срок 14.09.43 г.»; «Получено в 21.00 14.IX. [підпис]».

расстрелянные трупы граждан. Накануне расстрелов и прихода машин местность оцеплялась немецкими патрулями, в его квартиру входили ССовцы и находились в ней до конца производившихся расстрелов, не разрешая никому выходить из помещения. Кроме этого, лесником БЕСПАЛОВЫМ были показаны другие места расстрелов гражданского населения и военнопленных.

При осмотре указанных мест обнаружена возле быв[шего] питомника (в котором помещался лагерь военнопленных рядового и командного состава Красной армии) одна яма размером в 8х10 метров, заполненная, по заявлению БЕСПАЛОВА, расстрелянными военнопленными, а также кладбище умерших военнопленных от голода и пыток, размером до 100 кв[адратных] метров.

Севернее питомника в 300 метрах, возле оврага, еще обнаружено 3 больших ямы до 300 кв[адратных] метров, заполненные расстрелянными, одна из которых заполнена командным и политическим составом.

Возле детской железной дороги, в районе питомника находятся места одиночных расстрелов и 4 щели⁸⁹ общей длиной до 100 метров, также заполненные трупами расстрелянных.

По сообщению того же БЕСПАЛОВА полицией и гестапо мобилизовались жители лесопарка для засыпки землей трупов, так как большинство из них были зарыты небольшим слоем земли, вследствие чего часть трупов выходила на поверхность.

Следует предполагать, судя по количеству и размеру ям, что в лесопарке фашистские оккупанты зверски замучили и умертвили 7–8 тысяч мирных советских граждан⁹⁰.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ ПО ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОДПОЛКОВНИК ГОСУДАРСТВЕН[НОЙ] БЕЗОПАСНОСТИ

[підпис] ТИХОНОВ⁹¹

8 сентября 1943 года

№ 0/25732

гор. Харьков

Отп[ечатано] 4 экз[емпляра]

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83517, арк.33–34. Оригінал. Машинопис.

⁸⁹ Йдеться про вузькі рови, що викопувалися для перечікування бомбардування противника.

⁹⁰ Більш детальна інформація щодо вбивств військовополонених міститься у відповідному акті від 7 вересня 1943 р. Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Документы и материалы в трех томах. Изд. второе доп. — Киев: Наукова думка, 1985. — Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.). — С. 296–298.

⁹¹ Тихонов Павло Павлович (1909–1990) — у грудні 1938– січні 1939 рр.— слухач курсів ЦШ НКВС СРСР, у січні 1939 — березні 1941 рр., серпні 1941 — грудні 1942 рр.— заступник начальника УНКВС по Харківській обл., у березні — серпні 1941 р.— начальник УНКВС по Харківській обл. У 1943 — листопаді 1945 рр.— начальник УНКДБ по Харківській обл., у листопаді 1945 — лютому 1951 рр.— начальник УНКДБ—УМДБ по Сумській обл. У липні 1954 — серпні 1959 рр.— заступник голови КДБ при РМ УРСР, у жовтні 1959 — жовтні 1970 рр.— начальник УКДБ по Київській обл.

**Доповідна записка начальника УНКДБ по Сумській
області О. Чермних секретарю Сумського обкому КП(б)У
В. Чучукалу про звірства нацистів у м. Шостка**

14 вересня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СЕКРЕТАРЮ ОБКОМА КП(б)У ПО СУМСКОЙ ОБЛАСТИ
тов. ЧУЧУКАЛО⁹²

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

«О зверствах немцев в городе Шостка Сумской области»

Выездом в город Шостка оперативного работника УНКГБ, агентурно-следственным путем установлено, что с первого дня оккупации г. Шостка немцами по прямому указанию начальника полевой жандармерии БРУНЗ и шефа полиции ФИНКЕЛЬ начался полицейский разгул, сопровождавшийся массовыми расстрелами советских гр[ажд]а[н].

Из показаний арестованных нами — следователя полиции СОРОКИНА Иосифа Петровича, завхоза полиции БАЗИЛЕВИЧ Михаила Федоровича и шофера жандармерии БЕЛОБАБА Анатолия Савельевича — видно, что ежедневно, на протяжении 2-х лет фельджандармерией на грузовой полоторной автомашине советского образца вывозились на киноплёночную фабрику № 6 арестованные советские гр[ажд]а[не], где до нижнего белья раздевались, из автоматов расстреливались, обливались эфиром и сжигались.

Отдельные из них зарывались целыми группами в заранее приготовленную по указанию шефа полиции яму.

Кроме того, во второй половине мая месяца 1942 года в течение двух дней было собрано 500 человек партийно-советского актива города и села, в подвалах политехникума расстреляны и зарыты в одну яму там же, во дворе.

⁹² Чучукало Василь Данилович (1905–1963) — до січня 1939 р.— 1-й секретар Бобровицького райкому КП(б)У Чернігівської обл. У січні — листопаді 1939 р.— 3-й секретар Сумського обкому КП(б)У. У жовтні — листопаді 1939 р.— голова Тимчасового міського управління м. Станіслава, потім голова Тимчасового міського управління м. Луцька. У листопаді 1939 — червні 1941 рр.— 2-й секретар Ровенського обкому КП(б)У. У червні — липні 1940 р.— відряджений у Північну Буковину, працював 1-м секретарем Хотинського повітового комітету КП(б)У у Північній Буковині. У липні 1941 — лютому 1943 рр.—у Червоній армії. У вересні 1943 — 1945 рр.— 1-й секретар Сумського обкому КП(б)У. До 1946 р.— 2-й секретар Ровенського обкому КП(б)У. Із 1946 р.— слухач Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б) у Москві. У січні 1949 — лютому 1951 рр.— 1-й секретар Ровенського обкому КП(б)У. 17 лютого 1951 — квітні 1952 рр.— 1-й секретар Львівського обкому КП(б)У, у 1952–1955 рр.— начальник Переселенського управління при РМ УРСР. У 1955 — червні 1963 рр.— начальник відділу контролю за господарським і трудовим облаштуванням переселенців, евакуйованих, репатріантів і реемігрованих громадян Головного управління організованого набору робітників та переселення при Раді Міністрів Української РСР.

Как установлено, прямыми предателями по Шостке являлись арестованные нами:

1) ДОРОШЕНКО Прасковья Александровна, 1894 года рождения, уроженка и жительница г[орода] Шостка, выходец из семьи рабочего, последнее время, т.е. в 1941 году, работала заведующей прачечной завода № 9, ранее зам[еститель] пред[седателя] горисполкома, депутат горсовета, член ВКП(б) с 1926 года.

ДОРОШЕНКО при всех возможностях эвакуироваться с отходившими частями Красной армии в 1941 году не пожелала. С приходом немцев стала на путь предательства, сама лично в полицию написала заявление на 25 коммунистов, из коих 11 человек расстреляно, судьба остальных неизвестна;

2) БАБАК Иван Филиппович, 1913 года рождения, уроженец г[орода] Ромны Сумской области, до оккупации г[орода] Шостка работал в комитете заготовок, б[ес]партийный, сознательно остался на оккупированной немцами территории. При немцах работал начальником биржи труда, который помимо того, что отправил на каторжный труд в Германию свыше 12 тысяч советских гр[ажд]ан, он собственноручно написал заявление в жандармерию на 19 чел[овек] коммунистов, которые арестованы и судьба их неизвестна;

3) СПИДОРЕЦ Георгий Максимович, 1880 года рождения, уроженец и житель села Локотки Шостенского района Сумской области. При немцах вступил на должность старосты, предал 33 человека коммунистов, из коих 12 человек расстреляно, судьба остальных неизвестна.

Непосредственными участниками чинимых зверств над советскими гражданами являлись, помимо немцев, арестованные нами:

БЕЛОБАБА Анатолий Савельевич, 1917 года рождения, уроженец и житель г. Шостка, работавший у немцев шофером грузовой автомашины, на которой вывозились на фабрику № 6 советские гр[ажд]ане на расстрел.

БЕЛОБАБА принимал активное участие в сборе 500 коммунистов и сам лично застрелил одного из них, пытавшегося бежать со двора техникума;

СОРОКИН Иосиф Петрович, 1912 года рождения, уроженец села Ходино Штеповского района Сумской области, работавший следователем полиции;

ИНЕНКО Иван Сергеевич, 1921 года рождения, уроженец Юрьевского района Днепропетровской области. В начале Отечественной войны служил в отдельном пулеметном батальоне 11-й Армии, лейтенант, попал [к] немцам в плен, откуда добровольно пошел на службу в украинскую сотню, где занимал должность офицера.

Указанная выше сотня помимо того, что несла охрану фабрики № 6, привлекалась немцами к расстрелам советских граждан;

ШЕВКОПЛЯС Афанасий, 50 лет, уроженец и житель города Шостка, работавший у немцев участковым инспектором полиции, впоследствии начальником внутренней тюрьмы. ШЕВКОПЛЯС вначале ушел с немцами, затем возвратился домой и скрывается. Приняты меры задержания.

Арестованный БЕЛОБАБА пытается дело представить так, что он являлся свидетелем чинимых немцами зверств над арестованными советскими гражданами, тогда как БАЗИЛЕВИЧ прямо утверждает, что

БЕЛОБАБА, будучи шофером жандармерии, возил расстреливать арестованных советских гр[ажд]а[н]. Об этом показывают СОРОКИН, ИНЕНКО.

Нами в данное время проводится документация чинимых немцами зверств с участием местных жителей.

Проводим раскопки и фотографирование уничтоженных советских гр[ажд]а[н].

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР ПО СУМСКОЙ
ОБЛ[АСТИ],

ПОДПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ЧЕРМНЫХ⁹³

14 сентября 1943 г.

г[ород] Сумы.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.598, арк. 27–30. Оригінал. Машинопис.

№ 98

Довідна записка начальника УНКВС по Сталінській області А. Чечкова наркому внутрішніх справ УРСР В. Рясному про злочини нацистів під час окупації області

11 жовтня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. РЯСНОМУ⁹⁴.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

о зверствах немецко-фашистских оккупантов по Сталинской области.

Занятие г[орода] Сталино, городов и районов Сталинской области и пребывание в них немецко-фашистскими властями сопровождалось

⁹³ Чермних Олексій Олексійович (1901–1971) — у серпні 1940 — березні 1941 рр. — начальник ДТВ НКВС Одеської залізниці, у квітні — серпні 1941 р. — начальник УНКДБ по Київській обл., у жовтні 1941 — квітні 1942 рр. — начальник Ульяновського міськвідділу НКВС, у квітні 1942 — лютому 1943 рр. — заступник начальника управління військ охорони тилу Південно-Західного, Донського фронтів. У липні 1943 — листопаді 1945 рр. — начальник УНКДБ по Сумській обл., у листопаді 1945 — лютому 1951 рр. — начальник УНКДБ — УМДБ по Харківській обл.

⁹⁴ Рясной (Рясний) Василь Степанович (1904–1995) — генерал-лейтенант, у липні 1940 — лютому 1941 рр. — заступник, начальник 1 відділення 3 відділу ГУДБ НКВС СРСР, у липні 1941 — травні 1943 рр. — начальник УНКВС по Горьківській обл., у липні 1943 — січні 1946 рр. — нарком внутрішніх справ УРСР. У січні 1946 — лютому 1952 рр. — 1-й заступник, заступник міністра внутрішніх справ СРСР.

жесточайшим террором, массовым убийством: коммунистов, членов ВЛКСМ, советского актива, военнопленных, жен нач[альствующего] состава Красной армии и коммунистов, мирных жителей города, сел и деревень, немецкие бандиты уничтожали целые семьи, не щадя стариков, женщин, малолетних детей и инвалидов, что подтверждается показаниями местных жителей и другими документами.

Город СТАЛИНО.

На территории бывших лагерей⁹⁵ военнопленных при клубе имени Ленина (комендант лагеря немец ШМИДТ) и центральной поликлиники, замучено, расстреляно и умерщвлено от холода и голода, зарыто в ямах до 50 тысяч человек военнопленных. Данные подтверждаются свидетельскими показаниями граждан, проживающих вблизи лагерей.

Допрошенный по указанным злодеяниям немецких оккупантов СТРИГУНОВ Иван Иванович, проживающий в г[ороде] Сталино, Центральная поликлиника, дом № 2, показал: «Как только г. Сталино заняли немецкие оккупанты в 1941 году, они организовали при клубе имени Ленина и центральной поликлинике лагеря военнопленных.

Первые 40 дней пленным совершенно хлеба не давали. Вся пища сводилась к тому, что раз в сутки давали пол-литра сваренной воды и просо. Самое лучшее питание было, когда выдавали 100 грамм хлеба и пол-литра воды с просом.

Пленных держали под открытым небом за проволокой. На работы посылали самые тяжелые и непосильным трудом изнуляли военнопленных.

Непосильный труд и плохое питание доводило военнопленных до изнурения и смерти. Каждый день умирало до 70 человек. Трупы хоронились тут же на территории лагеря. Помимо умерших на территории клуба имени Ленина и центральной поликлиники производились расстрелы военнопленных бойцов и командиров.

Я был очевидцем, как военнопленных выносили живых и предавали земле. Могилы зарытых военнопленных я могу указать».

Допрошенный бывший дезинфектор лагерей военнопленных при клубе имени Ленина МОРОЗОВ Василий Трофимович показал: «Я работал вначале банщиком, а затем дезинфектором при бане лагерей военнопленных на территории клуба имени Ленина и центральной поликлиники. В сильные морозы, доходившие до 30 [градусов], военнопленные весь день находились под открытым небом, на ночь их загоняли в неотапливаемое помещение. Спали на голой земле. Кормили вначале один раз в сутки, давали воду и просо с буряковым наваром. От такой пищи военнопленные болели дизентерией и умирали сотнями».

Во время выдачи пищи военнопленных убивали немцы. Во время мытья в бане, в особенности евреев, мыли железной щеткой до крови, а затем увозили на шахту — на Калиновку и бросали их в шурф.

За все время, с января месяца 1942 года до последнего времени, вывезли из лагеря евреев до 2-х тысяч человек. Я прожил 62 года, но такого зверства не видел.

⁹⁵ Так у текстi.

Я видел, как ежедневно, в зимнее время 1942 года в часовне складывали 100 трупов за сутки. Я знаю все ямы зарытых военнопленных. На территории лагеря военнопленных при клубе имени Ленина и центральной поликлиники похоронено до 40 тысяч человек».

Такие же зверства по отношению к военнопленным немецко-фашистской армии были в лагере военнопленных при заводе № 144 (комендант лагеря фельдфебель АИНС и от русских — немецкий ставленник ХАЛЯВКИН Василий — казак).

Допрошенный по этому [факту] БЕЗДЕТКО Алексей Герасимович, 1916 года рождения [проживающий] в г[ороде] Сталино, завод № 144, 1-я железнодорожная площадка, барак № 39 показал: «Военнопленных почти ничем не кормили. Если давали когда-либо хлеба, бураков, отрубей или проса и то [не] периодически». Военнопленные от голода и истощения плакали и умирали.

Я видел, когда военнопленные, идя на работу, бросились к помойной яме собирать шкурки картофеля и бураков. Неоднократно военнопленные, находясь на работе, и когда пробегает мимо собака, просили немцев застрелить ее, а когда убьют эту собаку, то военнопленные съедали ее мясо в сыром виде.

В августе месяце 1943 года, в совхозе «Пески» пала лошадь, рабочие совхоза зарыли ее в яму, но через несколько дней немецкое командование заставило откопать павшую лошадь и отправить на кухню военнопленных.

Эти лагеря находились около двух лет, за все это время военнопленные умирали сотнями, а обессиленных немцы расстреливали.

Я лично сам видел, как на территории завода № 144 охранявший военнопленных немец начал расстреливать их ради развлечения, таким путем он при мне расстрелял 10 человек.

Умерших и расстрелянных красноармейцев зимой собирали в сарай и вывозили в яму. Я знал ямы зарытых, умерших и убитых красноармейцев: 1-я — возле школы завода, зарыто до 200 трупов; 2-я — на футбольной площадке завода, зарыто не менее 2 тысяч человек; 3-я — на конном заводе завода № 144, зарыто не менее 4-х тысяч человек; 5-я — на проезде завода № 144, будка «Г», в трех больших ямах зарыто до тысячи человек».

Аналогичные показания дали граждане РУЦ Иван Павлович, 1896 года рождения, и СИДАКОВА Фекла Игнатьевна, 1913 года рождения, проживающая в г[ороде] Сталино на территории завода № 144.

Массовые расстрелы, убийства и сбрасывание живыми в шурфы рабочих и служащих производились на шахте № 4 бис, № 1, 7, 8 и других, где десятки тысяч мирных жителей города Сталино погибли от зверств немецко-фашистских оккупантов. Рабочие (коммунисты) шахт № 7, 8 КОЩЕЕВ Иван Михайлович, ХМЫРЕВА Клавдия Андреевна, САНЖАРВСКИЙ Николай Федорович, КЛИМЕНКО Иван Титович, БЕЛОКОНЬ Михаил Петрович, ПАНЧЕНКО Петр — расстреляны и сброшены в шурф. СОБЕЩИМ Василий живым брошен в шурф.

На шахте № 1 рабочий ОБЕЛЕЦ Леонид Иванович — повешен, рабочий РЕДЬКО убит, а жена его зарезана, рабочие ГОЛШАКОВ Р.И. и АЛЕХИН — расстреляны.

На шахте № 1/18 погибли от руки палачей рабочие ФЕДОСЕЕВ Игнатий Данилович, ВЕНИКОВ Кузьма, НЕСТЕРЕЦ, комсомолец САМОЙЛЕНКО. На шахте № 10 убит ПАНЧЕНКО Григорий, на шахте № 4/21 рабочий САЛТЫКОВ был избит и валялся на шоссе 2 дня, после чего был публично расстрелян.

7 сентября 1943 года немецкими полицейскими изнасилована гражданка МЕЖАНОВА в своей квартире в присутствии матери.

6-го сентября 1943 года пьяная банда немцев ворвалась в квартиру семьи коммуниста МАЛЫШЕВА и изнасиловала его жену.

На шахте № 10, в августе месяце 1943 года немецким штейгером АДАМИК была изнасилована 12-летняя девочка — дочь работницы ПОЛЯКОВОЙ.

Установлено проверкой, что немецко-фашистские войска расстреливали военнопленных красноармейцев при конвоировании их на глазах у мирных жителей.

В январе месяце 1941 года при конвоировании военнопленных со станции до г[орода] Сталино на протяжении 8-ми километров расстреляно 57 красноармейцев.

В феврале 1942 года также при конвоировании военнопленных по тому же маршруту расстреляно 6 красноармейцев. Трупы расстрелянных лежали на дороге по несколько дней.

В селе Авдотьино (вблизи г[орода] Сталино) расстреляно 25 человек, якобы партизан. Этот расстрел подтвердил допрошенный КАРАВАЦКИЙ П.А., проживающий в с. Авдотьино по улице Кирова дом № 35. Трупы этих расстрелянных были зарыты в яму около железнодорожной станции Караванная.

Город АРТЕМОВСК.

В г[ороде] Артемовске немецко-фашистские варвары расстреливали тысячи мирных жителей.

В 2-х километрах от г[орода] Часов Яр в песочном карьере обнаружены зарытые 6 человек, из них, две женщины и четыре мужчины, все с многочисленными огнестрельными ранениями.

В 4-х километрах от г[орода] Часов Яр за совхозом имени Калинина в бывших силовых ямах обнаружено: в 1-й яме — 32 трупа, давность расстрела не более 12-ти месяцев. Из них, 2 трупа мужских, остальные женские. Из указанных трупов опознаны родственниками бывшей ученицы и ученика школы имени Чкалова и имени Горького в Артемовске:

1. ВЕЛИЧЕНКО Валентина Федоровна,
2. ЗАБОРА Мария Филипповна,
3. ЛОСЕВА Лидия Васильевна,
4. ВЕЛИЧКО Анатолий Федорович,
5. ЮОНЬ Марфа — жительница г[орода] Часов Яр.

Все трупы с неоднократными огнестрельными ранами. Труп ВЕЛИЧЕНКО Валентины Федоровны с признаками изнасилования.

2-я яма находится на расстоянии 150 метров от первой, заполнена трупами разной давности, общим количеством 45 человек, расположенными

в яме группами от 2 до 15 человек. Трупы все мужские, за исключением одной женщины.

В совхозе имени Калинина, вблизи бани, зарыт житель города Лисичанск, бывший военнотрудовой Красной армии, расстрелян немцами за попытку переодеться в немецкую форму и бежать через линию фронта.

В [городе] Артемовске, между алебастровыми заводами № 1 и 2 обнаружено по валявшимся черепам 18 ям. При раскопе пяти ям установлено, что в каждой могиле находится от 15 до 150 человек. Общее количество трупов в этих 18-ти могилах, по заявлению жителей ПЛАВИНА А.С. и МАНУКАЛОВА А.С., составляет более 1500 человек. Трупы зарыты на глубине 20–30 сантиметров. По словам указанных свидетелей, ямы разрывались собаками, что подтверждается человеческими костями, которые обнаружены возле ямы.

По трупам установлено — женщины, мужчины и дети, у некоторых трупов черепа разможены, а руки связаны ремнями. Давность этих могил от одного до полтора года. Кроме этих могил, из опроса местного населения установлено: пропавших без вести — 10 человек, убитых — 438 человек и замучено — 35 человек.

В леднике при 1-й советской больнице [города] Артемовск обнаружено 8 человеческих трупов мужского пола. Все трупы имеют следы огнестрельных ран.

Чудовищная расправа немецко-фашистскими зверями произведена над тысячами мирных жителей города в камере № 46 шахты Артемовского алебастрового комбината.

После раскопки кирпичной стены, замаскированной снаружи бетонным слоем, которым немецко-фашистские палачи замуровали трупы свыше 3-х тысяч мужчин, женщин и детей, расположенных плотным слоем на полу камеры, площадью несколько тысяч квадратных метров.

По характеру расположения трупов и по наличию трупов маленьких детей вместе с трупами матерей, можно заключить, что истребление этих 3-х тысяч жизней производилось с крайне изуверской жестокостью, которой в истории человечества нет.

Это дикое истребление ни в чем не повинных людей было осуществлено путем погребения заживо — замурованы в камере № 46.

Судя по тому, что трупы одеты в зимнюю одежду и обувь, имеют повязку на рукаве и по состоянию мумификации, в этой камере уничтожено в основном еврейское население [города] Артемовска и прилегающих к нему населенных пунктов, которое было в период от 9-го января по 15-е февраля 1942 г. согнано по приказу немецкого военного коменданта майора фон ЦОБЕЛЬ в городской сад и подвал городской управы, откуда оно бесследно исчезло.

В ноябре месяце 1941 года, вскоре после оккупации немецко-фашистскими захватчиками [города] Артемовска, на территории военного городка, за северным вокзалом, был создан лагерь военнопленных, в котором помещалась тысяча человек красноармейцев.

На почве голода, весной 1942 года, военнопленные выходили из лагеря, и как животные, на четвереньках собирали и ели траву. Для того,

чтобы лишить людей и этой кормежки, немцы огородили лагерь двойным забором из колючей проволоки и между заборами набросали ежи.

В то же время немецкими властями было организовано массовое умерщвление и убийство военнопленных. Из показаний свидетелей, проживающих в 300 метрах от лагеря, КИРИЧУК Ульяны Дмитриевны, КОРНИЕНКО Екатерины Степановны и КОСТЕНКО Марии Емельяновны установлено, что немцы ежедневно в вырытые окопы лагеря бросили в ямы по 15–20 человек.

Возле лагеря обнаружено 25 могил, из них 3 массовых могилы. В первой могиле найдено около 1000 человеческих трупов, во второй могиле около 900 человеческих трупов и в остальных могилах обнаружено до 3000 человеческих трупов.

Город КРАМАТОРСК.

Установлено, что со дня оккупации города было расстреляно более 6000 человек мирных жителей, в том числе стариков, женщин и малолетних детей.

Немецкие бандиты уничтожали целые семьи, не щадя грудных детей. Так была расстреляна семья ФРОЛОВА Иннокентия Михайловича — отец, мать, сын 7 лет, дочь полутора лет. На Ростовской улице убита семья ЖИТЕЦКИХ — отец 60 лет и два его сына — Николай и Андрей.

Расстреляны многие знатные граждане города, в том числе кадровый рабочий АНПИЛОГОВ, врач ГЛИКМАН и другие.

Местами массовых расстрелов были: карьер на меловой горе, овраги около поселка Красногорка и Семеновская гора. Только на меловой горе, около барачного немецкого концлагеря, расстреляно 3000 человек.

25-го января 1942 года по приказу бургомистра ШОНЕНА и руководителя жандармерии Краматорского округа лейтенанта МОЙШКЕ, он же руководил отрядом «СС» и полиции, по городу была произведена облава на граждан, подозреваемых в сочувствии Советской власти. Хватали людей без всякого на то повода. Всех задержанных свели в лагерь и затем расстреляли у карьера.

Расстрел происходил на краю обрыва. Таким образом трупы ложились один на другой. На следующий день произведенным взрывом земли трупы были завалены.

Из опроса очевидцев и тех, кто бежал из-под расстрела, установлены детали этого гнусного злодеяния: в одной группе, состоящей из бухгалтера завода «Бракулит» КОБЗАРЯ Георгия, рабочего КОЛОМИЙЦА Василия и еще 19 человек, палачи сняли теплую одежду и валенки и в таком виде расстреляли.

Через каждые 5–10 минут приводились на расстрел новые группы по 20–30 человек. Целый день до поздней ночи длилась эта дикая расправа.

Жительница поселка [около] меловой горы ВАСЬКОВСКАЯ Анастасия Петровна на допросе по указанным зверствам показала: «Весной 1942 года водой смыло землю на месте расстрела мирных жителей. Обнаружились сотни трупов. Запах от их разложения доносился до центра города. По приказанию полиции, всех женщин нашего поселка пригнали к этому месту, и мы в течение дня закапывали обнаруженные трупы».

В одном из оврагов, около поселка Красногорка, немцы расстреляли всех евреев, оставшихся в городе — свыше 600 семейств. В другом овраге Красногорки происходили массовые убийства военнопленных, а также девушек и юношей, отказавшихся ехать в Германию. Жительница поселка Красногорка ПОЗЕНКО Пелагея Андреевна показала: «24 апреля 1943 года к этому оврагу подъехали две автомашины, на которых было по 25–30 человек. Через некоторое время всех привезенных расстреляли».

Другие жители поселка Красногорка сообщили, что у этого оврага часто происходили расстрелы мирных жителей. Произведенным исследованием указанных мест обнаружено множество трупов мужчин, женщин и детей. Помимо 6000 человек жертв массовых расстрелов, многие сотни жителей города были убиты у себя на квартирах и на улицах.

Священник прихода поселка Петровка Иван ВОЙТИХОВ при допросе показал: «Такие зверства, какие творили немцы, неслыханны и невиданны были доселе в России. Мне известно, что в феврале месяце 1943 года, незадолго до прихода Красной армии, группы немецких солдат во главе с офицером безнаказанно занимались убийством мирных людей, в частности стариков и старух. Одна из таких групп проходила по улице Славянской, вызывала из квартир жильцов и тут же расстреливала их в упор.

Изверги, одетые в форму немецкой армии, ворвались в квартиру Мирона РЕДЬКО, 76 лет, выволокли его на улицу и тут же убили. Выбжавший из квартиры его сын Александр, 50 лет попытался оказать помощь умиравшему отцу, его тут же застрелили.

На улице Грибоедова другая группа немецких солдат застрелила из автомата 10 человек в возрасте 50–60 лет, среди них: БОБРОВА Ф.А., ДИДЕНКО С.М., ЛИСИЦКИЙ Л. П. Убиты таким же образом муж гражданки БОЛОТОВОЙ — старик 70 лет, ЛЫСОГОР Д.Т. — 65 лет, и церковный староста РАЗУМНЫЙ — 65 лет.

Всего в поселке Петровка за несколько дней было убито не менее 50 человек, трупы убитых запрещали убирать в течение 15 дней и только после этого срока мне пришлось их хоронить и отпевать».

Убийство мирных жителей на квартирах происходило и в других частях города. Так были расстреляны в поселке Красногорка два брата КРИЧЕНКО, на Подгорной улице у себя на квартире убит инвалид 3-й группы ЗОРЯ Федор.

Мирных жителей уводили на расстрел без предъявления каких-либо обвинений. Случайно спасаясь от смерти АБРОСИМОВА Мария Степановна при допросе показала: «Мой отец СТОРОЖЕНКО Степан Григорьевич работал 27 лет на заводе имени Куйбышева мастером доменных печей. Был он беспартийным и в общественной жизни не принимал участия, эвакуировался в советский тыл.

С приходом немцев в феврале месяце 1943 года к нам на квартиру несколько раз являлись гестаповцы, производили обыск и допытывались, почему мы при советской власти жили хорошо и зажиточно.

13-го марта 1943 года ночью к нашему дому подъехали на автомашине три немецких офицера, зайдя в комнату, они приказали мне и матери быстро одеться и следовать за ними. Когда мы сели в машину, там уже

находился пожилой рабочий **БОРОМЕНСКИЙ** Борис Митрофанович. Мы не знали, куда нас везут, но когда высадили в поле около небольшого лесочка, нам стало ясно, что привезли на расстрел».

Один из палачей приказал нам идти вперед, не успели мы сделать несколько шагов, как раздались выстрелы. Я была ранена в бок и бедро. Я упала. На меня навалился убитый **БОРОМЕНСКИЙ**, рядом легла мертвая мать. Подождав пока машина уехала, я поднялась и добрела до первых хат поселка Красногорка, в одной из них мне оказали помощь и приютили на сутки, затем я скрывалась по селам и у знакомых».

Все эти убийства и проводимый разбой совершались с ведома и поощрялись лично бургомистром города Краматорск **ШОПЕНОМ** и начальником жандармерии немецким лейтенантом **МОЙШКЕ**.

Город МАКЕЕВКА.

На территории городского сада г[орода] Макеевки при раскопе комиссией 13 ям при бомбоубежищах, было обнаружено и извлечено 224 трупа, из них: 72 трупа женских, 14 трупов подростков в возрасте от 14 до 16 лет. При извлечении трупов из ям были опознаны родственниками 23 человека.

Путем опроса свидетелей и очевидцев выяснили следующие обстоятельства гибели людей, трупы которых обнаружены в ямах.

При вступлении войск немецких оккупантов в г[ород] Макеевку 22-го октября 1941 года, немецкие власти немедленно приступили к проведению массовых арестов ни в чем не повинных жителей города. Арестовывали людей за то, что они активно участвовали в строительстве промышленности, культурных предприятий и учреждений города и за то, что они отказались работать на пользу немецких оккупантов.

9-го января 1942 года в городском саду, у западной стены, немецкие оккупанты, с целью запугивания мирного населения публично расстреляли 14 жителей города. Расстрел производился по приказу немецкого командования воинской части 37466 майора **ФЛЕЙГА**, за то, что они не пожелали работать в пользу немецких оккупантов.

14-го марта 1942 года также публично расстреляли 11 человек. Все трупы расстрелянных были опознаны родственниками и знакомыми при извлечении их комиссией из ям. Кроме того, установлено, что 21 января 1942 года особым командованием тайной полевой полиции были приговорены к смертной казни и расстреляны 23 человека жителей города Макеевки и шахт Макеевского района. Трупы их были вывезены в ямы городского сада.

Все расстрелянные перед казнью подвергались жестоким пыткам и истязаниям со стороны солдат отряда «СС», а также начальника следственно-розыскной гестапо **МИШИНСКОГО** Владимира, следователя гестапо **НЕСТЕРЕНКО М.С.**, инспекторов **НЕКРАСОВА М.И.**, **ЛОКТИОНОВА Л.И.**, **СУДЕПЛАТОВА** Анатолия, **ИВАНОВА**, **БАДУЛИНА** и других.

По данному вопросу гражданка **СИМАЧЕВА** Варвара Даниловна, проживающая в г. Макеевка, при допросе показала: «Моему мужу удалось побывать один день дома. В период следствия мой муж **СИМАЧЕВ**

Дементий Матвеевич рассказал мне, как он и его товарищи подвергались пыткам и истязаниям.

В камеру врывались группы пьяных эсесовцев и полицейских, которые избивали заключенных: пистолетами, ногами, дубинками и железными палками. Их истязали до потери сознания, но несмотря на это, продолжали мучить. СИМАЧЕВ Д.М. рассказывал, что особенно жестоким пыткам и истязаниям подвергался житель города Макеевки товарищ **ФИЛИППОВ** Илларион Владимирович, которого избивали до кровоизлияния, однако, его беспомощного продолжали терзать.

Такой участи подвергался каждый, который находился в заключении».

Комиссией установлено, что расстрелы производились на близком расстоянии в голову разрывными пулями. Имелись трупы, у которых отсутствуют следы пулевых ран, что свидетельствует о том, что эти лица были замучены в застенках гестапо.

Несмотря на зимний период времени, при сильных морозах людей вывозили на расстрел раздетыми и разутыми и у многих из них даже не имелось нательное белье. Были случаи, когда осужденных на казнь ставили на яму, заставляли лежать и после этого расстреливали.

17-го октября 1941 года в присутствии СИМАЧЕВОЙ Варвары Даниловны, проживающей в г[ороде] Макеевка по первой линии, 10-й проспект, дом № 25, были расстреляны ее муж — СИМАЧЕВ Д.М., совместно с другими жителями г[орода] Макеевка. Они были подвезены к яме и столкнуты в нее, заставили их лечь и после чего несколькими выстрелами пристрелили их.

За время оккупации немецко-фашистские изверги произвели массовые расстрелы и впоследствии трупы сбросили в шурф, находящийся между селом Калиново и Харцызск Макеевского района. По указанным зверствам допрошенный ШЕВЧЕНКО Терентий Федорович, 1881 года рождения, показал: «При немцах я работал сторожем на железной дороге. Железнодорожная будка, в которой я сторожил и жил, находилась от шурфа в 600 метрах.

С самого начала наступления немцев начали расстреливаться советские граждане у шурфа, расположенного между селом Калиновка и Харцызск. Расстрелы производились два раза в неделю — во вторник и пятницу. В эти дни обычно рано утром к шурфу идут грузовые закрытые, а иногда и открытые немецкие машины, впереди их идет легковая машина.

Когда грузовые машины с людьми, приготовленными к расстрелу, останавливаются у шурфа, людей быстро высаживали и затем в метрах 10 от машин садили в одно место, после этого по два человека поднимали и вели к шурфу, раздавались выстрелы, и люди, идущие к шурфу, расстреливались. У этого шурфа расстрелы производились с начала оккупации и до конца апреля 1943 года. При каждом расстреле я насчитывал 20–30 выстрелов, а один раз насчитал 60 выстрелов. Это было в январе месяце 1942 года, тогда немцы привезли две грузовых автомашины, обтянутых брезентом.

Еще я припоминаю один характерный случай, это было в марте месяце, 1942 года, рано утром шла впереди легковая машина, а за ней грузовая и позади еще легковая. В виду того, что снег начал таять, машины

не могли подойти к шурфу и останавливались около будки. Из грузовой машины высадили 18 человек, один мужчина лет 30 бросился бежать, но был расстрелян, остальные 17 человек, из них две женщины, повели к шурфу и там расстреляли».

Гражданин ТОРИН Иван Ильич, 1924 года рождения, ремонтный рабочий, на допросе показал: «Работая на путях ремонтным рабочим при немцах, я лично видел, как в январе месяце 1942 года фашистское гестапо расстреливало гражданских лиц у шурфа, расположенного между селом Калиново и Харцызск.

Первый раз в январе месяце 1942 года расстреливали 12 человек, из них две женщины. Расстрелы производились следующим образом: всего 12 человек выстроили около шурфа, и мы слышали очереди стрельбы из автомата. Через несколько времени к нам в будку зашли полицейские погреться, а вещи расстрелянных были на подводе. Обувь полицейских — валенки — и руки были испачканы в крови

Второй раз, в январе месяце 1942 года, пригнали и расстреляли 3 партии, всего около 100 чел. Первую группу расстреляли утром, вторую в 11 часов и третью в 14 часов того же дня.

В 1942 году расстрелы у шурфа производились почти ежедневно.

Весной 1942 года я и БОРОДИНА Мария, проживающая на шахте имени Ленина, ходили к шурфу посмотреть. В одной стороне к селу Калиново был виден труп и кости руки или ноги».

Из поступившего материала и опроса свидетелей установлено, что расстреливали немецко-фашистские захватчики, находящиеся в концлагере на территории бывшей сельскохозяйственной колонии НКВД Мажеевского района.

По указанным зверствам фашистов находящийся в этом лагере товарищ МАШУРА Андрей Максимович, 1907 года рождения, член ВКП(б), на допросе показал: «В фашистском лагере при сельскохозяйственной колонии НКВД, я просидел с 30-го сентября 1942 года по 2-е сентября 1943 г. За период моего нахождения в лагере расстрелы производились почти ежедневно. Комендантом лагеря был немец ГЕНКЕЛЬ. Расстрелы и вешания политзаключенных производились у всех на глазах.

Первую группу 18 человек расстреляли в ноябре месяце 1942 года при следующих обстоятельствах: комендант лагеря объявил: «Кто с повышенной температурой выходи в сторону», таких набралось 13 человек. Всех их погрузили на машину, отвезли и расстреляли в саду сельскохозяйственной колонии НКВД. Место, где они закопаны, я знаю.

Вторая группа — 9 человек — расстреляна зимой 1943 года, третья группа расстреляна летом 1943 года в количестве 43 человек. Это было так: подошли машины, забрали на них политзаключенных, часть из изолятора, увезли куда-то в сад сельскохозяйственной колонии НКВД. Машины эти быстро вернулись и привезли одежду с увезенных. Четвертую группу до 70 человек политзаключенных расстреляли 2-го сентября 1943 года, во время отступления немцев.

Дело было так: комендант объявил при построении политзаключенных: «В хвост колонны стать всем евреям и больным». Колонна двинулась,

а евреи и больные остались. Я был наряжен везти груз полицейских. Отойдя с километр от лагеря, были слышны выстрелы и крики оставшихся политзаключенных, которых расстреливали в лагере у незаконченной вырытой землянки. Я лично видел с бугра, как двое заключенных зарывали в этой землянке расстрелянных. Затем послышались два выстрела, очевидно, это были расстреляны оставшиеся для закапывания могил два человека.

За мой период времени немецко-фашистскими палачами расстреляно не менее 300 человек политзаключенных».

Допрошенный по указанным зверствам немецко-фашистскими захватчиками МОЛОДЦОВ Виктор Григорьевич, 1915 года рождения, уроженец города Макеевки, показал: «Я — МОЛОДЦОВ — в концлагере политзаключенных просидел 1 год и 2 месяца, то есть с 12-го июля 1942 года по 1-е сентября 1943 года. Последнее время в лагере находилось 1158 человек.

Расстрелы одиночек политзаключенных производились публично и ежедневно. Многих одиночек вешали на виселице. Расстрелы производились по приказанию коменданта лагеря немца ГЕНКЕЛЬ.

Весной 1942 года в марте месяце комендант через переводчика объявил: «Кто больной — собирайтесь в больницу». Больных набралось 18 человек, всех их посадили на автомашину и вывезли куда-то в сад сельскохозяйственной колонии НКВД, затем машина возвратилась, на которой привезли одежду, заключенные не возвратились.

Вторая группа расстреляна в феврале месяце 1942 г. в количестве около 85 человек.

Третья группа в количестве 70 человек расстреляна 1-го сентября 1943 года отступлением немцев. Дело обстояло так: нас выстроили на дворе около дома коменданта. 8 человек послали грузить бензин на автомашины. С нами был направлен один конвоир, в то время как конвоир отвернулся брать яблоки с машины, мы все 8 человек совершили побег и скрылись в камышах.

За время нахождения моего лагеря расстреляно и повешено немецко-фашистскими извергами около 500 человек».

Гражданка ДЕМИДОВА Марфа Карповна, 1904 года рождения, проживает — шахта имени Ленина, дом, 14 — при допросе показала: «1-го мая 1942 года моего мужа ДЕМИДОВА Якова Лактионовича полиция забрала из квартиры как члена партии. На допросе в гестапо спросили: «Согласен ли он с постановлением партии и советского правительства. Он ответил: «Да, поскольку я коммунист». В это время его начали зверски избивать. Я встретила ДЕМИДОВА в полиции всего окровавленного. ДЕМИДОВА Я.Л. 6-го мая 1942 года расстреляли на шахте Калиновка».

Гражданка МИХАЙЛЕНКО Анна Ивановна, 1916 года рождения, проживает — шахта Н. Калиновка, дом № 14, кв. 1, на допросе показала: «11-го октября 1941 года моего мужа МИХАЙЛЕНКО Романа Михайловича, забрали за хранение оружия. По этому же делу вызвали в гестапо БУРУХИНА Романа Васильевича и МИРОШНИЧЕНКО Ивана Карповича. 12-го декабря 1941 г. моего мужа МИХАЙЛЕНКО Р.А.,

БУРУХИНА Р.В. и МИРОШНИЧЕНКО И.К. расстреляли во дворе полиции г. Макеевка».

АЛЕКСАНДРОВСКИЙ РАЙОН.

По показаниям местных жителей установлено, что 5-го марта 1943 года в [селе] Александровка немецко-фашистские оккупанты ходили по домам и выгоняли все мирное население под видом на работы. Собрались 162 человека, которых вывели за село на минное поле, но мины почему-то не взорвались, тогда всех 162 человека там, на поле, расстреляли. Для того, чтобы не было слышно криков расстреливаемых, вблизи были заведены моторы автомашин и тракторов.

Кроме этого, ежедневно в застенках гестапо производились расстрелы мирных жителей, и трупы расстрелянных бросили в колодцы и подвалы.

В селе Некременном Александровского района немецко-фашистские изверги расстреляли колхозницу ЛУКЬЯНОВУ и ее 5 человек детей и колхозницу БЫКОДЕР с четырьмя малолетними детьми.

АВДЕЕВСКИЙ РАЙОН.

Специально созданной при райисполкоме комиссией по раскопке могил и перехоронению трупов зверски замученных и расстрелянных мирных жителей района, установлено, что за период оккупации немецкими захватчиками расстреляно свыше 300 человек, из которых удалось раскопать 113 человек, зарытых на свалке конского кладбища.

Группа в количестве 14 человек партизан во главе с комиссаром партизанского отряда товарищем ПОЛЯНСКИМ А.И. после продолжительных и невероятных пыток 4-го декабря 1941 года [были] расстреляны.

В январе месяце 1942 года были расстреляны 26 человек евреев, в том числе были дети в возрасте от 2 до 10 лет, при раскопке был обнаружен ребенок 2-х лет на руках у матери. По заключению врачебной комиссии ребенок был зарыт живым.

28-го февраля 1942 года были расстреляны 12 коммунистов, в том числе товарищи ГРИШИН И., КОЛОМИЕЦ А., СТАРОСТЕНКО М., ГРЕЧКО Павел. Летом 1942 года была замучена 70-летняя старуха, мать партизана ШАБАНОВА.

Весной 1943 года за обрыв телефонного кабеля были зверски расстреляны 18 человек, среди которых были юноши в возрасте 10–12 лет.

В апреле месяце 1943 года было расстреляно 35 человек, из них большинство юношей 11–12 летнего возраста. Все эти товарищи перед расстрелом подвергались жесточайшим пыткам, как-то, у мальчика ЮНЕВА на одной руке оторваны пальцы, руки были скручены проволокой, врезавшейся в тело до кости.

Немецкие изверги во время отступления, в селе Володарском того же района изнасиловали 30-летнюю женщину, жену красноармейца ЛОКТЕВУ Марию Васильевну и зверски убили 4-летнюю девочку, дочь колхозника КУНАКА Ивана.

По показаниям местных жителей установлен ряд фактов зверств немецко-фашистских оккупантов по Добровольскому району.

В селе имени Розы Люксембург проживал гражданин ЛАНГ Борис Борисович, 1909 года рождения, по национальности еврей, женат он был

на немке. 7-го февраля 1943 года частями «СС» ЛАНГ был расстрелян как еврей. На следующий день жена ЛАНГ, будучи потрясена смертью мужа, преждевременно родила. В день родов на квартиру ЛАНГ врывается банда отряда «СС», расстрелявшая мужа, и удавила ребенка вследствие того, что он — потомок еврея.

В том же селе 7-го февраля 1943 года частями «СС» расстреляна гражданка ЯРОСЛАВЦЕВА Евдокия Ивановна, 1910 года рождения, за то, что она во время прорыва фронта частями РККА, помогала раненым бойцам.

18-го мая 1942 года в с[еле] Грузском Добропольского района немецкими властями был повешен партизан КОЛАЧЕВ Петр Васильевич, 1905 года рождения, местный житель. Затем немецкие оккупанты расстреляли всю семью КОЛАЧЕВА — жену Марию Петровну, 1905 года рождения, сына Петра, 1928 года рождения, и дочь Марию, 1926 г.[ода] рождения.

Город СЛАВЯНСК.

В предместьях г[орода] Славянск — Ветка в ямах бывших кагатов немецко-фашистскими оккупантами зарыто замученных и расстрелянных ими в 1941–1942 гг. 35 человек жителей города Славянск, из них при раскопе опознано родственниками 6 человек.

При исследовании черепов убитых видно, что все они расстреляны, причем, в большинстве, входные пулевые отверстия — в затылочной области черепа, а выходные — в различных участках лицевой части с обширными повреждениями. Руки расстрелянных были скручены проволокой, как у одиночных лиц, а так же некоторые были связаны группами по 2–3 человека.

В период оккупации города в 1941 и 1942 гг. немецкие изверги производили массовые расстрелы жителей города: мужчин, женщин и малолетних детей. В западной части предместья города Славянск, в одном километре от поселка Ново-Славянск, при раскопе ям найдено 64 трупа. Среди вещей расстрелянных были обнаружены пузырьки с лекарствами, врачебные трубки, часы, костыли инвалидов и так далее.

Медицинским осмотром установлено, что у обнаруженных трупов как расстрелянных, входные пулевые отверстия в области затылка черепа, вторично группа имеет ранения в области грудной клетки с левой стороны. Трупы обнаружены нагроможденными в ямах один на другой и все лицом вниз.

Опросом жителей, живущих около места расстрелов, установлено, что многие из них видели, как немцы возили к месту расстрела в автомашинах людей, и затем были слышны пулеметные очереди и одиночные выстрелы.

Возле грязелечебницы Славянского курорта обнаружено 4 ямы с трупами. При раскопке ям и извлечении трупов оказались зарытыми мужчины и женщины разных возрастов в количестве 36 человек. При извлечении трупов опознаны родственниками 2 человека:

1. ШАПОВАЛОВ Павел Севостьянович, 1901 года рождения, член ВКП(б), бывший начальник сковородочного завода, забран в гестапо 22 февраля 1942 г.;

2. ЕГОРУШКИН Пантелей Петрович, 1914 года рождения, рабочий 3-его санатория Славкурорта, забран в гестапо 17 марта 1942 года.

При медицинском осмотре трупов установлено, что все они были расстреляны фашистами в 1942 году. В затылочной части черепов имеются входные пулевые отверстия, а выходные отверстия — в любой части.

По Андреевскому району установлено, что немецко-фашистскими оккупантами расстреляно 74 человека мирных жителей за связь с Красной армией, подозрение в принадлежности к партизанам, членов ВКП(б) и других лиц, которые симпатизировали и открыто высказывались за Советскую власть.

25-го января 1943 года была расстреляна фашистами жительница с[ела]. Яковлева Андреевского района ПАНИДОВА Александра за то, что она показала дорогу разведчикам Красной армии. Житель того же села ДАНИЛОВ Иван расстрелян летом 1942 года за то, что он, якобы, участвовал в партизанском отряде.

Все эти данные подтверждают бесчисленные зверства, жесточайший террор, массовое убийство мирных граждан и военнопленных, чинимые немецким командованием и немецко-фашистскими войсками в городах и селах области в период оккупации.

Имеющиеся в нашем распоряжении данные о зверствах, причиненных немецко-фашистскими оккупантами, еще далеко неполные, и по мере их поступления об этом буду доносить дополнительно⁹⁶.

НАЧ[АЛЬНИК] УПРАВЛЕНИЯ НКВД ПО СТАЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЧКОВ⁹⁷

11 октября 1943 года
№ 0077

ВЕРНО:

ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.3839, арк. 4–26. Копія. Машинопис.

⁹⁶ Деталізована інформація щодо масових вбивств та руйнувань, спричинених нацистами на території Сталінської (Донецької) області міститься у повідомленні Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників від 12 листопада 1943 р. Документ увійшов до матеріалів Нюрнберзького процесу. Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах. — М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959. — Т. IV. Военные преступления и преступления против человечности. — С. 51–65.

⁹⁷ Чечков Андрій Тимофійович (1905–1975) — у січні — лютому 1939 р. — заступник начальника УНКВС по Сталінській обл., у лютому 1939 — вересні 1941 рр. — начальник УНКВС по Сталінській обл., у серпні 1941 — червні 1942 рр. — заступник начальника, начальник Управління будівництва № 49 НКВС, у червні 1943 — вересні 1946 рр. — начальник УНКВС—УМВС по Сталінській обл., у вересні 1946 — грудні 1947 рр. — заступник міністра внутрішніх справ УРСР з неоперативних питань, у грудні 1947 — січні 1950 рр. — заступник міністра внутрішніх справ УРСР по кадрах.

**Довідка наркома держбезпеки УРСР С. Савченка
в ЦК КП(б)У про масові вбивства нацистами населення
Харківської області**

30 листопада 1943 р.

Совершенно секретно.

СПРАВКА

Имеющимися в НКГБ СССР следственными материалами и официальными документами устанавливается, что немецко-фашистские захватчики за период временной оккупации г[орода] Харьков и Харьковской области производили систематические зверства и массовое истребление советских людей путем расстрелов и повешения.

В декабре 1941 года за подсобным хозяйством Х[арьковского] Э[лектро-] М[еханического] За[вода] немцами было расстреляно в Дробицком яру около 16000 жителей города Харьков.

21 ноября 1941 года в селе Стрелечье Липецкого района Харьковской области отряд германских солдат расстрелял в психиатрической больнице 435 человек больных, из них 255 человек женщин.

18 декабря 1941 года гестапо было расстреляно 470 чел[овек] больных Харьковского психоневрологического института.

В шести бараках Харьковского Тракторного завода в январе м[еся]це 1942 года было сожжено большое количество советских людей.

В феврале 1943 года, перед бегством из города Харьков, гестапо было доставлено в с[ело] Куряж несколько сот арестованных из харьковских тюрем, которые там были расстреляны.

12 и 13 марта 1943 года на территории 1-го армейского госпиталя и в г[ороде] Харьков гестаповцами было расстреляно 400 и сожжено 300 больных раненых красноармейцев и командиров.

На территории Чугуевского района в период с 15 марта по 12 августа 1943 года было расстреляно в селах Веденка, Терновая, Ст[арая] Покровка, Новая Покровка, Зеленый Колодяз более 200 человек мирных жителей. Вблизи села Подворки Дергачевского района Харьковской области было расстреляно более 200 человек жителей г[орода] Харьков, ранее содержащихся в тюрьмах гестапо.

Массовое истребление советских граждан производилось путем использования прибывшей в феврале 1942 года в Харьков специальной автомашины «душегубка».

В лесопарке, вблизи поселка Сокольники, гестаповцы расстреляли более 6000 советских граждан.

В стенах разрушенного здания на Совнаркомовской улице, в пределах тюрьмы, было расстреляно и сожжено несколько тысяч заключенных советских граждан.

Эти злодеяния немецко-фашистских захватчиков засвидетельствованы актами Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков, показаниями обвиняемых СИРЕНКО, КОБРИСЕВА, ВЕРЕЖНИКОВА, ГУЛЕНКО, показаниями 35 свидетелей и другими документами, а также актами медицинских экспертов, проводивших раскопки, извлечения и исследования трупов.

Следствием установлено, что ответственными за массовое истребление советских людей являются:

- организатор и вдохновитель — командир дивизии «СС» «Адольф Гитлер» генерал-лейтенант СИМОН⁹⁸;
- начальник гестапо штурмбандшарфюрер КРОНЕБИТТЕ;
- начальник Политического Отдела гестапо ФРЕЗЕ;
- начальник Криминального Отдела гестапо РОЗЕ;
- начальник Следственного Отдела гестапо капитан ФАСТ;
- второй начальник особой группы гестапо штурмбандшарфюрер НЕЙМАН;
- начальник особой группы гестапо — ГЕЛЕНБРУХ;
- помощник начальника гестапо майор РАДЕЦКИЙ;
- зам[еститель] начальника команды гестапо капитан КИРХЕР;
- пом[ощник] начальника команды гестапо капитан ВЕНГОЛЬЦ;
- помощник начальника Следственного Отдела — лейтенант ПЕТЕРС.
- следователи гестапо, немецкие офицеры БАРШКЕ, ОСФЕЛЬД, ГОРН, ШУЛЬЦ, КЕЛЬЦЛЕР, майор МЮЛЛЕР, капитан ВОЙТОН, унтер-офицеры ФАЛЬКЕР, ОСТЕРМАН и нач[альник] тюрьмы гестапо МЕЛЬЦЕР.

Наряду с этими официальными представителями немецкого командования и гестапо, активными помощниками немцев в проведении массовых расстрелов советских граждан являются следующие предатели и изменники Родины, арестованные НКГБ УССР:

1. СИРЕНКО Петр Кузьмич, 1905 года рождения, уроженец с. Великий Бурлук Велико-Бурлукского района Харьковской области, происходит из крестьян-бедняков, беспартийный, в 1935 году был осужден к 3 годам лишения свободы, до войны работал лесником, во время войны служил в Красной армии и в октябре 1941 года добровольно сдался немцам в плен.

СИРЕНКО, состоя на службе в гестапо в течение одного года, производил обыски и аресты партизан и коммунистов, участвовал в массовых расстрелах и повешении советских граждан, издевался над арестованными и сжигал трупы расстрелянных.

На допросе СИРЕНКО сознался, что будучи в плену в октябре 1941 г., добровольно поступил на службу в карательные органы немецких захватчиков. В период с октября 1941 [года]. по октябрь 1942 года служил полицейским, затем агентом германской тайной военно-полевой полиции под псевдонимом

⁹⁸ Так у текстi. До липня 1943 р. дивізією СС «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер» командував генерал військ СС Йозеф (Зеп) Дітріх, до серпня 1944 р.— генерал-майор військ СС Теодор Віш.

«ПУШКИН», а с июля 1942 года зам[естителем] начальника-коменданта тюрьмы гестапо. Немцы его называли «украинским шефом тюрьмы».

На допросах СИРЕНКО показал: «...Самым тягчайшим преступлением является мое непосредственное участие в массовых расстрелах и казнях советских граждан, трупы которых, зачастую, сжигались на кострах. Признаю, что изменив Родине, я являлся активным предателем и карателем, помогая тем самым немецким оккупационным властям в массовом истреблении советских людей...».

СИРЕНКО по поводу причин, побудивших его изменить Родине, перейти на сторону врага и стать активным предателем и карателем, показал: «... в прошлом я судился советским судом, сидел в тюрьме и отбывал наказание в лагерях. Это породило у меня определенное недовольство Советской властью. Будучи призван в Красную армию, я твердо решил за Советскую власть не воевать. 8 октября 1941 года, воспользовавшись легким ранением в ногу, я спрятался в огороде, а затем без сопротивления сдался немцам в плен. Находясь в лагере военнопленных, я одним из первых изъявил добровольное согласие поступить на службу в созданную немцами украинскую полицию. Я честно и добросовестно старался заслужить у немцев определенное доверие. Я был хорошо материально обеспечен, вел широкий и разгульный образ жизни, награбил много ценных вещей и золота. Я был убежден, что Красная армия больше не вернется, и мне удастся за мою усердную службу немцам создать себе хорошую жизнь. Именно в силу указанных мною причин я и стал активным предателем и карателем».

Будучи агентом ГФП, СИРЕНКО выполнил не менее 300 специальных заданий Нач[альника] ГФП КАРГАН по выявлению и установлению партизан, скрывавшихся коммунистов и советских разведчиков.

Лично СИРЕНКО арестовал не менее 30 человек советских граждан, среди которых были профессор ЛИФШИЦ, партизан ШЕВЧЕНКО, советский разведчик ИВАНОВ и др[угие].

В июле 1942 года СИРЕНКО был назначен на должность зам[естителя] начальника харьковской тюрьмы гестапо. За период с июля по октябрь 1942 года он неоднократно участвовал в массовых расстрелах арестованных советских граждан, производимых гестапо в пределах тюрьмы. Поэтому поводу СИРЕНКО показал: «...При моем непосредственном участии в тюрьме производились все зверства, издевательства и расстрелы советских граждан. Исключительным издевательством подвергались арестованные за так называемые нарушения режима в тюрьме, я избивал арестованных специальной находившейся при мне резиновой палкой. По распоряжению нач[альника] тюрьмы МЕЛЬЦЕР, я участвовал в расстрелах и непосредственно расстреливал сам советских людей. Так в конце июля 1942 года начальник тюрьмы МЕЛЬЦЕР сказал мне, что на следующий день будет расстреляна группа заключенных. Поздно вечером МЕЛЬЦЕР, ШУЛЬТЕ и я, согласно полученного из гестапо списка обреченных на смерть советских граждан, собрали их в камеру смертников. В этом списке значилось 50 или 60 человек.

В числе смертников были мужчины и женщины разных возрастов. Некоторые женщины содержались в тюрьме вместе с их малолетними

детьми. Утром в тюрьму прибыли две грузовых полутоннажных автомашины, а с ними офицеры гестапо РОЗЕ и ШУЛЬЦ. Из камеры смертников на машины были посажены все арестованные, за исключением детей.

Полицейские тюрьмы АВРАМЕНКО, БОЙКО, ВЕРЕЖНИКОВ и ГУЛЕНКО усаживали смертников на автомашины и в качестве конвоиров сопровождали их к месту расстрела в лесопарк. Женщины, предчувствуя смерть, попрощались с детьми, дети плакали и просили матерей взять их с собой. В тюрьме и во дворе тюрьмы стоял жуткий крик прощания, ругань полицейских и избивания арестованных. Я в это время находился в тюрьме и принимал участие в посадке людей на машины, избивал при этом женщин и мужчин, которые медлили с посадкой.

После отправки машины МЕЛЬЦЕР пригласил меня в кабинет, угостил водкой и во время выпивки предложил расстрелять группу заключенных в разрушенном здании, находившемся рядом с тюрьмой. Предложение МЕЛЬЦЕР мною было выполнено. Первыми были расстреляны малолетние дети — 3 девочки и 2 мальчика, в возрасте от 2 до 9 лет. Полицейские АВРАМЕНКО, БОЙКО и нач[альник] караула КОБРИСЕВ доставили этих детей из камеры тюрьмы в разрушенное здание. Из них 4-х расстрелял я, а 5-го КОБРИСЕВ. Трупы детей там же на месте расстрела были сожжены. Дети, которых полицейские из камеры тащили как котят, были измучены голодом и не подозревали, что будут расстреляны. Они не успели оглянуться, как выстрелом в затылок были расстреляны мною один за другим.

Тогда же мною была расстреляна группа мужчин и женщин. Я лично своей собственной рукой расстрелял 17 человек. Должен сознаться, что количество расстрелянных мною советских граждан я не считал, а считал гильзы израсходованных патронов⁹⁹.

Кроме участия в массовых расстрелах, СИРЕНКО сознался в том, что принимал активное участие в казнях через повешение. Поэтому по поводу СИРЕНКО показал, что в середине августа 1942 года начальник тюрьмы МЕЛЬЦЕР приказал ему в срочном порядке построить виселицу на Клочковском переулке в г. Харьков. Это приказание МЕЛЬЦЕРА, СИРЕНКО выполнил. По этому поводу СИРЕНКО показал: «... На глазах у людей, в присутствии офицера гестапо РОЗЕ, я привесил к поперечному бревну веревку и подставил стол. Конвоиры из числа полицейских на руках подняли приговоренного к казни на стол. Офицер гестапо РОЗЕ набросил ему веревку на шею, а я выбил из под ног стол...».

СИРЕНКО также сознался, что принимая участие в массовых расстрелах заключенных, он приходил домой в окровавленной верхней одежде. Эти показания подтверждает допрошенная в качестве свидетеля бывшая жена СИРЕНКО — ГАЛЕЙНАЯ Клавдия.

2. КОБРИСЕВ Григорий Герасимович, 1904 года рождения, уроженец села Орлик Чернявского района Курской области, кустарь-сапожник, беспартийный, бывший начальник караула полицейских при тюрьме гестапо.

⁹⁹ Тут і далі підкреслення у тексті.

КОБРИСЕВ на допросах сознался, что находясь в Красной армии, в июле месяце 1942 года без сопротивления сдался немцам в плен, а затем добровольно поступил на службу в созданную немцами украинскую полицию.

Вначале КОБРИСЕВ служил помощником командира взвода сотни¹⁰⁰ полицейских при гестапо, а с 15 августа до конца октября 1942 года служил начальником караула полицейских в тюрьме гестапо и являлся активным помощником гестаповцев в массовом истреблении советских людей. Будучи начальником караула тюрьмы, руководил охраной заключенных.

КОБРИСЕВ подтвердил показания СИРЕНКО о том, что арестованные советские граждане, содержащиеся в тюрьме гестапо, подвергались невероятным издевательствам и пыткам. МЕЛЬЦЕР, ШУЛЬТЕ, СИРЕНКО, он — КОБРИСЕВ и все полицейские тюрьмы избивали арестованных резиновыми трубками и умышленно морили их голодом. От издевательств и голода люди умирали десятками, трупы умерших по нескольку дней находились в камерах и разлагались.

КОБРИСЕВ также показал, что очень часто из тюрьмы арестованные вывозились в лесопарк и там расстреливались. Наряду с расстрелянными в лесопарке, расстрелы производились непосредственно на территории тюрьмы, в стенах разрушенного здания. Трупы расстрелянных на месте сжигались.

КОБРИСЕВ показал, что будучи нач[альником] караула, он непосредственно, по распоряжению начальника тюрьмы МЕЛЬЦЕР, неоднократно принимал участие в расстрелах советских граждан на территории тюрьмы.

Так в конце августа 1942 года из тюрьмы гестапо была отправлена партия арестованных в 40–50 чел[овек], которая за городом в лесопарке была расстреляна. Отправкой арестованных руководил прибывший офицер гестапо РОЗЕ. Непосредственными исполнителями отправки являлись: нач[альник] тюрьмы МЕЛЬЦЕР, переводчик ШУЛЬТЕ, комендант СИРЕНКО и КОБРИСЕВ.

По этому поводу КОБРИСЕВ показал: «...Мною, как начальником караула, были выставлены дополнительные посты по охране территории тюрьмы. Полицейские АВРАМЕНКО и БОЙКО были выделены для конвоирования арестованных из камер и посадки их на автомашины. Грузовые полутоннажные автомашины были набиты арестованными мужчинами, женщинами до отказа. При посадке МЕЛЬЦЕР, ШУЛЬТЕ, СИРЕНКО и я — КОБРИСЕВ, избивали арестованных ногами, руками и резиновыми палками, торопя их быстрее садиться в автомашины.

Арестованные женщины, обреченные на смерть, которые содержались в тюрьме вместе с их малолетними детьми, при грубом с ними обращении с нашей стороны, вероятно, поняли, что будут отправлены на расстрел и подняли невероятный крик, матери, прощаясь с детьми, плакали, дети просили матерей взять их с собой, а я — СИРЕНКО¹⁰¹ и полицейские, грубостями и избиениями заставляли женщин прекратить крик.

¹⁰⁰ Так у тексті.

¹⁰¹ Ймовірно помилка, треба «Кобрисев».

После расстрела матерей в тот же день, по распоряжению нач[альника] тюрьмы МЕЛЬЦЕРА, оставшиеся в камерах тюрьмы дети были расстреляны в стенах разрушенного здания на территории тюрьмы. Дети были голодные, исхудалые, оборванные. Их к месту расстрела просто тащили. После расстрела трупы детей были сожжены.

После того как дети были расстреляны, я, по распоряжению нач[альника] тюрьмы МЕЛЬЦЕР, ходил на место расстрела и организовывал сожжение трупов. Тогда же, при сожжении трупов, полицейские АВРАМЕНКО и БОЙКО, поливая трупы керосином, случайно облили меня и в результате вспышки у меня были обожжены лицо и кисти рук, на которых у меня появились большие волдыри».

КОБРИСЕВ также показал, что массовые расстрелы советских граждан производились часто. Например, в октябре 1942 года целиком была разгружена одна камера, и примерно человек 60 арестованных на автомашинах были вывезены за город в Лесопарк и там расстреляны из автоматов.

Погрузку арестованных на автомашины производили КОБРИСЕВ, СИРЕНКО, ВЕРЕЖНИКОВ и ГУЛЕНКО. Кроме того, КОБРИСЕВ неоднократно участвовал в других зверствах, производимых гестаповцами над советскими людьми.

3. ВЕРЕЖНИКОВ Леонид Федорович, 1922 года рождения, уроженец села Акимовка Акимовского района Запорожской области, бывш[ий] член ВЛКСМ, до войны работал трактористом в колхозе, бывший полицейский тюрьмы гестапо.

ВЕРЕЖНИКОВ сознался, что находясь на службе в Красной армии, в июле 1942 года сдался немцам в плен, после чего добровольно поступил на службу в полицию и в течение 6 месяцев служил полицейским в тюрьме гестапо. ВЕРЕЖНИКОВ неоднократно участвовал в массовых расстрелах арестованных советских граждан.

Как показывает ВЕРЕЖНИКОВ, за период службы в тюрьме при его активном участии было расстреляно не менее 1000 человек советских граждан, трупы которых при его непосредственном участии сжигались на кострах.

ВЕРЕЖНИКОВ лично подводил арестованных к месту казни, бывал в оцеплениях, убирал трупы, рыл ямы для расстрелянных, конвоировал арестованных из тюрьмы в лесопарк на расстрел.

По этому поводу ВЕРЕЖНИКОВ показал: «... За период моей службы в тюрьме я участвовал в оцеплениях мест, где производились расстрелы, в уборке и сжигании трупов. Расстрелы и сжигание трупов происходили систематически, их было так много, что восстановить даты я не в состоянии. Я могу назвать примерную цифру расстрелянных и сожженных, она будет далеко не полной и выражается примерно в 1000 ч[еловек].

Расстрелам и сожжению подвергались мужчины, женщины и дети. Помню случай, когда перед Октябрьскими праздниками, в 1942 году, в разбитом здании при тюрьме было в один день расстреляно 75 мужчин и женщин. Я в тот день находился в оцеплении, и в мою задачу входило не допускать приближение проходящих по улице людей к зданию, в стенах

которого производились расстрелы и сожжение трупов. Все трупы расстрелянных укладывались на специально сложенные бревна, обливались керосином и поджигались. Как только костер хорошо разгорался, мы считали свою работу законченной — огонь делал свое дело, от трупов ничего не оставалось, а случайно недогоревшие руки или ноги подбрасывались в костер и сжигались в следующий раз.

На одежде всех полицейских, которые участвовали в расстрелах и сожжениях трупов, как правило, были следы крови, пепла от мяса и костей. Эта одежда после работы простирывалась и приводилась в надлежащий порядок. Личное имущество расстрелянных забирали себе офицеры гестапо и полицейские».

ВЕРЕЖНИКОВ также показал, что особенно большое количество советских граждан, содержащихся в тюрьме, было расстреляно в январе и феврале 1943 года, по этому поводу он показал: «... Помню, как утром 28 января в тюрьме появилась группа офицеров гестапо и с 9 час[ов] утра до 3 час[ов] дня в разрушенном помещении на прежнем месте было расстреляно 150 человек. В тот же день на меня была возложена обязанность находиться внутри корпуса и сопровождать обреченных к месту расстрела. В тот же день я оттаскивал трупы расстрелянных и складывал их в штабеля, затем утром 29 января трупы расстрелянных были погружены на автомашины и отвезены в лесопарк.

За два дня перед своим бегством, в феврале 1943 года, в лесопарке гестаповцами было расстреляно 700 человек. Кроме того, непосредственно в камерах тюрьмы было расстреляно 150 человек».

4. ГУЛЕНКО Степан Иванович, 1915 года рождения, уроженец с. Пришиб Славянского района Сталинской области, из крестьян-бедняков, беспартийный, с 1936 года военнослужащий, был командиром взвода, имел звание младшего лейтенанта, бывший полицейский тюрьмы гестапо.

ГУЛЕНКО сознался, что находясь в действующей Красной армии, в июле 1942 года добровольно перешел на сторону врага, сдался немцам в плен и поступил на службу в полицию, в течение шести месяцев служил полицейским в тюрьме гестапо и принимал активное участие в расстрелах арестованных советских граждан.

В октябре 1942 года, под руководством офицеров гестапо **МЕЛЬЦЕРА** и **ШУЛЬТЕ** участвовал в расстреле 67 заключенных.

В ноябре и декабре 1942 года принимал участие в расстреле большой группы арестованных, находясь в то время в оцеплении места расстрела. Также в декабре принимал участие в отправке из тюрьмы гестапо в лесопарк на расстрел группы заключенных советских граждан в количестве 200 человек.

Кроме того, участвовал в расстрелах и сжигании трупов расстрелянных в здании на Совнаркомовской улице № 7.

ГУЛЕНКО полностью признал себя виновным и показал: «... За период моей службы в тюрьме всего было расстреляно не менее 1000 человек советских патриотов, мужчин, женщин и детей. В расстрелах наряду с гестаповцами принимали участие все полицейские тюрьмы.

В августе 1942 года по распоряжению гестапо была расстреляна первая за мое пребывание в тюрьме партия арестованных советских граждан в количестве 50 или 60 человек мужчин и женщин. Мое участие в этой операции заключалось в том, что я находился на посту у ворот при входе на Совнаркомовскую улицу. После того, в начале сентября 1942 года, была расстреляна вторая партия заключенных в количестве 25–30 человек. В конце ноября 1942 года была расстреляна третья партия заключенных в количестве 37 человек, из них 6 женщин.

Каждый раз при расстрелах мои обязанности заключались в охране места, где проводился расстрел. Первый раз я находился у ворот тюрьмы при входе на Совнаркомовскую улицу, второй раз — во дворе тюрьмы и в третий раз — у ворот тюрьмы при выходе на Чернышевскую.

В ноябре 1942 года из тюрьмы за город в лесопарк было вывезено и там расстреляно не менее 200 человек заключенных советских граждан. Среди заключенных находился житель города Харьков армянин ЗАКАРЬЯН, проживавший по Московской улице. Я в то время стоял на посту у входа тюрьмы и наблюдал за поведением заключенных, имея задание не допускать побегов.

Особенно большое количество расстрелов гестаповцами было произведено в январе 1943 г.

5. ЛИТВИНОВ Андрей Максимович, 1884 года рождения, уроженец села Студенок Лиманского района Сталинской области, служащий, имеет высшее техническое и юридическое образование. В 1938 году был осужден за халатность к 2 годам тюремного заключения. До оккупации немцами города Харьков работал главным инженером Управления капитального строительства завода «Красный Октябрь», бывший старший следователь уголовного отдела гестапо.

ЛИТВИНОВ сознался, что будучи враждебно настроен к Советской власти, добровольно поступил в гестапо в качестве ст[аршего] следователя.

По этому поводу ЛИТВИНОВ показал: «...Я потерял веру в крепость Советской власти и боеспособность ее Красной армии, считал, что Красная армия отступит далеко за Волгу до Урала и на Украину больше не вернется.

Мысль у меня была такова: пришел новый хозяин, я также должен оказать кое-какую помощь этим хозяевам, и с этой мыслью в августе 1942 года я поступил на работу в гестапо старшим следователем».

Будучи старшим следователем гестапо, ЛИТВИНОВ руководил группой следователей в 6–8 человек. За период его службы в гестапо было закончено не менее 350 следственных дел на 750 арестованных советских граждан. По законченным следственным делам арестованные расстреливались.

6. ЛЕСНОЙ Владимир Андреевич, 1902 года рождения, уроженец города Верхний¹⁰² Лисичанского района Ворошиловградской области, с высшим образованием, беспартийный, до оккупации города Харьков

¹⁰² Нині у складі м. Лисичанськ.

работал архитектором «Гипрограда» города Харьков, бывший ст[арший] следователь уголовного отдела гестапо.

Лесной сознался, что будучи пораженчески настроен, умышленно остался на временно оккупированной территории и в августе 1942 года добровольно поступил на службу в гестапо на должность следователя.

За период его 6-месячной службы в гестапо им было проведено следствие больше чем на 60 человек арестованных, из которых 18 человек были расстреляны.

ЛЕСНОЙ сознался, что будучи следователем гестапо, издевался над арестованными и давал распоряжения подчиненным избивать арестованных плетками.

В своих показаниях ЛЕСНОЙ приводит ряд фактов массового расстрела советских граждан, произведенного гестапо при отступлении в феврале 1943 года.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
УССР КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ [підпис] САВЧЕНКО

30 ноября 1943 г.
гор. Харьков.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.598, арк. 82–92. Оригінал. Машинопис.

№ 100

**Доповідна записка секретаря Чернігівського обкому
КП(б)У М. Кузнєцова¹⁰³ першому секретарю ЦК КП(б)У
М. Хрущову про руйнування господарства та загибель
цивільного населення області під час нацистської окупації**

7 грудня 1943 р.

На Ваше указание от 22 ноября 1943 г. сообщаем материалы о разрушениях, нанесенных немецкими оккупантами в сельском хозяйстве Черниговской области.

¹⁰³ Кузнєцов Михайло Георгійович (1904–1958) — у 1938 р. — секретар Чернігівського міськкому КП(б)У. У грудні 1939 — серпні 1940 рр. — 2-й секретар Чернігівського обкому КП(б)У. Із 1940 р. — секретар Ізміїльського обкому КП(б)У. У 1941–1942 рр. — член Військової Ради Приморської армії, у 1942–1943 рр. — Воронезького і Волховського фронтів. Генерал-майор. У вересні 1943 р. — 1-й секретар Чернігівського обкому КП(б)У. У 1948 р. — залишив посаду 1-ого секретаря Чернігівського обкому КП(б)У через особисті причини.

Немецко-фашистские оккупанты за время двухлетнего пребывания на территории Черниговской области нанесли огромный ущерб сельскому хозяйству.

До войны в Черниговской области было 60 МТС с тракторным парком 3200 единиц, 1100 комбайнов и других сложных машин. Немецкие захватчики полностью разрушили и сожгли 19 МТС — Корюковскую, Гремяцкую, Коропскую, Орловскую, Мощонскую, Костобобровскую, Червонохуторскую, Добрянскую, Куйбышевскую, Моровскую, Веркиевскую, Петрушанскую, Мрынскую, Ново-Быковскую, Линовицкую, Рудовскую, Черниговскую, Котовскую, Монастиришанскую. Уничтожено и вывезено 2040 тракторов, 946 комбайнов, 8 комбайновых моторов, 16 автомашин, 15 двигателей, 252 молотилки и другие сельскохозяйственные машины.

Разрушено и сожжено Дочинскую и Новгород-Северскую МТМ, 34 мастерских МТС, 46 жилых домов, 41 строение для сохранения автомашин, тракторов, комбайнов и друг[их] сельскохозяйственных машин, 18 складов для запчастей и материалов, 10 кузниц, 13 конюшен и 14 других построек.

Разрушен ремонтный завод «Октябрьский молот». Немцами уничтожена и вывезена вся нефтетара МТС.

Огромный ущерб нанесен немецкими оккупантами колхозному производству. Только при отступлении они сожгли урожай зерновых культур с площади свыше 100000 га, что составляет 3 миллиона пудов зерна. Вывезено зерна оккупантами 1400 000 пудов.

В результате варварского хозяйничанья немцев, урожайность зерновых снизилась на 5–6 центнеров с га. Ликвидирована установленная до войны система севооборотов в колхозах, полностью уничтожено травосеяние, ликвидировано семеноводство.

Сожжено и разрушено 8775 колхозных построек (конюшен, скотных дворов, зернохранилищ и друг[их]).

Особенно огромный ущерб нанесен животноводству. По неполным данным немцы уничтожили и вывезли 37765 лошадей, в том числе 28169 рабочих.

Уничтожено и вывезено 135778 голов крупного рогатого скота, в том числе 77140 коров. Из этого числа взято скота у колхозников 32736 голов, в том числе 14578 коров. Уничтожено и вывезено 30467 свиней, из них 3555 свиноматок, 31248 овец. У колхозников взято немцами свиней — 27659, овец — 12220. Особенно большое количество скота колхозников уничтожено и вывезено: в Остерском районе: свиней — 5060, овец — 1651; в Семеновском районе: свиней — 3595; в Дмитровском районе: свиней — 3073, овец — 1521; в Репкинском районе: свиней — 2137, овец — 2718; в Бобровицком районе: свиней — 1500.

Сильно пострадали от немецкой оккупации совхозы и другие сельскохозяйственные учреждения. Уничтожены постройки, оборудование, машины и инвентарь племсвиносовхоза «Дедово», оставшееся не эвакуированное племенное стадо свиней вывезено и уничтожено. Разрушены и уничтожены постройки и имущество табакководческого

совхоза «Яхновка», плодоягодные совхозы им. Дмитрова Щорского района и им. Чапаева Менского района. Разрушена Носовская опытная селекционная станция, сожжен главный корпус, где были размещены отделения селекции и агротехники, агрохимлаборатория, разборочная селекционного материала, уничтожены опыты, которые проводились на протяжении ряда лет. Во время отступления немцы угнали и уничтожили 127 лошадей, 12 коров, 107 свиней, принадлежавших станции.

Немецкие захватчики во время оккупации и в период своего отступления полностью уничтожили 61 населенный пункт с количеством дворов 9737. Частично сожжены 483 населенных пункта с количеством дворов 37382. Особо пострадало население Козелецкого района, где сожжено 3655 дворов; в Семеновском районе — 4000; в Добрянском — 3468 дворов; в Гремячском районе полностью сожжены села: Бучки, Воробьевка, В[еликая] Воробьевка, Михайлова Слобода, кроме того 15 мелких населенных пунктов.

При каждой неудаче на фронте, при появлении партизан, немцы выжили целые села вместе с людьми. Так было полностью сожжено Елино Щорского района, в котором сгорело 600 дворов, убито свыше 600 чел[овек] населения и 900 голов рогатого скота и лошадей.

В феврале месяце 1943 г. сожжен полностью районный центр Корюковка, население которой оказывало активную помощь партизанам, здесь немцами расстреляно и сожжено на кострах свыше 5000 чел[овек].

Немецкие оккупанты истребили большое количество мирного населения, оставшегося на оккупированной территории. По неполным данным на 20 районов, фашистами расстреляно и замучено 18617 чел[овек], в том числе 7265 женщин и 4633 детей. Вывезено на каторжные работы в Германию 24970 чел[овек], из них 15434 женщины.

В ряде мест они проводили массовое истребление мирного населения. Так, в урочище Малярово возле г. Чернигов осенью 1942 года в овраге было расстреляно и зарыто 1200 чел[овек], в том числе до 700 чел[овек] из хутора Землянка, который перед этим был сожжен оккупантами. Всех бежавших из горящего хутора людей немцы задерживали и расстреливали.

В 1943 году, после роспуска партизанами концентрационного лагеря военнопленных, немцы сожгли село Яцево Черниговского района с населением, всех пытавшихся спастись от огня беспощадно расстреливали.

После массового волнения крестьян, возникшего на почве возмущения немецким грабежом и насилием в селе Озеряне Варвинского района, фашисты уничтожили свыше 100 жилых домов, а жителей согнали в один из сараев и заживо сожгли.

В Сосницком районе расстреляно, сожжено и зарублено саблями, по неполным данным, около 1632 чел[овека]. Немецким карательным отрядом, гестапо и полицией убито в один день 1300 чел[овек]. В числе расстрелянных находилось большое количество детей от грудного возраста до 12 лет. С трупами детей было вывезено около 12 подвод. Кроме этого, во дворе полиции Сосницкого района зверски убито и замучено немецкими палачами 300 чел[овек], которые тут же во дворе закапывались, часть трупов свозилась к реке Десна и пускалась под лед.

В селе Сребное немцами в здании школы был собран сельский актив в количестве 1500 чел[овек] и заживо сожжен вместе с постройкой. Люди, пытавшиеся спастись из огня, расстреливались из автоматов. Среди сожженных преимущественно находились члены ВКП(б), председатели колхозов, сельские активисты и их семьи. В здании было зверски замучено 150 чел[овек] мирных жителей, трупы которых зарывались возле здания полиции.

В марте месяце 1943 года в селе Городище Городнянского района фашистским карательным отрядом в здании клуба было сожжено и расстреляно 56 чел[овек] советских граждан вместе с детьми 10–12 летнего возраста.

В хуторе Домница Березнянского района зверски истреблено 76 чел[овек] детей и стариков, половину из них заморили голодом, а остальных 32 детей и 2-х стариков ночью выводили во двор, расстреливали и сбрасывали в ассенизационную яму, заполненную нечистотами.

Злодейский акт был совершен над депутатом Верховного Совета УССР, председателем Комаровского райисполкома тов. Друзь. На тов. Друзь была проведена облава, и когда он был пойман и заключен под стражу, над ним устраивали неслыханные издевательства. Т[оварищу] Друзь выломали руки, ездили на нем, как на лошади, раздетого на морозе обливали холодной водой, отрезали нос и уши.

Зверски замучены секретарь М[ало]-Девичкого РК КП(б)У тов. Прядко, председатель колхоза села Тростянка Борзенского района тов. Лемеш, председатель колхоза «1-е мая» этого же района, орденосца тов. Ключок Евдокия, председатель Репкинского райисполкома тов. Бондаренко, зав[едующий] райфинотделом тов. Романенко, председатель сельпо тов. Пилипенко.

В Новой Басани зимой 1943 года под предлогом мобилизации на общественные работы было взято 364 чел[овека] молодежи в возрасте 16–18 лет, из этого количества была выведена группа в составе 25–30 чел[овек], которую под усиленным конвоем заставили рыть яму на краю села Новая Басань, потом в 5-ти крытых автомашинах привезли арестованных, которых сгрузили в яму живыми и расстреляли с автоматов. После этого подвезли вторую группу молодежи, сгрузили в яму и также расстреляли. В числе расстрелянных комсомольцев и молодежи при вскрытии обнаружен труп председателя колхоза им. Шевченко тов. Шапоренко, пред[седателя] колхоза им. Ворошилова тов. Яценко, агронома Зубец, зав[едующего] колхозной лабораторией, орденосца тов. Метелица, учителя тов. Романенко.

Приведенные выше данные о причиненных разрушениях в сельском хозяйстве и массовых расстрелах сельского населения немецкими оккупантами далеко не полные. Сейчас нами производится учет нанесенных убытков сельскому хозяйству немецкими захватчиками и выявление их преступных злодеяний над мирными советскими гражданами.

СЕКРЕТАРЬ ЧЕРНИГОВСКОГО ОБКОМА КП(б)У [підпис] КУЗНЕЦОВ

7. XII. 1943 г.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.598, арк.70–73. Оригінал. Машинопис.

**Спецповідомлення начальника 4 управління НКДБ
УРСР І. Сидорова¹⁰⁴ начальнику 4 управління НКДБ СРСР
П. Судоплатову про повсякденне життя вивезених до
Німеччини радянських громадян**

14 грудня 1943 р.
СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

**НАЧАЛЬНИКУ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
КОМИССАРУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА тов. СУДОПЛАТОВУ¹⁰⁵,
г[ород] Москва.**

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

Возвращаясь из Германии, МАЛЫШЕНКО Александра Петровна, 1923 года рождения, жительница г[орода] Шостка Сумской области,

¹⁰⁴ Сидоров Иван Данилович (1910–1983) — у червні 1939 — вересні 1941 рр. — начальник Орджонікідзеградського міського відділу НКВС Орловської обл., у травні — жовтні 1943 р. — начальник 4 відділу УНКДБ Орловської обл., у жовтні 1943 — грудні 1945 рр. — начальник 4 управління НКДБ УРСР, у грудні 1945 — грудні 1949 рр. — начальник УНКДБ—УМДБ Кіровоградської обл., у грудні 1949 — березні 1953 рр. — начальник УМДБ Волинської обл., у серпні 1954 — травні 1961 рр. — начальник УКДБ Миколаївської обл.

¹⁰⁵ Судоплатов Павло Анатолійович (1907–1996) — генерал-лейтенант, вбивця керівника ОУН Є. Коновальця. У травні 1939 — лютому 1941 рр. — заступник начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Один з організаторів вбивства Л. Троцького. У лютому — липні 1941 р. — заступник начальника 1-го (закордонна розвідка) управління НКДБ СРСР. У липні — жовтні 1941 р. — начальник особливої групи при наркомі внутрішніх справ СРСР, що займалася організацією диверсій у тилу противника. У серпні 1941 — червні 1942 рр., листопаді 1942 — травні 1943 рр. — заступник начальника 1-го (закордонна розвідка) управління НКВС СРСР. Одночасно в жовтні 1941 — січні 1942 рр. — начальник 2-го (терор і диверсії в тилу противника) відділу НКВС СРСР. У січні 1942 — листопаді 1946 рр. — начальник 4-го (терор і диверсії в тилу противника) управління НКВС/НКДБ СРСР. Водночас у листопаді 1944 — травні 1947 рр. — начальник групи (згодом відділу) «С» (координація розвідувальної роботи по атомній проблемі) НКДБ-МДБ СРСР, у травні—серпні 1945 р. — начальник відділу «Ф» (робота на території країн, звільнених Червоною армією, збір інформації від громадян СРСР, які перебували в полоні чи були інтерновані в країнах Європи). У серпні 1953 р. був звільнений з органів МДБ СРСР і арештований у «справі Л. Берії». Обвинувачувався в підготовці терактів проти вищого партійно-державного керівництва СРСР, проведенні «несанкціонованих» убивств. У тюрмі симулював психічне захворювання. Вину не визнав. У вересні 1958 р. на закритому засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР засуджений до 15 років ув'язнення та 3 років позбавлення політичних прав. Також згідно з постановою РМ СРСР у жовтні 1958 р. через засудження позбавлений звання генерал-лейтенанта та держ. нагород. Відбував покарання у Владимирській тюрмі. Наслідком ув'язнення стала інвалідність 2-ї групи. Після звільнення в серпні 1968 займався літературною діяльністю та перекладами під псевдонімом «Анатолій Андреев». Реабілітований 1992 р. У 1998 р. Указом Президента РФ посмертно відновлений у правах на нагороди.

сообщила нам ряд новых сведений о положении советских граждан, вывезенных немцами из оккупированных областей Украины на принудительный труд в Германию.

В июне месяце 1942 года МАЛЫШЕНКО, в числе других мобилизованных женщин, была вывезена оккупантами из г[орода] Шостка в г[ород] Магдебург. По прибытии на станцию Магдебург, женщины были построены в колонну и под конвоем отведены в здание биржи труда, находящееся в 3-х км от вокзала.

На другой день на биржу труда явились немецкие фабриканты и после их личного отбора — женщины были распределены по предприятиям и фабрикам.

МАЛЫШЕНКО пришлось работать в г[ороде] Магдебурге на одной из фабрик, обслуживающих военные нужды Германии. Фабрика расположена недалеко от реки Эльбы.

Украинские и русские женщины, работавшие на этой фабрике, размещались в одном из грязных и тесных помещений фабричного лагеря, изолированно от рабочих других национальностей.

Фабрика работала в две смены. Для всех работающих установлен 12-ти часовой рабочий день. По воскресным дням рабочим предоставляется отдых.

Администрацией фабрики для рабочих, вывезенных из оккупированных областей Украины, установлен невыносимый тюремный режим.

За малейшее «непослушание» или недостаточно интенсивную работу рабочие подвергались избиениям и заключению в концентрационный лагерь, где большинство рабочих умирало от голода и изнурительного каторжного труда. Зачастую работницы не в силах были выстаивать у станка 12-ти часовую смену и падали от переутомления.

Потерявших сознание работниц мастера обливали холодной водой и под угрозой заключения в концлагерь заставляли дорабатывать смену. После работы женщины, в сопровождении полицейских, уводились в фабричный лагерь и содержались в помещении под замком до следующей смены.

Позже, когда работницы были переведены в другой барак, им предоставлялась возможность проводить свободное время во дворе фабричного лагеря.

В воскресный день им разрешалось выходить в парк за Эльбу, но с обязательным ношением нашивки «ОСТ», лишавшей их права пользования трамваем, посещением театров и ресторанов.

Общение русских и украинцев с рабочими других национальностей (французами, итальянцами, поляками, голландцами и др.) категорически запрещалось.

Рабочим на неделю выдавалось 2,25 кг хлеба, 50 грамм прогорклого маргарина и 100 грамм порченной (тухлой) колбасы. Хлеб состоял наполовину из древесной муки, изготавливаемой из мелких липовых опилок.

По утрам отпускалась кружка черного кофе без сахара и раз в день тарелка супа, приготовленного из овощей, заправленного отрубями или крахмалом.

В результате невыносимых условий среди русских и украинских рабочих летом 1942 года на фабрике вспыхнула забастовка. Рабочие требовали минимальных улучшений, в частности выдачи горячей пищи два раза

в день. Забастовка немедленно была подавлена гестапо массовыми репрессиями и избиениями рабочих.

Женщины, чтобы избавиться от каторжного труда в Германии, делали матерями и таким путем получали отпуска на родину. Однако, когда это приняло массовое явление, беременных женщин немцы начали направлять в Польшу в больничные лагеря. После родов матери снова посылались на работу, а дети отбирались в детские приюты.

Матери, не желавшие отдавать в приюты своих детей, направлялись к помещикам, у которых они должны работать в сельском хозяйстве и брать с собой ребенка в поле.

В больничном лагере в г[ороде] Ильво (Польша), куда была переведена МАЛЫШЕНКО в декабре 1942 года, условия жизни были исключительно тяжелые. В этом лагере находились люди с различными желудочными заболеваниями, туберкулезники, почечники и т.п., но медицинская помощь отсутствовала.

Баракы больничного лагеря приспособлены только для летнего периода, и зимой в них очень холодно, вследствие чего большинство новорожденных гибло.

Из числа находившихся в этом лагере 3000 человек, за пять месяцев пребывания в нем МАЛЫШЕНКО, умерло 2000 человек, и только около 800 человек смогли попасть на родину¹⁰⁶.

НАЧАЛЬНИК 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

СИДОРОВ

14 декабря 1943 г.
№ 9609/4.
г[ород] Харьков.

ГДА СБ України, ф.60, спр.83508, арк. 1–3. Копія. Машинопис.

№ 102

**Доповідна записка начальника УНКДБ по Сталінській
області О. Демідова першому секретарю ЦК КП(б)У
М. Хрущову про причетних до вбивства цивільного
населення поплічників нацистів у м.м. Сталіно та Артемівськ**

[грудень 1943 р.]
Совершенно секретно.

¹⁰⁶ На останній сторінці напис олівцем: «Составлено на основании спецсообщения УНКГБ по Сумской обл. от 16.11.1943 г. № 32149 (см. д. № 6). [підпис нерозбірливий]».

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

по делу зверств и массового истребления советских граждан немецкими оккупантами и их соучастниками в гг. Сталино и Артемовск

УНКГБ по Сталинской области арестована группа 18 человек участников зверств и массового истребления советских граждан в период временной оккупации г. Сталино.

В числе арестованных: КОНЧИЧ Лев Николаевич, 1912 года рождения, инженер-электрик, беспартийный, из служащих, работал старшим инспектором политического отдела гор[одской] полиции.

Провел сам и руководил оформлением, направив в СД 392 дела на 500 советских граждан, большинство которых было расстреляно. Среди расстрелянных: жена Героя Советского Союза ЖЕРДЕВА¹⁰⁷ Тамара, врач БРАНДТ, артист АФНАСЬЕВ и другие;

КОТОВ Иван Харитонович, 1921 года рождения, сын кулака, быв[ший] член ВЛКСМ, служащий, физкультурник, агент политического отдела полиции, был связан с КОНЧИЧ[ЕМ]. Выявлял скрывающихся коммунистов, а также предал молодежную подпольную организацию, из числа которых, по его материалам, были арестованы и расстреляны жители поселка Буденовка ВАНЦАЙ и САЛАМАТНИКОВ, [другие] шахтеры;

МАЦУЦКИЙ Иван Михайлович, работал шофером СД, участник кровавых расправ над советскими гражданами. Вывез на расстрел за время работы в СД до 2000 человек;

КАРПОВ Александр Алексеевич, из кулаков. Работая в СД шофером, систематически вывозил на расстрел советских граждан, в том числе детей, тяжело больных и стариков, а также трупы замученных при допросе в СД советских людей;

ЩЕРБАКОВ Юрии Юрьевич, 1918 года рождения, следователь СД. Участвовал в арестах коммунистов, партизан и еврейского населения, вел допросы и избивал арестованных. Значительная часть арестованных, на которых он вел дела, расстреляна СД;

НЕВЗОРОВ Юрий Александрович, 1911 года рождения, быв[ший] комендант военного трибунала 4-й стрелковой дивизии¹⁰⁸, член ВКП(б), политрук. В 1941 г. попал в окружение. Служил в немецких частях СС в г. Таганрог, затем кузнечом-автогенщиком в СД г. Сталино.

¹⁰⁷ Імовірно йдеться про Героя Радянського Союзу льотчика Миколу Прокоповича Жердева (1911–1942). Він народився на копальні Рутченкове, що була у межах міста Донецьк (Сталіно). Брав участь у громадянській війні в Іспанії. Звання Героя отримав у 1939 р. за бої на річці Халхін-Гол. Загинув у повітряному бою.

¹⁰⁸ Можливо йдеться про 4-у Московську стрілецьку дивізію, сформовану у жовтні 1941 р. із винищувальних батальйонів районів м. Москви. У січні 1942 р. розформована.

Имел отношение к специальной автомашине — «душегубке»¹⁰⁹, которую оборудовал и ремонтировал. Выезжал с немецкой карательной экспедицией в Лисичанск-Ямы¹¹⁰, где с оружием участвовал в [боях] против партизан.

За два года немецкой оккупации¹¹¹ в г[ороде] Сталино истреблено до 100 тысяч советских людей.

Установлена шахта 4—4 бис (Калиновка) в 2-х км от города, глубиной 360 метров, в сечении 6х7 метров, заполненная трупами расстрелянных, замученных и удушенных газами [в] специальной автомашине «душегубке», с общим количеством, ориентировочно, 25 тыс[яч] человек.

Выявлены с несколькими тысячами трупов две могилы по Макеевскому шоссе в 3-х км от города, где и в 1941, и в начале 1942 г. немецкие каратели и их соучастники производили кровавые расправы над советскими гражданами.

На территории клуба им. Ленина, в самом городе, где размещался лагерь военнопленных, вскрыто 20 могил, в которых комиссией определено 25 тысяч трупов замученных бойцов и командиров Красной армии. Обнаружены могилы в совхозе НКВД, где немецкие каратели также производили массовые расправы над советскими людьми.

Истребление советских граждан в г[ороде] Сталино, в основном, производил немецкий карательный орган СД, начальником которого был немец, оберштурмфюрер МООР, а затем КЮРТИНГ.

Арестованных советских людей подвергали зверским пыткам и истязаниям. Крики и стоны допрашиваемых [граждан] были слышны далеко на улице.

При допросах часто убивали арестованных. Расстреливая свои жертвы, [фашисты] сбрасывали в ствол шахты 4—4 бис зачастую и живых, обстреливая их сверху из автоматов.

Так был сброшен в июне месяце 1942 года живым в шахту инженер-химик, работавший на Макеевском коксохимическом заводе, физкультурник ПОЛОЖЕНЦЕВ Александр Данилович, 1915 года рождения, который пробыл в шахте сутки, благополучно выбрался, вылечился и перешел линию фронта. Сейчас служит в действующей Красной армии летчиком-штурмовиком.

Помимо пыток и убийств при допросе, расстрелов, немецкие каратели практиковали умерщвление советских людей отработанными газами от мотора, в специальной машине-«душегубке». В эту специальную автомашину с закрывающимся кузовом, грузоподъемностью в пять тонн, загонялось до 70—80 человек, обреченных на смерть советских людей, которые в пути к шахте 4—4бис удушались отработанными газами, и трупы их выбрасывались в ствол названной шахты.

В период с декабря 1941 по февраль 1942 года по приказу немецкого военного командования в городе Сталино истреблено все еврейское население города (до 15 тыс[яч] человек), включая детей и стариков.

В феврале мес[яце] 1943 г. была проведена массовая операция по аресту коммунистов и быв[ших] красных партизан, большинство которых

¹⁰⁹ Див.: Розділ 1.

¹¹⁰ Так у тексті.

¹¹¹ Тут і далі підкреслення олівцем.

расстреляны, а часть содержалась в лагерях, впоследствии угнана при отступлении, в немецкий тыл.

В лагере военнопленных от голода, непосильного труда и издевательского отношения умирали тысячи бойцов и командиров Красной армии. Установлены факты, когда больных заживо хоронили с трупами замученных.

В госпитале от побоев и голода умерли украинский поэт КАЧУРА, попавший в плен [к] немцам, врач МЕТАМИДЗЕ, получивший 720 ударов палкой и др[угие].

По лагерю военнопленных арестован сообщник немецких оккупантов, главный врач¹¹² ДИКУСАР Николай Матвеевич, из кулаков, по профессии инженер-строитель. В 1941 г., будучи командиром саперной роты, сдался в плен немцам.

По городу Артемовску.

Арестовано 9 человек участников зверского массового истребления советских граждан. В числе арестованных: ВАСИЛЬЕВ Семен Степанович, 59 лет, беспартийный, фотограф, работал начальником городской полиции. В 1918 г., в период оккупации немцами Украины, ВАСИЛЬЕВ также являлся немецким ставленником и был начальником полиции.

Организовал полицию со штатом в 400 человек и «дружину мира и порядка» с задачей вылавливания партизан и партийно-советского актива.

Являлся организатором в [городе] Артемовске «комитета русской освободительной армии», в задачу которого входило формирование частей указанной армии и добровольческих легионов;

БАНДУРКО Леонтий Дмитриевич, 55 лет, беспартийный, в прошлом работник «Трансторгпита». Тайный платный агент. Был на связи у ВАСИЛЬЕВА, выдал ряд коммунистов и лиц еврейской национальности;

МОСКАЛЕНКО Яков Трофимович, 50 лет, из кулаков, полицейский — участник расстрела 17 партизан, в том числе известного руководителя партизанского отряда ЧАПЛИНА, бывшего директора кирпичного завода, коммуниста, орденносца, быв[шего] красного партизана, за которого немцы выдали предателям 25 тыс[яч] руб[лей] награды.

Захватив город 31 октября 1941 года, население подвергалось ограблению немецкими солдатами. В первых числах ноября 1941 года немецкий военный комендант издал грабительский приказ о сдаче населением ручных и карманных часов. Грабежи и насилие продолжались вплоть до бегства немцев из Донбасса.

В начале января 1943 года, якобы за поджог театра, были арестованы и повешены на площади города 10 человек старых кадровых рабочих, членов партии, в том числе МАЛЬЧЕНКО, 57 лет, механик электростанции [и] НАЗАРЕНКО И.Д., 55 лет, машинист и другие. До повешения эти жертвы подвергались пыткам и истязаниям, выкалывали глаза, отрезали носы и пр[очее].

7 января 1942 г. был объявлен приказ городского головы ГЛАВНЯ о сборе всего поголовно еврейского населения в ж[елезно]д[орожном] парке. Этим же приказом было предложено взять с собой продукты питания и вещей до 8 кг на семью. Квартиры закрыть.

Все еврейское население вышло на улицу, откуда заранее организованными отрядами полиции сгоняли их в сад «железнодорожник». На

¹¹² Таку тексті. Можлива помилка, оскільки М. Дікусар за фахом інженер-будівельник.

слідуючий день все єврейські сім'ї, після избиений и издевательств, були загнані в камеру алебастрового заводу, де и расстреляны, а вход в камеру замурован¹¹³.

Расстрелы и расправы над советскими гражданами в г[ороде] Артемовске производили немецкие карательные органы ГФП во главе с капитаном ЦЕЛЕНИ, полевая жандармерия во главе с лейтенантом КЮРШНЕР, гражданская жандармерия во главе с оберлейтенантом ЛИБЕ и «СД», дислоцируемое впоследствии в городе Горловке.

Активное участие было со стороны полиции, организатором которой являлся ВАСИЛЬЕВ и другие изменники родины.

Копии отдельных протоколов допроса арестованных нами участников зверств и массового истребления советских граждан, а также свидетелей, прилагаю¹¹⁴.

НАЧАЛЬНИК УНКГБ ПО СТАЛИНСКОЙ ОБЛ[АСТИ],
ПОЛКОВНИК ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ДЕМИДОВ¹¹⁵

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3839, арк.73–77. Копія. Машинопис.

№ 103

**Доповідна записка виконуючого обов'язки начальника
4 відділу УНКДБ по Сталінській області Антішина про межі
компетенції окупаційної адміністрації, розвідувальних та
контррозвідувальних органів, що діяли у м. Сталіно під час
нацистської окупації**

[не пізніше 4 січня 1944 р.]

Совершенно секретно

4-Й ОТДЕЛ УНКГБ ПО СТАЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

проект [подпись] 04.01.1944 г.

¹¹³ На Нюрнберзькому процесі звинувач від СРСР Л. Н. Смірнов оголосив результати судово-медичної експертизи вбивства, скоєного нацистами на алебастрових кар'єрах в Артемовську. Див.: Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах.— М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1958.— Т. III. Военные преступления и преступления против человечности.— С. 288.

¹¹⁴ Не публікуються.

¹¹⁵ Демидов Олексій Петрович (1898–1960) — у липні 1938 — грудні 1939 рр. — начальник Артемівського міськвідділу НКВС; у грудні 1939 — квітні 1941 рр., серпні 1941 — травні 1943 рр. — начальник УНКВС по Карагандинській обл., у вересні 1943 — лютому 1951 рр. — начальник УНКДБ–УМДБ по Сталінській обл., у лютому 1951 — березні 1953 рр. — начальник УМДБ по Харківській обл.

«О существовавших разведывательных и контрразведывательных органах в период немецкой оккупации города Сталино.
(октябрь 1941 г.— сентябрь 1943 г.)»

В период немецкой оккупации город Сталино являлся центральным городом так называемого «ОКРУГА ДОНБАССА», объединявшего временно оккупированную территорию Сталинской и Ворошиловградской областей и Таганрогский район Ростовской области.

В состав «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» входили «Округа» — Горловский, Славянский, Д-Амвросиевский и др[угих], объединявших по несколько районов.

Судя по территории, которая входила в «ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ОКРУГ ДОНБАССА», следует полагать, что он формировался не столько по промышленно-экономическим и другим административным признакам в прошлом, сколько соответственно с территориальной дислокацией армейской группировки немцев, с таким расчетом, чтобы полнота власти военного командования практически находила свое повсеместное влияние в зоне действий арм[ейской] группировки.

Так, территория «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» помимо Сталинской и Ворошиловградской областей объединяла территорию Таганрогского района Ростовской области, т.е. полностью ту часть временно оккупированной немцами территории, на которой в свое время дислоцировалась бывшая армейская группировка фон КЛЕЙСТА.

Соответственно административному делению оккупированной территории, немцы дислоцировали и свои разведывательные и контрразведывательные органы.

Агентурно-следственными и официальными данными установлено, что на территории «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» в г[ороде] Сталино существовали следующие разведывательные и контрразведывательные органы оккупантов:

1. Тайная полевая полиция (ГЕЙМ ФЕЛЬД ПОЛИЦАЙ «ГФП»);
2. Охранная служба (СИХЕРЕЙТ ДИНСТ «СД») (служба безопасности);
3. Вспомогательная полиция (украинская) (ГИЛЬФС ПОЛИЦАЙ);
4. Вспомогательная уголовная служба при «СД» (руководил 5-й отдел «СД») (ГИЛЬФКРИМИНАЛЬ ДИНСТ — «ГКД»);
5. Порядковая служба (ОРДНУНГ ДИНСТ — «ШУТЦПОЛИЦИЯ»);
6. Полевая жандармерия (ФЕЛЬД ЖАНДАРМЕРИЯ);
7. Главная полевая комендатура (ОБЕР ФЕЛЬД КОМЕНДАТУРА);
8. Военная комендатура (ШТАНДОРТКОМЕНДАТУРА).

Кроме названных разведывательных и контрразведывательных органов оккупантов, на территории города Сталино дислоцировались:

1. Управление сель[ско]хоз[яйственной] полиции
2. Управление железнодорожной полиции
3. Управление лагерной полиции
4. Концлагеря и тюрьмы.

Теми же данными установлено, что во главе всех разведывательных, контрразведывательных и карательных органов немцев по «ГЕНЕРАЛЬНОМУ ОКРУГУ ДОНБАССА» — была ТАЙНАЯ ПОЛЕВАЯ ПОЛИЦИЯ — «ГФП» (ГЕЙМ ФЕЛЬД ПОЛИЦАЙ).

1. ТАЙНАЯ ПОЛЕВАЯ ПОЛИЦИЯ — «ГФП» (ГЕЙМ ФЕЛЬД ПОЛИЦАЙ).

«ГФП» размещалась в городе Сталино по Почтовой улице в доме № 7. Тюрьма «ГФП» находилась по 3 Линии дом № 8 и внутренняя в самом здании «ГФП».

В функции «ГФП» входило:

- а) Борьба с партизанами.
- б) Борьба с агентурой органов НКВД, НКГБ и Советским подпольем.
- в) Провокации — создание лжепартизанских отрядов и групп с целью массового истребления коммунистов, комсомольцев и советских активистов.
- г) Практическая работа по подбору и вербовке, подготовке и переброске на советскую сторону шпионов и диверсантов.
- д) Выявление, изъятие и физическое уничтожение офицеров Красной армии и вообще военнопленных, сохранивших верность Родине.
- е) Осуществление через агентурную сеть шпионажа среди местного населения и в административно-хозяйственных и разведорганах на территории «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» (от рядового обывателя города до бургомистра и начальника полиции включительно).
- ж) Контроль и политическая проверка офицерского и рядового состава немецкой армии (вплоть до высшего командующего состава) — и национальных легионов, формируемых оккупантами на временно оккупированной территории.
- з) Руководство или влияние (прямое и косвенное) над всеми разведывательными и контрразведывательными органами оккупантов, на территории «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА».

Аппарат «ГФП» состоял примерно из 200–250 человек. Структурное строение «ГФП» было примерно следующее:

1. Оперативная группа.
2. Следственная группа.
3. Русская группа (Филлерская группа) 50–60 человек.
4. Отдел местного шпионажа среди гражданского населения (10 человек).
5. Отдел военного шпионажа (среди военнослужащих немецкой армии и национальных легионов) 15–20 человек.
6. Тюремный отдел.
7. Комендантская группа.
8. Административно-хозяйственный отдел.

В своих методах работы «ГФП» применяло разветвленную сеть агентов-информаторов, вербуемых среди местного населения и военнослужащих (немецкой армии и легионов), и располагало услугами так называемой

«Русской группы» — филлеров агентов-provokаторов, входившей в состав «ГФП» в количестве 50–60 человек.

Этот состав «Русской группы», помимо рейдовой службы и филежа, использовался «ГФП» на подсадах в лагерях военнопленных, среди личного состава национальных легионов (главным образом среди личного состава «РОА», «УДА» и казачьих легионов) для выявления и изъятия антигермански настроенных лиц.

В отношении средств финансирования разведывательно-агентурной работы «ГФП» располагало широкими возможностями.

На территории «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» в своей работе «ГФП» никому не подчинялось и ни от кого не было зависимо.

Следствие по арестованным велось упрощенным и ускоренным методом, без всяких свидетельских показаний и прокурорского надзора, с применением жесточайших пыток. Суда не существовало. Приговор утверждался обычно начальником «ГФП». Мера наказания была одна — смерть через повешение или расстрел. Приговоры приводились в исполнение в течение 24 часов, специальными конвойными командами. Из-под ареста в «ГФП» освобождалось незначительное количество лиц и в своем большинстве завербованных при освобождении.

В непосредственном подчинении «ГФП» находилась «ПОЛЕВАЯ ЖАНДАРМЕРИЯ» (ФЕЛЬД ЖАНДАРМЕРИЯ).

В своей работе «ГФП» имело тесный контакт и поддерживало связь с «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРОЙ», «ОХРАННОЙ СЛУЖБОЙ» — «СД» и подчиненными последней органами полиции, лагерной и железнодорожной полицией и районными комендатурами.

Все эти органы оккупантов, не входя непосредственно в состав «ГФП», обычно безоговорочно выполняли все требования и предложения «ГФП».

В «ГФП» основной штат работников состоял из немецких офицеров, половина которых свободно владели русским или украинским языками. В качестве переводчиков привлекались немцы-колонисты. Младший обслуживающий персонал, как-то уборщицы, в количестве 8–10 человек были из числа местного населения. Начальником «ГФП» был немецкий офицер в чине полковника (фамилия не уточненная).

Заместителем начальника «ГФП» был немец в чине майора — КОМИСАР. Он работал в «ГФП» в период декабрь 1941 г. — май 1942 г. По имеющимся данным КОМИСАР — б[ывший] немецкий офицер, бывший участник империалистической войны, в возрасте 45–50 лет, высокого роста, волос темный, стриженный, со значительной сединой. Хорошо владеет русским языком (без акцента). Зимой он обычно любил носить длинную шубу из овчины белого цвета. КОМИСАР часто посещал начальника городской полиции ШИЛЬНИКОВА Ф.К.

По данным агента «С» на службе в «Русской группе» ГФП (Филлеровской) состояли:

ТЕПЛИНСКАЯ Юлия Романовна, в возрасте 22–23 лет. Уроженка г[орода] Ворошиловграда, из семьи служащего (отец ее ТЕПЛИНСКИЙ Роман б[ывший] бухгалтер в городе Ворошиловграде), бывшая студентка одного из техникумов в г[ороде] Новочеркасске.

Использовалась ТЕПЛИНСКАЯ «ГФП» на подсадах в камерах и в лагерях «Украинских добровольцев», а также среди казачьих воинских формирований в районе Авдеевки, в Ворошиловграде, где осталась ее мать и сестра.

После занятия г. Ворошиловграда немцами «Т» работала в 1942 году вначале в комендатуре, а затем в «ГФП», откуда в 1943 г. прибыла в город Сталино вместе с работниками «ГФП». В «ГФП» города Сталино она работала до февраля — марта 1943 года, а затем была переведена в Центральный паспортный отдел городской управы. (1 линия дом 45), проживала на Новом поселке за 1-ми ставками по направлению к Смолынке, недалеко от дома, где помещалось казино немецкой летной части.

На службе в паспортном отделе «Т» была в связях со счетоводом этого отдела ПРОНИЧКИНОЙ Татьяной Захаровной, проживавшей на Донской стороне. Работая на официальной работе в паспортном отделе, ТЕПЛИНСКАЯ продолжала свою работу как секретный работник «ГФП» и систематически вызывалась туда к какому-то гауптману, один-два раза в неделю. Помимо этого «Т» поддерживала тесное знакомство с работником «Русской группы» «ГФП», неким ЛОЗОВЫМ.

Приметы ТЕПЛИНСКОЙ: высокого роста, блондинка, лицо круглое, полное, черты лица крупные, фигура полная, волосы подстриженные.

ЛОЗОВОЙ — (имя отчество не установлено, хорошо его знает ПРОНИЧКИНА Татьяна Захаровна). ЛОЗОВОЙ — работник «Русской группы» (филерской [группы] ГФП). Работал в «ГФП» с мая 1942 года до дня отступления немцев из города Сталино. В прошлом ЛОЗОВОЙ работал где-то в Новочеркасске или Ростове.

Приметы ЛОЗОВОГО: возраст 35–40 лет, среднего роста, брюнет, бритый, волос коротко подстрижен, хорошего телосложения, лицо круглое, походка быстрая, спортивная, по внешнему виду похож на инструктора физкультуры или спортсмена.

ЛОЗОВОЙ в беседе с агентом «СЕВЕРОВЫМ» рассказал последнему, что он лично вместе с еще каким-то работником «ГФП» в июле или августе месяце 1943 г. в городе Сталино между 7 и 9 линией задержал командира партизанского отряда ШВЕДОВА и затем принимал участие в аресте других лиц из этого отряда в количестве 10–12 человек, причем последующие аресты, как говорил ЛОЗОВОЙ, были произведены в связи с показаниями ШВЕДОВА и какого-то его (ШВЕДОВА) приятеля на допросах в «ГФП».

СЕВАСТЬЯНОВ (имя и отчество не установлено) также работник «Русской группы ГФП» проживал в здании «ГФП» вместе с женой и сыном (возраст сына 20–22 г.). В прошлом СЕВАСТЬЯНОВ офицер деникинской или врангелевской армии, при бегстве белых остался в городе Новороссийске, где продолжительное время скрывался. В предвоенный период времени работал в Северокавказском крае учителем и бухгалтером. В момент занятия немцами Ростовской области жил в станице Белая Калитва. Со второй половины 1942 года «С» был начальником Белокалитвенской полиции. В город Сталино прибыл в декабре 1942 г. в связи с эвакуацией — как работник «ГФП».

Приметы СЕВАСТЬЯНОВА: возраст около 50 лет, высокий, худощавый, волос полуседой, внешне похож на служителя религиозного культа, разговор вкрадчивый, подчеркнуто интеллигентный.

В «Русской группе» «ГФП» работал и сын СЕВАСТЬЯНОВА (по фамилии СЕВАСТЬЯНОВ), который использовался на подсадах в лагерях военнопленных.

Его приметы: шатен, круглолицый. Лицо женственное, черты лица мелкие.

2. ОХРАННАЯ СЛУЖБА (СИХЕРКИТДИНСТ — «СД»)

«СД» размещалось в г[ороде] Сталино до ноября 1942 г. в гостинице «Донбасс», а затем по Школьному проспекту в бывшем доме профессуры. Тюрьма «СД» находилась по 7-й линии в доме № 151 и в подвальном помещении дома № 42 по 1-й линии.

В функции «СД» на территории «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» входило:

а) проведение персональных и массовых репрессий по отношению к коммунистам, комсомольцам, бывшему советскому активу, лицам, занимавшим ответственные посты при советской власти, в частности по отношению к работникам НКГБ—НКВД, прокуратуры, суда, областных, городских, районных и сельских советов, а также лиц враждебно или оппозиционно настроенных по отношению к оккупационным немецким властям;

б) проведение и осуществление массового террора по отношению к лицам еврейской национальности;

в) разбор преступлений (крупных или серьезных) уголовного порядка, совершаемых гражданскими лицами (грабежи, крупные растраты, мошенничество, крупные должностные преступления) — компрометирующих установленных немцами «порядки» и т.д.;

г) организация, а впоследствии контроль и руководство деятельностью так называемой «Вспомогательной полиции» (украинской) (Гильфо полицаи) при помощи которой частично проводились вышеупомянутые репрессивные мероприятия и силами которой проводились такие «массовые кампании», как реквизиция имущества эвакуированных советских граждан, принудительное изъятие у населения продуктов питания и промтоваров, принудительные посылки на работу (трудоспособность, гужовинность) и прочее;

д) в отдельных случаях «СД» проводило расследование дел, связанных с действием советских разведчиков, парашютистов и партизан. Дела по этой категории лиц немедленно передавались в «ГФП».

Структурное строение «СД» было примерно следующее:

1. Пять отделов, имеющих порядковые номера («от № 1 до № 5-Д»).

2. Тюремный отдел.

3. Отдел по лагерям.

Из всех номерных отделов «СД» известны функции отдела «5-Д», который непосредственно руководил работой «ВСПОМОГАТЕЛЬНОЙ

ПОЛИЦИИ», позже реорганизованной в «ШУТЦПОЛИЦИЮ» «ГКД» (их функции смотри ниже).

Как правило, все работники «СД», около 200 человек, были офицеры и военнослужащие немецкой армии и немецко-подданные.

Среди оперативного состава «СД» работало много немцев-колонистов. Эти лица, занимая должность переводчиков, по существу были оперативными работниками, от которых зачастую во многом зависел исход того или иного дела, так как обычно немцы-офицеры, следователи «СД» (в противоположность работникам «ГФП») — как правило не знали русского языка.

Следствие и решения по отдельным делам, разбираемым в «СД», проводились при закрытых дверях, на следствии применялись пытки. Мера наказания определялась следователем и утверждалась начальником «СД».

В некоторых случаях отдельные дела направлялись на утверждение «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» (об этих делах будет указано ниже), но обычно дела рассматривались непосредственно в «СД» как окончательной инстанцией.

Два других отдела «СД» тюремный и лагерный насчитывали аппарата — первый около 80 человек и второй около 200 человек.

В ведении «СД» было два концентрационных лагеря (смотри ниже), в которых содержались лица по приговорам СД, причем в числе их были лица, которых «СД» приговорило до 5 лет заключения и лица, заключенные бессрочно (до окончания войны).

Широко практиковалось водворение в лагерь лиц, по которым следствие не велось, но которых «СД» считало как политически неблагонадежных. К этой категории лиц относились бывшие члены ВКП(б), ВЛКСМ и актив советских органов. В период проведения массовых репрессий по отношению к бывшим коммунистам и советскому активу январь — февраль 1943 г. в лагере «СД», находившемся в хуторе Заруба, содержалось до 5–6 тысяч человек.

В «СД» основной штат работников были немцы, большинство из которых не владело русским языком, вследствие чего там работало около 25 человек переводчиков (в основном из немцев-колонистов).

Штат вспомогательных рабочих, уборщиц-официанток, состоял из местных женщин, преимущественно девушек, общее число их было около 25–30 человек.

Начальником «СД» одно время был немец КЮРРИНГ. Заместителем начальника «СД» был ГРАФ, который руководил репрессиями по отношению к бывшим членам партии, комсомольцам, советскому активу, руководил террором, применяемым «СД» к евреям.

ГРАФ — участник империалистической войны, немецкий офицер хорошо владеет украинским языком с галицким наречием, хуже говорит по-русски.

Приметы ГРАФА: возраст 50–55 лет, высокого роста полный, волос коротко стрижен под полубокс, черты лица резкие, нос крупный, мясистый.

В должности заместителя начальника «СД» ГРАФ работал весь период оккупации и жил последнее время в 1943 году на 7-й линии в одном

из новых домов, напротив кино Шевченко¹¹⁶, в сожительстве с какой-то местной гражданкой.

ОРТЫНСКИЙ — работник 5 отдела «СД» правая рука ГРАФА. Занимался почти исключительно вопросами политического порядка (разбор политических дел, организатор картотеки бывших коммунистов, комсомольцев и политнеблагонадежных лиц) впоследствии начальник 4 отделения «ГКД» при «СД».

ОРТЫНСКИЙ по национальности не то немец, не то галичанин. Возраст 30–35 лет, среднего роста, худощавый, брюнет, лицо продолговато-овальное, походка быстрая, нервно-подвижная. **ОРТЫНСКИЙ** работал в «СД» с января 1942 года до дня эвакуации.

ЗИБЕРТ — немецкий офицер. Примерно с октября 1942 года по день эвакуации был начальником 5-го отдела, ведавшего вопросами репрессий на местах, как политического, так и уголовного порядка. («ГКД» подчинялось 5-му отделу «СД»).

ЭНГЛЕРТ — немецкий офицер, работник одного из отделов «СД» (по неточным данным начальник спецотдела). Одно время по чину был на одних правах с ГРАФОМ, в период, когда он руководил массовыми репрессиями по линии «СД» в районах Донбасса. В период август–сентябрь 1942 г. **ЭНГЛЕРТ** получил повышение в чине и был, якобы, одно время начальником «СД».

МЮЛЛЕР — немецкий офицер в чине лейтенанта или обер-лейтенанта, один из следователей «СД», работавший под начальством **ЭНГЛЕРТА**.

3. ВСПОМОГАТЕЛЬНАЯ ПОЛИЦИЯ (Украинская) (ГИЛЬБФС ПОЛИЦАЙ)

«Вспомогательная полиция» (или как ее называли «Украинская полиция») была организована оккупантами вскоре после занятия города Сталино, размещалась по 1 линии в доме № 6. Арестованные этой полицией содержались в тюрьме — 3 линия дом № 18.

«Вспомогательная полиция» сначала организации входила в состав Городской управы с подчинением бургомистру города, но это было формально, а по сути дела руководство работой ее осуществлялось органами «СД».

Одновременно с организацией управления «Вспомогательной полиции» в городе Сталино, на территории города и его районов были организованы участки полиции. Участки полиции организовывались по принципу административно-территориального деления города до прихода оккупантов.

В октябре месяце 1942 г. «Вспомогательная полиция» была реорганизована в «ШУТЦПОЛИЦИЮ» (ОРДНУНГ ДИНСТ).

Всего в среднем по [городу]Сталино было 9 участков полиции.

Задачи «Вспомогательной полиции» (Украинской) были примерно следующие:

¹¹⁶ Йдеться про кінотеатр ім. Шевченка.

а) непосредственное получение определенных заданий от «СД» или бургомистра города, обеспечение выполнения этих задач (массовые аресты, облавы, всевозможные «прочески» и т.п.);

б) окончательное производство следствия по делам, возникающим в участках или непосредственно начатым в управлении горполиции, или передача для доследования в «СД» или «ГФП»;

в) руководство и контроль за работой участков полиции;

Соответственно изложенным задачам (далеко не полным), управление «Вспомогательной полиции» имело такую структуру:

1. Начальник управления «Вспомогательной полиции» и его заместитель — 2 человека;

2. Секретариат — 4–5 человек;

3. Политический отдел в составе 6–8 человек инспекторов, во главе отдела был старший инспектор;

4. Персональный отдел — 2 человека;

5. Оперативно-инспекторская группа — 8 человек;

6. Уголовный отдел в составе 7–10 человек инспекторов. Возглавлял отдел старший инспектор;

7. Паспортно-адресный отдел, во главе с начальником П-А отдела, штатом инспекторов 3–4 человека, паспортистов 2–3 человека, и карто-тетчиков адресного бюро 6–8 человек.

8. Канцелярия во главе с начальником канцелярии и штатом 3–4 машинистки и 1–2 делопроизводителя;

9. Бухгалтерия и кладовая в составе бухгалтера и 2-х кладовщиков;

10. Хозяйственный отдел, 6–7 человек;

11. Инспектор строевой подготовки со штатом дежурных полицейских, всего 5–8 человек;

12. Городская тюрьма со штатом надзирателей до 30 человек;

13. Лагерь принудительных работ (находившийся на Донской стороне). Штат управления лагеря состоял из начальника, его заместителя, канцелярии (5–6 человек), штата полицейских для охраны лагеря и конвоирования осужденных (находящихся в лагере) в количестве 70–80 человек.

У находившихся в городе Сталино полицейских участков «Вспомогательной полиции» в количестве в среднем 9 участков¹¹⁷, структура управления была примерно следующая:

1. Начальник участка и его заместитель — всего 2 человека.

2. Канцелярия, кладовая, бухгалтерия — 5 человек.

3. Инспектор строевой службы порядка — 1 человек.

4. Политическая группа — 3 человека.

5. Уголовная группа — 5 человек.

6. Участковые инспектора — 6 человек.

7. Паспортно-адресный стол — 5 человек.

8. Полицейский состав 60–100 человек.

Таким образом, весь штат (Вспомогательной полиции) по городу Сталино по далеко не точным данным превышал 1300 человек.

¹¹⁷ Так у тексті.

По имеющимся данным функциями основных отделов «Вспомогательной полиции» были:

политического отдела:

а) расследование дел возникающих как в участках, так и в управлении «Вспомогательной полиции» по антигерманской пропаганде, как словесной, так и распространение антифашистских листовок, антигерманской литературы, хранение радиоприемников и нелегальное пользование ими;

б) предварительное производство следствий по делам¹¹⁸: обвинение в участии в партизанской деятельности;

в) уклонение от регистрации и скрытие партийной принадлежности в отношении к коммунистам и комсомольцам;

г) обвинение в активной деятельности при Советской власти в период до начала оккупации, направленной против Германии;

д) дела о хранении оружия и боеприпасов;

е) об участии в выводе из строя промышленности в период отступления из [города] Сталино войск Красной армии;

ж) выявление скрывающихся военнопленных и служивших до плена в Красной армии;

з) расследование всех видов нарушений со стороны гражданских лиц (политического характера), направленных против распоряжений и порядка, установленного немцами на оккупированной территории.

и) взятие на учет (с соблюдением территориальности) при составлении списков всех членов ВКП(б), комсомольцев, работников НКГБ–НКВД и прокуратуры, а также лиц, состоявших в Коммунистической партии в прошлом, бывших комсомольцев, бывших работников судебных органов и органов НКГБ — НКВД;

к) производство проверки политической благонадежности отдельных лиц, работавших в различных учреждениях оккупантов;

л) проверка лиц, выезжавших по пропускам «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» на Правобережье Украины (последняя без справки полиции пропуск на выезд не давала);

м) проверка лиц, берущих патенты на занятие кустарной деятельностью или торговлей, различные мастерские, ларьки, кафе-закусочные и т.д.

Работа по пунктам «л» и «м» проводилась непосредственно в участках полиции и проверялась инспекторами политического отдела городской полиции.

Оперативно-конторский отдел.

В функции этой группы входило выполнение оперативных заданий по поручению начальника «Вспомогательной полиции», производство арестов, обысков, выезд в районы для проведения отдельных заданий по поручению начальника горполиции.

¹¹⁸ Далі перелічуються типи звинувачень, що розслідувалися співробітниками політичного відділу допоміжної поліції.

Эта работа производилась в результате разработки заявительских материалов и агентурных донесений, поступающих непосредственно в городское управление «Вспомогательной полиции».

Персональный отдел.

В функции персонального отдела «Вспомогательной полиции» входило:

- а) ведение личных дел (анкета, автобиография, табель разысканий, документы: паспорт или заменяющие его документы, военный билет, биржевая карточка) на весь личный состав «Вспомогательной полиции» как по управлению, так и по участникам;
- б) прием и увольнение работников;
- в) контроль за деятельностью инспекторского (в основном) состава, как в управлении, так и в участках;
- г) возбуждение дел (расследование и разбор) о злоупотреблениях и преступлениях полицейского и инспекторского состава.

Персональный отдел подчинялся непосредственно начальнику «Вспомогательной полиции» и работал в тесном контакте с «Политическим отделом».

В своей работе по контролю за деятельностью инспекторского состава «Персональный отдел» широко пользовался системой доносов (друг на друга).

Уголовный отдел.

В функции «Уголовного отдела» входило расследование дел — нарушений уголовного порядка возникающих как на участках, так и в управлении городской «Вспомогательной полиции» к этой категории относились:

- а) грабежи вооруженные;
- б) кражи простые и кражи со взломом (квартирные);
- в) карманные и мелкие кражи;
- г) кражи с немецких воинских частей, с автомашин и у отдельных немцев, солдат, офицеров;
- д) подпольная проституция;
- е) самогонование и торговля самогоном, спиртными напитками (подпольно);
- ж) тайный убий и кражи скота;
- з) убийства с целью ограбления, расследование случаев самоубийства;
- и) растраты и прочие должностные преступления (хищения, злоупотребления, торговля бензином, кражи горючего и т.п.);
- к) шулерство, игра в карты, драки, хулиганство, крупная спекуляция промтоварами и продуктами питания;
- л) борьба с торговлей военным обмундированием, обувью и прочими вещами.

Канцелярия.

В канцелярии была сосредоточена регистрация поступающих с участков дел, распределение их по отдельным инспекторам, печатание заключений и постановлений по расследованным делам. Регистрация и проведение всех распоряжений начальника «Вспомогательной полиции» и переписка с участками полиции, хранение и систематизация архива, общая переписка Управления «Вспомогательной полиции».

Бухгалтерия и кладовая.

Проводила всю финансовую отчетность, учитывала изъятые вещи и продовольствие, которые обычно передавались в фонд Городской управы или шли в распоряжение комендатуры «СД».

Инспектор строевой подготовки.

Медал учетом оружия и боеприпасов, находившихся в пользовании «Вспомогательной полиции». Разработка инструкций по несению караульной службы, правил обращения с арестованными и вопросами строевой подготовки личного состава «Вспомогательной полиции».

Адресно-Паспортный отдел:

В функции этого отдела входило:

- а) ведение центральной картотеки адресного бюро;
- б) вопросы переписки и выписка гражданского населения¹¹⁹;
- в) выдача временных удостоверений — паспортов, продление сроков проверочных паспортов, выдача дубликатов или временных удостоверений взамен утерянных;
- г) разрешение вопросов приписки и выписки в г. Сталино и его районах.
- д) руководство и контроль за работой адресно-паспортных отделов на участках полиции.

Участок «Вспомогательной полиции».

Функции и задачи отдельных отделов участка полиции аналогичны вышеизложенным функциям отделов Управления «Вспомогательной полиции». Различие имеет место в том, что на Участке производилось предварительное расследование по возникающим делам, которые в дальнейшем поступают для окончательного расследования в Управлении «Вспомогательной полиции».

Начальник участка отвечал за всю работу участка.

В отношении вербовки агентуры для работы в полиции, санкция бралась у начальника горполиции.

Каждый инспектор обязан был иметь у себя на связи 3–4 агента. Начальник участка лично должен вести учет агентуры по своему участку и отчитываться в этой работе перед начальником горполиции.

Краткие данные о руководящем составе «Вспомогательной полиции»

Начальником «Вспомогательной полиции» в период ноябрь–декабрь 1941 г. был МОСКАЛЕНКО, который после был назначен начальником паспортно-адресного отдела и исполнял эту должность до июня 1942 года, после чего был переведен в [город] Артемовск на должность начальника «Вспомогательной полиции».

МОСКАЛЕНКО в прошлом офицер царской армии, украинский националист по убеждениям.

Заместителем начальника управления «Вспомогательной полиции» в бытность МОСКАЛЕНКО работал БЕЛОУСОВ Иван Кондратьевич, который после смещения МОСКАЛЕНКО работал непродолжительное

¹¹⁹ Йдеться про переписку із установами для надання необхідних документів для громадян.

время начальником «Вспомогательной полиции» и был отстранен как не соответствовавший этой должности. В прошлом БЕЛОУСОВ офицер царской армии, с высшим образованием, до войны работал в Ростове юристом. В период немецкой оккупации 1942 г. города Ростова «Б» работал в качестве бургомистра, откуда эвакуировался вместе с немцами в г[ород] Днепропетровск.

С января 1942 года и по день отступления немцев из города Сталино начальником «Вспомогательной полиции» был ШИЛЬНИКОВ Федор Капитонович (после реорганизации полиции возглавлял «ГДК»).

В течение всего периода работы ШИЛЬНИКОВ, как преданный оккупантам, пользовался их доверием и был в тесной связи с заместителем начальника «СД» ГРАФОМ.

Заместителем начальника «Вспомогательной полиции» с января 1942 г. по сентябрь 1942 г. (а затем заместителем начальника «ГКД» с октября 1942 г. по июль 1943 г.) был ПЫШНЮК Михаил Саввич, 30 лет, уроженец Полтавской области, из кулаков, ярый украинский националист. До войны жил и работал в Таганроге. В июне 1943 года ПЫШНЮК был переброшен в Горловку на должность начальника «ГКД».

Старшим инспектором политотдела полиции в период январь — апрель 1942 г. был НАУМОВ, в возрасте 50—55 лет, который затем был назначен начальником 9-го участка «Вспомогательной полиции» на Рутченково, где работал до октября 1942 г. До войны НАУМОВ работал в коллегии защитников или в прокуратуре города Сталино. Одно время в 1942 г. старшим инструктором Политотдела работал КОНЧИЧ (ныне арестован УНКГБ).

Старшим инспектором уголовного отдела (а после реорганизации в «ГКД» начальником 3-го отделения) работал ЗЛАТОУСТОВ, переброшенный в июне месяце 1943 г. в город Горловку на должность зам[естителя] нач[альника] «ГКД». ЗЛАТОУСТОВ был в тесных связях с ПЫШНЮКОМ, по личным убеждениям ярый украинский националист, ЗЛАТОУСТОВ у оккупантов пользовался доверием и особо у заместителя начальника «СД» ГРАФА.

Начальником канцелярии управления «Вспомогательной полиции» (а позже в «ГКД» референтом персонального отдела) работал ФЕДОНОВИЧ.

ФЕДОНОВИЧ до войны продолжительное время работал в качестве юрисконсультанта на заводе им. 15-летия ВЛКСМ Донбасса в г[ороде] Сталино.

Начальником 1 участка полиции в период январь — сентябрь 1942 г. работал БАБЕНКО Илья Христофорович. После реорганизации «Вспомогательной полиции» в «ШУТЦПОЛИЦИЮ», БАБЕНКО был назначен украинским комендантом, «ШУТЦПОЛИЦИИ» г[орода] Сталино (заместитель начальника «ШУТЦПОЛИЦИИ»).

До начала войны БАБЕНКО работал в главной конторе завода им. Сталина в г[ороде] Сталино и последнее время в тресте «Донбасуголь» в отделе снабжения.

Начальником 3-го участка «Вспомогательной полиции» был НЕУДАЧИН Евгений Яковлевич, до марта 1943 г. был украинским комендантом «ШУТЦПОЛИЦИИ», после чего был переведен бургомистром Ларинского района.

Начальником 5-го участка работал КОРНИЕНКО Иван Яковлевич, в период октябрь 1942 г.— сентябрь 1943 г. был украинским комендантом «ШУТЦПОЛИЦИИ». КОРНИЕНКО в Красной армии служил старшим лейтенантом, откуда дезертировал и перешел на службу к немцам (о чем он рассказывал работникам полиции). В Сталино проживал на Нестеровке по Пионерской улице. Женат был на немке.

КОТОВ работал в ноябре — декабре 1941 г. в 8-м участке полиции, а затем инспектором политотдела на 18-м участке. С марта по сентябрь 1943 г. работал старшим референтом «ГКД» при 5-м участке «ШУТЦПОЛИЦИИ».

ЩЕРБАКОВ Александр работал референтом группы «ГКД» при 5-м участке. В феврале 1943 г. выезжал в Николаев (возил какой-то пакет зам[естителя] начальника «СД» ГРАФА), откуда возвратился снова в Сталино и продолжал работать в «ГКД».

Его брат, ЩЕРБАКОВ Юрий, работал референтом «ГКД» (в настоящее время арестован УНКГБ). Оба брата ЩЕРБАКОВЫ летом 1942 года держали слесарную мастерскую на территории базара гор. Сталино.

КОНОНОВ Павел Григорьевич работал шофером начальника 5-го участка и о себе рассказывал, что он, находясь на службе в Красной армии, был шофером какого-то майора или полковника, которого он после отступления из Западной Белоруссии убил (по другим рассказам выбросил с машины, когда тот был ранен) и перешел на сторону немцев. КОНОНОВ жил на 6-й Александровке, а затем на 4-й Ларинке в собственном доме.

ЕВТЮШИН Матвей Матвеевич работал начальником 5-го участка «Вспомогательной полиции» и с октября месяца до марта 1943 г. украинским комендантом «ШУТЦПОЛИЦИИ» этого же участка. В период апрель — июнь 1943 г. ЕВТЮШИН числился за «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРОЙ» (в связи с выяснением каких-то личных вопросов, связанных с эвакуацией из г Сталино в феврале 1943 г.).

ЕВТЮШИН был личным другом бургомистра РЕЙХМАНА и состоял в связях с зам[естителем] начальника «СД» ГРАФОМ.

ГАРТМАН Андрей Андреевич до мая 1943 г. работал начальником 11-го участка «Вспомогательной полиции», а затем был переведен на должность зам[естителя] нач[альника] центрального паспортного адресного отдела городской управы, и на этой должности был до дня отступления немцев. Проживал на 8-й линии дом 38.

ГАРТМАН по национальности немец, колонист, и кроме официальной службы в полиции был в тесной связи с «СД», «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРОЙ» и «ГФП». Имел собственный мотоцикл, с разрешения генерала КЕТТЕЛЯ, и личное оружие. ГАРТМАН состоял в тесной связи с бургомистром города и начальником Главного управления горуправы ВИББЕ Абрамом Яковлевичем (оба немцы-колонисты).

Есть основания полагать, что ГАРТМАН использовался «ГФП» как резидент.

В октябре месяце 1942 г. «Управление Вспомогательной полиции» гор. Сталино было реорганизовано в «ГКД» и «ШУТЦПОЛИЦИЮ».

4. Вспомогательная уголовная служба при «СД» (ГИЛЬФ КРИМИНАЛЬ ДИНСТ «ГКД»).

«Вспомогательная уголовная служба» или «ГКД» была организована оккупантами в сентябре месяце 1942 г. (работу начала в октябре), в результате реорганизации «Вспомогательной полиции» (украинской) в «ШУТЦПОЛИЦИЮ».

Выделенные при реорганизации «ШУТЦПОЛИЦИИ» отделы бывшие [в] «Вспомогательной полиции» — уголовный и политический — были реорганизованы в «ГКД».

В здании бывшей «Вспомогательной полиции» (1-я линия дом 6) был размещен так называемый «ШТАБ ГКД», арестованные содержались в тюрьмах «СД»

Структура «ГКД»:

1-й отдел — Админуправленческий, со штатом 13—14 человек;

2-й отдел — Админхозотдел, со штатом 20—22 человека;

3-й отдел — Уголовный отдел, со штатом 8 человек референтов.

Кроме этого количества, в составе 3-го отдела «ГКД» были 7—8 человек, референтов, работавших при участках «ШУТЦПОЛИЦИИ» от «ГКД» группами по 4—5 человек на участке, и подчинялись начальнику «ГКД».

Всего в 3-м отделе было около 60 человек. Эти три отдела, по сути, составляли «Штаб ГКД» начальник которого подчинялся начальнику отдела 5-Д при «СД».

Но эта структура являлась ширмой (для окружения) с целью скрывания сущности и глубиной агентурной работы проводимой «ГКД».

В состав «ГКД» входило еще два отдела:

4-й отдел (политический отдел) со штатом 8—10 человек;

5-й отдел (отдел особых поручений) с составом работников 8—10 человек.

Оба эти отдела размещались в здании «СД» и подчинялись непосредственно начальнику 5-го отдела «СД» (отдел 5-Д) немецкому офицеру ЗИБЕРТУ.

4-й отдел (политический) возглавлял штатный работник «СД» (немецкий офицер по неточным данным некто ОРДЫНСКИЙ, особо доверенное лицо зам[естителя] нач[альника] «СД» ГРАФА).

В функции 4-го отдела входило (примерно) расследование дел, производство дознаний, ведение учета и картотеки на коммунистов, комсомольцев и других лиц, которых оккупанты считали политически неблагонадежными.

В частности в период январь — февраль 1943 года «СД» через 4-й отдел «ГКД» проводило всю подготовительную работу по массовым репрессиям

(заключение в концлагеря) «политически неблагонадежных». Во время этой операции было арестовано и заключено в концлагерь около 5–6 тысяч сограждан.

5-й отдел «ГКД» (или отдел особых поручений) проводил работу по спецзаданиям начальника 5-го отдела «СД», и, до некоторой степени, был отделом, контролирующим работу всего «ГКД» и действия его личного состава.

Таким образом, «ГКД», в целом, являлось подотделом 5-го отдела «СД».

Работники «ГКД», как правило, носили штатскую форму, имели личное оружие, которое обязаны были носить под одеждой. Материально они обеспечивались на правах сотрудников «СД».

Весь состав «ГКД» состоял примерно из 110–120 человек.

После реорганизации «Вспомогательной полиции» в «ШУТЦПОЛИЦИЮ» бывшие на участках начальники были переименованы в украинских комендантов участков «ШУТЦПОЛИЦИИ». Это были своего рода адъютанты немецких шефов, полицейских офицеров, принявших на себя руководство «ШУТЦПОЛИЦИЕЙ».

В управлении городской «ШУТЦПОЛИЦИИ» работали, в основном, немцы. Начальником «ШУТЦПОЛИЦИИ» был майор ЛЮБКЕ и майор КУЛИК. Руководство строевой подготовкой и организацией школ для обучения полицейского состава производил гауптман БРАНДТ, украинским комендантом «ШУТЦПОЛИЦИИ» был БАБЕНКО Илья Христофорович.

5. Порядковая служба (ОРДУНГ ДИНСТ — «ШУТЦПОЛИЦИЯ»).

«ШУТЦПОЛИЦИЯ», как самостоятельный орган, начала существовать с 2 октября 1942 г. когда произошло полное распределение «ШУТЦПОЛИЦИИ» в «ГКД» (организованных из «Вспомогательной полиции»). Размещалась в г. Сталино по 1 линии в смежном доме с гостиницей «Донбасс».

Но еще задолго до разделения, примерно май — июнь 1942 года, непосредственное руководство тогда существовавшей «Вспомогательной полицией» приняли немцы. В управлении «Вспомогательной полиции» стал как шеф немецкий офицер, майор ЛЮБКЕ, и с ним штат 10–12 человек немецких офицеров.

На каждый участок был назначен немецкий шеф-мастер «ШУТЦПОЛИЦИИ» в чине полицейского офицера и по 2–3 человека немецких полицейских чинов.

«Вспомогательная полиция» (до октября 1942 года, в связи с реорганизацией [стала называться] «Порядковая служба» — «ШУТЦПОЛИЦИЯ») имела в зоне города Сталино в среднем 9 участков полиции дислоцировавшихся:

1-й участок — гор[од] Сталино 3-я линия д. 18;

2-й участок — гор[од] Сталино — Калиновка;

3-й участок — гор[од] Сталино — Студгородок (колхозный базар);

4-й участок — гор[од] Сталино — Калиновка (в апреле 1942 г. слился с 2-м участком);

5-й участок — гор[од] Сталино — Ларинка [и] Рутченковская улица;

6-й участок — гор[од] Сталино — Завод им. 15-летия ВЛКСМ Донбасса 9 (в апреле 1942 г. слился с 5 участком);

7-й участок — гор[од] Сталино — Путиловка;

8-й участок — гор[од] Сталино — Смолянка;

9-й участок — гор[од] Сталино — Рутченковка;

10-й участок — гор[од] Сталино — Буденовка;

11-й участок — гор[од] Сталино — на Петровке.

Состав управления «ШУТЦПОЛИЦИИ» был примерно 40–60 человек. В основном, немецких полицейских чинов и офицеров. Русских работало не более 6–8 человек. Для видимости была сохранена должность украинского коменданта «ШУТЦПОЛИЦИИ».

Должность украинского коменданта «ШУТЦПОЛИЦИИ» была введена и на участках «ШУТЦПОЛИЦИИ», но фактически всем руководили немцы.

В октябре месяце 1942 года была проведена полная перестройка работы «ШУТЦПОЛИЦИИ». Были введены чины и персональные звания, личный состав «ШУТЦПОЛИЦИИ» был приведен к присяге. Были введены строевое и теоретическое обучение полицейских по особым программам под руководством офицеров-немцев.

Функции «ШУТЦПОЛИЦИИ» нам известны следующие:

- а) поддержание внешнего порядка на территории города;
- б) регулировка уличного движения;
- в) несение караульной службы на местах и у отдельных зданий;
- г) наблюдение (зрительное) за населением и обозами;
- д) принудительное изъятие скота, мобилизация населения на трудовую и гужевую повинности;
- е) конвоирование и охрана лиц, направляемых принудительно в Германию. Охрана лагерей принуд[ительных] работ, охрана тюрьмы и прочее;
- ж) подготовка новых кадров «ШУТЦПОЛИЦИИ» из местного населения.

Начальник «ШУТЦПОЛИЦИИ» находился в непосредственном подчинении коменданта города («ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ»).

6. Полевая жандармерия (ФЕЛЬДЖАНДАРМЕРИЯ).

Размещалась в г[ороде] Сталино в двух адресах: по 10-й линии в доме СШ¹²⁰ и по 1-й линии против почты (ход с переулка между 1-й и 7-й линиями). Последний (участок) с мая 1943 года разместился по 1-й линии между зданием Главпочтамта и Школьным проспектом, в стороне нечетных номеров домов (дом одноэтажный).

О функциях «Полевой жандармерии» располагаем данными (далеко неполными) следующего содержания:

¹²⁰ Так у текстi. Можливо, «Средняя Школа».

а) несение контрольно-патрульной службы на улицах г[орода] Сталино и выездных пунктах (дорогах). Проверка транспорта, в основном автомашин;

б) проверка отдельных квартир, районов и улиц города с целью выявления немецких солдат и офицеров, дезертировавших с фронта и скрывающихся в тылу;

в) розыски и поиски дезертиров добровольческих легионов и дезертиров из числа лиц, поступивших добровольно на службу в немецкую армию;

г) охрана телефонно-телеграфной линии;

д) поддержание внешнего порядка среди военнослужащих немецкой армии.

Все лица личного состава «Полевой жандармерии» как в городе, так и в районах, имели право на задержание с последующей проверкой [документов], как у гражданских лиц, так и у всех военнослужащих немецкой армии.

При районных комендатурах вне города Сталино полевая жандармерия являлась основной военной силой и оперативным резервом, находившимся в распоряжении коменданта района.

Состав жандармерии в городе Сталино состоял примерно из 150 человек, из числа которых около 100 человек работало по несению контрольно-патрульной службы. На контрольно-проверочной работе было человек 20, около 10 человек работало в группе предварительного следствия (задержанных лиц).

7. Главная полевая комендатура (ОБЕР ФЕЛЬД КОМЕНДАТУРА).

Размещалась в г. Сталино по 1-й линии в Доме Врачей. Какими-либо уточняющими данными о функциях и обязанностях Главной Полевой Комендатуры не располагаем.

Косвенно известно, что в ее функции входило координирование и руководство работой городских комендатур городов Сталино, Мариуполя, Горловки и др.

Главная Полевая Комендатура усиленно охранялась. Во главе ее стоял немец генерал КЕТТЕЛЬ. Штат сотрудников состоял примерно из 100–120 человек, в основном офицерский состав.

8. Военная комендатура (ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРА).

Размещалась в г[ороде] Сталино в бывшем здании объединения «Доннарпит¹²¹» (район Соцгородка).

«ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРА» являлась полноправным хозяином города. Коменданту подчинялось местное городское самоуправление в лице бургомистра города и весь аппарат городской управы и районных управ.

«ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРА» вела широкую разведывательную работу на территории города Сталино и готовила для арм[ейской] группировки немцев кадры шпионов и диверсантов, перебрасываемых затем в тыл Красной армии.

¹²¹ Донецкий трест народного питания.

Структурное строение «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» было примерно следующее:

1. Комендант — 1 человек.
2. Помощник коменданта по гражданским делам — 1 человек.
3. Группа учета местных немцев (почему-то именовавшая себя «Зондеркоманда») 10–12 человек.

4. Семь номерных отделов (от № 1 до № 7) 83–85 чел.

Отдел № 7 (со штатом 25 человек) делился на подотделы и группы, а именно:

- а) группа вербовки военных шпионов, разведчиков диверсантов;
- б) группа местного шпионажа;
- в) подотдел выпуска пропусков.

Весь аппарат «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» состоял [из] 100–120 человек.

Комендант города для разрешения вопросов, связанных с местным населением (гражданских вопросов), имел заместителя, так называемого военного советника по гражданским делам, который, по сути дела, распоряжался городской управой и бургомистром города.

О функциях отделов от 1 до 6-го — точными данными не располагаем. По некоторым данным известно, что на 1-м отделе сосредотачивались и обрабатывались материалы, полученные от резидентов и агентов, велась работа с агентурой, сбор сведений, как экономического, так и политического порядка, также через агентуру.

Функции 7-го отдела «МИЛИТЕРАБТАЙЛЮНГ» (военный отдел) были примерно следующие:

1. Выдача пропусков для проезда автогужевым транспортом и по железной дороге за пределы Сталинского района, как в прифронтовую полосу, так и на правобережье Украины;
2. Вербовка резидентов, агентов и осведомителей для шпионажа среди местного населения города;
3. Вербовка агентуры для комплектования школ шпионов и диверсантов, забрасываемых в тыл Красной армии. Эта работа проводилась по заданиям Штаба 5-й Армии¹²² и арм[ейской] группировки в целом (работу эту в 7-м отделе вел майор МИРЗАЛИСУ).

Перед своей агентурой «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРА» ставила задачу широкой информации по вопросам экономического и политического характера. Через агентуру глубоко изучались следующие вопросы:

- а) настроение (по отношению к оккупантам) самых разнообразных слоев гражданского населения;
- б) реагирование на проводимые земельные реформы;
- в) реагирование на отдельные политические вопросы, затрагиваемые на страницах печати (газетные сообщения, отдельные статьи по вопросам антисоветской пропаганды и т.п.);
- г) отношение населения к мясопоставкам, молокопоставкам;

¹²² Так у тексті.

д) реагирование населения на проводимые работы по отправке рабочей силы в Германию;

е) характер возникающих базарных разговоров и циркулирующих в городе слухов в связи с положением и событиями на фронтах.

Наряду с этим проводилось глубокое изучение экономического положения и жизни советских граждан (различных групп) в довоенный период, во время войны и в период оккупации.

Изучались комендатурой и такие вопросы, как изменение, движение индексов цен на разнообразные товары и продукты питания, размеры оплаты и условия труда в сопоставлении в хронологическом порядке за период 1927–1941 гг. и в дальнейшем в период оккупации.

Отдел по учету местных немцев при «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЕ», помимо учета и распределения на работы местных немцев в различные учреждения города и района, оказания им значительной денежной и материальной помощи, проводил основную свою работу, заключающуюся в том, что среди этих немцев подбирались и вербовались наиболее надежная и серьезная агентура для шпионской деятельности на местах.

«ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЕ» подчиняется (методически) так называемый «политотдел пропаганды» (пропаганда штаффель) который входил в один из первых шести отделов.

Политотдел пропаганды руководил и осуществлял немецкую пропаганду путем распространения соответствующей литературы, журналов, плакатов, организации выставок и публичных собраний-докладов. В ведении «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» было непосредственно руководство театрами: городским театром (оперным) и театром «Варьете».

«ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРА» через заместителя коменданта (военного советника по гражданским делам) выносила окончательные приговоры по ряду уголовных и гражданских дел. Наказания давались от 1 года принуд[ительных] работ в лагерях до 5-ти лет.

В отдельных случаях комендант города утверждал смертные приговоры по отношению к лицам, замешанным в вооруженных грабежах, бандитизме, убийствах гражданских лиц и прочих явно уголовных преступлениях. Это производилось с целью демонстрации перед местным населением «незыблемости и правоты немецкого правосудия» и создания видимости, что военные оккупационные власти якобы стоят на страже интересов местного населения.

Такие случаи обычно публиковались в местной печати (постановления или объявления о приведении приговора в исполнение в газете «Донецкий Вестник»).

Комендантом города Сталино на протяжении второй половины 1942 г. и первой половины 1943 г. был полковник ПЕТЕРС, а последнее время обер-лейтенант ЛЕНЦ.

В течение всего периода оккупации города Сталино и районов, военным советником «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» был НАРУШОТ, который, по сути дела, был хозяином города и вершителем судеб как местного населения, так и так называемого местного самоуправления, городской управы и ее разных отделов.

Бургомистр города ЭЙХМАН был ставленником НАРУШОТА и, по сути дела, техническим исполнителем всех распоряжений последнего.

Начальником 7-го отдела (военного) «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» был майор ВААС, начальником подотдела пропаганды обер-лейтенант УЛЬРИХ.

УПРАВЛЕНИЕ СЕЛЬ[СКО]ХОЗ[ЯЙСТВЕННОЙ] ПОЛИЦИИ

Управление сель[ско]хоз[яйственной] полиции находилось в прямом подчинении сель[ско]хоз[яйственного] командования «ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГА ДОНБАССА» (входящего в систему «ВИКАДО»). «У[правление] С[ельскохозяйственной] П[олиции]» размещалось в г[ороде] Сталино по 7 линии в бывшем доме Госучреждений.

УПРАВЛЕНИЕ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНОЙ ПОЛИЦИИ

Управление железнодорожной полиции находилось в прямом подчинении «Железнодорожному директору». Размещалось в том же доме, где и управление сельхозполиции.

УПРАВЛЕНИЕ ЛАГЕРНОЙ ПОЛИЦИИ

Управление Лагерной полиции, по неточным данным, якобы, находилось в арм[ейской] группировке. Лагерная полиция формировалась из добровольцев, в том числе и военнопленных. На местах лагерная полиция подчинялась коменданту лагеря.

Управления Железнодорожной и Лагерной полиции косвенно подчинялись «ГФП».

Управление Сельскохозяйственной полиции косвенно подчинялось «СД».

О КОНЦЛАГЕРЯХ В ЗОНЕ ГОРОДА СТАЛИНО.

Во время немецкой оккупации в зоне города Сталино размещалось четыре лагеря, один из которых был лагерь военнопленных (размещался в бывшем здании клуба им. Ленина), остальные три лагеря были в ведении «СД» и размещались:

1-й лагерь — на Петровке в стандартных домах, назывался «Концлагерь», куда выдворяли всех политически неблагонадежных. В этом лагере находилось от 3 до 4 тысяч советских граждан;

2-й лагерь — в хуторе Зарубино. Контингент заключенных в этом лагере был аналогичен первому. В этом лагере находилось около 2-х тысяч советских граждан;

3-й лагерь находился между 3-м ставком и Смолянкой (бывший свинарник). В этом лагере содержались так называемые уголовные преступники, численность заключенных в нем доходила до 7400 человек.

Некоторые данные о районных военных комендатурах.

В районах (сельских) структура комендатур была проще и иная, чем в городе. В состав комендатуры входила группа работников «СД» в количестве 4–5 человек, группа полевой жандармерии в количестве 20–25

человек, коменданту района подчинялась районная вспомогательная полиция (украинская).

Районная комендатура находилась в прямом подчинении «ШТАНДАРТКОМЕНДАТУРЫ» и косвенно имела связь с «ГФП» и «СД», а также работала в контакте с сельскохозяйственным комендантом района, в подчинении которого находилась сельскохозяйственная полиция района.

Данные о дислоцировавшихся в гор. Сталино разведкомандах и школах разведчиков оккупантов излагаются особо.

И[СПОЛНЯЮЩИЙ] О[БЯЗАННОСТИ]
НАЧ[АЛЬНИКА] 4 ОТДЕЛА УНКГБ С[ТАЛИНСКОЙ] О[БЛАСТИ]
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (АНТИШИН)

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА] ОТД[ЕЛЕНИ]Я 4 ОТДЕЛА
СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (СТЕЦКО)

ГДА СБ України, ф.60, спр.83516, арк. 49–60 зв. Копія. Машинопис.

№ 104

Доповідна записка заступника завідувача організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У В. Алідіна першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про діяльність румунської окупаційної адміністрації

30 квітня 1944 р.

Строго секретно.

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
товарищу ХРУЩЕВУ Н.С.

О ПОЛИТИКЕ РУМЫНСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ В ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД ЕЕ ОККУПАЦИИ¹²³

Территория Одесской области и присоединенные к ней восточные районы Молдавской ССР, расположенные на левом берегу Днестра, были объединены румынами в так называемую «Транснистрию» (Заднестровье).

Транснистрией управлял губернатор Алексиану — профессор Бухарестского университета.

Транснистрия делилась на «уездные префектуры», число которых соответствовало числу уездных городов (Тирасполь, Бирзула, Балта, Вознесенск, Березовка и т.д.).

¹²³ На документі погоджувальні підписи відповідальних працівників ЦК КП(б)У, а також штамп «ПІДЛЯГАЄ ПОВЕРНЕННЮ до особ[ливого] сектору ЦК КП(б)У»

Уездные префектуры в свою очередь делились на «сельские примарии».

В Одессе существовала «городская примария» во главе с генеральным примарем Пынтя — румынским адвокатом.

При городской примарии существовало пять вице-примарей и генеральный секретарь, причем, три вице-примаря и генеральный секретарь были румынами, а двое — инженер Кундерт и профессор Заевлошин — русские, проживавшие в гор[оде] Одесса.

Административное управление городом осуществлялось через создание «дирекции». Так, дирекция трамвая, водопровода и канализации, электротехническая, дач, парков и садов, инженерно-техническая, ЗАГСа и кладбищ, продовольственная, транспорта и очистки города, патронаж, административная, медико-санитарная, финансовая, ветеринарная и зоотехническая, просвещения и культуры, юридическая, недвижимого имущества и инвентарная дирекция.

Кроме этого в городе было создано девять жилищных управлений, девять финансовых управлений и девять префектур полиции.

На временно оккупированной румынами советской территории создавалось типовое административное устройство, существующее в Румынии.

Все органы власти — губернаторство, городские примарии, уездные префектуры возглавлялись исключительно румынами. Аппарат губернаторства, включая и технических работников, состоял исключительно из румын. Большинство дирекций, созданных в городских примариях и в уездных префектурах, также возглавлялись румынами.

На второстепенных участках, главным образом хозяйственной работы, использовались инженерно-технические специалисты из местного населения.

Сельские примарии возглавлялись, в большой мере, местным населением из числа деклассированных и антисоветски настроенных людей.

Румынские оккупанты стремились идеологически разложить местное население, завоевать симпатии рабочих и привлечь на свою сторону местную советскую интеллигенцию.

Наряду с проводимой бешеной антисоветской пропагандой, в массовых масштабах применялись жестокие меры репрессий ко всяким проявлениям патриотического движения и борьбы советского народа против румынских захватчиков.

Румынские оккупанты при занятии гор[ода] Одессы возобновили работу Одесского университета, ректором которого назначили профессора Часовникова.

При университете был создан так называемый «институт антикоммунистических исследований и пропаганды», через который румыны стремились развернуть широкую антисоветскую работу с привлечением к этому местной интеллигенции. Этот институт возглавлял профессор Яблонский — бывший преподаватель Одесского института связи.

Каждую среду в указанном институте читались лекции, на которых в обязательном порядке должны были присутствовать профессорско-преподавательский состав и студенты.

Лекции читали фашисты, приезжавшие из Германии, Румынии, Италии, а также некоторые предатели из местной интеллигенции. Так лекции читал профессор астроном Покровский, профессор Сербский — ведавший в университете кафедрой литературы, профессор Соколов — художник, аспирант университета по кафедре марксизма-ленинизма — Бальяный, которому румыны присвоили звание профессора. До войны Бальяный был внештатным лектором Одесского горкома партии.

Некоторые из прочитанных лекций следующие: Бальяный — «Критика теории Ленина о государстве и разбор книги «Государство и революция»; Страмеров — «Тайна динамики населения в СССР»; профессор Сербский — «Есенин»; писат[ель] Номикос — «Старины и новины Марфы Крюковой» (деградация былинного эпоса в советское время); священник Веневский — «Наука и религия», он же 16 февраля читал лекцию «Ложный прогресс в Советском Союзе»; журналист Тархов — «Две души Горького»; проф[ессор] Гимпу — «Студенческая жизнь во Франции»; журналист Донецкий — «Отношение германских властей к местному населению Донбасса»; профессор Соколов — «Политика Советской власти в области искусства»; Думитрашку — «Маршал Ион Антонеску и Великая Румыния»; Бальяный — «Основные моменты в развитии русской философской мысли»; священник Светлов — «Христианство, марксизм и рабочий вопрос»; Бальяный — «Философия истории и марксизм»; Крафта — «История национал-социализма»¹²⁴; доцент Генсдор — «Воспоминания о пребывании в тюрьме НКВД».

Румынская пропаганда встречала решительный отпор со стороны профессоров, преподавателей и студентов, о чем говорят обнаруженные документы.

30 апреля 1942 года ректор университета предатель профессор Часовников обратился с письмом к профессорам и преподавателям университета, в котором писал: «Что меня побудило обратиться к Вам с этим письмом. На протяжении более шести месяцев существования нашего университета, много раз представители союзных государств посещали наш университет, много раз устраивались лекции в наших аудиториях, читаемые нашими коллегами — профессорами Бухарестского и других университетов, на которых всегда заблаговременно Вы приглашались.

Однако присутствие профессорско-преподавательского персонала на указанных лекциях было почти всегда чрезвычайно ограничено, а порой доходило до того, что на лекции присутствовали: ректор, проректор и декан. Нечего и говорить о посещаемости таких лекций студентами, если так посещают профессора и преподаватели. Бывали случаи, когда присутствовавшие профессора разговаривали между собой, либо уходили до окончания лекций.

Эти обстоятельства очень ярко бросаются в глаза не только ректору, но и всем присутствующим гостям, представителям власти и общественности, часто посещающим лекции. Эти моменты явно дискредитируют нас с Вами, и в первую очередь, университет в целом.

¹²⁴ Так у тексті.

Ректорат, не допуская непонимания Вами этих правил этики и культурного долга, не намерен пока применять какие-либо санкции, полагая, что это письмо будет продумано каждым из Вас и подобного рода ненормальности не будут иметь места в дальнейшем».

20 мая 1943 года директор дирекции культуры городской примарии Харькова на имя ректора Одесского университета прислал следующее письмо: «Имеем честь просить прислать нам подробный рапорт об участии Одесского университета в борьбе (идеологической пропаганды) против большевизма при румынской власти.

Нам известно, что многие сотрудники университета еще поддерживают коммунистические идеи, а другие избегают участия в работах института антикоммунистической пропаганды, антикоммунистических газетах и выступать по радио на антикоммунистические темы. Просим обсудить этот вопрос на ближайшем заседании Сената и принять меры для улучшения положения. Каждый сотрудник Университета должен чем-нибудь помочь в этом отношении (научные доклады, лекции, заседания, антибольшевистские статьи).

Мы обращаем Ваше внимание на то, что в противном случае мы будем вынуждены исклчить всех враждебно настроенных или даже только пассивных в антикоммунистической борьбе, даже не считаясь с их научными заслугами.

Мы будем просить индивидуальные рапорты об антибольшевистской деятельности всех сотрудников Университета и те, которые не докажут свою лояльность и сотрудничество с новым режимом — будут за это отвечать».

В целях массовой антисоветской пропаганды румыны издавали в гор[оде] Одесса шесть газет, из них две на румынском и четыре на русском языках и два журнала.

Румынские власти пытались влиять на рабочих и служащих, широко рекламируя свою политику социальной помощи населению.

Румыны оповестили население, что будут выдавать пособия:

а) всем лицам, которые получали пособия при Советской власти, в таком же размере. Исключались лишь персональные пенсии и за революционные заслуги;

б) в случае смерти рабочего или служащего — в размере среднего трехмесячного оклада;

в) в случае бракосочетания рабочего или служащего — трехмесячный оклад зарплаты на обзаведение хозяйством. Если обе стороны (жених и невеста) служили или работали, трехмесячный оклад заработной платы выдавать обоим. В этом случае предоставлялся так же месячный отпуск без сохранения зарплаты. Пособие при бракосочетании должно выдаваться при представлении документов о регистрации в ЗАГСе и венчании в церкви.

Практически пособия не выплачивались до начала 1944 года. Лишь с января 1944 года эти мероприятия стали румынами проводиться.

Кроме этого, румыны ввели трудовую повинность для всего не работающего на предприятиях и учреждениях населения.

Неработающие в течение года по направлению отдела труда обязаны были работать один месяц. В это число привлекались учащиеся, направляемые на сельскохозяйственные работы.

Коммерсанты и торговцы хотя формально и привлекались к трудовой повинности, но им разрешалось нанимать вместо себя рабочих, либо выплачивать ежемесячно румынским властям 450 марок.

Румынские власти местное население на работу в Румынию не вывозили.

Проводимая румынами политика репрессий также была направлена на разложение населения и локализацию патриотической борьбы советского народа.

При оккупации Одессы румыны учинили массовые убийства советских граждан.

Массовые убийства и повешения особенно усилились после 23 октября 1941 года, когда в результате взрыва здания УНКВД погибло много румынских штабных офицеров.

Наряду с жестоким террором, направленным на устрашение населения, с первых же дней в Одессе начали действовать более десяти немецких и румынских разведывательных органов.

Разведывательные органы производили массовые аресты коммунистов, комсомольцев, партизан и всех патриотично настроенных людей, над которыми учиняли исключительные по своей жестокости пытки и истязания. Активные борцы против оккупантов убивались прямо на допросах.

Но характерна в этом отношении дальнейшая тактика. Дела по обвинению арестованных направлялись в военно-полевые суды, где велось новое следствие своеобразного ухищрения.

От арестованных принимались претензии о побоях, допросы велись в вежливой форме, некоторые менее активные арестованные даже освобождались. Арестованные по политическим делам имели право нанимать защитников.

Полевые суды разбирали политические дела — подпольщиков, партизан и т.д. Причем, характерны факты, когда вскрытых коммунистов, даже руководящих партработников, оставшихся на подпольную работу, осуждали к тюремному заключению.

Так, например, в сентябре 1942 года в военно-полевом суде слушалось дело о группе подпольных работников Ильичевского района. На суде было вскрыто, что секретарь Ильичевского РК КП(б)У Платов оставлен в Одессе на подпольную работу секретарем подпольного райкома партии. Вместе с ним по делу судились 12 человек.

Платов был приговорен к 15 годам каторжных работ, трое коммунистов — к 6 годам, один — к 6 месяцам тюрьмы, а остальные подпольщики — 7 человек, по делу были оправданы и освобождены.

К осужденным, в том числе и по политическим делам, часто применялись амнистии. Были случаи, когда осужденные значительными группами выводились в парки города и после молебствий им объявляли об амнистии и отпускали по домам.

Но как только освобожденные из тюрьмы прибывали на квартиры, за ними устанавливали наблюдение, и в случае новых действий против румын, они вновь арестовывались, жестоко избивались и предавались суду.

В области экономической политики румынские власти проводили открытую политику ограбления. Так, они организовали вывоз всего станочного оборудования, ценных материалов и др[угого] сырья, вывозили из Одессы трамваи, троллейбусы, демонтировали и вывезли с Беяевки насосную станцию мощностью 65 тыс. м³ воды в сутки, вывозили мебель и другие ценности.

В Одессе существовало лишь 2–3 ремонтных завода.

Вместе с этим была широко объявлена политика «развязывания частной инициативы», которая привела к тому, что в Одессе было открыто до 4500 магазинов, ресторанов, кафе, бадеги¹²⁵ и т[ак] д[алее]. Основной экономикой города были коммерция и спекуляция. Работало ряд средних и мелких частных предприятий, главным образом пищевой промышленности.

Характерным явлением в Одессе было наличие значительного количества промтоваров (частью завезенных румынскими коммерсантами) и большого количества продуктов на базарах с относительно невысокими ценами. Но покупательная способность населения была исключительно низкой, в результате значительная часть населения голодала¹²⁶.

В области образования румыны проводили следующую политику. Возобновили работу университета. С платным обучением. Открыли 13 лицеев (типа гимназий), причем два из них чисто теоретических для румын и молдаван, а остальные 11 лицеев (практические школы) — направления ремесленных училищ. Работало до 50 начальных школ. Обучением было охвачено до 18000 учащихся.

Медицинская помощь населению была исключительно платная, в том числе и стационарная.

В городе работало 16 театров, из которых лишь театр оперы и румынский считались государственными, все остальные театры были частные.

Румынские власти проводили политику вытравления украинского языка, что видно из того, что преподавание в школах, издание газет, работа театров и т.д. проводились исключительно на румынском и русском языках.

Зам[еститель] зав[едующего] организационно-инструкторским
отделом ЦК КП(б)У

[підпис]

АЛИДИН

30 апреля 1944 г.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.916, арк. 1–14. Оригінал. Машинопис.

¹²⁵ Бадега (сленг.) — так в Одесі називали дешеве кафе для невибагливих клієнтів.

¹²⁶ Наявність значної кількості продуктів, реалізація потенціалу приватної ініціативи у повсякденному житті під час окупації Одеси підтверджувалися у спогадах. Див: Одесса: жизнь в оккупации. 1941–1944 / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О. В. Будницкий; подгот. текстов, примеч. Т. Л. Ворониной; примеч. К. Р. Галеева. — М.: РОССПЭН, 2013.

№ 105

Спецповідомлення начальника 4 управління НКДБ УРСР І. Сидорова начальнику 4 управління НКДБ СРСР П. Судоплатову про ситуацію у тимчасово окупованому м. Станіславі

4 травня 1944 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАЧАЛЬНИКУ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР КОМИССАРУ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА тов. СУДОПЛАТОВУ
г[ород] Москва

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

о положении во временно оккупированном противником г[ороде]
Станислав¹²⁷

По сведениям, поступившим к нам из тыла противника, положение в г[ороде] Станислав, находящемся во временной оккупации, характеризуется следующими данными.

После временного отхода частей Красной армии из г[орода] Станислав в начале июля месяца 1941 года руководящие посты в городском управлении были заняты украинскими националистами во главе с бургомистром из числа местной интеллигенции ГОЛУМБИЕВСКИМ, который оставался на этом посту до последнего времени.

В конце июля месяца 1941 года в город прибыл аппарат гестапо и разместился в третьем крыле здания УНКГБ по улице Белинского. Вся эта улица была заселена работниками гестапо и их семьями.

В руководящий состав Станиславского гестапо входили:

КРИГЕР Ганс, начальник гестапо в 1941–[19]42 гг., СС-гауптштурмфюрер, 40 лет, блондин, высокого роста, носит пенсне, владеет польским языком;

БРАНДТ Оскар, начальник гестапо с 1942 года до момента эвакуации, СС-унтер-штурмфюрер, 40 лет, блондин, низкого роста, полный, немного прихрамывает.

МИЛЛЕР Макс, заместитель БРАНДТА, СС-гауптшарфюрер, среднего роста, толстый, глухой, 55 лет.

АСТМАНН, СС-унтер-штурмфюрер, 43 года, референт по пропаганде, в период эвакуации гестапо замещал БРАНДТА.

МИЛЛЕР Рудольф, референт по европейским вопросам, СС-гауптшарфюрер, 37 лет, шатен, низкого роста, на правой щеке глубокий шрам. Его адрес в Германии: город Хемниц, Ланденштрассе.

ЛИНДАЦЕР, СС-штурмшарфюрер, референт по ОУН, 35 лет, высокого роста, брюнет, с небольшими черными усами. Австриец, родом из Вены.

¹²⁷ Місто Станіслав (нині Івано-Франківськ) було звільнене 27 липня 1944 р.

МАУДЕР Ганс, СС-шарфюрер, поляк, бывший офицер польской армии, референт по польским делам, а в последнее время и по украинским вопросам.

В первые же дни прибытия гестапо в городе было расстреляно до 1000 человек врачей, учителей, юристов еврейской национальности. Через несколько дней после этого той же участи подверглась польская интеллигенция, в числе которой погибли известные польские врачи КОХАЙ, ГУТ и другие. Расстрелы производились в лесу, около села Павельче.

В ноябре 1941 года оккупационные власти создали «гетто», занимавшее почти третью часть города, от улиц Казимировской и Галицкой до моста на Калуш.

Массовое уничтожение еврейского населения произошло 12 октября 1941 года, когда на еврейском кладбище в один день было расстреляно до 10000 взрослого населения и среди них женщин, детей и стариков.

31 марта 1942 года гестаповцами была проведена вторая крупная операция по истреблению жителей города. Примерно 3000 евреев было вывезено в Белжец, где их сожгли живьем в специально устроенных электропечах.

В июле месяце 1942 года около 6000 евреев было расстреляно и закопано в самом городе на углу улиц Бельведерской и Говера.

Известный в городе врач-гинеколог ВОЕВОДКА, по национальности украинец, немцами был расстрелян вместе с сыном только за то, что жена его была еврейкой (расстреляна раньше).

В конце февраля 1943 года было закончено уничтожение еврейского населения города. «Гетто» было закрыто и до 80% домов, находившихся в его черте, немцами разрушено.

При допросах арестованных гестаповцы широко пользуются применением самых изощренных методов физического воздействия, в том числе пыток арестованных электротоком.

Почти все оперативные работники гестапо имели дрессированных крупных собак-овчарок, которых они натравляли на «непокорных» арестованных.

До осени 1943 года немецкие оккупанты систематически производили аресты оуновцев, но это не носило характера массовых операций.

Поводом к началу массовых репрессий по отношению к украинским националистам (и не националистам) послужил такой инцидент. В Станиславском театре во время одной из украинских постановок в ходе пьесы артист-националист с возгласом «Слава Украине», выхватив из кармана револьвер, со сцены выстрелил в первый ряд партера, в сидевшего там работника гестапо, СС-гауптшарфюрера КОЛЬБЕ, которого тяжело ранил. Тогда же,

в театре было арестовано свыше 100 украинцев, и по городу начались массовые аресты их.

В январе месяце 1944 года, предвидя возможность отступления, немецкие власти прислали в Станислав специальную команду № 1005¹²⁸ охранной полиции и гестапо, численностью в 100 человек, состоявшую из немцев и евреев.

Люди этой команды раскапывали могилы расстрелянных жителей города, снимали с трупов ценности (золотые зубы, кольца и т.д.), и потом все трупы сжигались.

По данным на 10.04. 1944 года в городе больших разрушений нет, все крупные здания пока сохранились. Гестаповцы эвакуацию своего имущества начали еще в феврале месяце. Оборудование со всех предприятий немцами вывозится в Германию, скот из соседних сел угоняется в тыл.

Принудительной эвакуации населения еще не было. В большинстве эвакуируются «фольксдойче» и лица, активно помогавшие оккупантам. В настоящее время в городе насчитываются не более 30000 жителей.

В последние дни перед бегством, гестаповцы расстреляли почти всех политических заключенных, кроме 40 человек, освобожденных ими по неизвестным нам причинам. Несколько тысяч заключенных по уголовным и бытовым делам — немцы выпустили из тюрем¹²⁹.

Вокруг города с восточной, юго-восточной и южной сторон немцами выкопана целая система окопов, делаются проволочные заграждения и закладываются минные поля. На западной окраине города оборонительные работы не производились.

В районе Станислава имеются крупные банды ОУН численностью до 3000 человек, дислоцирующиеся в так называемом Черном лесу, который тянется от села Рыпное до самой Венгрии.

В том же Черном лесу, по данным, требующим проверки, оперирует крупная банда «бульбовцев», именуемая «РИЗУНЬ».

В Карпатских горах от Надворной к Татарову и дальше, действуют крупные оуновские банды бандеровской ориентации называемые «Бойки».

Кроме того, в районе Выгоды оперирует повстанческая группа, в состав которой, якобы, входят украинцы, татары и евреи — дезертировавшие

¹²⁸ Діяльність «зондеркоманди 1005» була спрямована на приховування слідів убивства мільйонів людей. Операція проводилася у 1942–1944 рр. із використанням ув'язнених концентраційних таборів, які розкопували масові поховання і спалювали трупи. Ці робочі групи офіційно називалися «трупні команди» (*Leichenkommando*) і були частиною «зондеркоманди 1005». Підрозділи цієї зондеркоманди діяли у тому числі у Львові і Києві (Бабин яр). Учасники «трупних команд» після виконання робіт знищувались співробітниками зондеркоманди. Див.: Andrej Angrick. «Aktion 1005» — Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945: Eine «geheime Reichssache» im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda.— Wallstein Verlag, 2018.— 1381 p.

¹²⁹ Дії нацистів нагадують дії співробітників НКВС під час відступу із Західної України, які також відпускали кримінальників та арештованих за побутові злочини.

из немецкой татарской дивизии, стоявшей в Станиславе и занимавшейся карательными операциями¹³⁰.

НАЧАЛЬНИК 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
ПОДПОЛКОВНИК ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
СИДОРОВ

4 мая 1944 г.

№ 4/3/3081

г[ород]Киев.

ГДА СБ України, ф.60, спр.83508, арк. 61–64. Копія. Машинопис.

№ 106

**Спецповідомлення наркома держбезпеки С. Савченка
першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову про
функціонування концентраційного табору Біркенau
(Аушвіц)¹³¹**

Не раніше 23 серпня 1944 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

ЦК КП(б)У
товарищу ХРУЩЕВУ Н.С.

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ об уничтожении в лагере «БЕРКЕНАУ»

Руководитель оперативно-чекистской группы 4 Управления НКГБ УССР «ШТУРМ», действующей в районе Кракова, «ЛЬВОВСКИЙ» сообщил, что на территории Польши в 40 км юго-восточнее г[орода] Катовице, в лесу за г[ородом] Освенцим (Аушвиц) расположен концентрационный лагерь «БЕРКЕНАУ»¹³².

Лагерь занимает 5 квадратных километров и имеет 4 специальные печи для сжигания трупов. При крематориях работают насильно

¹³⁰ Наприкінці документу напис: «Составлено на основании спецсообщения Станиславского УНКГБ от 12.4.[19]44 г. № 7 (Смотри лит[ерное] дело по Стан[иславской] обл.).

¹³¹ Один із концентраційних таборів, що діяв у 1940–1945 рр. За різними даними у таборі загинуло майже мільйон осіб. Здебільшого вбивства людей проводилися за допомогою газових камер, потім трупи спалювалися. У січні 1945 р. табір було звільнено від нацистів. Згодом частину його приміщень пристосували як в'язницю для потреб НКВС СРСР та Міністерства громадської безпеки Польщі.

¹³² Так у тексті.

мобилизованные в команду «Зондер» евреи под руководством старшего шефа штаба СС фельдфебеля СС КУТ.

В 1941 году в «БЕРКЕНАУ» было заключено 12000 советских военнопленных, которые впоследствии были замучены и истреблены, за исключением 50–60 человек, работающих на немцев. Советских военнопленных убивали палками или удушением, а затем сжигали.

По состоянию на июнь месяц 1944 года в лагере находилось до 80000 гражданских лиц и военнопленных различных национальностей, в том числе русские, поляки, чехи, французы, бельгийцы, цыгане, евреи.

Начиная с мая месяца 1944 года, в лагере «БЕРКЕНАУ» немцы приступили к массовому сжиганию венгерских евреев, уничтожая ежедневно свыше 12 тысяч человек. Так как кремационные печи такое количество жертв в сутки пропустить не могут, были вырыты 4 огромных ямы, где также сжигались люди.

Еврейские семьи вместе с имуществом в лагерь прибывают целыми эшелонами. В лагере прибывающие сортируются, старики и дети содержатся отдельно от мужчин и женщин.

Прибывающих, под видом посещения бани, раздевают, выдают мыло и отправляют в «банное отделение», где двери герметически закрываются, после чего сверху бросают ампулы с неизвестной жидкостью, в результате чего через пять-десять минут происходит газовое удушение.

После этого помещение вентилируется, трупы погружаются в вагоны и поступают в кремационные печи. Перед сжиганием трупы осматриваются и с них снимаются ценности, выдергиваются золотые коронки и т.д.

Для того, чтобы заглушить крики, в 200 метрах от кремационных печей играет оркестр.

Из лагеря санитарным самолетом немцы ежедневно вывозят награбленные ценности.

По показаниям бежавших военнопленных в 1943 году в лагере «БЕРКЕНАУ» сожжен генерал-лейтенант Красной армии, доктор технических наук КАРПИШЕВ¹³³.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УССР САВЧЕНКО¹³⁴

« » августа 1944 г.
г. Киев.

ГДА СБ України, ф.60, спр.83514, арк. 50–51. Копія. Машинопис.

¹³³ Так у тексті. Це не міг бути генерал-лейтенант інженерних військ Дмитро Михайлович Карбишев, який загинув у ніч на 18 лютого 1945 р. у таборі Маутхаузен (Австрія).

¹³⁴ Спецповідомлення також було направлено в НКДБ СРСР. Див.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. V. Кн. 2. Границы СССР восстановлены (1 июля — 31 декабря 1944 г.). — М.: Кучково поле, 2007. — С. 179–180.

Інформація колишніх в'язнів концтабору Біркенау (Аушвіц) А. Петька і В. Пегова про масові вбивства в'язнів

[серпень 1944 р.]

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

ДОКЛАД

ПЕТЬКО Ананія Силивича, 1918 года рождения, уроженца с. Горбачево-Михайловка Макеевского района Сталинской области, украинца, образование 7 классов, кандидата в члены ВКП(б);

ПЕГОВА Владимира Яковлевича, 1919 года рождения, уроженца с. Разнежье Баратынского района Горьковской области, русского, образование 8 классов, члена ВЛКСМ, бежавших в ноябре 1943 года из концлагеря, расположенного в 3 км западнее г. Освенцим (Польша).

1. ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О КОНЦЛАГЕРЕ «АУШВИЦ»

Концлагерь «Аушвиц» расположен в 3 км западнее города Освенцим на восточном берегу реки Висла. По внешнему виду лагерь напоминает военный городок с правильно расположенными деревянными бараками, окрашенными в зеленый цвет. Территория, густо застроенная бараками, составляет примерно 2×3 км.

Вокруг лагеря на расстоянии 3–4 метров друг от друга установлены железобетонные столбы, высотой 4 метра. Между этими столбами с внешней и внутренней стороны — густая сетка колючей проволоки. Под проволочным ограждением имеется железобетонный фундамент глубиной 1,5 метра. По линии проволочного ограждения через каждые 75–100 метров расположены наблюдательные вышки высотой 20–25 метров. На каждой вышке имеется часовой, вооруженный винтовкой и пулеметом.

На столбах проволочного ограждения через один имеются электролампочки, которые освещают лагерь в ночное время.

Проволочное ограждение находится все под током высокого напряжения — от 3 до 5 тысяч вольт.

Весь лагерь разделен на две части — мужской и женский. Мужская часть в свою очередь подразделяется на:

- а) карантинное отделение;
- б) для русских, поляков, немцев и др.;
- в) для итальянцев и французов;
- г) для чехов;
- д) для цыган;
- е) лазарет.

Карантинное отделение имеет 18 бараков, лазарет — 16 бараков. Остальные имеют по 40 бараков.

Женский лагерь состоит из двух отделений, в каждом отделении по 36 бараків. Дети всех возрастов находятся в женском лагере.

Деревянные бараки как мужские, так и женские — однотипные и имеют 700—800 человек каждый.

Между мужским и женским лагерями (расстояние между ними 50 метров) проходит железная и шоссейная дороги, идущие от города Освенцим к крематориям, расположенным в 50 метрах от лагеря в западном направлении. Вокруг лагеря также проложена шоссейная дорога.

Лагерь «Аушвиц» существовал еще при польском государстве, но тогда там не было крематориев и содержались политзаключенные поляки. С приходом немцев в 1939 году лагерь был расширен и усовершенствован.

Начиная с 1940 года, в этот лагерь поступают непрерывно военнопленные и гражданское население со всех оккупированных немцами стран. В среднем в лагере «Аушвиц» содержится постоянно 150—200 тысяч человек.

Лагерь «Аушвиц» еще называется «лагерем смерти», так как туда попадают только те, которые предназначены для уничтожения. Из русских в этот лагерь попадают только те, которые имеют какие-либо провинности (неоднократные побеги, убийства и т.д.).

2. РЕЖИМ И ОХРАНА

Все поступающие в «лагерь смерти» сразу же раздеваются догола, сдают все свои личные вещи, а затем получают специальную лагерную одежду.

За исключением русских военнопленных, все обреченные имеют одинаковую форму одежды, состоящую из брюк и пиджака из грубого полотна полосатого цвета (полосы белые с черным или темно-синим). Обувь состоит из деревянных колодок. Головной убор (фуражка) из того же полотна, что и костюм.

Русские военнопленные носят красноармейскую форму с красным крестом на гимнастерке (во всю спину) и красными полосами на брюках виде лампасов, начерченных краской.

Администрации и охране лагеря предоставлены неограниченные права. Каждый может безо всякой на то причины убивать столько заключенных, сколько ему вздумается. Убивающий как можно больше, поощряется администрацией. Охрана состоит только из СС и жандармерии. Каждый ходит с плеткой и палкой, и по всякому малейшему поводу или даже безо всякой причины набрасывается на неоправившегося чем-либо ему [заключенного] и избивает до потери сознания или до смерти — как ему захочется.

В каждом отделении лагеря старшим начальником является т.н. рапортфюрер, в его подчинении находятся блокфюреры, которые следят за порядком в блоках (бараках).

Каждую неделю, по пятницам, проводится отбор слабых [заключенных] для уничтожения. Для этого всех лагерников выстраивают, каждый раздевается догола, а проходящие офицеры дают указания, кого они считают нужным уничтожить, и тех отводят в сторону. Отобранных для

уничтожения помещают в отдельные бараки, несколько дней совершенно не кормят, а затем везут в крематорий и сжигают.

Побеги из лагеря совершенно невозможны, а таковые совершаются лишь тогда, когда люди находятся на работе за пределами лагеря. Если кто-либо из охраны обнаруживает побег хотя бы одного человека, поднимается тревога посредством мощной сирены. Тогда все работы приостанавливаются, люди выстраиваются в колонны и продолжают стоять на одном месте до тех пор, пока не закончатся поиски бежавших. Поиски продолжаются сутки, если за это время обнаружить бежавших [заклоченных] все же не удастся, поиски прекращаются. В поисках принимают участие вся охрана и большое количество собак.

3. КРЕМАТОРИИ.

В 50 метрах от лагеря «Аушвиц» расположены 4 крематория. В них производится удушение, а затем сожжение людей не только из данного лагеря, но и из ряда других лагерей, расположенных в прилегающих к Аушвицу районах. Сюда же поступают для сожжения заключенные из лагеря, находящегося в самом городе Освенцим.

Лагерь в городе Освенцим представляет из себя крепость, в которой содержатся политические заключенные всех национальностей. Там проводятся самые страшные расправы гестаповцев над заключенными, которые, в конечном счете, попадают в крематорий.

По внешнему виду крематории напоминают фабрику или небольшой завод, обнесенный стеной с высокой трубой (20—25 метров). В подземной части крематория имеются два отделения: раздевалка и газовая. В надземной части помещается сам крематорий, т.е. печи, которые топят коксом. Каждый крематорий имеет 5 печей, в каждой печи по 3 топки. В каждую топку одновременно закладываются 3—4 трупа. Продолжительность сгорания первых трупов после растопки длится от 5 до 10 минут, а в дальнейшем время сгорания сокращается. Крематории работают с полной нагрузкой круглые сутки и все же не успевают сжигать все трупы.

4. ПРОЦЕСС ОТРАВЛЕНИЯ И СОЖЖЕНИЯ.

Партию обреченных на автомашинах привозят на территорию крематория, выстраивают в колонну и проводят осмотр, нет ли у кого золотых зубов или других ценностей. У кого обнаруживают золотые зубы или золото в других местах направляются в «хирургические кабинеты», где у них вырываются золотые зубы или какие-либо соединения.

После осмотра люди направляются в подземное помещение — раздевалку, напоминающую раздевалку в бане. Раздевшись, идут в следующее помещение — баню, где имеются краны и души, но воды там никогда не было. В этом помещении имеется 4 четырехугольных решетчатых колонны, выходящие на крышу здания. После того как «баня» полностью наполняется людьми (стоящими вплотную друг к другу) двери герметически закрываются. В отверстия, имеющиеся сверху колонны, засыпается какое-то

порошкообразное вещество, которое выделяет отравляющий газ и люди начинают задыхаться. Процесс удушения длится 10–15 минут. Затем трупы специальными вагонетками подаются в верхнее отделение и сжигаются.

Ежедневно к крематориям прибывают несколько эшелонов с людьми, минуя лагерь. Крематории не успевают сжигать всех трупов, убитых газом, а поэтому возле крематориев оборудованы специальные ямы, в которых производятся сожжения, как на костре.

Обслуживающий персонал крематориев состоит исключительно из евреев и меняется через каждый месяц. Предыдущий обслуживающий персонал также сжигается.

Удушение и сожжение проводятся совместно — мужчин, женщин и детей. Бывали случаи, когда грудные дети после газования оставались живы, тогда они добивались эсесовцами палками или просто об стену.

Во время работы крематориев из труб выходит пламя высотой до 15 метров. Трупный запах распространяется за много километров от этого страшного места.

После побега, уже далеко от лагеря, мы слышали от населения, что немцы писали в газетах о том, что в районе Освенцим выстроено четыре кирпичных завода.

В 1943 году в одном из крематориев произошел следующий случай: одна девушка, американская еврейка, набросилась на рапортфюрера ШЛИНГЕР, выбила у него из рук пистолет, а затем из этого же пистолета застрелила его, его помощника и одного эсесовца ранила.

Все что касается устройства крематориев, процесса отправления и сожжения заключенных, нам стало известно частью из личных наблюдений, а частью из рассказов обслуживающего персонала крематориев, который хотя и жил в отдельных бараках, но все же их рассказы об устройстве крематориев и процессе умерщвления и сжигания людей были известны всем заключенным, находящимся в лагере «Аушвиц».

Что касается самого факта существования крематориев, то это не является секретом для заключенных, так как мимо них можно проходить на расстоянии 10–11 метров. Мы лично видели, проходя на близком расстоянии, когда двери крематория были открыты, что возле печей на вагонетках навалены кучи трупов.

Кроме того, два крематория достраивалось осенью 1943 года, когда мы находились уже в этом лагере. Строительство производили русские военнопленные, которые жили вместе с нами в одном бараке. Несколько раз мы сами бывали внутри еще недостроенных крематориев и наблюдали их внутреннее устройство.

5. О НОВОМ ЛАГЕРЕ

Еще с лета 1941 года началось строительство нового лагеря, примерно, такого же масштаба, как и тот, в котором мы находились, т.е. «Аушвиц».

Территория нового лагеря прилегала к северной части лагеря «Аушвиц» и разделялась только шоссеиной дорогой.

Строительство производилось силами заключенных, находящихся в лагере «Аушвиц».

Кроме того, по рассказам заключенных, прибывающих из других лагерей, на расстоянии 20–30 км от лагеря «Аушвиц» имеется целый ряд небольших концлагерей, из которых также привозят людей для сжигания.

6. О НЕКОТОРЫХ ИЗВЕСТНЫХ НАМ КОМАНДИРАХ РККА и др[угих] ЛИЦАХ, СОДЕРЖАВШИХСЯ В КОНЦЛАГЕРЕ «АУШВИЦ».

Из генеральского состава Красной армии в лагере «Аушвиц», насколько нам известно, никого не было. Был ли кто-либо из генералов РККА сожжен в крематории, нам тоже не известно.

Находились в лагере военнопленные из числа среднего и старшего командного состава. Нам известен подполковник АНТИПОВ, 35–38 лет, родом из Сибири, до пленения служил в пушкинской танковой дивизии¹³⁵, принимал активное участие в нашем побеге. Майор ОСИПОВ Сергей, 40–45 лет, москвич. Профессор МИРОНОВ Андрей Павлович, 40–45 лет, имеющий много трудов по истории. ЗЛОТИН Михаил, 1916 года рождения, инженер мукомольной промышленности, младший лейтенант РККА, убежал из лагеря в октябре 1943 года. В побеге ЗЛОТИНА принимали участие и мы.

Все вышеперечисленные лица проводили большую разъяснительную работу среди заключенных лагеря, организовывали групповые и одиночные побеги.

Из числа предателей из военнопленных нам известны:

«ГРИШКА» — прислуживал коменданту лагеря и предавал честных советских людей;

«ОЛИК» — из Западной Украины, который не только выдавал советских людей, но лично сам задушил большое количество людей;

ВАРАНОВ Яков, 26–27 лет, работал на раздаче хлеба заключенным, всячески издевался над русскими, уменьшая скудный паек хлеба, который они получали;

«ВАНЬКА» — («ШПИЦМАУС»), 22 года, маленького роста, русский, который также выдавал честных советских людей.

«ТОЛИК» — 27–28 лет. Из Западной Украины, по званию старшина, активный помощник гестапо.

Все они пользовались большим доверием у немцев.

ДОКЛАД ПРИНЯЛ:

**СТАРШИЙ ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ 4 УПР[АВЛЕНИЯ] НКГБ
УССР**

СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ГУЩИН

ГДА СБ України, ф.60, спр. 83514, арк. 80–83. Копія. Машинопис.

¹³⁵ Імовірно йдеться про 32 танкову дивізію 4 механізованого корпусу, що у 1941 р. дислокувалася у м.Львові. 10 серпня 1941 р. була розформована. Командир дивізії — полковник Юхим Григорович Пушкін (1899–1944).

№ 108

**Спецповідомлення заступника начальника 4 управління
НКДБ УРСР Ковриженка начальнику 4 управління НКДБ
СРСР П. Судоплатову про концентраційний табір Біркенау
(Аушвіц)**

29 вересня 1944 р.

НАЧАЛЬНИКУ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ СССР
КОМИССАРУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА тов. СУДОПЛАТОВУ

**СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ
о немецком лагере «БЕРКЕНАУ-АУШВИЦ»**

В дополнение к нашим донесениям от 23.8.1944 года № 4/4/4609 и от 7.9.1944 года № 4/4/4802 о лагере «Беркенау», сообщаем новые данные, поступившие к нам от руководителя оперативно-чекистской группы «КАЛИНОВСКОГО»:

«По показаниям лейтенанта КОМКОВА Якова Тихоновича, находившегося в лагере «Беркенау-Аушвиц» с июля месяца 1942 года и бежавшего 25 августа сего года — газовые камеры и кремационные печи работают в лагере с полной нагрузкой.

В течение второй половины августа сего года в лагерь ежедневно поступало по 5—7 тысяч человек евреев и политических заключенных из Венгрии и других стран.

Взрослые мужчины и женщины отправляются в газовые камеры и уничтожаются в кремационных печах, а старики и дети сжигаются в специально устроенных ямах.

В лагере находится полковник АНТИПЕРАСКО, который за участие в подготовке побегов из лагеря, заключен в спецкорпус и предназначен к уничтожению».

Данные относительно полковника АНТИПЕРАСКО нами уточняются, о результатах сообщим дополнительно.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
ПОДПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ КОВРЫЖЕНКО

29 сентября 1944 г.
№ 4/4/5099.
г[ород] Киев.

ГДА СБ України, ф. 60, спр.83514, арк. 93. Копія. Машинопис.

Стенограма свідчень І. Попова про злочини нацистів у м. Макіївка Донецької області

20 січня 1946 р.

СТЕНОГРАММА

Показаний свидетелей по зверствам немецких оккупантов на территории Украины, данных в Комиссии Истории Отечественной войны при Академии Наук УССР

20 января 1946 года

ПОПОВ Иван Ильич, г[ород] Макеевка, 9-я линия, II проспект, кв. 44.

Я живу в Макеевке уже 20 лет. Во время немецкой оккупации тоже жил там. Работаю все время в Макеевке, в Райпотребсоюзе. Вообще я работаю там с 1927—1928 гг.

Со времени немецкой оккупации, с 23.IX.1941 года немцы через городскую комендатуру, через немецкого коменданта майора Фукса, дали приказ всему еврейскому населению явиться в комендатуру. Все еврейское население города Макеевки явилось в комендатуру — мужчины и женщины. Все это население было привлечено сначала к тяжелым работам в городе. Всем им были надеты повязки на рукава — белые с желтым и там был какой-то номер. Население еврейское очищало снег и делало другие тяжелые работы. Затем тот же самый майор Фукс в одно прекрасное время погрузил все это еврейское население в автомашины и повез их за город и там всех расстреляли. Всего до 500 человек в нашем городе. Основная часть была эвакуирована, а это те, кто остался. Это место, где их расстреляли, находится за городом в пределах шахт. Специального названия оно не носит. Затем немцы принялись по распоряжению Фукса отыскивать остальное еврейское население, которое не явилось на регистрацию, главным образом женщин, потому что мужчины были изъяты. Начали их искать на квартирах, узнавать, где еще осталось еврейское население, находили главным образом женщин, старух и вывозили их на Казачьи казармы, в двух км от центра города и там жестоко издевались над ними, и там же их и расстреливали. Их было примерно до 100 человек, преимущественно старухи и дети. Все их вещи немецкая жандармерия забирала по квартирам, вплоть до белья.

Наше население этим очень возмущалось, особенно, когда стали искать так называемых полуевреев, четверть евреев и т.д. Это, если отец был еврей, а мать русская. Например, жила семья, отец был еврей, мать русская, у них была девочка 10 лет и нужно было всячески доказывать, что эта девочка не еврейка. В особенности сильное возмущение было у молодежи и среди молодежи с первых же дней немецкой оккупации началось такое движение против немцев, молодежь, комсомольцы лет 18—19.

Таким образом, они, прежде всего, расправились с еврейским населением.

Затем в 1942 году, ранней весной, немецкий комендант Фукс расстрелял 27 рабочих среди бела дня, в 10 часов утра за подозрение во взрыве шахты. Как это было? Я жил в центре и мимо нас гнали этих людей на смерть. Наш городской парк помещается в центре города, возле станции Унион. Сюда, к стене парка, были пригнаны эти 27 человек, им всем завязали глаза. Провожал жандармский шеф Гримм с собакой-овчаркой, после расстрела всех их сфотографировал и сам ушел. Трупы их лежали несколько дней, и не позволяли их убирать, дней 4–5. Мы были там непосредственно через некоторое время после расстрела, когда слышали залпы. У всех у них были завязаны глаза белыми повязками. Это было связано с подозрением во взрыве шахты. На самом же деле шахта не была взорвана и сейчас работает. Это шахта «Ивановка» им. Ленина. Их обвинили во взрыве ствола шахты, но мы этого взрыва не видели и не слышали и тут трудно что-либо сказать.

Какие ходили разговоры об истинных причинах их расстрела и не принимали ли они участие в подпольных организациях — сказать не могу, так как не знаю. Это были рабочие шахты «Ивановка» им. Ленина. Это был такой второй кровавый случай. Один очевидец рассказывал, что когда их расстреливали, то один старик крикнул: «Да здравствует дело Ленина — Сталина!». И действительно у него был открытый рот, а остальные все лежали с закрытыми ртами не то в виде квадрата, не то полукругом.

Третий случай. От нас в 30 км. есть станция Мосьпино нашего Макеевского района. Эта станция впоследствии стала называться городом Мосьпино Макеевского района. Во второй половине 1942 года, за бытность комендантом города Макеевки капитана Мюллера было заподозрено в партизанской работе 100 человек молодежи, примерно 18–19 лет. Был мобилизован полевой комендант города и послан специальный отдел СД, который выехал в Мосьпино и произвел арест 100 человек. Может быть, человекам 5-ти из них удалось освободиться, потому что среди них был и сын старосты, а остальных всех привезли в Макеевку. Поставили за стенками СД и всех расстреляли. Расстрел был произведен по приказу капитана Мюллера и шефа жандармерии Гримма. Эта группа молодежи была заподозрена в связи с партизанами. Возможно, они были связаны с организацией молодежи Краснодона, потому что там было спрятано оружие, и оружие было отобрано у 10 человек.

В городе был создан невыносимый режим. Проходить по улицам из дома в дом после захода солнца было запрещено. Вся молодежь — разве ее удержишь дома¹³⁶. У меня самого дочь 22-х лет, сын 18 лет, сын 16 лет, и они, конечно, нарушали это правило, потому что их не удержишь. И население за это попадало в СД и оттуда уже не возвращалось.

И вот 26 февраля 1943 года была арестована группа молодых парней — 6 молодых парней и один старик 60-ти лет — Яцук, рабочий завода им. Кирова, за подозрение в связи с партизанами. Среди них был и мой сын Виталий Попов, 1924 года рождения. Сын лежал в кровати, когда

¹³⁶ Так у тексті.

пришли немцы и тут же его избили, показали ему наган и спросили — узнаешь ли свой наган? Сын у меня был сильный, здоровый парень. Он упал без чувств, мать упала в обморок, девочка 10 лет начала кричать, я тоже сдрейфил, как увидел такую картину. Всю эту группу арестовали 26 февраля, а 10 марта 1943 года утром в девять часов всех их повесили на базарной площади, в том числе и моего сына Виталия. Причем, от момента ареста 26 февраля до 10 марта был известный промежуток времени, и как я не пытался проникнуть, чтобы передать белье или харчи — меня не пропускали, а наоборот, так же угрожали, что если буду приставать, то и сам сяду. Все они были сильно избиты. У сына был перебит позвонок, вывернута челюсть и никого из членов семьи к ним ни разу не допустили. Похоронить никому не позволили. Я и жена, и старшая дочь, и сын все мы ходили к шефу жандармерии, чтобы разрешил похоронить по нашему обряду, но нам не дали. Трупы висели дня 2, и на третий день трупы исчезли, и мы не знали, где их похоронили. Через месяц я узнал, где они похоронены и вместе с семьей откопали одну могилу, там было две, в одной было три трупа, а в другой четыре. Эти трупы были в гробах и жена положила в гроб по обряду чулки и все как полагается. И это было сделано без всякого суда и следствия. Меня тоже задержали и дочку старшую, жену же не трогали. Жена не сошла сума, но целыми днями у нее было такое состояние, что она бродила по улицам, уйдет на целый день, потом придет, юбка у нее разорванная. Я не был седым раньше — я теперь весь седой, стал белым.

Перед отступлением немцев из города Макеевка капитан Мюллер распорядился выгнать все население с центра города на окраину, говоря, что эта вся часть будет взорвана. Мы ушли в подвалы, а полицаи ходили по квартирам, выселяли население на окраины, и в результате вся центральная часть города была взорвана. Наша хата была возле молокозавода. Он был взорван и сожжен. Ряд домов по центральной улице был взорван и сожжен.

В момент отступления был еще такой случай. На окраине городка в так называемых «Новых Планах» жила одна семья Серебренников. Муж был в Красной армии, а женщина жила с тремя детьми. При отступлении немцы забрались к ней на квартиру и зарезали мать и всех трех детей, меньшему ребенку было 6 лет. Этот случай сфотографирован и был помещен в «Известиях», кажется от 23.IX.1943 года. Это сделали немцы во время отступления, 3–4 сентября, потому что 5-го уже вошли наши части в Макеевку.

Как они мобилизовали людей в Германию?

Главным образом детское население в возрасте 16 лет, преимущественно девушки. Возле станции Унион, в помещении большой школы была биржа, и там висели такие объявления, что такому-то офицеру или капитану требуется молодая девушка 16 лет. По отбору населения работали специальные комиссии. Брались, главным образом, девушки 16 лет и мальчики такого же возраста. Детвора всевозможным образом сопротивлялась. Наши девушки впрыскивали в руку какую-то ядовитую жидкость, от чего у них на руках получались раны. Одна из них, Зина

Петрова, будучи принята комиссией для отправки в Германию, сбросилась со второго этажа, и она не убилась, а переломала себе позвонок, сейчас она жива, но искалечена. А хлопцы — мой меньший сын и старший все время прятались. Меньший сын, 1927 года рождения, спасся тем, что мы показали снимок легких другого мальчика, больного туберкулезом, и написали на этой карточке Валентин Попов, 1927 года рождения, и эту карточку я понес на биржу труда, и врач когда посмотрел — туберкулез — написал — освободить. Это было перед отступлением за несколько месяцев и мне удалось таким образом освободить сына. Население старалось всякими путями остаться, чтобы не попасть в Германию, в особенности девочки. Эти девушки до сих пор остались «меченными», потому что раны у них на руках зажили, но остались такие черные пятна.

Был у нас и лагерь военнопленных у Горноспасательной станции, прилегающей к селу, этот лагерь слыл очень крупным. Там содержались тысячи военнопленных. Режим там был ужасный, населению, которое пыталось помочь военнопленным хоть крошкой хлеба, грозили расстрелом. Лагерь не отапливался, был огорожен проволокой, часть здания была разрушена, часть без окон. Люди имели страшный вид. Стоят и просят всякими путями помочь им чем-нибудь. Это были люди уже умирающие от голода и холода. А рядом в хороших домах жили немецкие офицеры. Там, где конец станции, был такой тупик, и под этим тупиком вырыта была яма — несколько могил — для военнопленных. При осмотре выяснилось, что некоторые были расстреляны, у других же не было следов пуль — они погибли от холода и голода.

В момент, когда наши войска стояли на Маныче¹³⁷, немцы стали эвакуировать мирное население из тех районов вглубь, и через Макеевку проходили десятки тысяч, проходили отряды по 5 тысяч военнопленных, и они эвакуировали население из Ворошиловграда и из других районов, и на моих глазах был такой случай. Это было зимой 1942–1943 года. Гонят через Макеевку этот эшелон. Остановили возле бани, два красноармейца тянули санки, а какой-то офицер отозвал их в сторону, начал ругать и застрелил. Это если в присутствии всего народа они так расстреливали, то что же было по дороге? Были они (военнопленные) совершенно босые, ноги опухшие, в солдатских шинелях. Дорога от Харцизска до Макеевки была вся покрыта трупами, а отряды тянулись на десятки километров, потому что дорога была узкая.

Еще знаю один случай, который был на моих глазах. Есть у нас карьер — каменоломня возле шахты «Ивановка». Немцы там брали камни. Нужно было нагружать вагонетки, и если вагонетка случайно опрокидывалась, то это грозило расстрелом. И так и случилось на моих глазах, что человек перекинул вагонетку, и его тут же застрелили. И это был не единичный случай, а уже вошло в пословицу, что за перекинутую вагонетку будешь расстрелян.

Был разрушен целый ряд заводов. Был взорван завод им. Кирова — металлургический завод Я собственными глазами видел, как

¹³⁷ Імовірно йдеться про річку Західний Манич, лівий приток Дону.

немцы бесконечно вывозили оборудование этого завода, вплоть до чугуновых плит. Стояли громадные эшелоны, куда погружалось все это оборудование. Перед отступлением немцы взорвали два химических завода № 5 и № 4, городскую электростанцию, завод газовый, молокозавод и т.п.

В отношении того, известен ли мне факт какой либо относительно подпольной деятельности населения в период оккупации — я ничего не могу сказать. У нас была партизанская группа, но я лично о ней ничего не могу сказать.

Как относились немцы к украинскому населению — интеллигенции — они не разбирались — где интеллигенция, а у них все были украинцы, которых они старались всякими мерами и способами уничтожить.

Беседу провел тов. Котов
Стенографист

[підпис]
В. Раския

ЦДАГО України, ф.166, оп.2, спр.272, арк.1–8. Оригінал. Машинопис.

№ 110

Витяг із стенограми спогадів професора А. Чаругіна про насилля під час нацистської окупації м. Сталіно

21 січня 1946 г.

Стенограмма *воспоминаний*¹³⁸ свидетелей о зверствах немецких оккупантов, данных ими в Комиссии истории Отечественной войны при Академии Наук УССР 21 января 1946 года.

Проф[ессор] ЧАРУГИН АНДРЕЙ ИВАНОВИЧ, 1886 года рождения, г. Сталино. Донбасс. 1-й Алексеевский проспект № 7. Профессор Сталинского Медицинского института.

Я закончил медицинский факультет Одесского университета в 1912 г. С момента окончания института был оставлен на научной работе, сначала ассистентом и доцентом, до 1933 г. В 1933 году переехал в Кировоград, где получил кафедру, в 1935 году перешел в Полтаву, а с 1936 года живу в Сталино и работаю до сих пор.

Перед приходом немцев в Сталино, когда наши части оставили город, то первые 10 дней была очень неприятная картина, производившая тяжелое впечатление, когда наше население начало местный грабеж, еще до прихода немцев. В особенности в отношении к больницам. Работа больницы не приостанавливалась. Мы получили соответствующие бумажки от наших властей, чтобы не прерывать работу, и в этот период были жертвы. Люди привозились с фронта, и нужно было продолжать работу, но

¹³⁸ Тут і далі виділений текст — рукопис.

работа была резко сокращена, раз в 10. В больнице корпусов было очень много, и вот началось хищение имущества, и хотя была организована некоторая охрана, но она была совершенно недостаточной. Такой же грабеж начался и в других общественных учреждениях. Это продолжалось дней 10. 20 сентября пришли немцы. Перед этим взорваны мосты. Там было три больших моста, которые отделяли Сталино от Макеевки, один через железную дорогу, один из них до сих пор еще не восстановлен.

Какие были первые неприятные факты после вступления немцев? В нашу больницу они ввели лошадей и, несмотря на наши протесты, ничего не помогло. Они поместили лошадей прямо в палаты и палаты приняли вид конюшен. Они привязали их к радиаторам, поломали радиаторы, все портреты валялись на полу. Портрет известного хирурга Пирогова мне удалось спасти и спрятать. Я работал в этот период хирургом в Ворошиловской больнице. В этой больнице устроили гараж — в громадном помещении гинекологической клиники.

Дальше, что происходило на моих глазах, и мне, как врачу, приходилось быть свидетелем *различных фактов*. Это было, во-первых, повсеместное раздевание населения. Понравилась шуба — раздевают, несет человек чемодан, останавливают, проверяют, что там и вещи забирают. Так что раздевание на улицах и обирание теплых вещей и одежды — это было рядовым явлением. Если кто-нибудь сопротивлялся, то следовало избивание кулаками, ногами, палками. Особенно страдало еврейское население. Вскоре я был свидетелем, как ко мне в больницу стали привозить чрезвычайно тяжело избитых. Привезли одного старика еврея, который был сброшен с третьего этажа по лестнице, затем его добивали еще ногами. Он был доставлен в больницу в очень тяжелом состоянии с переломом многих частей скелета и через два часа помер. Такое избивание стало систематическим явлением, в особенности, по отношению к детям. *Среди детей особенно был велик травматизм*. Казалось, дети должны быть вне этого, а детские повреждения принимали особенно частый и тяжелый характер. И это освещено в моей научной работе на основании около 300 случаев таких повреждений. Были повреждения и от неосторожности езды. Они [немцы] с этим совершенно не считались — ни с какими правилами уличного движения и сплошь и рядом давили прохожих. Все это было неоднократно на моих глазах, привозили ко мне чуть ли не каждый день пострадавших с тяжелыми повреждениями. *Кроме этого, можно отметить такие характерные повреждения — чрезвычайно большое количество огнестрельных ранений, особенно у детей. Немцы* разбрасывали всякого рода разрывающиеся предметы, а дети интересовались этими предметами и подвергались ранению. Вообще, было у немцев небрежное обращение с оружием. Неоднократно были и умышленные ранения, и убийства как детей, так и взрослых. Для примера: в районе бойни и колбасного завода на Смолянке выбрасывались отходы. Голодные дети набрасывались на них, а в это время *со стороны немцев* происходила стрельба по детям. Пострадавших привозили ко мне для оказания помощи. Огнестрельным ранениям подвергалось и взрослое население. По всякому поводу немцы пускали в ход оружие и стреляли иногда в упор. Таких больных тоже

привозили ко мне неоднократно с ранениями *в живот, грудь и кишечник*. Можно привести такие факты, идешь на *службу*, Вас задерживают и по пути посылают на какие угодно работы не по Вашей специальности, за отказ избивали и арестовывали.

Вообще палочные наказания — это было рядовым явлением во время оккупации.

Относительно посылки людей в Германию на работы. С первых же дней на столбах и в газетах появились объявления, повествующие о прекрасной жизни в Германии и приглашавшие местное население записываться на работу. А потом, когда желающих не было, стали насильственно брать население. Совершали ночные облавы, облавы на базарах и улицах, в театрах и кино, и захваченное население направлялось в лагеря, а оттуда непосредственно в Германию. Так продолжалось в течение всего времени во время оккупации. Особенно усиленный угон происходил во время отступления немцев. Таких отступлений было два. Первое после Сталинградского поражения немцев в феврале 1943 года. При этом отступлении немцы отходили систематически на протяжении 2–3 недель, и население вывозилось систематически, а на *грузовых* автомашинах они вывозили из учреждений все, что могли, даже разбитые стулья и табуретки. Что характерно? Сталино находилось в 400 км от Сталинграда, тем не менее, в феврале месяце началась эвакуация их из г. Сталино, и тут в это время было вывезено все, что только можно было вывезти. Второе отступление было от 4–5 сентября и продолжалось несколько дней, происходило оно чрезвычайно поспешно, и немцы предали город сожжению и взрывам. Население под страхом смерти, согласно приказу, должно было собраться в определенном месте сбора и пешим порядком под конвоем оставить город. Но в виду чрезвычайной поспешности отступления последнее удалось провести немцам только частично. Большая часть населения пряталась.

Нужно указать, что все-таки целый ряд арестов и расстрелов произошел при отступлении.

На протяжении всего времени оккупации в городе царил террор. В гостинице «Донбасс» было организовано Гестапо. Туда каждый день и каждую ночь поступали арестованные, где они подвергались пыткам и истязаниям, и каждую ночь вывозили оттуда, главным образом, на шахту Калиновскую, где и подвергались, большей частью, расстрелу. Можно упомянуть мое участие в комиссии для расследования зверств во время немецкой оккупации, что подтвердило наличие жертв в этой шахте. Глубина была этой шахты примерно около 400 м, а наличие трупов до самого верха. При отходе, чтобы скрыть следы преступлений, немцы взорвали копер¹³⁹ и ствол был завален. Потребовалось около трех месяцев, чтобы удалить камни, воду и дойти до слоя трупов и только после 3-х месяцев работы и удаления большого количества воды, удалось извлечь из шахты для обследования 113 трупов, которые заняли пласт

¹³⁹ Копер — споруда над стовбуром шахти, в якій розміщують напрямні та розвантажувальні пристрої для підйому шахтарів та вугілля.

около полметра. Дальнейшее извлечение трупов представлялось делом большой трудности и для экспертизы не представляло ценности, потому что трупы, находившиеся дальше, столь изменились, что получить ценные сведения не представлялось возможным. Обследование этих трупов и свидетельские показания дали следующее: большая часть трупов имела огнестрельные ранения в голову, что говорило о насильственной смерти, трупы были или голые или только в нижнем белье, значит раздевались заранее (сам лично я наблюдал неоднократно, как верхняя одежда привозилась на грузовиках, сносились с ортскомендатуру). Дальше, как установлено свидетельскими показаниями, трупы привозились в душегубках и мертвые выгружались из машины и сбрасывались в яму военнопленными. Этих военнопленных тоже потом расстреливали и сбрасывали в шахту. Некоторые трупы были со связанными руками сзади за спиной, некоторые трупы были связаны по двое и по трое. Это объясняется тем фактом, как установила комиссия при расследовании, что были случаи, когда обреченные насильственно увлекали с собой и немцев. И был такой случай, насколько мне не изменяет память, что сбросили туда и немца. Были случаи сбрасывания живых. Два таких случая известны мне лично. Один из свидетелей нарисовал жуткую картину, которую он испытал, когда он был туда сброшен. Он был летчиком. Фамилия его кажется Положенцев. Юноша, физкультурник. Он был арестован, пробираясь через линию фронта, и по подозрению, как партизан, был обречен на расстрел. Целую партию в 16 человек привезли в грузовике на «Калининку» и поодиночке стали выгружать. Причем, подъезжая к этой шахте, уже были слышны расстрелы. Желая спастись, он зарылся в брезент, который был в машине и после окончания расстрелов всех, кто был в машине, немцы поехали назад. Но по дороге, как видно, вспомнили, что должны были расстрелять 16 человек, а расстреляли 15, и стали разыскивать шестнадцатого и нашли его под брезентом. Тогда они вернулись к шахте и избили его до потери сознания, полагая, что он уже мертв, сбросили его в шахту. Пострадавший, будучи физкультурником, схватился за первое препятствие, какую-то перекладину и остался [жив] таким образом. Все же он был замечен и в него еще стреляли, но ему удалось скрыться на боковом ходу шахты, и он провел там около суток и ночью с большим трудом выбрался из шахты. Он был свидетелем, как в течение этого времени привозили несколько раз обреченных, расстреливали и сбрасывали. Комиссия эта по обследованию зверски замученных и убитых граждан была очень компетентная в лице физика, химика, судебного медика. Комиссия была очень большая, и не только из Сталино, а из Харькова и Москвы. Чрезвычайная комиссия пришла к заключению, принимая во внимание глубину шахты, наличие воды, времени, что трупы, заполнявшие шахту на глубину свыше 300 метров, подверглись изменениям от времени и среды, и что количество погребенных достигает от 70 до 100 тыс., но остановились на цифре 75 тысяч.

Другое скопление большого количества умерших было обнаружено в братских могилах при лагере военнопленных, помещавшемся в клубе им. Ленина. Здесь военнопленные, как и в других местах, находились

в чрезвычайно тяжелых условиях, зимой при 20–30 [градусном] морозе в нетопленном помещении с разбитыми окнами, а иногда и без крыш, почти без питания, страдая различными заболеваниями, дизентерией, сыпным тифом, и люди умирали сотнями от болезней, голода и холода. При обследовании обнаружено несколько таких братских могил, с общим количеством погибших около 20 тыс. [человек].

Третья братская могила обнаружена в каменоломнях г. Артемовска, под землей, на глубине 400 метров, в боковой пещере, причем, стена этой пещеры полностью была замурована. Там было обнаружено до 3 тыс. трупов. Это было подсчитано комиссией, в которой я участвовал, которая обследовала пещеру. Там были обнаружены почти истлевшие трупы в теплой одежде, значит, это происходило зимой, большая часть с повязкой на руке (значит, это были евреи). Но среди погибших были и в костюмах цыган. Я слышал из уст одного немца, что они уничтожат евреев, цыган и дальше возьмутся за другие национальности. Сам я слышал лично не один раз из уст городского головы *Эйхмана*, который высказывался, что такая участь, как евреев, ждет и другие нации.

4-я братская могила, при обследовании которой мне приходилось участвовать — это заживо сожженные жители из общежития индустриального института в Сталино. При отступлении в сентябре месяце 1943 г., согласно приказу, должно было оставить город все население. Население этого дома отчасти разбежалось, отчасти попряталось, но некоторые, в большинстве женщины и дети, остались. Ночью немцы выгнали их из дома, согнали в сарай и подожгли. Из пепла и обломков удалось вытащить 43 сгоревших трупа. На некоторых сохранилась одежда и в карманах были обнаружены документы, удостоверения личности. Были семьи некоторых преподавателей индустриального и[нститу]та и некоторые преподаватели. Двум детям 5 и 7 лет удалось выбраться из этого сарая через узкие решетки. По словам свидетелей удалось выбраться и одной тощей старухе. Немцы заметили это и начали стрелять. Старушка была убита, и ее кровью обрызганы стены этого сарая. Один ребенок был ранен и находился потом под моим наблюдением. А второй ребенок сохранился и остался жив. Это все факты об истреблении населения.

[...] В большей части все партийные работники были зарегистрированы, а в феврале 1943 г. они были арестованы. Многие из них расстреляны, части все-таки, по-видимому, удалось спастись. *Например, в нашем доме жил один сотрудник, он был выпущен, это т. Павлючак.* Особенно свирепствовали они по отношению к интеллигенции. При отступлении была арестована группа работников, в том числе и профессор [Никольский, работавший в химической лаборатории, по подозрению, якобы, в передаче большого количества мышьяка в руки партизан. Судьба Никольского до сих пор осталась неизвестной. Но поскольку он был арестован в самом конце августа, и еще в начале сентября он был жив, то я, лично участвующий в этой комиссии *по расследованию зверств* и знающий его, по виду и по одежде усиленно разыскивал среди последних извлеченных трупов. Одного из арестованных вместе с ним, кажется Омельяненко, опознали

по одежде, а проф[ессора] Никольского не обнаружили, и его жена искала тщательно, но до сих пор не знает о нем ничего.

Отношение к военнопленным. Отношение к военнопленным было особенно жестоким. По отношению к ним можно было сказать, что все они были обречены на верную смерть. На моих глазах не один раз проходили по улицам группы военнопленных в чрезвычайно печальном виде. Зимой без верхней одежды, почти босиком, крайне истощенные, едва передвигающиеся, иногда они падали и тут же подвергались избиению, а иногда и пристреливались. Если из населения кто-нибудь приносил воду или хлеб, то также грубо издевались над ними, а иногда и стреляли, и били палочными ударами. Питание в таких лагерях было весьма недостаточным для продления жизни. Обычно выдавался суррогат хлеба в незначительном количестве 300 гр., причем, из сожженного зерна, совершенно несъедобный и варился какой-то суп, не содержащий почти ничего питательного. Пленные, идя на работы, набрасывались на всякую падаль — собачьи трупы и поедали эту падаль. Могу привести один случай, когда военнопленный, после того как поел этой падаль, заболел и был доставлен в Красногоровскую больницу и умер от прободения кишечника. Обнаружено, что он во время еды этой падаль проглотил несколько косточек, что и послужило причиной прободения кишечника и смерти. Вообще все население первую зиму не получало никакого питания, за исключением 300 гр. жженого хлеба. Многодетные семьи, особенно красноармейские, были обречены на полное голодание. Пришлось организовать несколько домов для детей, но питание в них было также чрезвычайно недостаточное. Сплошь и рядом получали они и тот же жженный хлеб. Смертность среди детей была чрезвычайно высокой. В 1-м городском доме в феврале месяце из 100 человек погибло 50, т.е. 50% за один только месяц. Получить у немцев питание на детей не удавалось. Меня даже стали обвинять в том, что я разрешил заменить этот жженный хлеб на молоко, но как раз судья попался приличный человек и сказал, что я как врач не мог сделать иначе.

В отношении сопротивления населения — были такие факты. Немцы, когда пришли, стали делать попытки наладить работу по добычанию угля, но коренное шахтинское¹⁴⁰ население, в основном, предпочитало уходить вместе с семьями и не работать на шахтах. Молодежь организовала кружки по сопротивлению немцам и партизанское движение. От времени до времени в результате этой борьбы были крушения поездов, нарушения телеграфной и телефонной связи, убийства отдельных немцев и т.д. Это же партизанское движение ставило своей целью поддержание связи с зафронтовой полосой, добывали газеты разбрасывали прокламации, распространяли их из рук в руки, доставали сводки, *пользовались радиоприемниками*¹⁴¹ и эти сводки также распространяли среди местного населения. Таким образом, население узнавало истинное положение вещей на фронтах. Тут можно сказать о Сталинградской битве, про которую

¹⁴⁰ Так у тексті.

¹⁴¹ Тут і надалі виділене у тексті.

немцы очень долгое время умалчивали. Можно еще упомянуть, что иногда молодежь расклеивала по городу карикатуры на немцев и прокламации.

Немцы забирали из любого дома все, что им понравится. На протест населения они говорили что все, что есть в городе, это наше. У нас, например, в аптеке осталось большое количество медикаментов. Немцы переписали их и заявили, что это принадлежит им, и каждый раз, когда надо было получить какой-нибудь медикамент, то нужно было испрашивать разрешения у немцев. Когда нужно было немцам оборудовать какое-либо учреждение, то они не стеснялись, шли в частные квартиры и забирали все, что им было нужно, заявляя, что все, что в городе, в учреждении или в частной квартире, все принадлежит им, и они забирали мебель, вещи и продукты.

Отношение к врачам было такое же, как и ко всем. Для лазарета военнопленных приглашали русских врачей, но во главе стоял немецкий врач и под его руководством работали русские врачи. Так было в лагере военнопленных и в лагере так называемых добровольцев. Фактически это не были добровольцы. Вас хватали на улице и заставляли говорить, что вы записываетесь добровольно, но фактически люди хотели подвергнуться самой тяжелой *операции*, но только чтобы остаться и *не идти на фронт*. У нас были такие, которых мы держали в больнице, чтобы *избавить от фронта*. Был такой летчик, у которого были вывернуты *веки*. Операции ему не делали, а при отступлении он снова попался и был очень активен *в спасении больницы и больных*. Мы организовали группу врачей, и у нас осталось человек 70 больных. Среди больных были и такие, каких нельзя было вывозить, несколько раз подъезжали машины, чтобы подпалить нашу больницу во время отступления немцев. И я, *летчик и другие* выходили и говорили, что тут тяжелые больные и что нельзя их перевозить, и таким образом наша больница уцелела. Были у меня и такие больные, которые выдавали себя за партизан, один из них был подстрелен немцами. Я ему оказал первую помощь, а потом его стали подозревать *в предательстве*. У него было очень интересное *осложнение*. После избиения у него был разорван *крупный сосуд и его снова положили в больницу* и держали по этому поводу месяца два. С ним лежал еще один больной и по словам третьего больного, они имели какую-то связь, потому что, как больные заснут, они начинают говорить и отсюда можно было заключить, что эти больные близки между собой, и было предположение, что эти *больные подозреваются как партизаны*. Они *сбежали из больницы и меня допрашивали о них*, но я говорил, что это не мое дело, и мы должны оказывать ему медицинскую помощь, хотя я *знал, что он врал, что был ранен немцами*.

В Мариуполе жил один профессор киевский Иванов Вадим Николаевич. О нем отзывались очень хорошо и приводили такие факты, что он много помогал в смысле уменьшения угона больных. Он сейчас находится в Киеве, в институте, где заведует терапевтической кафедрой. Был у нас и проф[ессор] Никольский. Я его не знал до войны. Он был довольно видный профессор. После отступления он говорил: «Что угодно готов испытать, но только не с немцами», а другой *проф[ессор]* Иванов был, тот уже полная противоположность. Я его не знал до

оккупации, узнал по следующему факту. Он принимал очень активное участие до прихода немцев, был орденоносец. Когда-то был офицером, а потом перешел сразу в лагерь партийцев. Выступал всегда чрезвычайно активно на общественных собраниях по вопросам диалектического материализма, подкован, надо сказать, был неплохо. А с приходом немцев он стал выступать в прессе противником большевизма и еврейства, писал ряд передовых статей, направленных против Русской православной интеллигенции. *Характеристика* «или подлец, или дурак» Так вот был такой факт. Приходит ко мне зимой 1942 года его жена на осмотр. Нахожу у нее рак желудка. Оперировать уже не имеет смысла, *так как* не даст операция успеха. На другой день приходит ко мне ее муж, сам Иванов, и говорит, что раз операции сделать нельзя, значит жена обречена на гибель, а по немецким порядкам, если человека вылечить нельзя, то его нужно умертвить. Я ему сказал что мы, русские врачи, воспитаны в другом духе, и если тяжелое заболевание не излечимо, то мы всячески облегчаем страдания, но не умерщвлять, а оперировать не имеет основания потому, что скоро опять вернется болезнь. Он ушел и *угрожал* обратиться к немецкому командованию и меня заставят ее оперировать. Я сказал, что оперировать не стоит, так как болезнь вернется, но если вы уже хотите, то могу прооперировать. Она операцию перенесла хорошо, и я ее видел приблизительно *через* год на улице, но у меня такое убеждение, что все-таки ее болезнь должна вернуться. Но они уехали с немцами, и я не знаю. Он был настолько сторонником германизма и «нового» порядка, что просто удивительно. Вообще он был настоящим «Иудушкой», не смотрел прямо в глаза и т.д. Как-то начали и меня подозревать тоже, *стали* наводить справки, но молодые врачи *все* знали меня хорошо и меня оставили в покое.

Вот еще такой факт. У нас одна студентка работала в госпитале, и нужно было пройти ей через немецкий госпиталь. Девушка 18 лет, ее схватили, завели в сарай и начали бить палками. По селам коменданты вообще превратили эти села в барские поместья. Выбирали куски земли и устраивали барщину, заставляли жен красноармейцев по 3 дня работать на них, а по 3 на себя. В Еленовских карьерах и в др. коменданты били народ палками, кулаками.

Избиение палками и мордобой стали обычным явлением.

Беседу проводил тов. Руднев [підпис].
Стенографистка В. Раскина.

26.01.1946 г.

ЦДАГО України, ф. 166, оп. 2, спр. 300, арк.1–15.
Засвідчена копія. Машинопис.

Витяг із стенограми спогадів директора Переяславської середньої школи Ф. Івахи про злочини нацистської окупаційної адміністрації

19 липня 1946 р.

[...] Кожного дня німці вивозили на Заальтицьке кладовище людей і там розстрілювали.

Це був тяжкий період, бо розстрілювались молоді, здорові, люди сповнені жадою до життя. Так очищали німці район від небажаних для них елементів.

Пізніше німці провели реєстрацію членів партії. В одну ніч були зібрані жандармами всі члени партії. Деяких членів партії було розстріляно, як то Побузиноного (бувш[ого] суддю Переяславського суду), Шелеста. Решту було відпущено, але взято на облік.

6-го серпня зібрали все єврейське населення і закрили в приміщенні текстильної фабрики. Причому коли їх забирали, оголосили, щоб брали, з собою найцінніші речі і зимний одяг, бо їх будуть висилати на роботу.

Над ними німці знущалися, заставляли танцювати, співати, один одного бити, в той момент, коли люди були в тяжкому стані і переживали за свою невідому долю.

З текстильної фабрики їх під конвоєм погнали на Заальтище, де вже були приготовані дуже глибокі ями. Поставили їх в ряд і розстріляли з кулемета, причому офіцери СС розстрілювали з наганів¹⁴².

Забито 600 чоловік. Була набита повна яма жінками, стариками, дітьми, кров виступала на поверхню землі. Зараз там знаходиться братська могила.

Тих, кого їм не вдалось забрати того ж дня, поступово жандармерія і поліція виловлювала і розстрілювала¹⁴³.

По приході німців тижнів через 2 провели роботу по організації міського самоврядування. Виборів не було, а призначали. Скликали людей і оголошували склад міської управи. На голову міської управи був призначений Виноградний Калістрат Павлович, потім його замінив Іщенко, а Іщенко замінив Лях.

Виноградний був старий років 50, служив до війни у страховій касі, Іщенко був націоналіст, бувш[ий] агроном, а також був[шим] учителем (репресований), Лях був теж учителем.

¹⁴² Так у тексті.

¹⁴³ Ці відомості підтверджуються у спогадах колишнього голови Переяслав-Хмельницького райвиконкому П.І. Батрака. Див.: Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах / [ред. кол.: В. Коцур (голов. ред.), О. Лисенко, А. Коцур, Т. Нагайко (відповід. ред.) та ін.].— Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014.— Вип. 3: «Та не дарма були ми на землі...».— С. 163.

Виноградного замінили на Ішенка тому, що останній віддався їм всією душею. Це були всі ображені Радянською Владою люди. У м. Переяславі вони до війни не працювали.

Після утворення міської управи була створена поліція. Укомплектована вона була з таких же ображених людей, а саме: розкуркулених в минулому, в взагалі людей, що виявляли якесь незадоволення. Попадали туди і кандидати партії, як Шахорост, який до війни служив в НКВД.

На чолі поліції стояв німець, а його заступником був Лисенко, бувш[ий] начальник паспортного столу Міліції. [...]

[підпис] Іваха.

ЦДАГО України, ф.166, оп.2, спр.237, арк.172–173. Оригінал. Машинопис.

№ 112

Архівна довідка завідуючого партійним архівом Одеського обкому КПУ начальнику слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Одеській області про людські та матеріальні втрати під час нацистської окупації

23 червня 1961 р.

НАЧАЛЬНИКУ СЛЕДОТДЕЛА
УКГБ ПРИ СМ УССР ПО ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ
тов. СОСЛЮКУ.

На Ваш № 16/1139 от 16 июня 1961 г.

АРХИВНАЯ СПРАВКА.

Партийный архив Одесского обкома КП Украины сообщает, что в период оккупации на территории г[орода] Одесса действовали 15 подпольных групп, которые объединили 414 человек и 7 партизанских отрядов, в состав которых входило 532 человека. (Количество групп, отрядов и их личный состав требуют некоторого уточнения).

Городская префектура, возглавляемая префектом Чановичем, комиссаром сигуранцы Никулеску, генеральным примарем «Городским головой» ПЫНТЯ и его прихвостнями Видрашку, Нибреску, Киореску и др[угими], сыграла видную роль в разгроме и массовых убийствах подпольщиков, активистов Советской власти и в массовом истреблении советских людей, оставшихся в городе Одесса в период оккупации.

Как видно из материалов областной комиссии по определению ущерба румыно-немецкими оккупантами в период их хозяйничанья в гор[оде] Одесса, было:

1. Расстреляно 8395 человек, в том числе 158 детей.

2. Повешено 266 человек, в том числе 4 детей.
3. Сожжено 22468 человек, в том числе 106 детей.
4. Заморожено 23 человека, в том числе 6 детей.
5. Утоплено 8 человек, в том числе 2 детей.
6. Закопано в землю живыми 7 человек, в т[ом] чис[ле] 2 детей.
7. Умерло от голода 27 человек, в том числе 11 детей.
8. Погибло в результате воздушной бомбардировки 1103 человека, в том числе 59 детей.
9. Угнано в рабство в Германию, Румынию и ГЕТТО 7918 человек, в том числе 2104 дет[ей].
10. Погибло от других видов злодеяний 210 человек, в том числе 42 детей.

Всего людских жертв в г[ороде] Одесса — 53799 человек, в том числе 4987 детей.

Захватив Одессу, румыно-немецкие оккупанты приступили к массовому истреблению советских людей, проводившемуся систематически и самыми зверскими методами.

С первых же дней фашистские захватчики установили дикий произвол и жестокий террор с целью запугать советских граждан и парализовать их сопротивление оккупантам.

По городам и селам области прокатилась волна арестов, расстрелов, повешения, сожжения живыми, не прекращавшаяся до конца оккупации.

Так, на третий день оккупации, т[о] е[сть] 19 октября 1941 г[ода] после объявления регистрации мирных граждан гор[ода] Одесса и его окрестностей, начали толпами сгонять мирных граждан — мужчин, женщин, детей и стариков в пороховые склады, расположенные вблизи аэродрома и летной школы по Люстдорфскому шоссе.

Всего было мирными гражданами заполнено 9 складов, а затем румынские солдаты при помощи шлангов и насосов стали поливать сараи и мирных граждан горючей смесью и подожгли.

Спустя месяц, как прекратилось тление трупов, по распоряжению румынских властей были согнаны пленные, которые вырыли рвы на территории пороховых складов и различными способами (крючки) стали извлекать сгоревшие трупы и зарывать в подготовленные для этой цели рвы.

При раскопке, произведенной под руководством районной комиссии, в имевшихся 9 ямах было обнаружено свыше 22000 трупов, среди которых были найдены дети, умершие от дыма, среди трупов были найдены такие, которые носили следы пулевых ран, с отрубленными конечностями рук и ног, и с разможенными черепами.

Как установлено комиссией и свидетельскими показаниями, румынские солдаты при попытке мирных людей уйти от ужасной смерти, были сожжены живыми, расстреливались, или им отрубали руки и ноги¹⁴⁴.

2. Подобное злодеяние фашисты учинили на территории Илличевского района г[орода] Одесса. Изверги 24 октября 1941 г[ода] к месту Алексеевского сада (улица Степовая угол Мельничной) привезли 251

¹⁴⁴ Так у тексті.

человека мужчин разных возрастов. Эти мирные жители были схвачены на улицах и в домах, и по немецко-румынскому велению были обречены в заложники. Того же дня над указанной группой советских граждан был произведен массовый расстрел. Людей расстреливали из пулеметов. Затем смертельно раненых застреливали из автоматов, а немецко-румынские офицеры из пистолетов добивали умирающих.

Оккупантами был причинен большой материальный ущерб народному хозяйству гор[ода] Одесса и его жителям. Так, за период оккупации было разрушено домов 387, площадью в 345 т[ысяч] кв[адратных] мет[ров], повреждено 902 здания, площадью в 6820 кв[адратных] метров. (Без частных домов).

Полностью демонтировано усовершенствованное оборудование новой электростанции № 3 и вывезено в Румынию.

Большое разрушение взрывами нанесено зданиям водопроводной станции Чумка, во многих местах разрушена водопроводная сеть общей протяженностью 11 километров, выведено из строя 13 скважин и 2 шахтных колодца вспомогательного водоснабжения. В результате чего водоснабжение Одессы со станции Днестр было прекращено.

Вследствие взрыва Хаджибеевской дамбы поля орошения были выведены из строя.

Оккупанты вывезли в Румынию 118 трамвайных вагонов, свыше 25 километров трамвайного пути, 47 трамвайных вагонов выведено из строя.

Кроме того, вывезено 9 троллейбусов и 18 км троллея (троллейбусная линия готовилась к сдаче в эксплуатацию в июле 1941 г[ода]).

Полностью уничтожено 2 бани, имущество 4 морских ванн разграблено, разрушено 3 моста.

Уничтожено 348 гектаров зеленых насаждений, разграблено и сожжено имущество городских парков.

Общий ущерб, причиненный коммунальному хозяйству области выражается в сумме 684533,8 тыс[ячи] руб[лей] (все суммы указаны в старых ценах).

Большой ущерб был нанесен промышленным предприятиям. Так, из 38 предприятий союзного подчинения ни одно полностью не сохранилось.

Общий ущерб союзным предприятиям выражается в сумме 800639,6 тыс[яч] рублей.

Республиканским — 292049,3 тыс[ячи] руб[лей].

Местной промышленности — 89808,5 тыс[яч] руб[лей].

Ущерб, причиненный гражданам области, выражается в суммах:

1. Жилых зданий — 63565 158 руб[лей].
2. Надворных надстроек — 5804 538 руб[лей].
3. Ограблено золотых и серебряных вещей — 11444 953 руб[лей].
4. Книг — 20023 976 руб[лей].
5. Прочие виды имущества — 633622 302 руб[лей].

Стоимость имущества, отобранного, похищенного и уничтоженного оккупантами, погибшего в результате оккупационного режима — 1232 862734 рубля¹⁴⁵.

ЗАВ[ЕДУЮЩИЙ] ПАРТАРХИВОМ
ОДЕССКОГО ОБКОМА КП УКРАИНЫ

[підпис]

ВЕРНО: НАЧАЛЬНИК СЛЕДОТДЕЛА УКГБ ПРИ СМ
УССР ПО ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ, майор

[підпис]

СОСЛЮК

2 января 1963 г[од].
гор[од] Одесса.

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 3, арк. 12–15.
Засвідчена копія. Машинопис.

¹⁴⁵ Основною довідки стала інформація Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників в Одесі і районах Одеської області. Частково опубліковано: Красная звезда.— 1944.— 14 июня. Повний текст див.: Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.— К.: Укр. держ. вид-во, 1944.

Розділ 3. Холокост

3.1. Нацистська зона окупації

№ 113

**Витяг із опитування громадян П. Зубка і А. Турненка,
які вийшли із тимчасово окупованого нацистами
м. Дніпропетровська про розстріл єврейського населення**

[жовтень 1941 р.]

Совершенно секретно.

Выписка из справки-опроса вышедших из территории, временно оккупированной немецкими властями г[орода] Днепропетровска и его окрестностей ЗУБКО П.К. и ТУРНЕНКО А.П.

... При занятии г[орода] Днепропетровска немецкими властями был издан приказ о явке всего еврейского населения к магазину по проспекту К[арла] Маркса, угол Короленковской, с ценностями для отправки на работы их и переселения в другие места.

Явилось около 12 тысяч человек, которых выстроили и под охраной немецких автоматчиков, этапировали за еврейское кладбище (окрестность города), где всех расстреляли и трупы были сброшены в противотанковые рвы...

Верно:

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА]

ОТДЕЛЕНИЯ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР

КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

[підпис]

ИГНАТЬЕВ

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 5. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 114

**Витяг із допиту кур'єра ЦК КП(б) М. Марченко, яка вийшла
із тимчасово окупованої нацистами території, про насилля
над цивільним населенням**

[березень-квітень 1942 р.]

Совершенно секретно.

¹ Датовано за подією.

ВЫПИСКА

из разведдопроса прибывшей из тыла противника курьера ЦК КП(б)У
МАРЧЕНКО Марии Федоровны

Принят 29–30 марта 1943 года.

... По состоянию на 20 марта 1942 года в Киеве расстреляно до 135 тыс[яч] евреев.

Имущество расстрелянных еврейских семей подвергалось разграблению со стороны немецких солдат, а также местных жителей...

... В одном из сел, расположенном недалеко от гор[ода] Павлоград Днепропетровской области (названия села не помню), в апреле месяце 1942 года было расстреляно немцами, якобы, за связь с партизанами, 10 семей. По рассказам жителей этого села, расстрелянные семьи никогда не были связаны с партизанами...

Верно:

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА]
ОТДЕЛЕНИЯ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ИГНАТЬЕВ

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 7. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 115

**Витяг із доповіді агента 4 управління НКДБ УРСР «Гаєвого»
про розстріл єврейського населення м. Києва**

5 червня 1943 р.

Совершенно секретно
по г[ороду] Киеву.

ВЫПИСКА

из доклада прибывшего из тыла противника агента «ГАЕВОГО»
от 5 июня 1943 года.

...В результате этого провокационного приказа, около 55000 чел[овек] еврейского населения, в том числе матерей с грудными детьми и стариков,

гитлеровскими палачами были расстреляны и полуживыми засыпаны в овраге Бабий Яр...²

Верно:

ОПЕРУПНОМОЧЕННЫЙ 4 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] СКОЛЯР

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83513, арк. 83. Засвідчена копія. Машинопис.

№ 116

**Спецповідомлення начальника УНКДБ по Харківській
області П. Тихонова начальнику 2 управління НКДБ УРСР
П. Медведєву³ про знищення єврейського населення
Харкова**

5 вересня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАЧАЛЬНИКУ 2-го УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
ПОДПОЛКОВНИКУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
тов. МЕДВЕДЕВУ⁴

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

О зверском массовом умерщвлении немецкими оккупантами еврейского населения города Харькова.

² Доповідь агента «Гаєвого» від 5 травня 1943 р. про організацію окупаційної влади у Києві, насилля над місцевим населенням опуб.: «Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; авт. та упорядн.: Т. В. Вронська, Т. В. Заболотна, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Т. В. Пастушенко.— К.: Темпора, 2014.— С. 529–569.

³ Медведєв Павло Миколайович (1905–1998) — у травні 1938 — лютому 1939 рр.— заступник начальника, начальник відділу УДБ УНКВС по Київській обл. У лютому 1939 — серпні 1941 рр.— начальник відділення, заступник начальника відділу, виконуючий обов'язки заступника начальника 3 управління НКВС УРСР; у серпні 1941 — червні 1943 рр.— начальник 3 управління НКВС УРСР; у червні 1943 — листопаді 1947 рр.— начальник 2 управління НКДБ—МДБ УРСР. У листопаді 1947 — травні 1949 рр.— начальник відділу «2-Е» 2 головного управління МДБ СРСР. У квітні 1949 — червні 1953 рр., липні 1953 — червні 1954 рр.— заступник уповноваженого МДБ— КДБ СРСР у Німеччині, у вересні 1954 — лютому 1961 рр.— старший радник КДБ СРСР при Міністерстві національної безпеки Чехословаччини. У серпні 1961 р. звільнений через хворобу. Із 1957 р.— генерал-майор.

⁴ На документі резолюція: «тов. Черкалов. Написать сообщение тов. Федотову и в ЦК КП(б)У. Срок 11.9. [19]43 г. [Медведєв]. 10.09. [19]43 г.».

В дополнение к материалам, переданным нами 2.09. с[его] г[ода] во 2-е Управление НКГБ УССР, настоящим сообщаем, что в результате дополнительно осуществленных нами мероприятий, в частности опроса местных жителей: СЕРИКОВА Д.А., АЛЕКСЕЕВА и ЧЕЛОМБИТЬКО А.П., а также выезда оперативных работников на место зверской расправы немецких оккупантов над еврейским населением города Харькова, в районе Станкостроительного завода, установлено следующее:

Согласно приказа немецкого командования от 15-го декабря 1941 года к 17-му декабря 1941 года были сосредоточены в бараках №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 88, 89, в бане и в помещении продуктового магазина Станкостроительного завода, и в бараках Х[арьковского] Т[ракторного] З[авода] №№ 92 и 93 — шестнадцать тысяч евреев, которые находились до первых чисел января 1942 года в указанных помещениях с разбитыми стеклами, сорванными полами, без отопления, пищи и воды.

Пытавшиеся приобрести себе пищу, воду у соседей или отпущенные на короткий срок для приобретения пищи или воды, за малейшее опоздание — расстреливались.

В результате холода, голода и антисанитарии в бараках имела место большая смертность.

Первые две недели, т[о] е[сть] до января, массового умерщвления не было. Расстреливали одиночек, люди умирали от голода, от мучений. Трупы этих замученных и расстрелянных немцы зарывали в щелях и ямах от погребов во дворе барачных. Таких ям предварительной раскопкой обнаружено две.

Приблизительно в первых числах января 1942 года, немецкими фашистами было произведено массовое зверское уничтожение евреев.

В бараках было объявлено, что евреи будут вывозиться на работу в Полтаву и Кременчуг. В первый день после объявления из барачных в течение суток вывозились евреи на семи автомашинах (сделавших несколько рейсов) по Чугуевскому шоссе к большой яме, вырытой военнопленными в овраге под Малой Роганью, в 200—300 метрах от подсобного хозяйства Х[арьковского] Т[ракторного] З[авода], и там были зверски расстреляны из автоматов.

На другой и в последующие дни, немцы решили, что использование транспорта для этой цели дорого, уже не возили обреченных к месту зверской расправы, а водили партиями по 500—600 человек, полураздетых и босых в январские морозы, в том числе детей, стариков и женщин. В день отправлялись три партии, расстрелы продолжались 7 дней.

Яма, в которой зарыты жертвы немецких зверств, имеет в длину — 92 метра и в ширину 12,5 метр[а].

При пробной раскопке, произведенной нами, обнаружены останки трупов на глубине 10—15 сантиметров от поверхности. Кости и черепа, в большинстве своем попадают женские и детские.

Кроме того, установлено, что дня через три после массового зверского уничтожения, когда в бараках уже не оставалось ни одного живого человека, кроме охраны из числа полицейских, к четырем баракам подъехало одновременно четыре больших машины с кузовами, имевшими плотно закрывающиеся двери в задней стенке.

Машины задним ходом вплотную подъехали к дверям барачков и загородили от посторонних глаз узкое расстояние между автомашиной и входом в барак по сторонам дверей. Для этого были использованы матрацы.

В таком положении машины пробыли около часу. Что делали приехавшие с машинами немецкие офицеры — точно неизвестно. Машины уехали. Через пять дней после этого снова приехали группы офицеров (подчеркиваем офицеров, а не солдат), облили эти бараки керосином и подожгли их.

Через несколько дней немцы мобилизовали живущих вблизи граждан и заставили убрать и зарыть обгоревшие в бараках человеческие кости и полусгоревшие трупы. Тут же во дворе обгоревшие останки были закопаны в ямы. Эту яму мы обнаружили.

Полагаем, что в данном случае, видимо действовали «душегубки». Расследованием этого предположения занимаемся.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОДПОЛКОВНИК ГОСУДАРСТВЕН[НОЙ]
БЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ТИХОНОВ
НАЧАЛЬНИК 2-ГО ОТДЕЛА УНКГБ
ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛ[АСТИ] [підпис] ПОГРЕБНОЙ

5 сентября 1943 года

№ 0/25707

гор[од] Харьков.

Отп[ечатано] 3 экз[емпляра]

ГДА СБ України, ф.60, спр.83517, арк.28–29. Оригінал. Машинопис.

№ 117

Стенограма спогадів В. Яременка про насильницькі дії нацистської окупаційної влади, вбивства євреїв у м. Первомайську Миколаївської області

[не раніше березня 1944 р.]⁵

Стенограмма воспоминаний о зверствах немецко-фашистских захватчиков в гор[оде] Первомайске Одесской области⁶. Произведена в Комиссии по истории Отечественной войны, беседу проводил зав[едующий] отд[елом] фондов Руднев В. В. Стенографистка Раскина.

⁵ Датовано за датою визволення м. Первомайська. Вірогідно, запис спогадів зроблено у 1945–1946 рр.

⁶ Після окупації Первомайська лівобережна частина (Ольвіополь і Богополь) увійшли до складу Миколаївської генеральної округи райхскомісаріату «Україна», правобережна частина міста (Голта) і Первомайського району стали частиною Голтянського повіту губернаторства «Трансністрія». У 1954 р. м. Первомайськ увійшло до складу Миколаївської області.

ЯРЕМЕНКО ВИКТОР ИВАНОВИЧ гор[од] Первомайск Одесской области ул. 20-летия Октября № 2. До войны он был музейным работником. Должность — бухгалтер больницы⁷.

2 августа 1941 года вошли немцы. Они прорвались с северо-запада, из района Умани и вошли в Первомайск, обойдя его с восточной стороны, подошли к северо-востоку, причем было отрезано железнодорожное сообщение. Окончательно город был захвачен 4 августа. С первых же часов захвата города начались массовые грабежи, особенно отличились мадьярские войска. Они вошли первыми в город, и вещи мирных граждан забирались и грузились на автомашины. В первые дни были захвачены помещения всех школ, уничтожены были все библиотеки, физ[ические] кабинеты, один из немцев с хохотом сбрасывал со второго этажа колбы и пр. В краеведческом музее находились две замечательные статуи итальянской работы *апостолов Петра и Павла*⁸, из мрамора. Они отломали им головы, думая, что они обозначают что-то советское. Все экспонаты музея были разбиты, уничтожены, часть ценностей разграблена, а остальное порвано и вышвырнуто из музея. Ценностями считались византийские коллекции монет, ковры. Археологические материалы уничтожили и *выбросили*. Была довольно приличная библиотека — *выбросили*. В Первомайске был учительский институт, он имел хорошую библиотеку. Это здание было занято под фельдкомендатуру. Была организована городская управа, во главе которой были поставлены два учителя из *фольксдойче* (местные немцы) — Шейфеле и Френих, преподававшие немецкий язык. Когда к ним обратились в отношении спасения хотя бы части материальных ценностей музея и в отношении библиотеки фельдшерской школы и Учительского института, то Френих ответил, что все советское нужно уничтожить. Когда же ему начали доказывать, что там много чисто научной литературы, не имеющей политического значения, как Брокгаузская энциклопедия и др., то никакого внимания он не обратил, и все было увезено в городской парк и там сожжено. В октябре месяце фельдкомендатура подвинулась ближе к фронту, и была организована ортскомендатура, т[о] е[сть] окружная немецкая комендатура, во главе города стоял ортскомендант — немец Трокенброт. Сейчас он обвиняется на всеукраинском процессе за зверства в Первомайске, Коростышеве и др. местах.

Первым распоряжением его был приказ об организации в г[ороде] Первомайске гетто. Еврейское население насильно переселялось в Богополье (3-я часть города). В октябре месяце начались массовые расстрелы евреев. Эти расстрелы производились таким образом. Вечерами были облавы, хватали первых попавшихся людей, евреев, составляли группы из нескольких сот человек и ночью их расстреливали за городом над противотанковым рвом. Массово расстрелы производились в течение октября, ноября и в начале декабря 1941 года. Кроме того, в первое время оккупации было расстреляно несколько членов партии — Назаратий, Бондарь и еще один учитель — фамилии не помню.

⁷ Так у тексті.

⁸ Тут і далі виділений текст — рукопис.

Особые зверства в отношении еврейского населения и украинского проявлял начальник местной полиции, немец Гегель. В ноябре 1941 года в Богополе загорелся склад пеньки. Обвинили в этом евреев и начальник полиции, который явился в пьяном виде, стрелял в первых попавшихся евреев. Когда же один старик еврей стал говорить, за что убивают людей, он же с каким-то полицейским схватил этого старика и бросил его живым в горящую пеньку. В первых числах ноября, по договору между немцами и румынами произошло разделение города на две зоны. Центральная часть города Голта с вокзалом, как находящаяся на территории по правому берегу Буга, отошла к румынам, как часть Транснистрии. В Голте была организована уездная префектура. Префектом был жандармский полковник Изопеску, осужденный ныне в Румынии вместе со своим помощником Румынским Верховным Судом за зверства в Богдановском лагере, где были расстреляны и замучены, а также заморены голодом 52 тыс. граждан (Богдановка в 40 км. от Первомайска).

Дальше, кажется, летом 1943 года, был такой факт. В селе Крымка⁹ Первомайского района в румынской зоне оккупации было расстреляно 30 человек молодежи вместе с директором школы, якобы за связь с партизанами и убийство румынского жандармского офицера.

В отношении угона населения — на румынской зоне оккупации угон, как правило, не было. Но в последний момент, перед уходом, они сдали полностью власть немцам, и именно с голтянской стороны немцы угнали много народа. В румынской зоне же угон был только под конец, когда румыны предоставили всю власть немцам, которые в период ухода из города угоняли насильственно советских граждан из городов, несколько сот человек. В немецкой зоне оккупации и во второй части города на Левобережье немцами был организован *отдел* труда. В конце 1941 года в первой части города, в немецкой зоне оккупации, был организован гебитскомиссариат. Гебитскомиссаром был Лафренц. В состав его входило 6 прежних советских административных районов — половина Первомайского, Благодатновский, Добровеличковский, Ольшанский, Пешанобродский, Тишковский. В Тишковском районе за убийство немецкого офицера было повешено свыше 125 человек и расстреляно.

Биржа труда была подотделом этого гебитскомиссариата. Отдел труда мобилизовал [людей] на различные местные работы и с 1942 года отправлял, сначала выборочно граждан, а в 1943 году провел уже сплошную мобилизацию, главным образом молодежи 1925 года рождения. Эта молодежь попала на постройку железной дороги, и в конце августа 1943 года полностью была угнана и молодежь 1926 года рождения, как мужчины, так и женщины, на работы в Германию, как из города, так и со всего гебитса¹⁰.

Разрушения были произведены немцами при отступлении, взорван был мост, полностью взорвана большая водяная мельница, производительностью до 6 тыс. пудов в сутки, сожжен маслозавод, начисто взорван

⁹ Вірогідно, йдеться про підпільну організацію «Партизанська іскра». Див.: Герасименко І. П. Партизанська іскра. — К.: Молодь, 1961. — 148 с. та ін.

¹⁰ Так у тексті.

хлебзавод (осталась от него только одна яма), значительно поврежден был пивоваренный завод, сожжено 3-ю школу, 8-ю, 12-ю и 14-ю. началось минирование дома советов, но взорвать не удалось, потому что наши части неожиданно перешли Буг и помешали. Если бы немцы задержались еще на 2—3 дня, они произвели бы еще большие разрушения.

В отношении подпольных организаций и отдельных лиц — знаю об организации в райсоюзе. Она уже работала в райсоюзе при немцах. Один *Загубелюк* работал главбухом, потом был заместитель заведующего райсоюзом, бывший кандидат партии, потом была еще одна работница Беранюк и еще третий и все они были расстреляны за связь с партизанами и снабжение партизан продуктами, в январе 1944 года в количестве 16 человек. В числе их была расстреляна работница паспортного стола горуправы Людмила Сокуренько, 1924 года рождения, выкрывшая и оформившая для партизан свыше 40 паспортов.

В октябре месяце 1943 года был зверски замучен немцами связанный с партизанами Юнг, которого немцы сначала выдвинули на руководящую работу судьей по гражданским делам. Но он оказался связанным с партизанами. Его пытали, чтобы он сказал, кто еще входит в эту организацию, и его колючей проволокой обмотали, раздевши до тла. Это уже было установлено после прихода советских войск, когда начали раскапывать могилы, и чтобы мать его не увидела, его прикрыли простыней.

При отступлении немцы почти сожгли село Мигею, уцелело только несколько хат. Это село сожгли потому, что на его территории нашли двух убитых немецких солдат. Был лагерь для военнопленных на тысячу человек.

Отношение к пленным было, как и везде, над ними издевались, били, морили голодом, свирепствовал тиф.

В школах занятий не было. Была устроена одна гимназия, открытая на немецкой стороне, но она влачила жалкое существование и потом закрылась. Со следующего учебного года вообще существовали только четырехлетки. Десятилетки и даже семилетки не существовали. За отсутствием топлива школы на зимний период закрывались и начинали работать только осенью и летом. Причем, один день была кое-какая программа — язык, арифметика, а два-три дня дети уходили на сбор лекарственных трав на нужды немцев, в общем, была сплошная «ботаника». В Голте, на румынской стороне *города*, была открыта частная гимназия в небольшом помещении, но и она просуществовала тоже только один учебный год и сошла почти на нет.

Был еще такой факт. Одна девушка, 1925 года рождения, когда была объявлена мобилизация для отправки в Германию, пошла к гадалке, чтобы та ей предсказала, как ей будет, если она поедет в Германию. Та старушка ей сказала, что «тебя ждет голод, побои и всякие несчастья». Девушка, придя домой, оставила записку, что она была у такой-то тетки, и что она ей сказала то и то, и потому она, не желая этого испытать, кончает жизнь самоубийством. Следствие проводила жандармерия и нашли эту записку и сейчас же схватили эту старуху, судили ее в каком-то военном суде и присудили ее к повешению, как за активную агитацию против немецкой власти. Причем

более мелких преступников снимали с петли после повешения вскоре, а она висела целый день до вечера, в назидание и устрашение населения.

От угнанной молодежи письма получались, но в очень малом количестве. Они проходили тройную цензуру и им нужно было писать только для того, чтобы родные знали, что они живы, и поэтому вынуждены были писать, что *они* чуть ли не благоденствуют.

Несколько слов в отношении зверств [против] еврейского населения. Сначала это было перед массовым расстрелом в 1941 году, осенью. С целью дополнительных издевательств отобрали беременных женщин и заведомо больных людей, и среди них был мой приятель Изя Шапиро, который страдал эпилепсией, запрягли их в бочку, а там был очень крутой берег, и заставили вытаскивать воду на гору. Тогда евреи должны были носить шестиконечную звезду на белой повязке, на руке, а эта повязка у Изи Шапиро скаталась и попала в складку пальто и была малозаметна. Его встретил начальник полиции и избил его и отправил в полицию, где ему всыпали предположительно 25 ударов. Потом его расстреляли. Был у меня очень хороший знакомый Волошкин. С ним еще лучше сделали¹¹. Его семью расстреляли в первый же раз, а его, когда он собрался с толпой, приговоренной к расстрелу, то ему сказали, ты нам понадобишься, будешь рисовать плакаты, ты художник, и таким образом его каждый раз водили на расстрел и потом выпускали и расстреляли его в 1944 году, когда он был уже не как человек, а тенью человека. Семья же его, жена и две девочки, старшая, 14 лет, была просто красавица, были расстреляны в первую партию. В Богополье было расстреляно и несколько украинских семейств, потому что они скрывали евреев.

Еще один характерный факт. Уже в конце массовых расстрелов, в начале декабря месяца, начался отсев отдельных лиц, начали отбирать такие семьи, где был муж русский, а жена еврейка и т[ак].к[ак]. была такая семья Шевчук, которая прожила вместе свыше 20 лет, и были у них уже взрослые дети, и сын у них был офицер, который погиб на фронте. Рассказала мне одна знакомая, что ее невестка была еврейка и 15 полицейских оцепило двор и искало эту Фаню Фельдман, схватили ее и с женой Шевчука расстреляли, и таких случаев было до десятка.

В последнее время после массового расстрела евреев оставили некоторых специалистов, квалифицированных сапожников, портных, несколько стекольщиков, до 30 человек. У кое-кого даже уцелели семьи, но постепенно и их тоже начали расстреливать. У одного весового мастера была дочь врач. Милейший человек, ее хотели спасти сослуживцы-украинцы, думали, что может ее это спасет, если ее выкрестят, выкрестили ее и ребенка, но в 1944 году ее немцы расстреляли.

Когда немцы начали отступать из Донбасса, то они начали эвакуировать немцев и в это время расстреливали и подпольщиков, и партизан, и просто многих лиц, так вообще за сочувствие советской власти.

Массовый расстрел евреев производился особенно зверским образом. Раздевали людей догола, заставляли ложиться рядом на дне противотанкового рва, стреляли их в затылок из автоматов, затем вторая группа тоже раздевалась догола и должна была ложиться живыми поверх расстрелянных,

¹¹ Так у тексті.

слоем поверх трупов, лицом к разможенным черепам. Это как раз рассказывал Волошкин, который был свидетелем и сам там присутствовал.

Беседу проводил тов. Руднев [підпис]
Автор воспоминаний В. Яремченко

ЦДАГО України, ф.16, оп. 2, спр. 308, арк. 1–8.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 118

Лист голови Єврейського антифашистського комітету в СРСР С. Міхоелса¹² заступнику голови РНК СРСР В. Молотову¹³ про допомогу єврейському населенню на звільненій від нацистів території УРСР

18 травня 1944 р.

Секретно.

ЗАМЕСТИТЕЛЮ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
СОВЕТА НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР
тов. МОЛОТОВУ В.М.¹⁴

Дорогой Вячеслав Михайлович!

Изо дня в день мы получаем из освобожденных районов тревожные сведения о чрезвычайно тяжелом моральном и материальном положении оставшихся там в живых евреев, уцелевших от фашистского истребления.

В ряде местностей (Бердичев, Могилев-Подольск, Балта, Жмеринка, Винница, Хмельник, станции Рафаловка Ровенской области и других)

¹² Міхоелс (Вовсі) Соломон Михайлович (1890–1948) — театральний актор і режисер, педагог, громадський і політичний діяч. Із 1929 р.— художній керівник і головний режисер Московського державного єврейського театру. Із 1939 р.— член Художньої ради Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, викладав в училищі при Московському єврейському театрі. Після початку війни театр був евакуйований до Ташкенту. Із 1942 р.— голова Єврейського антифашистського комітету. Убитий співробітниками МДБ у Мінську, вбивство було замасковано під дорожню пригоду.

¹³ Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович (1890–1986) — із 1926 р.— член Політбюро ВКП(б). У грудні 1930 р.— голова РНК СРСР. У 1939–1949 рр.— нарком (з 1946 р.— міністр) закордонних справ СРСР. Після смерті Й. Сталіна став одним з керівників опозиції до нового курсу М. Хрущова. У червні 1957 р. разом з Л. Кагановичем, Г. Маленковим та Д. Шепіловим виведений із складу ЦК КПРС. У 1957–1962 рр.— на дипломатичній роботі у Монголії та Австрії. У 1962 р.— виключений із партії. У 1984 р.— поновлений у членстві КПРС.

¹⁴ На документі є резолюція. «Тов. Хрущеву. Прошу обратить внимание и принять меры. Тов. Берия, которому я послал это письмо, сделал предложения относительно Украины, которые я посылаю Вам (См. приложение). В Молотов. 4VI.[1944 г.]».

многие из спасшихся продолжают оставаться на территории бывшего гетто. Жилища им не возвращаются. Не возвращается им также опознанное разграбленное имущество. После пережитой уцелевшими евреями катастрофы местные власти не только не уделяют им должного внимания, но подчас грубо нарушают Советскую законность, ничего не делая, чтобы создать для них советские условия жизни.

Оставшиеся на местах пособники Гитлера, принимавшие участие в убийствах и грабежах советских людей, боясь живых свидетелей совершенных ими злодеяний, всячески способствуют упрочению создавшегося положения.

В распоряжении Комитета также имеются сведения о том, что трудящиеся евреи, временно эвакуированные Советской властью в глубокий тыл, встречают препятствия в реэвакуации на родные места. Несмотря на то, что среди эвакуированных имеются квалифицированные кадры, которые могли бы оказаться весьма полезными в восстановлении разрушенных городов и сел, им не дают возможности вернуться.

Если некоторым и удается разными путями добраться в свои родные места, где жили их деды и прадеды, они находят свои дома заселенными при немецкой оккупации. Возвращающиеся, таким образом, остаются без крова. Не лучше дело обстоит и с предоставлением им работы и оказанием материальной помощи.

Обращает на себя внимание и тот факт, что получаемая Красным Крестом из различных стран помощь вещами и продуктами для эвакуированных и реэвакуированных, к нуждающимся евреям редко доходит. Следует указать на то, что зарубежные еврейские организации оказывают помощь пострадавшему от войны советскому населению без различия национальностей, но все же уделяют внимание районам с значительным количеством евреев. Удовлетворение пожеланий зарубежных еврейских организаций в отношении обеспечения помощью также этих районов послужит стимулом к еще большему развертыванию кампании помощи Советскому Союзу.

Исходя из этого вышеизложенного, мы считали бы целесообразным:

1. Принять срочные меры к устранению всех ненормальных явлений в отношении уцелевших евреев в освобожденных районах, в урегулировании их правового положения, возвращения жилищ и имущества, предоставлении работы и оказании неотложной материальной помощи.

2. Предоставить возможность эвакуированным трудящимся евреям вернуться на родные места, устранив всяческие препятствия, создаваемые некоторыми органами местной власти.

3. Дать Красному Кресту специальную директиву об оказании систематической помощи и еврейскому населению, находящемуся в эвакуации, равно и населению в освобожденных районах.

4. Ввиду особо тяжелого положения еврейского населения в освобожденных районах эвакуации, было бы желательно создать при Еврейском Антифашистском Комитете или при другом советском учреждении специальную комиссию по оказанию помощи евреям, пострадавшим от войны.

Председатель Еврейского Антифашистского Комитета в СССР
Народный артист СССР С. Михоэлс

Ответственный секретарь Еврейского Антифашистского Комитета в СССР
Ш. Эпштейн¹⁵

Верно: [підпис]

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3851, арк. 3–4.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 119

Протокол допиту свідка Є. Рогатин про знищення пацієнтів лікарні Янівського концтабору¹⁶ м. Львова

15 вересня 1944 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ.

Гор[од] Львов, 1944 г., сентября 15 дня, народный следователь
Железнодорожного района Львовской области УССР Калинина [допроси-
ла нижепоименованного в качестве свидетеля]

¹⁵ У пропозиціях Л. Берії вказувалося: «Совершенно секретно. 1. Дать указания ЦК и СНК Украины — товарищу Хрущеву принять необходимые меры помощи по трудовому и бытовому устройству в освобожденных районах евреев, подвергшихся особым репрессиям со стороны немецких оккупантов (концлагеря, гетто и другие) в частности, в первую очередь определить в детские дома детей-сирот и детей, остро нуждающихся родителей. Командировать в Черновцы и Могилев-Подольск уполномоченного ЦК и СНК УССР, поручив ему проверить причины скопления большой группы еврейского населения, и организовать помощь им в направлении к местам жительства. При этом определить места расселения для той части евреев, которые являются жителями еще освобожденной территории, и направить их для расселения, оказав им помощь». Див.: ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3851, арк.5.

¹⁶ Янівський концентраційний табір — створений нацистами у жовтні 1941 р. по вул. Янівській (нині вул. Шевченка) у м. Львові. У таборі утримувалися військовополонені і цивільні особи, головним чином євреї. Табір був ліквідований у листопаді 1943 р. шляхом вбивства більшості в'язнів. У період свого найбільшого розвитку табірний комплекс займав територію 3 тис. м². Табором управляв комендант, якому підпорядковувалися 12–15 офіцерів СС та 60–80 рядових СС. Згодом для охорони табору використовували підрозділи із угорських есесівців, української міліції, колишніх білогвардійців, радянських військовополонених, фольксдойче. Комендантами Янівського табору були: оберштурмфюрер СС Фріц Гебауер (Fritz Gebauer), із липня 1942 р. — унтерштурмфюрер СС Густав Вільгауз (Gustav Wilhaus), із липня 1943 р. — Фредерік Варцок (Friedrich Warzok), його заступники Рокіта (Rokita) та Фіхтер (Fichtner). На початку травня 1942 р., згідно з наказом керівника СС і поліції дистрикту «Галичина» Фрідріха Катцмана (Friedrich Katzmann), Янівський табір був розширений на прилеглий території і розбудований на 10 тис. в'язнів. У таборі були жакливі санітарно-гігієнічні умови та майже не було меддогляду. Дерев'яні й нашивкурці зроблені бараки не опалювалися. Мізерне харчування, тяжка 12-годинна праця 6 днів на тиждень і постійні «селекції» (відбір непрацездатних в'язнів для подальшого знищення) та брутальне знущання з боку коменданта і його наближених призводили до того, що в середньому життя в'язня концтабору тривало лише 2–3 місяці, якщо тільки він не належав до табірної адміністрації або не був важливим фахівцем. Працю в'язнів табору використовували на фірмах, військових підприємствах Львова, на залізниці, будівництві шосе тощо. У березні 1943 р. табір досягнув найбільших розмірів, у ньому утримувалися 15 тис. в'язнів. У цей час з'явилося також жіноче відділення на 400 осіб.

РОГАТИН Елизавета Соломоновна, 1906 г. рождения, г[ород] Львов, постоянное место проживания гор[од] Львов, ул. Красицких, дом 18а, завхоз и учительница школы № 30, служащая, образование — 3 года университета, факультет философии, еврейка, беспарт[ийная], не военнообязанная, со слов — не судима.

Об ответственности за дачу ложных показаний по ст. 89 УК УССР предупреждена — подпись.

Я в гор[оде] Львове живу безвыездно. За период немецкой оккупации города Львов мне пришлось видеть очень много издевательств над народом, творимых немецкими варварами гестапо и СС. При немцах я работала в больнице — еврейской — с ноября 1941 года до ноября 1943 г. Я была в Яновском лагере с ноября 1942 г. по ноябрь 1943 г. В больнице было три зала: одно зало — для евреев, второе — для поляков и третье — общее. Все больные с эпидемическими болезнями, больше тифозники. Зимой помещение почти не топили, в силу чего больные переморозили себе ноги и имели гангрены. Еды давали очень мало, два раза в день: утром давали на весь день хлеб 150 грамм и стакан черного кофе, немного сладкого, и в обед суп, но этот суп представлял из себя больше, как помой и много воды. Был такой заведен порядок, 1 и 15 числа каждого месяца приходила комиссия из Яновского лагеря. Это были СС-гестапо¹⁷ Бромбауэр и Бирман, [они] просматривали все залы с больными и, кто лежал больше двух недель, то гестаповцы Бромбауэр и Бирман заставляли мальчиков 12–13 летних, которые у них работали дезинфекторами, выносить отобранных по списку, отмеченных гестапо больных на улицу и там всех [сотрудники] гестапо Бромбауэр и Бирман вдвоем, а другой раз и кто-либо из них один, убивали, а после, нас, сестер, заставляли убитых раздеть. Каждый раз было убито от 6–10 человек, и после трупы увозили на Пески-поле¹⁸, где была бригада смерти, которая все эти трупы сжигала и ветром по воздуху разносился сильный запах гари. Самый страшный в лагере был Вильгаус, который заставлял человека вставать в налитую бочку водой и приказывал стоять в этой бочке от 2–3 часов до тех пор, пока человек или сильно промерзнет почти до смерти.

В нашей больнице было 120 человек больных, а поступали к нам только больные таких специальностей: маляры, жестянщики, шоферы, электромонтеры, так как такие специальности немцу были нужны, но все-же уничтожали и таких, если они не могли поправиться в течение двух недель. В мае 1943 года, когда был взят гор[од] Киев из Берлина поступил приказ уменьшить Яновский лагерь. Это было выполнено так. Утром, когда рабочие бригады шли на работу, то стоящий патруль в пропускном месте одну бригаду пропускали, а вторую отводили в сторону, затем сажали этих людей в авто и увозили на Пески, где их расстреливали и сжигали. А у нас в больнице так же уменьшили количество обслуживающего персонала. Сначала было нас 48 человек, а забрали 31

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ Так у тексті. Піски-поле або Янівські піски — так називали місце, де спалювалися трупи ув'язнених Янівського табору.

человек, в это количество попал и директор больницы. После, всех их убили и сожгли. Хлеба стали давать для больных меньше на 50 гр. На весь день 100 гр. и один раз суп. Это было так в течение 6 месяцев, а в ноябре 1943 г. приехало авто забрали всех больных из больницы и увезли на Пески на расстрел. В авто бросали больных, как дрова, один на одного и, если кто не хотел идти, сопротивлялся, то его убивали или били палками. После, на другой день, стали поступать из Яновского лагеря вновь больные, и в течение 5 дней больница была полна, тогда приходило опять гестапо и снова начинали увозить больных на расстрел. Гестаповцы, [которые принимали участие] в этих делах, были: Хайнен. Все творилось по приказу высших [руководителей] из Берлина. Был еще такой Битнер, мне про эти приказы говорил шеф госпиталя СС Брикофф (приказ уменьшить количество больных в больнице, а также в лагере).

Был случай, что приходит к нам в больницу Бирман СС гестапо, и привел с собой двух детей, одному — 5 лет, а второму ребенку — 7 лет, а затем отобрал сильно больных, заставил вынести за больницу и всех вместе с детьми расстрелял. Детей он стрелял так: заставил ребенка смотреть вперед, указывая пальцем, при этом говоря такие слова: «Вон, смотри вперед, летит птичка», а сам в это время наставлял наган курком в голову ребенка и убивал наповал. У меня лично родных никого нет, всех убили, мать, отца, двух братьев, детей брата, их жен, тетку. Моей мамы брат был профессор, доктор Фукс, брат был инженер. Профессора, доктора Фукса, когда я пришла домой, то все его учености¹⁹, книги, все было потоптано и разбито. Я в это время была больная тифом и лежала в больнице на Кушевичах, 5, где и работала, это больница была в гетто.

К нам часто прибегали в больницу голые люди, которые выбегали из вагонов, когда их везли на расстрел. Эти факты может подтвердить сестра, что со мной работала в больнице Блюменталь, прож[ивающая] в городе Львов, работает в больнице № 1 сестрой и еще гр[ажд]анка Винтер Циммерман. Больше пояснить и добавить ничего не могу. Все, с моих слов, записано верно.

Протокол мне зачитан. — Подпись.

Народный следователь — Подпись.

Верно: [підпис]²⁰

Из материалов Чрезвычайной
Государственной Комиссии.
Дело № 75, листы 83–84.
Львовская область.

ЦДАГО України, ф.166, оп.3, спр.240, арк. 82–84.

Засвідчена копія. Машинопис.

¹⁹ Так у тексті. Ймовірно «ученые записки».

²⁰ Підпис засвідчено печаткою секретаріату Надзвичайної державної комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

Витяг із протоколу допиту свідка Б. Бляй про вбивство в'язнів Янівського концтабору у Львові

19 вересня 1944 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

ГОРОД ЛЬВОВ, 1944 г., сентября 19 дня, Калинина — следователь Железнодорожного района Львовской области, УССР допросила нижепоименованного в качестве свидетеля.

БЛЯЙ Барбара Зигмунтовна, 1917 г. рождения, по национальности еврейка, место рождения гор[одок] Соколики²¹ Львовской области, постоянное место проживания гор[од] Львов, ул. Комсомольская, дом № 57, кв. 6, место работы — универмаг (работа на дому как швея), соц[иальное] положение — служащая, образование — 8 лет в гимназии, еврейка, б[ес]п[артийная], не военнообязанная, со слов — несудившаяся.

Об ответственности за дачу ложных показаний по ст. 89 УК УССР предупреждена — подпись.

Самые главные главарь в своих злодеяниях, творимых в г[ороде] Львов: Вильгаус²², Рокито²³, Колянюк и много других. У Вильгауса была дочь 9 лет, она приходила к отцу в лагерь Яновский, и отец забавлял свою дочь, показывая ей свои способности: брал маленького ребенка 4–2 лет подбрасывал ребенка одной рукой в воздух, а другой рукой стрелял его из револьвера в летающую мишень, и дочь просила снова: «Папа еще одного, еще одного», и отец снова начинал забавлять свою дочь дикой забавой. Этот факт может подтвердить мой муж, он видел это сам.

Больше пояснить и добавить ничего не могу, все, с моих слов, записано верно. Протокол мне зачитан.

Добавляю, что в 1943 году по ул. Яновской летом пройти нельзя было, т[ак] к[ак] сильно пахло гарью, это жгли трупы убитых и живых, и раненых. Складывали все в одно место, обливали горючим на горящих дровах. Все это проделывать заставляли евреев, а затем этих

²¹ Так у тексті. Нині с. Сокільники Пустомитівського району Львівської обл.

²² Вільгаус Густав (Gustaw Willhaus (нім.) (1910–1945) — оберштурмфюрер, комендант Янівського табору у Львові. У 1924–1928 рр. — у штурмових загонах нацистської партії, із 1932 р. — член Націонал-соціалістичної партії. У липні 1932 р. переведений в СС. Із листопада 1941 р. — унтерштурмфюрер у головному управлінні та господарському відділі СС. Із березня 1942 р. — переведений до відділу господарського управління СС у Львові. У липні 1942 — червні 1943 р. — комендант Янівського табору. Відзначився винятковою жорстокістю у ставленні до ув'язнених. Мешкав у будинку на території табору. З цього будинку стріляв по ув'язнених, які, на його думку, повільно рухались чи дозволяли собі відпочинок. Після ліквідації табору переведений на службу у хорватську добровольчу дивізію. Загинув у бою при Штайнфішбаху у березні 1945 р.

²³ Ймовірно йдеться про унтерштурмфюрера Ріхарда Рокіта.

евреев убивали. Расстрелы происходили под игру оркестра. Этот оркестр состоял из самых наилучших музыкантов. Регентом был Мунт, он немного горбатый. В балет «Красный Мак» этот регент вложил свою музыкальность, всю мелодию музыки. Мунт был знаменитый музыкант. Я слышала, что музыкантов расстреляли, по одному человеку, отводили на расстрел одного и на глазах у остальных музыкантов убивали. Так был расстрелян весь оркестр²⁴. Это может подтвердить Лебе-Воль Юзеф.

Все мне прочитано. Записано верно.— БЛАЙ В.

Нарследователь — Калинина.

Печать²⁵.

Верно: [підпис]

ЦДАГО України, ф.166, оп.3, спр.240, арк. 80–81. Засвідчена копія.
Машинопис.

№ 121

Стенограма спогадів П. Фрідмана про вбивство нацистами єврейського населення Львова

30 січня 1946 р.

СТЕНОГРАМА ЗАПISУ СПОГАДІВ ДОКТОРА ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК ПИЛИПА ЛАЗАРОВИЧА ФРІДМАНА²⁶

Бесіду вів вчений секретар Комісії ГАК Д.В.
Стенографістка ШЕСТОПАЛОВА Г.В.

Я народився у Львові у 1901 році. В 1919 році закінчив гімназію у Львові, а в 1925 р.— університет у Відні. За польської влади працював

²⁴ Оркестр складався з найкращих львівських музикантів, деякі із них мали європейське визнання. Керівником оркестру був призначений скрипаль, композитор, диригент Яків Мунд, який перед війною обіймав посаду музичного керівника Львівського театру. Ініціатором примусової організації музикантів-в'язнів в оркестр був заступник коменданта Янівського табору, унтерштурмфюрер СС колишній скрипаль кав'ярні Ріхард Рокіта. Найчастіше оркестр виконував танго, автор якого невідомий. Цей музичний твір отримав назву «Танго смерті». Сценарист документального фільму «Всім тактів забутої музики» про оркестр із в'язнів Янівського концтабору І. Малишевський на 19-му Міжнародному кінофестивалі в Кракові у 1982 р. отримав приз «Бронзовий дракон» за найкращий кіносценарій.

²⁵ Підпис засвідчено печаткою секретаріату Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

²⁶ Про П.Л. Фрідмана див.: Ф. Фрідман // Краткая еврейская энциклопедия. — Т. 9. — С. 444–445.

у Лодзі, учителем історії в гімназії і в Варшаві. З 1939 р. працював у середній школі у Львові. З 1940 р.— в інституті Економіки Академії Наук УРСР у Львові. Під час німецької окупації працював до серпня 1942 року продавцем хліба в крамниці. В 1942 р. був взятий до концлагеря, але втік і переховувався по селах у Львові до приходу Радянської влади

Мої спогади, в основному, будуть стосуватися висвітлення долі єврейської частини населення міста Львова в часи німецького панування на українських землях.

У Львові перебувало в часи входу німецької армії 30.VI.1941 року за не зовсім точними обчисленнями, які залишилися в єврейській громаді, коло 135000 євреїв. Німецькі офіційні джерела передають число євреїв в тому часі на 114500 чоловік. Правдоподібно вірніша цифра перша, бо німці старалися показати, що євреїв було менше. Мені здається, що цифра перша вірніша тому, що вона відповідає цифрам, що залишилися в пізнішому періоді.

Щоби ілюструвати темпи знищення єврейського населення у Львові найліпше буде навести цифри населення, яке залишилося за обчисленням карткового бюро.

До жовтня 1941 року єврейське населення получало картки від «Народної Торгівлі», а пізніше від карткового відділу, який був утворений при єврейській громаді. І ці цифри не цілком точні. Від початку до серпня 1942 р. року ці цифри перебільшено, тому що люди брали картки для тих, які загинули вже, але відомостей про це ще не було.

Були також зловживання з боку карткового бюро. Карткове бюро могло таким чином використовувати для себе додаткові картки і, крім того, подавати допомогу людям, які потребували збільшення пайку, бо не могли купити на чорному ринку. Пайок був дуже малий. Про це я пізніше дам більші відомості.

Таким чином, можна числити, що в цих всіх цифрах у карткового бюро є завжди кілька тисяч фіктивних душ. Це треба мати на увазі.

На місяць жовтень 1941 р. видано «Народною Торгівлею» для єврейського населення 119000 карток.

Від 1-го листопаду картки були уже видані картковим відділом при єврейській громаді:

На місяць листопад 1941 р.— 109000

На місяці грудень 1941 р.— 106000

На місяць січень 1942 р.— 103000

На місяць лютий [1942 р.] — 97000

На місяць березень [1942 р.] — 96000

На місяць квітень [1942 р.] — 86000

На місяць травень [1942 р.]— 84000

На місяць червень [1942 р.] — 82000

До 8 липня [1942 р.] — 82000

На місяць серпень [1942 р.] — 76000

На місяць вересень [1942 р.] — 36000

На місяць жовтень [1942 р.] — 33000

До 18 листопада [1942 р.] — 29000

На місяць грудень [1942 р.] — 24000.

Від серпня місяця 1942 р. цифри вже не є перебільшеними, тому що полягають, що від того часу було в деякій мірі навіть більше населення, чим вказують цифри карткового бюро. Тоді була така ситуація: було вже ясно, що німці хочуть винищити євреїв, і тому карткове бюро не показувало точних даних про кількість євреїв.

З єврейської громади був натиск, щоб харчове бюро не збільшувало числа євреїв. Багато людей бажало сховатися, щоб німці про них і не знали. Вони вже не реєструвались, бо переховувались. Коли, наприклад, цифри за вересень місяць харчового бюро виносить в 36000 людей, гадають, що цифра фактично була 40000. Останні цифри торкаються листопада 1942 року.

Від того часу вже нема цифр карткового бюро, бо єврейську громаду було ліквідовано, а євреї получали харчі при своїх підприємствах, де працювали.

Переїду до хронологічного перегляду подій. Після приходу німців 30 червня 1941 року негайно почалася акція проти євреїв, але німці організували її так срочно, що євреї не згуртувались. Німці говорили тут про трупи, які вони знайшли в «Бригідках» (тюрма на Казимирській вулиці), в тюрмах при вулиці Лонцького, на Замарстинівській і Яховича.

Знищення євреїв в місті Львові почалося з першого дня приходу німців тобто 30.VI.1941 року. Проте на перших порах німці провадили це знищення провокаційно. Користуючись відходом радянських військ, деяку частину єврейського населення німці завели до тюрем і там постріляли²⁷. Причому цей розстріл провадився в супроводі екзекуції, з тим, щоб не можна було впізнати замордованих. Разом з тим, переслідувалась і друга мета, подати як приклад «звірств» НКВД, що перед своїм уходом зі Львова буцім-то розстріляли політичних в'язнів. Отже, для прибирання цих трупів (а це були фактично трупи євреїв, знищених німцями), німці відразу, як прийшли, почали ловити по вулиці і по хатах євреїв, які мушили прибирати ці трупи, але залишившись в живих розповіли потім, що фактично вони ніяких трупів не прибирали, але пізнали серед них багато міських євреїв, тільки що забитих. Про це свідчив пізніше розстріляний директор Еліяш Ізидор Ляу — адвокат у Львові вул. Беренштейне № 1. Він розказував: «В різних частинах колосального подвір'я стояли кучки євреїв, якими займалися німці. Вони проводили різні екзекуції. В одній купі їх лише били, в другій купі стріляли». В його купі було так: він стояв довгий час, але його не били. Врешті він попав в якусь чергу перед якимись дверима. Туди входили поодинокі. Коли хто входив, останні, які залишилися зовні, чули вистріл. В черзі повторювались сторожущим німецьким вахмістром такі слова: «Помста солодка». Так стояв він довгий час. «Переді мною стояв знайомий аптекар і його син, у якого був

²⁷ Див.: Розділ 1. Також про розстріли у Львівській в'язниці див.: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. — Львів — Нью-Йорк, 2002. У в'язниці № 1 нині діє Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».

розбитий череп. Вони сварилися зі мною, що я хотів піти пізніше, але мені було все рівно. Я пішов вперед. Там я побачив багато трупів забитих, але вони ще рухалися, стогнали. Німецький офіцер із револьвером в руках приказав мені йти нагору. Я пішов. У мене не було жодної думки. В тій хвилині я не думав ні про дитину, ні про жінку, я закрив очі, але він приказав відкрити, але я нічого не бачив. Офіцер керував дулом пістолета, але я чув, пістолет дав осічку, і тоді він сказав мені йти геть, і крикнув до німецького солдата, який стояв у дверей: «На сьогодні досить». Після того в цей день нікого більше не били. Через 2–3 години нас всіх випустили. Досить велика кількість людей вийшла з цього подвір'я і розказували, як з них знущалися німці: «Їх били, приказували стояти біля стіни, начебто збирались в них стріляти». На загал частина з людей цих вийшла, частина була забита. Це все було до 3 липня 1941 року. Між іншим були забиті рабин доктор Левін і бувший редактор єврейського щоденника «Хвиля» Гешелес. Скільки осіб взагалі — забито, не можу сказати, бо є різні оцінки, і жодна не може бути вірогідною. Німецька тактика була [наступна —] не давати віддиху, одна акція йшла за другою.

4-го липня почали хватати людей нібито для роботи. Забирали і до будинку гестапо на вул. Лелчинського, тоді взято було до 2000 людей.

Знаю це з оповідань двох осіб, з яких один не живе (тов. Редер) і другий Гофман Міхал²⁸, (який зараз у Львові працює на залізній дорозі²⁹). Цих євреїв тримали в такий спосіб: їм приказували сидіти на землі, не вільно було рухатися, пізніше групами їх забирали на авто і везли кудись, нібито на роботу, везли їх до Білогорського ліса і там розстрілювали. З двох тисяч залишилося тільки 600 чоловік, 1400 було забито.

В липні місяці німці приступили до організації єврейської громади, яку організували як інструмент німецької політики проти єврейського населення. Єврейська громада була створена для того, щоб витиснути з євреїв все їх майно, гроші, робочу силу. Людей, які числилися за єврейською громадою, можна поділити на дві категорії: на людей — наївних і на людей — негідників. Наприклад: до числа наївної людини можна віднести єврея доктора Парнаса — керівника єврейської громади. Це був старий адвокат, людина дуже обмежена, людина, яка мислила категоріями часів Австро-Угорщини. Він дивився на німців, як на людей культурних, вірив в порядок і легальність, і в цьому виявилась його наївність. Такі люди думали, що німці дадуть їм можливість налаштувати єврейські громади, вірили в єврейську економію³⁰, думали, що буде єврейське господарче життя і єврейське культурне життя, і вважали, що вони, перебуваючи в єврейській громаді, виконують народний обов'язок. Негідники від самого початку зрозуміли мету німців, але вони хотіли врятуватися самі і мати якусь наживу. Наприклад, єврей Гошовський, Лібес та інші, але це не найгірші негідники.

Єврейська громада почала свою роботу з того, що стягла з населення єврейського великі контрибуції. Все єврейське населення було переконане,

²⁸ Так у тексті.

²⁹ Так у тексті.

³⁰ Так у тексті, вірогідно «автономію».

що ці контрибуції будуть [свого] роду викупом від інших переслідувань. Бувало, що євреї без примусу вносили контрибуції, стояли в черзі, щоб скоріше викупити себе, огородити від смерті. Бідні люди продавали речі, щоб заплатити, віддавали на цю контрибуцію різні цінності. Розмірів контрибуції не пригадаю, але вона була дуже висока.

Ще під час збору контрибуції німці зробили нову акцію. Вони забирали з хат представників львівської єврейської інтелігенції. Це було негайно, робилося це чемно, вони просили піти з ними тільки на хвилинку до міліції, начебто треба було щось вияснити. Вони просили не вбиратися, бо «через пів години ви повернетесь додому». Так було з доктором Гельманом, адвокатом, який теж належав до наївних людей. Коли у Львові стало відомо, що німці забирають багато людей, то німці заявили, що ці закладники будуть затримані до тих пір, поки євреї не заплатять всю контрибуцію, але всі ці люди не повернулись, хоч контрибуція була виплачена, і потреби в закладниках не було, тому, що євреї добровільно зносили гроші і речі.

Під карою смерті всі євреї носили опаски з зіркою. Це була перша проба ізоляції. Наукавники ці були різні. В справі завдання наукавників німці проявили певну винахідливість. Наукавники встановлювалися різного характеру і місця роботи, суспільного положення і придатності євреїв до німецької служби. Для тих, хто працював в воєнних підприємствах додавався до наукавників ще зелений кант. Хто працював на німецькій «Біржі праці» носив фіолетовий кант. Для глухонімих були спеціальні жовті наукавники.

Рівночасно в липні місяці німці почали викидати євреїв з будинків. Ця акція мала організований характер. Вони виділили кілька вулиць для німців наприклад: вул. Софії, Дверницького, Жижинська, Снопківська. Крім того, були індивідуальні акції, коли якомусь німцю подобалось помешкання. В цьому місяці було забито до 200 чоловік, це тільки при викиданню з будинків.

Рівночасно було в місті організовано хапання людей по вулицях, яких посилали на роботи. Дехто повертався з цих робіт, а хтось і ні.

Це була постійна акція. Жертви були щодня, а скільки невідомо. Були деякі наївні люди, які думали створити легіон єврейської праці і цим спасти інших від щоденного хватування. До легіону хотіли взяти міцних людей, здорових. Таким чином, можна було б систематично і легально влаштувати справу з німцями. Цей легіон існував кілька днів. Це була приватна ініціатива. Жертвою цієї легіонерської праці виявився і мій брат Фрідман Самуїл та доктор Голігер Натан, які, всупереч моїй пораді не йти на цю роботу, пішли і назад не повернулися.

25, 26, 27 липня проти євреїв була проведена нова акція українською поліцією. На ці дні припадала якась річниця жалоби, чи по Петлюрі, чи по Коновальцеву³¹, а, зокрема, точно не знаю.

³¹ Так у тексті. Йдеться про полковника Є. Коновальця, який загинув 23 травня 1938 р. С. Петлюра загинув 25 травня 1926 р.

Німці дозволили українській поліції в порядку помсти відбирати певну кількість євреїв і розправлятися з ними, як вони хочуть. Загинуло тоді біля 1500 чоловік. Ці дні серед єврейського населення стали називатися «петлюрівськими днями». Подобиці і цифри про цих загиблих євреїв я довався від лікаря-хірурга доктора Юрима, який загинув пізніше.

На цей же період припадає і спалення німецькими військами молитвених будинків (синагог).

Являється характерним, що у всіх цих знущаннях над євреями цивільні мешканці Львова участі ніякої не приймали, а спроби німців натравити українців та поляків на євреїв не вдалися.

В серпні 1941 р. починаються серед єврейського населення ознаки голоду. Приділ харчів був нікчемний. Норми видачі продуктів в цей період були встановлені такі: німці одержували великий пайок, українське і польське населення одержувало 1400 гр. хліба на тиждень, а єврейське населення 700 гр. на тиждень, цукру одержували 200 гр. на місяць. Взагалі євреї одержували половину того, що одержували українці та поляки. Пізніше норма хліба для євреїв була знижена до 500 гр. на тиждень, а цукру до 100 гр.

Почався страшний голод, частина єврейського населення нічого не мала. Діти пухли з голоду. Загострився антагонізм серед єврейського населення. Євреї-фахівці всі були на роботах і тому мали з чого якось жити, а велика частина єврейського населення, що не могла робити, жінки і діти, залишились без всього, їм було страшно тяжко. Допомоги вони не мали.

В серпні місяці почали брати євреїв до концлагерів. Перший такий лагер був організований в Ляшках Мурованих. Пізніше створили концлагери в Куровичах, Германові, Винниках і Козаках. Восени створили лагер у Львові. Він знаходився по вул. Янівській, 134. Крім того, євреїв посиляли на вулиці, де були розміщені приватні мешкання СС (вул. Потоцького, 1 листопада) для обслуговування всіх СС-ців і там влаштували для них невеликий лагер так званий «Чвартоми».

В листопаді 1941 року перший раз оголошено утворення єврейського «гетто». Було сказано, що євреї мають переселитися до цього «гетто» на Замарстинові, за залізничним полотном. Проходів було чотири, євреї мушили їхати туди тільки через один прохід попід мостом на вул. Пелтевній. Цей міст євреї назвали «мостом смерті», тому що, коли євреї під'їжджали з майном, німецька охорона забирала людей тих, хто їм подобався, головним чином жінок і ніщих, їх забирали на вул. Лонцького, там їх роздягали частково, кидали на авто і вивозили за місто на смерть. Загинуло за листопад місяць біля 3000 чоловік, а «гетто» утворено не було. Після всіх цих акцій деякі євреї почали виїжджати в провінції. 4000–5000 чоловік повиїжджало в другі містечка, але це могли зробити тільки заможні люди.

З цього ж часу була проведена акція в самій єврейській громаді. Було забрано декілька молоді для концлагеря в Куровичах, а керівник єврейської громади доктор Парнас був забитий.

В ті ж часи організовано німцями «уряд постачання» при єврейській громаді. Це був орган, який приймав замовлення від німців на різні речі

і продукти, яких часто неможливо було достати в Львові. Цей орган мусив збирати ці речі в євреїв і передавати їх німцям, це була загальна форма законного рахунку єврейського населення.

Тоді була утворена єврейська міліція, яка спочатку була підпорядкована проводу єврейської громади, але яка весь час боролася за своє незалежне існування. Склад єврейської поліції був укомплектований так, що з часом єврейська поліція по відношенню до євреїв ставала гіршою, чим гестапо.

Від листопада 1941 року до березня місяця 1942 року не було великих акцій. Була якась передишка. Людям здавалось, що життя нормалізується. Бували тільки дрібні акції, які забирали небагато жертв. Крім того, продовжувався легальний грабунок євреїв. Так, наприклад, в січні місяці був примусовий збір теплого одягу та хутра під карою смерті. Нове керівництво єврейської громади після смерті Парнаса було очолюване доктором Ротфельдом, який вмер натуральною смертю, а після нього був доктор Лангсберг.

В березні і квітні 1942 року відбулась перша велика акція проти єврейського населення. Німці цю акцію організували дуже хитро під виглядом «переселення». Умовивши з єврейською громадою про порядок його проведення, про участь самої громади і допомогу єврейської поліції, видали постанову, що може кожний переселенець з собою брати 25 кг різних речей, 200 зол. і т.д. Під категорію переселенців німці підвели бідних і тих, що не могли працювати і всіх вивезли до Белзеца нібито на роботу і там знищили 15000. Акція ця тривала 2 тижні.

На кінець цієї першої великої акції німці забрали також євреїв-міліціонерів і виселили їх до концлагерів.

Це була кара за те, що міліціонери в часи акції зловживали своєю владою і звільнили багато ув'язнених. Це було вірно, але треба зважати, що по більшій мірі міліціонери звільняли своїх керівників, або брали гроші за звільнення. Після цих акцій було видно, що німці мають намір знищити єврейське населення, але все-таки люди ще думали, що справа іде тільки про безробітне населення, тому намагались гарячково одержувати працю і організовували нові види праці. Таким чином, наприклад в квітні і травні місяці поставили великі «Міські вершати праці», які нібито давали охорону євреям.

Але все-таки почалася нова акція. 23 або 24 червня 1942 р. була акція, яка тривала тільки один день. Приїхала спеціальна команда до Львова, ходили по будинках, забирали жінок і дітей, старих, які не мали посвідок праці, і знищили їх всіх в концлагерях. Це була тренівочна акція до великої акції, яка сталася пізніше. До Львова вже приходили вісті про акції з різних міст околиці. В Галичині і в Краківському дистрикті акції йшли з заходу на схід таким порядком: Краків, Мілець, Жешув, Перемишль, Городок. Крім того, з півдня на північ — Коломия, Станіслав.

В липні місяці німці оголосили нову контрибуцію і викликали враження серед єврейського населення, що ця контрибуція врятує їх, але ця

контрибуція не була повністю виконана. В тім самім часі було розв'язано³² єврейський відділ уряду праці і всі єврейські справи були передані з цивільної німецької адміністрації до СС. Керівник уряду праці німець Вебер сказав керівникові єврейської громади, що від того часу міняється політика німецького урядування щодо євреїв у Львові, в такому напрямку, що до того часу було вирішальне економічне питання, а зараз вона буде вирішуватися не з економічної, а з політичної точки зору.

СС почало своє урядування в справі євреїв з того, що перевіряли посвідки праці і клали печать на ці посвідки. Не все проводилося по місцях роботи. Кому печатки не давали, зараз же забирали до концлагерів. Євреї думали, що це вже кінець, і що євреї, які мають печатку залишаться в живих. Раптово 10 серпня 1942 року почалася велика акція, найбільша у Львові, яка була організована в такий спосіб. Великі сили СС, гестапо, шуцманцай і українська поліція взяли участь в акції. Ця акція тривала біля двох тижнів. Ходили по хатах, забирали з підприємств і разом переводили їх до концлагеру на Янівське, а потім висилали до Белзца, де їх нищили порядком спалення в газових камерах. 55000 чоловік загинуло в цій акції. Вона закінчилася 21–22 серпня.

Майно цих євреїв, які були знищені, забирали німці. Тим часом, керівник СС, генерал бригади Кацман³³ видав розпорядження про утворення гетто. До 7 жовтня всі євреї мусили залишити свої помешкання в місті і оселитися в гетто. На гетто була призначена досить невелика частинна передмістя Замарстинова, яке було оточене від півдня залізничним полотном, від заходу вул. Замарстинівською, від сходу вул. Варшавською. Та місце було занадто мале для 40000 тисяч євреїв, які ще тоді залишались у Львові. У одній кімнаті повинно було жити 10–15 чоловік. Офіційно відводили три кубічних метри на душу, але і того не було. Тому в гетто загинуло багато людей від різних хвороб.

Коло 18 листопада німці зробили нову акцію, а саме, всі люди які працювали на військових підприємствах, одержали таблиці з номером і літерою «_»³⁴. Інші, які працювали в підприємствах, важливих для оборонної промисловості, одержали таблиці з літерою «_»³⁵. Всіх разом було їх 12000 і тільки вони мали право на життя в гетто. Німці від того часу влаштовували раз по разу нові облави в гетто і кого бачили в хаті — забирали і вбивали. У кого не було цих літер — їх забивали на місці. Таким чином, головно забивали дітей і старих.

Ці дрібні щоденні акції закінчилися 5–6 січня 1943 року великою акцією, в якій було знищено майже 15000 євреїв і, крім того, ліквідовано єврейську громаду. Пізніше 6 січня до 9 лютого німці ще провадили систематичне «вичісування» гетто і закінчили цю акцію арештом 130 єврейських міліціонерів. Після всіх цих акцій кількість євреїв в гетто

³² Ліквідовано.

³³ Йдеться про бригаденфюрера СС Фріца Кацмана.

³⁴ Так у тексті.

³⁵ Так у тексті.

була дуже мала. Залишились тільки ті, що дійсно мали літери «_» і «_»³⁶. Границі гетто все більше і більше звужувались. Гетто було оточено високим парканом. Між 1 і 4 червня 1943 року німці виконали цілковиту ліквідацію гетто. В деяких місцях євреї ставили опір, дехто втікав по дорозі, їх розстрілювали. Опір був дуже слабкий, неорганізований, більше індивідуальний, це були окремі люди, окремі групи. Від того часу існував у Львові тільки один лагерь, в якому знаходилось приблизно 15000 євреїв чоловіків і жінок. Всі вони там працювали.

19 листопада 1943 року був ліквідований і цей останній лагерь.

У м. Львові за весь час німецької окупації переховувалось декілька тисяч євреїв серед населення, але вони поступово нищилися німцями при різних нагодах.

Залишилось у Львові до 2000 євреїв до приходу Червоної армії.

Фрідман П.Л.³⁷

ЦДАГО України, ф.166, оп.2, спр.295, арк.1–6 зв. Копія. Машинопис.

Опуб: Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал.— Вип.3.— Дніпропетровськ: Пороги, 2006.— С. 176–189 із посиланням на ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, справа 290, арк. 15–25. Спогади датуються 22 січня 1946 р.

№ 122

Витяг із стенограми спогадів М. Соколова про вбивство нацистами єврейського населення у м. Вінниці

1946 р.

СОКОЛОВ Михаил Иванович. Винница, ул. Литвиненко, 37-а.

В период немецкой оккупации я работал в Виннице в гор[одском] жил[ищном] управлении. По своей работе мне приходилось бывать в разных местах города, так что я мог видеть и наблюдать всевозможные факты.

Приблизительно в сентябре — октябре 1941 года, со стороны Умани начала продвигаться колонна военнопленных на запад. Однажды в местной газете появилось объявление за подписью бургомистра города о том, что такого-то числа через Винницу должна пройти большая группа в несколько тысяч — колонна военнопленных и призывалось население, чтобы оказать помощь питанием, поскольку эти люди идут несколько дней совершенно без пищи. Известие об этом молниеносно распространилось по всему городу и по окрестностям, по окрестным селам. Каждая семья,

³⁶ Так у тексті.

³⁷ Див. також: Ковба Ж. Філіп Фрідман — свідок загибелі львівських євреїв // Проблеми історії Голокосту: Науковий журнал.— Вип.3.— Дніпропетровськ: Пороги, 2006.— С. 176–189.

имевшая кого-нибудь — отца, мужа или сына в Красной армии, считала своим долгом выйти и помочь своим военнопленным. Началась подготовка пищи, в сухом и вареном виде, и в назначенный день в районе Немировского шоссе на протяжении километров стояли возы с провизией с сел, женщины с горшками, котлами с готовой пищей, горы яблок, хлеба и другой пищи. Ожидание было довольно продолжительным. Был довольно жаркий день. Наконец, вдали, со стороны Вороновицы, показалась колонна. Началось волнение. Когда колонна приблизилась на такое расстояние, что могла увидеть, что им приготовили пищу, они начали быстрее идти в надежде быстрее получить пищу. Передовой отряд конвоя, увидев большое скопление народа, остановил колонну, и от него отделилось несколько человек, которые бросились разгонять собравшихся, готовых помочь пищей военнопленным. Военнопленные прорвались через строй конвоя, бросились к народу, к пище. В тот момент офицер конвоя приказал своим подчиненным не допускать сближения, и тогда волна бросилась одна к другой — военнопленные к народу, а народ к военнопленным. Конвой растерялся, но офицер конвоя отдал команду стрелять. После первых выстрелов часть отхлынула, более близкая часть народа отхлынула и началась паника. Опрокидывались возы, посуда, бросалось все, все в паническом бегстве под пулями начали умирать. Стрельба, в основном, велась по военнопленным, но были жертвы и среди мирного населения. Несколько человек было убито, несколько ранено в результате стрельбы и давки. Часть конвоя набросилась на еду, уничтожая ее сапогами, уничтожая пищу, приготовленную в посудах. Вся эта колонна в спешном порядке была отправлена в лагерь, находящийся рядом с дорогой, причем военнопленных били прикладами и угрожали автоматами.

Страшно возмущенные до глубины души люди, глубоко разочаровались в том, что они не могли помочь своим близким и убедились в том, что и бургомистр, и немцы — это одно, и что это была специально созданная провокация, для того чтобы раз [и] навсегда показать беспомощность населения в деле помощи своим близким. Фамилия этого бургомистра Бернард Севастьянов.

После этого случая произошел более сильный случай. Это уже была так называемая «акция» в сентябре 1941 года. Около 2–3 часов ночи началась облава на евреев. Врывались банды буковинцев³⁸ вместе с жандармерией и выгоняли еврейское население из домов в том, в чем они были, многих — в одних рубашках. Собранное население до 10 часов утра, испуганное, со слезами на глазах, стояло в неизвестности, что с ними будет.

³⁸ Йдеться про вихідців із «Буковинського куреня» — українського добровольчого напіввійськового підрозділу ОУН, що був сформований із вихідців з Буковини. По дорозі до Києва, за директивою Проводу, багато з буковинців залишилися в містах України, де включилися в місцеву громадсько-політичну роботу, проводячи як антирадянську, так і антинімецьку діяльність та пропаганду. Наприкінці 1941 р. був розформований німцями за націоналістичну діяльність, що йшла врозріз із політикою окупаційної німецької влади. Частина членів куреня займалася підпільною роботою, частина служила у поліційних частинах у Вінниці, Києві та інших містах.

На улице у людей проверялись документы. Некоторому еврейскому населению удалось спрятаться. Прятали русские, украинцы. Вывесили на всех дверях квартир кресты и на стук выходил какой-нибудь русский или украинский человек и говорил, что тут нет евреев, а евреи были там спрятаны. В 10 часов утра население начало вывозиться в район Долинок, в район Литинского шоссе, в район Прохоровых погребов. Через час-полтора было известно, что вывезенных евреев там расстреляли. К концу дня расстрелянные евреи были там похоронены. Это была акция, как официально она называлась, «проведення акції по винищенню людності». Такая была формулировка. В результате было уничтожено свыше 3,5 тыс[яч] евреев. Военнопленными были выкопаны большие рвы, и туда загонялось это население, и очевидцы-полицай говорили, что после засыпки могил земля шевелилась. Детей бросали туда живыми, просто так, как они были. Ценности у населения отбирали.

После этого случая по городу были систематические облавы, были вывешены плакаты, что просили оставшихся евреев пройти регистрацию. Им надевали повязки — белую и на ней шестиконечная звезда. Не носившие повязки преследовались, арестовывались и сажались в тюрьму. Части еврейского населения удалось получить специальные справки, что они работают. По улицам ежедневно были облавы полиции, особенно буковинцы себя проявляли. Разнесся слух по городу, что предполагается гетто. Даже было задание житлоделу подыскать здание для гетто. В результате было установлено, что наиболее удобным местом [был] квартал в районе Замостья, где были большие дома начсостава, и там предполагалось разместить оставшиеся 5 тысяч еврейского населения. В этот период часть еврейского населения начала переходить на румынскую границу. Та часть, которая была наиболее предприимчивой, перешла на сторону Румынии, в Жмеринку, Бар и др. После этого слуха, что будет гетто, население успокоилось. А в апреле месяце вывесили объявления, чтобы еврейское население собралось на стадионе с наиболее ценным имуществом, вещами и запасом пищи на три дня. Все плакали, большинство догадывалось — в чем дело. Утром началось печальное шествие. Тянулись дедушки, бабушки, спрашивали дорогу на стадион, т.к. они никогда и не ходили на стадион. Собранное население было окружено большой толпой местного населения. У некоторых были родственные связи, собрались и просто жалевшие и сочувствующие. Место, где были собраны евреи, было окружено проволокой. В этот период подошла команда не то латышей, не то литовцев. Эта команда начала сортировку. Было предложено всем, кто имеет ремесленные удостоверения, отойти в сторону. Тут начались душераздирающие сцены прощания родителей с детьми. Часть хотела погибнуть вместе со своими родителями и не хотели идти в сторону, но СС-цы не разрешали и человек 300, в том числе и женщины, большие мастерицы, портнихи и др. были отобраны в сторону, а остальным было предложено вещи отложить в кучу. Сопротивляющихся избивали прикладами. Собранное население отправлялось по дороге на Пороховые погреба. Там их расстреливали. Расстрел длился целый день, а оттуда возились горы белья, в крови и без крови, все эти вещи отправлялись на

склад німецького командования, чтобы потом эти вещи утилизировать. Расстрелянных [людей] полуживыми засыпали землей. После этого случая очень мало евреев осталось в городе. Те, кто не имел ремесленного удостоверения, забирались и немедленно расстреливались без всякого суда и следствия. Оставшееся в живых еврейское население было заключено в тюрьму, и на работу они ходили под конвоем группами по 20–30 человек. Ходили туда и обратно с работы. Местное население крепко им помогало. Они зарплату не получали, а они жили за счет тех продуктов, которыми им платили за работу, так что материально им жилось не плохо, а морально было очень тяжело. У них самые лучшие вещи отбирались, полиция забирали и вещи, и ценности у тех, у кого они имелись. После каждого случая диверсии и саботажей расстреливались те, кто находился в тюрьме. В первый период прихода немцев в результате обрыва проводов была задержана интеллигенция — врачи, инженеры, и они были расстреляны. В конце концов, остались только ремесленники. Часть ремесленников спаслась в Житомире, которые работали в фельдкомендатуре, они уехали в Житомир и там в результате наступления Красной армии они были освобождены и попали в Винницу, а те другие, которые работали в городе, за редким исключением, кто убежал в Румынию, были уничтожены. Сейчас я многих вижу, которые были во время оккупации, которые спаслись благодаря тому, что были в Румынии и работники фельдкомендатуры.

Вот в части уничтожения мирного населения. Из отдельных фактов — было много таких, что хватали людей и без суда и следствия расстреливали, и достаточно было какому-нибудь полицая или человеку из-за квартиры и вообще из-за личных счетов, указать на человека, как его хватали. Многие сначала спасались³⁹. [...]

ЦДАГО Україна, ф.166, оп.2, спр.286, арк. 1–5. Копія. Машинопис.

№ 123

Витяг із протоколу судового засідання військового трибуналу військ НКВС Українського округу щодо допитів підсудних Кноль, Изенман Драхенфельс, Маєр Лауер

17–28 січня 1946 р.

[...]

ПОДСУДИМЫЙ [Кноль]: [...] Третий случай: я находился на своем посту, меня вызвал по телефону капитан ШМИДТ, он был начальником

³⁹ Див також: Винницькая область. Катастрофа (ШОА) и сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы / Сост. Ф. Винокурова и Й. Маляр.— Издание «Бейт Лохамей ха-Геттаот», Тель-Авив — Киев, 1994.— 190 с.

отдела І-С⁴⁰ и сказал: «Пришлите одного человека из вашего взвода, он должен отсюда забрать одного гражданина». Я послал человека, он вернулся с арестованным гражданином и принес с собой письменное распоряжение от начальника отдела І-С. В приказе было сказано следующее: «Начальник жандармерии КНОЛЬ. Вам надлежит расстрелять этого человека за шпионаж. О выполнении доложите».

ПРОКУРОР: И что вы сделали?

ПОДСУДИМЫЙ: Я лично расстрелял этого человека.

ПРОКУРОР: Дальше.

ПОДСУДИМЫЙ: Четвертый и последний случай в Андреевке произошел следующим образом. Недалеко от Андреевки был сбит один немецкий самолет. Я выехал на это место и обнаружил, что 4 немецкие солдата были убиты насмерть. Когда я вернулся, мой заместитель сказал мне о том, что меня искал капитан Шмидт. Я немедленно отправился к начальнику отдела І-С, который мне сказал, что в лагере военнопленных содержится еще один еврей. Он мне сказал, что этот еврей должен быть расстрелян. Я тогда спросил, почему же я должен расстреливать евреев? Он мне ответил: «Вам нечего задавать вопросы, вы должны только делать то, что вам приказывают». Тогда я лично расстрелял этого еврея.

ПРОКУРОР: Дальше.

ПОДСУДИМЫЙ: Больше в Андреевке я не расстреливал никого и не получал приказов о расстрелах.

ПРОКУРОР: Какие задачи выполняла эта дивизия?

ПОДСУДИМЫЙ ИЗЕНМАН: Она принимала участие в обысках, кроме того расстреливала евреев.

ПРОКУРОР: Где, в каких городах?

ПОДСУДИМЫЙ: Насколько я помню, я лично принимал участие в расстрелах в г.г. Бердичев, Львов, Тараша.

ПРОКУРОР: Расскажите о расстрелах во Львове.

ПОДСУДИМЫЙ: Это было после того, как немецкие войска, а вместе с ними и наш взвод, вошли во Львов.

ПРОКУРОР: Это было в первых числах июля 1941 года?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, в начале июля 1941 года⁴¹.

ПРОКУРОР: В чем выразилось ваше участие в расстрелах?

ПОДСУДИМЫЙ: Наш командир взвода Реннер объяснил, что нужно собрать еврейское население и расстрелять его.

⁴⁰ Йдеться про відділ військової розвідки, що проводив збір та обробку розвідувальних даних про противника, проводив профілактичну роботу по боротьбі зі шпигунством у підрозділах Вермахту, радіопропаганду і поширення антирадянських листівок, відповідав за військову цензуру листування військовослужбовців. Відділи ІС підтримували контакт з розвідувальними, диверсійними і контррозвідувальними командами і групами Абверу, що діяли при відповідних з'єднаннях, ставили перед ними конкретні завдання по розвідувально-диверсійній роботі в радянському тилу. Як бачимо з документу, ці підрозділи придрушували підпільний та партизанський рух, знищували євреїв, партійно-радянських активістів.

⁴¹ Підрозділи Вермахту увійшли до Львова 29 червня 1941 р.

ПРОКУРОР: Какое указание он дал вам?

ПОДСУДИМЫЙ: Он мне сказал, что я должен принимать участие в обысках, а также и в расстрелах.

ПРОКУРОР: Вы в это время командовали отделением?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет, я не был руководителем. Руководителем был Реннер.

ПРОКУРОР: А вы?

ПОДСУДИМЫЙ: Я был фельдфебелем.

ПРОКУРОР: Как фельдфебель, вы имели рядовых в подчинении?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не имел никого.

ПРОКУРОР: Какие указания вам давал Реннер?

ПОДСУДИМЫЙ: Реннер мне дал указание, чтобы я принял участие в обысках, собирал людей на улицу, забирал у них все ценности, а затем принял участие в расстреле их.

ПРОКУРОР: Расскажите, как вы производили обыски и задержание граждан.

ПОДСУДИМЫЙ: При помощи шпионов, которые нам указывали дома евреев. Мы, по их указаниям, заходили в еврейские дома, забирали главу семьи или всю семью, приказывали, чтобы они выходили на улицу, забирали все ценности: золото, серебро и т.д.

ПРОКУРОР: Всех евреев забирали, поголовно? Стариков, женщин и детей?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: А если некоторые из них не желали идти с Вами. Какие Вы принимали меры?

ПОДСУДИМЫЙ: Их физическими мерами заставляли идти. Насильно заставляли.

ПРОКУРОР: Какими мерами насилия?

ПОДСУДИМЫЙ: Ударами прикладов.

ПРОКУРОР: Были случаи, когда на месте расстреливали и выбрасывали из окон?

ПОДСУДИМЫЙ: На месте никого не расстреливали, но мне известен случай, когда мужчину-еврея выбросили через окно.

ПРОКУРОР: Сколько вы при облавах захватили людей?

ПОДСУДИМЫЙ: При первой облаве захватили, примерно, 150–200 чел[овек].

ПРОКУРОР: А куда их направили?

ПОДСУДИМЫЙ: Их отправили в восточном направлении, примерно за 4 км от Львова.

ПРОКУРОР: Вы конвоировали их?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, наша группа их конвоировала.

ПРОКУРОР: Куда вы их привели?

ПОДСУДИМЫЙ: Как я уже сказал, в восточном направлении, примерно 4 км от Львова.

ПРОКУРОР: Там что, ямы были вырыты или на месте это делали?

ПОДСУДИМЫЙ: Там уже были приготовлены ямы. Я не могу точно сказать, кто эти ямы приготовил.

ПРОКУРОР: На предварительном следствии вы сказали, что это были противотанковые рвы.

ПОДСУДИМЫЙ: Я точно не могу сказать.

ПРОКУРОР: А дальше что было?

ПОДСУДИМЫЙ: У этих ям производились расстрелы.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно, как производились эти расстрелы.

ПОДСУДИМЫЙ: Конвой находился на расстоянии 70 метров от ям, и командир взвода расставлял своих людей следующим образом: шесть человек для конвоя и шесть человек для расстрела. Мне лично было приказано расстреливать. Расстрелы происходили следующим образом: примерно 40–50 человек подводилось к ямам, они должны были стоять лицом к нам, и мы их расстреливали. Мы были вооружены пулеметом, двумя автоматами, а остальные — карабинами. Я лично расстреливал.

ПРОКУРОР: Сколько вы лично расстреляли?

ПОДСУДИМЫЙ: Во Львове — 120 человек.

ПРОКУРОР: В течение одного дня?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет. Это общая сумма.

ПРОКУРОР: Значит, вы еще организовывали облавы и на другой день, и так же участвовали в расстрелах?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, мы находились два дня во Львове, и за это время произвели 4 облавы.

ПРОКУРОР: Четыре облавы в течение двух дней. Сколько же вы всего расстреляли евреев во Львове?

ПОДСУДИМЫЙ: Я лично — 120 человек.

ПРОКУРОР: А ваше подразделение или ваша часть?

ПОДСУДИМЫЙ: Наша группа, примерно, 800 человек.

ПРОКУРОР: Среди расстрелянных были старики, женщины, дети?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Они просили вас о пощаде, просили их не расстреливать?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расскажите, как они вели себя.

ПОДСУДИМЫЙ: Они просили подарить им жизнь.

ПРОКУРОР: А вы что сделали?

ПОДСУДИМЫЙ: Согласно приказу Реннера, они должны были быть расстреляны.

ПРОКУРОР: Во Львове вы были два дня. Дальше куда вы поехали, где вы еще оперировали?

ПОДСУДИМЫЙ: Из Львова мы поехали в Бердичев, по дороге нам пришлось производить разные саперные работы, как строительство мостов и другие.

ПРОКУРОР: В г. Бердичев ваша часть для какой цели прибыла?

ПОДСУДИМЫЙ: Когда мы прибыли в Бердичев, нам стало ясно, что мы должны выполнять такую же задачу, как и во Львове, т.е. расстреливать евреев.

ПРОКУРОР: Производить массовые расстрелы евреев?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расскажите, как вами эти расстрелы были произведены.

ПОДСУДИМЫЙ: Мы прибыли в Бердичев через несколько дней после того, как он был взят немцами.

ПРОКУРОР: Это было в июле 1941 года.

ПОДСУДИМЫЙ: Да, в июле 1941 года, но точной даты я указать не могу.

ПРОКУРОР: Как дальше было?

ПОДСУДИМЫЙ: В первый же день прибытия в Бердичев, мы получили указание Реннера о нашей работе.

ПРОКУРОР: Какие же указания вы получили?

ПОДСУДИМЫЙ: Собирать еврейское население, забирать ценности и расстреливать.

ПРОКУРОР: Что вами было сделано во исполнение этих указаний?

ПОДСУДИМЫЙ: Эти указания мы должны были выполнить.

ПРОКУРОР: Опять вы участвовали в облавах на еврейское население?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, я должен был принимать участие в них.

ПРОКУРОР: Сколько дней вы проводили эти облавы?

ПОДСУДИМЫЙ: Эти облавы производились в течение двух дней. Было сделано 4 облавы.

ПРОКУРОР: Сколько во время этих облав вашим подразделением было арестовано евреев?

ПОДСУДИМЫЙ: Наша группа за эти два дня арестовала до 850 человек.

ПРОКУРОР: Где эти люди были расстреляны?

ПОДСУДИМЫЙ: В нескольких километрах за городом Бердичев.

ПРОКУРОР: Вы лично участвовали в расстрелах этой группы людей?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, я принимал в этом участие.

ПРОКУРОР: В течение двух дней?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько же времени продолжались эти расстрелы? От которого до которого часа?

ПОДСУДИМЫЙ: Можно считать примерно 5 часов.

ПРОКУРОР: Сколько людей расстреляли за эти два дня вы лично?

ПОДСУДИМЫЙ: Примерно до 120 человек.

ПРОКУРОР: По окончании расстрелов в Бердичеве — куда двинулась ваша часть?

ПОДСУДИМЫЙ: Мы поехали дальше в направлении Таращи.

ПРОКУРОР: После двухдневного пребывания в Бердичеве?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, мы находились в Бердичеве не более двух, двух с половиной дней.

ПРОКУРОР: Затем прибыли в Таращу? Чем занималась ваша часть в Тараще?

ПОДСУДИМЫЙ: Мы должны были выполнить те же задачи, что и в двух мною ранее указанных городах.

ПРОКУРОР: Т[о] е[сть] истреблять еврейское население города Тараща?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько дней вы производили расстрелы в Тараще?

ПОДСУДИМЫЙ: В Тараше мы пробыли два дня.

ПРОКУРОР: Сколько за эти два дня вашим подразделением было арестовано евреев?

ПОДСУДИМЫЙ: Наша группа за эти два дня расстреляла, примерно, 400 человек.

ПРОКУРОР: Сколько вы лично расстреляли из этой группы?

ПОДСУДИМЫЙ: Я лично расстрелял до 60 человек.

ПРОКУРОР: Скажите, при арестах евреев, они забирали с собой ценные вещи: меха, золото, серебро?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, они все это брали с собой.

ПРОКУРОР: Куда девались все ценности после расстрела еврейского населения?

ПОДСУДИМЫЙ: Эти вещи собирались какой-то специальной командой. Я лично не видел и не знаю, куда вещи девались.

ПРОКУРОР: Вы лично и другие солдаты проводили ограбление советского населения?

ПОДСУДИМЫЙ: Мы забирали у населения продукты.

ПРОКУРОР: После участия в расстрелах в Тараше, сколько времени вы пробыли еще на Украине?

ПОДСУДИМЫЙ: Примерно до 4 или 6 ноября 1941 г.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно, какое участие принимал батальон и рота, в которой вы служили, в расстрелах мирных советских граждан?

ПОДСУДИМЫЙ ДРАХЕНФЕЛЬС: Сам батальон активного участия не принимал. Он участвовал лишь в оцеплении.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно об этих расстрелах.

ПОДСУДИМЫЙ: В первых числах ноября месяца по городу было объявлено, что местное население еврейской национальности, не имеющее удостоверений о работе, должно собраться на определенной площади в городе, для отправки на работу в Германию.

За день до этой операции наш взвод был предназначен для оцепления города. На второй день операции нашему взводу было поручено оцепление места расстрела. На место расстрела мы прибыли, примерно, в 10 часов утра. Место это было расположено в 9 км восточнее гор. Ровно, в маленьком лесу, в овраге. Еще за несколько километров до места расстрела мы слышали крик тысячи людей. Пройдя через лес, мы увидели следующую картину: население стояло, окруженное густой цепью полицейских и ждало своей судьбы. В одном месте между двумя рядами полицейских население гнали к ямам, у которых производились расстрелы. Перед расстрелом людей раздевали.

Около ям стояли особые команды, составленные из служащих СД и лиц, выделенных из полицейского батальона № 320, которые производили расстрелы посредством выстрелов в затылок. Взрослых заставляли ложиться на дно ям и там расстреливали, детей вырывали из рук матерей и тоже расстреливали. Расстреливающие, большей частью, были пьяны.

ПРОКУРОР: А живых детей в ямы бросали?

ПОДСУДИМЫЙ: Этого я не видел.

ПРОКУРОР: Продолжайте.

ПОДСУДИМЫЙ: Наш командир взвода — лейтенант Гейтель, возложил на нас оцепление места расстрела с Запада. Отсюда мы не могли непосредственно наблюдать за расстрелом, т.к. между нами и местом расстрела находился холм. После обеда нас послали во внутреннее оцепление. Ложбина с множеством людей, находившихся в ней, из-за дождя превратилась в бездонное болото. Люди стояли в грязи, более слабые лежали и не могли подняться. Военнопленных заставляли их вытаскивать из грязи.

Люди просили их пощадить, матери прибегали с маленькими детьми и просили нас подарить жизнь их детям, они с охотой отдали бы свою собственную жизнь за них.

ПРОКУРОР КУЛЬЧИЦКИЙ: Сколько всего было расстреляно в течение этого дня?

ПОДСУДИМЫЙ: До 25 тыс. человек.

ПРОКУРОР: В течение одного или двух дней?

ПОДСУДИМЫЙ: В течение 2–3 дней, точно я не помню.

ПРОКУРОР: В течение 3 дней производили расстрелы в этом месте?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Что это за место, где производились расстрелы?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не знаю названия этого места, но расположено оно в 9 км восточнее города по дороге на Житомир, в маленьком лесу.

ПРОКУРОР: Что там были вырыты ямы?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Это были специальные ямы для расстрела или противотанковые рвы?

ПОДСУДИМЫЙ: Ямы были вырыты специально для расстрелов.

ПРОКУРОР: Куда вы направились после расстрела?

ПОДСУДИМЫЙ: Домой, в казарму.

ПРОКУРОР: Сколько еще после этого пробыли вы в Ровно?

ПОДСУДИМЫЙ: До начала ноября 1942 года.

ПРОКУРОР: Каким образом конвоировали население к месту расстрела?

ПОДСУДИМЫЙ: Я лично в этом не участвовал и не видел.

ПРОКУРОР: Когда вы прибыли к месту расстрела, все население уже было там?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, люди уже находились там, туда приводили на 2-й день только отдельные группы.

ПРОКУРОР: Куда вы выехали из Ровно?

ПОДСУДИМЫЙ: В гор[од]. Киев.

ПРОКУРОР: Что вы делали в Киеве?

ПОДСУДИМЫЙ: Охранял двух генералов СС и полиции.

ПРОКУРОР: Скажите, каким образом уезжали вы в отпуск?

ПОДСУДИМЫЙ: Один раз обыкновенным способом, в поезде с отпущниками, и второй раз провожал эшелон с рабочей силой.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно об этом. Что это за эшелон, и как вы его сопровождали?

ПОДСУДИМЫЙ: Эшелон этот был сформирован в Киеве, и охранный команда была составлена из разных подразделений отпускников.

ПРОКУРОР: Что это за охрана и кого она охраняла?

ПОДСУДИМЫЙ: Она должна была охранять во время этапирования насильно угнанное население.

ПРОКУРОР: Короче говоря, то население, которое угонялось насильно в рабство в Германию?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, из Полтавской области.

ПРОКУРОР: Расскажите, как вы сопровождали их до Германии?

ПОДСУДИМЫЙ: 17 мая 1943 года, нас собрал командир охранной полиции в Киеве, главный министр⁴² — полковник БЕР, он разъяснил нам наши задачи. Он сказал, что с этими людьми ни в коем случае не следует обращаться мягко, действовать только посредством удара прикладом или ногой. 18 мая 1943 года мы приняли эшелон на вокзале в гор[оде]. Киев.

ПРОКУРОР: Что представлял из себя этот эшелон?

ПОДСУДИМЫЙ: Это были грузовые платформы без соломы. В каждый вагон сгоняли от 40 до 50 человек населения, которое угоняли в Германию. У этих эшелонов было поставлено по два часовых.

ПРОКУРОР: Это были открытые платформы?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет, закрытые вагоны.

ПРОКУРОР: Вагоны пломбировались?

ПОДСУДИМЫЙ: С одной стороны они пломбировались, а с другой стороны были открытыми.

ПРОКУРОР: Как угоняемые в Германию обеспечивались питанием?

ПОДСУДИМЫЙ: На всем протяжении их поездки они ничем не снабжались, они питались семечками, которые с собой взяли.

ПРОКУРОР: Ни воды, ни пищи в дороге не давали?

ПОДСУДИМЫЙ: Воды они получали достаточно.

ПРОКУРОР: Какие вы получили указания о том, как поступать с уклоняющимися от отправки в Германию на каторгу?

ПОДСУДИМЫЙ: Расстреливать их.

ПРОКУРОР: И расстреливали по дороге?

ПОДСУДИМЫЙ: По беглецам стреляли.

ПРОКУРОР: Вы тоже стреляли?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько всего людей было отправлено в этом эшелоне?

ПОДСУДИМЫЙ: До 2400 человек.

ПРОКУРОР: Куда они были доставлены?

ПОДСУДИМЫЙ: В город Грац, Австрия.

ПРОКУРОР: В специальный лагерь?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Что это за люди были: женщины, мужчины, молодежь, старики?

ПОДСУДИМЫЙ: В основном это была молодежь — ребята и девушки.

ПРОКУРОР: Расскажите об операциях, которые вы проводили и где.

⁴² Так у текстi.

ПОДСУДИМЫЙ: В конце ноября 1943⁴³ года нас отправили из города Киев в город Овруч, в распоряжение местного коменданта по борьбе с бандами. Через неделю, примерно, была поднята тревога и нас отправили в деревню Словечно⁴⁴.

ПРОКУРОР: С какими бандами?

ПОДСУДИМЫЙ: Партизанские отряды немецким командованием назывались бандами.

ПРОКУРОР: А что такое, вообще, банда и бандиты?

ПОДСУДИМЫЙ: Бандит — это преступник.

ПРОКУРОР: В чем заключается это преступление?

ПОДСУДИМЫЙ: Нападение преступным образом, не в форме.

ПРОКУРОР: Кто же на кого напал?

ПОДСУДИМЫЙ: Немцы на советских граждан под всякими предложениями.

ПРОКУРОР: Тогда выходит наоборот?

ПОДСУДИМЫЙ: Я сказал, что это был только предлог. В Словечно была окружена партизанами боевая единица полиции. По прибытии в деревню нас обстреляли из минометов и пулеметов. Мы сошли с автомашины и укрепились на холмах с левой стороны дороги. Наш командир роты связался с лицами, находившимися в окружении. Обстрел с обеих сторон продолжался до следующего утра.

На следующее утро партизаны отступили, а мы заняли деревню. При этом участвовали также вновь прибывшие силы.

ПРОКУРОР: Словечно было сожжено?

ПОДСУДИМЫЙ: В течение одной недели вся деревня была полностью сожжена.

ПРОКУРОР: Сколько было там расстреляно людей из числа мирных жителей?

ПОДСУДИМЫЙ: Этого я не могу сказать. Большинство населения было передано в руки СД и куда-то отправлено.

ПРОКУРОР: А остальное население?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не знаю, потому что на третий день я вернулся в Овруч и лишь частично видел уничтожение деревни. Я видел, как старший лейтенант Заубер лично расстрелял старика и старуху.

ПРОКУРОР: За что он их расстрелял?

ПОДСУДИМЫЙ: Без всякого повода, из мести.

ПРОКУРОР: А сколько вообще было таких случаев расстрела?

ПОДСУДИМЫЙ: Больше таких случаев я не наблюдал.

ПРОКУРОР: Куда вы отправились из Словечно?

ПОДСУДИМЫЙ: В Овруч.

ПРОКУРОР: А из Овруча?

ПОДСУДИМЫЙ: Из Овруча, в конце января, я отправился в город Киев.

⁴³ Помилкове датування. Слід читати — 1942 р.

⁴⁴ Так у тексті. Словечне — село Овруцького району Житомирської обл.

ПРОКУРОР: Скажите, вы принимали участие в ограблении населения в районе Костополя?

ПОДСУДИМЫЙ: Я принимал личное участие в сожжении отдельных хуторов.

ПРОКУРОР: Расскажите об этом.

ПОДСУДИМЫЙ: В середине января 1944 года линия фронта проходила по окраине гор[ода] Костополь. Все дома, расположенные в секторе обстрела пулеметов, были сожжены с помощью зажигательных боеприпасов. Четыре хутора, до которых мы достать не могли, были сожжены ночью ударной группой, в которой состоял и я.

ПРОКУРОР: В ограблении населения вы принимали участие?

ПОДСУДИМЫЙ: Населения там не было.

ПРОКУРОР: А в других местах?

ПОДСУДИМЫЙ: В декабре 1943 г. в других местах я участвовал в реквизиции продовольствия. Расстрел в то время я лично наблюдал лишь один раз.

ПРОКУРОР: У кого забирали продовольствие?

ПОДСУДИМЫЙ: У местного населения.

ПРОКУРОР: За что был произведен расстрел о котором вы говорите?

ПОДСУДИМЫЙ: Расстрел был произведен без всякого повода к этому.

ПРОКУРОР: Кто был расстрелян, кем?

ПОДСУДИМЫЙ: Нашим командиром взвода лейтенантом ЛЯЙСИНГ была расстреляна молодая мать.

ПРОКУРОР: Где она была расстреляна?

ПОДСУДИМЫЙ: В лесу, у отдельно стоящего дома лесничего. Нам было сказано, что в том доме иногда происходят совещания партизан. Была составлена боевая единица, примерно, человек в 250, и ночью в середине декабря мы произвели операцию в направлении этого дома. Дом был окружен, и наш командир роты Ляйсинг во главе отряда приблизился к нему. Выхода из леса, около дома он заметил отдельных лиц. Эти лица, увидев его, попытались бежать в лес, одна женщина бежала то в одну, то в другую сторону. Потом побежала в направлении лейтенанта Ляйсинг. Он поднял автомат, открыл стрельбу и убил ее. Дом был обыскан, было найдено охотничье ружье. Мужчина, находившийся в доме, был арестован. Кроме того, в доме были еще дети и две старушки. Корова, свиньи и несколько мешков с продовольствием были отобраны. Закончив операцию, мы вернулись в Костополь.

ПРОКУРОР: Расскажите, каким образом производилось изъятие продовольствия у местного населения?

ПОДСУДИМЫЙ: Предназначенные для этой цели села окружались полицейскими частями. Зондефюреры и руководители операции проходили по селам и приказывали забирать все, что только можно было забрать.

ПРОКУРОР: И все это забиралось?

ПОДСУДИМЫЙ: Все, что находили, забирали.

ПРОКУРОР: А вы в этом принимали участие?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, я в этом участвовал.

ПРОКУРОР: Что вам еще известно о зверствах?

ПОДСУДИМЫЙ: Большой хутор, в котором были найдены какие-то газеты, был сожжен. В одном селе население спряталось. Его согнали и мужчин угнали в Костополь. Больше таких случаев я не знаю.

ПРОКУРОР: В ноябре 1941 г. где вы находились?

ПОДСУДИМЫЙ: В городе Ровно.

ПРОКУРОР: С какого по какое число вы находились в Ровно?

ПОДСУДИМЫЙ: С первых чисел ноября месяца.

ПРОКУРОР: Какое вы получили первое задание?

ПОДСУДИМЫЙ МАЕР: Я получил приказ от ст[аршего] лейтенанта Крюгер[а] отправиться в село Антоновка.

ПРОКУРОР: Зачем?

ПОДСУДИМЫЙ: Якобы, для борьбы с партизанами.

ПРОКУРОР: Почему, якобы?

ПОДСУДИМЫЙ: Было указано, что в селе Антоновка находятся партизаны.

ПРОКУРОР: Вы нашли там партизан?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько партизан вы нашли?

ПОДСУДИМЫЙ: В центре села партизаны совершили на нас нападение. Я арестовал около 40 человек в домах, где мною было найдено оружие.

ПРОКУРОР: Дальше.

ПОДСУДИМЫЙ: Эти 40 человек были расстреляны по моему приказу, так как мне был дан приказ, расстреливать всех, у кого будет найдено оружие.

ПРОКУРОР: Среди расстрелянных женщины и дети были?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Сколько вы лично из этих 40 чел[овек] расстреляли?

ПОДСУДИМЫЙ: 20.

ПРОКУРОР: Что вы затем сделали с этим селом?

ПОДСУДИМЫЙ: При нападении партизан трое из солдат были ранены. Из мести я сжег это село.

ПРОКУРОР: Сколько вы лично сожгли домов в этом селе?

ПОДСУДИМЫЙ: Около 60.

ПРОКУРОР: Что вы сделали с населением?

ПОДСУДИМЫЙ: Население я угнал в гор[од] Сарны, в лагерь.

ПРОКУРОР: Для какой цели?

ПОДСУДИМЫЙ: Для отправки в Германию.

ПРОКУРОР: В каких карательных экспедициях вы еще принимали участие?

ПОДСУДИМЫЙ: В одно село, название которого не могу вспомнить, я прибыл с 33 чел[овеками] из моего взвода.

ПРОКУРОР: Это было спустя два дня после операции в Антоновке?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Что там произошло?

ПОДСУДИМЫЙ: Я должен был там согнать все мужское работоспособное население и угнать его в Сарны.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно, как вы это сделали.

ПОДСУДИМЫЙ: Когда я начал эту операцию, сельское население произвело на меня налет. Тогда я приказал всем своим солдатам открыть огонь из всех видов оружия.

ПРОКУРОР: Вы хотели угнать население на каторгу, но оно, не желая идти на каторгу, оказало вам сопротивление. Партизан там не было?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет, партизан там не было. Сопротивление оказало население.

ПРОКУРОР: Что вы со своими солдатами сделали с этим населением?

ПОДСУДИМЫЙ: Тех, кого я смог собрать, я послал в Сарны, а остальные убежали в лес.

ПРОКУРОР: Вы там расстреливали людей?

ПОДСУДИМЫЙ: На основании отданного мною моим солдатам приказа было расстреляно около 100 человек и ранено около 30 человек.

ПРОКУРОР: Среди расстрелянных были женщины и дети?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: А зачем же вы расстреливали женщин и детей? Ведь вам был дан приказ согнать мужское население.

ПОДСУДИМЫЙ: Потому что все село на нас набросилось, а мне нужно было выполнить приказ, и я распорядился стрелять по населению.

ПРОКУРОР: Но дети причем здесь?

ПОДСУДИМЫЙ: Потому что все бегали по селу.

ПРОКУРОР: В других селах Сарненского района вы участвовали в таких же операциях?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, в двух маленьких селах, названия которых я не помню. Из этих сел я угнал 30 человек на работу в Сарны.

ПРОКУРОР: Расскажите о массовых расстрелах еврейского населения в гор[оде] Сарны, участником которых вы были.

ПОДСУДИМЫЙ: 25 августа в нашем батальоне была поднята тревога. Говорили, что на город собирается совершить нападение группа партизан. От своего командира я получил приказ со своим отделением направиться к двум ранее приготовленным ямам и захватить с собой два пулемета.

ПРОКУРОР: Кто готовил эти ямы?

ПОДСУДИМЫЙ: Люди из лагеря под моей охраной.

ПРОКУРОР: Значит, вы до этого знали, что это будет местом расстрела?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Для чего же рыли ямы?

ПОДСУДИМЫЙ: Я получил приказ взять 100 человек из лагеря и вырыть 5 ям.

ПРОКУРОР: Для какой цели?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не знал.

ПРОКУРОР: Но вы предполагали для чего предназначались эти ямы?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Вы получили приказ со своим отделением явиться к месту расстрела — к этим ямам?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: А в это время сколько находилось населения в лагере и какое?

ПОДСУДИМЫЙ: В лагере находилось около 14 тысяч человек.

ПРОКУРОР: Какой национальности?

ПОДСУДИМЫЙ: Евреи и другие советские граждане, в том числе старики, женщины и дети.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно о расстреле.

ПОДСУДИМЫЙ: После тревоги мне дали приказ со своим отделением остаться у ям. Потом стали приводить советских граждан группами по 150 человек,

ПРОКУРОР: В числе их были дети, старики и женщины?

ПОДСУДИМЫЙ: Да. Этим людям приказали раздеваться, а потом по 30 человек выстраивали перед ямами. Я получил приказ старшего Амбер⁴⁵ из моих двух пулеметов открыть огонь по этим людям.

ПРОКУРОР: Кто стрелял?

ПОДСУДИМЫЙ: Я первым начал стрелять.

ПРОКУРОР: Почему вы лично стали стрелять, в то время как у вас были подчиненные вам люди? На предварительном следствии вы говорили, потому, что хотели показать пример своим людям. Это так или нет?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько времени вы лично стреляли по людям из пулемета?

ПОДСУДИМЫЙ: В первый день я расстрелял 80 человек.

ПРОКУРОР: Сколько дней продолжался расстрел этих людей?

ПОДСУДИМЫЙ: Я со своим отделением расстреливал в течение двух дней.

ПРОКУРОР: Сколько вы лично расстреляли людей за два дня?

ПОДСУДИМЫЙ: 140 человек.

ПРОКУРОР: А всего, в течение двух дней, сколько было расстреляно людей?

ПОДСУДИМЫЙ: Моим отделением 1400 человек.

ПРОКУРОР: А всего вместе с другими отделениями?

ПОДСУДИМЫЙ: 14000 человек.

ПРОКУРОР: В это время в лагере, в бараках было сожжено около 1000 стариков, женщин и детей, которые не хотели выходить к месту расстрела. Этим людям сожгли живьем. Был такой случай или нет?

ПОДСУДИМЫЙ: Об этом я ничего не могу сказать. Я, правда, видел впоследствии, что лагерь горел. Кем он был сожжен и по какой причине — не могу сказать.

ПРОКУРОР: В акте комиссии содействия гор[ода] Сарны этот факт удостоверяется.

ПОДСУДИМЫЙ: Я читал его на предварительном следствии.

ПРОКУРОР: Там сказано на листе дела 126, том 10, что в домах лагеря укрывались около 1000 стариков, женщин и детей, не желавших выходить

⁴⁵ Так у тексті.

к месту расстрела, и, что люди эти были заживо сожжены. Вы читали об этом в акте Сарненской комиссии?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, я это читал, но показаний по этому поводу дать не могу, т.к. ничего не знаю.

ПРОКУРОР: Вы видели, как горели здания в лагере?

ПОДСУДИМЫЙ: Видел, как горели здания.

ПРОКУРОР: Но не участвовали в поджоге этих зданий?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Потому что были заняты расстрелом людей?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Скажите, вы за свою «боевую» деятельность получали награды, и какие?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, я получил награждение в Антоновке за борьбу с партизанами.

ПРОКУРОР: А на фронте вы ни разу не были?⁴⁶

ПРОКУРОР: Расскажите подробно, как проходил расстрел евреев, что вы делали, как готовили расстрел, где производился расстрел, сколько вы расстреляли людей?

ПОДСУДИМЫЙ ЛАУЭР: В июле 1941 г. я прибыл со своим батальоном в гор[од] Львов. ССовские части собирали евреев и приводили их в казарму. Из казармы их забирали наш батальон, и наша рота приводила к месту расстрела. Место расстрела находилось примерно в одном километре от города, в песчаном карьере. Евреев примерно было 300–400 человек.

ПРОКУРОР: Ваша рота расстреляла примерно 300–400 человек?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Среди них были старики, женщины и дети?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Что же, там были приготовлены ямы или осужденные сами рыли эти ямы при вас?

ПОДСУДИМЫЙ: Там были ямы, из которых раньше брали песок. Расстрелянные падали туда, их засыпали те люди, которых тоже расстреливали.

ПРОКУРОР: Расстреливали сразу всю массу — 300 человек или отдельными партиями?

ПОДСУДИМЫЙ: Они были распределены на мелкие группы.

ПРОКУРОР: Предварительно их раздевали?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Были случаи, чтобы детей живыми бросали в эти ямы?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Вы, лично, сколько человек расстреляли?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не могу этого сказать.

ПРОКУРОР: Но в детей вы стреляли?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: А в женщин?

⁴⁶ Відповідь підсудного відсутня.

ПОДСУДИМЫЙ: В мужчин и женщин стрелял.

ПРОКУРОР: А в детей нет?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Сколько времени этот расстрел продолжался?

ПОДСУДИМЫЙ: Расстрел продолжался примерно с 6–7 утра до обеда.

ПРОКУРОР: В течение одного дня?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: После этого расстрела какие преступления вами были еще совершены во Львове?

ПОДСУДИМЫЙ: Была взорвана тюрьма, состоявшая из нескольких зданий.

ПРОКУРОР: Для какой цели была взорвана тюрьма?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не могу этого сказать.

ПРОКУРОР: Долго вы были во Львове?

ПОДСУДИМЫЙ: Примерно 8–10 дней.

ПРОКУРОР: Затем куда ваш батальон направился?

ПОДСУДИМЫЙ: В конце июля мы прибыли в гор[од] Тернополь.

ПРОКУРОР: Чем занимался ваш батальон в Тернополе, тоже расстрелами?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Саперный батальон занимался расстрелами?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Когда это было?

ПОДСУДИМЫЙ: В конце июля 1941 года.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно, как подготавливался этот расстрел и о самом процессе расстрела.

ПОДСУДИМЫЙ: Наша рота собирала людей и отводила к месту расстрела.

ПРОКУРОР: Это были евреи?

ПОДСУДИМЫЙ: Евреи и граждане других национальностей.

ПРОКУРОР: Какие именно? Украинцы, русские?

ПОДСУДИМЫЙ: Украинцы.

ПРОКУРОР: За что их расстреляли, как объяснил вам ваш командир ВЕНЦЛАУ?

ПОДСУДИМЫЙ: Он только сказал, что эти люди должны быть расстреляны.

ПРОКУРОР: Каким образом вы их собирали, ходили по квартирам, устраивали облавы?

ПОДСУДИМЫЙ: Их собирали на улицах и в домах.

ПРОКУРОР: Вы лично участвовали в облавах?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Сколько было собрано таким образом людей?

ПОДСУДИМЫЙ: Примерно 400 человек.

ПРОКУРОР: И куда они были направлены?

ПОДСУДИМЫЙ: В чистое поле.

ПРОКУРОР: Далеко от Тернополя?

ПОДСУДИМЫЙ: Примерно за два-три к[ило]м[етра] от гор[ода] Тернополь.

ПРОКУРОР: Там были приготовлены ямы, или люди сами рыли для себя ямы?

ПОДСУДИМЫЙ: Часть людей сама копала ямы.

ПРОКУРОР: И вся ваша рота принимала участие в расстреле этих 400 человек?

ПОДСУДИМЫЙ: Только часть роты.

ПРОКУРОР: А вы были в том числе?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Здесь также были женщины, дети и старики?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько времени продолжался расстрел?

ПОДСУДИМЫЙ: С раннего утра, часов до 12 дня.

ПРОКУРОР: В Тернополе вы больше не принимали участия в расстрелах?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: Долго вы пробыли в Тернополе с вашей частью?

ПОДСУДИМЫЙ: Около 8 дней.

ПРОКУРОР: Затем куда этот батальон передислоцировался?

ПОДСУДИМЫЙ: В гор[од] Винница.

ПРОКУРОР: Этот саперный батальон в Виннице тоже производил массовые расстрелы?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Когда вы прибыли в Винницу?

ПОДСУДИМЫЙ: В гор[од] Винница мы прибыли в августе 1941 года. Там мы строили мост через реку Буг. Через несколько дней нас расквартировали в маленьком лесу, примерно в 5 км от города Винница, где было расстреляно 500 человек.

ПРОКУРОР: Какой национальности?

ПОДСУДИМЫЙ: Там были евреи, украинцы. Шли также военнопленные.

ПРОКУРОР: За что военнопленные были расстреляны?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не знаю.

ПРОКУРОР: А среди этих 500 человек также были дети и женщины?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько времени продолжался этот расстрел, и принимали ли вы участие в нем?

ПОДСУДИМЫЙ: Да, я лично принимал участие.

ПРОКУРОР: Сколько продолжался этот расстрел?

ПОДСУДИМЫЙ: Расстрел продолжился 1 день.

ПРОКУРОР: Вы взрывали здания в Виннице?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Сколько там было, при вашем участии вашим подразделением взорвано зданий?

ПОДСУДИМЫЙ: Примерно 15–20 зданий.

ПРОКУРОР: В этих зданиях, когда вы их взрывали, находились люди?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: На предварительном следствии вы показали, что в Виннице, в взрываемых зданиях, находились люди, которые погибли под обломками этих зданий.

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Долго вы были в Виннице?

ПОДСУДИМЫЙ: Около 14 дней.

ПРОКУРОР: Куда затем ваш саперный батальон был передислоцирован?

ПОДСУДИМЫЙ: В гор[од] Кременчуг.

ПРОКУРОР: В Кременчуг вы попали в каком месяце?

ПОДСУДИМЫЙ: В конце августа, начале сентября 1941 года.

ПРОКУРОР: Чем занимался ваш саперный батальон в Кременчуге?

ПОДСУДИМЫЙ: Наш батальон строил мост через реку Днепр, а затем занимался расстрелами.

ПРОКУРОР: Сколько было расстреляно вашей частью мирных жителей в Кременчуге?

ПОДСУДИМЫЙ: 300 человек.

ПРОКУРОР: Вы, конечно, принимали участие в этих расстрелах?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Дальше, куда ваш саперный батальон был направлен?

ПОДСУДИМЫЙ: В Полтаву.

ПРОКУРОР: Когда вы прибыли в Полтаву?

ПОДСУДИМЫЙ: В сентябре.

ПРОКУРОР: В Полтаве ваш саперный батальон также производил массовые расстрелы населения?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расскажите о них.

ПОДСУДИМЫЙ: Мы прибыли в сентябре в Полтаву. Наш батальон расстрелял 400 человек мирных граждан.

ПРОКУРОР: Вы лично принимали участие в этом расстреле?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Среди расстрелянных были люди каких национальностей?

ПОДСУДИМЫЙ: Были гражданские люди и русские военнопленные.

ПРОКУРОР: А в Кременчуге вы тоже расстреливали военнопленных?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: В каких городах вы еще побывали со своим саперным батальоном? В Харькове были?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: В Мариуполе?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расстрелы там производили?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Скажите, подсудимый ЛАУЭР, наряду с массовыми расстрелами, которые производил ваш саперный батальон, разрушения сел и городов этот саперный батальон производил?

ПОДСУДИМЫЙ: Частично села сжигались.

ПРОКУРОР: Где и когда это было?

ПОДСУДИМЫЙ: Это было во время нашего продвижения вперед. Тогда сжигались отдельные дома.

ПРОКУРОР: Какие разрушения были произведены вашим батальоном в Мариуполе? Расскажите конкретно.

ПОДСУДИМЫЙ: Наш батальон взорвал в г[ороде] Мариуполь танковый завод.

ПРОКУРОР: Когда это было, в каком месяце?

ПОДСУДИМЫЙ: Это было в декабре месяце 1941 г. при прорыве русских у Ростова.

ПРОКУРОР: Еще что было разрушено вашей частью в Мариуполе?

ПОДСУДИМЫЙ: Разрушений больше не было никаких. Только расстрелы.

ПРОКУРОР: В каких еще городах вы производили разрушение промышленных предприятий?

ПОДСУДИМЫЙ: В Сталино.

ПРОКУРОР: Что вы там разрушили?

ПОДСУДИМЫЙ: Там была взорвана угольная шахта.

ПРОКУРОР: Как она называется?

ПОДСУДИМЫЙ: Я не знаю.

ПРОКУРОР: В какой части города она находилась?

ПОДСУДИМЫЙ: Она находилась, примерно, в 1 км от города.

ПРОКУРОР: В каком месяце, и в каком году это было?

ПОДСУДИМЫЙ: В ноябре 1941 года.

ПРОКУРОР: Что было вашей частью разрушено в Харькове?

ПОДСУДИМЫЙ: Там мы только производили расстрелы.

ПРОКУРОР: Много сел было сожжено вашей частью на Украине?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: А вы и солдаты вашей части грабили население?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расскажите об этом.

ПОДСУДИМЫЙ: Мы забирали у гражданского населения продукты питания и одежду.

ПРОКУРОР: Куда вы все это направляли?

ПОДСУДИМЫЙ: Все это шло на нас.

ПРОКУРОР: А гражданская одежда зачем была нужна вам?

ПОДСУДИМЫЙ: Это была зимняя одежда. Мы забирали для себя перчатки, кожухи.

ПРОКУРОР: А разве награбленное у советских граждан имущество вы в посылках не отправляли в Германию?

ПОДСУДИМЫЙ: Нет.

ПРОКУРОР: А были случаи, когда солдаты и командиры вашей части насиловали женщин?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расскажите об этом.

ПОДСУДИМЫЙ: Это было в селе Весено-Весенская⁴⁷, когда командир роты был назначен ортскомендантом этого села.

ПРОКУРОР: Когда это было, в каком месяце?

ПОДСУДИМЫЙ: С января по май 1942 года.

ПРОКУРОР: В каком селе?

ПОДСУДИМЫЙ: В селе Весене-Весенская на Азовском море, между Мариуполем и Таганрогом.

ПРОКУРОР: Расскажите подробно об этом.

ПОДСУДИМЫЙ: Было много случаев, когда капитан ВЕНЦЛАУ насиловал женщин и девушек.

ПРОКУРОР: Вы на предварительном следствии рассказывали об одном случае, когда в этом селе были задержаны 300 девушек, которые были изнасилованы. В изнасиловании принимали участие капитан ВЕНЦЛАУ, ФЕРСЛЕР и другие офицеры?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Расскажите об этом.

ПОДСУДИМЫЙ: Генерал Ферслер бывал у начальника тыла группы юга Венцлау. Ферслер и Венцлау устраивали на квартире вечера. Они ели, пили и потом к ним приводили девушек. Предназначавшиеся для этой цели девушки находились в погребе. После изнасилования девушек забирали снова в погреб, а через день, примерно, их расстреливали.

ПРОКУРОР: Откуда вам эти факты известны?

ПОДСУДИМЫЙ: Моя квартира находилась неподалеку, через три дома. Однажды я должен был расстреливать этих девушек, но не сделал этого, за что получил 5 дней ареста.

ПРОКУРОР: Таким образом вы были очевидцем всех преступлений ваших командиров и в частности генерала Ферслера?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Подсудимый ЛАУЭР, правилен будет вывод о том, что ваш саперный батальон за время нахождения на территории Украины не столько занимался саперным делом, сколько массовыми расстрелами мирных граждан и разрушением наших сел и городов?

ПОДСУДИМЫЙ: Да.

ПРОКУРОР: Как вы попали в Андреевку?

.....⁴⁸

ЦДАГО України, ф. 166, оп.3, спр.148, арк.87–114. Копія. Машинопис.

⁴⁷ Так у тексті.

⁴⁸ Вилучені фрагменти свідчень щодо боротьби з партизанським рухом, масових розстрілів цивільних та спалення села Андріївка.

3.2 Румунська зона окупації

№ 124

Наказ начальника військової поліції м. Одеси М. Нікулеску про ув'язнення єврейського населення

7 листопада 1941 р.

ПРИКАЗ КОМАНДУЮЩЕГО ОККУПАЦИОННЫМИ ВОЙСКАМИ
ГОРОДА ОДЕССА О ТЮРЕМНОМ ЗАКЛЮЧЕНИИ ВСЕХ ЕВРЕЕВ.

ПРИКАЗЫВАЮ:

Ст[атья] 1. Все мужчины еврейского происхождения в возрасте от 18 до 50 лет обязаны в течение 48 часов с момента опубликования настоящего приказа явиться в городскую тюрьму (Большефонтанская дорога), имея при себе необходимое для существования. Их семьи обязаны доставлять им пищу в тюрьму.

Не подчинившиеся этому приказу и обнаруженные после истечения указанного срока (48-ми часового) — будут расстреляны на месте.

Ст[атья] 2. Все жители гор[ода] Одесса и его предместья обязаны сообщить в соответствующие полицейские части о каждом еврее вышеуказанной категории, который не выполнил этого приказа.

Укрывающие, а также лица, которые знают о том и не сообщают, кажутся смертной казнью.

Дан 7 ноября 1941 г[ода].

КОМАНДУЮЩИЙ ВОЙСКАМИ г[орода] ОДЕССА

Подполковник

[М.] НИКУЛЕСКУ⁴⁹

О[десский] О[бластной] Г[осударственный] А[рхив], «Одесская газета»
№ 5 от 8 ноября 1941 года⁵⁰.

Верно:

СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ

при СМ УССР по Николаевской области

ст[арший] лейтенант

[підпис]

ХРАМЦОВ

СПРАВКА: Копия приказа находится в архивно-уголовном деле

№ 023834 на ШВЕНКА Фридриха Адамовича и др[угих], которые в УАО
УКГБ по Одесской области.

⁴⁹ Так у тексті. Командуючим військами м. Одеси був генерал Генерару.

⁵⁰ Див. також: Черкасов А. Оккупация Одессы. Год 1941. Очерки.— Одесса: Optimum, 2007.— 270 с.

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк. 146–146 зв.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 125

Телеграма начальника генерального штабу румунської армії генерала Татаряну про вигнання євреїв із Одеси

28 грудня 1941 р.

Карпаты 28 декабря 1941 года.
14 часов 30 минут.

Президиум Совета Министров сообщает нам:

Господин маршал Ион АНТОНЕСКУ⁵¹ приказал, чтобы все евреи немедленно были изгнаны из Одессы, так как ввиду сопротивления Севастополя и недостаточного количества сил, находящихся там, мы можем ожидать внезапных сюрпризов.

В случае русского десанта в Одессе или ближайших местностях из-за этих евреев может случиться катастрофа.

Господин маршал Ион АНТОНЕСКУ сказал: «Держать их там — это преступление. Я не желаю позорить свою деятельность недостатком предвидения».

Прошу немедленно связаться с губернаторством Транснистрии, довести до сведения вышеуказанное и совместно приступить к немедленному исполнению приказа господина маршала.

Доложите о принятых мерах. Подтвердите получение.

НАЧАЛЬНИК ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБА АРМИИ ГЕНЕРАЛ

ТАТАРЯНУ⁵²

О[десский] О[бластной] Г[осударственный] А[рхив], ф.Р-1820, с/393, оп.1,
д. 1486, л.31

⁵¹ Антонеску (Antonescu) Йон (1882–1946) — від 1933 р.— начальник румунського генштабу, від 1938 р.— міністр оборони, від 1940 — прем'єр-міністр, у 1940–1944 рр.— військовий диктатор Румунії. У листопаді 1940 р.— уряд Антонеску приєднався до Берлінського пакту, у листопаді 1941 р.— до Антикомінтернівського пакту. Для управління землями, окупованими Румунією у роки радянсько-німецької війни, уряд Антонеску створив три губернаторства: Бессарабію, Буковину, Трансністрію. У серпні 1944 р. під час збройного повстання арештований як військовий злочинець і був переданий до СРСР. У 1946 р. за вироком народного трибуналу Бухареста страчений.

⁵² Так у тексті.

Верно:

СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области ст[арший] лейтенант [підпис] ХРАМЦОВ

СПРАВКА: Копия распоряжения настоящим находится в архивно-уголовном деле № 023834 на ШВЕНКА Фридриха Адамовича и др[угих], которые в УАО УКГБ по Одесской области.

СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области ст[арший] лейтенант ХРАМЦОВ

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 6, арк. 147–147 зв.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 126

Розпорядження № 14 голови центрального бюро із евакуації євреїв М. Велческу претурі Антоно- Кодинцевського району про виявлення і депортацію єврейського населення до с. Березівки

16 лютого 1942 р.

Ввиду завершения работ по эвакуации евреев, просим Вас принять интенсивные меры к тому, чтобы оставшиеся в селах евреи были выловлены и эвакуированы в Березовку, согласно высланным Вам инструкциям.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БЮРО
полковник ВЕЛЧЕСКУ

О[десский] О[бластной] Г[осударственный] А[рхив], ф.Р-5580, с/1985,
оп.1, д. 26, л.15.

Верно:

СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области, ст[арший] лейтенант [підпис] ХРАМЦОВ

СПРАВКА: Распоряжение (копия) настоящего находится в архивно-уголовном деле № 023834 на ШВЕНКА Фридриха Адамовича и др[угих], которые в УАО УКГБ по Одесской области.

СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области ст[арший] лейтенант ХРАМЦОВ

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.148. Засвідчена копія.
Машинопис. Опуб. частково: Круглов А. И. Хроника Холокоста в Украине
1941–1944 гг.: научное издание.— Запорожье; Д.: Центр Ткума,
2004.— 208 с.

**Акт Вознесенської районної комісії про вбивство поліцією
цивільного населення та військовополонених у с.
Ястребинове Вознесенського району**

6 червня 1944 р.

село Ястребиново.

1944 года, 6 июня, село Ястребиново Вознесенского района.

Мы, комиссия, в составе председателя Вознесенского исполкома Райсовета депутатов трудящихся ШОСТАК (председатель комиссии), представитель Вознесенского Райкома ВКП(б) тов. ЕМЕЛЬЯНОВ, от прокуратуры тов. КРАВЧЕНКО, представитель здравотдела врач УГЛЕНКО, медицинский фельдшер ЛАНОНЕНКО Афан[асий] Тимоф[еевич], от органов следствия НКГБ — старший следователь УНКГБ Николаевской области лейтенант госбезопасности тов. КУЧЕРЕНКО Ал. И⁵³., оперуполномоченный Вознесенского РО НКГБ мл[адший] лейтенант тов. ШАШКОВ, от граждан с[ела] Ястребиново Вознесенского района Николаевской области ШЕВЧЕНКО Ив[ан] Ив[анович], составили настоящий акт в том, что в 1941—[19]42 г[одах] зимой фашистские злодеи, после оккупации районов Николаевской области немецко-румынскими войсками, учинили в с[еле] Ястребиново Вознесенского района кровавую расправу над мирными советскими гражданами еврейской национальности, военнопленными красноармейцами и командирами, коммунистами и комсомольцами.

Все эти злодеяния, как установлено поименованной выше комиссией, совершены немецкой полицией из числа жителей села Манно⁵⁴ (немецкая колония) Вознесенского района, предателей, изменников социалистической Родине, во главе с предателем немцем, начальником полиции ФРЕЙЛИХ Матвеем, при непосредственном участии и с помощью так называвшейся «украинской полиции» из числа изменников Родине, предателей — жителей села Ястребиново Вознесенского района ПОГОРЕЛОВА (начальник полиции), БЕЛОГО, ТИЩЕНКО, БАЛАБАН — полицейские.

Всеми этими лицами было казнено, путем расстрелов, нанесением ударов палками, лопатами, ломами, бутылками, сожжено живьем около трех тысяч пятьсот человек мирных советских граждан, в том числе большинство было детей грудных от одного и выше лет, женщин, в том числе беременных, с грудными детьми, старух преклонных возрастов, мужчин, в том числе военнопленные бойцы и командиры Красной армии, старики преклонных лет⁵⁵.

Как установлено комиссией и из рассказов очевидцев, в селе Ястребиново немцами-оккупантами было этапным порядком из города

⁵³ Так в тексті.

⁵⁴ Нині с. Манне Вознесенського району Миколаївської області

⁵⁵ Так у тексті.

Одессы доставлено двумя-тремя партиями полураздетых в стужу, с обмороженными ногами, руками, лицами — более 3500 человек мирных советских граждан и водворено в сарай, в которых не было крыш, полы этих помещений были покрыты снегом и льдом.

Здесь же было организовано ограбление обреченных на смерть граждан предателями ПОГОРЕЛОВЫМ, БЕЛЫМ, БАЛАБАН и другими, полицейскими отбирались ценные вещи, часы, браслеты, броши, одежда, обувь, оставляли людей окончательно раздетыми, босыми. Сопротивлявшихся полицейские избивали до смерти.

От холода и истощения умерло за 3 дня в этом лагере до 60 человек.

Местом для производства расправы было избрано «Каменную балку», в двух километрах на запад от села Ястребиново. Ямами, в которых были погребены жертвы расправы, служили цементированные колодцы в диаметре 1,5 метра, глубиной от 25 до 30 метров, которых в этом месте было шесть.

В колодцы была брошена солома, облитая нефтью и подожжена. К этим колодцам (как показывают очевидцы), подводились донага раздетые женщины, дети и старики, и расстреливались, затем сбрасывались в горящую нефть в колодцы. Душераздирающие крики, вопли обреченных сменялись залпами и были слышны далеко за пределами этого места.

Выездом комиссии на место совершенного кровавого злодеяния было установлено следующее:

1. Каменная балка расположена в двух километрах от села Ястребиново Веселиновского района Николаевской области на запад. На дне балки образовавшийся пруд заполнен водой, причем сточная сторона которого расположена на юг.

2. Балку, с одного и с другого склонов преграждают железнодорожные насыпи высотой до 22 метров с бетонированным тоннелем с левой стороны.

3. С правой стороны (по склону) имеются два рва, один из коих граничит с прудом, вдоль его, глубиной 4–5 метров, второй — параллельно первому, упираясь выходом в тоннель.

К склону в 120 метрах от полотна железной дороги, к пруду в 30 метрах, почти параллельно второму рву, расположены шесть колодцев, причем пять из них по одной линии на расстоянии: первый от пруда в 30 метрах, второй от первого на расстоянии 7 метров, пятый от четвертого в 50 метрах и в 5 метрах от подножья насыпи. Один из колодцев расположен в 5 метрах восточнее четвертого колодца.

Произведенной раскопкой колодцев установлено:

1. На глубине 50–60 сантиметров от поверхности земли были обнаружены скелеты людей в полулежащем положении.

2. В колодце № 2 обнаружены остатки ватных брюк военного образца, обгоревших в нескольких местах, там же были найдены остатки теплого трикотажного нательного белья также военного образца, куски черных армейских обмоток.

3. Скелет человека, на котором были обнаружены остатки одежды, среднего роста, приблизительно средних лет (25–35).

4. Исследованием черепа установлено, что человек был убит тупым оружием, поскольку кусок черепа отсечен от височной части до центра головы.

5. Исследованию были подвергнуты скелеты детей в возрасте 7 лет и 13–15 лет. На черепах обнаружены пулевые отверстия, а также надломы костей. Аналогичные повреждения обнаружены на черепах других скелетов взрослых людей. У многих скелетов обнаружены обгоревшие, обугленные конечности рук и ног.

В колодцах также много наличествует испепеленных человеческих трупов, что свидетельствует о том, что трупы сжигались, а также и то обстоятельство, подтвержденное показаниями очевидцев, что дети и взрослые бросались в горящие колодцы живьем.

Поврежденные черепа, кости рук и ног свидетельствуют о том, что людям наносились удары тупым оружием.

Путем раскопок колодцев установлено, что из шести колодцев четыре наполнены остатками человеческих костей, одежды и недотлевших трупов доверху. В двух (2-м и 6-м) наличии трупов не обнаружено.

Наличие скелетов детских возрастов свидетельствует, что расправа производилась над детьми, взрослыми, стариками.

Наличие в колодцах несгоревшей одежды — ватных брюк, теплого нательного белья, обмоток военного образца может быть подтверждением того, что расправа была произведена и над военнопленными красноармейцами, командирами.

Обугленные скелеты, а также пепел костей, обнаруженный в колодцах, свидетельствует о том, что трупы сжигались непосредственно в колодцах, поскольку стены колодцев носят следы закопченности и характерного обжога цемента и бетона.

Комиссия констатирует, что по средним подсчетам емкости колодцев (4-х) и принимая во внимание заявления очевидцев, здесь погребено более 3-х тысяч 300 человек.

Настоящий акт составлен в 4-х экземплярах для представления по одному экземпляру в органы следствия НКГБ, исполкому Райсовета депутатов трудящихся, РК КП(б)У и Обкому КП(б)У.

К акту приложена схема места кровавых злодеяний с зарисовкой колодцев, в которых погребены жертвы расправы.

Члены комиссии: подписи: ШОСТАК, ОМЕЛЬЧЕНКО, КРАВЧЕНКО
УГЛЕНКО, ЛАНОНЕНКО, КУЧЕРЕНКО,
ШАШКОВ, ШЕВЧЕНКО.

Копия верна: Ст[арший] оперуполномочен[ный]
Вознесенского РО МГБ Н[иколаевской] о[бласти]
старший лейтенант

ЗУБКОВ

Подлинник акта находится в Райотделе МГБ Вознесенского района
Николаевской области.

НАЧАЛЬНИК ВОЗНЕСЕНСКОГО
РО МГБ Н[иколаевской] о[бласти] капитан

СМИРНОВ

Верно:
СТ[АРШИЙ] ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ
2 ОТД[ЕЛЕ]НИЯ 2 ОТДЕЛА УМГБ майор
19 января 1950 г[ода].

ТАРАСОВ

СПРАВКА: Копия акта находится в следственном деле № 4457 по обвинению ФРЕЛИХ Матвея Антоновича, которое находится в следственном отд[еле] УМГБ ПО А[ЛТАЙСКОМУ] К[РАЮ]

Ст[арший] оперуполномоченный 2отд[ела] УМГБ [подпись]

СПРАВКА: копия акта находится в следделе № 28240 по обв[инению] ФРЕЛИХ Рафаила Матвеевича, хранящееся в__⁵⁶

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области, капитан [підпис] ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.158–159 зв.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 128

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення у с. Червоноволодимирівка

2 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 2 дня, с[ело] Красно-Владимировка
Лихтенфельдского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]⁵⁷
Мы, нижеподписавшаяся районная комиссия по установлению
и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их

⁵⁶ Так у тексті.

⁵⁷ У повідомленні Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників «Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області» зазначалось: «В Мостівському районі німецько-румунські загарбники з серпня 1941 року по березень 1944 року розстріляли понад 35 тисяч радянських громадян. Численні могили з розстріляним мирним радянським населенням знайдено на території Голованівської та Веселівської сілрад». Див.: Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в місті Одесі і районах Одеської області. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їх спільників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.— К.: Укр. держ. вид-во, 1944.— С. 8. У 1954 р. Мостовський район був переданий до складу Миколаївської області, із 1963 р. через укрупнення сільських районів — у складі Доманівського району Миколаївської області.

сообщников, в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан Сомлика Ивана Яковлевича, Цапок Надежды Александровны, Накликиной Ольги Прохоровны — жителей с[ела] Красно-Владимировка Лихтенфельдского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

12 января 1942 г. в с[ело] Красно-Владимировка из с[ела] Березовки пришли этапом под охраной немецких патрулей 750 советских граждан, в том числе 345 детей. На другой день СС и румынские ф[ельд] жандармы избили заключенных и по 10 человек стали подводить к яме, где в свое время обжигали известь, и расстреливали из автоматов. Все 750 человек были таким образом расстреляны и сожжены.

Ямы имеют размеры: глубина — 4,5 метра, ширина — 3,5 метра и находятся на юго-восток на расстоянии 800 метров от с. Красно-Владимировка. Расстрелом руководил немецкий жандарм Эбель.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.154. Копія. Рукопис.

№ 129

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення на території Ліхтенфельдської сільради

2 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 2 дня, Лихтенфельдского сельсовета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича и доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Ищенко, Кондратиева, Сытника — жителей Лихтенфельдского сельсовета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

10 августа 1941 года были расстреляны председатель колхоза им. Шмидта и два еврея. Трупы были закопаны в 20 метрах от кладбища. Расстрелом руководил немецкий комендант Эбель, начальник полиции Гайдмар и старший полицей Бикарь.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь Либель

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.156. Копія. Рукопис.

№ 130

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство ромів у с. Ліхтенфельд⁵⁸

2 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 2 дня, Лихтенфельдского сельсовета Мостовского
р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича, на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Ищенко, Кондратиева, Сытника — жителей Лихтенфельдского сельсовета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

в первой половине ноября м[еся]ца 1943 г. в с[еле] Лихтенфельд была расстреляна семья цыган в количестве 6 человек, в том числе 4 детей. Трупы зарыты около кладбища с северной стороны.

Расстрел был произведен немецкими солдатами и офицерами, фамилии которых не установлены.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.157. Копія. Рукопис.

⁵⁸ Нині с. Яснопілля Березівського району Одеської області.

№ 131

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами жителів м. Одеси

4 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 4 дня, с[ело] Ново-Павловка Кудрявцевского с[ель]
совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Паненко Дмитрия Степановича, жителя с[ела] Кудрявцево того же с[ель]совета, Бородавка Бориса Андреевича, Ковашенко Надежды Никифоровны, Бротанова Антона Михайловича, жителя с[ела] Ново-Павловка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

8 февраля 1942 г. в полдень под охраной румынских вооруженных солдат сопровождался этап в количестве 1500 (тысяча пятьсот) человек, стариков, женщин и детей, со стороны с[ела] Березовка на Васииново⁵⁹. Этап состоял из граждан г. Одессы. В это же время подъехали из с[ела] Вормосово Березовского р[айо]на Одесской обл[асти] немецкий карательный отряд на санях, который отобрал из этапа 150 человек, ограбили их вещи, загнали в сарай, раздели, затем начали по десять человек подводить к силосной яме и расстреливать из автоматов. Эта яма имеет в длину 10 метров, в ширину — 3 метра, глубину — 4 метра, которая находится в 250 метрах на запад от колхозного сарая. Все 150 человек были расстреляны, в том числе детей — 67 человек. После чего все трупы были сожжены.

В этих зверствах принимали участие немцы Эштенсрих, Вебер, Илан и др[угие], фамилии которых не установлены.

О чем и составили настоящий акт в двух экземплярах

Председатель комиссии

Члены

Свидетели

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.161. Копія. Рукопис.

⁵⁹ Вірогідно, йдеться про с. Веселинове Миколаївської області.

№ 132

**Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів
німецько-фашистських окупантів про вбивство жителів
м. Одеса на хуторі Виноградівка**

5 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 5 дня, х[утор] Виноградовка Кудрявцевского с[ель]
совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии т. Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича и доктора Колпенского Сергея Васильевича, на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Мыкытюка Григория Ивановича, Биломар Макара Ивановича, Федоренка Ивана Пантелеймоновича, Назаренко Марии Макаровны, Томчука Федора Ивановича — жителей хутора Виноградовка Кудрявцевского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти] установили:

в начале февраля 1942 года под охраной румынских вооруженных солдат на хутор Виноградовка пригнали 200 человек жителей города Одессы и на ночь закрыли всех в колхозный сарай. Утром оказалось замерзшими 142 человека, 8 человек слабых расстреляли. Трупы замерзших и расстрелянных свезли в яму на поле колхоза им. Ворошилова. Румынские солдаты привезли конопли и соломы и трупы сожгли. Останки были зарыты, могила погибших отмечена, находится в полутора километрах от хутора Виноградовка.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.180. Копія. Рукопис.

№ 133

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про загибель від переохолодження арештованих жителів м. Одеса

6 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 6 дня, хутор Виноградовка Кудрявцевского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии т. Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича и доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Биломар Макара Ивановича, Никоненко Марии Макаровны, Федоренка Ивана Пантелеймоновича, Томчука Федора Ивановича — жителей хутора Виноградовка Кудрявцевского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

8 января 1942 года под конвоем румынских солдат на хуторе Виноградовка остановился на ночь этап жителей г. Одессы в количестве 300 человек. За ночь замерзло 90 человек. Всех замерзших свезли в яму на границе села Виноградовка с селом Вормосово и сожгли. Золу от трупов румынские солдаты зарыли.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.178. Копія. Рукопис.

№ 134

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство жителів м. Одеса у с. Новопавлівка

6 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 6 дня, поселок Ново-Павловка к[олхо]з Кудрявцевского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их

сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Кисilenко Марии Назаровны, Краснюк Марфы Васильевны, Бротанова Антона Михайловича, Квашенко Надежды Никифоровны — жителей колхоза им. Шевченко поселка Ново-Павловка Кудрявцевского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

17 января 1942 года под конвоем румынских солдат этапом было пригнано в поселок Ново-Павловка 600 человек жителей города Одессы. На ночь всех их загнали в 9 нетопленных сараев. В течение ночи от мороза умерло 170 человек, 430 человек утром расстреляли. Все трупы были сброшены в силосную яму колхоза, находящуюся на запад населенного пункта в 250 метрах от сарая. Могила была засыпана румынскими солдатами.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.179. Копія. Рукопис.

№ 135

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про спалення трупів ув'язнених концтабору у с. Мостовому

12 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 12 дня, с[ело] Мостовое Мостовского р[айо]на
Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича, священника Серафима Болдеску на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Савченка Михаила Григорьевича, врача Бирмана Владимира Александровича, Старого Андрея Васильевича, Колесника Павла Степановича, Власенко Марии Григорьевны, Павличенка Якова Васильевича — жителей с[ела] Мостовое Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

20 декабря 1941 года в с[еле] Мостовом на территории Колосовской МТС, где находился концлагерь для мирных советских граждан, было сожжено 1500 (тысяча пятьсот) трупов, погибших от болезни, холода в результате варварских условий в концлагере. Место сожжения находится в 50 метрах на запад от 2-х этажного дома. Сожжением руководил румынский жандарм Цурцулян.

О чем и составлен настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели: [підписи]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.181. Засвідчена копія. Рукопис.

№ 136

Акт Роштадтської сільради про вбивство нацистами цивільного населення с. Роштадт

19 вересня 1944 р.

Акт

1944 года, сентября 19 дня, с[ело] Роштадт Мостовского района
Одесской области

Мы, нижеподписавшиеся, председатель Роштадтского сельсовета Майдик Николай Никифорович и секретарь сельсовета Галушкин Андрей Яковлевич составили настоящий акт об учиненном злодеянии немецко-фашистскими оккупантами в период оккупации в 1941 году.

18-го числа августа 1941 года в 6 часов утра отряд немцев-фашистов собрал ни в чем не повинных жителей села Роштадта в числе 47 человек, из них взрослых — 23 человека и детей от грудных до школьного возраста — 24. Всех этих несчастных вывели на окраину села, где с вечера 17 августа была подготовлена яма в виде траншеи длиной 12 метров, шириной 2,5 метра и глубиной 2 метра, всех обреченных раздели до исподнего белья. И в первую очередь поставили над ямой и расстреляли председателя колхоза «Рот-Фронт» Вецеля Леонарда Филипповича, члена правления этого же колхоза Фишера Роберта Ивановича, председателя колхоза «Путь к социализму» Иордана Ивана Павловича и рядового колхозника Бенца Клименса Ивановича, а затем ставили над ямой по 10 человек и расстреливали. В числе расстрелянных были учителя Моргулис Абрам Ефимович с семьей, Ротенберг с семьей и проч[ие] лица с семьями.

При расстреле, если кто из расстреливаемых не был совсем убит, зарывали раненых живыми. После расстрела все имущество расстрелянных было конфисковано немецко-фашистскими оккупантами.

12 октября 1941 года был разыскан с помощью приверженцев фашистов — немцев-колонистов — немецкими злодеями скрывавшийся бывший

председатель Роштадтского сельсовета Чмиль Григорий Яковлевич, которого фашисты арестовали и посадили в погреб, где томили более месяца.

За все время заточения в погребе замученную жертву выпускали на прогулку не более 2-х раз в месяц. Бывший пред[седатель] сельсовета Чмиль Григорий Яковлевич был цветущей молодости брюнет, а за несколько дней заточения в погребе превратился в седого старика. После пытки в течение полутора месяцев, его в первых числах декабря 1941 года вывели на скотомогильник и расстреляли, а родственникам его забрать труп не разрешили под угрозой смертной кары.

Председатель совета [підпис]

Секретарь [підпис]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.175–175 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 137

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення поблизу с. Кудрявцевого

26 жовтня 1944 р.

Акт

1944 года, октября 26 дня, Кудрявцевского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Паненка Дмитрия Степановича, Егорова Якова Николаевича, Гаврилович Олимпиады Яковлевны, Демич Анастасии Никитовны — жителей с[ела] Кудрявцево Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

18 февраля 1942 года пригнали этапом 770 человек и на аэродроме, возле селения Кудрявцево, расстреляли. Трупы были вывезены неизвестно куда немецкими солдатами и офицерами.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.158. Копія. Рукопис.

**Акт очевидців злочинів німецько-фашистських окупантів
про вбивство цивільного населення у с. Градівка
Мостовського району**

26 жовтня 1944 р.

Акт
1944 года, 26 октября.

Мы, нижеподписавшиеся, жители села Градовки Градовского [сель]совета Мостовского района Одесской области председатель [сель]совета Гунько Василий Иустинович, пред[седатель] колхоза «Коммунар» Алдушин Демьян Степанович, счетовод к[олхо]за Харламова Марфа Даниловна, пред[седатель] колхоза «Шлях до социализма» Мисник Онуфрий Плат[онович], пред[седатель] [сель]по Градовского [сель]совета Морозов Григорий Андреевич составили настоящий акт, что мы очевидцы злодеяний немецких захватчиков в селе Градовки [касающихся] безневинных людей следующих форм:

1) в к[олхо]з «Коммунар» было привезено свыше трех тысяч военнопленных и еврейского населения, которые были размещены в конюшнях и коровниках к[олхо]за «Коммунар» в феврале месяце 1942 года.

Немецкие палачи, колонисты Мюнхена и Роштада, выгоняли из колхоза подводы, нагружали на подводы людей, которые находились в конюшнях и в коровниках. Вывозили их к яме, где раньше выжигали известь колхозом «Коммунар». Приехавших на место всех раздевали наголо, одежду грузили на подводы и увозили в колонию, и раздавали местным колонистам. Раздевшихся людей становили над ямой на колени и расстреливали.

Из тех военнопленных и евреев были выделены [люди] для обслуживания — бросать в яму солому, разный бурьян, зажигать в яме [трупы] людей. После обслуживания они были также расстреляны. В настоящее [время] в этой яме, выложенной камнями, видны следы крови, которая стекала по каменным стенам. Кроме того в этой яме, где горели люди, имеются недогоревшие кости человеческие.

Кроме этого в колхозе «Шлях до социализма» Градовского [сель]с[овета] было также расположено еврейское население в раскрытых домах свыше трехсот человек. Также вывозили и расстреливали в яме, где выпаливали известь.

Кроме этого замучено 7 человек русских в колонии Мюнхен в марте 20 числа 1941 р., в том числе Градовский, Ергей Николай Ильич, которые похоронены в [селе] Градовка на кладбище.

В чем и подписываем настоящий акт.

Пред[седатель] [сель]с[овета]	[підпис]	Гунько
Пред[седатель] к[олхо]за	[підпис]	Алдушин
Счетовод	[підпис]	Харламова
Пред[седатель] к[олхо]за	[підпис]	Мисник
Пред[седатель] [сель]по	[підпис]	Морозов

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.173–173 зв. Оригінал. Рукопис.

Акт комісії про вбивство цивільного населення м.Одеси на хуторах Ново-Чернігівка і Імерцики Градівської сільради

27 жовтня 1944 р.

Акт

Составлен настоящий акт по поводу расследования учиненных немецкими фашистами зверств над советскими гражданами на хуторах Н-Черниговка и Имерцики⁶⁰ Градовского с[ельского] с[овета].

Комиссия в составе Колпенского Сергея Васильевича, Маркелова Мартина Сергеевича, Жадовца Тихона Семеновича, Ливицкой Тины Константиновны и Ермоленка Трофима Федоровича [установила:]

1944 года 27 октября из допроса свидетелей, личного осмотра мест, где помещались пригнанные этапом советские граждане, установлено, что они пригонялись под конвоем румынских жандармов и местных немцев. Всего было пригнано в 1942 г. в январе м[есяц]е 5 (пять) этапов, состоящих из граждан, в большинстве жителей города Одессы. Они помещены были по конюшням хутора, вид всех был крайне измученный, многие были босые, отчасти раздетые, по дороге сопровождали полицаи, отставших избивали, а немощных иди — расстреливали.

Как выяснилось из свидетельских показаний, всего этапом пригнано было до 2800 человек, которые частями по 500—700 человек расстреливались. Известным местом расстрела была площадь около печи, где обжигалась известь. В этой печи трупы сжигались. Она находится вблизи хутора Имерцики на запад от него на расстоянии 500 метров.

В день обследования были обнаружены на дне печи обгоревшие кости расстрелянных [слоем] толщиной около метра. Расстрелы производились немцами-колонистами из колоний Роштадта и Мюнхена по приказанию Роштадтского немецкого коменданта, под руководством старшины полицейских Гертнера Петра, Томме Ивана.

По приказанию этих руководителей все подлежащие расстрелу раздевались донага, подводились к яме и расстреливались. Одежду вывозили в Роштадт в комендатуру.

Местные жители к месту расстрела не допускались.

Свидетели:

1. Мисник Онуфрий Пантелеевич,
2. Шестов Борис Дмитриевич,
3. Иванченко Иван Дмитриевич.

Члены комиссии:

[підпис] Колпенский
[підпис] Маркелов
[підпис] Жадовец
[підпис] Ливицкая
[підпис] Ермоленко

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.176. Засвідчена копія. Рукопис.

⁶⁰ Нині с.Чернігівка Доманівського району Миколаївської області.

№ 140

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство румунськими жандармами жителів м. Одеси у с. Дворянка

27 жовтня 1944 р.

Акт

1944 года, октября 27 дня, село Дворянка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан Храпийчук Александра Семеновича, Бргий Степана Федоровича, Пилипенка Александра Федосеевича — жителей села Дворянка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

в первой половине февраля м[еся]ца 1942 года в село Дворянка было этапом пригнано 105 человек жителей города Одессы, в том числе 12 детей. Румынская жандармерия загнала всех в сарай, в котором заключенные содержались в течение месяца, от холода умерло 7 человек, остальные 98 человек в первых числах марта были румынами расстреляны. Трупы были свезены и сожжены на расстоянии 1500 метров от хутора Дворянка. Трупы сжигались румынской жандармерией.

О чем и составили настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.160. Копія. Рукопис.

№ 141

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство румунськими жандармами жінки

18 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 18 дня, с[ело] Колосовка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их

сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, [членов] Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, Павловой Анны Ивановны, Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Леоновой Анастасии Никитовны, Павловой Анны Ивановны, Ровинской Надежды Дмитриевны — жителей с[ела] Колосовка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти] установлено:

в конце апреля 1942 года на квартиру Леоновой Анастасии Никитовны привели еврейку лет 23-х по имени Ганя. На квартире она была две недели. После чего была вызвана вечером в жандармерию и расстреляна румынской жандармерией на следующий день утром. Место расстрела находится юго-восточнее села Колосовка Мостовского района в вапнярке, где выпаливали известь в мирное время. Расстояние от села Колосовки 800 метров на перекрестке дорог из станции Колосовка на Колосовку, из Котузов на Березовку.

Что подтверждают свидетели:

1. Леонова Анастасия Никитовна за негр[амотную] [підпис]
2. Павлова Анна Ивановна [підпис]
3. Ровинская Надежда Дмитриевна [підпис]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.168. Засвідчена копія. Рукопис.

№ 142

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство цивільного населення у с. Градівка

18 листопада 1944 р.

село Градовка.

1944 года, ноября 18 дня, с[ело] Градовка Градовского сельсовета Мостовского района Одесской области.

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков: [в составе председателя комиссии] ВОЗНЯКОВСКОГО Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, Маркелова Мартина Сергеевича и Колпенского Сергея Васильевича, на основании заявлений и свидетельских показаний граждан с[ела] Градовка Витчинова Никифора Сергеевича, Алдушина Демьяна Степановича, Морозова Григория Андреевича, Харламовой Марфы Даниловны, Мельниченко Степана Павловича, Панкратина Евдокима Григорьевича, Маркелова Серафима Мартыновича, установлено, что в село Градовка в начале февраля 1942 года прибыли советские

граждане в количестве двух тысяч человек под конвоем румынских жандармов и немецких полицейских.

Все граждане были сильно изнурены длинной дорогой, ужасными условиями ночевки во дворе на холоде и издевательствами конвойных во время пути из Одессы до Градовки. Многие настолько были изнурены, что от усталости и голода падали и поднимались только под немилосердными ударами конвойных. Многие были босые и почти донага раздеты. Маленькие дети шли вместе также со взрослыми и также получали удары палками. Дорогой конвойные жандармы грабили, раздевали и отбирали все, что кому нравилось.

По прибытии в Градовку все граждане были размещены в конюшнях двух артелей. Несмотря на то, что эти конюшни были очень большие, люди были там битком набиты. Теснота, холод, отсутствие пищи и подстилки еще более изнурили прибывших. Но недолго пришлось терпеть им эти муки. Им не суждено было дожидаться наших доблестных освободителей, все они были расстреляны и сожжены фашистскими гадами.

Через три-четыре дня после прибытия этих несчастных мучеников был отдан приказ Роштадтского коменданта немца Гартуна⁶¹, выводить и вывозить всех прибывших граждан за кладбище юго-западнее Градовки к яме, где выжигали извести, правее последней хаты, 200 метров от нее и 100 метров южнее стены кладбища. Здесь под наблюдением коменданта Гартунга и его помощника Гартнера, под командой старшего Вертмиллера Якова Петровича, полицейских: Томме Ивана Петровича, Германтраута, Швам Франца, Книль Филиппа, Маера Якова, Томме Якова, Вагнера Петра, Гекк Филиппа, Гекк Франца и Гитнер Ивана, и других немецких полицейских, фамилии которых не установлены, расстреливали и сжигали приведенных сюда людей.

Перед расстрелом всех раздевали донага и на глазах у всех приведенных расстреливали и сжигали. Детей частично бросали в огонь. Снятую одежду увозили в Роштадт и раздавали немцам. Русского населения к месту расстрела не допускали. Так было убито две тысячи ни в чем не повинных людей.

Председатель комиссии Возняковский.

Члены комиссии: Малютин, Умрихин, Маркелов, Колпенский.

Секретарь: Ковай.

Свидетели: Витчинов, Алдушин, Морозов Г., Харламова, Мельниченко, Морозов С., Маркелов, Панкратин.

Верно: сотрудник Ц[ентрального] Г[осударственного] А[рхива]

О[ктябрьской] Р[еволюции] СССР Черноусова.

Ц[ентральный] Г[осударственный] А[рхив] О[ктябрьской] Р[еволюции], ф.716 с/р7021, оп.69.

⁶¹ Так у текстi. Вiрогiдно йдеться про Гартунга.

СПРАВКА: копия акта находится в архивно-следственном деле арх[ив-ный] № 427149 по обвинению ШВАМ Ф., хранящееся в УАО КГБ при СМ СССР.

Печать.

Верно:

Оперуполномоченный Октябрьского Г[ородского] О[отдела] УМГБ
Уфимской области ст[арший] лейтенант ЗАВАРЗИН

Копия с копии верна:

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛЕНИЯ 2 ОТДЕЛА КГБ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ Б[АШКИРСКОЙ] АССР,
майор [підпис] ДЬЯКОНОВ

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.150–151.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 143

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство поліцейськими загону «Зельбштутц» цивільного населення у с. Градівка

18 листопада 1944 р.

село Градовка.

1944 года, ноября 18 дня, село Градовка Градовского сельсовета
Мостовского района Одесской области.

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя ВОЗНЯКОВСКОГО Григория Станиславовича и членов: МАЛЮТИНА Александра Гавриловича, УМРИХИНА Александра Владимировича, МАРКЕЛОВА Мартина Сергеевича и КОЛПЕНСКОГО Сергея Васильевича, на основании заявлений и свидетельских показаний граждан села Градовка: ВИТЧИНОВА Никифора Сергеевича, ХАРЛАМОВОЙ Марфы Даниловны, МОРОЗОВА Григория Андреевича, ПАНКРАТИНА Евдокима Григорьевича, МОРОЗОВА Степана Степановича, АЛДУШИНА Демьяна Степановича, установлено и выяснено:

село Градовка, граничащее с немецкими колониями Роштадтом и Мюнхеном, имеющее удобные места для производства расстрелов и сокрытия следов этого преступного дела, было немцами выбрано для совершения зверств. Здесь почти непрерывно совершались убийства. Всего четыре этапа сюда было приведено людей из Мостового, жителей города Одесса, и в этих четырех этапах погибло около четырех тысяч человек. Следы преступления скрыты, все уничтожено огнем. Только перегорелые мелкие косточки, лежащие на дне ямы, свидетели злодеяния. Видели

и взрослые и дети все то, что творилось в Градовке, и они долгие годы будут свидетелями гнусного дела немецких злодеев-фашистов.

В начале марта 1942 г[ода] опять в Градовку прибыл этап в пятьсот человек. Размещен он был в конюшне. Охранять их от грабежа были поставлены местные жители. Ночью пришли немецкие полицейские и начали грабить прибывших. Градовцы сообщили об этом коменданту немцу. Грабеж прекратили, но через два дня комендант Гартунг отдал приказ всех прибывших расстрелять и сжечь. Вся эта группа в пятьсот человек была выведена за кладбище юго-западнее Градовки. Эти люди оказали немцам сопротивление, набросились на них и стали бить. Комендант приказал расстреливать и сжигать в одежде. Не дав ограбить одежду с убиваемых, комендант этим наказал полицейских за грабеж, сделанный полицейскими немцами по прибытии этапа в Градовку. Расстрелы проводили те же самые полицейские под начальством ГЕРТНЕРА Петра и ВЕРТМИЛЕРА Якова Петровича.

Председатель комиссии ВОЗНЯКОВСКИЙ.

Члены комиссии: МАЛЮТИН, УМРИХИН, МАРКЕЛОВ, КОЛПЕНСКИЙ.

Секретарь: КОВАЙ.

Свидетели: ВЕТЧИНОВ, ХАРЛАМОВА, МОРОЗОВ, ПАНКРАТИН, МОРОЗОВ, АЛДУШИН.

Верно: Сотрудник Ц[ентрального] Г[осударственного] А[рхива] О[ктябрьской] Р[еволюции] (Черноусова).

Ц[ентральный] Г[осударственный] А[рхив] О[ктябрьской] Р[еволюции], ф.716с/р7021, оп.69, д.79, л.57

КОПИЯ ВЕРНА:

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ ПРИ СМ УССР

по Николаевской обл[асти], капитан

[підпис]ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.153.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 144

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами єврейського населення у с. Колосовка

18 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, 18 ноября, с[ело] Колосовка Колосовского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их

сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, Павловой Анны Владимировны, Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Петрова Кузьмы Евдокимовича, Федосеевой Марии Васильевны, Амелина Ивана Дмитриевича, Осипова Афанасия Архиповича, Семенова Владимира Игнатовича, Абрамова Валентина Сергеевича — жителей с[ела] Колосовка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти] установлено:

в конце января 1942 года в село Колосовка пригнали этап еврейского населения в количестве 800 человек. Жили они в холодных конюшнях в скверном состоянии. Из них 30 человек бежало. Остальные 770 человек были расстреляны в ночь на 17 февраля. Расстреляли их немцы в количестве 12 человек, фамилии коих известны троих: 1) Бауман, 2) Канц, 3) Билан. На расстрел выводили группами полуголых женщин, стариков и детей. Стреляли в группу людей, вследствие чего раненные умирали уже во рве. Ров, в котором производился расстрел, находится юго-восточнее села Колосовка Мостовского района на пригорке, метров 250 от села. После расстрела, 18 февраля, в ров была вывезена конопля. И 18 февраля ночью трупы подожгли. Трупы мирных жителей горели три ночи, вследствие чего в селе воняло гарью, не было чем дышать. Награбленное [имущество] немцы увезли с собой.

Что и подтверждают свидетели:

1. Петров Кузьма Евдокимович [підпис]
2. Федосеева Мария Васильевна [підпис]
3. Амелин Иван Дмитриевич [підпис]
4. Осипов Афанасий Архипович [підпис]
5. Семенов Владимир Игнатович [підпис]
6. Абрамов Валентин Сергеевич [підпис]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.169–169 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 145

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство поліцейськими загону «Зельбштутц» мешканців м. Одеси

18 листопада 1944 р.

село Градовка

1944 года, ноября 18 дня, с[ело] Градовка Градовского сельсовета Мостовского района Одесской области.

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их

сообщников, комиссия в составе: председателя ВОЗНЯКОВСКОГО Григория Станиславовича и членов: МАЛЮТИНА Александра Гавриловича, УМРИХИНА Александра Владимировича, МАРКЕЛОВА Мартина Сергеевича, КОЛПЕНСКОГО Сергея Васильевича, на основании заявлений и свидетельских показаний граждан села Градовка: ВИТЧИНОВА Никифора Сергеевича, ХАРЛАМОВОЙ Марфы Давидовны⁶², МОРОЗОВА Григория Андреевича, МОРОЗОВА Степана Степановича и АЛДУШИНА Демьяна Степановича, установили и выяснили, что в начале апреля 1942 года в Градовку были приведены под конвоем немцев и румынских жандармов [люди] в количестве шестисот человек.

Все люди были жителями гор[ода] Одесса. Разместили их в конюшнях села Градовка. Людям этим строго запрещено выходить со двора, где находилась конюшня. На работы люди не брались. Никто их не обеспечивал питанием. Люди голодали, собирали подавание у жителей Градовки, тем и питались. Были слухи, что расстрелов больше не будет, и эти люди будут работать в артелях.

В конце апреля, 25 числа, немцы, по распоряжению Роштадтского коменданта ГОРТУНА⁶³, вывели всех прибывших за кладбище в селе Градовка, юго-западнее деревни, к ямам, где выпаливалась известь, и все были расстреляны и сожжены.

В расстреле участвовали: ГЕРТНЕР Петр, ВЕРТМИЛЕР Яков Петрович, ШВАМ Франц, КПИЛЬ Филипп, МАЕР Яков, ТОММЕ Яков, ТОММЕ Иван, ГЕКК Петр.

Перед расстрелом со всех снимали одежду. Снятую одежду увозили в Роштадт. Русского населения к месту расстрела не допускали.

Председатель комиссии: ВОЗНЯКОВСКИЙ.

Члены комиссии: МАЛЮТИН, УМРИХИН, МАРКЕЛОВ, КОЛПЕНСКИЙ.

Секретарь: КОВАЙ.

Свидетели: ВЕТЧИНОВ, ХАРЛАМОВА, МОРОЗОВ, МОРОЗОВ, АЛДУШИН.

Верно: сотрудник Ц[ентрального] Г[осударственного] А[рхива] О[ктябрьской] Р[еволюции] (Черноусова).

Ц[ентральный] Г[осударственный] А[рхив] О[ктябрьской] Р[еволюции]
ф.716с/р7021, оп.69, д.79, л.55.

КОПИЯ ВЕРНА:

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ ПРИ СМ УССР

по Николаевской обл[асти], капитан

[підпис]

ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.152.

Засвідчена копія. Машинопис.

⁶² Так у тексті. В док. № 143 «Даниловна».

⁶³ Так у тексті. Йдеться про «коменданта Гартунга»

№ 146

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство нацистами цивільного населення у с. Лідієвка

22 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 22 дня, с[ело] Лидиевка Мостовского р[айо]на
Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Чапленко Ильи Абрамовича, Тыжневого Марка Максимовича, Зелинской Елены Ивановны, Черепухиной Оксаны Васильевны — жителей с[ела] Лидиевка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

5 марта 1942 года немецким гестапо в селе Лидиевка в западной стороне было убито 270 человек евреев, которых согнали в концлагерь. Из них, женщин — 110, детей от 6—12 лет — 90, мужчин — 70. Все были расстреляны и трупы закопаны в одной яме южнее села Лидиевки полтора километра.

О чем и составлен настоящий акт.

Председатель комиссии

Члены

Свидетели: [підписи]

Секретарь

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.165. Засвідчена копія. Рукопис.

№ 147

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про розстріли нацистами цивільних мешканців у с. Лідієвка

22 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 22 дня, с[ело] Лидиевка Мостовского р[айо]на
Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их

сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Клименко Нины Петровны, Черепухиной Ксении Васильевны, Штельмана Николая Корнеевича, Колко Антонины Григорьевны — жителей с[ела] Лидиевка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

26 августа 1941 года немецкими эсэсовцами были расстреляны мирные жители — 8 чел., которые ничем не виновные. Расстреляны были западнее от с[ела] Лидиевка в 2 км возле прирвы, там же закопаны все вместе.

О чем и составлен настоящий акт.

Председатель комиссии

Члены

Секретарь

Свидетели: [підпис]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.166. Засвідчена копія. Рукопис.

№ 148

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про масові розстріли румунськими окупантами цивільного населення

23 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 23 дня, с[ело] Мостовое Мостовского с[ель]совета
Мостовского района Одесской области

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии т. Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича и доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Латышевой Марии, Белоконь Катерины, Башевской Дарьи — жителей хутора села Мостовое Мостовского сельского совета Мостовского района Одесской области.

Октября 1942 году⁶⁴ произведены румынами массовые расстрелы советских граждан в количестве 280 человек и зарыты в силосной яме, которая расположена в восточной стороне МТС в углу огорода Латышева,

⁶⁴ Так у тексті.

проживающего в Мостовом. Это подтверждают жители, живущие вблизи этой ямы с[ела] Мостовое.

О чем и составлен настоящий акт в 2-х экз[емплярах]

Председатель комиссии

Члены комиссии:

Свидетели: [підписи]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.170. Засвідчена копія. Рукопис.

№ 149

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про загибель від переохолодження єврейського населення у с. Лідіївка

22 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 22 дня, с[ело] Лидиевка Мостовского р[айо]на
Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, доктора Колпенского Сергея Васильевича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Тыжневого Марка Максимовича, Зелинской Елены Ивановны, Черепухиной Ксении Васильевны, Штельман Параски Ефимовны, Попия Фрола Савельевича — жителей с[ела] Лидиевка Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

установили:

с 5-го ноября 1941 года по 1-е февраля 1942 года при гонении румынскими жандармами евреев в концлагере через с[ело] Лидиевку и в с[еле] Лидиевка было заморожено 81 человек. Из них, женщин — 50 чел., мужчин — 12 чел., детей от 6—12 лет — 39 чел. Трупы были собраны и закопаны в западной стороне в 2 км от с[ела] Лидиевки все вместе.

В чем и составлен настоящий акт

Председатель комиссии

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.182. Копія. Рукопис.

№ 150

Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів про вбивство румунськими жандармами єврейського населення на хуторі Худзінка

23 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 23 дня, хутор Худзинка Мостовского района
Одесской области

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии тов. Возняковского Григория Станиславовича, членов: Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, Колпенского Сергея Васильевича и Бабурина Александра Павловича на основании устных заявлений и свидетельских показаний граждан: Лисецкого Семена Степановича, Лысенко Филиппа Исааковича и Гоцыка Виктора Ивановича — жителей хутора Худзинка Мостовского района Одесской области [установили]:

в 1942 году 6 января Мостовской румынской жандармерией была доставлена группа еврейского населения, состоящая из мужчин, женщин и детей в количестве 80 человек, и поселили их в пустой сарай хутора Худзинки, где они находились до 28 марта 1942 года. Этого же числа прибыла команда жандармерии в количестве 25 человек на трех подводах. Оцепили помещение, где находились упомянутые этапники в количестве 80 человек, и приступили к их раздеванию до нижнего белья. По окончании этого, когда смеркало, стали выгонять партиями по 10–12 человек в балку под названием «Скаженна» в юго-западном направлении от хутора Худзинка в расстоянии 400–500 метров, где произвели расстрел всей группы в количестве 80 человек. Расстрелянные трупы сложили в штабеля и перекладенные коноплей, облитые горючими веществами подожгли, остатки сожженных трупов были засыпаны землей. Установленных фамилий руководителя и лиц карателей не установлено⁶⁵.

О чем и составлен настоящий акт в двух экземплярах

Председатель комиссии: Возняковский

Члены комиссии: Малютин
Умрихин
Колпенский
Бабурин

Свидетели: [підписи]

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.172–172 зв.
Засвідчена копія. Рукопис.

⁶⁵ Так у тексті.

**Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів
німецько-фашистських окупантів про спалення трупів
замерзлих людей у с. Греки**

23 листопада 1944 р.

Акт

1944 года, ноября 23 дня, с[ело] Греки Веселовского с[ель]совета
Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся, районная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в составе председателя комиссии Возняковского Григория Станиславовича, членов комиссии Малютина Александра Гавриловича, Умрихина Александра Владимировича, Колпенского Сергея Васильевича, на основании установленных данных, заявлений и свидетельских показаний граждан: Молоковой Надежды Анатольевны, Табачникова Василия Антоновича, Николаевой Марии Тихоновны, Белозор Ксении Иосифовны, Стоянова Николая Степановича — жителей с[ела] Греки Веселовского с[ель]совета Мостовского р[айо]на Одесской обл[асти], что 1942 года января месяца, 20 дня, под вечер к обрыву, расположенному восточнее к селу Греки и находящемуся в 500 метрах восточнее от колхозного двора, были свезены трупы замерзших людей, подобранные по дороге от Михайловки к Градовке Мостовского района, и брошены в этот же обрыв — сто восемьдесят (180) замерзших людских трупов, из них детей 20 (двадцать), после чего эти трупы были сожжены.

В этих зверствах принимали участие немцы, фамилии которых не установлены.

О чем и составлен настоящий акт в двух экземплярах.

Председатель комиссии Возняковский

Комиссия: члены комиссии

Малютин

Умрихин

Журбенко [підпис]

Колпенский

Свидетели:

Молокова Надежда Анатольевна [підпис]

Молоков Василий Антонович [підпис]

Николаева Мария Тихоновна [підпис]

Белозор Ксения Иосифовна [підпис]

Стоянов Николай Степанович [підпис]

23.XI.1944 г.

село Греки Веселовского сельсовета Мостовского района Одесской области

**ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 10, арк.183–183 зв.
Засвідчена копія. Рукопис.**

**Акт Мостовської районної комісії з розслідування злочинів
німецько-фашистських окупантів про вбивство цивільного
населення у с. Роштадт**

24 листопада 1944 р.

село Роштадт.

Мы, нижеподписавшиеся, председатель комиссии по выявлению злодеяний немецко-фашистских оккупантов Мостовского района ВОЗНЯКОВСКИЙ Григорий Станиславович и члены комиссии: УМРИХИН Александр Владимирович, МАЛЮТИН Алексей⁶⁶ Гаврилович, врач КОЛПЕНСКИЙ Сергей Васильевич, в присутствии свидетелей ГАЛУШКИНА Сергея Яковлевича, КОЖУХАРЯ Дмитрия Митрофановича и ГЕВЕЛЕНКО Ивана Григорьевича, проживающих в с[еле] Роштадт Мостовского района, в том, что сего числа произвели осмотр могилы, в которой зарыты зверски замученные немецко-фашистскими оккупантами советские граждане в числе 47 человек, из коих: председатель колхоза «РОТ-ФРОНТ» ВЕЦЕЛЬ Леонард Филиппович по национальности немец, пред[седатель] колхоза «ПУТЬ К СОЦИАЛИЗМУ» ИОРДАН Иван Павлович по национальности немец, член правления колхоза «РОТ-ФРОНТ» ФИШЕР Роберт Иванович по национальности немец и других советских граждан, в числе которых: детей грудных и дошкольного возраста 24 и взрослых 23 человека.

Эти зверские расстрелы происходили 18 августа 1941 года в 6 часов утра. Могила расположена на окраине с[ела] Роштадт с северо-восточной стороны в метрах 400 около речки Чечеклие⁶⁷, длина могилы 15 метров, ширина около 3-х метров и глубиной 3 метра, вокруг этой ямы имеются сильные бурьяны, других следов не обнаружено, о чем и составлен настоящий акт.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИССИИ	подпись	ВОЗНЯКОВСКИЙ
ЧЛЕНЫ КОМИССИИ:		УМРИХИН, МАЛЮТИН
ВРАЧ		КОЛПЕНСКИЙ
СВИДЕТЕЛИ		ГАЛУШКИН, КОЖУХАРЬ, ГЕВЕЛЕНКО
СЕКРЕТАРЬ	подпись	

СПРАВКА: подлинник хранится в Ц[ентральном] Г[осударственном] А[рхиве] О[ктябрьской] Р[еволюции] СССР.

Верно: СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области, ст[арший] лейтенант ХРАМЦОВ

«___» мая 1963 г[ода].

**ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк. 149.
Засвідчена копія. Машинопис.**

⁶⁶ Так у тексті. В інших актах «Александр».

⁶⁷ Так у тексті. Йдеться про р. Чичиклію, правий приток Південного Бугу.

Висновок старшого слідчого прокуратури Чернівецької області Гетманенка про злочини німецьких і румунських окупантів, здійснені у м. Чернівці у 1941–1944 рр.

27 липня 1945 р.

27 июля 1945 года, г. Черновицы⁶⁸.

Копия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Старший следователь прокуратуры Черновицкой области ГЕТМАНЕНКО, рассмотрев следственный материал о чинимых злодеяниях румыно-немецкими войсками и карательными органами в г[ороде] Черновицы 1941–1944 гг., установил:

с вступлением румыно-немецких войск и карательных органов в г[ород] Черновицы 6-го июля 1941 года, по приказанию Гитлера и премьер-министра Антонеску, румыно-немецким войскам и карательным органам было разрешено со дня вступления в г[ород] Черновицы в течение 3-х суток: 6, 7, 8 июля 1941 года грабить, расстреливать, зверски издеваться над городским населением.

Выполняя приказ Гитлера и Антонеску, комендант города Черновицы генерал Колотеску, его заместитель майор Малинеску, отдали приказ вступившим румынским войскам грабить, расстреливать еврейское население.

По их приказанию в течение 3-х дней: 6, 7, 8 июля 1941 года в г[ороде] Черновицах было расстреляно, убито железными палками и зверски замучено более 6 тысяч человек еврейского населения. В этом числе были убиты и расстреляны мужчины, женщины, старики, учащиеся, специалисты, ученые разных наук, служащие еврейского культа, главный раввин МАРК АБРАМ ЯКОВ, кантор ГУРМАН и грудные дети.

Расстрелы производились путем облав, расстреливали на улицах города, в квартирах, в общежитиях, в местах и учреждениях, где только заставали лиц еврейской национальности.

7-го июля 1941 года в дом «Культур Палас» (сейчас дом Красной армии) румынскими войсками и жандармерией, полицией и сотрудниками сигуранцы было согнано более 2-х тысяч евреев, где их продержали с утра до вечера, а затем немецкий профессор в чине майора (фамилия которого не установлена), румынский майор Малинеску и генеральный секретарь полиции Гросару, выстроили арестованных, а затем через одного человека вывели из строя. Часть из них увезли на автомашинах к реке Прут и к селу Била Черновицкой области⁶⁹, где евреев заставили вырыть ямы и перед ямами их расстреляли, а часть вывели на плац к реке Прут, где обучались румынские солдаты, которых также заставили выкопать яму,

⁶⁸ Так у тексті. Йдеться про м. Чернівці.

⁶⁹ Нині с. Біла Кіцманського району Чернівецької обл.

которых подводили к яме и стреляли в людей как в «мишень». Таким путем было расстреляно более тысячи человек.

В этот же раз румыно-немецкие фашисты арестовали главного раввина еврейского культа доктора Марка, которого заперли в лифт дома «Культур Палас», где держали его трое суток. В течение трех дней румыно-немецкие офицеры издевались над доктором Марком, выведив его из лифта на двор, где заставляли его румыно-немецким офицерам чистить обувь, а после трехдневного издевательства доктора Марка и кантора Гурмана вывезли к селу Била, где и расстреляли.

В этом доме «Культур Палас» румынские офицеры заставили евреев каяться, обнимать и целовать сооруженный постамент тов. СТАЛИНА, после чего ложили вокруг постамент и расстреливали.

В помещении «Сигуранцы» комиссары сигуранцы Лучу и Кожукарию, компрометируя советско-английское и американское объединение⁷⁰, заставляли арестованных евреев рассказывать советскую, американскую и английскую конституции, а затем зверски расстреливали их.

По улице Русской в г[ороде] Черновицы расстреляли евреев руководителей: примарь города Черновицы доктор юридических наук Траян Попович, директор примарии города Осадец, начальник полиции Телегуца и администратор крестьянского кладбища Луческу. Ими было уничтожено по улице Русской и в окрестностях еврейского кладбища г[орода] Черновицы более 2-х тысяч человек, из которых до 600 человек похоронено на еврейском кладбище в общей яме, а около 1400 человек вывезено за город Черновицы в сторону г[орода] Сторожинец и похоронены в общей яме.

Траян⁷¹ [Попович], Осадец, Телегуца и Луческу лично расстреливали мирных граждан, а также сами присутствовали во время погребения трупов и не разрешали хоронить их в одиночку, в отдельности.

По указанию Колотеску в восточной стороне г[орода] Черновицы было сделано «ГЕТТО» — лагерь, куда были согнаны более 50000 человек евреев. Содержащихся в «ГЕТТО» избивали палками, а за малейшее нарушение правил, установленных в «ГЕТТО», расстреливали. Таким образом, в этом «ГЕТТО» замучено и расстреляно сотни человек евреев, а затем, оставшихся в живых, Колотеску и Малинеску издали приказ о высылке еврейского населения из г[орода] Черновицы в различные концлагеря Украины и другие места временно оккупированных территорий.

Так, по их приказам было выслано в концлагеря из города Черновицы более 50000 человек, из которых 45–46 тысяч погибли от рук румыно-немецких фашистов, а незначительное количество евреев в калеченом виде вернулись обратно домой в г[ород] Черновицы.

Румынские карательные органы и солдаты с первых дней вступления в г[ород] Черновицы применяли различные меры истребления оставшегося населения, являющегося русского подданства⁷².

⁷⁰ Так у тексті. Мається на увазі антигітлерівська коаліція.

⁷¹ Так у тексті.

⁷² Так у тексті.

Расстреливали, убивали железными палками, казнили, вешали, избивали плетью. Группу евреев более 200 человек подвели к реке Прут, на каждого человека навязали камней, а затем с берега бросали в реку.

Из числа лиц этой группы, оставшихся в живых, Шавевич Юлис и др[угие] данный факт с полной ясностью подтвердили.

На основании изложенного полагал бы:

весь собранный материал вместе с заключением направить в Центральную Государственную Комиссию по расследованию злодеяний, чиненных румыно-немецкими фашистами, для приобщения к делу.

Старший следователь прокуратуры Черновицкой области ГЕТМАНЕНКО Верно: [подпись]⁷³

печать секретариата

Из материалов Чрезвычайной Государственной Комиссии.

Дело № 67, листы 5, 6, 7.

Черновицкая обл[асть].

ЦДАГО України, ф.166, оп.3, спр.240, арк.257–261.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 154

Витяг із протоколу судового засідання військового трибуналу Одеського військового округу про службу Р. Фреліха у загоні місцевої самооборони «Зельбштутц»

22 травня 1951 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА СУДЕБНОГО ЗАСЕДАНИЯ

22 мая 1951 года Военный Трибунал Одесского военного округа в закрытом судебном заседании в гор[оде] Николаеве в составе:

председательствующего — подполковника юстиции ШЕВЧЕНКО, членов — майора ТИЩЕНКО и капитана ГОЛЬБЕРТ, при секретаре — лейтенанте юстиции САВИНОВЕ, с участием государственного обвинителя Военного Прокурора юстиции войсковой части 45301 КАЛЬКО и защиты адвоката ДМИТРЕНКО.

Судебное заседание открывается в 11:00 часов.

Председательствующий объявляет, что будет рассматриваться дело по обвинению ФРЕЛИХ Рафаила Матвеевича в преступлении, предусмотренном ст[атьей] 54–1 «а» УК УССР. ...

⁷³ Підпис засвідчено печаткою секретаріату Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

... Председательствующий удостоверяется в самоличности подсудимого, который о себе показал:

я, ФРЕЛИХ Рафаил Матвеевич, 1921 года рождения, уроженец хутора Манний Вознесенского района Николаевской области, житель Алтайского края Троицкого района Южаковский леспромхоз, там же проживает моя жена ФРЕЛИХ Евгения Филипповна, по социальному положению рабочих, по социальному происхождению из крестьян-середняков, по национальности немец, с 1937 по 1941 год состоял членом ВЛКСМ, с образованием 6 классов, ранее не судим. В Советской армии не служил, отец осужден в 1949 году по ст[атье] 54-1 «а» УК УССР, под стражей по настоящему делу с 17 апреля 1950 года, с обвинительным заключением ознакомлен 12 мая 1951 года. Ранений и наград не имею...

ПОКАЗАНИЯ ПОДСУДИМОГО ФРЕЛИХА

С начала Великой Отечественной войны я проживал в хуторе Манний⁷⁴ Вознесенского района Николаевской области. Осенью 1941 года хутор был оккупирован немецкими войсками, и всех немцев-колонистов переселили в село Новая Америка⁷⁵ или как оно еще называется в совхоз им[ени] Луначарского, где я проживал весь период немецкой оккупации. Проживая в совхозе до января 1942 года, я занимался ремонтом автомашин и тракторов. Потом все мужчины, в том числе и я, были направлены в Роштадт, где проходили 10-ти дневные сборы. Как я после узнал, это была организована из немцев-колонистов самооборона села или «Зельбштутц». Кроме самообороны, была еще полиция, и полицейские обучались в гор[оде] Николаеве. Мы же на сборах изучали оружие, проходили строевую подготовку.

«Зельбштутц» несла охрану села от пожаров и от нападения на село советских партизан, а также помогала полиции проводить и применять карательную политику оккупационных властей. Эта самооборона была организована осенью 1941 года, а я был в нее зачислен в январе 1942 года. Во время пребывания меня на сборах, был один такой случай, что мы все шли на завтрак, а штурмфюрер вызвал Фрелих Адама и еще несколько зельбштутцеров и куда-то поехали. Вернулись они перед утром следующего дня, и АНТОН мне говорил, что они выезжали за 8 км от села Роштадт в село Сухая Балка, оно же называется Подолянка, на расстрел граждан и просил меня никому больше об этом не рассказывать. Я же на этот расстрел не выезжал и даже не знал, куда они поехали.

После окончания курсов немецкий комендант всех построил и стал отбирать слесарей, шоферов и послал в село ремонтировать автомашины. Я ремонтировал машину вместе с Антоном. Потом у АНТОНА машина была отобрана. После была отобрана машина и у меня, и бригадир послал меня на работы в поле. Я был весовщиком.

В феврале месяце 1942 года в воскресный день я собрался ехать в хутор Манний. Поехал я на подводе. Меня встретил ФРЕЛИХ Адам и приказал

⁷⁴ Так у тексті. Нині с. Манне Вознесенського району Миколаївської області.

⁷⁵ Нині с. Новосілка Вознесенського району Миколаївської області.

мне ехать вместе с ним. Он был начальником «Зельбштутц». Я его [с] просил куда, он мне не сказал. Я не мог отказаться. ФРЕЛИХ Адам мне объяснил, что они взяли одну подводку, но лошадь пристает и нужно заметить подводку. Я поехал вместе с ними в качестве ездового. На мою подводку сели несколько полицейских. Когда мы подъехали к одному сараю, охранники, или как их звали в селе, полицейские, стали выводить из сарая граждан еврейской национальности. Граждан повели в овраг, а я ехал на подводке. Затем ко мне подошел Браун Людвиг и сказал, что у него болит нога и передал мне его винтовку, приказал идти сопровождать колонну граждан, а сам сел в мою подводку. Затем, когда граждан привели в овраг, БРАУН забрал у меня винтовку, а я пошел к подводке. Только я успел отойти от граждан метров 10, как началась стрельба. Всего было расстреляно около 60 чел[овек] граждан еврейской национальности: стариков, женщин и детей. Полицейских было человек 15–16. Сам расстрел происходил в районе хутора ШЕВЧЕНКО. Я участия в самом расстреле не принимал, я только конвоировал граждан к месту расстрела. Это я признаю. После расстрела мы все на пяти подводках возвращались в село. В пути следования БРАУН увидел бежавшего гражданина, и он его расстрелял. После расстрела трупы убитых увозили к колодцу и там их сжигали. По возвращении в село я получил одну пару брюк и пару галош.

После этого случая я больше никогда на расстрел не ездил, т[ак] к[ак] был занят на важных работах и для выполнения полицейских функций не привлекался. В «Зельбштутц» я числился до марта 1944 года...

... О расстреле в селе Ястребиново я не знаю и участия в этом расстреле не принимал. Я знаю о расстреле в селе Кантакузовка⁷⁶, о чем мне рассказывал БРАУН. Осенью 1942 года в Волчью Балку привезли много граждан еврейской национальности. Когда я утром шел на работу, то слышно было, как работал трактор, и я видел, как подъезжали две автомашины, на которые сажали граждан и увозили в балку. Всего возило пять автомашин, а на двух машинах каратели ехали в балку. После я слышал оружейные выстрелы. Расстреливала граждан роштадтская полиция. Всего было вывезено в балку около 250 человек. В декабре 1943 года я нес охрану села и нефтебазы...

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ ШЕВЧЕНКО
СЕКРЕТАРЬ САВИНОВ.**

Справка: подлинник находится в архивно-следственном деле № 28240 по обв[инению] ФРЕЛИХ Р.М., хранящемся в У[четно-]А[рхивной] Г[руппе] УКГБ при СМ УССР по Николаевской области.

**Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ
УССР**

по Николаевской области, капитан

[підпис]

ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.160–161.

Засвідчена копія. Машинопис.

⁷⁶ Нині с. Прибужани Вознесенського району Миколаївської області.

**Витяг із протоколу допиту поліцейського із загону
«Зельбштутц» М. Ебіналя про вбивство єврейського
населення**

26–27 березня 1951 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

обвиняемого ЭБИНАЛЬ Николая Иосифовича

26 марта 1951 года, г[ород] Актюбинск.

Допрос начат в 2 час[а] 10 мин[ут] дня.

Допрос окончен в 1 час 15 мин[ут] 27 марта [19]51 г.

Производится с перерывом от 16 час[ов] 50 мин[ут] до 21 час[а] 10 мин[ут].

... *ОТВЕТ.* Да, я должен признать, что действительно при моей службе полицейским в с[еле] Роштадт, при его временной оккупации немцами, я однажды принимал непосредственное участие в расстреле группы еврейских граждан в количестве 600–700 человек.

ВОПРОС. Расскажите, как это было.

ОТВЕТ. Ранее я говорил, что это было в летнее время 1942 года. Сейчас я уточняю, что это было не летом 1942 года, а осенью 1941 года, примерно два месяца спустя после моего поступления на службу в полицию. В наше село было приведено 600 или 700, а может быть и более еврейских граждан, жителей Одесской области. Привели их полицейские из других сел. Нам было поручено конвоировать их на расстрел. Местом расстрела было так называемое скотное кладбище, что примерно в 5 км от нашего с[ела] Роштадт. Мы их привели туда. Вместе с нами была также часть полицейских из соседних сел.

Расстрел производился около специально вырытой большой ямы, находившейся примерно в 300 м от места остановки всей группы. Оттуда мы брали примерно по 25 человек, приводили их к яме, расстреливали и потом брали следующую группу. Так лично мне приходилось ходить с этими группами 10–15 раз. Вместе со мной в этих конвоированиях принимало участие еще по 3–4 полицейских. Когда мы их приводили к яме, там находилась еще группа полицейских, которая вместе с нами участвовала в расстреле.

После этого мы менялись. Мы оставались в охране этой колонны, а другие водили на расстрел. Таким образом, участвовали в конвоировании и расстреле этих евреев все полицейские, которых я называл ранее.

ВОПРОС. Сколько человек расстреляли лично вы?

ОТВЕТ. Я лично убил 4 или 5 человек, точно не знаю.

ВОПРОС. А не больше?

ОТВЕТ. Нет, я это переживал и старался не увлечься этим делом.

ВОПРОС. Кто изготовлял яму и закапывал трупы?

ОТВЕТ. Яма была старой, вырытой до войны. Кто закапывал трупы, я не знаю, т[ак] к[ак] после этой операции я ушел домой.

ВОПРОС. Кто участвовал вместе с вами в расстреле данной группы евреев?

ОТВЕТ. Кроме названных мною лиц, в этом деле принимал участие гр[ажданин] ШМИДТ Валентин, отчество не помню, кажется 1913 года рождения, в настоящее время, кажется, проживает в Новороссийском районе Актюбинской области. Его я раньше не называл, потому что вспомнил только сейчас. Остальные, которых я ранее уже перечислял как вообще участвовавших в этом мероприятии, участвовали в расстреле все...

Протокол составлен с моих слов правильно и мне прочитан на понятном мне русском языке.

ЭБИНАЛЬ.

ДОПРОСИЛ: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ

СЛЕДОТД[ЕЛА] УКГБ ст[арший] лейтенант

ВИНОГРАДОВ.

Справка: подлинник находится в арх[ивно]-следственном деле № П-401343 по обв[инению] ЭБИНАЛЬ Н.И., хранящемся в У[четно-]А[рхивной] Г[руппе] КГБ при СМ Каз[ахской]ССР по Актюбинской области.

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДГРУППЫ УКГБ ПРИ СМ УССР

по Николаевской области, капитан
27 августа 1963 г.

[підпис]

ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.318–319.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 156

Витяг із протоколу допиту поліцейського із загону «Зельбштутц» М. Ебіналя про вбивство єврейського населення

27 березня 1951 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

Обвиняемого ЭБИНАЛЬ Николая Иосифовича

27 марта 1951 года.

г[ород] Актюбинск

Допрос начат в 14 час[ов] 00 мин[ут].

Допрос окончен в 16 час[ов] 55 мин[ут].

... **ОТВЕТ.** Это было, кажется, весной 1942 года. Наш комендант с[е-ла] Роштадт штурмфюрер ГАРТУН[Г] дал распоряжение ст[аршему] полицейскому ГЕРТНЕР Петру собрать полицейских и с ними поехать

в с[ело] Вознесенское, которое находится примерно в 25 км от нашего села Роштадт на берегу р[еки] Буг.

Нас поехало туда около 30–35 человек. Ехали мы днем на 4 или 5 подводах.

Нужно сказать, что с[ело] Вознесенское населяли русские граждане. Была ли там местная полиция — я не знаю, во всяком случае, других полицейских, кроме нас, я там не видел.

По прибытии в село нас подвели к одному большому сараю, ранее принадлежавшему Вознесенскому колхозу. Там находилось около 400 человек еврейских граждан. Их вывели на улицу, и мы повели их за село. Примерно в 5 км от села, около железнодорожной линии, мы их остановили. Отсюда стали водить на расстрел к яме, находившейся примерно в 200 метрах от места остановки.

Расстрел проводился так же, как и в с[еле] Роштадт. Брали по 20–25 человек, отводили к яме, расстреливали, а затем брали другую группу. И таким образом в несколько приемов расстреляли всех.

ВОПРОС. В чем заключалось ваше участие в этом расстреле?

ОТВЕТ. В расстреле этой группы еврейских граждан я все время был в охране основной группы. Непосредственно сам участия в расстреле я не принимал...

ВОПРОС. Кто возглавлял руководство этим мероприятием?

ОТВЕТ. Руководили расстрелом комендант ГАРТУНГ, его помощник, немец ШТЕТЛЕР и ст[арший] полицейский ГЕРТНЕР Петр.

ВОПРОС. Кто из полицейских вашего села участвовал в этом расстреле еврейских граждан в с[еле] Вознесенском.

ОТВЕТ. Из числа непосредственно участвовавших в расстреле этой группы еврейских граждан я знаю, были:

1. КРЕСС Антон, отчество не знаю.
2. ГЕРТНЕР Петр Леопольдович.
3. ГЕРТНЕР Иван Леопольдович.
4. ГАК Иван Пастьянович.
5. ГАК Леонид Пастьянович и
6. ТОММЕ Георгий, отчество не знаю.

Из числа принимавших участие в охране полицейских были, кроме меня:

1. РЕЙНГАРТ Яков, отчество не знаю.
2. ГЕКК Филипп, кажется Иосифович, отчество не точно.
3. ГЕРТНЕР Евгений, отчество не знаю.
4. ШМИДТ Валентин, отчество не знаю.

Других полицейских, участвовавших в этом деле, не помню.

Протокол составлен с моих слов правильно и мне прочитан на понятном мне русском языке.

ЭБИНАЛЬ.

ДОПРОСИЛ: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ

СЛЕД[СТВЕННОГО] ОТД[ЕЛА] УМГБ АКТ[ЮБИНСКОЙ] ОБЛ[АСТИ],
ст[арший] лейтенант **ВИНОГРАДОВ.**

Справка: подлинник находится в арх[ивно]-следственном деле № П-401343 по обв[инению] ЭБИНАЛЬ Н.И., хранящемся в У[четно-]А[рхивной] Г[руппе] УКГБ при СМ Каз[ахской]ССР по Актюбинской области.

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДГРУППЫ УКГБ ПРИ СМ УССР

по Николаевской области, капитан [підпис] ЗИМАРИН
27 августа 1963 г.

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.320–321.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 157

Витяг із протоколу судового засідання військового трибуналу Південно-Уральського військового округу про участь поліцейських загону «Зельбштутц» М. Ебіналя і Я. Рейнгарта у вбивстві єврейського населення

3 серпня 1951 р.

3 августа 1951 года. Военный Трибунал Южно-Уральского военного округа в городе Актюбинске в закрытом судебном заседании в составе:

председательствующего подполковника юстиции СУХАНОВА, народных заседателей: капитана СВЕТЛАКОВА и старшего лейтенанта КАРТАШЕВА, при секретаре — младшем лейтенанте ОМЕЛЬЧУК, с участием сторон: гособвинения — военного прокурора войск МВД Актюбинской области подполковника юстиции КАРЗАНОВА и защиты — адвокатов ЗАЙНУЛЛИНОЙ и ШАРУДИНОВОЙ, рассматривает дело по обвинению ЭБИНАЛЬ Николая Иосифовича и РЕЙНГАРТ Якова Михайловича в преступлении, предусмотренном ст[атьей] 58–1 «а» УК РСФСР.

В 10.35 председательствующий открывает судебное заседание и объявляет, что будет рассматриваться дело по обвинению ЭБИНАЛЬ Николая Иосифовича и РЕЙНГАРТ Якова Михайловича в преступлении, предусмотренном ст[атьей] 58–1 «а» УК РСФСР. ...

... ПОКАЗАНИЯ ПОДСУДИМОГО ЭБИНАЛЬ.

В конце декабря 1941 года к нам в село немецкие солдаты пригнали большое количество граждан еврейской национальности, якобы из Бессарабии. Спустя некоторое время по тревоге собрали наш полицейский отряд, выдали большое количество патронов и повели за пять километров от села, где еще до начала войны были вырыты большие ямы для закапывания погибшего скота — так называемый «скотомогильник». Комендант села немец ГАРТУН[Г] приказал нам расстреливать граждан

еврейской национальности. Я отказался выполнять его приказание, но он предупредил меня, что если я не буду расстреливать, то меня расстреляют. Выполняя приказание коменданта, я сам лично расстрелял 5 еврейских женщин, а затем подошел к коменданту и сказал, что больше расстреливать я не могу, так как у меня слабые нервы. Он выругал и прогнал меня. Перед расстрелом евреев раздевали до нательного белья, а после расстрела вещи расстрелянных комендант разделил между участниками расстрела, оставив лучшие вещи себе. Я лично получил дамское пальто, двое брюк, ботинки и несколько штук детских платьев. В этот раз было расстреляно около 800 граждан еврейской национальности.

Весной 1942 года мне опять пришлось конвоировать группу евреев в количестве до 500 человек от нашей деревни до места расстрела, находящегося километрах в 20 от нашей деревни.

В этот раз в расстреле я непосредственного участия не принимал. Обреченных на расстрел останавливали метров за 300 от ям, раздевали, а затем группами 40–50 человек вели к ямам и расстреливали. В нашем районе еще были случаи массового расстрела евреев, но я в них никакого участия не принимал...

... Я один раз участвовал в массовом расстреле граждан еврейской национальности, расстреливали не войска «СС», а наш полицейский отряд в количестве 50 человек во главе с комендантом села.

Я убил всего 5 человек женщин еврейской национальности в возрасте 30–35 лет. Больше я убить не мог, так как у меня слабый характер.

Метров за 200 от места расстрела обреченных на расстрел раздевали до нательного белья, а затем в нижнем белье группами отправляли на расстрел.

Я два раза водил группу в 15 человек от места раздевания до места расстрела.

Это массовое истребление евреев происходило в декабре 1941 года, когда уже выпал снег.

Второй раз я участвовал в массовом истреблении евреев в конце февраля или начале марта 1942 года, когда было расстреляно человек 500. В этот раз я не расстрелял ни одного человека, я только охранял арестованных...

... ПОКАЗАНИЯ ПОДСУДИМОГО РЕЙНГАРТ.

В сентябре 1941 года поступил работать в полицию. В январе 1942 года в наше село пригнали человек 50 граждан еврейской национальности, а затем их повели на скотомогильник для расстрела.

Один старый еврей не мог ходить и по приказанию коменданта я отвез его на лошади к месту расстрела. Я знал, что везу старика на расстрел, но об этом ничего ему не сказал.

Я его подвез к месту расстрела, и сдав подошедшему конвоиру, уехал обратно в село. При расстреле я не присутствовал, но слышал, что всех пятьдесят человек немцы расстреляли.

Не помню точно когда, в наше село опять пригнали группу граждан еврейской национальности в количестве около 800 человек. Я конвоировал их до места расстрела, а затем, когда комендант приказал мне

расстреливать евреев, я отказался выполнять его приказание. Комендант выругал меня за мое малодушие и послал конвоировать обреченных на расстрел, что я делал. ...

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ — подпись
СЕКРЕТАРЬ — подпись.

Справка: подлинник находится в архивно-следственном деле № П-401343 по обв[инению] ЭБИНАЛЬ Н.И. и других, хранящемся в У[четно-]А[рхивной] Г[руппе] УКГБ при СМ Каз[ахской] ССР по Актюбинской области.

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДГРУППЫ УКГБ ПРИ СМ СССР
по Николаевской области, капитан [підпис] ЗИМАРИН
27 августа 1963 г.

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.322–324.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 158

Вирок військового трибуналу Південно-Уральського військового округу про засудження до розстрілу поліцейських загону «Зельбштутц» М. Ебіналя і Я. Рейнгарта

3 серпня 1951 р.

ПРИГОВОР ИМЕНЕМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

3 августа 1951 года Военный Трибунал Южно-Уральского военного округа в составе:

председательствующего подполковника юстиции СУХАНОВА, народных заседателей — капитана СВЕТЛАКОВА и ст[аршего] л[ейтенант]а КАРТАШЕВА, при секретаре — мл[адшем] лейтенанте ОМЕЛЬЧУК, с участием Военного прокурора войск МВД Актюбинской области подполковника юстиции КАРЗАНОВА и защиты в лице адвокатов ЗАЙНУЛИНОЙ и ШАРУНОВОЙ, в закрытом судебном заседании в городе Актюбинске рассмотрел дело по обвинению граждан СССР:

1. ЭБИНАЛЬ Николая Иосифовича, 1914 года рождения, немца, уроженца села Роштадт Мостовского района Одесской области, женатого, беспартийного, с образованием в 3 класса, несудимого, служившего в Советской армии с 1936 года по 1938 год по призыву Мостовского райвоенкомата, в Отечественной войне участия не принимал,

2. РЕЙНГАРТ Якова Михайловича, 1910 года рождения, немца, уроженца села Роштадт Мостовского района Одесской области, беспартийного, с образованием в 3 класса, несудимого, служившего в Советской армии с 1928 года по 1930 год по призыву горвоенкомата города Николаев, в Отечественной войне 1941–1945 г[одов] участия не принимал,

в преступлении, предусмотренном ст[атьей] 58–1 «а» УК РСФСР.

Материалами предварительного и судебного следствия Военный Трибунал

УСТАНОВИЛ:

подсудимые ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ, проживая на временно оккупированной территории, изменили Родине в сентябре 1941 года, добровольно поступили на службу в созданный немцами полицейский отряд «Зельбштутц».

Находясь в отряде, ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ приняли присягу на верность службы фашистской Германии, прошли военную подготовку и служили в должности полицейских: ЭБИНАЛЬ до марта, а РЕЙНГАРТ до мая 1943 года.

Являясь полицейскими, ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ были обмундированы в форму немецких полицейских и носили нарукавные повязки с фашистской свастикой и на вооружении имели винтовки.

С оружием в руках ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ охраняли арестованных немцами советских активистов, которые впоследствии немцами были расстреляны.

Несли патрульную службу в населенном пункте с целью ареста подозрительных им лиц из советских граждан и от возможного нападения советских партизан.

Охраняли советских граждан в момент их массового расстрела и обреченных немецким командованием на расстрел.

В декабре 1941 года ЭБИНАЛЬ вместе с другими полицейскими указанного выше отряда принимал активное участие в массовом расстреле советских граждан, во время которого было расстреляно до 800 человек мужчин, женщин и детей.

Сам лично ЭБИНАЛЬ расстрелял пять женщин еврейской национальности.

В конце февраля 1942 года ЭБИНАЛЬ вторично принимал участие в массовом расстреле советских граждан, где также было расстреляно до 500 человек евреев, большинство из которых были женщины.

Одежду и личные вещи расстрелянных советских граждан полицейские делили между собой и, как полицейский, ЭБИНАЛЬ получил: дамское пальто, двое брюк, ботинки и несколько штук детских платьев.

С начала 1944 года по январь 1945 года служил в немецкой трудовой армии, в составе которой подвозил артиллерийские снаряды к линии фронта и строил оборонительные сооружения для немецкой армии. В феврале 1945 года ЭБИНАЛЬ был пленен войсками Советской армии.

РЕЙНГАРТ в декабре 1941 года вместе с ЭБИНАЛЬ и другими полицейскими принимал участие в массовом расстреле советских граждан, когда было расстреляно до 800 человек мужчин, женщин и детей.

В январе 1942 года РЕЙНГАРТ вторично участвовал в расстреле советских граждан, когда было расстреляно до 50 человек, в том числе женщин и детей.

Сам лично РЕЙНГАРТ отвез к месту расстрела больного старика, который был расстрелян немцами, охранял с оружием в руках советских граждан в момент их массового расстрела.

При распределении полицейскими одежды и личных вещей расстрелянных РЕЙНГАРТ получил: дамское пальто, мужской пиджак, брюки, ботинки, рубашку и несколько детских носильных вещей.

Кроме того РЕЙНГАРТ, активно выполняя задание немцев, водил по населенному пункту с позорной доской на шее двух арестованных немцами советских женщин, при этом угрожал им расстрелом.

С конца 1944 года по февраль 1945 года РЕЙНГАРТ служил в немецкой трудовой армии, в составе которой строил оборонительные сооружения для немецкой армии, после чего был пленен войсками Советской армии.

Виновность ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТА в судебном заседании доказана признанием своей вины подсудимыми ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ, а также показаниями свидетельницы БЕЛИЦЕР Е.А., допрошенной на предварительном следствии и на суде; показаниями свидетелей: ШМИДТ, БЕЛИЦЕР А.И., ЭБЕРЛЕ, ГЕРАУФ, допрошенными на предварительном следствии.

На основании изложенного, Военный Трибунал признал виновными ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ в измене Родине, т[о] е[сть] в преступлении, предусмотренном ст[атьей] 58—1 «а» УК РСФСР и руководствуясь ст[атьями] 319—320 УПК РСФСР,

ПРИГОВОРИЛ:

ЭБИНАЛЬ Николая Иосифовича и РЕЙНГАРТ Якова Михайловича на основании ст[атьи] 58—1 «а» УК РСФСР подвергнуть высшей мере наказания — расстрелу, без конфискации имущества за отсутствием такового у осужденных.

На основании ст[атьи] 90 УПК РСФСР судебные издержки по делу в сумме шестьдесят три (63) рубля, ввиду несостоятельности осужденных, принять за счет государства.

Мерой пресечения ЭБИНАЛЬ и РЕЙНГАРТ до вступления приговора в законную силу оставить содержание под стражей.

Приговор может быть обжалован в кассационном порядке в Военную Коллегию Верховного Суда СССР в течение 72 часов с момента вручения выписки из приговора осужденным.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ — подпись

НАРОДНЫЕ ЗАСЕДАТЕЛИ: — две подписи.

Справка: подлинник находится в архивно-следственном деле № 1426 по обв[инению] ЭБИНАЛЬ Н.И. и РЕЙНГАРТ Я.М., хранящемся в У[четно-]А[рхивной] Г[руппе] УКГБ при СМ Каз[ахской] ССР по Западно-Казахстанскому краю.

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДГРУППЫ УКГБ ПРИ СМ
УССР

по Николаевской области, капитан
19 февраля 1964 г.

[підпис]

ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.325–328.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 159

Витяг із протоколу допиту П. Вагнера про розстріл єврейського населення у с. Градівка Миколаївської області

22 листопада 1952 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

22 ноября 1952 года
г[ород] Магадан.

Я, ст[арший] следователь следотдела УМГБ на Дальнем Севере, старший лейтенант госбезопасности КРАСИЛЬНИКОВ, сего числа допросил арестованного ВАГНЕР Петра Максовича (Максимовича), 1920 года рождения, уроженца с[ела] Мюнхен Мостовского района Одесской области.

Допрос начат в 10 час[ов] 30 мин[ут].

... ОТВЕТ. В начале 1942 года, числа и месяца не помню, из гор[ода] Одесса румынские воинские части этапом гнали большое количество советских граждан еврейской национальности. Все они советские граждане были обречены на гибель, многие из них, измучившись в дороге, умирали в пути следования, а некоторых убивали и румынские солдаты, находящиеся на службе у фашистской Германии.

Один из таких этапов с арестованными советскими гражданами еврейской национальности румынскими солдатами был оставлен в с[еле] Градовка Мостовского района Одесской области, где они были водворены в конюшни и сараи, которые мне, как немецкому полицейскому, приходилось охранять. Это было примерно в конце января или начале февраля 1942 года. Советских граждан еврейской национальности в сараях и конюшнях с[ела] Градовка я охранял в группе с другими полицейскими с[ела] Мюнхен и с[ела] Роштадт, фамилии которых мною уже указаны.

Среди арестованных советских граждан еврейской национальности, которых я охранял в Градовке, были старики, женщины и дети, всего их было около 500–600 человек, точно количество не знаю.

Этих арестованных советских граждан в с[еле] Градовка я охранял на протяжении 4–5 суток. Их мы никуда не выпускали и за это время ничем не кормили, а затем, когда у них было окончательно подорвано состояние

здоровья, по распоряжению немецкого коменданта с[ела] Роштадт немецкого офицера ГАРТУНГА, мы их расстреливали в районе известковых печей с[ела] Градовка.

Расстреливали мы их группами по 100–200 человек в день. Я же лично принимал участие в расстреле только один день. Причем всего в тот день мы тогда расстреляли примерно 150–200 человек советских граждан. Это было при следующих обстоятельствах.

Выполняя распоряжение начальника Мюнхенской сельской полиции ТОММЕ Якова Леонгардовича, я в группе с другими немецкими полицейскими сел Мюнхен и Роштадт под конвоем доставил около 200 советских граждан еврейской национальности из сараев и конюшен с[ела] Градовка к известковым ямам, которые находились в 200 метрах от с[ела] Градовка.

Когда мы их привезли к месту расстрела, то немецкий комендant с[ела] Роштадт ГАРТУНГ и начальник Роштадтской районной полиции ГЕРТНЕР Петр объявили обреченным на расстрел советским гражданам о том, что кто добровольно сдаст ценные вещи, то этим будет сохранена жизнь. Некоторые из них сдали имевшиеся у них ценные вещи и этих лиц отвели в сторону. После этого из лиц, обреченных к расстрелу, которые были физически здоровее других, ГЕРТНЕР Петр отобрал 3-х человек, поручил им сбрасывать убитых советских граждан в известковую яму.

Расстреливать мы начали с тех, которые не сдавали ценности и не были нами использованы как рабочая сила для сбрасывания трупов. Перед расстрелом мы их раздевали и разували, а затем группами по 5–10 человек подводили к краю известковой ямы и расстреливали в спину с дистанции примерно пяти метров. Тех, которые после расстрела сами не падали в известковую яму, то их туда сбрасывали отобранные ГЕРТНЕРОМ 3 человека.

Во вторую очередь мы расстреляли тех советских граждан, которые сдавали ценности, а последними — трех мужчин, сбрасывавших трупы убитых в известковую яму.

Лично я во время этого расстрела сначала охранял обреченных к расстрелу советских граждан, потом подготавливал очередные группы для расстрела, т[о] е[сть] снимал с обреченных на расстрел советских граждан одежду и обувь, а затем в строю с другими полицейскими, под команду начальника районной полиции ГЕРТНЕР Петра, я — ВАГНЕР, из своей винтовки принял участие непосредственно в расстреле советских граждан. Так, при моем участии было расстреляно примерно 5 или 6 групп советских граждан еврейской национальности, где, по моим подсчетам, лично я расстрелял примерно пять–шесть человек (точно количество не помню).

После того как всех советских граждан мы расстреляли, то я ушел к себе домой. На месте расстрела остались только немецкий комендant с[ела] Роштадт ГАРТУНГ и начальники полиции сел Роштадт и МЮНХЕН со своими помощниками, которые всех расстрелянных советских граждан в известковой яме облили бензином и сожгли...

... ОТВЕТ. Все полицейские, которые выше мною уже названы, совместно со мной принимали участие в охране арестованных советских

граждан еврейской национальности в сараях и конюшнях с[ела] Градовка Мостовского района Одесской области. Они же все, как один, принимали участие и в их расстреле.

Однако, расстреливали они советских граждан еврейской национальности непосредственно не все вместе со мной, так как я участвовал в расстреле указанных граждан только один день, о чем мною уже показано. Расстреляли мы тогда около 200 человек, всего же обреченных к расстрелу советских граждан в с[еле] Градовка было значительно больше, а поэтому некоторые служившие вместе со мной немцы в полиции участвовали в расстреле их в другие дни.

Со мной непосредственно в расстреле 200 советских граждан в феврале 1942 года, числа не помню, принимали участие следующие полицейские с[ела] Мюнхен и с[ела] Роштадт, а именно:

1. КНИЛЬ Филипп Мартынович,
2. КОВИС Рафаил Вильгельмович,
3. ФОХТ Михаил Иванович,
4. ГИПНЕР Иван Иванович,
5. ВИРТМИЛЛЕР Яков Петрович,
6. ШТРОО Макс Иванович,
7. ТОММЕ Иван Рафаилович,
8. ГЕКК Макс Иванович,
9. ГИРШ Рафаил, отчество не помню,
10. ШЕРГЕР Пево Томасович,
11. ТОММЕ Георгий Максович,
12. КРЕСС Антон,
13. ГЕРТНЕР Иван,
14. ГЕРТНЕР Петр (отчество последних троих не помню).

Всего со мной принимало участие в расстреле советских граждан около 50—60 немецких полицейских села Мюнхен и с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской области, но фамилии всех я не помню...

Допрос окончен в 19 час[ов] 00 мин[ут].

Протокол мне прочитан, показания с моих слов записаны правильно.
Подпись.

ДОПРОСИЛ: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УМГБ НА ДАЛЬНОМ СЕВЕРЕ, ст[арший] лейтенант госбезопасности КРАСИЛЬНИКОВ

СПРАВКА: Подлинник находится в арх[ивном] следделе № 250927 по обв[инению] ВАГНЕР Петра (Максовича) Максимовича, хранящемся в УАО УКГБ при СМ СССР по Омской области.
печать

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ
УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР

по Николаевской области, капитан

[підпис]

ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 1, арк. 130—132 зв.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 160

**Витяг із протоколу допиту Г. Маєра про участь
поліцейського С. Гірша у вбивстві цивільних громадян**

24 липня 1953 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

24 июля 1953 г[ода]

МАЕР Григория Доминиковича, 1923 г[ода] р[ождения],
урожд[енца] с[ела] Михайловка Мостовского района Одесской обл[асти].

О своем личном участии в массовых расстрелах Гирш мне в мае 1942 г[ода] в с[еле] Роштадт рассказывал следующее:

[в] январе 1942 г[ода] у известковых ям в районе с[ела] Градовка производился расстрел большой группы граждан, где Гирш Степан в числе других штатных полицейских конвоировал обреченных на гибель из сараев с окраины села Градовка к известковым ямам. Чем еще он там занимался, возможно, рассказывал мне, я сейчас не помню.

В мае 1942 г[ода], когда они выезжали на автомашине в с[ело] Мостовое, Гирш Степан говорил, что он конвоировал обреченных на гибель в хутор Н[овая] Америка. Он был назначен в группу для непосредственного расстрела. Он говорил, что вместе с ним расстреливали граждан Кресс Антон и Гертнер Иван, и что им не хотелось расстреливать, а хотелось подводить к месту расстрела, так как там можно больше наgrabить вещей. Немецкий комендант успокоил, сказав им, что вы не будете обижены, и действительно, на следующий день после участия в этом злодеянии от немецкого коменданта Гирш С., Кресс А. и Гертнер И. получили каждый ручные часы.

Допросил: Следователь УМВД Н[ово]С[ибирской] О[бласти]
ст[арший] лейтенант

Ситков.

ВЕРНО: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ

НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛАСТИ капитан [підпис]

Зимарин

Справка: Подлинник находится в арх[ивном] уголовном деле № 7988 по обв[инению] Гирш, которое хранится в УКГБ Новосибирской обл[асти].

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ

НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛАСТИ капитан [підпис]

Зимарин

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 1, арк. 21.

Засвідчена копія. Машинопис.

Протокол допиту І. Гертнера про злочинну діяльність поліцейського С. Гірша

6 серпня 1953 р.

Следователь УМВД Новосибирской области ст[арший] лейтенант Ситков и ст[арший] оперуполномоченный Новосибирского РО МВД капитан Rogoznikov допросили в качестве свидетеля ГЕРТНЕР Ивана Леопольдовича, 1918 г[ода] р[ождения], уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской области, немца.

Вопрос. Чем занимался Гирш Степан Севастьянович, будучи штатным полицейским с[ела] Роштадт?

Ответ. Находясь на службе в немецкой полиции «Зельбштутц» с[ела] Роштадт, Гирш С.С. как и все полицейские, охранял село, комендатуру, склад, проходил военную подготовку и участвовал в массовых расстрелах евреев.

Вопрос. Покажите более подробно об известных вам фактах участия Гирш в массовых расстрелах.

Ответ. Лично я хорошо помню, что Гирш непосредственно принимал участие в расстрелах граждан в начале лета 1942 г[ода] в районе хутора Н[овая] Америка. Это было при следующих обстоятельствах.

В первых числах мая 1942 г[ода] у меня заболел желудок, и я выезжал в г. Одесса, где находился на исследовании и излечении примерно две недели. Вскоре после того, как я вернулся домой, мне стало известно от односельчан, фамилии которых не помню, что в хуторе Н[овая] Америка содержатся евреи, привезенные туда из села Мостовое или со ст[анции] Колосовка, точно не помню.

В последних числах мая 1942 г[ода] нач[альник] полиции Гертнер Петр утром собрал всех штатных полицейских с[ела] Роштадт, предложил нам взять оружие и по 2 обоймы боевых патрон и объявил, что сегодня поедем в хутор Н[овая] Америка, для какой цели — не сказал. Здесь же полицейские были разделены на две группы, в каждой примерно по 10 чел[овек]. Через некоторое время подали две автомашины. Мы сели на них и поехали в хутор Н[овая] Америка. Я помню, что вместе со мной в автомашине ехали: Гирш Степан Севастьянович, Гаак Иван и его брат Леонгард, мой брат Петр, Кресс Антон, Томме Георгий, других не помню. Наша машина в х[утор] Н[овая] Америка не заезжала, а подвезла нас к балке, что в 3–4 км от названного хутора. Там мы остались, а машина пошла в хутор Н[овая] Америка, куда уехала первая машина с полицейскими. В той машине находились: Кооп Франц, Рейнгард Георгий и другие, фамилии которых забыл.

Балка, у которой мы остановились, представляла из себя высохшее русло небольшой речки. Река раньше была перегорожена плотиной, за которой была большая яма, вымытая водой. Эту яму мы и использовали для сжигания трупов расстрелянных граждан. Вскоре после нашего прибытия к балке подъехал на легковой машине пом[ощник] немецкого

коменданта Клейх и объявил нам, что сейчас привезут евреев, и мы их будем расстреливать.

Примерно через час на одной из автомашин нашими полицейскими была доставлена к балке группа евреев (около 20 чел[овек]). Клейх сразу же разбил нас на три группы: одних полицейских в оцепление, других для подготовки граждан и третьих для непосредственного расстрела.

Я был назначен в группу для подготовки граждан, Гирш Степан в группу для расстрела. Вместе с ним в той группе были: Кресс Антон, Томме Георгий, Гаак Иван и Кари Валентин.

Расстрелом руководил Клейн, который и объявил прибывшим евреям о необходимости добровольно сдать все драгоценности. Сдавших ценные вещи отделяли от общей группы и выделили из их числа двух мужчин для сбрасывания трупов в яму.

Расстрел начался с того, что группа, в которой был я, раздевала не сдавших ценности, а группа, в которой был Гирш С.С., подходили к нам, брали себе по одному человеку, не взирая на пол и возраст, вели их к яме, у обрыва которой расстреливали.

Обреченные на гибель, которых брали у нас Гирш и др[угие] полицейские, всячески молили о пощаде, некоторые сопротивлялись. Я не помню, применял ли силу Гирш, но хорошо знаю, что особенно зверски с жертвами обращались Кари, Томме и Гаак.

Я лично видел, как Гирш Степан, Томме, Кресс, Кари и Гаак Л. подвели раздетых граждан к кромке ямы, [не]которых ставили на колени, а некоторых и в рост, лицом к яме, сами отходили от них и с расстояния 5–10 метров производили выстрелы жертвам в затылок или в спину. Затем Гирш и другие полицейские шли к нам за следующей группой, которых подвели к яме и расстреливали таким же порядком. Трупы убитых в яму сбрасывали выделенные для этой цели евреи.

Закончив с несдавшими ценности, мы то же проделывали и с той группой евреев, которые сдавали драгоценности. После того, как нами была расстреляна группа евреев, прибывшая с первой машиной, мы встречали и так же обрабатывали все последующие машины. Я хорошо помню, что две наши роштадтские машины в тот день сделали по два рейса, и всего нами было расстреляно четыре группы евреев. В каждую машину помещалось до 20 чел[овек].

Гирш Степан в тот раз бесценно находился в группе расстрела и в моем присутствии им лично расстреляно примерно пятнадцать чел[овек], среди которых были только мужчины и женщины, детей не было.

Вопрос. Вы не оговариваете Гирш Степана?

Ответ. Я Гирш С.С. не оговариваю, а показываю то, что было в действительности.

Вопрос. По делу Гирш С.С. вы были допрошены 7.II. 1952 г[ода], 15.VII. [19]52 г[ода] и 1.IV. [19]53 г[ода]. Однако о непосредственном его участии в расстрелах показаний не давали. Чем это объяснить?

Ответ. Действительно о Гирш два раза в 1952 г[оду] я был допрошен в лагере и один раз в начале июня 1953 г[ода] в г[ороде] Новосибирск, однако об участии Гирш в расстрелах я показаний не давал.

Скажу откровенно, преступления эти тяжелые, и я не хотел быть свидетелем. Больше того, я знал, что если расскажу правду о Гирш, из лагеря меня повезут в тюрьму, где уже денег я получать не буду, и придется быть с Гирш на очной ставке, чего я также не хотел. Сейчас я решил все рассказать правдиво.

Вопрос. Вы хорошо помните, что в мае 1942 г[ода], в районе хутора Н[овая] Америка, участвуя в расстреле граждан, Гирш лично расстреливал обреченных на гибель?

Ответ. Да, это я хорошо помню. Я помню еще, что, когда Клейх назначил Гирш в группу для непосредственного расстрела, то Гирш выразил недовольство этим, заявив Клейху свое желание подготавливать граждан к расстрелу, имея цель больше награть вещей. Клейх его успокоил, сказав, что он обижен не будет. И действительно, после того, как все евреи, содержащиеся в х[уторе] Н[овая] Америка, нами были расстреляны, от немецкого коменданта Гирш получил часы.

Протокол мною лично прочитан, записан верно, в чем и расписываюсь. Гертнер.

Допросил: Следователь УМВД Н[ово]С[ибирской] О[бласти]
ст[арший] лейтенант

Ситков

Ст[арший] оперуполномочен[ный]
Н[ово]С[ибирского] Р[айонного] О[тдела] МВД
капитан

Рогозников

ВЕРНО: Ст[арший] следователь УКГБ

Ник[олаевской] обл[асти] капитан

[підпис]

Зимарин

Справка: Подлинник находится в уголовном деле № 7979 по обв[инению] Гирш, которое хранится в УКГБ Новосибирской области.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ

НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛ[АСТИ] капитан

[підпис]

Зимарин

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 1, арк. 115–117.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 162

**Протокол допиту колишнього поліцейського І. Гертнера
про участь С. Гірша у розстрілі єврейського населення на
хуторі Нова Америка та с. Градівка Миколаївської області**

7 серпня 1953 р.

Ст[арший] оперуполномоченный Новосибирского Р[айонного] О[тдела] МВД капитан Рогозников допросил в качестве свидетеля ГЕРТНЕР Ивана Леопольдовича, 1918 г[ода] р[ождения], урож[енца] с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской области, немца.

Вопрос. На допросе 6 августа 1953 г. вы показали, что расстрелы, в которых принимал непосредственное участие Гирш С.С., роштадтская полиция производила в мае 1942 г[ода] в районе х[утора] Н[овая] Америка. Уточните, сколько вами было расстреляно граждан в этом месте?

Ответ. На расстрелы граждан в район х[утора] Н[овая] Америка в мае 1942 г[ода] мы выезжали всего два раза. Там мы расстреляли около 200 чел[овек]. О первом выезде в район Н[овой] Америки для расстрела граждан я подробно показал на допросе 6 августа 1953 г[ода]. В это время мы расстреляли четыре партии-группы евреев, которые привозились на двух машинах. На машине их привозили примерно по двадцать чел[овек]. Всего расстреляно около 80 чел[овек].

Вопрос. Когда выезжали на расстрел граждан в район х[утора] Н[овая] Америка второй раз?

Ответ. Я хорошо помню, что второй раз на расстрел граждан в район х[утора] Н[овая] Америка мы выезжали через несколько дней, примерно 2–3 дня, после того случая, о котором я показал 6 августа [19]53 г[ода].

Вопрос. Выезжал ли с вами Гирш на расстрел граждан в район х[утора] Н[овая] Америка второй раз?

Ответ. Я хорошо помню, что Гирш С.С., как я и др[угие] полицейские села Роштадт, для расстрела граждан в район х[утора] Н[овая] Америка выезжал. Там он принимал непосредственное участие в расстреле граждан, что я видел лично сам.

Вопрос. Дайте подробные показания о вторичном участии Гирш в массовых расстрелах граждан в районе х[утора] Н[овая] Америка.

Ответ. Как я уже показал выше, что после расстрела граждан в районе х[утора] Н[овая] Америка в первых числах мая 1942 г[ода] и примерно через 2–3 дня роштадтская полиция, в т[ом] ч[исле] Гирш С.С. и я, выезжали в этот же район второй раз при следующих обстоятельствах.

В день выезда в х[утор] Н[овая] Америка роштадтская полиция, в т[ом] ч[исле] и Гирш, до обеда занимались стрелковой подготовкой. После обеда всех полицейских с[ела] Роштадт нач[альник] полиции Гертнер Петр собрал в зал помещения полиции, где объявил нам о том, что поедем в хутор Н[овая] Америка. Цель выезда нам не объявил. В это же время все мы получили винтовки и по две обоймы боевых патронов, а также были разделены на две группы примерно по 10 чел[овек] в каждой. Через некоторое время к помещению полиции подошли две грузовые автомашины. Мы сели в них и поехали в направлении х[утора] Н[овая] Америка. Вместе со мной на автомашине ехали: Шеффер Франц, Косп Франц, Гецфрид Петр, Миллер Михаил, Бенц Мартын, других не помню. На другой машине ехали: Гаак Леонгард, Гаак Иван, Гирш Степан, Томме Георгий, Гертнер Петр, других не помню. С ним же в кабине ехал пом[ощник] коменданта немец Клейх.

Перед отъездом нас из с[ела] Роштадт, Клейх дал распоряжение Бенц Мартыну, что наша машина и мы, полицейские, должны ехать в распоряжение нач[альника] полиции х[утора] Н[овая] Америка.

В пути в х[утор] Н[овая] Америка машины шли вместе, не доезжая до хутора, машина, на которой ехал Клейх, пошла в сторону Сухой балки, где нами производились расстрелы 2–3 дня назад.

В х[уторе] Н[овая] Америка нас встретил нач[альник] полиции Центнер, он сел в кабину нашей машины и привел ее к зернохранилищу. Вокруг него стояли вооруженные полицейские х[утора] Н[овая] Америка, фамилии их мне неизвестны. Там нам Центнер объявил, что будем грузить евреев и направлять их в район Сухой балки.

Затем находившихся в зернохранилище евреев, примерно 20 чел[овек], вместе с вещами стали выводить и грузить в машину. Нагрузив их полную машину, в сопровождении 1–2 полицейских, отправили к месту расстрела — Сухой балке. Отправив эту машину, через некоторое время [отправили] другую, на которой уезжал Клейх и др[угие] с ним полицейские. Таким же порядком нагрузили и эту машину. Всего в тот день мы направили пять машин с евреями. Я, Бенц Мартын и Центнер ехали к месту расстрела на последней машине, на которой были погружены последние евреи, находившиеся в зернохранилище.

Приехав с этой машиной к балке, нас встретили Клейх, Гертнер Петр и Гаак Леонгард. По команде последнего евреи вместе с вещами очистили машину. Он же свел их вниз в балку, где объявил им, что те, у кого нет драгоценностей, будут расстреляны, а те, которые сдадут их, им будет жизнь сохранена, как тем, указывая на двух нерасстрелянных евреев от первых машин, неподалеку сидевших от привезенной нами группы граждан. Та часть граждан, которые имели драгоценности, стали сдавать их Гаак Леонгарду, а граждан, которые не имели их, полицейские, во главе с Гаак Иваном, других не помню, стали готовить к расстрелу — раздевать.

Несмотря на просьбы граждан сохранить им жизнь, зверскими действиями полицейских и силой оружия граждане раздевались догола или нательного белья.

Я во время грабежа граждан и подготовки их к расстрелу находился около машины в 20–30 метрах от жертв и лично видел, как выделенные полицейские для непосредственного расстрела: Гирш, Томме Георгий, Кресс Антон, Кари Валентин брали подготовленных граждан и вели их к месту расстрела, яме. Там они некоторых жертв ставили на колени, некоторых ставили лицом к яме, и отойдя 5–8 метров, производили в них выстрелы. Некоторые трупы падали прямо в яму, другие оставались на ее обрыве. Расстреляв первую партию, они шли за следующими. Снова брали по одному человеку, подводили их к яме и таким же образом расстреливали их.

После расстрела граждан, которые не сдали ценностей, таким же образом расстреливали и тех, кто сдал драгоценности. После расстрела всех граждан ранее оставленных двух евреев заставляли трупы, находившиеся на обрыве ямы, сбрасывать в нее. По выполнению ими этой работы они тоже расстреливались. Я хорошо помню и видел сам, что в это время Гирш Степан расстрелял 3–4 граждан. Расстреливал ли Гирш Степан граждан, которые были нами доставлены на первых двух машинах, я лично не видел и показать об этом не могу.

После расстрела всех граждан Кресс Антон или Томме Георгий, кто из них — точно не помню, трупы обливали бензином и сжигали.

Все вещи расстрелянных граждан после расстрела нами грузились на автомашины и в сопровождении Клейх, Гаак Л. и двух полицейских увозились

в с[ело] Роштадт, где сдавались на склад, которым распоряжался комендант Гартунг. За нами машины приходили вторым рейсом и привозили нас домой.

Вопрос. Что Вам еще известно об участии Гирш в массовых расстрелах?

Ответ. Других фактов непосредственного участия Гирш С. в массовых расстрелах я не помню. Возможно, они и имели место, но за давностью времени я мог забыть.

Однако я хорошо помню, как Гирш во время массовых расстрелов граждан в конце 1941 г[ода] принимал участие в конвоировании граждан к месту расстрела из с[ела] Градовка на скотомогильник, который находился примерно в одном к[ило]м[етре] от с[ела] Роштадт. Во время производимых там расстрелов Гирш находился в оцеплении, чтобы не допустить случаев бегства жертв расстрела. Об этом мне известно, потому что я вместе с Гирш из с[ела] Градовка конвоировал граждан на скотомогильник, а во время их расстрела стоял в оцеплении.

В то время роштадтской полицией было расстреляно граждан примерно 100–120 чел[овек].

Протокол мной лично прочитан, мои показания записаны верно, в чем и расписываюсь.

Допросил: Ст[арший] оперуполномоченный
Н[ово]С[ибирского] Р[айонного] О[тдела] МВД
капитан

Рогозников.

ВЕРНО: Ст[арший] следователь УКГБ

Ник[олаевской] обл[асти], капитан

[підпис]

Зимарин

Справка: Подлинник находится в арх[ивном] уголовном деле № 7988 по обвинению Гирш С. С., которое хранится в УКГБ Новосибирской области.

Ст[арший] следователь УКГБ

Ник[олаевской] области капитан

[підпис]Зимарин

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 1, арк. 111–114.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 163

Протокол допиту С. Гірша про участь у розстрілі єврейського населення у с. Градівка Миколаївської області

16 березня 1954 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обвиняемого ГИРШ Степана Севастьяновича, 1924 г[ода] р[ождения], уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской области, немца, гр[аждани]на СССР, беспартийного, с образованием 5 классов, семейного,

не судимого, до ареста проживавшего и работавшего в совхозе № 1 УМВД Новосибирской области.

гор[од] Новосибирск

16 марта 1954 г.

Допрос начат в 10 часов 05 минут.

Допрос закончен в 12 часов 45 минут.

Вопрос. На предыдущих допросах вы начали рассказывать о вашем личном участии в расстрелах граждан. Продолжайте свои показания.

Ответ. В первых числах января 1942 г., как я уже показывал, меня зачислили в штатную полицию с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской области. Как полицейский я имел на вооружении боевую винтовку русского образца, носил немецкую военную форму одежды, имел удостоверение полицейского и ежемесячно получал денежное вознаграждение за службу в полиции в сумме около 80 марок.

Первое время нач[альник] Роштадтской полиции Гертнер Петр, меня так же, как и др[угих] молодых полицейских, использовал только на охране села, комендатуры, полицейского помещения и складов, а впоследствии уже стал привлекать к участию в массовых расстрелах граждан еврейской национальности. Я ничего не намерен скрывать и расскажу о своем участии в этом подробно.

Вопрос. Рассказывайте.

Ответ. Еще в декабре 1941 г. на ж[елезнодорожную] станцию Колосовка и Березовка Ростовского района Одесской области стали поступать эшелоны с гражданами еврейской национальности. Первый эшелон граждан привезли со стороны гор[ода] Одессы, и все граждане, находившиеся в нем, были собраны на территории УССР, временно оккупированной немецкими войсками.

В неблагоустроенных вагонах граждане еврейской национальности находились целыми семьями. Им не давали пищи и воды, никуда из вагонов не выпускали. На ст[анции] Колосовка и Березовка из вагонов граждан выгоняли, строили колонами по пять человек в ряд и под конвоем местных полицейских, а иногда и румынских солдат, направляли в село Градовку и др[угие] места для последующего уничтожения.

Так, в конце зимы или начале весны 1942 г., более точно дату не помню, утром я пришел в караульное помещение, где должен был заступить в наряд по охране полицейского участка, но мне сказали, (кто из полицейских говорил, сейчас не помню), что в Градовку прибыла большая группа граждан еврейской национальности. Одновременно с этим я узнал, что Гертнер собирает в караульном помещении почти всех штатских полицейских. Заранее назначенных в наряд расставили по своим постам.

Я встал на пост по охране караульного помещения, а всех остальных полицейских Гертнер увез с собой в с[ело] Градовку для приема и охраны там прибывшей группы граждан еврейской национальности. В тот день я стоял на посту около шести часов. По окончании смены ушел домой, не зная, чем буду заниматься завтра.

На следующий день, как обычно, я утром пришел в караульное помещение, где стали собираться и др[угие] полицейские. Через некоторое время нач[альник] полиции Гертнер объявил, что все свободные от наряда полицейские поедут с ним в с[ело] Градовку, куда с ним выехали уже к обеду.

Село Градовка расположено от Роштадта в 2–2,5 километрах. В промежутке между этими селами находится село Мюнхен, через которое и проходила дорога. На окраине села Градовки находился старый скотный двор, состоявший из двух больших каменных сараев. В них уже давно не содержался скот, так как двери и окна были выбиты, территория двора захламлена, пол в сараях земляной и давно никем не очищался.

В этих двух сараях были размещены более тысячи граждан еврейской национальности, в том числе дети, женщины и старики. Когда я в составе роштадтской полиции прибыл на территорию этого скотного двора, нач[альник] полиции Гертнер распределил нас по постам. Я был назначен к одному из сараев на угловой пост и с задачей никого не выпускать из сарая со стороны входных дверей и никого не допускать к сараю из граждан, могущих подойти к окну и бросить что-либо евреям из пищи.

Вопрос. Вам предъявляются фотоснимки двух сараев, находящихся в с. Градовка по настоящее время. Здесь вы охраняли обреченных на гибель?

Ответ. Внимательно посмотрев фотоснимки № 1 и 2, узнаю их и подтверждаю, что действительно в начале 1942 г. именно в этих сараях в антисанитарном состоянии по нескольку дней содержались обреченные на гибель граждане еврейской национальности. Я стоял на посту у сарая, который находится на снимке № 2.

Вопрос. Продолжайте рассказывать дальше.

Ответ. В этих сараях граждане еврейской национальности лежали, сидели, а иногда и плотно стояли друг другу на холодном земляном полу. Через незащищенные стеклом пробойны окон и дверей в помещение свободно проникал холодный ветер со снегом и дождем. Гражданам не давали пищи и воды, никуда их не выпускали и никого не допускали к ним, что, по-моему, приводило их в безразличное отношение к своей смерти, и полицейским впоследствии легче было с ними расправляться.

Находясь на посту около сарая (фотоснимок № 2) с обеда и до вечера, я слышал, как содержащиеся в сарае обреченные на гибель граждане еврейской национальности стонали, плакали, а голодные дети кричали, прося у родителей хлеба.

Должен пояснить, что в тот день, когда я охранял евреев в сарае № 2, в сарае № 1 их уже не было. Они были расстреляны за селом Градовка у известковых ям.

Со второй половины дня, в момент моего нахождения на посту у сарая № 2, роштадтские полицейские начали выводить на расстрел и тех граждан, которые находились во втором сарае, охраняемом мной и еще одним полицейским с другою конца сарая. На расстрел из сарая выводили группами по 50–60 человек.

Конвойной командой руководил Гертнер Петр, а возглавлял расстрел помощник немецкого коменданта Штетлер.

Первую партию на расстрел повели часа в 2–3 дня и через каждые полтора-два часа выводили еще по такой же партии. Всего было отправлено к известковым ямам четыре-пять партий, то есть в тот день было уничтожено 250–300 человек. С последней партией к месту расстрела пошел и я сзади колонны, т.к. евреев в сарае уже не осталось. От сараев к известковым ямам дорога проходила по окраине села Градовка мимо кладбища.

Вопрос. Вам предъявляется снимок местности (фото № 6). Здесь вы конвоировали обреченных на гибель к известковым ямам?

Ответ. Да, здесь. На снимке № 6 я вижу крайние дома села Градовки. Снимок произведен, видимо, со стороны известковых ям. Расстояние от сараев до места расстрела не превышает полутора километров.

Вопрос. Как производился расстрел граждан?

Ответ. Последнюю партию человек 50–60, конвоируемых из сараев, оставили в 25–30 метрах от известковых ям. Некоторые из них сразу же сели на сырую землю, так как были истощены. Полицейский ГААК Леонгард, обращаясь к евреям на русском языке, сказал, что кто из них добровольно сдаст немцам драгоценности, тот будет оставлен в живых, а остальные по приказу немецкого командования подлежат расстрелу.

Другие полицейские в этот момент с винтовками наперевес стояли плотным кольцом около обреченных на гибель. Я также был и в числе охраны и лично видел как граждане еврейской национальности, имевшие при себе золотые и серебряные вещи, начали сдавать их ГААК Леонгарду, который отводил сдавших в сторону.

Для сбрасывания трупов в яму еще в начале расстрела было выделено три или четыре физически здоровых мужчин еврейской национальности, которые находились около полицейских, непосредственно производивших расстрел.

Закончив сбор драгоценностей, помощник немецкого коменданта Штетлер приказал приступить к расстрелу. Тогда две группы полицейских, выделенные специально для подготовки жертв, приступили к своим обязанностям. Они раздевали по пять-шесть человек евреев, подводили их к ямам, ставили на кромку ямы спиной к полицейским, группа полицейских 5–6 человек с расстояния 6–8 метров производила выстрел жертвам в затылок. Мужчины евреи сбрасывали трупы в ямы, а подготавливавшие к расстрелу граждан полицейские подводили уже следующие 5–6 человек. И так продолжалось пока не закончили расправу над гражданами, не сдававшими драгоценности. После этого в таком же порядке постреляли и лиц, добровольно сдавших драгоценности и уже в последнюю очередь мужчин евреев, сбрасывавших трупы в яму.

Весь процесс массового уничтожения людей сопровождался страшными криками, плачем, мольбами о пощаде, но помощник немецкого коменданта и начальство нашей полиции никакого внимания на это не обращали.

Лично мне наблюдать за происходившим было неприятно, но иначе я поступить не мог, так как за отказ от исполнения обязанности

полицейского или уклонение от участия в этом злодеянии меня немцы могли подвергнуть строгому наказанию.

Вопрос. Сколько человек вы лично расстреляли из этой группы обреченных на гибель?

Ответ. Лично я в этот раз людей не расстреливал, поскольку не был назначен в группу для непосредственного расстрела, а только охранял обреченных на гибель от побега с места расстрела.

Вопрос. Были ли случаи побегов?

Ответ. В этот раз не было. А вообще из разговоров с полицейскими, фамилии которых не помню, мне известно, что еще в первой партии один мужчина из числа обреченных на гибель пытался сбежать с места расстрела, но полицейские его сразу же пристрелили.

Вопрос. Вам предъявляются фотоснимки известковых ям, находящихся у села Градовка (№ 3 и 4). Здесь производился расстрел граждан?

Ответ. Да здесь, я хорошо помню эти ямы. На фотоснимке № 4 они изображены сбоку. Здесь наверху около ям полицейские останавливали 5–6 человек иногда совсем раздетых, а чаще в нательном белье, обреченных на гибель, производили им выстрел в затылок и трупы сбрасывали в яму.

Каждая из ям примерно в диаметре 4–6 метров и глубиной до 10 метров вмещала в себя большое количество трупов. По окончании расстрела трупы в этих ямах обливались бензином и сжигались. Сожжением трупов обычно руководил командир отделения роштадтской полиции Кресс Антон.

Вопрос. Как поступали с вещами, награбленными у расстрелянных?

Ответ. Драгоценности ГААК Леонгард лично сдавал немецкому коменданту, и мы, полицейские, больше их не видели. А одежду расстрелянных сразу же сортировали. Так, в указанном мною случае я, как и другие полицейские, по окончании расстрела собирал одежду. Не порванное и не сильно изношенное платье, костюмы, рубашки и прочее мы складывали на подводы, а поношенное сбрасывали в известковые ямы, где уже горели трупы расстрелянных. Когда все было закончено, назначенные Гертнером извозчики из числа полицейских, вещи расстрелянных, сложенные на подводы, увозили в с[ело] Роштадт и сдавали в склад.

Вопрос. Назовите всех участников указанного злодеяния?

Ответ. Кроме Штетлера, Гертнера и Гаак в указанном факте принимали участие:

1. Группа непосредственного расстрела: Кресс Антон, два ТОММЕ Георгия, один высокий молодой, второй старше его, Бенц Мартин, Бенц Иван, Гертнер Евгений, Пфо Евгений и Шефер Франц. Расстрел они производили поочередно по 4–5 человек, в то время, когда первая четверка расстреливала, вторая заряжала винтовки.

2. Группа, подготавливавшая к расстрелу: Гааф Франц, Айштетер Эмиль, Кооп Франц, Кооп Филипп, Рейнгард Георгий, Кильвайн Георгий, Шефер Николай. Они раздевали обреченных на гибель и проводили их к ямам.

3. Остальные полицейские, в том числе и я, осуществляли охрану граждан еврейской национальности на месте расстрела от побегов. Сюда входили: Гецфрид Петр, Эберле Петр, Тимиус Лаврентий, Кофлер Христиан и другие, фамилии которых не помню.

Отчества всех их я забыл, а также мне неизвестно, где они проживают в настоящее время, за исключением Рейнгард Георгия, который, как мне известно, живет в Новосибирской области на территории совхоза № 301.

Вопрос. Что конкретно из вещей, награбленных перед расстрелом гр[ажд]ан еврейской национальности, лично вы получили тогда за участие в указанном злодеянии?

Ответ. В тот раз я ничего не получил.

Протокол допроса мною лично прочитан, с моих слов записан верно, в чем и расписываюсь.

Допросил: Следователь УНКВД НСО ст[арший] лейтенант Ситков

Стенографировала Штыркова.

Верно:

Старший следователь УКГБ Николаевской области
капитан

[підпис]

Зимарин

ГДА СБ України, ф. 11, спр. 1178, т. 9, арк.7–9.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 164

Протокол допиту С. Гірша про участь у розстрілі єврейського населення у районі с. Мостового Миколаївської області

16 березня 1954 р.

Копия.

Стенограмма.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обвиняемого ГИРШ Степана Севастьяновича, 1924 г[ода] р[ождения],
уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской области.

гор[од] Новосибирск

16 марта 1954 г.

Допрос начат в 14 часов 25 минут.

Допрос закончен в 17 часов 40 минут.

Вопрос: Дайте показания о своем непосредственном участии в массовых расстрелах граждан.

Ответ: В начале лета 1942 г. в с[еле] Мостовое Одесской области из-за границы (откуда точно не знаю, со слов односельчан мне известно, что

якобы из Румынии) прибыла большая группа граждан еврейской национальности. В Мостовом их разместили в одном большом доме, и под охраной румынских солдат они находились до нашего прибытия туда.

Какого числа — точно не помню в составе [группы] Роштадтской полиции я приехал в село Мостовое, на двух автомашинах. Пом[ощник] немецкого коменданта Штетлер и нач[альник] нашей полиции Гертнер у румынских комендантов села Мостовое приняли граждан еврейской национальности и выставили свою охрану. Сразу же они гражданам предложили сложить свои вещи на автомашины, заявив им на немецком языке, что их будут отправлять из Мостового в др[угое] место, а чтобы легче было идти — вещи отвезут.

Я с полицейским Кильвайн Георгием был назначен на одну из автомашин для отправки вещей граждан еврейской национальности. Мы сделали два рейса. Вещи отправили на склад в [село] Роштадт. Когда с вещами было закончено, Штетлер приказал полицейским граждан выводить на улицу, построить в колонну и конвоировать в американский хутор⁷⁷, где уже производился расстрел прибывшей туда колонны граждан еврейской национальности.

Вопрос. Расскажите подробно, где конкретно производился расстрел, и как это практически происходило?

Ответ. Колонна граждан, в количестве примерно 800 чел[овек] отправилась из Мостового и прибыла на хутор, где была размещена в бывшем скотном дворе на окраине поселка. Туда их группами, примерно по 20 чел[овек], на автомашинах вывозили к Сухой Балке, находящейся от хутора в полтора-двух км.

Расстрел, как обычно, начался с того, что прибывшим гражданам, обреченным на гибель, предлагали сдавать немцам драгоценные вещи, обещая за это сохранить жизнь. А затем раздевали по 5–6 чел. подводили к обрыву и выстрелами в затылок расстреливали.

Я приехал сразу к Сухой Балке и тут же был назначен Гертнером в группу для подготовки граждан к расстрелу. В мои обязанности входило раздеть человека и подвести его к яме. Это я делал так: вооруженный винтовкой, в форме полицейского, я подходил к обреченным на гибель и предлагал раздеваться. Большинство граждан раздевались сами. Некоторые молча не исполняли мои приказания, тогда я сообщал об этом Гертнеру Петру или Гаак Леонгарду, всегда имевшим при себе плетки, они наносили обреченным на гибель побои и последние беспрекословно исполняли приказания.

Раздетого человека, независимо от пола и возраста, я подводил к обрыву Сухой Балки и снова возвращался к группе обреченных на гибель. В это время другие полицейские раздевали и подводили к яме следующие 5–6 чел. Всего в тот день я подготовил и направил к обрыву для уничтожения около 50 чел[овек]. Уже перед концом расстрела мне и еще трем полицейским, Кильвайн Георгию, Рейнгард Георгию и Фрелих Никодиму,

⁷⁷ Так у тексті. Йдеться про хутір Нова Америка, де проживали переважно німецькі родини.

Гертнер Петр приказал вступить в группу непосредственно для расстрела. Я не хотел, но он заявил мне, что так нужно и больше я ему сказать не мог. В группе непосредственного расстрела я трижды заряжал свою винтовку, каждый раз по 5 патронов, т.е. произвел 15 выстрелов и лично убил примерно около 15 человек.

Стрелял я в евреев с расстояния примерно в 6–7 метров, всегда в затылок. Жертвы падали с обрыва в балку, и мы четверо немного отходили в ожидании следующей группы обреченных на гибель. Когда подводили еще 4–5 чел[овек] и ставили на краю, мы снова подходили ближе, производили выстрелы и опять возвращались назад. Это проделывали до тех пор, пока в винтовке не заканчивались патроны. Производили каждый по 5 выстрелов и уничтожив 5 чел[овек], мы отходили метров на 20–30 от обрыва балки, где на земле лежал распечатанный ящик с патронами, заряжали винтовки и отдыхали. А другие 4–5 полицейских, сменившие нас, расстреливали следующую группу граждан.

Из их числа я помню КОПП Филиппа, Гертнер Евгения и Цецфрид Петра. Фамилии других забыл.

Принимая непосредственное участие в указанном расстреле, лично я убил около 10 женщин и около 5 мужчин еврейской национальности. Другим полицейским попадались дети и старики, но мне стрелять в детей и стариков не приходилось.

Вопрос. Как поступали с трупами расстрелянных?

Ответ. Еще в самом начале расстрела было выделено 3 физически здоровых мужчин еврейской национальности, которые всегда находились около группы непосредственного расстрела, и если труп расстрелянного не падал в яму, они сбрасывали его туда. А по окончании расстрела их тоже убивали и все трупы расстрелянных, как обычно, обливали бензином и жгли.

Вопрос. Вещи, награбленные у евреев перед расстрелом?

Ответ. Вещи сложили на автомашины, часть оставили в американском хуторе, а остальные увезли в с[ело] Роштадт, где впоследствии распределили между семьями немцев, проживающими в нашем селе.

Вопрос. Продолжайте показания о своем участии в расстрелах граждан.

Ответ. Вторично [я был] в американском хуторе в конце лета или начале осени 1942 г. Мое участие в расстреле группы граждан, примерно около 100 чел., заключалось в том, что я их конвоировал в автомашине из конюшни к месту расстрела. Больше я ничего не делал.

Вопрос. Вы рассказали далеко не все о совершенных вами преступлениях. Известны и другие факты вашего участия в указанных злодеяниях. Говорите правду.

Ответ. Я вспомнил, что еще весной 1942 года, более точной даты не помню, но это было до выезда в американский хутор, в составе Роштадтской полиции я принимал участие в расстреле группы граждан в количестве примерно 200–250 чел. за селом Роштадт, где в мои обязанности входило только раздевать и подводить к яме обреченных на гибель. Непосредственно расстреливать граждан тогда мне не приходилось.

Вопрос. Так ли это?

Ответ. Да, это так. Этот случай я хорошо вспомнил и настаиваю, что тогда только раздевал и подводил к яме обреченных на гибель. Лично мне там приходилось раздеть и подвести к яме для расстрела примерно 20 евреев.

Вопрос. Продолжайте показания о совершенных вами преступлениях.

Ответ. С осени 1942 г. массовые расстрелы граждан еврейской национальности в Мостовском районе Одесской области прекратились. Примерно до августа 1943 г. я продолжал службу в штатной полиции села Роштадт, где охранял комендатуру, полицейские помещения, склады, нес патрульную службу по селу. В августе 1953⁷⁸ г. в числе др[угих] полицейских, выехал в [село] Ландау, прошел мед[ицинскую] комиссию для зачисления в немецкую армию, но по неизвестным мне причинам был отправлен домой. Недели две работал в хозяйстве отца, а уже в сентябре 1943 г. снова был направлен в город Ландау, где меня обмундировали в немецкую форму, без погон, выдали боевую винтовку чешского образца и все время использовали на охране штаба «СС» и полиции безопасности. Затем нас разбили по группам, и мы помогали немецкому командованию в эвакуации граждан в тыл фашистской Германии, после чего некоторое время в Ландау я охранял штаб, арестованных при штабе и проходил военную подготовку.

В марте 1944 г. из Ландау нас перевели в город Одессу, где в составе указанной команды я продолжал нести охрану арестованных, конвоировал их на работу. А после побега части арестованных, остальных конвоировали в концлагерь.

С наступлением Советских войск из Одессы мы выехали в Польшу, где я продолжал службу кучером при штабе «СС», а с октября 1944 г. был зачислен в войска «СС» немецкой фашистской армии, отправлен в Германию в район города Берлина.

В апреле 1945 г. в Берлине я принимал участие в боях с советскими войсками, которыми и был пленен по окончании войны. Проходя гос[ударственные] проверки на допросах я не рассказывал о своей службе в полиции, ибо боялся ареста за участие в расстрелах граждан.

Протокол допроса мною лично прочитан, с моих слов записано верно, в чем и расписываюсь.

Допросил: Следователь УМВД Н[ово]С[ибирской] О[бласти] ст[арший] лейтенант Ситков.

Стенографистка — Осипова.

Верно: Ст[арший] следователь УКГБ Николаевской обл[асти] капитан Зимарин.

Справка: Подлинник находится в архивном уголовном деле № 7988, которое хранится в УКГБ Новосибирской области.

Ст[арший] следователь УКГБ Ник[олаевской] области капитан Зимарин.

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 9, арк. 10–11 зв.
Засвідчена копія. Машинопис.

⁷⁸ Помилка, ймовірно у 1943 р.

**Протокол допиту С. Гірша про особисту участь у розстрілі
єврейського населення в районі с. Роштадт
Миколаївської області**

23 березня 1954 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обвиняемого ГИРШ[А] Степана Севастьяновича, 1924 года р[ождения],
уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской обл[асти].

Допрос начат 23 марта 1954 г. в 14 часов 00 минут.

Допрос закончен в 17 часов 35 минут.

Вопрос. Как практически вы осуществляли конвой граждан в районе села Роштадт от оврага к месту расстрела?

Ответ. Когда всю колонну граждан, прибывшую из Мостового в овраг к селу Роштадт, разделили на две группы, т.е. сдававшие драгоценности отходили немного вглубь оврага и оставались на месте, а не сдавших ценностей Гертнер стал направлять к яме, то последние, конечно сами на расстрел идти не хотели. Они топтались на месте. Одни падали на землю, другие плакали, дети кричали. Одни умоляли Гертнера не расстреливать их, другие рвали на себе волосы и одежду. Матери, выбиваясь из сил, прижимали к себе кричавших до хрипоты детей.

Когда начался этот сильный шум, Гертнер закричал на евреев, с плеткой бросился на них, силой ударил трех или четырех чел[овек], остальные отхлынули от него и вся группа заколебалась. В этот момент мы — полицейские — с винтовками наперевес, в том числе и я, стали кричать гражданам, чтобы они шли к яме. Граждане повиновались, и мы повели эту группу.

В пути граждане шли, плотно прижавшись друг к другу. Никто не отставал, но многие плакали, кричали, стонали, а мужчины что-то переговаривали между собой на своем языке.

Остановили группу в 25–30 метрах от ямы и сразу же КРЕСС Антон, БЕНЦ Мартын, Фохт Франц, Гаак Иван и другие, выделенные в группу непосредственного расстрела, подошли к гражданам и пяти или шести евреям приказали раздеться. Граждане сами раздеваться не стали, и вся группа снова заволновалась. Тогда Гертнер Петр и Гаак Иван пустили в ход плетки. Ударив по несколько раз предназначенных к расстрелу, они приказали им раздеваться, граждане повиновались и с этого начался расстрел.

КРЕСС, БЕНЦ, ФОХТ и ГААК, забрав себе по одному человеку, уже раздетых отвели к яме. Поставили к кромке ямы, лицом в сторону ямы и почти в упор произвели им выстрел в затылок.

Вопрос. Как поступали с остальными обреченными на гибель?

Ответ. Как только группа непосредственного расстрела ушла к яме с первой партией раздетых граждан, Гертнер сказал нам — полицейским,

стоявшим в оцеплении,— подойти ближе и приказал 2–3 полицейским приступить к подготовке следующей партии граждан на расстрел.

Я точно сейчас не помню, кто их начал, но все мы делали поочередно, подходили два-три полицейских к 4–5 гражданам и приказывали им раздеваться. Граждане раздевались, и мы их отводили к яме. Когда мы возвращались обратно, то уже следующие два-три полицейских нам навстречу вели раздетых и подготовленных к расстрелу 4–5 евреев. Подойдя вплотную к группе, мы становились в оцепление, ибо другие полицейские уже приказывали раздеваться очередной партии граждан, или, как мы называли, обрабатывать очередную партию евреев. Когда уводили и они, то подготавливать евреев начинали еще два-три полицейских, а затем снова мы, и так продолжалось, пока не заканчивали расстреливать почти всю группу граждан.

Группа непосредственного расстрела всегда состояла из 8–10 чел[овек] и у ямы находились поочередно 4–5 человек. Когда они стреляли, другие отдыхали в стороне у ящика с патронами и заряжали винтовки. Затем менялись.

В первой группе граждан, не сдавших драгоценности, которую мы из оврага подвели к яме, было больше половины всех граждан, привезенных нами из Мостового в район села Роштадт. Когда из этой группы граждан оставалось не расстрелянными 10–15 человек, Гертнер скомандовал тем полицейским, которые охраняли группу сдавших драгоценности, подвести их ближе к яме.

Я лично слышал, как среди второй группы евреев поднялся шум, крик, плач женщин и детей, но среди полицейских там был Гаак Леонгард, который плеткой заставил граждан следовать к яме. Их остановили там же, где раздевали первую группу граждан.

Вопрос. Как производился расстрел второй группы?

Ответ. Как только привели вторую группу граждан, от первой группы никого уже не осталось, и мы, полицейские, сразу же приступили к обработке граждан, сдавших драгоценности.

Также по 4–5 человек евреев, два-три полицейских раздевали и подвели к яме. За ними подходили раздевать граждан другие полицейские и так же конвейером, как с первой группой, мы расправились со второй группой.

Вопрос. Сколько человек и кого конкретно раздевали и подвели к яме лично вы?

Ответ. Лично я, участвуя в этом расстреле, приказал раздеваться и подвел к яме примерно 20 человек. Из них подростков 3–4 человека, 5–6 мужчин и более 10 женщин.

Вопрос. Выше вы показали, что граждан подготавливали два или три полицейских. Из какого расчета вы берете количество граждан подготовленных лично вами?

Ответ. О количестве граждан, подготовленных лично мной, я показал неверно.

В действительности мы — полицейские — граждан подготавливали чаще всего попарно, а иногда и трое. Всего за участие в указанном

расстреле я со своим напарником, раздевая по 4–5 человек граждан, под-
водил их к яме пять или шесть раз, т.е. мы вдвоем подготовили к рас-
стрелу от 20 до 30 человек, следовательно, на каждого из нас приходится
примерно от 10 до 15 человек. Это будет более точно. В это число вхо-
дило несколько подростков, немного мужчин, но больше всего женщин.
Маленьких детей и особенно грудных среди евреев почти не было, где
они были мне неизвестно, возможно, умерли еще в пути.

Вопрос. Конвоируя уже раздетых граждан к яме для непосредственного
расстрела, вы применяли оружие к обреченным?

Ответ. Нет, не применял. Нам — полицейским, обрабатывающим
граждан, не разрешалось даже держать патрон в патроннике винтовки,
а патроны находились в магазине винтовки, так как еще до меня, когда
я не состоял в штатной полиции, при расстреле группы граждан один
полицейский, кто — не знаю, ударил прикладом еврея. А винтовка была
заряжена, и патрон находился в патроннике. Произошел выстрел, отчего
был ранен в ногу полицейский ЭРМАНДРАУТ, имя и отчество не знаю.
Это я слышал со слов односельчан, фамилии которых не помню.

Конвоируя подготовленных граждан к яме, я был очевидцем таких
случаев, когда евреи, не дождавшись выстрела, падали в яму, но и здесь
нам, подводящим граждан, вмешиваться не разрешалось. Мы не имели
права подходить к яме ближе, чем на 2–3 метра. С человеком, упавшим
в яму еще до выстрела, расправлялся тот полицейский, который должен
был произвести выстрел, для чего он подходил к яме и стрелял в свою
жертву либо еще до расстрела остальных, либо после расстрела всех при-
веденных к яме 4–5 человек.

Протокол допроса мне зачитан. С моих слов записано верно, в чем
и расписываюсь — Гирш.

Допросил: Ст[арший] следователь УМВД Новосибирской обл[асти]
ст[арший] лейтенант Ситков.

Верно: Ст[арший] следователь УКГБ Ник[олаевской] области капитан
Зимарин

Справка: Подлинник находится в архивном уголовном деле № 7988, по об-
винению Гирш С. С., которое хранится в УКГБ Новосибирской области.

Ст[арший] следователь УКГБ Николаев[ской] обл[асти] капитан Зимарин

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 9, арк. 15–16 зв. Копія. Машинопис.

Протокол допиту С. Гірша про розстріл єврейського населення на хуторі Нова Америка

30 березня 1954 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обвиняемого ГИРШ[А] Степана Севастьяновича, 1924 г[ода] р[ождения], уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской обл[асти].

30 марта 1954 г. допрос начат в 14 часов 25 минут,
окончен в 17 часов 35 минут.

Вопрос. Покажите, как лично вы расстреливали граждан в июне 1942 года в районе Американского хутора?

Ответ. На предыдущих допросах я рассказал, что в начале лета 1942 г., примерно в июне месяце, прибыл к балке в район Американского хутора. Вначале я был назначен подготавливать граждан, а затем ГЕРТНЕР Петр приказал мне, в числе других полицейских, пойти и лично расстреливать евреев. Это было так: те полицейские, которые расстреливали с самого начала уже устали, им нужна была смена. Просили ли они о замене — я не знаю. Знаю только, что к нам подошел Гертнер Петр, и назвав по фамилии 4–5 полицейских, в т.ч. и меня, приказал заменить полицейских, которые непосредственно расстреливали людей. Я попытался возразить Гертнеру, сказав, что я лучше останусь здесь подготавливать евреев к расстрелу. Не знаю, как Гертнер понял меня, но ответил мне, что иди, расстреливай, обижен не будешь, я больше ему сказать ничего не мог и пошел выполнять его указания.

Вместе со мной непосредственно расстреливать граждан пошли Фрелих Никодим, Кильвайн Георгий и еще один или два полицейские, фамилии которых не помню.

Мы сменили полицейских Кресс Антона, Копп Франца, Шефер Франца, Бенц Мартына, Бенц Ивана, Томме Георгия молодого и старого. Других персонально не помню.

Оружие у нас было заряжено, мы только отбросили в сторону свои палки и от общей группы граждан направились за балку к яме. Там сразу же стали расстреливать людей.

Вопрос. Опишите подробнее место непосредственного расстрела граждан?

Ответ. Место непосредственного расстрела граждан находилось как бы немного в укрытии от общей группы граждан за балкой. Оно представляло из себя пологий спуск вниз (бывшее дно водохранилища). В конце этого спуска находилась яма, о размерах которой я уже ранее рассказывал. Расстояние от кромки ямы до начала спуска, т.е. до поверхности земли не превышало 8–10 метров.

Вопрос. Как вы лично расстреливали граждан?

Ответ. Получив об этом указание от Гертнера, мы пошла месту расстрела за балку. Как только поравнялись с балкой, нас увидели те полицейские,

которые стреляли в людей. Они проводили по склону бывшего водохранилища к яме последних 4–5 евреев, расстреляли их и ушли. А мы сразу же, от поворота за балкой, приняв от полицейских, подготавливавших к расстрелу, 4–5 чел[овек] раздетых евреев и следуя сзади обреченных на гибель, с винтовками наперевес, покрикивая на евреев следовать немного правее или левее, сами на ходу загоняли патрон в патронник винтовки. Когда люди подходили к кромке ямы, каждый из нас уже имел свою жертву, которой производили выстрел в затылок. Евреи и мы шли строем в одну шеренгу, только с той разницей, что евреи раздетые шли впереди, а мы с винтовками сзади них.

Расстреляв первых 4–5 человек, мы — полицейские непосредственно расстреливавшие граждан, немного отходили назад, чтобы принять следующих 4–5 евреев, которых также расстреливали, как и первую пятерку. И так продолжалось, пока у нас не выходили патроны, т.е. пока каждый из нас не произвел пять выстрелов и не убил по 5 чел. После этого мы отходили на 10–15 метров дальше от ямы, нас заменяли другие полицейские, а мы заряжали свои винтовки и немного отдыхали.

Находясь около ящика с патронами, мы слышали, что сменившие нас полицейские произвели четыре выстрела и должны уже производить пятый выстрел, тогда мы подходили ближе к балке. Брли там уже следующих подготовленных к расстрелу людей, и следуя сзади них, направляли их вниз по склону к яме, где и расстреливали. В дальнейшем повторялось то же, о чем я показал выше. Таким образом, в тот день я дважды заряжал винтовку.

Вопрос. Сколько человек расстреляли вы лично?

Ответ. Первые пять патронов я имел свои, уже заряженные в винтовке, кроме того, я дважды заряжал тоже по пять патронов. Всего я произвел 15 выстрелов и лично расстрелял 15 человек. Промашов у меня не было и дважды производить выстрелы в одного какого-нибудь человека лично мне не приходилось. Это я хорошо помню.

Вопрос. Чем вы занимались по окончании расстрела?

Ответ. По окончании расстрела я, как и другие полицейские, собирал вещи, снятые с евреев до расстрела и разбросанные за балкой. Пригодные к носке мы складывали на автомашину, а не пригодные к носке относили в яму. Кто из нас что хотел, тот мог взять [что-то] из вещей.

Вопрос. Что из вещей присвоили лично вы?

Ответ. Я там взял себе два костюма. Один с тонкой красной полоской, второй серый.

Вопрос. Где эти костюмы в настоящее время?

Ответ. Уходя в с[ело] Ландау, я оставил их у родителей, а когда встретился с родителями после войны, костюмов больше не видел у них.

Вопрос. Выполнил ли Гертнер обещание о том, что не оставит вас в обиде за участие в расстреле граждан?

Ответ. Да выполнил. Только я точно не помню где, еще у Американского хутора или уже в селе Роштадт, от Гертнера я получил ручные часы марки «Текра», которые я в Берлине во время боя разбил и выбросил.

Вопрос. Как лично вы относились к тому, что принимали участие в указанных злодеяниях,

Ответ. Мне тяжело было смотреть на все, что происходило на месте расстрела, но отказываться я не мог, ибо служил в полиции и должен был выполнять все приказания Гертнера, иначе меня бы наказали.

Протокол допроса мне зачитан. С моих слов записано верно. В чем и расписываюсь.

Допросили: Зам[еститель] нач[альника] отдела УМВД Н[ово]с[ибирской] о[бласти] майор Чернобай.

Следователь УВД Н[ово]с[ибирской] области ст[арший] лейтенант Ситков.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛАСТИ капитан Зимарин

Подлинник находится в архивно-уголовном деле № 7988 по обвинению ГИРШ С.С., которое хранится в УКГБ Новосибирской области.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛАСТИ капитан Зимарин

ГДА СБ України, ф. 11, спр. 1178, т. 9, арк. 21–22. Копія. Машинопис.

№ 167

Протокол допиту С. Гірша про розстріл єврейського населення на хуторі Нова Америка

31 березня 1954 р.

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

обвиняемого ГИРШ[А] Степана Севастьяновича, 1924 г[ода] р[ождения], уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Одесской обл[асти].

31 марта 1954 года. Допрос начат в 14 часов 25 минут, окончен в 16 часов 35 минут.

Вопрос. На допросе 30.III.1954 г. вы рассказали о своем непосредственном участии в расстрелах граждан. Уточните, в связи с чем в Американский хутор из с[ела] Роштадт вы поехали тогда, когда там уже производился расстрел граждан, и так ли это было в действительности?

Ответ. Насколько я помню, из с[ела] Роштадт в Американский хутор я выехал в составе небольшой группы полицейских в 8–10 человек. Когда приехали к балке, то там уже производился расстрел граждан. Возможно, Гертнер нас, перевозивших вещи из Мостового в Роштадт, считал в составе своей группы, а потребовал пополнения. Этого я точно не знаю, но группа у него была большая. Вместе с нами в расстреле граждан у Американского хутора участвовало примерно 40–50 полицейских и две грузовые автомашины, осуществлявшие подвозку граждан из хутора к балке. Где граждане содержались перед расстрелом — я лично не знаю, ибо сам на хуторе не был.

Вопрос. Сколько всего граждан было расстреляно полицейскими с вашим участием?

Ответ. Из Мостового в Американский хутор конвоировали, примерно, 800 человек. Когда я приехал и стал принимать участие в расстреле, осталось не менее половины, но сколько — точно сказать затрудняюсь. Приблизительно, я полагаю, что с моим участием роштадтскими полицейскими в тот день было расстреляно 300 человек.

Вопрос. После назначения вас в группу непосредственного расстрела вы сменили тех полицейских, которые ранее расстреливали людей. Куда после смены ушли ранее стрелявшие полицейские?

Ответ. Они далеко не уходили, а сидели около патронов в 15 метрах от ямы, курили, отдыхали. Мы расстреливали граждан 20–30 минут, и после нас часть из них снова пошли расстреливать людей.

Вопрос. Вас инструктировали перед назначением в группу непосредственного расстрела?

Ответ. Нет, инструктировать Гертнеру тогда не было времени.

Вопрос. А как вы знали, что нужно стрелять гражданам в затылок?

Ответ. Как участник расстрелов я неоднократно видел, куда стреляли другие полицейские. Из разговоров с полицейскими после расстрелов, с кем конкретно разговаривал, сейчас не помню, узнал, что лучше стрелять в затылок, т.к. человек моментально умирает и падает вперед, вниз лицом, т.е. в яму.

Вопрос. Выделялись ли в балке Американского хутора мужчины из числа обреченных на гибель, для сбрасывания трупов в яму?

Ответ. Точно не помню, но, по-моему, выделялись. Там было так: яма не очень глубокая и не очень широкая, но длинная как большая канава. Когда я уже стал непосредственно стрелять в людей, то в середине ямы трупы почти ее заполнили доверху, а с боков от этой кучи трупов было много свободного места. Мы, принимая граждан от полицейских, подготавливавших их к расстрелу, направляли людей то вправо, то влево от центра, чтобы трупы равномерно укладывались по всей длине ямы. Сбрасывать трупы нам не приходилось, т.к. кромка ямы имела небольшой откос и трупы в яму скатывались сами.

Вопрос. С какого расстояния лично вы производили выстрелы в граждан?

Ответ. В выборе расстояния для стрельбы у нас никакого определенного порядка не было. Стреляли с разных расстояний, но не очень далеко от граждан, примерно 5–7 метров. Была какая-то стихийная обусловленность в производстве выстрелов. Мы, четверо-пятеро полицейских, подходя сзади граждан к яме на расстоянии 5–6 метров от ямы, останавливались, прикладывали винтовки к плечу, прицеливались, и кто-нибудь один из нас спрашивал: «Готовы ли все?», и мы почти залпом производили выстрелы. Никакого старшего среди нас не было, и о готовности полицейских спрашивал любой, который вперед приготовился.

Вопрос. Как стреляли в женщин, державших в руках детей?

Ответ. Ребенок любого возраста считался за единицу, и для его расстрела подходил полицейский. Я не помню случая, чтобы были матери с грудными детьми, а маленьких детей матери держали на руках. Так

было. Однако, в каждом случае голова ребенка несколько выступала выше правого или левого плеча матери. В таком случае, я целился в мать, а мой сосед полицейский в голову ребенка. В следующем подобном случае, мы делали наоборот. Я целился в голову ребенка, он в затылок матери, для того чтобы удобнее было расстрелять ребенка, которого мать несла на руках, иногда полицейским приходилось выходить из шеренги и заходить немного в правую или левую сторону, откуда уже производился выстрел.

Вопрос. На предыдущем допросе вы показали, что за участие в указанном злодеянии получили от немцев часы, которые разбили в городе Берлине. С какой целью вы это сделали?

Ответ. Часы, полученные мною за участие в расстреле граждан, в Берлине я разбил не умышленно. Была война, я был в бою. Осколок снаряда с силой ударил меня в руку по часам и разбил их, либо я сам ударился рукой и разбил часы, не помню, не повредив руку. Разбитые часы я снял с руки и выбросил.

Протокол допроса мне зачитан. С моих слов записано верно, в чем и расписываюсь. Гирш.

Допросил: Следователь УМВД Новосибирской обл[асти] ст[арший] лейтенант Ситков.

ВЕРНО: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛАСТИ капитан Зимарин

Справка: Подлинник находится в архивно-следственном деле № 7988 по обвинению ГИРШ С.С, которое хранится в УКГБ Новосибирской области.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ НИК[ОЛАЕВСКОЙ] ОБЛАСТИ капитан Зимарин

ГДА СБ України, ф. 11, спр. 1178, т. 9, арк.23–24. Копія. Машинопис.

№ 168

Витяг із протоколу допиту А. Фреліха про службу у загоні «Зельбштутц» й участь у розстрілах єврейського населення

7 квітня 1954 р.

ВЫПСКА ИЗ ПРОТОКОЛА ДОПРОСА

Допрос начат 7 апреля 1954 г[ода] в 10 ч[асов] 30 м[инут].
Допрос окончен 7 апреля 1954 г[ода] в 18 ч[асов] 00 м[инут].

Я, ст[арший] следователь следотдела УКГБ Николаевской области, капитан ГАЛКИН, допросил в качестве обвиняемого —

ФРЕЛИХ Адама, он же Вильгельм, Антоновича, 1909 г[ода] р[о]ждения, уроженца с[ела] Роштадт Мостовского района Николаевской области, беспартийного, немца, гр[аждани]на СССР, образование 5 кл[ассов], женатого, проживавшего в пос[елке] Шубар-Кудук Темирского района Актюбинской области.

... В конце октября или начале ноября 1941 года староста села Новая Америка, где была центральная усадьба совхоза им[ени] Луначарского, ГЕРТНЕР Иван Христианович, вероятно, по указанию оккупационных властей, организовал в селе Новая Америка из числа местных жителей охранную полицию «Зельбштутц». В эту полицию ГЕРТНЕР назначил около 13 человек, а меня он поставил старшим над всей группой полицейских. Передо мной староста поставил задачу по обеспечению охраны порядка в колонии, сохранности урожая, хранившегося на сельских складах.

Моими начальниками являлись руководители полицейского штаба в селе Роштадт: начальник полиции ГЕРТНЕР Петр и полицейский того же штаба ГАКК Иван. У него я и все мои подчиненные получили боевое оружие — винтовки русского образца и патроны к ним. В полиции я служил с конца октября или начала ноября 1941 года до марта 1942 года. Все это время я возглавлял свое полицейское отделение «Зельбштутц» охранной полиции. Я устанавливал дежурство полицейских, лично нес охранную и патрульную службу по селу Новая Америка.

Кроме того мне приходилось по распоряжению оккупационных властей выезжать во главе своего полицейского отделения на массовые расстрелы советских граждан из числа еврейской национальности. На расстреле советских граждан я был три раза.

Вопрос. Покажите о своем участии в расстрелах советских граждан.

Ответ. Хотя я и находился на местах массовых расстрелов советских граждан три раза, расстрелы происходили в моем присутствии, но я ни одного человека не расстрелял. На месте расстрела я все три раза занимался обыском советских граждан, обреченных на гибель, и изъятием у них ценностей — денег, часов, золотых изделий (браслетов, колец и других), и иных драгоценностей.

Все изъятые дорогие вещи я тут же передавал офицеру «СС» ШТЕТЛЕРУ и ГЕРТНЕРУ Ивану, брату ГЕРТНЕРА Петра. ГЕРТНЕР Иван руководил идеологическим воспитанием полицейских штаба полиции в селе Роштадт. Ни одной драгоценности я себе не присвоил. Куда они шли, не знаю.

Вопрос. В связи с чем вы прекратили службу в полиции?

Ответ. В марте 1942 года я отказался ехать на полицейские курсы в город Николаев. Немецкий комендант ШТЕТЛЕР снял меня с занимаемой должности и на мое место назначил ЦЕНТНЕРА Эдуарда, местного жителя, немца. Я отказался ехать на курсы, потому что не захотел учиться по полицейской части.

Протокол допроса мне прочитан, ответы с моих слов записаны правильно (ФРЕЛИХ).

ДОПРОСИЛ: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ
СЛЕДОТДЕЛА УКГБ Николаевской обл[асти], капитан ГАЛКИН
Выписка верна: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ

ПРИ СМ УССР по Николаевской области, капитан [підпис] ЗИМАРИН

СПРАВКА: Подлинник находится в архивно-следственном деле арх[ив-
ный] № 6676 по обв[инению] ФРЕЛИХ А.А., хранящемся в У[четно-]
А[рхивной] Г[руппе] УКГБ Николаевской области (том 1).

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ
УКГБ НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ, капитан [підпис]ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.235–236.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 169

Витяг із протоколу допиту А. Фреліха про участь поліцейських загону «Зельбштутц» у розстрілах цивільного населення

14 вересня 1954 р.

город Николаев.

Я, следователь следотдела УКГБ Николаевской области капитан ГАЛКИН допросил в качестве обвиняемого — ФРЕЛИХ Адама, он же Вильгельм, Антоновича.

Допрос начат в 9 ч[асов] 15 м[инут].

Вопрос. Продолжайте свои показания от 11 сентября с[его] г[ода] об участниках массовых расстрелов советских граждан на временно оккупированной немецко-фашистскими войсками территории Николаевской области.

Ответ. В массовых расстрелах советских граждан принимали участие: [...] КОПП Иосиф Леонардович, 1907—1908 года рожд[ения], уроженец села Роштадт Мостовского района Николаевской области, немец, знаю его с детского возраста.

В самом начале немецко-фашистской оккупации поступил на службу в «Зельбштутц» полицию. В мое подчинение перешел с момента получения мною назначения на должность начальника «Зельбштутц» села Н[овая] Америка, т[о] е[сть] в октябре 1941 года. В селе Н[овая] Америка КОПП жил еще до Отечественной войны, но в каком именно году он туда приехал, не знаю. В полиции оставался на службе после моего выезда из с[ела] Н[овая] Америка в июле 1942 года.

Участвовал в расстрелах советских граждан. Два раза он выезжал на расстрел к колодцу возле села Подолянка, когда было уничтожено около 200 и 160 человек. Оба раза лично стрелял в советских граждан.

Твердо помню, что КОПП выезжал на второй расстрел в хутор Шевченко и, как будто, был на расстреле в том же хуторе при первом выезде, но не утверждаю этого. Далее КОПП находился на расстреле советских граждан на хуторе Бабина Балка, а также выезжал вместе с роштадтской полицией в село Ястребиново. Во время прохождения полицейских сборов в селе Роштадт КОПП выезжал из с[ела] Роштадт на расстрел советских граждан в хутор Сухая Балка. В с[еле] Ястребиново я видел КОПП на охране карательного отряда, размещавшегося в селе.

Чем конкретно он занимался при этих выездах на расстрел, не знаю, т[ак] к[ак] на х[уторе] Шевченко при втором выезде я стоял в оцеплении места расстрела, то же самое делал и в х[уторе] Бабина Балка, поэтому не видел КОПП возле себя.

Из села Роштадт я на расстрел не ездил, сколько граждан было уничтожено при этом выезде, не знаю. Какова роль в этом расстреле КОПП Иосифа, мне не известно.

Подробности о всех расстрелах мною изложены в показаниях от 11 сентября с[его] г[ода] и в других протоколах допроса.

Местонахождение КОПП Иосифа в настоящее время мне не известно.

Приметы⁷⁹: среднего роста, полный, лицо круглое, черный, курносый. [...] РЕНЕР Яков, отчество не знаю, 1911–[19]12 года рожд[ения], в период немецко-фашистской оккупации проживал в с[еле] Н[овая] Америка (совхоз им[ени] Луначарского) Вознесенского района Николаевской обл[асти], немец.

В полицию «Зельбштутц» села Н[овая] Америка поступил с первых дней немецкой оккупации, еще до моего приезда в это село в октябре 1941 года. Служил рядовым полицейским, одновременно ведал отчетностью о проводимых полицейских занятиях «Зельбштутц». Как наиболее грамотный из полицейских, по указанию ШТЕТЛЕРА, занимался проверкой документов у задержанных подозрительных лиц, но ни одного задержания не было.

Участвовал в расстрелах советских граждан четыре раза: дважды у колодца возле с[ела] Подолянка, при втором выезде на хутор Шевченко и у х[утора] Бабина Балка. Каждый раз конвоировал граждан к местам расстрелов. Помню, что у колодца РЕНЕР один раз раздевал граждан перед расстрелом, другой — подавал обреченных к колодцу на расстрел. Что конкретно делал РЕНЕР на местах расстрелов у хуторов Шевченко и Бабина Балка, не знаю.

Подробности о расстрелах мною изложены на допросе 11 сентября 1954 года и других допросах.

Местонахождение его в настоящее время мне не известно.

Приметы: ниже среднего роста, полный, лицо круглое.

⁷⁹ Тут і далі — підкреслення у тексті.

[...] ВИЛЬД Никодим Яковлевич, 1913–[19]14 года рождения, уроженец с[ела] Роштадт Мостовского района Николаевской области, немец. В село Н[овая] Америка (совхоз им[ени] Луначарского) приехал по переселению в начале немецкой оккупации. В полицию «Зельбштутц» поступил вместе со мной в октябре 1941 года. Служил рядовым, но как долго, не знаю, т[ак] к[ак] в июле 1942 г. я ушел из полиции, а он остался.

В расстрелах советских граждан участвовал неоднократно: дважды у колодца возле села Подолянка, при втором выезде в хутор Шевченко, на хуторе Бабина Балка. Кроме того вместе со мной ВИЛЬД выезжал в село Ястребиново, где охранял полицейский карательный отряд, занимавшийся расстрелом советских граждан.

При каждом выезде на расстрел конвоировал граждан к месту уничтожения. У колодца возле села Подолянка он оба раза во время расстрелов стоял в оцеплении места расправы. Что конкретно он делал в других местах, не знаю.

Приметы: среднего роста, фигура средняя, лицо продолговатое, блондин.

[...] ЛЕЙТНЕР Иван, отчество не знаю, 1912–[19]13 г. рождения, в период немецко-фашистской оккупации проживал в с[еле] Н[овая] Америка Вознесенского района Николаевской области. В немецкую полицию «Зельбштутц» поступил одновременно со мной в октябре 1941 года. Служил в моем подчинении рядовым полицейским. Остался в этой должности после моего ухода из полиции в июле 1942 года.

Участвовал в расстрелах советских граждан четыре раза: дважды у колодца возле села Подолянка, при втором выезде на хутор Шевченко и у хутора Бабина Балка. Каждый раз конвоировал советских граждан к месту расстрела. У колодца возле села Подолянка во время расстрела стоял в оцеплении. Что конкретно делал во время других расстрелов, не знаю.

Подробности о расстрелах мною изложены на предыдущих допросах. Местонахождение его в настоящее время мне не известно.

Приметы: среднего роста, полный, лицо длинное.

[...] ШВИНТ Адам Иосифович (отчество не точно), 1914–1915 года рождения, уроженец с[ела] Роштадт Мостовского района Николаевской области, немец. В период немецко-фашистской оккупации проживал в с[еле] Н[овая] Америка Вознесенского района Николаевской области. В немецкую полицию «Зельбштутц» поступил в октябре 1941 года и служил после моего ухода из полиции в июле 1942 года, а до какого времени, не знаю.

Являлся участником расстрелов советских граждан. Дважды ездил расстреливать у колодца возле с[ела] Подолянка, один раз на х[уторе] Бабина Балка, а также выезжал на второй расстрел в хут[ор] Шевченко. Каждый раз конвоировал граждан к месту расстрелов. У с[ела] Подолянка один раз лично стрелял в граждан, другой — стоял в оцеплении места казни. Чем конкретно занимался при других расстрелах, не знаю. ШВИНТ, кроме того, участвовал в расстреле трех советских граждан в Волчьей Балке близ с[ела] Н[овая] Америка.

Обо всех расстрелах я подробно рассказал на предыдущих допросах. Местонахождение ШВИНТ в настоящее время мне не известно.

Приметы: низкого роста, фигура средняя, лицо продолговатое.

[...] МАРЦ Федор Иванович (отчество неточно), примерно 1906 года рождения, немец. До Отечественной войны проживал в с[еле] Градовка Мостовского района Николаевской области. В период немецкой оккупации переселился в с[ело] Н[овая] Америка Вознесенского района.

В немецкую полицию «Зельбштутц» поступил в октябре 1941 года. Как долго служил, не знаю. Я выбыл из полиции в июле 1942 года, он там оставался.

Участник массовых расстрелов. Два раза выезжал на расстрел советских граждан к колодцу у села Подолянка. Один раз на хутор Бабина Балка, участвовал в расстреле при втором выезде на хутор Шевченко и ездил на расстрел в село Богдановка. Во всех случаях, кроме выезда в с[ело] Богдановка, конвоировал советских граждан на расстрел. У колодца во время расстрела стоял оба раза в оцеплении места злодеяния. Чем конкретно занимался при других расстрелах, не знаю.

Подробности о расстрелах мною изложены на предыдущих допросах. Местонахождение МАРЦ в настоящее время мне не известно.

Приметы: среднего роста, среднего телосложения, лицо продолговатое.

[...] ШВАБ Кристьян, отчество не знаю, лет 20–22, в период немецко-фашистской оккупации проживал в селе Н[овая] Америка Вознесенского района Николаевской области, откуда приехал в это село, не знаю. По национальности немец.

В немецкую полицию «Зельбштутц» с[ела] Новая Америка в мое подчинение поступил в октябре 1941 года. Долго ли служил, точно не знаю.

Участвовал в расстрелах советских граждан. Один раз (не помню, какой по счету) участвовал в расстреле граждан у колодца возле села Подолянка, где конвоировал граждан к месту расстрела, а во время уничтожения граждан — подводил их к краю колодца на расстрел. Участвовал в расстрелах граждан на хуторах Шевченко и Бабина Балка. В обоих местах конвоировал обреченных к местам расстрелов, а чем занимался во время их уничтожения, не знаю.

Подробные показания о расстрелах я дал на предыдущих допросах.

Местонахождение ШВАБ в настоящее время мне не известно.

Приметы: низкого роста, тонкий, лицо маленькое, черный.

[...] ГАРИХТ Героним, отчество не знаю, лет 22–23, его места рождения не знаю, но у него отец родился в селе Роштадт Мостовского района Николаевской области. В период немецко-фашистской оккупации проживал в с[еле] Н[овая] Америка Вознесенского района Николаевской области. В немецкую полицию «Зельбштутц» по месту жительства поступил в мое подчинение одновременно со мной. Продолжал служить рядовым после того, как я в июле 1942 года ушел из полиции.

Участник массовых расстрелов советских граждан. Выезжал два раза на расстрел к колодцу у села Подолянка, на хутор Бабина Балка и один раз (второй по счету) на хутор Шевченко. Каждый раз конвоировал граждан к местам расстрелов, у колодца возле с[ела] Подолянка во время

уничтожения граждан стоял в оцеплении места расстрела. Что именно делал во время других злодеяний, не знаю.

Подробно о расстрелах я показал на предыдущих допросах. Местонахождение его в настоящее время мне не известно.

Приметы: ниже среднего роста, фигура средняя, лицо продолговатое, рыжий.

[...] КЕЛЛЕР Адам Антонович, лет 18, уроженец села Роштадт Мостовского района Николаевской области, немец. Знаю его отца КЕЛЛЕРА Антона, как односельчанина. КЕЛЛЕР Адам в с[еле] Новая Америка в период немецкой оккупации проживал у своего родственника по сестре ШВИНТ Адама Иосифовича.

В немецкую полицию «Зельбштутц» села Н[овая] Америка КЕЛЛЕР поступил добровольно в ноябре или декабре 1941 года, а возможно и раньше, точно не помню. Служил в моем подчинении рядовым, но до какого времени, не знаю.

Когда в июле 1942 года я выехал из села Н[овая] Америка, то КЕЛЛЕР оставался там на жительстве и служил в полиции.

КЕЛЛЕР участвовал в расстреле трех советских граждан в Волчьей Балке близ села Н[овая] Америка. Эти граждане пришли к нам в село, чтобы устроиться на работу, но были задержаны ГЕРТНЕРОМ Иваном Кристьяновичем⁸⁰ — старостой села, а затем по распоряжению немецкой комендатуры с[ела] Роштадт были расстреляны. Кроме КЕЛЛЕРА в этом расстреле участвовали ШТЫКЕР Евгений и ШВИНТ Адам.

О данном расстреле я подробно показал на допросе 23-го июня с[его] г[ода]. Там я показывал, что в этом расстреле участвовал ЗАЙФЕР Рафаил, но его я хорошо не помню, возможно, он и не был там.

Участвовал ли КЕЛЛЕР Адам в других расстрелах советских граждан — не помню. Местонахождение его в настоящее время мне не известно.

Приметы: ниже среднего роста, толстый, блондин, лицо круглое.

[...] ШТЫКЕР Евгений, отчество не знаю, лет 18, где родился, не знаю. В период немецко-фашистской оккупации проживал в селе Н[овая] Америка Вознесенского района Николаевской области вместе с матерью, фамилии и имени которой не знаю.

Поступил в немецкую полицию «Зельбштутц» добровольно в октябре 1941 года, а документы о службе получил позднее, зимой 1941–[19]42 годов. В марте 1942 года выехал в гор[од] Николаев для учебы на старшего полицейского. В июле 1942 года я выехал из с[ела] Новая Америка, но он еще с учебы не возвратился.

ШТЫКЕР неоднократно участвовал в расстрелах советских граждан. Помню, что он был на втором расстреле у колодца возле села Подольнка, на хуторе Шевченко два раза и на хуторе Бабина Балка один раз. Каждый раз ШТЫКЕР конвоировал граждан на расстрел, у колодца перед расстрелом раздевал обреченных, при первом выезде на хутор Шевченко стрелял в граждан. Что именно он делал во время других расстрелов, не знаю.

⁸⁰ Так у тексті.

Кроме того ШТЫКЕР вместе с КЕЛЛЕРОМ Адамом и ШВИНТ Адамом расстреляли в Волчьей Балке возле с[ела] Н[овая] Америка трех советских граждан.

Обо всех расстрелах мною даны подробные показания на допросе 11 сентября 1954 года и других допросах, а в отношении расстрела трех человек показал на допросе 23 июня 1954 года.

Приметы: среднего роста, круглолицый, блондин.

[...] ОБЕНЛЕХ Филипп, отчество не знаю, лет около 17, где родился — не знаю. В селе Н[овая] Америка в период немецко-фашистской оккупации проживал вместе с отцом. Откуда они приехали в село, не знаю.

В немецкую полицию «Зельбштутц» села Н[овая] Америка поступил добровольно в ноябре или декабре 1941 года. Служил рядовым, но до какого времени, не знаю. Когда я уезжал из села (июль 1942 года), он оставался в полиции. Начиная с марта 1942 года, ОБЕНЛЕХ стал патрулировать по селу. До того он к этим обязанностям не привлекался. В 1941—[19]42 годах, зимой, ОБЕНЛЕХ проходил в селе Роштадт полицейскую подготовку.

Мне вспоминается, что ОБЕНЛЕХ был вместе со мной на расстреле советских граждан в хуторе Шевченко при первом выезде. Об этом его участия я дал показания на допросе 10 мая с[его] г[ода], где я называл ОБЕНЛЕХА только по имени Филипп, т[ак] к[ак] фамилии не помнил. Однако оговаривалось, что я на этом расстреле его участие помню смутно.

Участвовал ли он в других расстрелах — не помню. Местонахождение его в настоящее время мне не известно.

Приметы: низкого роста, чернявый, худощавый.

[...]РАЙНГЕРТ Никодим, отчество не знаю, лет 17—18, места рождения тоже не знаю, немец. В период немецко-фашистской оккупации вместе со своим отцом проживал в селе Н[овая] Америка. Откуда они приехали в село — не знаю.

Поступил в немецкую полицию «Зельбштутц» в конце 1941 года. Оставался на службе после того, как я в июле 1942 года из полиции ушел.

Находясь на службе в «Зельбштутц», РАЙНГЕРТ, как и все полицейские, имел на вооружении винтовку, носил нарукавную повязку с фашистским крестом. Нес патрульную службу по селу Новая Америка. Об участии его в расстрелах советских граждан мне ничего не известно.

Приметы: среднего роста, фигура средняя, лицо продолговатое.

25. ГЕРТНЕР Иван Кристьянович, примерно 1900 года рождения, уроженец с[ела] Роштадт Мостовского района Николаевской области, в период немецкой оккупации проживал в селе Н[овая] Америка Вознесенского района Николаевской области, немец.

С осени 1941 года поступил на должность старосты села. Примерно служил оккупантам. В его подчинении находился я, как начальник «Зельбштутц» с[ела] Н[овая] Америка. По его доносу в Роштадтскую комендатуру был арестован гр[ажданин] ИВАНОВ из села Н[овая] Америка за хранение радиоприемника и убий телки. В аресте принимал участие и я. ГЕРТНЕР донес в Роштадтскую комендатуру о том, что к нему обратились три советских гражданина, желающие устроиться на работу. Все трое затем полицейскими КЕЛЛЕРОМ Адамом, ШВИНТ Адамом и ШТЫКЕРОМ Евгением были расстреляны.

О данных фактах мною подробно показано на предыдущих допросах. Местонахождение его в настоящее время мне не известно.

Приметы: высокого роста, худощавый, рыжий, лицо продолговатое. Допрос окончен в 17 часов.

Протокол допроса мне прочитан, ответы с моих слов записаны правильно. (Фрелих).

ДОПРОСИЛ: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ

СЛЕДОТДЕЛА УКГБ Николаевской обл[асти], капитан ГАЛКИН

КОПИЯ ВЕРНА: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ Николаевской области, капитан

[підпис]

ЗИМАРИН

СПРАВКА: Подлинник находится в архивно-следственном деле арх[ив-ный] № 6676 по обв[инению] ФРЕЛИХ А.А., хранящемся в У[четно-]А[рхивной] Г[руппе] УКГБ Николаевской области.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДГРУППЫ

УКГБ НИКОЛАЕВ[СКОЙ] ОБЛ[АСТИ], капитан[підпис] ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.242–248.

Засвідчена копія. Машинопис.

№ 170

Витяг із протоколу судового засідання про участь у вбивстві цивільного населення начальника поліції с. Нова Америка Миколаївської області А. Фреліха

15 жовтня 1954 р.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА СУДЕБНОГО ЗАСЕДАНИЯ

Показания подсудимого ФРЕЛИХ Адама.

В декабре 1941 г. немцы начали заниматься уничтожением советских граждан еврейской национальности. Занималась этим немецкая комендатура, которая находилась в с[еле] Роштадт Мостовского района Николаевской области. Этой немецкой комендатуре подчинялась полиция всех окружающих сел, в т[ом] ч[исле] и полиция села Новая Америка, где начальником полиции был я.

Когда совершались операции по уничтожению этих граждан, немецкая комендатура привлекала к себе на помощь полицейские отряды из полиции деревень, которая называлась еще «Зельбштутц», т[о] е[сть] «самоохрана».

Неоднократно на операции по уничтожению советских граждан привлекалась и полиция с[ела] Новая Америка, и я лично.

Первый раз я и вся полиция Н[овой] Америки привлекались на массовые расстрелы в декабре 1941 г. Тогда немцы расстреливали евреев, которые были собраны около [села] Сухая Балка. Весь мой отряд, и я в том числе, конвоировал этих граждан к месту расстрела у сухого колодца, что возле [села] Подолянка. Когда мы привели этих людей к колодцу, немецкий комендант распределил обязанности всех участников этой расправы. Мне было приказано объявить людям, что кто сдаст свои ценности добровольно, тому немецкое командование дарует жизнь. Многие люди поверили и сдали мне свои ценности. Их отобрали отдельно (этих людей), а потом их все равно расстреляли.

Когда все евреи были расстреляны, немецкий комендант приказал рассортировать одежду, которая была снята с жертв расправы. Когда одежда была распределена, комендант приказал всем полицейским из этой одежды, что было похуже, брать себе. Сначала я не хотел брать ничего, но потом, когда комендант прикрикнул на меня, я взял себе кожаные ботинки и мужские брюки.

В тот раз было расстреляно около 200 евреев.

Через некоторое время после этого приехали в Н[овую] Америку три немецких офицера из Роштадтской полиции. Они опять взяли всю полицию, которая состояла в подчинении, и меня самого, на очередной расстрел советских граждан.

В тот раз было расстреляно около хутора Бабина Балка около 300 евреев.

Я и вся полиция конвоировала к месту казни жертв расстрела. Я сам лично в расстреле непосредственно не участвовал, а стоял в оцеплении места расстрела.

В конце 1941 или начале 1942 г. я и вся Ново-Американская полиция были на полицейской учебе в [селе] Роштадт. Перед отъездом домой меня и еще нескольких полицейских из моего отряда вызвал комендант Штетлер и приказал ехать с ним на расстрел очередной группы евреев. На этот раз расстрел производился около села Подолянка Веселиновского района, и было расстреляно 150 евреев. Я, как и во второй раз, конвоировал обреченных к месту расправы, а потом стоял в оцеплении.

Через некоторое время после этого случая меня и всю мою полицию опять взяли немецкие офицеры на расстрел советских граждан, который производился около хутора Шевченко. Когда мы приехали, немецкие офицеры и почти все мои полицейские взяли группу людей, человек тридцать, и повели их, а я и Браун Людвиг остались охранять остальных людей, которые содержались в большом сарае. Когда все полицейские ушли, я взял человек 30 людей и перевел в другой сарай, чтобы спасти от расстрела. Когда немцы увели на расстрел вторую группу, я перевел в тот же сарай еще часть людей. Так я спас несколько десятков людей от расстрела. Это видел и может подтвердить только Браун Людвиг.

Дней через 8 после этого случая, приехал из Роштадта немецкий комендант и стал допрашивать меня, почему я спрятал от расстрела евреев. Он мне сказал, что сейчас мы поедem снова на хутор Шевченко, и если хоть один еврей убежал, то он меня расстреляет. Когда мы приехали на хутор, возле того сарая, где мной были спрятаны эти люди, уже стояло около двух десятков полицейских.

Комендант мне приказал обойти все сараи на хуторе и проверить, не спрятался ли кто в сараях. Я обошел все дворы на хуторе, никого нигде не нашел и возвратился обратно.

Перед началом расстрела меня поставили в оцепление. Во время расстрела один гражданин вырвался и стал убегать. Он пробегал недалеко от того места, где стоял в оцеплении я. Комендант приказал мне стрелять в него. Я расстрелял всю обойму стоя, но не попал в него. Тогда комендант приказал мне стрелять лежа. Вложив вторую обойму. Лежа я со второго или третьего выстрела убил его.

После окончания расстрела комендант приказал разбирать вещи расстрелянных. Я взял себе штук восемь платьев, одно ватное одеяло и два головных платка.

Последний раз я участвовал в расстреле евреев зимой 1942 г. около хутора Бабина Балка в овраге. Как и в прошлые разы, я конвоировал этих людей к месту расстрела, а затем стоял в оцеплении. После расстрела я взял себе куртку и теплую рубаху.

Когда производился расстрел светских граждан возле села Ястребиново зимой 1942 года, я в этом расстреле не принимал никакого участия, а только вместе со своим полицейским отрядом нес в течение одной ночи охрану тех полицейских, которые производили расстрел, чтобы на них никто из жителей села или партизан не произвел нападение.

В немецкую полицию я поступил осенью 1941 г. Это было так. Нас, всех советских граждан, бывших немцев-колонистов, вызвали в [село] Роштадт, где была немецкая комендатура, и построили. Немецкий офицер сказал, что германское командование призывает всех нас в возрасте от 20 до 40 лет для службы в местную полицию «Зельбштутц». После этого он сказал, что кто раньше служил в Красной армии, пусть выйдет со строя. Я и еще кто-то вышли. После обеда меня вызвали в комендатуру и приказали быть начальником полиции «самообороны» [села] Н[овая] Америка.

Всего в моем отряде было 18 чел[овек] полицейских. Из них 14 были постоянные и 4 были в резерве и привлекались к выполнению полицейских обязанностей по мере необходимости. Все полицейские, и я в том числе, были вооружены винтовками и имели к ним боевые патроны.

Я участвовал в расстреле советских граждан первый раз возле [села] Подолянка и хутора Сухая Балка. В этом расстреле принимали участие все полицейские моего отряда. Фамилии многих я уже забыл, но помню, что был Антон, Швинт, Копп, Гекк. В этот раз было расстреляно около 200 евреев.

Расстрел производился у колодца, который находился около Сухой Балки. Расстрелянных бросали в колодец, а потом облили каким-то горючим и подожгли. К этому колодцу я не подходил.

Второй раз при участии всех полицейских моего отряда было расстреляно человек 150. Как и первый раз, я конвоировал людей к месту расстрела, а во время расстрела отбирал у них одежду и ценности. В этот раз я взял себе плащ и зимнее пальто.

Третий раз я участвовал со своим отрядом в расстреле советских граждан около села Подолянка. Было расстреляно человек 30 или 40.

Четвертый и пятый раз я участвовал в расстреле советских граждан возле хутора Шевченко. Первый раз около хут[ора] Шевченко было расстреляно человек 50, непосредственно расстрелом занимались роштадтская полиция, и те из полицейских моего отряда, которые сами изъявляли желание расстреливать. Я же никогда в людей не стрелял, а только брал вещи и ценности у людей, подлежащих казни, и стоял в оцеплении. Мое участие в расстреле четвертый раз выражалось в том, что я стоял в оцеплении.

Когда производился второй расстрел у хутора Шевченко, я тоже стоял в оцеплении, и в этот раз я лично убил одного гражданина, который пытался спастись бегством. Об обстоятельствах этого я уже рассказывал.

Шестой и последний раз я участвовал в расстреле евреев зимой 1941–1942 г. в овраге около хутора Бабина Балка. В этот раз я также в людей не стрелял, а только конвоировал их к месту расстрела и затем стоял в оцеплении.

Возле села Ястребиново я не участвовал в расстреле. Я только вместе со всей полицией нес охрану здания, где отдыхали роштадтские полицейские, которые производили расстрел. Я нес охрану для того, чтобы местные жители или партизаны на них ночью не напали.

Я не могу точно назвать время ни одного расстрела. Я забыл это. Я могу только точно показать место, где это происходило. Помню, что это было в ноябре и декабре 1941 г. и январе и феврале 1942 г.

С моим участием было расстреляно советских граждан еврейской национальности человек 800.

Я никогда расстрелами не руководил. Этим занимались коменданты из Роштадта. Я выполнял их распоряжения и приказы.

Из моих подчиненных чаще всего участвовали в расстрелах Копп, Швинт, Антон и еще кое-кто, фамилии которых забыл.

Я был начальником полиции в Новой Америке с октября 1941 г. по конец 1942 г. В начале апреля я стал рядовым полицейским, а начальником назначили Гекк Ивана, который до этого в Роштадте обучал полицейских. Рядовым полицейским я был до июня 1942 года, а потом меня вообще освободили от службы в полиции, и я стал заниматься сельским хозяйством.

Председательствующий — подпись.

Секретарь — подпись.

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ

НИК[ОЛАЕВСКОЙ] области, капитан [підпис]

ЗИМАРИН

СПРАВКА: Подлинник находится в арх[ивно]-уголовном деле № 6676 по обвинению ФРЕЛИХ Адама и хранится в УКГБ при Новосибирской области.

Верно: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УКГБ

НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛ[АСТИ], капитан

[підпис]

ЗИМАРИН

ГДА СБ України, ф.11, спр.1178, т. 6, арк.231–234.

Засвідчена копія. Машинопис.

**Довідка старшого слідчого УКДБ при Раді Міністрів УРСР
по Миколаївській області Зімаріна про злочини, здійснені
Роштадтською військовою комендатурою на терені
Мостовського району Миколаївської області**

18 квітня 1963 р.

Секретно.

СПРАВКА

о злодеяниях, совершенных Роштадтской военной комендатурой «СС» в период оккупации бывш[его] Мостовского района Николаевской области.

После оккупации в августе 1941 года гитлеровскими войсками бывшего Мостовского района Николаевской области, в селе Роштадт размещалась военная комендатура «СС», условно именовавшаяся «БК-11» во главе с оберштурмфюрером ГАРТУНГ и его помощниками штурмфюрерами ШТЕТЛЕР и КЛЯЙХ.

В октябре 1941 года в селах Роштадт, Мюнхен, Михайловка, Новая Америка и других, в которых жили немцы-колонисты, ГАРТУНГ создал полицейские формирования, именовавшиеся «Зельбштутц».

Личный состав этих отрядов был вооружен, обучен военному делу и использовался в массовых истреблениях граждан еврейской национальности.

Причем жертвами отрядов «Зельбштутц» были не только граждане Советского Союза, но и подданные Румынии, Венгрии, Польши. Согласно актов государственных чрезвычайных комиссий по расследованию злодеяний, совершенных гитлеровскими захватчиками и их сообщниками, в 1941–1943 годах в с[еле] Роштадт и его окрестностях было истреблено 20 тысяч человек, в с[еле] Богдановка — 54 тысячи человек, в с[еле] Ястребиново — 3,5 тысячи чел[овек]. Убийства по 800–500 человек имели место и во многих других местах б[ывшего] Мостовского района.

Начальником Роштадтского отряда был ГЕРТНЕР Петр Леопольдович, до 1937 года служивший в органах милиции, его заместителем — брат — ГЕРТНЕР Иван Леопольдович, до войны учитель.

Начальниками Мюнхенского отряда являлись: с октября 1941 года по май 1942 года — ШЕРГЕР Пено Фомич, с мая 1942 года до марта 1944 года ТОММЕ Яков Леонгардович.

Начальником отряда в х[уторе] Новая Америка (до войны совхоз им[ени] Луначарского) с октября 1941 года до июля 1942 года являлся ФРЕЛИХ Адам, он же Вильгельм Антонович, а после него до марта 1944 года ЦЕНТНЕР Эдуард Эдуардович.

Начальником Михайловского отряда с октября 1941 года по апрель 1942 года был КАНЦ Иван Иосифович, а с апреля 1942 года до марта 1944 года ФРИЗ Иосиф.

Установлены следующие злодеяния, совершенные указанными отрядами:

1. В декабре 1941 года из Роштадта в х[утор] Новая Америка на подводах к ФРЕЛИХУ с командой полицейских ГААК Иван, БЕНЦ Мартин, КРЕСС Антон, ГОПФАУФ и другими, прибыли ШТЕТЛЕР, ГЕРТНЕР Петр и ГЕРТНЕР Иван.

По их указанию ФРЕЛИХ взял с собой АНТОНА Григория, ГЕКК Рафаила, БРАУНАГЕЛЬ Ивана, КООП Иосифа и ШВИНТ Адама и на подводах все они выехали в хутор Сухая Балка. В этом хуторе забрали 40–60 чел[овек] евреев, содержащихся в нежилом доме, отконвоировали их в балку к заброшенному колодцу, отобрали у них ценности (часы, серьги, кольца, брошки и т[ак] д[алее]) сняли верхнюю и нижнюю одежду и расстреляли. Тогда же к этому колодцу были доставлены 30 человек из села Подолье, 120 чел[овек] из сел Степановка и Ильинка, ограблены и расстреляны.

В момент расстрелов трупы обливались горючей жидкостью и сжигались. В числе расстрелянных были дети, женщины, старики. Всего в этот день было уничтожено до 200 чел[овек].

2. Примерно 19–20 декабря 1941 года на подводах из Роштадта в х[утор] Новая Америка к ФРЕЛИХУ прибыли: ГАРТУНГ, ШТЕТЛЕР, ГЕРТНЕР Петр, ГЕРТНЕР Иван, ГААК Иван, КАРИ Валентин, БЕНЦ Мартин, ГОПФАУФ и другие.

ФРЕЛИХ собрал своих полицейских: АНТОН Григория, БРАУН Людвиг, БРАУНАГЕЛЬ Ивана, ВИЛЬТ Никодима, ГЕКК Рафаила, ЗАЙФЕРТ Рафаила, КООП Иосифа, КЕЛЛЕР Адама, ЛЕЙТНЕР Ивана, МАРЦ Федора, ОБЕНЛОХ Филиппа, РЕННЕР Якова, ШВИНТ Адама, ШТОКАРЬ Евгения.

С этими лицами и командой, прибывшей из Роштадта, ФРЕЛИХ на подводах выехали в с[ело] Подолье (в 5 км от х[утора] Н[овая] Америка).

В этом селе забрали 150–160 чел[овек] евреев, содержащихся в большом колхозном сарае, построили их в колонну, отконвоировали за село в балку, там отобрали ценности, одежду, белье и расстреляли, а трупы сожгли.

3. Примерно 7 января 1942 года команда Михайловских полицейских (АККЕРМАН Евгений, АККЕРМАН Леонтий, БОКОМАЙЕР Франц, ГЕРГАРТ Яков, КСЕЛЬ Петр, КАНЦ Иван, МАЕР Григорий, МАЕР Иосиф, НУСС Иван, РЕННЕР Яков, РЕННЕР Рафаил, ФРИЗ Иосиф) под руководством ГАРТУНГА на ст[анции] Колосовка приняла 600–800 чел[овек] евреев, прибывших в товарных вагонах, этапировала их в с[ело] Градовка и водворила в каменные сараи, в которых раньше содержался скот. Трое суток они находились без пищи и воды, больные и обмороженные, под охраной Мюнхенских и Роштадтских полицейских.

Примерно 10–11 января 1942 года началось их уничтожение.

В первый день команда мюнхенских полицейских в количестве 18 человек (ШЕРГЕР Бено, КООП Иван, ШВАМ Карл, ТОМАС Франц, ТОММЕ Яков, ТОММЕ Иван, ШЕРГЕР Григорий, ШТРО Макс, КНИЛЬ Филипп, ГИПНЕР Иван, ВАГНЕР Петр, ШМИДТ Матвей, МАЕР Алоиз

(Алексей) и другие) под руководством ШТЕТЛЕРА расстреляла 150 человек у известковых печей в 400–500 метрах от с[ела] Градовка.

Команда Роштадтских полицейских в количестве 30 человек (ГЕРТНЕР Петр, ГЕРТНЕР Иван, ГААК Леонгард, ГААК Иван, БЕНЦ Мартин, ТОММЕ Георгий, КРЕСС Антон, ШЕФЕР Франц, КАРИ Валентин, ДАРАТА Георгий, РЕТЛЕР Эдмунд, ФРИЦ Иван, БАНДЛЕР Иван, РЕЙХЕРТ Иван, РАПП Петр, МЕЛИНГЕР Иосиф, БЕНГЕРТ Иван, АККЕРМАН Евгений, АЙШТЕТТЕР Франц, ГЕЦФРИД Петр, ДИНИУС Лаврентий, ГААФ Франц, ПФО Евгений и другие) забрала из сарая примерно 200 чел[овек], отконвоировала их на скотомогильник (примерно в 1 км от Роштадта), где ограбила и расстреляла, а трупы сожгла. Остальные лица еврейской национальности были расстреляны личным составом Роштадтского отряда «Зельбштутц» в последующие дни.

4. Примерно 20–25 января 1942 года в с[ело] Градовка михайловские полицейские приконвоировали со ст[анции] Колосовка второй этап около 300 человек. В тот же день румынские солдаты приконвоировали еще большой этап евреев.

Всего в Градовку было этапировано до 2000 человек. Все они были водворены в сараи для скота, а через три-четыре дня на протяжении 3-х дней их расстреливали мюнхенские полицейские у известковых ям в 400–500 метрах от Градовки и роштадтские полицейские на скотном кладбище за селом Роштадт.

5. Тоже в январе 1942 года ГЕРТНЕР Петр, взяв с собой 10 человек полицейских (ГЕРТНЕР Иван, ТОММЕ Георгий, КООП Франц, АККЕРМАН Евгений, ГААК Иван, БЕНЦ Мартин, КАРИ Валентин (кто еще был неизвестно)) и на двух подводах выехали в х[утор] Макаренко (колхоз им[ени] Шорса). Там в одном из домов забрали примерно 35 чел[овек] евреев, посадили их на подводы, т[ак] к[ак] они не могли двигаться, вывезли за хутор вверх по речке и расстреляли.

6. В феврале 1942 года румынские жандармы пригнали в с[ело] Градовка следующий этап лиц еврейской национальности в количестве до 800 человек.

Примерно 26 или 27 февраля 1942 года началось массовое их истребление роштадтскими и мюнхенскими полицейскими.

Мюнхенские полицейские ГЕКК Филипп, ГИПНЕР Иван, КНИЛЬ Филипп, ШЕРГЕР Иван, ВЕРТМИЛЛЕР Яков, КОВИЧ Рафаил, ШВАМ Франц, ВАГНЕР Петр, ТОМАС Франц под командованием ТОММЕ Якова расстреливали у известковых ям лишь на 3-й день. Первые два расстреливали роштадтские полицейские. Известковых ям было три-две южнее Градовки в 500 метрах от нее и 3-я примерно в 1000–1200 метрах от Градовки в сторону села Черниговка.

7. В начале марта 1942 года румынские солдаты доставили в с[ело] Градовка этап евреев в количестве 500 человек, и они были размещены на окраине села в двух нежилых домах и сарае для скота, обнесенном забором. Через трое суток они были расстреляны у известковых ям и на скотном кладбище мюнхенскими и роштадтскими полицейскими.

8. Зимой 1941–1942 годов рано утром команда роштадтских полицейских в количестве 30–35 чел[овек], в числе которых были: ГЕРТНЕР Петр, ГЕРТНЕР Иван, КАРИ Валентин, ФРИЦ Иван, ГААК Леонгард, ГААК Иван, КРЕСС Антон, ТОММИ Георгий, ГААФ Франц, АЙШТЕТЕР Франц, ЭРМАНТРАУТ Евгений, ДАРАТА Георгий, БЕНЦ Мартин, РЕЙСЕНГАВЕР Антон, ГОПФАУФ и др[угие], под командованием ШТЕТЛЕРА, на подводах прибыли в совхоз им[ени] Луначарского (хут[ор] Н[овая] Америка). Начальник Ново-Американского отряда «Зельбштутц» ФРЕЛИХ по приказанию ШТЕТЛЕРА собрал своих полицейских — КООП Иосифа, РЕНЕР Якова, ВИЛЬТ Никодима, ШВИНТ Адама, БРАУНАГЕЛЬ Ивана, КЕЛЛЕР Адама, АНТОН Григория, БРАУН Людвиг, ЗАЙФЕРТ Рафаила, ЛЕЙТНЕР Ивана, ГЕКК Рафаила, МАРЦ Федора, ГАРИХТ Геронима, ШТЫКАРЬ Евгения и все они на подводах вместе с роштадтской командой прибыли в х[утор] Бабина Балка Вознесенского района.

В этом селе забрали до 300 чел[овек] евреев и расстреляли их в 2–3 км от хутора.

9. Тоже зимой 1941–1942 годов в с[ело] Ястребиново Вознесенского района на подводах прибыло до 100 полицейских Роштадта, Мюнхена и х[утора] Н[овая] Америка, которые из каменных сараев группами по 50–60 чел[овек] забрали евреев до 500 чел[овек] и расстреляли у цементированных колодцев в 2 км от села в т[ак] н[азываемой] «Каменной балке». Из роштадтских полицейских в этом злодеянии участвовали: ГЕРТНЕР Петр, ГЕРТНЕР Иван, ГААК Иван, ГААК Леонгард, АЙШТЕТЕР Франц, ДИНИУС Лаврентий, ДАРАТА Георгий, ГААФ Франц, ЭРМАНТРАУТ Евгений, КРЕСС Антон, ГОПФАУФ, ФРИЦ Иван, ТОММЕ Георгий и др[угие].

Из Ново-Американского отряда участвовали ФРЕЛИХ Адам, КООП Иосиф, РЕНЕР Яков, ВИЛЬТ Никодим, ШВИНТ Адам, БРАУНАГЕЛЬ Иван, КЕЛЛЕР Адам, АНТОН Георгий, БРАУН Людвиг, ЗАЙФЕРТ Рафаил, ЛЕЙТНЕР Иван, ГЕКК, МАРЦ Федор, ГАРИХ Героним, ШТЫКАРЬ Евгений.

10. Весной 1942 года ГЕРТНЕР Петр вместе с ГЕРТНЕР Иваном, ФРИЦ Иваном, ГААК Леонгардом, ГААК Иваном, ТОММЕ Георгием, ШЕФЕР Францем, ДАРАТА Георгием, ГИРШ Степаном, КООП Францем, РЕЙНГАРТ Георгием, БЕНЦ Мартином, РЕТЛЕР Эдмундом и другими, всего 25–30 чел[овек] на двух автомашинах, управляемых КАРИ Валентином и ГЕРТНЕР Рафаилом Андреевичем, прибыли в совхоз имени ЛУНАЧАРСКОГО, а отсюда в с[ело] Сухая Балка.

Здесь в конюшне содержалось до 200 евреев. Их автомашинами вывезли в степь в овраг примерно в 1 км от села и там расстреляли. Всего было сделано несколько рейсов.

Из полицейских хут[ора] Н[овая] Америка в этом расстреле участвовали: ВИЛЬТ Никодим, БРАУН Людвиг, РАЙНГЕРТ, ЦЕНТНЕР Эдуард и другие.

11. В сентябре-октябре 1942 года мюнхенские полицейские ТОММЕ Антон, ТОММЕ Яков, ТОММЕ Иван, ШМИДТ Матвей, ШТРО Макс,

ГЕКК Филипп, ФОХТ Михаил, ВАГНЕР Петр, ГИРШ Рафаил, НУСС Томас под командованием ТОММЕ Якова в с[еле] Мостовое из здания райисполкома забрали до 250 евреев, прибывших из-за границы, и этапировали их в совхоз им[ени] ЛУНАЧАРСКОГО. Здесь загнали в большое каменное помещение и сдали под охрану местным полицейским.

На следующий день на автомашине в совхоз прибыли роштадтские полицейские, вывезли евреев группами в балку за село Сухая Балка и там расстреляли.

12. В период с 21 декабря 1941 года по 5 января 1942 года личный состав роштадтского, мюнхенского и ново-американского отрядов «Зельбштутц» участвовал в истреблении 54 тыс[яч] евреев, содержащихся в свиновхозе «Богдановка» Доманевского района, превращенном немцами в лагерь.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ УПРАВЛЕНИЯ КГБ ПРИ СМ УССР
по Николаевской области, капитан [підпис] ЗИМАРИН

18 апреля 1963 г.

ГДА СБ України, ф.11, спр. 1178, т. 3, арк. 220–224.
Оригінал. Машинопис.

Розділ 4. Знищення пацієнтів психіатричних лікарень

4.1. Київська психіатрична лікарня

№ 172

**Доповідна записка начальника управління контррозвідки
«СМЕРШ» І Українського фронту М. Осетрова¹ члену
військової ради І Українського фронту М. Хрущову про
розстріл нацистами пацієнтів Кирилівської психіатричної
лікарні у м. Києві**

листопада 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

ЧЛЕНУ ВОЕННОГО СОВЕТА І УКРАИНСКОГО ФРОНТА
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТУ
Товарищу ХРУЩЕВУ.

По делу уничтожения немецко-фашистскими властями больных
Кирилловской психиатрической больницы гор[ода] Киев

В оперативную группу Управления Контрразведки НКО «СМЕРШ» Первого Украинского фронта поступили данные об уничтожении фашистскими властями путем расстрела и удушения в «душегубке» до 1000 человек больных, находившихся на излечении в Кирилловской психиатрической больнице.

Расследованием установлено, что с отходом частей Красной армии из Киева в сентябре месяце 1941 г. в Кирилловской психиатрической больнице оставалось на излечении до 1500 человек психически больных. В больнице оставался также и медперсонал. Директором больницы до оккупации и во время оккупации немцами Киева был врач ЧЕРНАЙ

¹ Осетров Микола Олексійович (1905–1992) — у лютому — вересні 1939 р. — начальник ОВ НКВС Київського військового округу, у вересні 1939 — лютому 1941 рр. — начальник слідчої частини, заступник начальника 4 відділу ГУДБ НКВС СРСР, у лютому — липні 1941 рр. — начальник слідчої частини і заступник начальника 3 управління НКО СРСР, у серпні 1941 — квітні 1943 рр. — заступник начальника Управління особливих відділів НКВС СРСР; у квітні 1943 — червні 1945 рр. — начальник УКР «СМЕРШ» Воронежського, І Українського фронтів, у липні 1945 — травні 1948 рр. — начальник УКР «СМЕРШ» — УКР МДБ Київського військового округу.

Павел Петрович, уроженец гор[ода] Смела Киевской области, украинец, научно-медицинский работник.

С оккупацией гор[ода] Киев фашистскими войсками психиатрическая больница находилась в подчинении здравотдела городской управы. Питание больных ухудшалось, количество врачей уменьшилось, и прекратились активные методы лечения, а вследствие этого увеличилась среди больных смертность.

Кроме здравотдела, больница контролировалась городским врачом РЫКОВСКИМ, по национальности немец; шефом здравоохранения при генеральном комиссариате доктором ГРОСКОПФ — немец по национальности и его заместителем доктором НОВОСЕЛЬСКИМ, русским, белый эмигрант.

Все эти лица вместе с гестапо и под их непосредственным руководством произвели уничтожение больных.

В ноябре 1941 г. в больницу прибыл представитель гестапо и предложил ЧЕРНАЙ составить списки больных с указанием национальности и истории болезни, выделив отдельно больных евреев, якобы, для эвакуации их в г[ород] Винницу.

Списки персоналом больницы были составлены и переданы гестапо. После чего из гестапо поступило распоряжение поместить больных евреев в одно из отделений, которое размещалось бы отдельно от других. Больные евреи были размещены в 8-м отделении, располагавшемся вблизи больничной рощи. В этом отделении больные находились три дня. По истечении этого срока в лечебницу прибыла группа офицеров гестапо и солдат и по списку группами по 10–16 человек стали выводить больных из отделения для расстрела. Всего в этом случае было расстреляно 308 человек.

После расстрела больных евреев ЧЕРНАЙ отдал распоряжение врачам приступить к выписке больных, могущих в какой-либо степени самостоятельно ориентироваться в обстановке и имеющих родственников. Всего из больницы к декабрю 1941 г. было выписано до 300 человек. Впоследствии выписка была прекращена.

В начале января 1942 г. от гестапо поступило вторичное распоряжение составить списки на всех оставшихся больных с указанием истории болезни, давности заболевания, выделив отдельно больных с заболеванием не более года. Мотивы были те же — эвакуация больных в тыл.

9 января 1942 г. в больницу прибыла группа офицеров гестапо и привезена была «душегубка». Территория больницы была оцеплена нарядами солдат, а медперсоналу приказано было из помещений никуда не выходить и запрещено было всякое хождение по территории больницы.

После этого по указанию офицеров гестапо больных в одном нижнем белье по 60 человек начали усаживать в «душегубку». Посадку больных производили санитары отделений, а руководили посадкой — стоявшие у входа машины гестаповцы. После того, как машина была загружена, дверь машины герметически закрывалась и включался мотор. После включения мотора 2–3 минуты были слышны из машины стоны больных. Затем все стихало и машина — «душегубка» умерщвленных отвозила

первое время в больничную рошу, а впоследствии — в здание больничного клуба, где из машины и выгружались трупы. Спустя некоторое время из клуба трупы были вывезены в открытых грузовых автомашинах в больничную рошу и там зарыты. Погрузку, выгрузку и зарытие трупов производили привезенные гестапо военнопленные-евреи в количестве 12 человек, которые впоследствии там же в роше были расстреляны гестаповцами.

По данным свидетелей, больных в «душегубке» отравляли угарным газом. Сама «душегубка» представляла собой крытую без отверстий 5-ти тонную машину, крашенную в черный цвет. Внутри машины по бокам имелись две длинные скамейки с вместимостью по 30 человек каждая. Дверь была устроена так же, как устроены двери товарных вагонов.

Таким образом на протяжении двух дней «душегубкой» было умерщвлено до 600 больных.

Оставшаяся незначительная часть больных была переведена в 8 отделение, куда в апреле 1942 г. приехали офицеры гестапо с «душегубкой» и таким же путем уничтожили остальных — до 40 человек. После этого Кирилловская психиатрическая больница функционировать перестала.

Установить точное количество уничтоженных больных и сам процесс удушения пока не представилось возможным, так как документы на больных были сданы в канцелярию больницы, а затем, якобы, сожжены. Деловод мед[ицинской] канцелярии ХОРХОТ в настоящее время в Киеве отсутствует и местожительство его не установлено, а директор ЧЕРНАЙ за несколько дней до отступления немецких войск из г. Киев немцами эвакуирован, якобы, в Западную Украину.

Практическая деятельность по уничтожению больных со стороны директора ЧЕРНАЙ или кого-либо из работников больницы пока не установлена.

Таким образом установлено, что при непосредственном руководстве гестапо, военного городского врача РЫКОВСКОГО, шефа здравоохранения при генеральном комиссариате доктора ГРОСКОПФ и его заместителя НОВОСЕЛЬСКОГО в Кирилловской психиатрической больнице было уничтожено до 1000 человек больных.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КОНТРРАЗВЕДКИ

НАРКОМАТА О[БОРОНЫ] «СМЕРШ» І УКРАИНСКОГО ФРОНТА

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

[підпис]

ОСЕТРОВ

17 ноября 1943 г.

№

нк-3

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3838, арк.23–25. Оригінал. Машинопис.

Заява жителя м. Києва С. Матвеева в УНКВС по Київській області про вбивство пацієнтів Київської психіатричної лікарні

[листопад 1943 р.]

ОБЛАСТНОМУ УПРАВЛЕНИЮ НКВД по КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ
О ЗВЕРСТВАХ ФАШИСТОВ, УЧИНЕННЫХ в КИЕВСКОЙ
ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ БОЛЬНИЦЕ им. академ[ика] ПАВЛОВА
От МАТВЕЕВА С.Ф., [улица] Отрадная 3/1

ЗАЯВЛЕНИЕ.

Вскоре после занятия г[орода] Киев немцами в сентябре м[еся]це 1941 г., в больницу, где я работал, прибыли гестаповцы, осмотрели больницу и имели продолжительную беседу с директором б[ольни]цы ЧЕРНАЙ П.П.

В тот же день ЧЕРНАЙ дал распоряжение о переводе всех больных евреев в одно здание (8 отделение), находящееся в лесу.

На другой день гестаповцы пригнали пленных, которые выкопали вблизи этого здания огромную яму. На следующий день в больницу прибыли большой отряд войск СС и немецкие офицеры.

От здания 8-го отделения до ямы густой цепью стали гестаповцы с палками и гнали больных из здания к яме. У ямы стояли офицеры с автоматами и стреляли в больных. Тех, кто был слаб и не мог стоять, сталкивали в яму живыми. Подводили к яме и сталкивали в нее наши русские санитары, работавшие тогда в больнице. Некоторых из них я знаю, это: Оксак Сергей, Мазур Ананий, Манько Николай.

Больных, которые не могли подняться с постели, погрузили навалом на подводы, подвезли к яме и сбросили в нее живыми.

Всего в этот день было расстреляно свыше 300 человек евреев.

Могила эта сохранилась до сих пор.

Спустя некоторое время (недели 2–3)² гестаповцы снова появились в больнице. На этот раз они решили уничтожить всех остальных больных (около 1000 человек), находившихся тогда в больнице, и освободить помещение для госпиталя.

Два дня приезжала в больницу автомашина-«душегубка», которая подъезжала к отделениям, в нее грузили больных, затем машина герметически закрывалась, включался мотор и через 10–15 минут из нее выгружали посиневшие трупы больных. Одновременно в машину грузили 60–100 человек. Таким образом, подъезжая поочередно к отделениям, за два дня было уничтожено около 1000 человек[а] мужчин, женщин и детей, среди которых была часть раненых красноармейцев, находившихся на лечении в госпитале при больнице.

² Наступне вбивство хворих відбулося у січні 1942 р.

Через месяца два, когда в 8 отделение снова собралось около 80-ти человек вновь поступивших больных, гестапо снова этой же машиной уничтожило около 60 чел[овек], остальные больные были переведены в 1 гор[одскую] больницу по Б[ульварно]-Кудрявской ул[ице] № 26.

Трупы больных из машины выгружали в помещение клуба, а затем вывозили в рощу, где сбрасывали в приготовленную яму. Работавших по погрузке и вывозке трупов также расстреляли и похоронили в этой же яме.

Фамилии фашистов, совершавших эти преступления мне не известны.

Фамилии наших людей, помогавших фашистам в этих чудовищных зверствах, сообщаю:

1. ЧЕРНАЙ Павел Петрович — до войны работал врачом психиатром в больнице, с приходом немцев стал директором этой больницы, лично дружил с офицером-гестаповцем, который руководил истреблением больных. Бывал у него, пьянствовал с ним и другими офицерами в помещении больницы перед расстрелом больных и после его окончания.

Лично проверял, чтобы все больные-евреи были переведены в 8-е отделение д[ля] расстрела.

Даже тогда, когда он уже не работал в больнице, приезжал с гестапо для уничтожения остальных больных.

2. ЛЬОВШИНА Наталия Александровна — большая помощница Черная, впоследствии ставшая его женой. Принимала участие в немках³. Впоследствии как переводчица работала в крупном немецком штабе.

Оба они, ЧЕРНАЙ и ЛЬОВШИНА, по слухам, эвакуировались вместе с гестапо месяца за два до освобождения г[орода] Киева.

От отдельных лиц мне было известно, что ЧЕРНАЙ собирался выехать в Чехословакию.

3. ГОРОХОВ Иосиф Константинович — завхоз б[ольни]цы, находится сейчас в г[ороде] Киеве (живет Криловская⁴, № 99), помогал немцам выгонять больных из отделений, организовывал все для немцев (доставлял продукты и напитки), помогал в выборе места для ям.

Этот же ГОРОХОВ впоследствии пользовался у немцев привилегиями, и по его доносам было арестовано гестапо и расстреляно несколько человек, о чем пишу отдельно подробнее.

Он же помогал в разграблении больницы при отступлении немцев.

4. АДАМОВИЧ Эльза Фридриховна — переводчица, во многом содействовавшая гестапо в истреблении больных, проявляла личную инициативу в выявлении больных евреев.

АДАМОВИЧ выехала с немцами как фольксдойче.

5. ОКСАК Сергей — проявил большую активность во время истребления больных, помогал подводить больных к яме для расстрела, зная немецкий язык, давал гестаповцам разные советы.

Где находится сам ОКСАК сейчас — мне неизвестно, говорят, что выехал на село.

³ Так у тексті.

⁴ Так у тексті. Ймовірно, «Кириловская».

Кроме этих могил в Кирилловской роще, есть еще массовые могилы военнопленных, погибших в немецком плену в 1941–1943 гг. во время пребывания их в госпитале в этой же больнице.

Число умерших от голода и холода, тифа и расстрелянных военнопленных, и похороненных в роще достигает несколько тысяч.

Виновником является оберартц⁵ Госпиталя ВОЛЬМ.

МАТВЕЕВ.

Верно:

Секретарь народного комиссара внутренних дел СССР
лейтенант госбезопасности

ЛАЙКОВСКИЙ

М.П. Верно: [підпис]⁶

Из материалов Чрезвычайной
Государственной Комиссии.

Дело № 5, листы 85, 86.

Киевская область.

ЦДАГО України, ф.166, оп.3, спр. 240, арк.65–68.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 174

Заява у Надзвичайну комісію з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників Київської міськради про вбивство пацієнтів психіатричної лікарні

30 листопада 1943 р.

Копия.

В ЧРЕЗВЫЧАЙНУЮ КОМИССИЮ ГОРСОВЕТА

ЗАЯВЛЕНИЕ

об убийстве больных в Киевской психиатрической больнице.

Во время немецкой оккупации города Киев Киевской психиатрической больнице пришлось пережить трагические дни, закончившиеся полным разгромом и уничтожением больницы. Произошло небывалое в истории насилие над несчастными душевнобольными, перед которыми бледнеет весь ужас средневековья. В течение 1941–1942 годов было уничтожено 800 больных.

⁵ Військовий обер-офіцерський чин у медичній службі Вермахту, відповідав чину обер-лейтенанта.

⁶ Підпис засвідчено печаткою секретаріату Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

Оккупанты, явившись в Киевскую психиатрическую больницу, были поражены ее благоустроенностью и начали открытый беззастенчивый грабёж. Взяв значительное количество продуктов питания, облекли больных на голодную смерть, но этого им оказалось недостаточно и 14 октября 1941 года они произвели первое массовое убийство больных. В больницу прибыл гарнизонный врач Рыковский и дал приказ администрации выделить 300 человек больных для эвакуации в Винницу, в трудовую колонию. Затем приехало гестапо и несчастных полураздетых больных под проливным дождем угнали в отдаленное здание, где продержали без пищи и питья несколько дней, а затем расстреляли в овраге Кирилловской роши. С этого ужасного момента мы были все время под угрозой новых жертв. Чувствовалось, что больные и мы, врачи, обречены на гибель. Врачи больницы по собственной инициативе с риском для себя начали поспешно выписывать больных. Тогда из больницы выписали около 400 больных. В дальнейшем последовало распоряжение гестапо прекратить выписку. Больные, лишённые питания, умирали массами.

То, что произошло зимой 1942 года, совершенно не поддается описанию.

7 января 1942 года прибыло в больницу гестапо. Везде на территории больницы были расставлены часовые и вход, и выход из больницы был запрещен. Представитель гестапо потребовал отобрать хронических больных для отправки в Житомир. Произвели точный учет больных, заявив администрации, что всякое исчезновение больных будет строго наказано, а количество недостающих больных будет пополнено персоналом. Что ожидало больных — тщательно скрывалось от медперсонала. Затем в больницу прибыли особые автомашины. В эти машины начали втаскивать больных приблизительно по 60–70 человек в каждую. Зверство происходило на глазах, под окнами отделений. Больных погружали в машины, умерщвляли, трупы выбрасывались здесь же. Зверство это продолжалось двое суток, в течение которых было уничтожено 365 человек больных. Сознательные больные вскоре узнали истину. Наблюдались душераздирающие картины. Так молодая девушка, больная, несмотря на все усилия врача, поняла, что ее ожидает смерть, вышла из палаты, обняла врача и тихо спросив: «Это конец?», бледная как смерть направилась к карете и, отказавшись от помощи, вошла в нее. Весь персонал был предупрежден, что какая-либо критика и выражение недовольства совершенно неуместны и будут рассматриваться как саботаж.

Характерна подробность, что это беспримерное по гнусности убийство происходило в день Рождества, когда немецким солдатам раздавались елки и на пряжках поясов исполнителей красовалась надпись: «С нами Бог». Какое красноречивое свидетельство облика фашистов, возмнивших себя защитниками христианства в борьбе с Советским Союзом.

В дальнейшем гестапо запретило выписку больных как самостоятельную, так и на попечение родственников. Выписка разрешалась только в исключительных случаях после Комиссии. Бывали случаи, когда немцы не верили врачам, утверждавшим выздоровление больных, и требовали привозить больных в здравотдел для личного осмотра.

Позже было произведено еще два массовых убийства больных: 29 марта [19]42 г.— 90 человек и 17 октября [19]42 г.— 30 человек, под тем же гнусным предлогом эвакуации в Житомир и Полтаву.

Среди погибших больных были рабочие, колхозники, инженеры, врачи — Черченко, Пилиповский, киевский фтизиатр Оксюзов и др. Решения немцев в отношении больных были совершенно безапелляционными. Так, когда профессор Копыстынский лично обратился с ходатайством оставить в живых больную жену профессора Можара и дочь лекпома Колендо, ссылаясь на улучшение состояния здоровья, на научно-педагогический интерес больных, ему ответили, что *Wehrmacht*⁷ никаких снисхождений не делает, и всякое заступничество может плохо окончиться для ходатая.

Когда же приходилось выяснять, что побуждает немцев совершать подобные злодеяния над беззащитными больными — получался невразумительный ответ об очистке расы.

Фактически же после каждого уничтожения больных производилось очередное изъятие имущества.

Наряду с физическим уничтожением больных, немцы произвели полный разгром и грабеж больницы. Забрали все имущество, весь инвентарь, уничтожили аптеку, лаборатории, физиотерапевтический и рентгеновский кабинеты, мастерские для трудовой терапии. Сожгли ценнейший в научном отношении архив больницы, уничтожили прекрасную больницу библиотеку в 20000 томов. Ограбили культурный заповедник — ценнейший памятник XI столетия⁸ знаменитый Кирилловский собор, расположенный на территории больницы.

Одним словом, от колоссальной и благоустроенной больницы им. акад[емика] Павлова, имевшей 1500 коек, проводившей новейшие методы лечения, охватывавшей психиатрической помощью население Киевской области и являвшейся лучшим лечебным учреждением, остались только ограбленные, опустошенные здания, в которых впоследствии немцы помешали лошадей.

Непосредственными руководителями и организаторами убийств больных, насколько нам известно, было гестапо, гарнизонный врач Рыковский, завотделом здравоохранения при генеральном комиссаре Гроскопф, его заместитель Новосельский (последние два лично производили отбор больных) и врач военного лазарета Больм.

Профессор Е. А. Копыстынский.

Врачи: А. Г. Дзевалтовская, Т. К. Пенская, И. М. Фарбер, А. И. Евстафьева.

Медсестра Е. Ф. Троепольская.

Киев, 30 ноября 1943 г.

Подписи т. т. Копыстынского, Дзевалтовской, Пенской, Фарбер, Евстафьевой и Троепольской удостоверяю.

За секретаря Исполкома Киевского Горсовета Депутатов трудящихся — подпись.

⁷ Так у тексті, рукопис.

⁸ Так у тексті. Церква святих Кирила й Афанасія почала будуватися після сходження на київський престол чернігівського князя Всеволода Ольговича у 1139 р.

Верно:

[підпис]⁹

Из материалов Чрезвычайной Государственной Комиссии
Дело № 5, листы 87–92.
Киевская область.

ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 240, арк. 61–64.
Засвідчена копія. Машинопис.

№ 175

Із доповідної записки начальника УНКДБ по Київській області М. Бондаренка¹⁰ наркому держбезпеки УРСР С. Савченку «Про звірства німецько-фашистських окупантів у м. Києві»

12 грудня 1943 р.

[...] ¹¹ В 1941 году немцы уничтожили больных, находившихся в Кирилловской психиатрической больнице им. Павлова. Для умерщвления больных ими применялась «душегубка».

14 октября 1941 года в указанную больницу прибыл гарнизонный врач РИХОВСКИЙ¹² и приказал выделить 300 человек больных евреев, якобы для отправки в Винницу. После того как больные были выделены, их поместили в отдельное здание, а затем в овраге около роши расстреляли.

7 января 1942 года в больницу явились офицеры гестапо. На территории больницы они расставили караулы, запретив вход и выход из нее, а затем по их приказанию были отобраны все хронические больные, также, якобы, для отправки в Житомир. После этого в больницу прибыла «душегубка». Больных раздевали и по 60 человек заталкивали в машину.

⁹ Підпис засвідчено печаткою секретаріату Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників.

¹⁰ Бондаренко Михайло Стратонович (1901–1977) — у листопаді 1938 — травні 1940 рр. — начальник 4 відділення 2 відділу ГТУ НКВС СРСР, у травні 1940 — січні 1941 рр. — начальник водного відділу НКВС УРСР, із січня 1941 р. — в.о. начальника водного відділу НКВС Чорноморського басейну, у березні — серпні 1941 р. — начальник УНКВС по Одеській обл., у 1942–1943 рр. — в.о. начальника 2 управління НКВС УРСР, начальник опергрупи НКВС УРСР, у вересні — жовтні 1943 р. — в.о. начальника УНКДБ по Сталінській обл., у листопаді 1943 — грудні 1951 рр. — начальник УНКДБ–УМДБ по Київській обл. у червні 1952 — березні 1953 рр. — заступник начальника по УМДБ по Чернігівській обл., у березні 1953 — липні 1954 рр. — начальник УМВС по Київській обл.

¹¹ Не публікуються фрагменти про руйнування виробничої структури, історичних пам'яток, зокрема, Києво-Печерської лаври, знищення євреїв та інших соціальних груп у Бабиному Яру, Сирецькому таборі.

¹² Так у тексті. В інших документах — Риковський.

Здесь же на территории больницы проводилось и умерщвление отравляющими газами. Трупы умерщвленных выбрасывались и зарывались в Кирилловской роще.

Операция по истреблению больных проводилась в течение двух суток.

Эту работу проводила группа военнопленных, которые затем также уничтожались в «душегубках».

29 марта и 17 октября 1942 года «душегубка» также прибывала в больницу для умерщвления больных.

Всего «душегубкой» в больнице им. Павлова было уничтожено 485 человек.

Установлено, что уничтожение больных в больнице им. Павлова по указанию гестапо было организовано и осуществлено гарнизонным врачом РИХОВСКИМ, руководителем Здравоотдела при Генеральном Комиссариате ГРОСКОПФОМ, его заместителем НОВОСЕЛЬСКИМ и врачом лазарета БОЛЬМ. [...] ¹³

ГДА СБ України, ф. 11, спр. 937, т. 3, арк. 21–32 зв. Копія. Машинопис.
Опубліковано в: Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників: Зб. док. та матеріалів / Упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін, О. Є. Лисенко, Г. В. Смирнов. — К., Львів: Б. в., 2003. — С. 416–424.

№ 176

Обвинувальний висновок стосовно співробітників Київської психоневрологічної лікарні про їхню участь у вбивстві нацистами хворих

9 лютого 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

НАЧ[АЛЬНИК] УНКВД КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

[підпис] РУДЕНКО.

Обвинительное заключение по делу № 992¹⁴

По обвинению: МАЗУР Анания Захаровича, МАНЬКО Николая Павловича, ГОРОХОВА Иосифа Константиновича, ГРИЩЕНКО Иосифа Михайловича, СОКОЛОВСКОГО Ивана Михайловича,

¹³ Вилучено фрагменти щодо діяльності оперкоманди, що здійснювала спалення трупів у Бабиному Яру.

¹⁴ На документі резолюція: «Утверждаю. Мазур, Манько, Горохова, Грищенко, Соколовского, Копытынскую, Пенскую, Танцюру и Цирюк предать суду ВТ по ст. 54–1 «а» УК УССР. И[сполняющий] о[бязанности] военного прокурора К[иевского] в[оенного] о[круга] [підпис нерозбірливий] 22.02. 1944 года».

КОПЫСТЫНСКОЙ Евгении Ивановны, ПЕНСКОЙ Татьяны Кирилловны, ТАНЦЮРА Моисея Дорофеевича, ЦИРЮК Каленника Кондратьевича

в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

Со дня оккупации немецко-фашистскими захватчиками [города] Киева началось массовое истребление еврейского населения города и больных, находившихся на излечении в больницах.

В течение последних месяцев 1941 года и на протяжении 1942 года немецкие изверги производили методическое истребление душевнобольных советских граждан, находившихся на излечении в психиатрической больнице имени академика ПАВЛОВА, путем расстрела и удушения окисью углерода в специально оборудованных для этой цели машинах-«душегубках».

Массовое убийство душевнобольных в больнице им. академика ПАВЛОВА было совершено в 4 приема.

Первая партия душевнобольных евреев — 308 человек была истреблена путем расстрела в октябре месяце 1941 года, остальные три партии в количестве 525 человек уничтожались путем применения машины «Душегубки».

В числе зверски истребленных душевнобольных были врачи ПИЛИКОВСКИЙ, ЧЕРЧИК, ОКСЮЗОВ, МОРГУЛИС, жена профессора МАЖАРА и другие.

Кроме того, большое количество больных погибло от плохого питания.

После каждого случая истребления душевнобольных немцы производили изъятие белья, инвентаря, разрушали лаборатории-кабинеты и библиотеку — около 20 тысяч томов. Весь этот разбой закончился полной ликвидацией психиатрической больницы имени академика ПАВЛОВА.

Массовое истребление душевнобольных возглавляли: гарнизонный врач РАКОВСКИЙ, заведующий отделом Здравоохранения Ген[ерального] комиссариата врач ГРОСКОПФ, его помощник НОВОСЕЛЬСКИЙ, шеф больницы Обер-Арц БОЛЬМ, при активном участии директора больницы ЧЕРНАЙ, главврача ТАНЦЮРЫ, заведующих отделениями ПЕНСКОЙ и КОПЫСТЫНСКОЙ, санитаров, лекпомов и рядовых рабочих: МАЗУР А.З., МАНЬКО Н.П., ГРИЩЕНКО И.М., СОКОЛОВСКОГО И.М., завхоза больницы ГОРОХОВА И.Н. и коменданта больницы ЦИРЮК К.К.

Произведенным по делу расследованием отделом Б[орьбы с] Б[андизмом] УНКВД Киевской области установлено, что:

1. МАЗУР А.З., оставшись проживать на оккупированной немцами территории и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА, в октябре месяце 1941 года, принимал активное участие в концентрации душевнобольных евреев в 8 отделение, для последующего их уничтожения (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 107, 108, 111, 114, т[ом] 2, л[ист] д[ела] 295).

Во время уничтожения больных путем расстрела, выводил их из отделения и подводил к яме, где раздевал, заводил в яму, ставил спиной к немцу, а последний на расстоянии 3–4 шагов расстреливал в затылок, тяжело больных на руках заносил в яму, ложил лицом к земле, которых

также расстреливали. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 108, 109, 111, 112, 114, 125, 145, 147, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 288, 292, 329).

В январе месяце 1942 года осуществил перевод из 10-го отделения больницы в 3-ю клинику 17 человек душевнобольных, и оставаясь ответственным дежурным по клинике, во время их уничтожения машиной «Душегубка» руководил обслуживающим персоналом по выводу и посадке больных на машину и лично производил вывод и посадку больных на эту же машину. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 104, 109, 110, 114, 116, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 305, 327).

2. МАНЬКО Н.П., проживая в оккупированном немцами городе Киеве и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА сторожем-лесником, принимал участие совместно с бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ и гестаповцами в выборе места для ямы в роще Орешник, куда после сваливались расстрелянные евреи. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 292).

МАНЬКО, во время расстрела принимал участие в выводе больных евреев из 8-го отделения, подводил к яме, где раздевал их, заводил в яму, ставил спиной к немцу, а последний расстреливал. Тяжело больных заносил на руках в яму, ложил лицом к земле, которых также расстреливали. (т[ом], л[исты] д[ела] 108, 109, 111, 124, 125, 141, 145, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 288, 292, 411).

3. ГОРОХОВ И.К., проживая в оккупированном немцами г. Киеве, работая завхозом больницы имени академика ПАВЛОВА, в октябре месяце 1941 года совместно с бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ и гестаповцами принимал участие в выборе места для ямы в роще Орешник, а также осуществлял руководство над военнопленными по рытью этой ямы. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 121, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 288, 289, 293, 413, 417).

В октябре месяце 1941 года под его личным руководством было переведено из 7 в 8 отделение свыше 70 человек душевнобольных евреев для их уничтожения. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 189, 195, 200, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 344, 419, 421).

В то время, когда душевнобольные были уже сконцентрированы в 8 отделение для уничтожения, ГОРОХОВ, совместно с комендантом больницы ЦИРЮК, являлся ответственным дежурным по больнице и осуществлял охрану больных в 8-м отделении от побега. В это время совместно с ЦИРЮК и немецкими патрулями задержал на территории больницы сбежавшего одного душевнобольного, которого доставили в 8 отделение больницы и совместно с санитаром СОКОЛОВСКИМ и ЦИРЮК передали его немцам, которые вывели этого больного во двор и расстреляли. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 160, т[ом] 2, л[ист] д[ела] 447).

Будучи тесно связан с немецкими офицерами и гестаповцами, вызывал к себе на квартиру граждан к следователю гестапо АНИСИМОВУ, где последние подвергались допросу по делу коммуниста МАХИНЬКО и его семьи. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 294, 378, 429, 430, 434, т[ом] 1, л[исты] д[ела] 216, 281).

В июле месяце 1942 года выдал гестапо подворную книгу, по которой разыскивался МАХИНЬКО, в результате чего МАХИНЬКО был

разыскан, арестован и совместно со всей семьей расстрелян. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 276, 281, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 290, 293, 294, 303, 429, 430).

4. ГРИЩЕНКО И.М., проживая в оккупированном немцами г. Киеве и работая пожарником в больнице имени академика ПАВЛОВА, во время расстрела душевнобольных евреев в октябре месяце 1941 года производил вывод их с 8 отделения, подводил к яме, где снимал одежду и белье, заводил в яму, ставил спиной к немцу и последний на расстоянии 3–4-х шагов расстреливал в затылок. Тяжело больных заносил на руках в яму, ложил лицом к земле, которых также расстреливали. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 108, 109, 111, 125, 145, 147, 150).

5. СОКОЛОВСКИЙ И.М., проживая в оккупированном немцами городе Киеве, работая в больнице имени академика ПАВЛОВА в должности санитаря, во время концентрации душевнобольных евреев в 8-м отделении для уничтожения, производил их прием и размещал в этом отделении по палатам. Будучи ответственным дежурным в этом отделении, и когда в это отделение ГОРОХОВ, ЦИРЮК и два немецких патруля доставили одного задержанного душевнобольного, то СОКОЛОВСКИЙ, совместно с ГОРОХОВЫМ и ЦИРЮК, определив по половому органу, что это еврей, сказал об этом немцам, которые вывели его во двор и расстреляли. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 134, 158, 160, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 447, 450).

Во время расстрела евреев СОКОЛОВСКИЙ производил их вывод из 8-го отделения, подводил их к яме, где снимал одежду и белье, после чего заводил в яму, где их расстреливали. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 125, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 296, 316).

В январе и марте месяце 1942 года СОКОЛОВСКИЙ, работая санитаром в 6-м, а после в 8-м отделениях больницы, проявляя активность в истреблении душевнобольных советских граждан, производил их вывод с отделения и усаживал на машину «Душегубка». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 157, 161, 162, 183, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 313, 314, 324).

6. КОПЫСТЫНСКАЯ Е.И., оставшись проживать в оккупированном немцами городе Киеве и работая в психиатрической больнице имени академика ПАВЛОВА в должности заведующей 8-м отделением больницы, в октябре месяце 1941 года, перед началом концентрации душевнобольных евреев в этом отделении, принимала участие на совещании у директора больницы ЧЕРНАЙ, где обсуждался вопрос о концентрации евреев для их уничтожения. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 222, 238, 245).

Во время нахождения душевнобольных евреев в 8-м отделении КОПЫСТЫНСКАЯ продолжала руководить этим отделением, а во время их истребления осуществляла строгий контроль по их выводу в рощу «Орешник» на расстрел. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 245, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 292, 316, 324, 332).

В январе месяце 1942 года вторично принимала участие на совещании у директора больницы ЧЕРНАЙ, где также обсуждался вопрос об уничтожении душевнобольных, на котором получила указания от ЧЕРНАЯ и после чего, выполняя эти указания, произвела отбор 30-ти человек душевнобольных в 5-м отделении, а на другой день уже совместно

с главврачом ТАНЦЮРОЙ, дополнительно произвели отбор 12-ти мужчин и 16 женщин для уничтожения. По окончании этой работы осуществила руководство и контроль над обслуживающим персоналом по переводу этих больных во 2-ю клинику, откуда больные впоследствии были вывезены и уничтожены. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 179, 188, 222).

В марте месяце 1942 года, являясь членом комиссии совместно с шефами Комиссариата Здравоохранения ГРОСКОПФ и НОВОСЕЛЬСКИМ, шефом больницы Обер-Арц БОЛЬМ и бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ, произвела отбор в 8-м отделении 90 человек душевнобольных советских граждан для уничтожения, которые впоследствии были уничтожены. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 181, 188, 222).

В конце марта 1942 года во время уничтожения больных машиной «Душегубка» КОПЫСТЫНСКАЯ осуществляла руководство по их выводу на эту машину. Перед выводом и посадкой в машину по ее личному распоряжению лекпомы дали душевнобольным «успокоительные уколы», чтобы больные, осознавшие свою судьбу, были спокойны при посадке в машину «Душегубку». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 181, 182, 188).

В сентябре месяце 1942 года, являясь ординатором 8 отделения и будучи членом отборочной комиссии, совместно с заведующей отделением ПЕНСКОЙ Т.К., шефом Комиссариата Здравоохранения НОВОСЕЛЬСКИМ и директором больницы ТАНЦЮРОЙ, произвели отбор 39-ти человек душевнобольных, которые в октябре месяце 1942 года были уничтожены посредством машины «Душегубка». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 183, 188, 223).

После произведенного массового истребления душевнобольных, особенно в январе месяце 1942 года, когда много родных и родственников больных стали обращаться к КОПЫСТЫНСКОЙ — узнать о судьбе своих родных и близких, последняя давала легкомысленный ответ: «Ваш больной вывезен немцами, куда нам не известно, справьтесь в канцелярии». (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 184).

7. ПЕНСКАЯ Т.К., проживая в оккупированном немцами городе Киеве и работая заведующей отделением больницы имени академика ПАВЛОВА, в октябре месяце 1941 года принимала участие на совещании у директора больницы ЧЕРНАЙ, где обсуждался вопрос о концентрации душевнобольных евреев для их уничтожения. После чего совместно с ЧЕРНАЙ произвела отбор свыше 70 человек больных евреев и лично руководила обслуживающим персоналом по переводу больных в 8-е отделение, где они концентрировались для уничтожения. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 179, 195, 200, 204, 209, 238).

С целью быстрее выполнения мероприятий по концентрации больных евреев, задерживала смены дежурного персонала. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 195, 200, 201).

В январе месяце 1942 года вторично участвовала на совещании у ЧЕРНАЯ и принимала участие в обсуждении мероприятий по отбору и уничтожению душевнобольных, после чего также совместно с ЧЕРНАЙ производила отбор около 80 человек душевнобольных, в течение трех суток лично обеспечивала усиленной охраной и надзором за ними от

случаев возможных побегов. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 170, 179, 195, 196, 201, 204, 205, 206, 222).

В день истребления душевнобольных, будучи об этом предупреждена за минут 20 до появления машины «Душегубка», дала распоряжения лепкомам сделать «успокоительные уколы» предназначенным для уничтожения душевнобольным, чтобы уменьшить возбуждение душевнобольных при выводе и посадке их в машину «Душегубку». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 160, 197, 201, 202, 209, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 325, 329).

В октябре месяце 1942 года, являясь членом отборочной комиссии, совместно с шефом комиссариата Здравоохранения НОВОСЕЛЬСКИМ, директором больницы ТАНЦЮРОЙ и ординатором КОПЫСТЫНСКОЙ, произвели отбор 40 человек душевнобольных граждан, которые, как и в январе месяце 1942 года, были зверски истреблены при помощи машины «Душегубка». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 183, 197, 198, 202, 203, 205, 209, 223, т[ом] 2, л[ист] д[ела] 455).

После того, как душевнобольные почти все были уничтожены, и когда к ПЕНСКОЙ обращались родные и родственники больных узнать за судьбу своих родных, она отвечала им: «Ваши родные эвакуированы немцами». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 207).

8. ТАНЦЮРА М.Д., работая директором 2-й Киевской психиатрической больницы Феофании, 4-го августа 1941 года самовольно оставил больницу с находившимися в ней до 200 человек душевнобольных граждан и лишь 15 августа явился в Наркомздрав Украинской республики, где получил распоряжение — немедленно выехать по месту службы. ТАНЦЮРА распоряжение Наркомздрава не выполнил и остался в городе Киеве. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 257, 262, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 365, 366, 462).

Проживая в оккупированном немцами городе Киеве, в сентябре месяце 1941 года добровольно поступил на службу в больницу имени академика ПАВЛОВА на должность главврача. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 218, 257).

Получив указания и полномочия от ЧЕРНАЯ, ТАНЦЮРА лично осуществлял контроль и руководство по концентрации душевнобольных евреев в 8 отделении для уничтожения. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 126, 164, 168, 169, 176, 177, 178, 243, 269, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 316, 343, 344, 437, 438, 444, 453, 454).

В то время, когда душевнобольные евреи были уже сконцентрированы в 8 отделении, ТАНЦЮРА проверял работу дежурных санитаров и хозяйки¹⁵, чтобы все больные были на местах, и ни один из них никуда не ушел, «в противном случае — отвечает головой за каждого больного». (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 321, 340, 437, 438).

Перед выводом душевнобольных евреев на расстрел ТАНЦЮРА совместно с ЧЕРНАЙ и гестаповцами осматривал территорию и местность вокруг 8 отделения с целью выбора удобного пути для подвода больных к яме в роще «Орешник» для расстрела. После чего дал распоряжение обслуживающему персоналу 8 отделения производить вывод больных

¹⁵ Йдеться про посадку «сестры-хозяйки» — медсестри, відповідальної за матеріально-технічне забезпечення.

и дополнительно для этой цели назначил МАНЬКО Н.П. и МАЗУРА А.З. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 108, 125, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 320, 321, 324, 442, 443, 446).

Начиная с ноября месяца 1941 года, когда по личной инициативе врачей и заведующих отделениями стала частично производиться выписка из больницы душевнобольных, ТАНЦЮРА категорически это запретил. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 171, 185, 186, 200, 262, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 454, 455).

В январе месяце 1942 года ТАНЦЮРА вторично принимал активное участие на совещании у ЧЕРНАЯ, где последний поручил врачам и заведующим отделений производить отбор душевнобольных для уничтожения, а контроль, возложил на ТАНЦЮРУ (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 170, 179, 185, 251, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 404, 454, 470). Получив такое полномочие, ТАНЦЮРА, явившись для контроля работы по отбору душевнобольных к заведующей 5-м отделением Копыстынской¹⁶, дополнительно, к 30 человек, отобранных КОПЫСТЫНСКОЙ, отобрал свыше 10 человек мужчин и 16 человек женщин. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 179, 185).

Кроме этого, совместно с ЧЕРНАЕМ, принимал участие в отборе больных по 1-му и 2-му отделениям, а также осуществлял руководство по переводу душевнобольных из 5-го отделения во 2-ю клинику. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 170, 179, 185, 252, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 404, 454, 470).

За проявленную активность перед немецкими оккупантами в истреблении душевнобольных советских граждан, в феврале месяце 1942 года ТАНЦЮРА Здравоотделом горуправы назначен директором психиатрической больницы имени академика ПАВЛОВА. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 171, 185, 194, 219, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 299, 454, 455).

Являясь директором больницы, в марте месяце 1942 года ТАНЦЮРА принимал активное участие в отборе душевнобольных совместно с представителями комиссариата Здравоохранения ГРОСКОПФ и НОВОСЕЛЬСКИМ, шефом больницы Обер-Арт БОЛЬМ, бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ. Ими было отобрано 120 человек, которые стали жертвами немецко-фашистских оккупантов. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 171, 181, 181, 260, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 322, 438, 457, 455).

Во время истребления этих душевнобольных руководство по их уничтожению ТАНЦЮРА осуществлял через заведующую 8-м отделением КОПЫСТЫНСКУЮ, которой перед этим дал распоряжение о выводе больных на машину «Душегубка». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 171, 182, 261).

В сентябре месяце 1942 года вторично принимал участие в комиссии, состоявшей из представителя комиссариата здравоохранения НОВОСЕЛЬСКОГО, бывшего директора больницы ЧЕРНАЙ, заведующей отделением ПЕНСКОЙ и ординатора КОПЫСТЫНСКОЙ по отбору душевнобольных для уничтожения. Комиссией было отобрано 39 человек, которые в октябре месяце 1942 года были уничтожены посредством машины «Душегубки». (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 171, 183, 261, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 438, 439, 455).

¹⁶ Так у тексті. Раніше вона згадувалась як завідувача 8-м відділенням.

На протяжении всего периода истребления душевнобольных многие родные и родственники обращались к ТАНЦЮРЕ с просьбой сообщить о судьбе их родственников, но ТАНЦЮРА, с целью сокрытия зверской расправы над больными, говорил, что их родственники эвакуированы. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 359, 360, 390, 374, 375, 457).

После истребления душевнобольных советских граждан в больнице имени академика ПАВЛОВА ТАНЦЮРА был вторично повышен в должности и назначен заместителем директора центральных городских клиник города Киева. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 264)¹⁷.

9. ЦИРЮК К.К., оставшись проживать на оккупированной немцами территории города Киева и работая комендантом в больнице имени академика ПАВЛОВА, когда душевнобольные евреи были сконцентрированы в 8-м отделении для уничтожения, совместно с ГОРОХОВЫМ являлся ответственным дежурным по больнице и осуществлял охрану душевнобольных евреев. При этом, совместно с ГОРОХОВЫМ и немецкими патрулями, задержал на территории больницы сбежавшего душевнобольного, которого доставили в 8-е отделение, где совместно с ГОРОХОВЫМ и СОКОЛОВСКИМ, убедившись по половому органу в том, что задержанный является евреем, сказали об этом немцам, которые вывели во двор больного и расстреляли. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 134, 160, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 447, 448, 468).

В октябре месяце 1941 года ЦИРЮК составил список на коммунистов, проживающих на территории больницы: КОСТЕНКО, ЛЕЛЯНОВУ, ЗИНКЕВИЧ и ТАРАНЕНКО и передал в немецкую управу. (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 277).

В этот период времени вызывался на допрос к следователю гестапо по делу коммуниста МАХИНЬКО, а после передал подворную книгу, где МАХИНЬКО числился коммунистом, а его жена еврейкой. В результате предательства ЦИРЮК, МАХИНЬКО со своей семьей был арестован и расстрелян. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 161, 276, 277, 281, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 387, 388, 429, 430).

В ноябре месяце 1941 года совместно со следователем гестапо принимал участие в аресте преданных им же коммунистов: ТАРАНЕНКО, ЗИНКЕВИЧ, ЛЕЛЯНОВОЙ и КОСТЕНКО, из которых — ЛЕЛЯНОВА расстреляна, а остальные скрылись, а также принимал участие в аресте ПИЛИПЕНКО и ЗИНКЕВИЧ, как евреек. ПИЛИПЕНКО скрылась, а ЗИНКЕВИЧ Е. гестаповцами расстреляна. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 392, 393, 394, 408, 409).

Допрошенные в качестве обвиняемых:

1. МАЗУР Ананий Захарович виновным себя в предъявленном ему обвинении признал полностью, одновременно изобличается показаниями свидетелей МАТВЕЕВА С.Ф. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 288,

¹⁷ Свою версію подій М. Танцюра виклав у записці у грудні 1943 р. Див.: Київ: війна, влада, суспільство. 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; авт. та упорядн.: Т.В. Вронська, Т.В. Заболотна, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Т.В. Пастушенко.— К.: Темпора, 2014.— С. 644—649.

292, 295,) и обвиняемыми МАНЬКО Н.П. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 125) и ГРИЩЕНКО И.М. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 145, 147).

2. МАНЬКО Николай Павлович, виновным себя не признал в том, что совместно с немцами принимал участие в выборе места для ямы в роще «Орешник». Однако изобличается в этом показаниями свидетелей МАТВЕЕВА С.Ф. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 288, 292, 295). В остальной части предъявленного ему обвинения виновным себя признал полностью, одновременно изобличается показаниями обвиняемых ГРИЩЕНКА И.М. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 145, 147) и МАЗУРА А.З. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 108, 109, 111, т[ом] 2, л[ист] д[ела] 411).

3. ГОРОХОВ Иосиф Константинович, в предъявленном ему обвинении виновным себя не признал, однако полностью изобличается показаниями свидетелей — всего 12 человек и обвиняемых — 4 человек. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 121, 160, 189, 195, 200, 276, 281, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 288, 289, 290, 293, 294, 303, 344, 378, 411, 413, 417, 419, 421, 429, 430, 434, 447).

4. ГРИЩЕНКО Иосиф Михайлович, в предъявленном ему обвинении виновным себя признал полностью, одновременно изобличается показаниями обвиняемых МАЗУРА А.З. и МАНЬКО Н.П. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 108, 109, 111, 125, т[ом] 2, л[ист] д[ела] 411).

5. СОКОЛОВСКИЙ Иван Михайлович, виновным себя не признал в том, что во время расстрела душевнобольных евреев в октябре месяце 1941 года принимал участие в этом, однако изобличается показаниями свидетелей ПОПОВИЧ П.Н. и ЦЕРЕШКО М.Ф. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 296, 316) и обвиняемыми МАНЬКО (т[ом] 1, л[ист] д[ела] 125).

В остальной части предъявленного ему обвинения виновным себя признал полностью, кроме этого изобличается показаниями свидетелей: БОЙКО Ольгой Федоровной и обвиняемыми ГОРОХОВЫМ И.К. и КОПЫСТЫНСКОЙ Е.И. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 134, 157, 158, 160, 161, 162, 157, 183, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 296, 313, 314, 316, 324, 447, 450).

6. КОПЫСТЫНСКАЯ Евгения Ивановна, виновной себя не признала в том, что в октябре месяце 1941 года принимала участие на совещании у директора больницы ЧЕРНАЙ, где разрешался вопрос относительно концентрации душевнобольных евреев для их уничтожения, а также, что во время их расстрела осуществляла контроль и руководство за выводом к месту их расстрела. Однако изобличается показаниями свидетелей МАТВЕЕВЫМ С.Ф. и ПОПОВИЧ П.Н. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 215, 316) и обвиняемого ТАНЦЮРА М.Д. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 222, 238).

В остальной части предъявленного ей обвинения виновной себя признала полностью. Кроме того, изобличается показаниями свидетелей РЫДВАНОВА, ИГНАТЬЕВА, ЦЕРЕШКО (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 295, 316, 324, 332) и обвиняемыми ПЕНСКИЙ Т.К., СОКОЛОВСКИМ И.И. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 222, 238, 223, 245).

7. ПЕНСКАЯ Т.К., в предъявленном ей обвинении виновной себя признала полностью, одновременно изобличается показаниями свидетелей: ИГНАТЬЕВОЙ, БОЙКО, ХРОМОВА, ПАНКРАТОВОЙ и ЦЕРЕШКО (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 325, 329, 455), а также обвиняемыми

ТАНЦЮРОЙ М.Д., КОПЫСТЫНСКОЙ Е.И., СОКОЛОВСКИМ И.М. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 179, 160, 170, 222, 238).

8. ТАНЦЮРА Моисей Дорофеевич, в предъявленном ему обвинении виновным себя не признал, однако избличается показаниями свидетелей: 16 человек и обвиняемыми МАЗУР, МАНЬКО, КОПЫСТЫНСКОЙ, ПЕНСКОЙ (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 108, 125, 126, 164, 168, 169, 170, 171, 176, 177, 178, 179, 183, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 316, 320, 321, 324, 340, 366, 343, 344, 375, 374, 390, 365, 360, 437, 438, 444, 453, 454, 442, 443, 446, 455, 462).

9. ЦИРЮК Каленник Кондратьевич, в предъявленном ему обвинении виновным себя не признал, однако избличается показаниями свидетелей: МАХИНЬКО М. (т[ом] 2, л[исты] д[ела] 386, 387, 358), КОЗАЧИНСКОЙ О.П. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 392, 393, 394) и обвиняемыми ГОРОХОВЫМ И.К. и СОКОЛОВСКИМ И.М. (т[ом] 1, л[исты] д[ела] 134, 160, 131, 277, т[ом] 2, л[исты] д[ела] 447, 448, 468).

На основании вышеизложенного ОБВИНЯЮТСЯ:

1. МАЗУР Ананий Захарович, 1887 года рождения, уроженец Киевской области Володарского района с. Березна, украинец, гражданин СССР, б[ес]/п[артийный], образование среднее, женат, фельдшер, со слов — ранее не судим, работал в больнице имени академика ПАВЛОВА, до ареста проживал в городе Киеве ул. Кирилловская № 99, в том, что:

проживая в оккупированном немцами городе Киеве, являлся активным немецким пособником в истреблении душевнобольных советских граждан, находившихся на излечении в больнице имени академика ПАВЛОВА.

Работая фельдшером в 10 отделении, лично производил отбор по историям болезни 39 человек душевнобольных евреев и перевел их в 8-е отделение, откуда они были выведены и расстреляны.

Во время их расстрела принимал в этом непосредственное участие, выводил больных евреев из отделения, подводил к яме, снимал одежду и белье, после чего заводил в яму, ставил спиной к немцу, а последний расстреливал:

В январе месяце 1942 года произвел отбор 17 человек душевнобольных, перевез их в 3-ю клинику, и оставаясь ответственным дежурным по клинике, во время их вывода и истребления машиной «Душегубкой» осуществлял руководство обслуживающим персоналом по выводу больных на машину и лично сам выводил,

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54—1 «а» УК УССР.

2. МАНЬКО Николай Павлович, 1888 года рождения, уроженец Черниговской области Любечского района села Маньки, из рабочих, украинец, гражданин СССР, малограмотный, беспартийный, женат, со слов — ранее не судим, до ареста проживал — гор[од] Киев, ул. Кирилловская, 103, кв. 31,

в том, что, оставшись проживать в гор[оде] Киеве во время оккупации его немцами и работая сторожем-лесником при больнице имени академика ПАВЛОВА, совместно с немецкими офицерами и бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ принимал участие в выборе места для рытья ямы в роше «Орешник».

Во время расстрела душевнобольных евреев в октябре месяце 1941 года производил вывод их из отделения, подводил к яме, снимал одежду и белье, заводил в яму, ставил спиной к немцу, последний расстреливал, тяжело больных заводил в яму, ложил лицом к земле, а спиной к немцу, которых также расстреливал, т.е. в преступлении, предусмотренном ст. 54–1 «а» УК УССР.

3. ГОРОХОВ Иосиф Константинович, 1888 года рождения, уроженец Омской области, город Тюмень, из семьи рабочего, русский, гражданин СССР, образование низшее, б[ес]/п[артийный], женат, со слов — ранее не судим, до ареста проживал в гор[оде] Киеве, ул. Кирилловская, № 99, кв. 50, в том, что, оставшись в оккупированном немцами городе Киеве и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА завхозом, в декабре месяце 1941 года совместно с бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ и гестаповцами выбирал место для ямы в роще «Орешник». Во время рытья этой ямы осуществлял руководство военнопленными.

В этом же месяце 1941 года под его личным руководством из 7 в 8-е отделение было перевезено 70–80 человек душевнобольных евреев для уничтожения.

К выдаче немцам одного больного, по национальности еврея, которого немцы расстреляли.

Имея тесную связь со следователем гестапо АНИСИМОВЫМ, к которому, к себе на квартиру, вызывал граждан для их допроса по делу коммуниста МАХИНЬКО и его семьи.

В июле месяце 1942 года выдал следователю гестапо подворную книгу, по которой было установлено, что МАХИНЬКО является коммунистом, а его жена — еврейка, которые были расстреляны, т.е. в пр[еступлении], пр[едусмотренном] ст. 54–1 «а» УК УССР.

4. ГРИЩЕНКО Иосиф Михайлович, 1896 года рождения, уроженец Житомирской области Брусиловский район село Высокое, украинец, гражданин СССР, беспартийный, образование низшее, женат, со слов — ранее не судим, до ареста проживал гор[оде] Киев, ул. Кирилловская, № 85,

в том, что, проживая в оккупированном немцами городе Киеве и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА в должности пожарника, в октябре месяце 1941 года принимал участие совместно с немцами в истреблении душевнобольных евреев.

Лично выводил из 8-го отделения к яме по 5–10 человек, где раздевал, заводил в яму, ставил спиной к немцу, а последний их расстреливал, т.е. в пр[еступлении], пр[едусмотренном] ст. 54–1 «а» УК УССР.

5. СОКЛОВСКИЙ Иван Михайлович, 1895 года рождения, уроженец Киевской области Сквирского района село Б[ольшие] Ерчики, украинец, гражданин СССР, из крестьян-середняков, малограмотный, беспартийный, женат, со слов — ранее не судим, до ареста проживал гор[од] Киев, ул. Репьяховский Яр, дом. № 3, кв. 3,

в том, что, проживая в оккупированном немцами городе Киеве и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА, в октябре месяце

1941 года принимал участие в концентрации душевнобольных евреев в 8-е отделение.

В выдаче немцам одного больного, по национальности еврея, которого немцы расстреливали.

Во время расстрела душевнобольных евреев производил вывод их к яме из отделения, раздевал и подводил к яме на расстрел.

Во время массового истребления больных машиной «Душегубка» в январе и марте месяцах 1942 года принимал активное участие в выводе больных из палат и посадке их в машину «Душегубку», т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

6. КОПЫСТЫНСКАЯ Евгения Ивановна, 1878 года рождения, уроженка Тамбовской области Маршанский район село Земетчино, русская, гражданка СССР, беспартийная, образование высшее медицинское, врач-психиатр, замужняя, со слов — ранее не судима, до ареста проживала в гор[оде] Киеве, Петропавловский переулок, дом № 10, в том, что, оставшись проживать во временно оккупированном немцами городе Киеве и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА в должности заведующей отделением и врача, в октябре месяце 1941 года принимала участие на совещании у бывшего директора больницы ЧЕРНАЙ, где решался вопрос относительно концентрации душевнобольных евреев для их уничтожения.

Лично производила отбор душевнобольных евреев в 8-м отделении и изоляцию их от больных других национальностей, а также производила контроль и прием больных евреев из других отделений.

Во время нахождения душевнобольных евреев в 8-м отделении продолжала руководить этим отделением, а при выводе их на расстрел — осуществляла контроль.

В январе месяце 1942 года вторично участвовала на совещании у ЧЕРНАЯ, после чего произвела отбор 65–70 человек больных и осуществила руководство по их переводу во 2-ю клинику, откуда они были вывезены и истреблены машиной «Душегубкой».

В марте месяце 1942 года принимала участие в комиссии по отбору больных совместно с председателями Комиссариата Здравоохранения ГРОСКОПФ и НОВОСЕЛЬСКИМ, бывшим директором больницы ЧЕРНАЙ, главврачем ТАНЦЮРА, где было отобрано 90 человек. Во время их истребления машиной «Душегубкой» осуществляла руководство обслуживающим персоналом по выводу и посадке душевнобольных на машину «Душегубку», до этого дала распоряжение лекпомам произвести уколы душевнобольным, предназначенным для уничтожения.

В октябре месяце 1942 года, также являясь членом комиссии, совместно с председателем Комиссариата Здравоохранения НОВОСЕЛЬСКИМ, директором больницы ТАНЦЮРА и заведующим отделением ПЕНСКОЙ, отобрали 39 человек душевнобольных, которые также были истреблены машиной «душегубкой», т.е. в пр[еступлениях], пр[едусмотренных] ст. 54–1 «а» УК УССР.

7. ПЕНСКАЯ Татьяна Кирилловна, 1889 года рождения, уроженка гор[ода] Киева, украинка, гражданка СССР, образование высшее

медицинское, врач-психиатр, по социальному происхождению из служащих, не замужняя, со слов — ранее не судима, до ареста проживала гор[од] Киев, ул. Кирилловская 109, корпус 6, кв. 24, в том, что, оставшись проживать во временно оккупированном немцами городе Киеве и работая в больнице имени академика ПАВЛОВА в должности заведующей отделением, в октябре месяце 1941 года принимала участие на совещании у бывшего директора больницы ЧЕРНАЙ, где разрешался вопрос о концентрации душевнобольных евреев в 8-е отделение для их уничтожения. После чего произвела отбор 70–80 человек больных евреев и осуществила руководство по их переводу в 8-е отделение, а для ускорения перевода задерживала смены обслуживающего персонала.

В январе месяце 1942 года вторично участвовала на совещании у ЧЕРНАЙ, где также обсуждался вопрос о концентрации душевнобольных для их уничтожения. Совместно с ЧЕРНАЙ отобрала 70–80 человек душевнобольных и в течение трех суток обеспечивала усиленной охраной с целью предотвращения побегов со стороны больных.

Проводимую работу по подготовке душевнобольных к их уничтожению держала в строгой тайне и этого требовала от обслуживающего персонала.

Перед началом истребления душевнобольных при помощи машины «душегубки» дала распоряжение лекпомам сделать уколы больным, предназначенным для уничтожения, и осуществила руководство по погрузке больных на эту машину.

В октябре месяце 1942 года, являясь заведующей 8-м отделением, совместно с шефом Комиссариата Здравоохранения НОВОСЕЛЬСКИМ, директором больницы ТАНЦЮРОЙ и ординатором КОПЫСТЫНСКОЙ, произвела отбор 40 человек душевнобольных которые, как и в январе месяце 1942 года, были зверски истреблены немцами, т.е. в преступлении, предусмотренном ст. 54–1 «а» УК УССР.

8. ТАНЦЮРА Моисей Дорофеевич, 1895 года рождения, уроженец Киевской области Ротмистровский район село Ковалиха, из семьи крестьянина-бедняка, украинец, гражданин СССР, беспартийный, высшее медицинское образование, врач-психиатр, женат, со слов — ранее не судим, до ареста проживал гор[од] Киев, Татарская № 34, кв. 1, в том, что, будучи директором Феофании, 4-го августа 1941 года самовольно оставил больницу с находившимися в ней 200 человек психически больными.

Проживая в гор[оде] Киеве, в сентябре месяце 1941 года добровольно поступил через Здравоотдел немецкой Горуправы в психиатрическую больницу имени академика ПАВЛОВА на должность главврача. В октябре месяце 1941 года принимал участие на совещании у директора больницы ЧЕРНАЙ, где обсуждался вопрос о концентрации душевнобольных евреев в 8-е отделение для их уничтожения. Лично руководил работой врачей по отбору больных, предназначенных для уничтожения, а также концентрацией их в 8-е отделение. Во время нахождения больных евреев в 8-м отделении предупреждал обслуживающий персонал, чтобы все больные были на местах, и ни один из них не ушел, угрожая при этом: «Вы отвечаете головой за каждого больного». Перед выводом больных евреев на

расстрел, совместно с директором больницы ЧЕРНАЙ и гестаповцами, осматривал местность вокруг 8-го отделения больницы, с целью выбора удобного пути для вывода больных евреев в рощу «Орешник» на расстрел, а после распорядился о выводе больных партиями по 10 человек.

В январе месяце 1942 года вторично принимал участие на совещании у ЧЕРНАЙ, где разрешался вопрос о новой концентрации больных для их уничтожения, после чего осуществлял контроль и непосредственно принимал участие в отборе больных в 1, 2 и 5 отделениях больницы, а также во время их уничтожения лично руководил этим.

В марте месяце 1942 года лично принимал участие в комиссии по отбору 120-ти человек душевнобольных, а во время уничтожения машиной «Душегубкой» наблюдал за действием санитаров, выводивших больных.

В сентябре месяце 1942 года вторично принимал участие в комиссии, совместно с представителем Комиссариата Здравоохранения НОВОСЕЛЬСКИМ, бывшим директором ЧЕРНАЙ, врачами ПЕНСКОЙ и КОПЫСТЫНСКОЙ в отборе душевнобольных для их уничтожения, где было отобрано 39 человек, которые в октябре месяце 1942 года были уничтожены машиной «Душегубкой», т.е. в пр[еступлениях], пр[едусмотренных] ст. 54–1 «а» УК УССР.

9. ЦИРЮК Каленник Кондратьевич, 1886 года рождения, уроженец Киевской области Володарского района село Белиевка, украинец, б[ес]/п[артийный], малограмотный, женат, со слов — ранее не судим, до ареста проживал гор[од] Киев, ул. Кирилловская № 89, кв. 2,

в том, что выдал немцам одного больного, по национальности еврея, которого немцы расстреляли.

Составил списки на коммунистов КОСТЕНКО, ЛЕЛЯНОВУ, ЗИНКЕВИЧ и ТАРАНЕНКО и передал в немецкую управу, а в ноябре месяце 1941 года принимал участие совместно со следователем гестапо в их аресте как коммунистов, а ПИЛИПЕНКО и ЗИНКЕВИЧ Е.— как евреев, из которых ЛЕЛЯНОВА и ЗИНКЕВИЧ Е. гестаповцами были расстреляны, а остальные скрылись, т.е. в пр[еступлениях] пр[едусмотренных] ст. 54–1 «а» УК УССР.

В порядке ст. 204 УПК УССР следственное дело № 992, по обвинению: МАЗУРА Анания Захаровича, МАНЬКА Николая Павловича, ГОРОХОВА Иосифа Константиновича, ГРИЩЕНКА Иосифа Михайловича, СОКОЛОВСКОГО Ивана Михайловича, КОПЫСТЫНСКОЙ Евгении Ивановны, ПЕНСКОЙ Татьяны Кирилловны, ТАНЦЮРЫ Моисея Дорофеевича, ЦИРЮКА Каленника Кондратьевича¹⁸

направить помощнику Военного Прокурора по Спецделам К[иевского] В[оенного] О[круга] для предания Суду Военного Трибунала.

Обвинительное заключение составлено 9 февраля 1944 года.

СЛЕДОВАТЕЛЬ О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ С] Б[АНДИТИЗМОМ] НКВД
УССР

МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ

ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

[підпис]

БОКИЙ

¹⁸ Навпроти прізвища К. К. Цирюка олівцем написано: «Умер».

«СОГЛАСНЫ»:

НАЧАЛЬНИК 5 ОТДЕЛЕНИЯ О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ С]
Б[АНДИТИЗМОМ]

УНКВД ПО КИЕВСКОЙ ОБЛАСТИ КАПИТАН МИЛИЦИИ

[підпис]

РЕЗНИК

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА Б[ОРЬБЫ С] Б[АНДИТИЗМОМ] УНКВД
К[ИЕВСКОЙ] О[БЛАСТИ] ПОЛКОВНИК [підпис] СКРЫННИК

ГДА СБ України, ф.6 спр.74159, арк. 220–236. Оригінал. Машинопис.

№ 177

**Витяг із повідомлення Надзвичайної державної комісії
із встановлення та розслідування злочинів німецько-
фашистських загарбників та їхніх поплічників «Про
руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими
загарбниками у місті Києві»**

29 лютого 1944 р.

Фашисты массами убивали мужчин, женщин, детей, стариков и больных. Так 14 октября 1941 года в психиатрическую больницу во главе с немецким гарнизонным врачом Риковским¹⁹ ворвался отряд эсэсовцев. Гитлеровцы загнали 300 больных в одно из зданий, в котором продержали их без пищи и воды несколько дней, а затем расстреляли в овраге Кирилловской рощи. Остальные больные были истреблены 7 января, 27 марта и 17 октября 1942 года.

Вот что сообщили об этой кровавой расправе профессор Е.А. Копыстынский, врачи А.Г. Дзевалтовская, Т.К. Пенская, И.М. Фарбер, А.И. Евстафьева и медсестра Е.Ф. Троепольская: «В больницу прибыли автомашины. В эти машины — «душегубки» начали вталакивать больных, приблизительно по 60–70 человек в каждую, тут же их умерщвляли и трупы выбрасывались у здания больницы. Зверства эти продолжались несколько дней, в течение которых было уничтожено 800 больных». Организаторами этих убийств были: немецкий руководитель

¹⁹ Так у тексті.

здравоохранения при Генеральном комиссариате — Гросскопф и врач военного лазарета — Больм²⁰.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах.— М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1959.— Т. IV.— С. 47.

№ 178

Вирок військового трибуналу військ НКВС Київської області про засудження співробітників Київської психоневрологічної лікарні за участь у вбивстві нацистами хворих

4 квітня 1944 р.

Приговор

Именем Союза Советских Социалистических Республик

3—4 апреля 1944 года Военный Трибунал Войск НКВД Киевской области в гор[оде] Киеве в помещении Военного Трибунала в закрытом судебном заседании, в составе:

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩЕГО: полковника юстиции Кабаненко,

ЧЛЕНОВ: младшего лейтенанта милиции Бурнашева, Лещака,

ПРИ СЕКРЕТАРЕ: Резниченко,

без участия сторон обвинения и защиты,

рассмотрев дело по обвинению Танцюры Моисея Дорофеевича, 1895 года рождения, уроженца села Ковалиха Ротмистровского района Киевской области, по национальности украинца, из крестьян-бедняков, по соцположению служащего, с высшим образованием, врача-психиатра, женатого, беспартийного, со слов, ранее не судимого;

Копыстынской Евгении Ивановны, 1878 года рождения, уроженки села Земетчино Моршанского района Тамбовской области, по национальности русской, из семьи ж[елезнодорожного] служ[ащего], по соцположению служащей, с высшим медицинским образованием, врача-психиатра, замужней, беспартийной, со слов, ранее не судимой;

Пенской Татьяны Кирилловны, 1889 года рождения, уроженки гор[ода] Киева, по национальности украинки, из семьи служащего, по соцположению служащей, с высшим медицинским образованием, врача-психиатра, незамужней, беспартийной, ранее, со слов, не судимой;

Горохова Иосифа Константиновича, 1888 года рождения, уроженца гор[ода] Тюмень Омской области, по национальности русского, рабочего,

²⁰ Імовірно, що у такому вигляді документ був залучений до корпусу документів, що СРСР передав як фактологічне підтвердження злочинів нацистів у ході Нюрнберзького процесу.

с низшим образованием, беспартийного, женатого, ранее, со слов, не судимого;

Соколовского Ивана Михайловича, 1895 года рождения, уроженца села Большие Ерчики Сквирского района Киевской области, по национальности украинца, из крестьян-середняков, по соцположению служащего, грамотного, беспартийного, женатого, ранее, со слов, не судимого;

Мазура Анания Захаровича, 1887 года рождения, уроженца села Березна Володарского района Киевской области, по национальности украинца из крестьян-середняков, по соцположению служащего, грамотного, беспартийного, женатого, ранее, со слов, не судимого;

Грищенко Иосифа Михайловича, 1896 года рождения, уроженца села Высокое Брусиловского района Житомирской области, по национальности украинца, из крестьян-бедняков, рабочего, с низшим образованием, беспартийного, женатого, ранее, со слов, не судимого;

и Манько Николая Павловича, 1878 года рождения, уроженца села Маньки Любечского района Черниговской области, по национальности украинца, рабочего, малограмотного, беспартийного, ранее, со слов, не судимого — всех в совершении преступления, предусмотренного ст. 54—1 «а» УК УССР и данными предварительного и судебного следствия

УСТАНОВИЛ:

с первых же дней оккупации немецко-фашистскими захватчиками г. Киева, началось истребление населения города.

После массового расстрела здоровых советских граждан евреев в «Бабьем Яру», немецкие изверги начали методически истреблять душевнобольных советских граждан, находившихся на излечении в психиатрической больнице имени академика Павлова. Умерщвление душевнобольных происходило путем расстрела и путем удушения окисью углерода в специально оборудованных для этой цели автомашинах-«Душегубках».

Убийство душевнобольных в психиатрической больнице имени академика Павлова было произведено в четыре приема.

Первыми в количестве 308 человек, в октябре месяце 1941 года были расстреляны душевнобольные евреи, а затем в январе, марте и сентябре месяцах 1942 года было умерщвлено, путем удушения в автомашинах-«Душегубках» 525 человек душевнобольных других национальностей²¹.

Массовое истребление душевнобольных возглавили: заведующий отделом Здравоохранения Генерального комиссариата немец врач Гроскопф, шеф больницы, немец, врач Обер-Арт Больт, помощник заведующего отделением Здравоохранения врач Новосельский и гарнизонный врач Раковский.

Исполнителями воли немецких оккупантов в подготовке душевнобольных к истреблению были служащие психиатрической больницы имени академика Павлова: директор Чернай, бежавший с немцами, и обвиняемый по делу — главврач больницы, а затем и директор последней Танцюра, заведующие отделениями врачи Пенская и Копыстынская, завхоз Горохов, лекпом, санитар и рабочий-пожарник Мазур, Соколовский и Грищенко.

²¹ За даними Д. Гомона загинув 751 пацієнт Київської психоневрологічної лікарні.

Со стороны кого-либо из обвиняемых проявления инициативы или активных действий в оказании помощи немецким оккупантам в деле истребления душевнобольных Военный Трибунал не установил.

Наоборот, Трибуналом установлено, что по личной инициативе врачей и заведующих отделениями, в том числе и обвиняемых: Пенской, Копыстынской и Танцюры, стала производиться частичная выписка из больницы душевнобольных с целью сохранения последних от уничтожения.

Однако перечисленные обвиняемые, по причине самосохранения и в целях избежания репрессий со стороны немецких оккупантов, слепо, точно [и] безусловно выполняли распоряжения последних. Особенно это наглядно было при подготовке к истреблению душевнобольных евреев, которые, будучи сконцентрированы в одном из отделений больницы, находились в нем в течение трех дней, и за этот период времени не было принято никаких мер к уменьшению количества предстоявших жертв немецких извергов.

С лихорадочной поспешностью в переводе из других отделений больницы душевнобольных евреев в одно, восьмое, отделение, по причине боязни обвиняемыми Танцюрой, Пенской и Копыстынской отдавались строгие наказания подчиненному персоналу: «Не пропустить ни одного еврея», чем, по существу, парализовалась мысль у медперсонала к изысканию способов сохранения хотя бы некоторого количества больных.

Еще более непростительным для обвиняемых Танцюры, Пенской и Копыстынской является то, что последовавшие с января месяца 1942 года массовые случаи удушения больных, продолжавшиеся на протяжении почти года, не только не натолкнули обвиняемых на реальные мероприятия к сохранению больных, но обвиняемые своими действиями — строгим подходом к выпискам больных из больницы, сковывали действия остального медперсонала.

Наряду с практиковавшимися частичными выписками душевнобольных с отдачей последних родственникам, не выписывали больных, когда об этом просили родственники.

Те же обвиняемые скрывали от родственников действительную участь (уничтожение) больных.

Наряду с другими скрывавшимися лицами, обвиняемые Грищенко и Мазур принимали участие в истреблении душевнобольных евреев в октябре месяце 1941 года.

Участие их заключалось в том, что Грищенко, получив приказание от начальника пожарной охраны больницы Вадова, а Мазур — от обвиняемого Танцюры, не уклонились от выполнения приказаний, а в день расстрела душевнобольных евреев водили таковых от 8 отделения до ямы у которой производился расстрел.

Обвиняемый Соколовский дежурил в отделении, где были сконцентрированы душевнобольные евреи. Во время его дежурства, на территории больницы, двумя немецкими патрулями был задержан душевнобольной еврей. Этого больного патрули вместе с комендантом больницы Цирюк и обвиняемым Гороховым привели в отделение. Дежурный по отделению лекпом, фамилии которого не удалось установить, и обвиняемый Соколовский осмотрели задержанного и сообщили немцам, что задержанный — еврей. Последний в ту же ночь был расстрелян.

Помимо этого обвиняемые Мазур и Соколовский принимали участие в выводе и посадке душевнобольных евреев в автомашины-«Душегубки».

Обвиняемый Горохов, работая завхозом больницы, в октябре месяце 1941 года, совместно с директором Чернай и немецким офицером, принимал участие в выборе места для расстрела душевнобольных евреев.

В том же октябре месяце 1941 года, обвиняемый Горохов способствовал концентрации в 8 отделении душевнобольных евреев, перевоза отдельных из них, как тяжелобольных, на повозке-площадке.

Когда уже были сконцентрированы в 8 отделении больные евреи, немецкими патрулями был задержан на территории больницы один еврей, фамилия которого осталась неизвестной. Последний патрулями, совместно с обвиняемым Гороховым и комендантом больницы Цирюк, был доставлен в 8 отделение, где всеми присутствовавшими в кабинете был осмотрен, установлен как еврей и отдан немецким патрулям, а последнего расстреляли.

Помимо этого, когда следователем полиции Анисимовым проводилось следствие о коммунисте Махинько, обвиняемый Горохов к себе на квартиру, где помещался следователь, вызывал для допроса по делу отдельных лиц.

Коммунист Махинько, его жена, по национальности еврейка, и ребенок впоследствии были расстреляны.

Таким образом все вышеизложенные обвиняемые по делу — одни в большей, а другие в меньшей мере, способствовали немецким оккупантам в истреблении советских граждан.

Учитывая условия, в каких имело место пособничество немецким оккупантам со стороны обвиняемых, степень и формы этого пособничества с одной стороны, и, наряду с этим, стремление отдельных обвиняемых как Танцюры, Пенской, Копыстынской, Мазура и Соколовского, сэкономить часть больных от истребления фашистскими варварами, Военный Трибунал не установил в действиях обвиняемых по делу элементов измены Родине, а поэтому, признавая виновность Танцюры, Пенской, Копыстынской, Горохова, Соколовского, Мазур, Грищенко в пособничестве немецким оккупантам установленной, квалифицирует их преступные действия не по ст. 54-1 «а» УК УССР, а по ст. 54-3 того же кодекса.

Предъявленное обвинение в измене Родине по делу Манько Николаю Павловичу и формулируемое тем, что он, Манько, совместно с немецкими офицерами и директором больницы Чернай, якобы, выбирал место для расстрела душевнобольных, а затем принимал активное участие во время расстрела душевнобольных евреев, на суде не нашло подтверждения, совершения указанного преступления со стороны Манько Военный Трибунал считает недоказанным.

Обсудив вопрос об определении меры уголовного наказания для каждого из подсудимых, Военный Трибунал пришел к заключению не применять к кому бы то ни было из них полной санкции, предусмотренной ст. 54-2 УК УССР, а потому, руководствуясь ст. ст. 296 и 297 УК УССР и учтя степень специальной сложности, каждого из обвиняемых Военный Трибунал

ПРИГОВОРИЛ:

Танцюру Моисея Дорофеевича, Горохова Иосифа Константиновича, Мазура Анания Захаровича и Грищенко Иосифа Михайловича, на основании ст. 54-3 с санкцией по ст. 54-2 УК УССР подвергнуть лишению свободы в исправительно-трудовом лагере на ДЕСЯТЬ лет каждого.

Соколовского Ивана Михайловича лишить свободы в исправительно-трудовых лагерях сроком на ВОСЕМЬ лет.

Копыстынскую Евгению Ивановну и Пенскую Татьяну Кирилловну, учитывая состояние их здоровья и преклонный возраст, лишить свободы в общих местах заключения на ПЯТЬ лет каждую.

После отбытия наказания лишить прав, предусмотренных п.п. «А», «Б» и «В» ст. 29 УК УССР: Танцюру, Горохова на пять лет каждого; Мазура, Грищенко и Соколовского — на три года каждого; Копыстынскую и Пенскую — на два года каждую.

Помимо этого, у осужденных Танцюры и Горохова конфисковать все имущество, а у осужденных Мазура, Грищенко, Соколовского, Пенской и Копыстынской половину имущества.

Манько Николая Павловича по суду оправдать.

Зачтя всем осужденным в срок отбытия наказания время предварительного заключения, началом исчисления срока отбытия наказания считать для осужденных Мазура, Горохова — двадцать пятое ноября 1943 года, а для осужденных Грищенко, Соколовского, Копыстынской, Пенской и Танцюры — двадцать третье декабря 1943 года.

Приговор окончательный и кассационному обжалованию не подлежит²².

Председательствующий
Члены Суда

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.6, спр. 74159, арк. 63–67об. Оригінал. Рукопис.

²² Скарги М. Танцюри і Й. Горохова розглянув член військового трибуналу військ НКВС Українського округу капітан юстиції Смоляков, який 4 жовтня 1944 р. підтвердив вирок військового трибуналу військ НКВД Київської області і запропонував відмовити засудженим у задоволенні їхньої скарги. Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74159, арк. 93. 10 жовтня 1944 р. військовий трибунал військ НКВС Українського округу розглянув протест голови цього ж трибуналу від 4 квітня 1944 р., доповідь капітана юстиції Смолякова і висновок помічника військового прокурора військ НКВС Українського округу і визначив: «Из материалов дела усматривается, что вывод суда о том, что осужденные Копыстынская и Пенская, работая в период временной оккупации в качестве заведующих отделениями Киевской психиатрической больницы, способствовали немецким оккупантам в истреблении советских граждан не основательный. Так как они, например, занимались отборкой историй болезни, концентрацией больных в одном отделении, предполагая, что эти больные, как их в этом уверила администрация больницы, будут эвакуированы в другие лечебные учреждения. Наряду с этим, Копыстынская и Пенская в периоды между массовыми истреблениями больных выписывали больных из больницы, уничтожали старые истории болезни, предупреждали как родных, намеревавшихся поместить своих близких-больных в отделения, которыми заведовали осужденные, так и больных, желавших вновь в больницу, о грозящей им опасности, т.е. принимали все меры к тому, чтобы спасти больных от уничтожения немецкими варварами. По изложенным обстоятельствам, не усматривая в действиях осужденных уголовно-наказуемого деяния и руководствуясь ст. 348 УПК УССР — приговор в отношении Копыстынской Е. И. и Пенской Т. К. отменить и дело о них на основании ст. 4 п. «д» УК УССР производством прекратить. Копыстынскую и Пенскую из-под стражи немедленно освободить. Подлинное за надлежащими подписями». Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74159, арк. 90–90об.

**Визначення Військової колегії Верховного Суду СРСР
стосовно співробітників Київської психоневрологічної
лікарні М. Танцюри, Й. Горохова, А. Мазура, Й. Грищенка**

22 лютого 1946 р.

Определение № 3н2288
Верховная Коллегия Верховного Суде СССР

В составе: председательствующего — генерал-майора юстиции СУСЛИНА и полковника юстиции КАНДЫБИНА, полковника юстиции КОПИЛЕВА,

рассмотрев на заседании от 22 февраля 1946 г. кассационную жалобу Прокурора СССР на приговор Военного Трибунала войск НКВД Киевской области от 3—4 апреля 194[4] г. по делу:

1. ТАНЦЮРЫ Моисея Дорофеевича,
2. ГОРОХОВА Иосифа Константиновича,
3. МАЗУРА Анания Захаровича,
4. ГРИЩЕНКО Иосифа Захаровича²³,

осужденных за преступления, предусмотренные ст. 54—3, с санкции от 54—2 УК РСФСР²⁴, к ДЕСЯТИ годам лишения свободы в ИТЛ, с поражением прав ТАНЦЮРА и ГОРОХОВА на пять лет, МАЗУРА и ГРИЩЕНКО на ТРИ года, с конфискацией всего имущества у ТАНЦЮРЫ и ГОРОХОВА, и половины у МАЗУРА и ГРИЩЕНКО,

заслушав доклад товарища КОПИЛЕВИЧ[А], пом[ощника] Главного Военного Прокурора тов. КОРУНЧИКОВА об удовлетворении протеста об отмене приговора, с прекращением дела в отношении ТАНЦЮРА и СОКОЛОВСКОГО

ОПРЕДЕЛИЛА:

ТАНЦЮРА, МАЗУР, ГРИЩЕНКО и СОКОЛОВСКИЙ признаны судом виновными в том, что, проживая во временно оккупированном немцами г[ороде] Киеве, состоя на службе в Киевской психиатрической больнице имени академика Павлова, способствовали немецким захватчикам в уничтожении больных, находившихся на излечении в больнице.

Доказательствами по делу установлено, что немецкие захватчики, истребляя в г. Киеве и его окрестностях население, методически уничтожали и душевнобольных советских граждан, находившихся на излечении в психиатрической больнице им. Академика Павлова в г[ороде] Киеве, что массовое истребление душевнобольных возглавлял заведующий отделением Здравоохранения, немец, врач Гроскопф, шеф больницы, немец Больт, помощник заведующего Здраводела Новосельский и гарнизонный врач Раковский.

²³ У попередніх документах — Грищенко Іосиф Михайлович.

²⁴ Так у тексті, фігуранти справи були засуджені по ст. 54 КК УРСР.

Что же касается осужденных по делу ТАНЦЮРА, МАЗУР, ГРИЩЕНКО и СОКОЛОВСКОГО, то показаниями на суде свидетелей Телюченко, Поплавского, Параненко, Церешко и др., а также из обвинений подсудимых, виновность их в проявлении инициативы для оказания помощи оккупантам в уничтожении больных не подтвердилась, а наоборот, как это указано в приговоре В[оенного] Т[рибунала], осужденные, как и остальной персонал больницы, принимали меры к ограждению больных от немецких варваров.

Усматривается, что осужденный ТАНЦЮРА, имея специальность врача-психиатра, много лет работал в указанной психиатрической больнице, где с начала 1941 года состоял в должности заведующего медицинской части.

Во время оккупации Киева немецкими войсками в октябре месяце 1941 года директор больницы Чернай, по требованию немцев, дал распоряжение о переводе всех больных еврейской национальности в отделение больницы для эвакуации их в г[ород] Винницу.

Когда персонал больницы под руководством ТАНЦЮРЫ перевел больных в 8-е отделение, то немецкие солдаты оккупировали здание этого отделения, стали оттуда выгонять больных, которых в недалеко расположенной балке и расстреливали.

При этом немецкие солдаты, не желая прикасаться к больным, под угрозой смерти заставляли служащих больницы, в том числе и осужденных СОКОЛОВСКОГО, ГРИЩЕНКО и МАЗУР, подводить к месту расстрела некоторых больных, которые по состоянию здоровья не могли самостоятельно передвигаться.

После этого события врачебный персонал больницы, опасаясь дальнейшего уничтожения немцами оставшихся больных, по инициативе ТАНЦЮРЫ, стал готовить больных к массовому роспуску и до декабря 1941 года выписал из больницы до 500 человек.

Наряду с этим персонал больницы всячески уговаривал лиц, приводивших больных, не определять последних в больницу и этим способствовал максимальному сокращению количества вновь поступающих на излечение больных.

В конце декабря 1941 года, в связи с появлением на улицах города Киева психических больных, выпущенных из больницы, руководство Здраводела запретило выписывать из больницы больных и приказало отобрать хронически больных для отправки в г[ород] Полтаву.

Выполняя распоряжения по отбору и концентрации «хроников», персонал больницы, с целью сокрытия количества хронических больных во многих случаях изменил даты поступления их на излечение, некоторых передал родственникам под предлогом их выздоровления, и подобным путем значительное число больных спасли от фашистского произвола.

В период с января по сентябрь 1942 года немецкие войска трижды оцепляли больницу, загоняли больных в закрытые автомашины-«душегубки» и путем удушения умертвили 525 человек душевнобольных разных национальностей.

Творя эти зверства, немецкие солдаты, как это и имело место в декабре 1941 г. во время расстрела больных евреев, под угрозой смерти и избиванием служащих прикладами винтовок заставляли последних подводить душевнобольных на посадку в «душегубки».

При наличии этих данных В[оенный] Т[рибунал] не основательно вынес обвинительный приговор в отношении ТАНЦЮРА, МАЗУР, ГРИЩЕНКО и СОКОЛОВСКОГО, т.к. действия их, с учетом обстановки работы их при оккупантах в больнице, не могут быть расценены как содействие немцам в истреблении больных.

Точно так же доказательствами по делу не подтверждается виновность и осуждение ГОРОХОВА в оказании им помощи немцам в истреблении больных. Однако допросом свидетелей и частичным признанием в этом своей вины самим осужденным, в достаточной степени установлено, то, что он, ГОРОХОВ, на почве мести способствовал своему родственнику — следователю полиции Анисимову — в аресте семьи члена ВКП(б) Махинько, которая вместе с Махинько была в последствии немцами расстреляна.

Ссылка в протесте Прокурора СССР на суровость приговора в отношении ГОРОХОВА не основательна, ибо определенное ему судом наказание, с учетом тяжести последствий от совершенного ГОРОХОВЫМ преступления, не является завышенным.

На основании изложенного, руководствуясь ст. 348 УПК УССР приговор В[оенного] Т[рибунала] войск НКВД Киевской области от 3—4 апреля 1944 года в отношении ТАНЦЮРА, СОКОЛОВСКОГО, МАЗУР и ГРИЩЕНКО ОТМЕНИТЬ, дальнейшее производство по делу о них в силу ст. 4 п. «д» УК УССР — ПРЕКРАТИТЬ и их — ТАНЦЮРУ М.Д.²⁵, СОКОЛОВСКОГО И.М., МАЗУРА А.З. и ГРИЩЕНКО И.М. из-под стражи освободить.

Так же приговор В[оенного] Т[рибунала] в отношении ГОРОХОВА И.К. — ОСТАВИТЬ В СИЛЕ, а кассационный протест Прокурора СССР, в части ходатайства о снижении ГОРОХОВУ, МАЗУР и ГРИЩЕНКО меры наказания, отклонить.

Подлинное за надлежащими подписями.

Верно: Помощник секретаря В[оенной] К[оллегии] Верх[овного] Суда СССР

лейтенант административной службы

[підпис]

Башилов

Препровождается вместе с делом в 3 томах В[оенного] Т[рибунала] войск НКВД Киевской области для исполнения, копия Г[лавной] В[оенной] П[рокуратуре] для сведения.

Секретарь В[оенной] К[оллегии]

[підпис]

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74159, арк. 95—97. Машинопис. Завірена копія.

²⁵ Асоціація психіатрів України у 1998 р. заснувала професійну премію ім. М. Танцюри. Див.: Київ: війна, влада, суспільство. 1939—1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; авт. та упорядн.: Т.В. Вронська, Т.В. Заболотна, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Т.В. Пастушенко.— К.: Темпора, 2014.— С. 644.

**Витяг із заяви професора Копистянського, лікарів
Дзевалтовської, Пенської, Фарбер, Євстаф'євої та
медичної сестри Троєпольської, доданої до матеріалів
Нюрнберзького процесу**

[20 листопада 1945–1 жовтня 1946 р.]²⁶

[Документ СССР-249]

[...] Во время немецкой оккупации г. Киева Киевской психиатрической больнице пришлось пережить трагические дни, закончившиеся полным разгромом и уничтожением больницы. Произошло небывалое в истории насилие над несчастными душевнобольными, перед которым бледнеет весь ужас средневековья. В течение 1941–1942 гг. было уничтожено 800 больных.

Оккупанты, явившись в Киевскую психиатрическую больницу, были поражены ее благоустроенностью и начали открытый беззастенчивый грабеж. Взяв значительное количество продуктов питания, обрекли больных на голодную смерть, но этого им показалось недостаточно, и 14 октября 1941 г. они произвели первое массовое убийство больных. В больницу прибыл гарнизонный врач Рыковский²⁷ и дал приказ администрации выделить 300 человек больных для эвакуации в Винницу в трудовую колонию. Затем приехало гестапо, и несчастных полураздетых больных под проливным дождем угнали в отдаленное здание, где продержали без пищи и питья несколько дней, а затем расстреляли в овраге Кирилловской рощи. С этого ужасного момента мы были все время под угрозой новых жертв. Чувствовалось, что больные и мы — врачи обречены на гибель. Врачи больницы по собственной инициативе, с риском для себя, начали поспешно выписывать больных. Тогда из больницы выписали около 400 больных. В дальнейшем последовало распоряжение гестапо прекратить выписку. Больные, лишённые питания, умирали массами.

То, что произошло зимой 1942 года, совершенно не поддается описанию.

7 января 1942 г. прибыло в больницу гестапо. Везде на территории больницы были расставлены часовые. Вход и выход из больницы были запрещены. Представитель гестапо потребовал отобрать хронических больных для отправки в Житомир. Произвели точный учет больных, заявив администрации, что всякое исчезновение больных будет строго наказано, а количество недостающих больных будет пополнено персоналом. Что ожидало больных, тщательно скрывалось от медперсонала. Затем в больницу прибыли особые автомашины. В эти машины начали вталакивать больных, приблизительно по 60–70 человек в каждую. Зверство

²⁶ Документ у такому вигляді наданий радянською стороною на Нюрнберзькому процесі.

²⁷ В інших документах — Рыковский.

происходило на глазах под окнами отделений. Больных погружали в машину, умерщвляли. Трупы выбрасывались здесь же.

Зверство продолжалось двое суток, в течение которых было уничтожено 365 человек больных. Больные, бывшие в сознании, вскоре узнали истину. Наблюдалась душераздирающие картины. Так, молодая девушка, больная Я., несмотря на все усилия врача, поняла, что ее ожидает смерть, вышла из палаты, обняла врача и тихо спросила: «Это конец?». Бледная, как смерть, направилась к машине и, отказавшись от помощи, вошла в нее.

Весь персонал был предупрежден, что какая-либо критика и выражение неудовольствия совершенно неуместны и будут рассматриваться, как саботаж²⁸ [...]

Нюрнбергский процесс. Сборник материалов. Изд. третье, испр.— М.: Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1955.— Т. I.— С. 907–908.

²⁸ Вірогідно, що документ підготовлений на основі док. № 174.

4.2. Вінницька психіатрична лікарня

№ 181

Акт Вінницької міської комісії із обліку збитків, що спричинені німецько-фашистськими загарбниками про ексгумацію тіл пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні

20 квітня 1944 р.

АКТ

гор[од] Винница 29-го апреля 1944 года

Настоящий акт составлен комиссией в составе председателя Винницкой городской комиссии по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками, ПИРОГОВА А.Х. и членов: секретаря Винницкого городского совета депутатов трудящихся КАЛАШНИКОВА Г.Ф., протоиерея Винницкой Замостьянской церкви ЛОПУХОВА М.И. в присутствии представителя Чрезвычайной государственной комиссии МАКАРОВА В.Н. с участием судебно-медицинских экспертов: армейского судебно-медицинского эксперта капитана м[едицинской]/с[лужбы] КОПЕЛОВИЧ Г.М., заведующего кафедрой патологической анатомии Винницкого медицинского института доктора ВАКУЛЕНКО Н.А. и заместителя заведующего Винницким городским отделом здравоохранения доктора ЩАВИНСКОГО М.М. в нижеследующем:

29 апреля 1944 года в городе Винница на территории психиатрической больницы комиссия произвела эксгумацию и вскрытие трупов психических больных, находившихся на излечении в указанной больнице и умерщвленных немецко-фашистскими захватчиками в период оккупации гор[ода] Винница.

На основании материалов расследования комиссия установила, что до занятия города Винницы немецкими войсками в Винницкой психиатрической больнице находилось на излечении до двух тысяч психических больных. Больница имела крупное подсобное хозяйство, состоявшее из нескольких сот гектар пахотной земли, молочной фермы, свинофермы, пашки и мельницы.

В момент занятия немцами г[орода] Винницы больница располагала большими запасами продуктов питания, и несмотря на это, немецкие оккупационные власти установили такую низкую норму питания для психических больных, которая влекла за собой резкое истощение и голодную смерть.

Немецкие оккупационные власти, не ограничиваясь установленным голодным режимом для психических больных, произвели массовое умерщвление больных путем расстрела — осенью 1941 г. и отравления — зимой и весной 1942 года.

Комиссия, на основе проверки записей расхода сильнодействующих веществ и ядов в аптеке больницы установила, что в феврале месяце 1942 г. из аптеки больницы было изъято цианистой ртути 70 грамм и окиси цианистой ртути 50 грамм.

Умерщвление производилось путем внутривенного введения растворов отравляющих веществ.

Комиссия обследовала места захоронения умерщвленных немцами психических больных и установила, что в песчаном карьере, на берегу реки Вишенка, во рву, захоронены около 800 трупов расстрелянных немцами психических больных, место захоронения превращено ими в свалку мусора и нечистот.

Умерщвленные путем отравления больные похоронены на кладбище больницы, где комиссия обнаружила 18 могил, размерами 3–4 метра ширины, 2–3 метра длины и глубиной 5 метров.

При эксгумации трупов из могил, комиссия установила — по 40–50 голых трупов были сброшены в каждую могилу беспорядочно во много слоев. Среди трупов лежала сгнившая солома, тряпье, больничная клеенка. Установить во сколько рядов были свалены трупы — не представлялось возможным, вследствие того, что трупы были захоронены в глинистой почве и представляли собой крайнюю степень разложения — мягкие ткани полностью разложились и отпали, а скелет распался на отдельные кости. В самых нижних слоях были обнаружены единичные сохранившиеся трупы, которые после эксгумации были подвергнуты судебно-медицинскому исследованию.

Судебно-медицинским исследованием установлено, что среди вскрытых трупов были трупы мужского и женского пола. Подкожно-жировой клетчатки, жирового слоя на передней брюшной стенке — не обнаружено. В большом сальнике и брыжейке жир полностью отсутствует. Мягкие ткани трупов подвергались изменениям типа жировоска, а внутренние органы резкому высыханию, желудочно-кишечный тракт на всем протяжении был пустой. У всех вскрытых трупов отмечены множественные кровоизлияния на поверхности сердца под эпикардом. Вещество мозга во всех случаях превратилось в жидкую грязно-серую массу и частично вылилось.

Для судебно-химического исследования изъяты: сердце, легкое, печень и вещество мозга.

Судебно-медицинская экспертиза на основании исследования трупов считает, что срок их захоронения 2 года. Больные умерщвлялись в состоянии резкого истощения на почве голодания. Наличие множественных кровоизлияний под эпикардом является следствием токсического воздействия яда на сердечно-сосудистую систему.

По материалам следствия и раскопками мест захоронения комиссия установила, что на кладбище больницы похоронено отравленных немцами свыше 700 психических больных.

Одновременно комиссия обнаружила на этом же кладбище 8 больших могил, в которых захоронены трупы военнопленных бойцов и командиров Красной армии, умерших от истощения в госпитале для военнопленных.

По заключению комиссии в этих могилах похоронено около 1000 человек.

В феврале 1942 г. в освободившихся помещениях Винницкой психиатрической больницы был организован немцами госпиталь для военнопленных.

В середине же апреля 1942 г. госпиталь, с немногочисленными оставшимися военнопленными, был перемещен в Житомир, а психиатрическая больница была расформирована — оставшиеся в живых около 100 больных и вновь поступившие около 250 человек были частично направлены в город Хмельник Винницкой области, где были расстреляны гестапо и 100–200 человек были переведены в помещение бывшего 2-го арестного дома по Литинскому шоссе, где также были умерщвлены.

Здания психиатрической больницы были использованы немцами под санаторий и казино «Вальдгоф» для офицеров ставки Гитлера, прибывшей в то время в город Винницу²⁹.

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ВИННИЦКОЙ ГОРОДСКОЙ
КОМИССИИ ПО УЧЕТУ УЩЕРБА, ПРИЧИНЕННОГО
НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИМИ**

ЗАХВАТЧИКАМИ [підпис]

ПИРГОВ

ЧЛЕНЫ КОМИССИИ:

СЕКРЕТАРЬ ВИННИЦКОГО

ГОРОДСКОГО СОВЕТА

ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ [підпис]

КАЛАШНИКОВ

ПРОТОИЕРЕЙ ВИННИЦКОЙ

ЗАМОСТЬЯНСКОЙ ЦЕРКВИ [підпис]

ЛОПУХОВ

ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ

ГОСУДАРСТВЕННОЙ КОМИССИИ [підпис]

МАКАРОВ

ЧЛЕНЫ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ:

АРМЕЙСКИЙ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКИЙ

ЭКСПЕРТ КАПИТАН

М[ЕДИЦИНСКОЙ]/С[ЛУЖБЫ] [підпис]

КОПЕЛОВИЧ

ЗАВЕДУЮЩИЙ КАФЕДРОЙ ПАТОЛОГИЧЕСКОЙ

АНАТОМИИ [підпис]

ВАКУЛЕНКО

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ЗАВЕДУЮЩЕГО ВИННИЦКИМ

ГОРОДСКИМ ОТДЕЛОМ

ЗДРАВООХРАНЕНИЯ [підпис]

ЩАВИНСКИЙ³⁰

ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 12243, т. 2, арк. 419–421.

Оригінал. Машинопис.

²⁹ Інформація із акту увійшла до повідомлення Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-румунських фашистських загарбників та поплічників про матеріальні і людські втрати м. Вінниці та Вінницької області. Див. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / сост. В. Васильев, Р. Подкур, С. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. — М.: РОССПЭН, 2010. — С. 228–241.

³⁰ Див. також: Німецько-фашистський режим на Україні. Збірник документів та матеріалів. — К., 1963. — С. 303–305.

№ 182

Постанова про припинення кримінального переслідування стосовно Л. Стрелець

18 травня 1945 р.

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА]
УНКВД ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
[підпис] ГРОМИНСКИЙ
18 мая 1945 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(О прекращении расследования и освобождении из-под стражи)

18 мая 1945 г.

г[ород] Винница

Я, ст[арший] следователь О[тдела] Б[орьбы] [с] Б[андитизмом] УНКВД Винницкой области — мл[адший] лейтенант милиции ГОГИН, рассмотрев след[ственные] материалы по делу СТРЕЛЕЦ Лидии Ефимовны, 1915 г. рождения, урож[енка] м[естечка] Сосновщина Харьковской обл[асти], украинка, б[ес] п[артийная], гр[аждан]ка СССР, образование высшее, не судимая, проживала до ареста в гор[оде] Винница, ул. Константиновича 20.

НАШЕЛ

Что СТРЕЛЕЦ Л.Е. 9.10.1944 г. Военным прокурором войск НКВД Винницкой области была арестована и привлечена к уголовной ответственности за участие в проводимых злодеяниях немецкими фашистами по умерщвлению больных в Винницкой псих[иатрической] больнице.

19.10.1944 г. ей было предъявлено обвинение и вменено в вину, что СТРЕЛЕЦ в сентябре м[еся]це 1941 г. вызвала по телефону в свое отделение фельдшера ГОТА, вручила ему список для умерщвления 9 человек больных, а фельдшеру КРИВОРУЧКО предложила оказать помощь ГОТЕ в умерщвлении.

Кроме того, работая по совместительству в женском отделении, составляла списки для умерщвления и заставляла фельдшерицу КОВАЛЬЧУК Федосью производить умерщвление душевнобольных, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54—1 «а» УК УССР.

Принимая во внимание, что в процессе расследования участие СТРЕЛЕЦ в умерщвлении больных не подтвердилось, а поэтому на основании изложенного

ПОСТАНОВИЛ

Следственные материалы производством прекратить, обвиняемую СТРЕЛЕЦ Лидию Ефимовну из-под стражи освободить, о чем поставить в известность прокурора.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ
О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ]
УНКВД ПО В[ИННИЦКОЙ] О[БЛАСТИ]
МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ МИЛИЦИИ [підпис] ГОГИН

«СОГЛАСЕН»
НАЧ[АЛЬНИК] 3 ОТД[ЕЛЕНИЯ]
О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ] УНКВД
МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ДОЛГИХ

НАЧ[АЛЬНИК] О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ]
УНКВД ПО В[ИННИЦКОЙ] О[БЛАСТИ]
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] БРУЕВИЧ

ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 12243, т. 1, арк. 333. Оригінал. Машинопис.

№ 183

Обвинувальний висновок у кримінальній справі про ббивство пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні

23 травня 1945 р.

«УТВЕРЖДАЮ»
ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧ[АЛЬНИКА]
УНКВД ВИННИЦКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
[підпис] ГРОМИНСКИЙ
23 мая 1945 г.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ По след[ственным] делу 1374

По обвинению группы участников в проводимых злодеяниях немецкими фашистами по умерщвлению больных, находящихся на лечении в Винницкой психбольнице в период немецкой оккупации гор[ода] Винницы.

1. МАТЯЖ Анны Тимофеевны
 2. ИВАНОВОЙ Стефании Семеновны
 3. ГОТА Ефрема Лукича
 4. ДБЯЧЕНКО Василия Петровича
 5. ШИМАНОВИЧ Галины Леонидовны
 6. БАЛАНДЮК Лидии Ивановны
 7. СЛОБОДЯНЮК Галины Яковлевны
 8. СКРЫПНИК Василия Сафроновича
- по ст. 54–1 «а» УК УССР.

В УНКВД Винницкой области поступили материалы о чинимых зверствах немецкими фашистами по умерщвлению больных, находившихся на излечении в Винницкой псих[иатрической] больнице в период временной оккупации гор[ода] Винницы.

На основании этих данных, Отделом Б[орьбы] [с] Б[андитизмом] УНКВД Винницкой области арестованы и привлечены к уголовной ответственности как участники в проводимых злодеяниях: ИВАНОВА Стефания Семеновна, ШИМАНОВИЧ Галина Леонидовна, БАЛАНДЮК Лидия Ивановна, МАТЯЖ Анна Тимофеевна.

Кроме того, из прокуратуры К[иевского] В[оенного] О[круга] затребовано следственное дело на соучастников, арестованных другими органами — ГОТА Ефрема Лукича, ДЬЯЧЕНКО Василия Петровича, СЛОБОДЯНЮК Галины Яковлевны и СКРЫПНИК Василия Сафроновича, после чего все материалы были объединены в одно производство.

Произведенным по делу расследованием установлено.

В Винницкой психбольнице на день оккупации гор[ода] Винницы 20.07.1941 года находилось на излечении 1720 человек психически больных. Больница имела крупное подсобное хозяйство, состоявшее из нескольких сот гектаров пахотной земли, молочной фермы, свинофермы, пасеки и мельницы, а также располагала большими запасами продуктов питания, несмотря на это немецкие оккупационные власти установили такую низкую норму питания больных, которая влекла за собой резкое истощение и голодную смерть. Не ограничиваясь установленным голодным режимом, по распоряжению оккупационных властей в сентябре м[еся]це 1941 года на территории псих[иатрической] больницы началось массовое истребление психбольных методом умерщвления сильно действующими ядами путем введения в кровь больного шприцем 5% раствора окиси цеонати³¹ до 20 кубиков цианистой ртути, скополомина, стрихнина и других, а также производством укола в затылочную часть мозга 4-го желудочка. Кроме того, было расстреляно в заранее подготовленных ямах до 400—500 человек. Такое чинимое злодеяние было вызвано с приездом в гор[од] Винницу Гитлера, которые в марте м[еся]це 1942 года заняли помещение Винницкой псих[иатрической] больницы, а оставшихся в живых психически больных перебросили часть в гор[од] Хмельник, а часть в бывшее арестное помещение в г[ороде] Винница на ул[ице] Литинского шоссе, всего на это время оставалось только 300 человек, а остальные 1420 чел[овек] были жертвой немецких захватчиков. Но и здесь больных постигла та же участь, с марта м[еся]ца 1942 г. до июня м[еся]ца 1942 г. в г[ороде] Хмельнике от голода и холода умерло до 60 человек, а 4 июня 1942 г. немецким карательным отрядом здание псих[иатрической] больницы было окружено, и все оставшиеся еще в живых больные в числе 95 человек были расстреляны около псих[иатрической] больницы, а в г[ороде] Винница на Литинском шоссе продолжалось уничтожение больных

³¹ Мається на увазі окис ціаніду. Тут і надалі в документах подається неправильна назва хімічної сполуки.

методом отравления, в результате чего на 14.02.1944 года остались в живых всего 50 человек.

Организаторами чинимых злодеяний, проводимых немецкими захватчиками, являлись сотрудник генерал-комиссариата немец НЕЙН, профессор ЗИОЛЬ, врач фельдкомендатуры капитан мед[ицинской] службы немец СЕП, штатдткомиссар МАРГЕНФЕЛЬД, немецкие ставленники и агенты гестапо: директор псих[иатрической] больницы ЛУКЪЯНЕНКО Антон Иванович, главврач ЧЕРНОМОРЕЦ Александр Филиппович, фельдшера ГОТА Ефрем Лукич, ДЬЯЧЕНКО Василий Петрович, БАРАБАШ Никита Ефремович, СКОРБУН Сидор Яковлевич, ШИМАНОВИЧ Галина Леонидовна, БАЛАНДЮК Лидия Ивановна, СЛОБОДЯНЮК Галина Яковлевна, врачи — МАТЯЖ Анна Тимофеевна, ИВАНОВА Стефания Семеновна и другие.

Кроме того, с первых дней оккупации ЛУКЪЯНЕНКО организовал штат полицейского аппарата в количестве 6 чел[овек], а старшим назначил СКРЫПНИКА Василия Сафроновича, на которого возложил обязанности по установлению фашистского режима и преследования сов[етского] партактива, а также под руководством СКРЫПНИКА проводилось закапывание умерщвленных трупов на территории псих[иатрической] больницы.

(Л[исты] д[ела] 14—18, 21—22, 38—43, 46—48, 59—63, 67—74, 78—97, 107—110, 114—119, 123—141, 154—156, 158—169, 181—193, 195—201, 210—212, 218—221, 225—236, 247—249, 251—282, 294—297, 310—311, 321—325, 329—332, 331—405, 419, 421 (см[отри] книгу учета больных, приложенную к делу как вещ[ественное] доказат[ельство] стр[аница] 73—114).

МАТЯЖ Анна Тимофеевна, будучи заведующей соматического отделения Винницкой психбольницы, выполняя приказы немецких захватчиков, под руководством директора ЛУКЪЯНЕНКО и главврача ЧЕРНОМОРЦА, принимала непосредственное участие в зверском истреблении больных, находящихся на лечении в психбольнице. В декабре 1941 года лично передала список на больных в количестве 10 человек для умерщвления фельдшеру БАЛАНДЮК, которой и было умерщвлено 7 человек. Кроме того, МАТЯЖ принимала свое непосредственное участие в отборе больных еврейской национальности, подлежащих расстрелу, так ею был составлен список на 15 человек, которые были переодеты в свои собственные вещи и отделены в особую палату, а через два дня расстреляны немецкими карателями.

(Л[ист] д[ела] 13—18, 20—22, 190—193, 195—197).

ИВАНОВА Стефания Семеновна, будучи зав[едующей] туберкулезным отделением Винницкой псих[иатрической] больницы, совместно с глав[ным] врачом ЧЕРНОМОРЦЕМ отбирала больных, подлежащих умерщвлению, и составленные списки передавала дежурным лекторам для исполнения. Так, в декабре м[еся]це 1941 года лично по распоряжению ИВАНОВОЙ фельдшер ШИМАНОВИЧ Галина произвела умерщвление 4-х больных методом введения внутри вены отравляющих веществ.

(Л[ист] д[ела] 37—43, 46—48, 154—156, 158—169).

ГОТА Ефрем Лукич — фельдшер 10-го отделения Винницкой псих[иатрической] больницы 5.09.41 года лично поддержал мнение директора псих[иатрической] больницы ЛУКЬЯНЕНКО и дал свое согласие проводить массовое умерщвление душевно больных, по выписанному рецепту ЛУКЬЯНЕНКО в аптеке получил отравляющее вещество, цианистый калий, и в этот же день методом внутривенного вливания умертвил 19 чел[овек] больных еврейской национальности в 10 отделении, в момент умерщвления проводил над больными опыты.

Кроме того, неоднократно ходил для умерщвления больных и в другие отделения псих[иатрической] больницы, так 6.09.41 г. был вызван по телефону в 1 мужское отделение, где произвел умерщвление больных 9 чел[овек] еврейской национальности.

8 сентября 1941 года по распоряжению главврача ЧЕРНОМОРЦА, в 14 отделении отравил 14 чел[овек] больных.

10 сентября 1941 г. также под непосредственным руководством ЧЕРНОМОРЦА в 12 женском отделении произвел умерщвление 65 человек больных женского пола.

В течение октября и ноября м[еся]ца 1941 года в разное время умертвил 6 человек хроников 10 отделения.

Таким образом, всего им умерщвлено 113 человек.

(Л[ист] д[ела] 58—63, 65, 67, 74, 77—97, 395, 397).

ДЬЯЧЕНКО Василий Петрович — фельдшер псих[иатрической] больницы 5.09.1941 года в совместном разговоре с директором ЛУКЬЯНЕНКО (как и чем лучше произвести умерщвление больных) предложил ему применить для отравления 5% раствор окиси цеонати и в этот же день помогал производить умерщвление больных еврейской национальности 10 отделения своему коллеге фельдшеру ГОТА, приводил больных и накладывал жгут при умерщвлении, а ГОТА делал внутривенное вливание 5% раствора окиси цеонати. Так было умерщвлено 19 человек.

8 сентября 1941 года, выполняя распоряжение ЛУКЬЯНЕНКО и ЧЕРНОМОРЦА, ДЬЯЧЕНКО в 5 отделении произвел умерщвление 14 чел[овек] больных еврейской национальности женского пола методом введения дистиллированной воды в область мозга дна 4 желудочка.

Осенью 1943 года, когда псих[иатрическая] больница находилась по ул. Литинское шоссе в бывшем арестном помещении, ДЬЯЧЕНКО лично умертвил находящегося на излечении больного по фамилии ЗАЙКА, а также неоднократно помогал в умерщвлении больных главврачу ЧЕРНОМОРЦУ — приводил ему больных для умерщвления и держал на руке жгут при введении отравляющих веществ.

Восхвалял немецкую армию, ее «непобедимость», был уверен, что Красная армия будет разбита, и Советская власть больше не вернется.

(Л[ист] д[ела] 68—71, 107—110, 112, 114—119, 123—141, 348, 350—354, 357, 361, 363, 365—369).

ШИМАНОВИЧ Галина Леонидовна — фельдшерица Винницкой псих[иатрической] больницы лично сама проводила умерщвление душевно больных, выполняя распоряжения зав[едующей] отделением ИВАНОВОЙ, в декабре м[еся]це 1941 года умертвила 4 человек, в том

числе одну больную тихо-помешанную, которая в течение многих лет не имела речи, видя свою смерть, последняя заговорила и стала проситься, чтобы ее отпустили домой, ШИМАНОВИЧ зверски набросилась на нее, заставила санитаров АНДРЕЕВСКУЮ и ЯКОВЛЕВУ держать за руки и ноги, так как больная оказывала сопротивление и не давалась сделать ей вливание ядов, ШИМАНОВИЧ исколола последней обе руки и дала насильное вливание, после чего больная была умерщвлена.

(Л[ист] д[ела] 154–156, 158–169, 388–393).

БАЛАНДЮК Лидия Ивановна — фельдшерица Винницкой псих[иатрической] больницы. Выполняя распоряжение заведующей отделением МАТЯЖ, получив от нее список и яд, лично в декабре м[еся]це 1941 года произвела умерщвление 7 человек больных.

(Л[ист] д[ела] 181–193, 195–197).

СЛОБОДЯНЮК Галина Яковлевна — фельдшерица Винницкой псих[иатрической] больницы, принимала непосредственное участие в умерщвлении больных. Так ею лично в разное время умерщвлено 10 чел[овек], находящихся на лечении в псих[иатрической] больнице на Литинском шоссе.

Кроме того, будучи дежурной по отделению, в сентябре м[еся]це 1941 года оказывала непосредственную помощь и приводила больных для умерщвления фельдшеру ГОТА, которым за этот раз было умерщвлено 65 человек женского пола еврейской национальности. Также неоднократно приводила больных для умерщвления ЧЕРНОМОРЦУ и накладывала жгуты на руку больного при умерщвлении.

(Л[ист] д[ела] 210–212, 214–215, 217–221, 225–236, 361).

СКРЫПНИК Василий Сафронович — с первых дней оккупации стал на службу в карательные органы немцев и работал ст[аршим] полицейским Винницкой псих[иатрической] больницы, принимал активное участие в установлении фашистского режима на оккупированной немцами территории. Будучи ст[аршим], имел тесную связь с агентом гестапо ЧЕРНОМОРЦЕМ, имел в своем распоряжении 6 человек полицейских, совместно с которыми преследовал сов[етский] парт[ийный] актив и выдавал карателям.

Осенью 1941 года, встретив на улице в г[ороде] Виннице бывшего активиста члена партии с 1918 года ГОЛОВЕЙ Демьяна Кузьмича, преследовал его, о чем доложил ЧЕРНОМОРЦУ и ЛУКЬЯНЕНКО, а после задержал на квартире КУЧЕРУК Ивана Семеновича и заключил под стражу в одном из кабинетов псих[иатрической] больницы, чтобы ГОЛОВЕЙ не совершил побег СКРЫПНИК выставил охрану полицейских, а утром ГОЛОВЕЙ передала органам гестапо, о дальнейшей судьбе ГОЛОВЕЙ не известно.

Кроме того, конвоировал в город на место сбора больных еврейской национальности, которые подлежали расстрелу вместе с остальными гражданами еврейской национальности. Подвергал больных избиению. Во время расстрелов, происходивших на территории псих[иатрической] больницы, устанавливал охрану места расстрела, а также принимал непосредственное участие в аресте гр[аждан]ки ЕРЕМИНОЙ-ВЕСЕЛОВСКОЙ Н.И., СЕМЕНЕНКО Татьяны, последних в сентябре м[еся]це 1941 года по

распоряжению ЧЕРНОМОРЦА представил в его распоряжение, а после выделил конвой полицейских и доставил в гестапо, которые находились под стражей 7 дней. В том же месяце 1941 года установил охрану около задержанной гестапо МАТВЕЙЧУК Марии Яковлевны, которая находилась под стражей 6 м[еся]цев, последняя неоднократно бежала из под стражи, впоследствии ушла в партизанский отряд, где находилась до ноября м[еся]ца 1943 года.

(Л[ист] д[ела] 247–249, 251–282, 350, 352–353, 355–358, 370, 379, 380, 404).

Будучи допрошенными по данному делу в качестве обвиняемых МАТЯЖ, ИВАНОВА, ГОТА, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК вину свою признали полностью, а ДБЯЧЕНКО, СЛОБОДЯНЮК и СКРЫПНИК частично, но достаточно избличены материалами следствия, свидетельскими показаниями и очными ставками.

На основании изложенного обвиняется:

1. МАТЯЖ Анна Тимофеевна, 1915 г. рождения, урож[енка] гор[ода] Винница, украинка, б[ес]п[артийная], гр[аждан]ка СССР, образование высшее, из рабочих, ранее не судимая, до ареста проживала в селе Вахновка, Липовецкого р[айо]на, Вин[ницкой] обл[асти] в том, что будучи на службе оккупантов в должности зав[едующей] отделением Винницкой псих[иатрической] больницы, принимала непосредственное участие в умерщвлении больных, находящихся на излечении, как врач выделяла больных и давала распоряжения подчиненным производить умерщвление больных сильно действующими ядами. По ее указанию фельдшер БАЛАНДЮК умертвила 7 человек, а также выделяла больных еврейской национальности для расстрела, на которых составляла список на 15 человек, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

2. ИВАНОВА Стефания Семеновна, 1906 г. рождения, урож[енка] г[орода] Львов, украинка, б[ес]п[артийная], гр[аждан]ка СССР, образование высшее, из служащих, ранее не судимая, до ареста проживала в гор[оде] Винница, ул. Красных Курсантов 12, в том, что, будучи на службе оккупантов зав[едующей] туберкулезного отделения Винницкой псих[иатрической] больницы, принимала непосредственное участие в умерщвлении больных. Совместно с ЧЕРНОМОРЦЕМ выделяла больных и составленные списки передавала дежурным лекпомам для умерщвления, по ее указанию фельдшер ШИМАНОВИЧ умертвила 4 чел[овек] больных, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

3. ГОТА Ефрем Лукич, 1889 г. рождения, урож[енец] гор[ода] Винница, украинец, б[ес]п[артийный], гр[аждани]н СССР, образование среднее, из рабочих, ранее не судим, до ареста проживал в гор[оде] Винница, ул. Петровского 1, в том, что, будучи на службе оккупантов в должности фельдшера Винницкой псих[иатрической] больницы в период немецкой оккупации показал себя как ярого душегуба в умерщвлении невинных граждан, находящихся на излечении в психбольнице, и считался специалистом по умерщвлению, который за период своей работы лично умертвил 113 чел[овек] больных, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

4. ДБЯЧЕНКО Василий Петрович, 1888 г. рождения, урож[енец] села Гмирянка Прилуцкого уезда Полтавской губ[ернии], украинец, б[ес] п[артийный], гр[ажданин] СССР, образование среднее, из крестьян-бедняков, ранее не судим, до ареста проживал в гор[оде] Винница, Литинское шоссе, 25, в том, что, будучи на службе оккупантов в должности фельдшера Винницкой псих[иатрической] больницы, показал себя как ярого душегуба в умерщвлении невинных граждан, находящихся на излечении в псих[иатрической] больнице, который лично в 5 отделении умертвил методом производства укола в область мозга 14 чел[овек] больных. Кроме того, умертвил методом внутривенного вливания больного по фамилии ЗАЙКА, а также неоднократно оказывал помощь в умерщвлении больных ЧЕРНОМОРЦУ и фельдшеру ГОТА, которым приводил больных и накладывал жгут при умерщвлении. Восхвалял немецкую армию и был уверен в ее победе, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

5. ШИМАНОВИЧ Галина Леонидовна, 1918 г. рождения, урож[енка] г[орода] Киев, полька, гр[аждан]ка СССР, образование среднее, из рабочих, ранее не судимая, до ареста проживала в гор[оде] Винница, ул. Ленина, 24, в том, что, будучи на службе оккупантов в должности фельдшерицы, принимала непосредственное участие в умерщвлении больных, лично сама по распоряжению ИВАНОВОЙ умертвила 4 чел[овек] больных методом внутривенного вливания шприцем сильно действующих отравляющих веществ, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

6. БАЛАНДЮК Лидия Ивановна, 1910 г. рождения, урож[енка] села Лесковка Киевской области, украинка, б[ес]/п[артийная], гр[аждан]ка СССР, образование среднее, из крестьян-кулаков, не судимая, до ареста проживала в г. Винница на территории психбольницы, в том, что, будучи на службе оккупантов в должности фельдшерицы Винницкой псих[иатрической] больницы, принимала непосредственное участие в умерщвлении больных, лично сама по распоряжению врача МАТЯЖ умертвила 7 чел[овек] больных, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

7. СЛОБОДЯНЮК Галина Яковлевна, 1891 г. рождения, урож[енка] г[орода] Бар Винницкой области, украинка, б[ес]/п[артийная], гр[аждан]ка СССР, образование высшее начальное, из крестьян-бедняков, ранее не судимая, до ареста проживала в гор[оде] Винница, на территории псих[иатрической] больницы, в том, что, будучи на службе оккупантов в должности фельдшерицы Винницкой псих[иатрической] больницы, принимала непосредственное участие в умерщвлении больных, лично сама умертвила 10 чел[овек] методом внутривенного вливания шприцем отравляющих веществ, а также неоднократно оказывала помощь ЧЕРНОМОРЦУ, приводила ему больных и накладывала жгут при умерщвлении, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

8. СКРЫПНИК Василий Сафронович, 1891 г. рождения, урож[енец] села Дербечин Шаргородского р[айо]на Вин[ницкой] обл[асти], украинец, б[ес]/п[артийный], гр[ажданин] СССР, малограмотный, из

крестьян-батраков, ранее не судим, до ареста проживал в г[ороде] Винница, ул. Козицкого, 32, в том, что с первых дней оккупации г[орода] Винница поступил в карательный орган немцев и работал старшим полицейским Винницкой психбольницы. Будучи в этой должности, принимал активное участие в установлении фашистского режима на оккупированной территории, имел тесную связь с агентом гестапо ЧЕРНОМОРЦЕМ, преследовал сов[етский] парт[ийный] актив и передавал их карателям. Лично задержал советского активиста, члена партии с 1918 г. ГОЛОВЕЯ Д.К., принимал участие в аресте гр[аждан]ки ЕРЕМИНОЙ-ВЕСЕЛОВСКОЙ, СЕМЕНЕНКО и МАТВЕЙЧУК. Во время происходивших расстрелов больных на территории психбольницы, устанавливал охрану места расстрела, подвергал избиению больных, т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54–1 «а» УК УССР.

Руководствуясь ст. 204 УК УССР, дело 1374 направить пом[ощнику] Воен[ного] прокурора Киевского Военного Округа на утверждение и передачу в суд Военного Трибунала.

Обвинительное заключение составлено 20 мая 1945 года.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ

О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ]

УНКВД В[ИННИЦКОЙ] О[БЛАСТИ]

МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ МИЛИЦИИ [підпис]

ГОГИН

СОГЛАСЕН

НАЧ[АЛЬНИК] 3 ОТД[ЕЛЕНИЯ]

О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ] УНКВД

МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ

ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

[підпис]

ДОЛГИХ

СОГЛАСЕН

НАЧ[АЛЬНИК]

О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ]

УНКВД ПО В[ИННИЦКОЙ] О[БЛАСТИ]

МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

БРУЕВИЧ³²

СПРАВКА

1. Обвиняемые — МАТЯЖ, ИВАНОВА, ГОТА, ДЬЯЧЕНКО, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК, СЛОБОДЯНЮК и СКРЫПНИК содержатся под стражей в тюрьме 1 УНКВД гор[ода] Винница.

2. Вещественные доказательства к делу:

а) Книга учета поступления и выбытия больных в Винницкой психбольнице за 1941–1944 г.г. на 149 лист[ах].

б) Изъятые при осмотре передачи заключенной СЛОБОДЯНЮК письма, вшитые в рукав пиджака, на белом полотне от ее дочери КУЛЬЧИЦКОЙ Марии, как вести себя на следствии и какие давать показания, приобщены к делу в отдельных пакетах.

3. Личные документы обвиняемых МАТЯЖ, ИВАНОВА, ГОТА, ДЬЯЧЕНКО, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК, СЛОБОДЯНЮК

³² На документі резолюція: «Утверждаю. Пом[ощник] В[оенного] П[рокурора] К[иевского] В[оенного] О[круга] майор юстиции [підпис] 4.06.[19]45».

и СКРЫПНИК приложены к делу в отдельных пакетах (Л[ист] д[ела] 452–461).

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ
О[ТДЕЛА] Б[ОРЬБЫ] [С] Б[АНДИТИЗМОМ]
УНКВД ПО В[ИННИЦКОЙ] О[БЛАСТИ]
МЛ[АДШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ МИЛИЦИИ [підпис] ГОГИН

ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 12243, т. 1, арк. 443–449.
Оригінал. Машинопис.

№ 184

Скарга Г. Матяж голові Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилову³³ про зниження строку покарання

13 жовтня 1954 р.³⁴

Председателю Президиума Верховного
Совета ССР Ворошилову К. Е.
КТРМ-343, Матяж Анны Тимофеевны

1915 г. рождения, осужденной воинским трибуналом Войск НКГБ³⁵ 23 июля 1945 г. по ст. 54–1 «а» к 15 годам каторжных работ и 5 годам поражения в гражданских правах и отбывающей срок своего наказания в Олпье № 7 Коми АССР г[орода] Воркута

Жалоба

Военный трибунал г[орода] Винницы своим приговором от 23 июля 1945 года осудил меня по статье 54–1 «а» к 15 годам каторжных работ и 5 годам поражения в гражданских правах, поставив мне обвинение дело Винницкой психиатрической больницы, в которой я работала в качестве врача.

Обвиняюсь я по 2 пунктам:

1. Составление списков душевно-больных еврейской национальности;
2. Дача приказаania фельдшеру Баландюк Лидии Ивановне для введения отравляющего вещества 4 или 5 человекам душевнобольным.

³³ Ворошилов Климент Ефремович (1881–1969) — із 1925 р.— нарком у військових та морських справах, голова РВР СРСР, із 1934 р.— нарком оборони СРСР. Із 1935 р.— Маршал Радянського Союзу. Із 1940 р.— заступник голови Комітету оборони при РНК СРСР. У 1941–1945 рр.— член ДКО, головком Північно-Західного напрямку, командуючий військами Ленінградського фронту. У 1953–1960 рр.— голова, у 1960–1969 рр.— заступник голови Президії Верховної Ради СРСР. У 1926–1960 рр.— член Політбюро (президії) ЦК ВКП(б) — КПРС.

³⁴ Датується за датою реєстрації скарги.

³⁵ Так у тексті. Г. Матяж та інші були засуджені військовим трибуналом військ НКВС 23 липня 1945 р..

По первому пункту обвинения во время следствия, на суде и сейчас я поясняю, что списки душевнобольных еврейской национальности составлялись лично главврачом Черноморцем А. по истории болезни. Через несколько дней после составления списков главврачом Черноморцем последовало распоряжение директора этой больницы Лукьяненко дать таких-то больных по-фамильно в течение кратчайшего времени для отправки последних в еврейскую больницу. С этой целью была передана мною копия этого списка в цейхгауз, где хранились личные вещи больных, для получения последних. Больные должны были быть отправлены в еврейскую больницу, находящуюся в г[ороде] Винница. Больные с утра были одеты, а к вечеру того же дня отправлены в город, но в городе, в еврейскую больницу их не приняли из-за ремонта, или из-за отсутствия мест (точно не знаю, т.к. там не была) и больные снова были доставлены в отделение больницы, в которой я работала. Через 2 дня их снова возили в город в эту же больницу, и снова они были возвращены в отделение, где они находились еще 5 или 6 дней. Ночью, в моем отсутствии, больные были забраны, опять повторяю, по списку главврача, который он составил лично по историям болезни. По данному пункту я не признавала и не признаю себя виновной. Точно такие же показания даны были мною на следствии и суде, но следственными органами они были иначе сформулированы.

II пункт обвинения: не помню когда, какого числа и месяца, приходит в отделение главврач Черноморец и требует истории болезни душевнобольных этого отделения, где я работала. Выбрав по историям болезни 4 или 5 человек хронических больных, вынул из кармана какой-то пузырек с жидкостью, дает мне в руки список отобранных им больных и говорит, чтобы передать этот список и пузырек с отравляющим веществом одному из дежурных фельдшеров (т.к. дежурные фельдшера проделывали все манипуляции), чтобы они ввели это отравляющее вещество из пузырька в вену ниже обозначенным больным. Я отказалась передать, тогда он вызывает в кабинет фельдшера Вансецкую Ирину Алексеевну и предлагает ей ввести это вещество, она отказывается, он вызывает тогда другого дежурного фельдшера Баландюк Лилию Ивановну и предлагает ей то же самое. Баландюк Л. сначала тоже отказывалась, но потом согласилась произвести предложенную ей манипуляцию. Я передала ей пузырек с жидкостью и в присутствии главврача она проделала эту манипуляцию. С моей стороны никаких приказаний ей не было дано, и если бы фельдшер Баландюк Л. И. отказалась так же как фельдшер Вансецкая И. А., ее никто бы принудительно не заставлял бы. Но фельдшер Баландюк Л. И. почти безоговорочно ввела этот раствор. По этому пункту я себя частично признаю виновной только в том, что мной был передан из моих рук этот пузырек фельдшеру Баландюк Л. И. В отношении I пункта обвинения, в составлении списков душевнобольных еврейской национальности, то я этот пункт обвинения полностью не признала и не признаю. Списки душевнобольных еврейской национальности составлялись лично главврачом Черноморцем и по этому списку ночью, в моем отсутствии, а в присутствии главврача Черноморца и директора больницы Лукьяненко они

были взяты из отделения. К составлению поименных вышеуказанных списков я лично не имею никакого отношения. Что же касается передачи копии этих списков в цейхгауз завхозу для получения вещей отправляемых больных, то отдавая, я была уверена в переводе этих больных в другое место, а посему к этому пункту обвинения я не имею никакого прямого касательства, а материал следствия следователем был составлен тенденциозно с целью усиления приговора.

Как следует из изложенной мною жалобы по пункту II предъявленного мне судом обвинения, я имею только касательное отношение. Здесь моя пассивная роль, если можно так выразиться, состоящая в том, что мне дали пузырек с жидкостью, я его передала, и у меня его взяли по распоряжению главврача Черноморца. С моей стороны, во-первых, никакого приказа о введении жидкости больным не было и, во-вторых, если бы фельдшер Бalandюк Л. И. последовала бы примеру фельдшера Вансецкой И. А., не исполнила приказа главврача Черноморца, то ее принудительно никто бы не заставлял сделать, и тогда этого пункта обвинения не было бы. Значит вся суть в исполнителе — фельдшере Бalandюк Л. И. В чем же моя вина по этому пункту обвинения?

В настоящее время моя просьба учесть вышеизложенный материал по сути обвинения, мою добросовестную работу в лагере на протяжении 10 лет пребывания и рассмотреть мое дело с целью облегчения сурового приговора в смысле смягчения срока осуждения.

Матяж Анна Тимофеевна.

ГДА СБ України, м. Вінниця, спр.12243, т. 2, арк. 539—540 зв. Рукопис.

№ 185

Висновок помічника військового прокурора Прикарпатського військового округу Хмеля на скаргу колишнього лікаря Вінницької психлікарні Г. Матяж

28 січня 1955 р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1955 года, января месяца, 28 дня

г[ород] Винница.

Помощник Военного прокурора Прикарпатского Военного Округа подполковник юстиции ХМЕЛЬ, рассмотрев архивно-следственное дело № 0441414 на осужденных:

1. ГОТА Ефрема Лукича, 1889 года рождения, уроженца и жителя г[орода] Винница, украинца, из крестьян, беспартийного, несудимого, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы.

2. ДЬЯЧЕНКО³⁶ Василя Петровича, 1888 года рождения, уроженца с[ела] Гмирянка Прилуцкого района Полтавской обл[асти], жителя г. Винница, украинца, из крестьян, беспартийного, несудимого, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы.

3. МАТЯЖ Анны Тимофеевны, 1915 года рождения, уроженки и жительницы г[орода] Винница, украинки, из рабочих, беспартийной, несудимой, быв[шая] врач Винницкой психиатрической больницы.

4. ИВАНОВОЙ Стефании Семеновны, 1906 года рождения, уроженки г[орода] Львова, жительницы г[орода] Винница, украинки, из служащих, беспартийной, несудимой, быв[шая] врач Винницкой психиатрической больницы.

5. ШИМАНОВИЧ Галины Леонидовны, 1918 года рождения, уроженки г[орода] Киева, жительницы г[орода] Винница, польки, из рабочих, беспартийной, несудимой, быв[шая] фельдшер Винницкой психиатрической больницы.

6. БАЛАНДЮК Лидии Ивановны, 1910 года рождения, уроженки с[ела] Левковка Погребищенского района Винницкой области, жительницы г[орода] Винница, украинки, из крестьян-кулаков, беспартийной, несудимой, быв[шая] фельдшер Винницкой психиатрической больницы.

7. СЛОБОДЯНЮК Галины Яковлевны, 1891 года рождения, уроженки г[орода] Бар Винницкой области, украинки, из крестьян, беспартийной, несудимой, быв[шая] фельдшер Винницкой психиатрической больницы.

8. СКРЫПНИК Василя Сафроновича, 1891 года рождения, уроженца с[ела] Дербичин³⁷ Шаргородского района Винницкой области, жителя г[орода] Винница, украинца, из крестьян, беспартийного, женатого, несудимого, в Советской армии не служил.

Приговором Военного Трибунала войск МВД Винницкой области от 23 июля 1945 г. все 8 человек осужденных признаны виновными в том, что, находясь в период оккупации на службе при Винницкой психиатрической больнице МАТЯЖ и ИВАНОВА в должности врачей, ГОТА, ДЯЧЕНКО, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК и СЛОБОДЯНЮК в должности фельдшеров, а СКРЫПНИК в должности полицейского, принимали непосредственное участие в чинимых оккупантами злодеяниях над советскими гражданами.

По приказу главврача больницы ЧЕРНОМОРЦА, врачи и фельдшера производили внутривенные вливания раствора цианистого калия больным евреям, находившимся в то время в больнице, а некоторым из них вводили дистиллированную воду в затылочную часть мозга, после чего больные мучились и умирали.

Всего, таким образом, в первый период оккупации, то есть с сентября по декабрь 1941 года, осужденные врачи и фельдшера истребили до 113 человек ни в чем неповинных советских граждан еврейской национальности.

³⁶ Надалі — Дяченко.

³⁷ Так у тексті. Імовірно с. Дербичин Шаргородського району Вінницької області.

Кроме истребления людей путем впрыскивания ядов, на территории психбольницы производились и расстрелы советских граждан.

СКРЫПНИК, будучи полицейским, имел в своем подчинении 5 других полицейских, расставлял посты у места расстрела, сам был в оцеплении и выводил больных на расстрел.

Он заставлял полицейских выносить из больницы трупы умерщвленных и сам добивал из них тех, которые показывали признаки жизни.

Кроме того, он, вместе с полицейским ЧЕРНЫМ, арестовал в 1941 г. коммуниста ГОЛОВЕЙ и сдал его в гестапо, после чего судьба ГОЛОВЕЙ осталась неизвестной, арестовал и сдал главврачу б[ывших] работников больницы БРОЙМИШЕР, СЕМЕНЕНКО и МАРВЕЙЧУК, которые врачом были отправлены в гестапо, где содержались под стражей.

Все 8 человек осужденных признаны виновными по ст. 54–1 «а» УК УССР и с санкции Указа от 19 апреля 1943 г.³⁸ приговорены:

ГОТА и ДЯЧЕНКО — к расстрелу, с конфискацией имущества и приговор приведен в исполнение.

МАТЯЖ, ИВАНОВА, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК и СЛОБОДЯНЮК к 15 годам каторжных работ, с поражением в правах и конфискацией имущества.

³⁸ Ідеться про Указ Президії Верховної Ради СРСР № 39 від 19 квітня 1943 р. «О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников родины из числа советских граждан и для их пособников». Він, зокрема, передбачав: «Имея в виду, что расправы и насилия над беззащитными советскими гражданами и пленными красноармейцами и измена родине являются самыми позорными и тяжкими преступлениями, самыми гнусными злодеяниями, Президиум Верховного Совета СССР постановляет: 1. Установить, что немецкие, итальянские, румынские, венгерские, финские фашистские злодеи, уличенные в совершении убийств и истязаний гражданского населения и пленных красноармейцев, а также шпионы и изменники родины из числа советских граждан караются смертной казнью через повешение. 2. Пособники из местного населения, уличенные в оказании содействия злодеям в совершении расправ и насилий над гражданским населением и пленными красноармейцами, караются ссылкой в каторжные работы на срок от 15 до 20 лет. 3. Рассмотрение дел о фашистских злодеях, виновных в расправах и насилиях над мирным советским населением и пленными красноармейцами, а также о шпионах, изменниках родины из числа советских граждан и о их пособниках из местного населения возложить на военно-полевые суды, образуемые при дивизиях действующей армии в составе: председателя военного трибунала дивизии (председатель суда), начальника особого отдела дивизии и заместителя командира дивизии по политической части (члены суда), с участием прокурора дивизии. 4. Приговоры военно-полевых судов при дивизиях утверждать командиру дивизии и приводить в исполнение немедленно. 5. Приведение в исполнение приговоров военно-полевых судов при дивизиях — повешение осужденных к смертной казни — производить публично, при народе, а тела повешенных оставлять на виселице в течение нескольких дней, чтобы все знали, как караются, и какое возмездие постигнет всякого, кто совершает насилие и расправу над гражданским населением, и кто предаст свою родину». Див. також: Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 2006.

СКРЫПНИК к 20 годам каторги, с поражением в правах и конфискацией имущества.

Приговор был окончательный и обжалованию не подлежал.

В настоящее время, дело рассматривается по жалобе осужденной МАТЯЖ, которая ссылаясь на то, что к злодеянию имела причастие не по своей воле, а по приказанию главврача, просит о снижении меры наказания.

Жалоба осужденной подлежит отклонению по следующим основаниям:

МАТЯЖ признала себя виновной в том, что в декабре 1941 г. составила список на 13 человек евреев, находившихся в ее отделении, и передала главврачу ЧЕРНОМОРЕЦ. Через некоторое время эти люди были расстреляны (об[орот] 484).

После этого она составила еще один список на 10 человек больных евреев и по приказанию главврача ЧЕРНОМОРЕЦ передала его фельдшеру БАЛАНДЮК. Одновременно со списком она передала и пузырек с ядом, приказав БАЛАНДЮК сделать больным внутривенное вливание. БАЛАНДЮК таким образом умертвила 7 человек по списку, а трем больным не могла сделать вливание, так как у них не прощупывались вены.

Тогда эти трое были умерщвлены фельдшером ДЯЧЕНКО путем укалывания в затылок (л[ист] д[ела] об[орот] 484 и 485).

Подсудимые БАЛАНДЮК и ДЯЧЕНКО подтвердили эти показания (л[ист] д[ела] 487 об[орот], 510).

Свидетель ЯКОВЛЕВА, которая работала санитаром, показала, что в отделении врача МАТЯЖ было умерщвлено 4 подростка. МАТЯЖ заявила, что это те самые подростки, которых не могла умертвить БАЛАНДЮК, и их умертвил ДЯЧЕНКО путем укола в затылок (л[ист] д[ела] 501).

В отношении остальных осужденных имеются в деле следующие доказательства:

Осужденная Иванова признала себя виновной в том, что она дала распоряжение своей подчиненной фельдшеру ШИМАНОВИЧ Галине умертвить 5 человек больных евреев, находившихся в ее отделении, и передала ей для этого яд, полученный от главврача ЧЕРНОМОРЕЦ.

ШИМАНОВИЧ сделала впрыскивание яда 4-м больным, а пятый не дался для укола и скоро был забран родителями домой (л[ист] д[ела] об[орот] 510).

Подсудимая ШИМАНОВИЧ полностью подтвердила эти показания (об[орот] 488 и об[орот] 510).

Свидетель АНДРИЕВСКАЯ (б[ывшая] санитарка) показала, что она лично видела как врач ИВАНОВА и фельдшер ШИМАНОВИЧ умерщвляли женщину, которая болела туберкулезом. Эта женщина отказывалась от уколов, но ШИМАНОВИЧ и ИВАНОВА сделали вливание, и она умерла (л[ист] д[ела] 508).

БАЛАНДЮК признала себя виновной в том, что по приказанию врача МАТЯЖ она умертвила 7 человек больных путем введения в вену раствора цианистого калия (л[ист] д[ела] 487).

Признание БАЛАНДЮК подтвердили подсудимая МАТЯЖ и санитарка ЯКОВЛЕВА (л[ист] д[ела] 484, 485 и 501).

СЛОБОДЯНЮК признала себя виновной в том, что она подготавливала больных и придерживала их в то время, когда главврач ЧЕРНОМОРЕЦ делал уколы.

Это же подтвердил и подсудимый ГОТА (см[отри] л[ист] д[ела] об[орот] 496 и 497).

Свидетель ФЕДОРИЧЕВ Николай (б[ывший] санитар) показал, что летом 1943 года по приказанию СЛОБОДЯНЮК он приводил к ней одного больного, которому она сделала укол и больной умер; что таким путем СЛОБОДЯНЮК умертвила 3–4 человека, что он сам был этому очевидец, так как придерживал больных и накладывал им жгуты (л[ист] д[ела] об[орот] 501 и 502).

Свидетель БЕЗНОСЮК Мария подтвердила, что она лично видела, как СЛОБОДЯНЮК готовила больных для уколов и приводила их к ГОТЕ, а тот колол (л[ист] д[ела] № 508).

ГОТА на суде показал: «Я полностью признаю себя виновным в умерщвлении около 13 человек больных. Я считаю себя убийцей» (л[ист] д[ела] об[орот] 493, об[орот] 510).

ГОТА показал, что умерщвляли больных главным образом он и ДЯЧЕНКО, что умерщвляли путем введения в вену раствора цианистого калия, а ДЯЧЕНКО вводил дистиллированную воду в затылочную часть мозга. (л[ист] д[ела] 490–494).

Подсудимая СЛОБОДЯНЮК показала, что по ее подсчетам ГОТА умертвил около 65 человек, больные после уколов мучились и умирали (л[ист] д[ела] об[орот] 426).

Свидетель ЯКОВЛЕВА показала, что она лично видела как ГОТА делал уколы, после чего больные умирали (об[орот] 501).

ДЯЧЕНКО признал себя виновным в том, что он лично умертвил больного ЗАЙКУ и одну женщину, которым ввел в затылочную часть мозга формалин. По словам ДЯЧЕНКО больные сразу же после уколов умирали (л[ист] д[ела] 495).

Свидетели АЛЕКСЕЕНКО и ОТКАЛЮК показали в суде, что они лично видели как ДЯЧЕНКО умертвил больного ЗАЙКУ (л[ист] д[ела] 506 и 507).

Подсудимый ГОТА показал, что, когда они обсуждали с ЧЕРНОМОРЦЕМ вопрос умерщвления больных, то ДЯЧЕНКО высказывался, что лучшим способом является внутривенное вливание цианистого калия.

Этим способом он, вместе с ДЯЧЕНКО, умертвили в начале 19 человек, а потом 14 человек. После этого действовали каждый самостоятельно (л[ист] д[ела] 490–493).

Свидетель РЯБЧЕНКО Анна показала в суде, что она лично видела, как ДЯЧЕНКО делал больным уколы в затылок, после чего больные умирали; что таким образом ДЯЧЕНКО умертвил по ее подсчетам 12–15 человек (л[ист] д[ела] 500).

Свидетель ПОДОЛЯН Галина показала, что она лично видела, как ДЯЧЕНКО в кабинете главврача ЧЕРНОМОРЕЦ держал в руках шприц и готовился делать вливание больной по имени Ева. Он тогда же предложил ей этим заняться, но она отказалась (л[ист] д[ела] об[орот] 505).

СКРЫПНИК признал себя виновным в том, что служил при психбольнице в качестве полицейского и имел в своем подчинении 5 человек др[угих] полицейских.

Во время расстрела евреев, в сентябре 1941 г., он обеспечивал охрану места расстрела и сам стоял на посту, чтобы не подпускать посторонних.

Он признал также, что охранял арестованного ГОЛОВЕЙ, пока он не был отправлен в гестапо, и выделял полицейских для ареста б[ывших] работников больницы СЕМЕНЕНКО и ЕРЕМЕНКО, а затем выделил одного полицейского для отправки этих лиц в гестапо за отказ работать в психбольнице (об[орот] 497).

Свидетель ЖИДЛОВСКИЙ Василий (б[ывший] полицейский) показал, что СКРЫПНИК был старшим полицейским, и во время массового истребления больных еврейской национальности заставлял их выносить из больницы трупы умерщвленных, которых рабочие закапывали в ямы.

Он также подтвердил, что во время расстрела, СКРЫПНИК расставлял посты и сам стоял в оцеплении.

Свидетель ЖИДЛОВСКИЙ показал, что он лично видел, как СКРЫПНИК заходил в больницу и добивал больных лично: «он брал больных за волосы и добивал их головой об стенку, а одного человека, который лежал на подводе среди трупов, направлявшихся к яме, и который хотел встать, он добил палкой» (л[ист] д[ела] об[орот] 502 и 503).

В деле имеется акт Государственной комиссии по учету злодеяний, чинимых немецкими захватчиками, от 29 апреля 1944 г. Из которого видно, что на кладбище Винницкой психбольницы в период 1941–1942 годов похоронено около 700 трупов замученных советских граждан.

Комиссией с участием двух судебно-медицинских экспертов были examinированы сохранившиеся еще от разложения трупы.

Анатомическое исследование этих трупов показало, что больные были в крайне истощенном состоянии, а наличие под эпикардом множественных кровоизлияний свидетельствует о токсическом воздействии яда на сердечно-сосудистую систему (л[ист] д[ела] 420).

Таким образом, вина всех осужденных материалами дела доказана, приговор вынесен правильно, а мера наказания определена с учетом личности осужденных и степени участия каждого из них в чинимых злодеяниях.

На основании изложенного

ПОЛАГАЛ БЫ:

Приговор считать правильным, а жалобу осужденной МАТЯЖ оставить без удовлетворения.

ПОМОЩНИК ВОЕННОГО ПРОКУРОРА ПРИКВО
ПОДПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ

[підпис]

ХМЕЛЬ

ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 12243, т. 2, арк. 541–546.
Оригінал. Машинопис.

**Визначення військового трибуналу Прикарпатського
військового округу про відмову Г. Матяж у зменшенні
строку покарання**

6 червня 1956 р.

Копія.
СЕКРЕТНО.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ № ПВ-8918
ВОЕННЫЙ ТРИБУНАЛ ПРИКАРПАТСКОГО ВОЕННОГО ОКРУГА**

в составе: председательствующего генерал-майора юстиции МЕЛЬНИЧЕНКО и членов: подполковников юстиции КАРПЛЮКА и БАРАБАНОВА, рассмотрев на заседании 31 мая 1956 г. протест военного прокурора Прикарпатского военного округа на приговор военного трибунала войск НКВД Винницкой области от 21–23 июля 1945 г. в отношении:

МАТЯЖ Анны Тимофеевны, 1915 года рождения, осужденной по ст. 54–1 «а» УК УССР, с санкции ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г. к ссылке на каторжные работы сроком на 15 лет, с поражением в правах на 5 лет, с конфискацией всего имущества.

Заслушав доклад тов. КАРПЛЮКА и заключение пом[ощника] военного прокурора Прикарпатского военного округа подполковника юстиции тов. КУЗЬМИНА об удовлетворении протеста,

НАШЕЛ:

МАТЯЖ по приговору суда признана виновной в том, что она, проживая на оккупированной территории и работая врачом соматического отделения психиатрической больницы, в декабре месяце 1941 г. передала подчиненной ей фельдшерше Баландюк список на 10 чел[овек] больных, подлежащих умерщвлению и дала ей яд для введения больным. После этого Баландюк по приказанию МАТЯЖ произвела внутривенное вливание цианистого калия 7 больным, которые тогда же и скончались, а троих подростков она умертвить не могла, так как у них не прощупывались вены, о чем МАТЯЖ доложила главврачу Черноморцу, после чего эти оставшиеся больные были умерщвлены фельдшером ДБЯЧЕНКО другим способом.

Кроме этого, МАТЯЖ составила списки на 15 чел[овек] больных и передала эти списки главврачу Черноморцу, после чего эти больные были расстреляны.

В своем протесте военный прокурор ставит вопрос о снижении назначенного судом наказания до фактически отбытого срока, по тем мотивам, что МАТЯЖ составила список на 15 чел[овек] больных-граждан еврейской национальности, находившихся на излечении в подведомственном ей отделении, а также передала фельдшеру Баландюк яд для умерщвления 40 больных в силу сложившихся в больнице обстоятельств по прямому

указанию главврача больницы Черноморца, что никакой собственной инициативы она в этих действиях не проявляла, что при составлении списка на 15 чел[овек] МАТЯЖ не знала цели этого поручения и полагала, что готовит остальных к переводу из больницы, что передавая приказание об умерщвлении 10 чел[овек], сначала обращалась к фельдшерам Швец и Вансецкой, которые отказались делать уколы больным, на чем МАТЯЖ не настаивала, что после этого МАТЯЖ обратилась к Бalandюк, которая и умертвила 7 чел[овек].

Кроме этого, в протесте отмечается, что МАТЯЖ администрацией лагеря характеризуется положительно и имеет 239 зачетных дней.

Рассмотрев материалы дела, военный трибунал находит, что протест военного прокурора не может быть удовлетворен и подлежит отклонению по следующим основаниям:

из объяснений осужденной МАТЯЖ в суде видно, что она, будучи заведующей отделением, получила от главврача список на 10 чел[овек] и яд для умерщвления больных и поручала это сделать фельдшеру Швец, после его отказа она обратилась к фельдшеру Вансецкой, и когда и та отказалась, она поручила это сделать Бalandюк (л[ист] д[ела] 485 об[орот] и 486).

Из показаний Бalandюк в суде видно, что МАТЯЖ, передавая ей список и яд для умерщвления больных, говорила, что она находится на службе и обязана выполнять приказания, и когда она доложила МАТЯЖ, что троим она не сделала вливания яда, т.к. не могла нащупать вены, МАТЯЖ проверяла лично это обстоятельство, и оставшиеся больные были умерщвлены другим способом (л[ист] д[ела] 486 об[орот] и 487).

При наличии таких данных, ссылка военного прокурора в своем протесте на то, что МАТЯЖ в умерщвлении больных никакой собственной инициативы не проявляла, противоречит материалам судебного следствия.

Исходя из этого, и учитывая, что в отношении МАТЯЖ избранная судом мера наказания соответствует содеянному, военный трибунал, руководствуясь ст. 346 п. 6 УПК УССР».

ОПРЕДЕЛИЛ:

Приговор Военного трибунала войск НКВД Винницкой области от 21–23 июля 1945 г. в отношении МАТЯЖ Анны Тимофеевны оставить в силе, а протест военного прокурора без удовлетворения.

Подлинное за надлежащими подписями.

Верно: Суд[ебный] Секретарь В[оенного] Т[рибунала] Прикарпатского В[оенного] О[круга]

Капитан

[підпис]

Отпечатано 3 экз.

Экз. № 1 в наряд

Экз. № 2 в дело

Экз. № 3 ВП

6.6.1956 г. № 11025 мв.

**ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 12243, т. 2, арк. 561–561 зв.
Завірена копія. Машинопис.**

**Висновок помічника військового прокурора
Прикарпатського військового округу Мінкіна про
відхилення скарг фігурантів справи стосовно вбивства
пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні**

18 січня 1957 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] ВОЕННОГО ПРОКУРОРА
ПРИК[АРПАТСКОГО] В[ОЕННОГО] О[КРУГА]
ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ [підпис] А. БОГОМАЗ
«21» января 1957 года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

18 января 1957 года

гор[од] Львов

Помощник военного прокурора Прикарпатского военного округа майор юстиции МИНКИН, рассмотрев дело на осужденных:

ГОТА Ефима Лукича, 1889 года рождения, уроженца и жителя гор. Винницы, украинца, беспартийного, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы;

ДЬЯЧЕНКО³⁹ Василия Петровича, 1888 года рождения, уроженца села Гмирянка Прилуцкого района Полтавской области, жителя гор[ода] Винница, украинца, беспартийного, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы;

МАТЯЖ Анны Тимофеевны, 1915 года рождения, уроженки и жительницы гор[ода] Винница, украинки, беспартийной, быв[шего] врача Винницкой психиатрической больницы;

ИВАНОВОЙ Стефании Семеновны, 1906 года рождения, уроженки гор[ода] Львов, жительницы гор[ода] Винница, беспартийной, быв[шего] врача Винницкой психиатрической больницы;

ШИМАНОВИЧ Галины Леонидовны, 1918 года рождения, уроженки гор[ода] Киева, жительницы гор[ода] Винница, польки, беспартийной, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы.

БАЛАНДЮК Лидии Ивановны, 1910 года рождения, уроженки с[ела] Левковки Погребищенского района Винницкой области, жительницы гор. Винница, украинки, беспартийной, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы;

СЛОБОДЯНЮК Галины Яковлевны, 1891 года рождения, уроженки гор[ода] Бар Винницкой области, украинки, быв[шего] фельдшера Винницкой психиатрической больницы;

³⁹ Далі у тексті — Дяченко.

СКРИПНИК Василия Сафроновича, 1891 года рождения, уроженца с[ела] Деревчин Шаргородского района Винницкой области, жителя г[орода] Винница, украинца, беспартийного, женатого.

УСТАНОВИЛ:

Военным трибуналом войск НКВД Винницкой области от 21–23 июля 1945 г. все 8 человек осужденных признаны виновными в том, что, находясь в период оккупации на службе при Винницкой психиатрической больнице МАТЯЖ и ИВАНОВА в должности врачей, ГОТА, ДЯЧЕНКО, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК и СЛОБОДЯНЮК в должности фельдшеров, а СКРЫПНИК в должности полицейского, принимали непосредственное участие в чинимых оккупантами злодеяниях над советскими гражданами.

По приказу главврача больницы ЧЕРНОМОРЦА, врачи и фельдшера производили внутривенные вливания раствора цианистого калия больным евреям, находившимся в то время в больнице, а некоторым из них вводили дистиллированную воду в затылочную часть мозга, после чего больные мучились и умирали.

Всего таким образом, в первый период оккупации, т.е. с сентября по декабрь 1941 года осужденные врачи и фельдшера истребили до 113 человек ни в чем не повинных советских граждан еврейской национальности.

Кроме истребления людей путем впрыскивания ядов, на территории психбольницы производились и расстрелы советских граждан.

СКРЫПНИК, будучи полицейским, имел в своем подчинении 5 других полицейских, расставлял посты у места расстрела, сам был в оцеплении и выводил больных на расстрел. Он заставлял полицейских выносить из больницы трупы умерщвленных и сам добивал из них тех, которые показывали признаки жизни.

Кроме того, он, вместе с полицейским ЧЕРНЫМ, арестовал в 1941 году коммуниста ГОЛОВЕЙ и сдал его в гестапо, после чего судьба ГОЛОВЕЙ осталась неизвестной; арестовал и сдал главврачу б[ывших] работников больницы БРОЙМИШЕР, СЕМЕНЕНКО и МАРВЕЙЧУК, которые врачом были отправлены в гестапо, где содержались под стражей.

Все 8 человек осужденных признаны виновными по ст. 54–1 «а» УК УССР и с санкции Указа от 19 апреля 1943 года приговорены:

ГОТА и ДЯЧЕНКО — к расстрелу, с конфискацией имущества и приговор приведен в исполнение;

МАТЯЖ, ИВАНОВА, ШИМАНОВИЧ, БАЛАНДЮК и СЛОБОДЯНЮК к 15 годам каторжных работ, с поражением в правах и конфискацией имущества;

СКРЫПНИК к 20 годам каторги, с поражением в правах и конфискацией имущества.

Приговор был окончательный и обжалованию не подлежал.

Осужденная МАТЯЖ подала жалобы Председателю Президиума Верховного Совета СССР и ЦК КПСС, в которых указывает, что список больных для отравления был составлен главврачом больницы ЧЕРНОМОРЦЕМ, распоряжение об умерщвлении больных было дано ЧЕРНОМОРЦЕМ и директором больницы ЛУКЪЯНЕНКО, яд больным

вводила дежурный фельдшер БАЛАНДЮК, а она только передала яд последней и поэтому не имеет непосредственного отношения к отравлению людей. Просит снизить ей срок наказания.

Осужденная ИВАНОВА подала жалобу Председателю Президиума Верховного Совета СССР, в которой указала, что не принимала участия в отравлении людей, но не может доказать своей невиновности за давностью времени, просит снизить меру наказания.

ШИМАНОВИЧ подала две жалобы Генеральному прокурору СССР, указывая в них, что она сделала внутривенные вливания больным по распоряжению врача ИВАНОВОЙ, не зная, что вводимая больным жидкость являлась ядом. Просит освободить от дальнейшего отбытия наказания.

Вина всех осужденных материалами дела доказана. Жалобы МАТЯЖ, ИВАНОВОЙ и ШИМАНОВИЧ являются необоснованными:

МАТЯЖ признала себя виновной и показала, что в декабре 1941 года составила список на 13 человек больных евреев, находившихся в ее отделении больницы, и передала этот список главврачу ЧЕРНОМОРЦУ. Через некоторое время эти люди были расстреляны, затем она составила второй список на 10 человек больных евреев и по распоряжению ЧЕРНОМОРЦА передала этот список вместе с ядом фельдшеру БАЛАНДЮК, дав указание последней умертвить этих лиц путем внутривенного вливания яда. БАЛАНДЮК умертвила 7 человек по списку, а троим не могла ввести яд из-за не прощупывания вен. Тогда эти больные были умерщвлены фельдшером ДЯЧЕНКО путем укола в затылок. (л[ист] д[ела] 484–485).

Осужденные БАЛАНДЮК и ДЯЧЕНКО подтвердили показания МАТЯЖ (л[ист] д[ела] 487–510).

Свидетель ЯКОВЛЕВА В.А. показала, что она была санитаркой и по распоряжению фельдшера ШИМАНОВИЧ привела 6 человек больных, которым ШИМАНОВИЧ сделала уколы, и они умерли. В отделении врача были умерщвлены подростки фельдшером ДЯЧЕНКО путем введения раствора в затылок. Это были те подростки, которых не могла умертвить БАЛАНДЮК (л[ист] д[ела] 500–501).

Осужденная ИВАНОВА признала себя виновной в том, что она дала распоряжение своей подчиненной фельдшеру ШИМАНОВИЧ Галине умертвить 5 человек больных евреев, находившихся в ее отделении и передала ей для этого яд, полученный от главврача ЧЕРНОМОРЕЦ.

ШИМАНОВИЧ сделала впрыскивание яда 4-м больным, а пятый не дался для укола и скоро был забран родителями домой (л[ист] д[ела] об[орот] 510).

Подсудимая ШИМАНОВИЧ полностью подтвердила эти показания (об[орот] 488 и об[орот] 510).

Свидетель АНДРИЕВСКАЯ (б[ывшая] санитарка) показала, что она лично видела, как врач ИВАНОВА и фельдшер ШИМАНОВИЧ умерщвляла женщину, которая болела туберкулезом. Эта женщина отказалась от уколов, но ШИМАНОВИЧ и ИВАНОВА сделали вливание, и она умерла (л[ист] д[ела] 508).

БАЛАНДЮК признала себя виновной в том, что по приказанию врача МАТЯЖ она умертвила 7 человек больных, путем введения в вену раствора цианистого калия (л[ист] д[ела] 487).

Признание БАЛАНДЮК подтвердили подсудимая МАТЯЖ и санитарка ЯКОВЛЕВА (л[ист] д[ела] 484, 485 и 501).

СЛОБОДЯНЮК признала себя виновной в том, что она подготавливала больных и придерживала их в то время, когда главврач ЧЕРНОМОРЕЦ делал уколы.

Это же подтвердил и подсудимый ГОТА (см[отри] л[ист] д[ела] об[орот] 496 и 497).

Свидетель ФЕДОРИЧЕВ Николай (б[ывший] санитар) показал, что летом 1943 года по приказанию СЛОБОДЯНЮК он приводил к ней одного больного, которому она сделала укол, и больной умер, что таким путем СЛОБОДЯНЮК умертвила 3–4 человека, что он сам был этому очевидец, так как придерживал больных и накладывал им жгуты (л[ист] д[ела] об[орот] 501 и 502).

Свидетель БЕЗНОСЮК Мария подтвердила, что она лично видела, как СЛОБОДЯНЮК готовила больных для уколов и приводила их к ГОТЕ, а тот колол (л[ист] д[ела] 508).

ГОТА на суде показал: «Я полностью признаю себя виновным в умерщвлении около 113 человек больных. Я считаю себя убийцей» (л[ист] д[ела] об[орот] 493 об[орот] 510).

ГОТА показал, что умерщвляли больных главным образом он и ДЯЧЕНКО, что умерщвляли путем введения в вену раствора цианистого калия, а ДЯЧЕНКО вводил дистиллированную воду в затылочную часть мозга (л[ист] д[ела] 490–496).

Подсудимая СЛОБОДЯНЮК показала, что по ее подсчетам ГОТА умертвил около 65 человек, больные после уколов мучились и умирали (л[ист] д[ела] об[орот] 426).

Свидетель ЯКОВЛЕВА показала, что она лично видела, как ГОТА делал уколы, после чего больные умирали (об[орот] 501).

ДЯЧЕНКО признал себя виновным в том, что он лично умертвил больного ЗАЙКУ и одну женщину, которым ввел в затылочную часть мозга формалин. По словам ДЯЧЕНКО больные сразу же после уколов умирали (л[ист] д[ела] 495).

Свидетели АЛЕКСЕЕНКО и ОТКАЛЮК показали в суде, что они лично видели, как ДЯЧЕНКО умерщвлял больного ЗАЙКУ (л[ист] д[ела] 506 и 507).

Подсудимый ГОТА показал, что когда они обсуждали с ЧЕРНОМОРЕЦ вопрос умерщвления больных, то ДЯЧЕНКО сказал, что лучшим способом является внутривенное вливание цианистого калия.

Этим способом он, вместе с ДЯЧЕНКО, умертвили вначале 19 человек, а потом 14 человек. После этого действовали каждый самостоятельно (л[ист] д[ела] 490–493).

Свидетель РЯБЧЕНКО Анна показала, что она лично видела, как ДЯЧЕНКО делал больным уколы в затылок, после чего больные умирали,

что таким образом ДЯЧЕНКО умертвил по ее подсчетам 12–15 человек (л[ист] д[ела] 500).

Свидетель ПОДОЛЯН Галина показала, что она лично видела, как ДЯЧЕНКО в кабинете главврача ЧЕРНОМОРЕЦ держал в руках шприц и готовился делать вливание больной по имени Ева. Он тогда же предложил ей этим заняться, но она отказалась (л[ист] д[ела] об[орот] 505).

СКРЫПНИК признал себя виновным в том, что служил при психбольнице в качестве полицейского и имел в своем подчинении 5 человек др[угих] полицейских.

Во время расстрела евреев, в сентябре 1941 года, он обеспечивал охрану расстрела и сам тоже стоял на посту, чтобы не подпускать посторонних.

Он признал также, что охранял арестованного ГОЛОВЕЙ, пока он не был отправлен в гестапо, и выделил полицейских для ареста б[ывших] работников больницы СЕМЕНЕНКО и ЕРЕМЕНКО, а затем выделил одного полицейского для отправки этих лиц в гестапо за отказ работать в психбольнице (об[орот] 497).

Свидетель ЖИДЛОВСКИЙ Василий (б[ывший] полицейский) показал, что СКРЫПНИК был старшим полицейским и во время массового истребления больных еврейской национальности заставлял их выносить из больницы трупы умерщвленных, которых рабочие закапывали в ямы.

Он также подтвердил, что во время расстрела СКРЫПНИК расставлял посты и сам стоял в оцеплении.

Свидетель ЖИДЛОВСКИЙ показал, что он лично видел, как СКРЫПНИК заходил в больницу и добивал больных лично: «Он брал за волосы и добивал их головой об стенку, а одного человека, который лежал на подводе среди трупов, направлявшихся к яме, и который хотел встать, он добил палкой» (л[ист] д[ела] об[орот] 502 и 503).

В деле имеется акт государственной комиссии по учету злодеяний, чинимых немецкими захватчиками, от 29 апреля 1944 года, из которого видно, что на кладбище Винницкой психбольницы в период 1941–1942 годов похоронено около 700 трупов замученных советских граждан.

Комиссией с участием двух судебно-медицинских экспертов были эксгумированы сохранившиеся еще от разложения трупы.

Анатомическое исследование этих трупов показало, что больные были в крайнем истощенном состоянии, а наличие под эпикардом множественных кровоизлияний свидетельствует о токсическом воздействии яда на сердечно-сосудистую систему (л[ист] д[ела] 420).

Таким образом, вина всех осужденных материалами дела доказана, совершенные ими преступления квалифицированы правильно и оснований для изменения приговора по делу не усматривается.

На основании изложенного, руководствуясь ст. 360 УПК УССР
ПОЛАГАЛ БЫ:

Протест об изменении приговора по делу ГОТА Е.Л., ДЯЧЕНКО В.П., МАТЯЖ А.Т., ИВАНОВОЙ С.С., ШИМАНОВИЧ Г.Л., БАЛАНДЮК Л.И., СЛОБОДЯНЮК Г.Я. и СКРЫПНИК В.С. не приносить, жалобы осужденных МАТЯЖ, ИВАНОВОЙ и ШИМАНОВИЧ отклонить, как необоснованные.

Дело с настоящим заключением представить на рассмотрение в Главную военную прокуратуру.

ПОМ[ОЩНИК] ВОЕННОГО ПРОКУРОРА
ПРИК[АРПАТСКОГО] В[ОЕННОГО] О[КРУГА]
МАЙОР ЮСТИЦИИ [підпис]

МИНКИН

ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 12243, т. 2, арк. 566–570.
Оригінал. Машинопис.

№ 188

**Висновок виконуючого обов'язки помічника
прокурора Вінницької області В. Черниша про відмову
в опротестуванні вироку фігурантам кримінальної справи
про вбивство пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні.**

16 жовтня 1990 р.

Секретно
екз[емпляр] №

УТВЕРЖДАЮ
И[сполняющий] о[бязанности] прокурора
Винницкой области
старший советник юстиции
[підпис] А. В. Борденюк

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

об отказе в опротестовании в порядке надзора
16 октября 1990 года гор[од] Винница

И[сполняющий] о[бязанности] помощника прокурора Винницкой области советник юстиции Черныш В. И., рассмотрев в порядке надзора архивное уголовное дело № 12243 в отношении Гота Е. Л. и других, всего 8 человек.

УСТАНОВИЛ:

Приговором Военного трибунала войск НКВД Винницкой области от 21–23 июля 1945 г. осуждены:

1. ГОТА Ефрем Лукич, 1889 года рождения, уроженец и житель гор[ода] Винница, украинец, гражданин СССР, грамотный, беспартийный, женатый, ранее не судимый.

2. ДЬЯЧЕНКО Василий Петрович, 1888 года рождения, уроженец с[ела] Гмирянка Прилуцкого района Полтавской области, украинец, гражданин СССР, образование среднее, беспартийный, женат, ранее не судим, житель г[орода] Винница.

по ст. 54–1 «а» УК УССР к исключительной мере наказания — расстрелу, с конфискацией всего лично принадлежащего имущества.

3. МАТЯЖ Анна Тимофеевна, 1915 года рождения, уроженка и жительница г[орода] Винница, украинка, гражданка СССР, образование высшее, беспартийная, ранее не судимая.

4. ИВАНОВА Стефания Семеновна, 1906 года рождения, уроженка г[орода] Львова, украинка, гражданка СССР, образование высшее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, жительница г[орода] Винница.

5. ШИМАНОВИЧ Галина Леонидовна, 1918 года рождения, уроженка г[орода] Киева, полька, гражданка СССР, образование среднее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, житель г[орода] Винница.

6. БАЛАНДЮК Лидия Ивановна, 1910 года рождения, уроженка с[ела] Левковка Погребищенского района Винницкой области, украинка, гражданка СССР, образование среднее, беспартийная, замужняя, не судимая, житель г. Винница.

7. СЛОБОДЯНЮК Галина Яковлевна, 1891 года рождения, уроженка г[орода] Бар Винницкой области, украинка, гражданка СССР, образование среднее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, житель г[орода] Винница.

8. СКРЫПНИК Василий Сафронович, 1891 года рождения, уроженец с[ела] Дребчин Шаргородского района Винницкой области, украинец, гражданин СССР, малограмотный, беспартийный, женатый, ранее не судимый, житель г[орода] Винница.

Все шестеро по ст. 54–1 «а» УК УССР с применением санкции ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. к ссылке на каторжные работы сроком: Скрыпник на 20 лет, а Матяж, Иванова, Шиманович, Баландюк и Слободянюк на 15 лет каждый, с поражением в правах на 5 лет каждого и конфискацией лично принадлежащего им имущества.

В приговоре указано, что с первых дней немецкой оккупации гор[ода] Винницы в психиатрической больнице была введена система организованного массового уничтожения больных. Это уничтожение происходило путем расстрелов и впрыскивания им различных сильнодействующих отравляющих веществ. В массовом уничтожении больных, которое производилось с ведома гестапо немецкой фельдкомендатуры, принимали участие директор психбольницы Лукьяненко, главврач Черноморец (в связи с розыском материалы в отношении Лукьяненко и Черноморца выделены в отдельное производство), врачи Матяж и Иванова, фельдшера: Гота, Дьяченко, Баландюк, Шиманович и Слободянюк. В издевательствах над советскими гражданами также принимал участие Скрыпник, который служил у немцев полицейским.

Особую активность в умерщвлении больных советских граждан проявляли фельдшера Гота и Дьяченко.

5 сентября 1941 г. Гота путем внутривенного вливания раствора цианистого калия отравил 19 человек мужского пола, а на следующий день им таким путем было умерщвлено 9 человек.

8 сентября 1941 г. Гота умертвил 14 человек. Через два дня после этого он по указанию главврача Черноморца в отделении, где фельдшером работала Слободянюк Галина, с ее помощью произвел внутривенное вливание 65-ти больным женщинам, которые тут же в мучениях скончались.

В октябре—ноябре 1941 г. Гота умертвил еще несколько человек. Всего таким путем им было умерщвлено 113 человек больных.

Дьяченко 5 сентября 1941 г. помогал Гота производить умерщвление 19 человек больных, которых во время укола держал и накладывал им жгут. Через несколько дней Дьяченко лично умертвил 14 человек больных женщин путем введения им дистиллированной воды в область мозга.

В 1943 г. Дьяченко обманным путем ввел отравляющее вещество больному Заике, который тут же скончался. В том же году таким же путем Дьяченко умертвил еще одного больного.

Матяж Анна, работавшая врачом соматического отделения психиатрической больницы, в декабре 1941 г. передала подчиненной ей фельдшернице Баландюк Марии список на 10 человек, подлежащих умерщвлению, а также яд для введения этим больным. Баландюк произвела внутривенное вливание яда семи больным, которые тогда же скончались, а троих больных подростков умертвить не могла из-за непрощупывания у них вен. Узнав об этом, Матяж доложила главврачу Черноморцу, по указанию которого трое больных подростков вечером того же дня были умерщвлены Дьяченко путем введения им отравляющих веществ в мозг. Кроме того, Матяж составила список на 15 человек больных, подлежащих умерщвлению, и этот список передала Черноморцу.

Иванова Стефания, работая заведующей туберкулезным отделением психиатрической больницы, в декабре 1941 г. передала подчиненной ей фельдшернице Шиманович Галине список на 5 человек больных, а также передала ей яд и приказала указанных в списке больных умертвить.

После этого приказа Шиманович всем пятерым женщинам произвела внутривенное вливание отравляющих веществ, от чего все они скончались. Одна из женщин стала оказывать сопротивление, но несмотря на это, Шиманович при помощи санитаря насильно ввела этой женщине отравляющие вещества.

Слободянюк Галина, работая фельдшером в психиатрической больнице, неоднократно помогала накладывать жгуты при уколах больным, а в отдельных случаях сама лично производила внутривенное вливание отравляющих веществ больным.

Скрыпник Василий во время немецкой оккупации поступил на службу в должности старшего полицейского психиатрической больницы, где ранее работал сторожем. В своем подчинении имел пять человек полицейских. Работая старшим полицейским, Скрыпник принимал участие в злодеяниях, чинимых немцами. Конвоировал на расстрел людей, которые находились на излечении в больнице, а также организовал охрану территории, где расстреливали больных. Кроме этого, он участвовал в подвозке умерщвленных больных к ямам. Тех лиц, которые при вывозке подавали признаки жизни, Скрыпник добивал.

Осенью 1941 г. Скрипник выследил, где проживает гр[ажданин] Головей, которого он при участии директора больницы Лукьяненко и главврача Черноморца арестовал и передал в органы гестапо, судьба которого не известна. Кроме того, Скрипник участвовал в арестах служащих больницы Ереминой, Семененко и Мотвийчук. (Л[ист] д[ела] 189–199 Т[ом] 2)

Приговор кассационному обжалованию не подлежал.

По протесту прокурора, в котором ставился вопрос о снижении меры наказания Матяж А.Т., дело на нее рассматривалось 21 мая 1956 года в надзорном порядке в Военном трибунале Прикарпатского военного округа, и вынесенным определением приговор оставлен в силе, а протест — без удовлетворения. (Л[ист] д[ела] 234–235).

В судебном заседании подсудимые Гота, Дьяченко, Матяж, Баландюк, Шиманович, Слободянюк и Иванова в предъявленном им обвинении виновными себя признали и подробно рассказали о своих преступных действиях по умерщвлению больных советских граждан, находящихся на излечении в психиатрической больнице, а Скрипник в том, что он служил старшим полицейским в Винницкой психиатрической больнице. Во время расстрела евреев обеспечивал охрану места расстрела, сам стоял на посту. Охранял арестованного гр[ажданина] Головей. Выделял полицейских для ареста и отправки в гестапо бывших работников больницы Семененко и Еременко (л[ист] д[ела] 158–174 т[ом] 2).

Кроме признания своей виновности подсудимыми, их вина также подтверждена показаниями допрошенных в судебном заседании свидетелей Денисюк А.Я., Рыбаченко А.Г., Яковлевой В.А., Федоричева Н.Я., Шидловского В.Н. и других (л[ист] д[ела] 174 об[орот] — 184 т[ом] 2).

Также приобщенными к делу документами, подтверждающими факт массового уничтожения больных, находившихся на излечении в Винницкой психиатрической больнице (л[ист] д[ела] 94–96 т[ом] 2).

В связи с поступлением жалоб осужденных Матяж А.Т. и Шиманович Г.Л. по делу была проведена в 1960 году дополнительная проверка путем допроса дополнительных свидетелей и приобщением других документов, которыми вина в совершении преступлений, указанных в приговоре военного трибунала от 21–23 июля 1945 г. Матяж, Шиманович и других осужденных по настоящему делу лиц доказана, а поэтому их жалобы были оставлены без удовлетворения за отсутствием оснований к изменению приговора (л[ист] д[ела] 246–374 т[ом] 2).

В связи с тем, что вина в измене Родине и совершении тяжких преступлений осужденными Гота, Дьяченко, Матяж, Ивановой, Шиманович, Баландюк, Слободянюк и Скрипник материалами дела доказана полностью и осуждение их является правомерным, оснований для опротестования приговора не имеется.

На основании изложенного и руководствуясь ст. 386 УПК УССР

ПОЛАГАЮ:

с приговором военного трибунала войск НКВД Винницкой области от 21–23 июля 1945 г., в отношении Гота Ефима⁴⁰ Лукича, Дьяченко

⁴⁰ Правильно — Ефрема.

Василия Петровича, Матяж Анны Тимофеевны, Ивановой Стефании Семеновны, Шиманович Галины Леонидовны, Баландюк Лидии Ивановны, Слободянюк Галины Яковлевны, Скрипника Василия Сафроновича — согласиться.

И[сполняющий] о[бязаности]
помощника прокурора Винницкой области
советник юстиции

[підпис]

В.И. Черныш

ГДА СБУ, м. Вінниця, спр. 12243, т. 2, арк. 377–381.

Оригінал. Машинопис.

№ 189

Висновок по кримінальній справі про вбивство пацієнтів Вінницької психіатричної лікарні

3 лютого 1992 р.

Секретно.
Екз[емпляр] № 1

В президиум Винницкого
Областного суда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по архивному уголовному делу № 12243
в отношении Гота Е.Л. и других
(всего 8 человек)

Приговором военного трибунала войск НКВД Винницкой области от 21–23 июля 1945 г. осуждены:

1. Гота Ефим⁴¹ Лукич, 1889 года рождения, уроженец и житель г[орода] Винницы, украинец, гражданин СССР, грамотный, беспартийный, женатый, ранее не судимый;

2. Дьяченко Василий Петрович, 1888 года рождения, уроженец с[ела] Гмирянка Прилуцкого района Полтавской области, украинец, гражданин СССР, образование среднее, беспартийный, женатый, ранее не судимый, житель г[орода] Винница, по ст. 54–1 «а» УК УССР к исключительной мере наказания — расстрелу, с конфискацией всего лично принадлежащего имущества, — каждый.

3. Матяж Анна Тимофеевна, 1915 года рождения, уроженка и жительница г[орода] Винница, украинка, гражданка СССР, образование высшее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая;

⁴¹ Правильно — Ефрем.

4. Иванова Стефания Семеновна, 1906 года рождения, уроженка г[орода] Львова, украинка, гражданка СССР, образование высшее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, жительница г[орода] Винница;

5. Шиманович Галина Леонидовна, 1918 года рождения, уроженка г[орода] Киев, полька, гражданка СССР, образование среднее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, житель г[орода] Винница;

6. Баландюк Лидия Ивановна, 1910 года рождения. Уроженка с[ела] Левковка Погребищенского района Винницкой области, украинка, гражданка СССР, образование среднее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, житель г[орода] Винница;

7. Слободянюк Галина Яковлевна, 1891 года рождения, уроженка г[орода] Бар Винницкой области, украинка, гражданка СССР, образование среднее, беспартийная, замужняя, ранее не судимая, житель г[орода] Винница;

8. Скрипник⁴² Василий Сафонович, 1891 года рождения, уроженец с[ела] Дребчин Шаргородского района Винницкой области, украинец, гражданин СССР, малограмотный, беспартийный, женатый, ранее не судимый, житель г[орода] Винница, все по ст. 54–1 «а» УК УССР с применением санкции ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. к ссылке на каторжные работы сроком: Скрипник — на 20 лет, а Матяж, Иванова, Шиманович, Баландюк и Слободянюк — на 15 лет, с поражением в правах на 5 лет каждого и конфискацией лично принадлежащего им имущества.

В приговоре указано, что с первых дней немецкой оккупации города Винницы в психиатрической городской больнице была введена система организованного массового уничтожения больных. Это уничтожение происходило путем расстрелов и впрыскивания им различных сильнодействующих отравляющих веществ. В массовом уничтожении больных, которое производилось по указанию гестапо, немецкой фельдкомендатуры, принимали участие директор психбольницы Лукьяненко, главврач Черноморец (в связи с розыском материалы в отношении Лукьяненко и Черноморца выделены в отдельное производство), врачи Матяж и Иванова, фельдшеры: Гота, Дьяченко, Баландюк, Шиманович и Слободянюк. В издевательствах над советскими гражданами также принимал участие Скрипник, который служил у немцев полицейским.

Особую активность в умерщвлении больных советских граждан проявляли фельдшеры Гота и Дьяченко.

5 сентября 1941 г. Гота путем внутривенного вливания раствора цианистого калия отравил 19 человек мужского пола, а на следующий день им таким же путем было умерщвлено 9 человек.

8 сентября 1941 г. Гота умертвил 14 человек. Через два дня после этого он по указанию главврача Черноморца в отделении, где фельдшером работала Слободянюк Галина, с ее помощью произвел внутривенное вливание 65-ти больным женщинам, которые тут же в мучениях скончались.

⁴² Правильно — Скрипник.

В октябре — ноябре 1941 г. Гота умертвил еще несколько человек. Всего таким путем им было умерщвлено 113 человек больных.

Дьяченко 5 сентября 1941 г. помогал Гота производить умерщвление 19 человек больных, которых во время укола он держал и накладывал им жгут. Через несколько дней Дьяченко лично умертвил 14 человек больных женщин путем введения им дистиллированной воды в область мозга.

В 1943 г. Дьяченко обманным путем ввел отравляющее вещество больному Заике, который тут же скончался. В том же году таким же путем Дьяченко умертвил еще одного больного.

Матяж Анна, работавшая врачом соматического отделения психиатрической больницы, в декабре 1941 г. передала подчиненной ей фельдшернице Баландюк Марии список на 10 человек, подлежащих умерщвлению, а также яд для введения этим больным. Баландюк произвела внутривенное вливание яда семи больным, которые тогда же скончались, а троих больных подростков умертвить не могла из-за не прощупывания у них вен. Узнав об этом, Матяж доложила главврачу Черноморцу, по указанию которого трое больных подростков вечером того же дня были умерщвлены Дьяченко, путем введения им отравляющих веществ в мозг. Кроме того, Матяж составила список на 15 человек больных, подлежащих умерщвлению, и этот список передала Черноморцу.

Иванова Стефания, работая заведующей туберкулезным отделением психиатрической больницы, в декабре 1941 г. передала подчиненной ей фельдшернице Шиманович Галине список на 5 человек больных, а также передала ей яд и приказала указанных в списке больных умертвить.

После этого приказа Шиманович всем пятерым женщинам произвела внутривенное вливание отравляющих веществ, от чего все они скончались. Одна из женщин стала оказывать сопротивление, но, несмотря на это, Шиманович при помощи санитаря насильно ввела этой женщине отравляющие вещества.

Слободяник Галина, работая фельдшером в психиатрической больнице, неоднократно помогала накладывать жгуты при уколах больным, а в отдельных случаях сама лично производила внутривенное вливание отравляющих веществ больным.

Скрипник Василий во время немецкой оккупации поступил на службу в должности старшего полицейского психиатрической больницы, где ранее работал сторожем. В своем подчинении имел пять человек полицейских. Работая старшим полицейским, Скрипник принимал участие в злодеяниях, чинимых немцами. Конвоировал на расстрел людей, которые находились на излечении в больнице, а также организовывал охрану территории, где расстреливали больных. Кроме этого, он участвовал в подвозке умерщвленных больных к ямам. Тех лиц, которые при вывозке подавали признаки жизни, Скрипник добивал.

Осенью 1941 г. Скрипник выследил, где проживает гр[ажданин] Головей, которого он при участии директора больницы Лукьяненко и главврача Черноморца арестовал и передал в органы гестапо, судьба которого не известна. Кроме того, Скрипник участвовал в арестах

служащих больницы Ереминой, Семененко и Мотвийчук (л[исты] д[ела] 189–199, т[ом] 2)

Приговор кассационному обжалованию не подлежал.

По протесту прокурора, в котором ставился вопрос о снижении меры наказания Матяж А. Т.; дело на нее рассматривалось 21 мая 1956 г. в надзорном порядке в военном трибунале Прикарпатского военного округа, вынесенным определением приговор оставлен в силе, а протест без удовлетворения (л[исты] д[ела] 234–235).

В судебном заседании подсудимые Гота, Дьяченко, Матяж, Баландюк, Шиманович, Слободянюк и Иванова в предъявленном им обвинении виновными себя признали и подробно рассказали о своих преступных действиях по умерщвлению больных советских граждан, находящихся на излечении в психиатрической больнице, а Скрипник в том, что он служил старшим полицейским в Винницкой психиатрической больнице. Во время расстрела евреев обеспечивал охрану места расстрела, сам стоял на посту. Охранял арестованного гр[ажданина]. Головей. Выделял полицейских для ареста и отправки в гестапо бывших работников больницы Семененко и Еременко (л[исты] д[ела] 158–174, т[ом] 2).

Кроме признания, своей вины, их вина также подтверждена показаниями допрошенных в судебном заседании свидетелей Денисюк А. Я., Рыбаченко А. Г., Яковлевой В. А., Федоричева Н. Я., Шидловского В. Н. и других, (л[исты] д[ела] 174 об.— 184, т[ом] 2), а также приобщенными к делу документами, подтверждающими факт массового уничтожения больных, находившихся на излечении в Винницкой психиатрической больнице (л[исты] д[ела] 94–96, т[ом] 2)

В связи с поступлением жалоб осужденных Матяж А. Т. и Шиманович Г. Л. по делу была проведена в 1960 году дополнительная проверка, путем допроса дополнительных свидетелей и приобщения других документов, которыми вина в совершении преступлений, указанных в приговоре военного трибунала от 21–23 июля 1945 г. Матяж, Шиманович и других осужденных по настоящему делу лиц, доказана, их жалобы были оставлены без удовлетворения за отсутствием оснований к изменению приговора (л[исты] д[ела] 246–374, т[ом] 2).

Таким образом, вина в измене Родине и совершении тяжких преступлений осужденными Гота, Дьяченко, Матяж, Ивановой, Шиманович, Баландюк, Слободянюк и Скрипник материалами дела доказана полностью, осуждение их является правомерным, оснований для их реабилитации не имеется.

На основании изложенного и в соответствии со ст.ст. 2 и 7 Закона СССР от 17.04.1991 г. «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине»,

ПРОШУ:

Признать Готу Ефима⁴³ Лукича, Дьяченко Василия Петровича, Матяж Анну Тимофеевну, Иванову Стефанию Семеновну, Шиманович Галину Леонидовну, Баландюк Лидию Ивановну, Слободянюк Галину Яковлевну

⁴³ Ефрема.

и Скрипника Василя Сафроновича осужденными по настоящему делу обоснованно и реабилитации не подлежащими.

Приложение: Дело № 12243 в I томе, секретно.

Прокурор Винницкой области
старший советник юстиции

[підпис]

А.В. Борденюк

Справка: Дело пересмотрено в порядке исполнения указания от 12.06.91 г. №№ 13–62 нс и 1–8/122⁴⁴.

**ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 12243, т. 1, арк. 326–330.
Оригінал. Машинопис.**

⁴⁴ На документі кутовий штамп прокуратури Вінницької області.

4.3. Психлікарні м. Харкова та с. Стрілеча Липецького району Харківської області

№ 190

Спецповідомлення начальника 2-го управління НКДБ
УРСР П. Медведєва секретарям ЦК КП(б)У М. Хрущову
і Д. Коротченку⁴⁵, начальнику 2-го управління НКДБ СРСР
П.Ф. Федотову⁴⁶ про вбивство пацієнтів психіатричної лікарні
у с. Стрілеча Липецького району Харківської області

3 вересня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

Разослано:

Секретарю ЦК КП(б)У тов. ХРУЩЕВУ

Нач[альнику] 2 упр[авления] НКГБ СССР тов. ФЕДОТОВУ

1 — экз[емпляр] Коротченко

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

о зверствах немецко-фашистских оккупантов в
с[еле] Стрелечье Липецкого р[айо]на Харьковской обл[асти]

В ноябре месяце 1941 года, оккупировав территорию Липецкого рай-она Харьковской области, немцы организовали ограбление психиатриче-ской больницы, увозя на автомашинах продовольствие и материальные ценности.

По этому вопросу и[сполняющий] о[бязанности] директора больни-цы главный врач ГОЛОВКО Михаил Иванович обратился с жалобой в Липецкую немецкую комендатуру.

⁴⁵ Коротченко Дем'ян Сергійович (1894–1969) — із червня 1936 р. до червня 1937 р. — секретар, другий секретар Московського обкому ВКП(б), згодом очолював Західний обком ВКП(б). У листопаді 1937 р. призначений виконуючим обов'язки першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. Із 1938 р. — голова РНК УРСР. Із липня 1939 р. — третій, з липня 1946 р. — другий секретар ЦК КП(б)У, із березня 1947 р. — секретар ЦК КП(б)У з промисловості. У грудні 1947 — січні 1954 рр. — голова РМ УРСР. Із січня 1954 р. — голова Президії Верховної Ради УРСР, одночасно заступник голови Президії Верховної Ради СРСР.

⁴⁶ Федотов Петро Васильович (1900–1963) — у жовтні — грудні 1938 р. — начальник слідчої частини 2 відділу ГУДБ НКВС СРСР, у вересні 1939 — лютому 1941 рр. — начальник 2 відділу ГУДБ НКВС СРСР, у вересні 1940 — лютому 1941 рр. — начальник 3 відділу ГУДБ НКВС СРСР, у лютому 1941 — червні 1946 р. — начальник 2 управління НКДБ — НКВС — МДБ СРСР, у вересні 1946 — червні 1947 рр. — заступник міністра держбезпеки СРСР.

В ответ на его жалобу немецкая комендатура 21 ноября 1941 года направила в психиатрическую больницу большую группу немецких солдат, возглавляемую тремя офицерами.

К тому времени в больнице на излечении находилось 436 больных, из коих значительная часть являлись выздоравливающими, а более 250 использовались на сельскохозяйственных работах при больничном подсобном хозяйстве.

Немецкие солдаты оцепили больницу, а один из офицеров вызвал главного врача и предложил последнему путем отравления умертвить всех больных. После того, как главврач и медицинский персонал больницы отказались выполнить требования офицера, он дал приказ о расстреле больных.

Расстрелы производились в больничном саду в 150–200 метрах от здания больницы. Группа немецких солдат выводила больных группами по 10 человек в сад, и там передавали их другой группе, которая расстреливала их в упор из автоматов. Расстрел больных начался в 10 часов утра 21 и закончился вечером 22 ноября.

Всего было расстреляно 435 больных, избежал расстрела только один больной, находившийся в отлучке.

Расстрелянных сбрасывали в щели-бомбоубежища, где они были закопаны жителями села, собранными по приказанию немецких офицеров.

После расстрела немецкие солдаты вывезли из больницы все продовольствие и материальные ценности на сумму около миллиона рублей.

Допрошенный нами бывший главврач Стрельчанской больницы, ГОЛОВКО Михаил Иванович показал:

«Немецкий офицер, обращаясь ко мне, заявил: «По решению немецкого командования больные должны быть умерщвлены. Вам необходимо приготовить яд и осуществить умерщвление больных посредством отравления».

Я ответил, что сделать этого не могу, на это офицер мне сказал, что решение об умерщвлении принято главным командованием и отменено быть не может».

В селе Стрелечье имели место и другие факты издевательств и насилия немцев над советскими гражданами.

В 1943 году немцы повесили в селе местных активистов — директора совхоза ПОГРЕБНЯКА Тимофея, его 16-ти летнего племянника-комсомольца ПОГРЕБНЯКА Ивана и ДОЛГОГО Николая.

Несколько человек местных жителей исчезли в застенках полиции.

У колхозницы ЮНИКОВОЙ Матрены немцы подожгли дом за то, что она категорически отказалась отдать 15-ти летнего сына на работу в Германию.

Многих родителей, дети которых укрывались от отправки в Германию, немцы сажали в подвал и не давали пищу до тех пор, пока дети их не являлись в райуправу.

Все материалы зверств переданы местной комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских оккупантов.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
ПОДПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

МЕДВЕДЕВ

3 сентября 1943 года

№ 257/й

г[ород] Харьков

ГДА СБ України, ф.60, спр.83517 арк.81–82 зв. Копія. Машинопис.

№ 191

Довідка начальника 2-го управління НКДБ УРСР П. Медведєва про вбивство нацистами цивільного населення та виявлені місця масового поховання у Харківській області

3 вересня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

СПРАВКА

о зверствах немецких оккупантов в Харьковской области

Город Харьков⁴⁷.

В декабре 1941 года немецкое командование опубликовало приказ об обязательном переселении всех евреев из черты города в бараки Станкостроительного завода.

Через три дня после опубликования приказа в бараках, по показаниям свидетелей, собралось до 16000 евреев. Переселяющиеся [граждане], согласно приказа, являлись с вещами и ценностями.

Все евреи, в том числе дети и больные, были размещены в разрушенных бараках, непригодных для жилья. Бараки были окружены изгородью из колючей проволоки и охранялись немецкими солдатами.

Задержанных не кормили и не давали им воды. В результате трехнедельного пребывания в бараках, многие из них умерли от болезней и истощения.

В начале января 1942 года четыре барака с больными и истощенными евреями немцы сожгли, остальных расстреляли. Расстрелы производились в течение нескольких дней в овраге, находящемся за подсобным хозяйством Х[арьковского] Э[лектро-]М[еханического] За[вода], где и находятся могилы расстрелянных.

Производим расследование и розыск могил.

⁴⁷ Тут і далі підкреслення у тексті.

В марте 1943 года при вторичной оккупации г[орода] Харькова, в городе остался не эвакуированным окружной военный госпиталь 69 армии.

ССовцы дивизии «Адольф Гитлер» сожгли в одном из корпусов госпиталя 300 человек и расстреляли свыше 500 человек офицеров и бойцов Красной армии.

Расправа с ранеными военнослужащими Красной армии продолжалась в течение трех дней.

Село Стрелечье Липецкого района.

В течение 21–22 ноября 1941 г. отряд немецких солдат под командованием трех офицеров расстрелял 435 человек больных, находившихся на излечении в психиатрической больнице села Стрелечье.

Значительная часть больных являлась выздоравливающими, а более 250 человек были способны к физическому труду и использовались на сельскохозяйственных работах в подсобном хозяйстве больницы.

Расстреляв больных, немцы вывезли из больницы продовольствие и ценности на сумму около одного миллиона рублей.

По показаниям главного врача больницы ГОЛОВКО М.И. один из офицеров прибывшего немецкого отряда предложил ему умертвить больных при помощи яда, причем заявил, что это решение принято главным командованием и отменено быть не может.

В селе Стрелечье установлены и другие факты зверств немецких оккупантов.

В феврале 1943 г. немецкий солдат, ловя курицу, принадлежащую колхознице КРАМАРЕНКО и встретив сопротивление со стороны последней, выстрелом из автомата ранил КРАМАРЕНКО в лицо.

В 1943 г. немцы повесили советских активистов — директора совхоза ПОГРЕБНЯКА, его 16-тилетнего племянника, комсомольца и ДОЛГОВА Николая. Несколько человек арестованы и вывезены неизвестно куда.

У колхозницы ЮНИКОВОЙ немцы сожгли дом за то, что она отказалась отправить 15-тилетнего сына на работу в Германию. Многих колхозников, дети которых скрывались от поездки в Германию, немцы сажали в подвал и не кормили до тех пор, пока их дети не являлись в немецкие органы, ведающие отправкой украинского населения в Германию.

Город Волчанск.

25 июня 1942 г. немцы за две ходки вывезли на автомашине в окрестный лес 96 инвалидов, проживавших в Волчанском доме инвалидов.

Как показывают свидетели, инвалиды были умерщвлены гестаповцами в машине-душегубке, после чего их трупы закопали в лесу.

Приняты меры к розыску могилы с трупами инвалидов, что в данное время затруднено наличием в предполагаемых местах минированных участков.

При осмотре лесов обнаружены две ямы, в которых зарыты расстрелянные гестаповцами коммунисты, партизаны и советские патриоты Волчанского и других районов.

Аналогичные ямы обнаружены в овраге, недалеко от спиртзавода, и во дворе бывшей тюрьмы гестапо.

Создана комиссия из представителей общественности, медперсонала и духовенства по документации зверств немецко-фашистских оккупантов в Волчанском районе.

Город Чугуев

В феврале 1943 г. немецкие войска, отступая из города, собрали все мужское население и под силой оружия направили на оборонительные работы. По дороге в пригород Зачуговка немцы приказали всем мужчинам разойтись, после чего открыли по ним огонь из автоматов.

В марте 1943 г., оккупировав вторично город Чугуев, немцы расстреляли свыше 300 раненых офицеров и бойцов Красной армии, находившихся в госпитале, не успевшем полностью эвакуироваться. Трупы расстрелянных закопаны во рву в пригороде Успенка.

В том же месяце, во время принудительного отселения жителей из г. Чугуева, немцы расстреливали всех, не желавших добровольно покинуть город. В числе расстрелянных известны: СУХАНОВА, ПЛЕНКИНА, ПУГАЧЕВА, БОЧАРОВЫ — муж и жена и другие.

По заявлению местных жителей в Чугуеве в 1941–[19]42 гг. расстреляно много жителей Чугуевского района и военнослужащих Красной армии.

В пригороде Зачуговка, в районе кирпичного завода, в яме зарыто около 600 расстрелянных. Аналогичная яма находится в районе бывших казарм.

При отступлении немцы в течение 4-х дней бомбили город, методически разрушая квартал за кварталом.

В Чугуеве уцелели только отдельные дома на отдельных окраинах города.

Город Купянск.

В городе обнаружено 4 могилы с трупами советских граждан, расстрелянных немецкими оккупантами.

В двух раскопанных могилах обнаружено 103 трупа, в том числе много женщин и несколько малолетних детей. Две могилы, примерно, на 200 человек, начали раскапывать, но позже раскопку прекратили, так как трупы окончательно разложились.

Село Малые Проходы Липецкого района.

В августе 1942 г. около села неизвестно кем был ранен немецкий комендант. По приказу немецкого командования, было арестовано 73 жителя села в возрасте от 17 до 25 лет.

После длительных пыток и допросов, продолжавшихся около месяца, из числа 73 заложников немцы расстреляли 23 человека.

Село Куряж Дергачевского района.

По имеющимся данным, в лесу около села Куряж имеется большое количество могил с трупами советских граждан, расстрелянных немцами в период вторичной оккупации города Харьков.

Установлено, что в 500–600 метрах от села имеется могила большого размера, вблизи которой еще и до сих пор в беспорядке разбросаны личные вещи расстрелянных и на земле имеются следы крови.

По ориентировочным данным в обнаруженной могиле закопано свыше 200 трупов расстрелянных советских граждан.

По показаниям председателя сельсовета ТКАЧА, немцы перед отступлением из Харькова перевозили арестованных из Харьковской тюрьмы гестапо в Куряжский концлагерь, а из него арестованных направляли в закрытых автомашинах в глубь леса для расстрела. ТКАЧ показал, что он был очевидцем, когда 13 автомашин с арестованными проследовали из Харькова прямо в лес, где арестованные были расстреляны.

Приняты меры к установлению очевидцев расстрелов и выявлению могил.

НАЧАЛЬНИК 2 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР [підпис] МЕДВЕДЕВ
3 сентября 1943 года

ГДА СБ України, ф. 60, спр. 83517 арк.36–39. Оригінал. Машинопис.

№ 192

Доповідна записка начальника УНКДБ по Харківській області П. Тихонова наркомун держбезпеки УРСР С. Савченку про розстріл нацистами пацієнтів Психоневрологічного інституту

4 вересня 1943 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
тов. САВЧЕНКО⁴⁸.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

О зверском расстреле в Харькове немецкими фашистами 470 психоневрологических больных.

В результате опроса медицинских работников города Харькова, ряда сотрудников Психоневрологического института (бывшая) Сабурова дача) и населения поселка им. Кирова, установлен факт массового умерщвления немцами психических и нервных больных, находившихся на лечении в институте.

18-го декабря 1941 года в 6 часов 30 минут в Психоневрологический институт, на территорию бывш[ей] Сабуровой дачи (просп[ект] Академика

⁴⁸ На документі резолюції: «тов. Медведев. Сообщите тов. Меркулову, тов. Хрущеву. [Савченко] 4.09.[19]43 г.»; «тов. Черкалов. Исполнить. [Медведев] 5.9. [19]43 г.».

Павлова, 46), прибыло 10 грузовых крытых автомашин без подножек с 50–60 гестаповцами, большая часть которых хорошо владела русским языком.

Прибывший с машинами офицер, вызвав главного врача института, доктора ИГНАТОВА А.А., приказал ему срочно подготовить больных для срочной отправки в гор[од] Полтаву, якобы, с целью «создания для них лучших условий». (В связи с ограблением института немцами, с первых дней оккупации Харькова больные скудно питались один раз в день).

Одновременно было предложено закрыть все выходные двери, из корпусов никого не выпускать, а медицинскому и обслуживающему персоналу неотлучно находиться при своих отделениях.

Гестаповцы оцепили выход с территории института, часть Салтовского шоссе между городом и поселком им.Кирова и не пропускали на эту территорию посторонних. Затем началась погрузка больных на автомашины.

Перед вывозом больных на улицу корпуса оцеплялись. Вывод и погрузка больных производилась с большой поспешностью, гестаповцы торопили обслуживающий персонал. В результате этого больные выводились на улицу босиком, в нижнем белье, выносились завернутыми в простыни, одеяла и в таком виде погружались в машины.

Многие больные, видя такое бесчеловечное отношение к себе, инстинктивно почувствовали грозящую им опасность, заволновались, а отдельные из них подняли крик.

По мере загрузки машины отправлялись на восточную окраину города по Салтовскому шоссе к ранее оцепленному гестаповцами большому оврагу, расположенному в 1,5–2 км. от института, между поселком им. Кирова и русским кладбищем.

Машины подъезжали кузовом к краю оврага, на дне которого был специально вырыт ров. В этот ров сбрасывались больные и тут же расстреливались из автоматов.

Через 15–20 минут машины возвращались в институт для погрузки очередной партии больных. Двое больных, умерших накануне ночью и находившихся еще в палатах, были также погружены в машины и увезены к оврагу. Таким образом, в течение 1,5–2 часов было зверски расстреляно 470 больных, в числе которых было более 20 человек психически здоровых.

С целью отвлечения внимания медицинского и обслуживающего персонала от происходящего гестаповцы, по мере освобождения отделений от больных, инсценировали опрос и регистрацию сотрудников института, предлагая при этом медперсоналу, и в том числе и врачам, работу в качестве уборщиц в немецком лазарете.

По окончании вывоза всех больных гестаповцы силой оружия вынудили главного врача института ИГНАТОВА выдать им расписку в том, что больные в количестве 470 человек отправлены им в город Полтава. Забрав все паспорта и ценности больных, хранившиеся в кассе института, гестаповцы покинули территорию Сабуровой дачи.

В связи с поступившими не точными данными о наличии так назыв[аемой] «душегубки» среди находившихся в институте автомашин

гестаповцев (показания СВЕНТИЦКОГО А.М., проживающего по I Тарасовскому въезду, дом № 8, о якобы, имевшем место факте при-
бытия автомашины к оврагу с уже мертвыми больными) приняты меры
к установлению возможных очевидцев для проверки этого факта.

Одновременно продолжаем опросы местного населения поселка
им. Кирова для уточнения обстоятельств умиршвления.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКГБ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛ[АСТИ]
ПОДПОЛКОВНИК ГОСУД[АРСТВЕННОЙ] БЕЗОПАСНОСТИ

[підпис]

ТИХОНОВ

4 сентября 1943 года

№ 0/25696

гор[од] Харьков

Отп[ечатано] 4 экз[емпляра]

ГДА СБ України, ф.60, спр.83517, арк.18–19. Оригінал. Машинопис.

№ 193

Акт комісії про вбивство пацієнтів Стрілечанської психіатричної лікарні Харківської області

20 жовтня 1943 р.

Копия.

АКТ

о зверствах и злодеяниях немецко-фашистских оккупантов
в Стрелечанской психбольнице Липецкого района Харьковской области
Украинской ССР

Село Стрелечное, октября 18–20 дня, Комиссия в составе: сле-
дователя по важнейшим делам Прокуратуры Украинской ССР —
тов. Крыжановского П.З., старшего помощника Харьковского област-
ного прокурора — начальника следственного отдела Рожкова В.П.,
главврача психбольницы — Головки М.И., судебно-медицинского экс-
перта Харьковской области Филимоновой, секретаря Липецкого райкома
КП(б)У тов. Парнюка, председателя исполкома Липецкого райсовета депу-
татов трудящихся тов. Короткого, председателя исполкома Стрелечанского
сельсовета Болдышевой, директора Стрелечанского совхоза Лаптия Г.З.,
медицинских сестер психбольницы: Кузьменко А.Я., Красновой
АЛ., Галяевой, санитарок психбольницы: Сарага Е.В., Цымбал А.В.,
Шевченко М.Д., жителей села Стрелечное — колхозников: Бабаева
Емельяна Павловича, Бондаренко Василия Егоровича, Будниченко
Терентия Моисеевича — составили настоящий акт о нижеследующем.

В 1931 году на территории Стрелечанского сельсовета Липецкого рай-
она Харьковской области, в зданиях бывшего женского монастыря, была

организована, имеющая всеукраинское значение психиатрическая больница. Советским правительством на организацию больницы и на нужды, связанные с лечением больных, было затрачено более 10 млн. рублей денег. Ежегодно, больница через свои лечебные корпуса пропускала 1500 чел[овек] больных и ежегодно более 30% лечащихся совершенно излечивались и возвращались к созидательному труду во все отрасли нашего социалистического строительства.

В момент вероломного нападения озверелых фашистских банд на Советский Союз и временного оставления частями Красной армии территории Харьковской области психбольница по целому ряду причин и обстоятельств не смогла эвакуироваться вглубь страны.

В момент временной оккупации территории Стрелечанского сельсовета в больнице на излечении находилось 435 чел. больных, для их питания в хозяйстве оставалось: 10 тонн ячменя, 7 тонн ржи, 4 тонны муки, сахар, масло, 100 свиней, 11 коров, то есть такое количество продуктов, которое бы обеспечило больных питанием на долгое время.

С первых же дней своего хозяйничанья, то есть со 2-го ноября 1941 года, на территории психбольницы немецко-фашистские банды приступили к осуществлению своего гнусного плана по разорению и разграблению больницы и совхоза. Первоначально из хозяйства больницы были вывезены все запасы продуктов, а именно: 10 тонн ячменя, 7 тонн ржи, 4 тонны муки, 100 штук свиней, 11 коров, масло, сахар, оставив, таким образом, больных без продуктов питания, обрекая их на голодную смерть. По распоряжению немецкого коменданта на каждого больного отпускалась следующая норма питания: 300 грамм вареной ржи на 2–3 дня, тогда как при Советской власти больному отпускалось: 800 грамм хлеба, 100 грамм крупы, 100 грамм мяса, 30 грамм жиров, 1 кг овощей. Установленный немецкими извергами для больных голодный паек приводил больных к истощению, ухудшению их общего состояния и увеличивал смертность.

Когда медперсонал больницы и больные стали говорить о создавшихся в связи с этим неимоверно тяжелых условиях для существования больных, за это, по приказанию немецкого офицера, во дворе больницы до полусмерти были побиты больные.

Разграбив и разорив больницу и совхоз, осуществив первую часть своих злодеяний, 21-го ноября [19]41 года на территорию психбольницы прибыл немецкий карательный отряд под руководством немецкого коменданта капитана Неймана для осуществления чудовищно-зверского замысла — физического уничтожения всех больных, находящихся в больнице. Предварительно, с целью скрытия следов своих преступлений и злодеяний, [они] выселили с территории больницы всех проживавших там рабочих и крестьян села Стрелечное, оцепив село и больницу усиленным конвоем, установив пулеметы. Немецкие звери предложили главврачу Головку приготовить яд для умерщвления больных. Когда врач Головку от этого отказался, тогда уничтожение больных немецко-фашистскими извергами было осуществлено следующим, неслыханным в истории человечества, способом. В саду совхоза были вырыты траншеи, недалеко от

них на земле залег отряд немецких автоматчиков, больных группами по 10 чел[овек] стали выводить из больницы под предлогом вывода на работы, в этот сад больных сопровождал усиленный конвой немецких солдат. При появлении больных автоматчики открывали стрельбу, и больные за смертью падали на землю.

Руководивший данным расстрелом офицер в цинично издевательской форме подходил уже к убитым больным и выпускал из пистолета в них по несколько зарядов.

По этому поводу свидетель Шевченко Мария Даниловна показала: «... Я работала санитаркой, когда меня немцы привели в больницу, то заставили вместе с ними водить больных в сад совхоза, когда мы вели в сад больных, то ни нам, ни больным немецких автоматчиков видно не было, потому что они лежали на земле замаскированные и прятались за углами сараев. Как только мы оставляли больных, сразу открывалась стрельба, и больные даже не знали, откуда в них стреляют...».

После расстрела первой группы в 10 человек из амбара, находившегося около сада, выпускались крестьяне, которые туда были загнаны перед расстрелом, в количестве 60–70 чел., и их заставляли быстро брать трупы, бросать в траншеи и засыпать землей. Когда убитые были закопаны в траншеях, крестьян снова запирали в сараи до расстрела новой очередной группы. Таким образом крестьян в амбаре продержали двое суток 21 и 22 ноября, то есть, до тех пор, пока не были расстреляны все больные.

Перед приводом новой группы больных на расстрел этих же крестьян заставляли следы крови, оставшиеся на земле после расстрела предыдущих больных, засыпать землей. Это делалось для того, чтобы больные, которых приводили в сад, не видели крови и не догадались о расстреле своих товарищей.

Свидетель Бабаев Емельян Павлович показал: «... 21-го ноября нас, рабочих больницы, немецкие солдаты загнали в амбар и закрыли на замки. Просидев в амбаре некоторое время, мы услышали выстрелы. Когда окончилась стрельба, нас выпустили из амбара. Выйдя из амбара, я увидел расстрелянных больных, лежащих на земле, которых немцы нас заставили стаскивать в ямы и засыпать их землей. Когда мы это сделали, нас опять загнали в амбар, где мы сидели до тех пор, пока не услышали опять выстрелы, нас снова выпустили из амбара и опять заставили убирать трупы. Расстрел больных продолжался два дня, и я все время находился в амбаре...».

Свидетель Бондаренко Василий Егорович показал: «... Загнав нас в амбар, предупредили, что мы собраны для того, чтобы закапывать в ямы убитых больных, после чего нас закрыли, и немецкие солдаты ушли. После расстрела каждой группы больных нас выпускали из амбара и заставляли закапывать трупы. Некоторые из нас, сидящие в амбаре, занимались и другой работой. Эта работа заключалась в том, что они засыпали лужи крови после расстрела песком и землей. Это делалось для того, чтобы вновь приводимые больные не видели крови и не догадались о том, что их ведут на расстрел...».

Комиссией установлено, что немецкие изверги, осуществляя свой гнусный план уничтожения больных, торопились, спешили, при этом бросали в ямы и засыпали землей живых, не расстрелянных больных.

Свидетель Бабаев показал: «... Я также лично видел, когда в яму закапывали больных, которые еще были живые, когда их засыпали землей, то они поднимали руки, ноги, ворочались...».

Свидетель Будниченко показал: «... Я сам лично видел и был свидетелем того, когда больного, который не был убит, а только ранен, по существу, живого, закопали в яму, когда его закапывали, то он вертелся, ворочался, кричал...».

Тяжелобольных, которые сами не могли передвигаться, немцы укладывали в одеяла, простыни, выносили в сад, бросали, и их тут же немецкие автоматчики пристреливали, а некоторую часть тяжело больных, 15–20 чел., которые в силу полного истощения от голода даже не могли подниматься, расстреляли на кроватях в палатах, после чего [они] были завернуты в одеяла и вынесены к общему месту расстрела.

По этому поводу свидетель Галяева Анна Яковлевна показала: «... Я работала медсестрой и видела, что часть тяжелобольных была вынесена из отделений и также была расстреляна в саду, а часть тяжелобольных немцы уничтожили прямо на кроватях в палатах ...».

Свидетель Шевченко Мария Даниловна показала: «... Я работала санитаркой. В нашей палате было 15 чел. очень тяжело больных, которые совершенно не могли подниматься с кровати и ходить, то этих 15 чел[овек] тяжелобольных немцы застрелили прямо в палатах на кроватях, затем нас заставляли их окутывать в одеяла и простыни и сносить к тому месту, где производился общий расстрел. В палате, где были расстреляны тяжелобольные, все стены, пол, кровати были в крови. После того как все больные были расстреляны, там поселились немецкие солдаты и офицеры, и нас перед их вселением заставили отмывать пол от крови, а также вычищать пятна крови на стенах ...».

Более сознательная часть больных из выздоравливающих отделений, услышав выстрелы, а также видя невозвращение их товарищей, давно уже выведенных из палат, поняв весь ужас творимого произвола и ожидающую их участь, решили бегством из больницы спасти свою жизнь, но этого им сделать не удалось, так как пуля автомата и пулемета поражала их там, где они появлялись или прятались.

Свидетель Головкин показал: «... Те больные, которые поняли, что их т.т.⁴⁹ расстреливают, и желая избежать этой участи, пытались спастись бегством. Один из больных по фамилии Дуцис, спустился по карнизам со второго этажа, перелез через стену двора больницы и побежал в поле, но его заметили немецкие автоматчики, и он был убит примерно на расстоянии одного километра от больницы...».

Свидетель Шевченко показала: «... Один больной спрятался на чердаке больницы, его там нашли немецкие солдаты и на чердаке пристрелили ...».

⁴⁹ Товарищей.

Среди расстрелянных были лица, которые по состоянию своего здоровья должны были разъехаться по домам к месту своей прежней работы, но сложившаяся обстановка им в этом помешала. Будучи совершенно здоровыми и ясно представляя, что их выводят на расстрел, они стали просить немецких солдат и офицеров, чтобы их не убивали, т.к. они являются совершенно здоровыми людьми, но никакие просьбы не помогли, и они были расстреляны.

Свидетель Шевченко показала: «... Когда партию мужчин вели на расстрел, один из больных очень просился, чтобы его не расстреливали, говоря о том, что он не больной, и что он выздоровел, но в него начали стрелять, но не попали, тогда он стал убежать, но все ж догнали и убили ...».

Свидетель Головкин показал: «... Когда выводили на расстрел последнюю партию, то эти товарищи шли с песнями, пели «Интернационал», они уже ясно представляли и понимали свою судьбу, и один из них по фамилии Ильин, машинист депо ст[анции] Основа, обращаясь ко мне, сказал: «Прощай, Михаил Иванович, эти гады ведут нас на расстрел ...».

Чудовищно зверский замысел немецко-фашистскими извергами был осуществлен за 2 дня, 21-го и 22-го ноября [19]41 года, по приказу немецкого командования были зверски расстреляны 434 больных ни в чем неповинных советских гражданина.

Комиссией установлены следующие фамилии расстрелянных:

- 1) Ильин — машинист Депо Основа,
- 2) Дуцис — б[ывший] зав[едующий] Облздравотдела Ленинградск[ой] области,
- 3) Игнатов — агроном Волчанского района,
- 4) Удовиченко С. В. — шахтер с Донбасса,
- 5) Устинов — зубной врач гор[ода] Харьков,
- 6) Ткаченко А. И. — колхозница Богодуховск[ого] р[айона],
- 7) Лобойко И. И. — рабочий Харьк[овской] фабрики «Красный Конд[итер]»,
- 8) Бондаревский А. М. — бухгалтер Артемовского горздрова.

22-го ноября [19]41 года, то есть на второй день расстрела, в больницу приехал немецкий военный врач. Желая использовать его, как врача немецкого командования, с целью предотвращения дальнейшего расстрела больных, с этой просьбой и обратился к нему главврач Головкин. Немецкий военный врач ответил, что это совершенно не его дело, расстрел больных его совершенно не интересует, его интересует оборудование больницы, за которым он специально приехал для организации военного госпиталя в селе «Русские Тишки».

По этому поводу главврач Головкин показывает: «... Я к нему подошел, он мне заявил, что является немецким военным врачом. Желая использовать его нахождение в больнице, как врача, с целью предотвращения дальнейшего расстрела больных, я ему сообщил о производящемся расстреле больных и просил вмешаться в это дело, но он мне ответил, что это не его дело, что это его совершенно не интересует. После чего он зашел

в отделение больницы, одел на себя понравившийся ему одного больного свитер, затем, погрузив с солдатами все имущество госпиталя, уехал...».

В день, когда заканчивалось физическое уничтожение больных, немецкие изверги, последовательно осуществляя свои гнусные планы, вывезли из больницы всю аппаратуру, медикаменты, 1500 одеял, 3000 простынь, 500 кроватей, 4000 комплектов постельного белья и т.д.

И так в течение двух дней по приказу немецко-фашистского командования было полностью разграблено и ликвидировано лечебное учреждение, и зверски замучены и расстреляны все больные в количестве 434 чел[овек], из них: 180 мужчин и 254 женщины. Ответственным за эти злодеяния является комендант села Липцы — капитан Нейман, который лично организовал зверский расстрел больных и этим расстрелом сам непосредственно руководил.

Комиссией на месте расстрела в селе Стрелечное с участием старшего Харьковского судебно-медицинского эксперта был произведен осмотр, раскопка ям и судебно-медицинское исследование трупов.

При этом установлено следующее.

На расстоянии 75 метров от больничного двора, обнесенного кирпично-каменным забором, в саду за хоздвором, в 25 метр[ах] от конторы совхоза, имеется недавно устроенная могила, которая обнесена деревянной изгородью размером 5 м x 2,5 м., покрашенной в красный цвет.

На могиле поставлен конусообразный памятник с пятиугольной звездой, изготовленной из кровельного железа, покрашенный в стальной цвет. На пьедестале памятника имеется надпись «Здесь похоронены 235 больных Стрелечанской психбольницы, зверски расстрелянных немецкими убийцами 21–22 ноября [19]41 г.»

В западную сторону от могилы имеется как бы продолжение — зигзагообразная, засыпанная землей траншея длиной 7 метр[ов].

В сторону на восток в 50 метрах от упомянутой могилы имеется вторая подобного сооружения могила, с таким же памятником, обнесенная деревянной изгородью, размером 4 м x 2 м.

На пьедестале памятника имеется надпись «Здесь похоронены 200 больных Стрелечанской психбольницы, зверски расстрелянных немецкими убийцами 21–22 ноября [19]41 года».

Восточнее от могилы имеются следы засыпанной землей траншеи на протяжении 4 м, и далее продолжается открытая зигзагообразная траншея давнего происхождения.

Засыпанные землей траншеи, которые ведут от могил, были раскопаны и в результате на глубине 1–1,5 метра обнаружены человеческие трупы в состоянии различных степеней гниения и распада, лежащих навалом один на другом.

Трупы эти были извлечены из траншей для судебно-медицинского исследования, из первой могилы было извлечено 12 трупов и из второй могилы — 5 трупов. На основании данных судебно-медицинского исследования эксгумированных трупов больных Стрелечанской психбольницы, зарытых в двух могилах-траншеях на территории совхоза Стрелечное,

и на основании материалов расследования пришли к следующему заключению:

1) в одиннадцати случаях из извлеченных двенадцати трупов первой могилы установлено наличие огнестрельных ранений, из них десять ранений в голову и одно в туловище, на одном трупе никаких следов нет, что свидетельствует о том, что он был закопан в яму живым;

2) выстрелы в большинстве случаев были произведены сзади, по-видимому, при стоячем положении жертв, однако некоторые из ранений являются нетипичными для вертикального положения тела в момент произведения выстрела. Поэтому, а также, учитывая свидетельские показания, должно признать, что некоторые больные в момент их убийства находились в лежачем или ином — сидячем или полусогнутом положении;

3) в числе сильно посмертно разрушенных трупов из второй могилы также обнаружены повреждения черепа, подтверждающие наличие в них огнестрельной травмы.

Результаты судебно-медицинского исследования являются подтверждением того, что в ямы закапывались живые больные, часть больных была пристрелена в сидячем или ином положении, это обстоятельство относится к расстрелу лежачих тяжелобольных как в палатах, так и в саду, после того, как они из больницы были вынесены в одеялах или простынях.

Акт подписали в селе Стрелечное

1) Следователь по важнейш[им] делам

Прокуратуры УССР

Крыжановский

2) Ст[арший] помощник областного прокурора

Нач[альник] Следствен[ного] отдела

В. Рожков

3) Главный врач психиатрической больницы

М.И. Головки

4) Судебно-медицинский эксперт

Харьковской области

Филимонова

5) Секретарь Липецкого Райкома КП(б)У

Парнюк

6) Председатель Стрелечанского Сельсовета

Болдышева

7) Директор Стрелечанского совхоза

Лаптий

8) Прокурор Липецкого района

Каплин

9) Медицинская сестра больницы

Кузьменко

10) Медицинская сестра больницы

Краснова

11) Санитарка психбольницы

Сарага

12) Санитарка психбольницы

Цымбал

13) Санитарка психбольницы

Шевченко

14) Колхозник колхоза им. Молотова

Стрелечанск[ого] сельсовета

Бабаев

15) Колхозник колхоза им. Молотова

Стрелечанск[ого] сельсовета

Бондаренко

16) Колхозник колхоза им. Молотова

Стрелечанск[ого] с[ель]/с[овета]

Будниченко

17) Медсестра психбольницы

Агаляева

18) Председатель исполкома Липецкого
райсовета депутатов трудящихся

Короткий.

Верно: [підпис]
Из материалов Чрезвычайной
Государственной Комиссии.
Дело № 837, листы 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111.
Харьковская обл.

**ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 240, арк. 14–26.
Засвідчена копія. Машинопис.**

Розділ 5. Вбивства дітей

5.1. Домницький дитячий будинок

№ 194

Постанова на арешт поліцейського Березнянського району Чернігівської області В. Грязева

26 листопада 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»¹

Начальник УНКГБ Черниговской
области

[підпис] Чепыженко²
«2» 12 1943 г.

Арест Грязев В. Ф.

санкционирую пом[ощник]
Военного

Прокурора К[иевского] В[оенного] О[круга]
Гв[ардии] Майор Юстиции [підпис]

«2» 12 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(на арест)

г[ород] Березна 26-го ноября 1943 г.

Пом[ощник] уполномоченный Березнянского Р[айонного]
О[тдела] НКГБ мл[адший] лейтенант Гос[ударственной] безопасности
Зленский,

рассмотрев сего числа имеющийся материал на Грязева Василия
Федоровича, 1913 г[ода] рождения, уроженца г[орода] Березна Черниговской
обл[асти], происходит из семьи ремесленников, по профессии сапожник, обра-
зование 1 класс, украинец, гр[ажданин] СССР, женат, б[ес]п[артийный], при
немцах работал в полиции. Проживает г[ород] Березна.

Н А Ш Е Л:

что Грязев Василий Федорович с приходом немцев в г[ород] Березна по-
ступил на работу в полицию на должность инспектора полиции, выпол-
нял все приказания немецко-фашистских властей, так, например, произ-
водил обыски у жителей г[орода] Березна — Сечевыцы, Коновалова, Бебка
и Ешахвая.

¹ Типографський бланк

² Виділений текст — рукопис.

По приказанию начальника Березнянской полиции Ревы осенью 1941 г. совместно с полицейскими Давыденко³ Ф.А., Тумарец П.Н., Скрипка Г.Г., Сечевица В.В. и Попелимом Андреем принимал участие в расстреле 32-х чел[овек] детей и 2-х стариков Домницкого детдома⁴.

За хорошую работу в полиции был 4 раза награжден деньгами в общей сумме 1330 рублей.

На основании изложенного

П О С Т А Н О В И Л:

Гр-на Грязева Василия Федоровича

арестовать, на его квартире произвести обыск.

Пом[ощник] оперуполномоченный РО НКГБ

СЛЕДОВАТЕЛЬ: Мл[адший] Лейтенант Г[ос]б[езопасности] ЗЛЕНСКИЙ

Присоединяюсь: СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ:

«СОГЛАСЕН»: НАЧАЛЬНИК Березнянского РО НКГБ

Мл[адший] Лейтенант Госбезопасности [підпис]

МИХАЙЛОВ

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк.134–134 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 195

Постанова на арешт жителя Березнянського району Чернігівської області А. Баклажка

28 листопада 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»⁵

«2» декабря 1943 г.

(подпись нач[альника] отдела НКВД
утверждающего арест)

Зам[еститель] нач[альника] УНКГБ⁶

Арест санкционирую
(подпись Прокурора)

Пом[ощник] Военного Прокурора
К[иевского] В[оенного] О[круга]

Гв[ардии] Майор Юстиции
[підпис]

по Ч[ерниговской] о[бласти] [підпис]

Чепиженко «2» 121943 г.

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

(На арест)

Гор. Березна «28» ноября 1943 г.

³ У текстах документів зустрічається Давиденко.

⁴ Дитячий будинок був відкритий в колишній садибі Домницкого монастиря у 1920 р. Докл. див.: Державний архів Чернігівської області, ф.Р-593, оп. 1, спр. 92.

⁵ Типографський бланк.

⁶ Виділений текст — рукопис.

Я, Пом[ощник] оперуполномоченный Березнянского РО _____
(должность) (отдел и орган)
НКГБ УССР Младший Лейтенант Государственной безопасности
ЗЛЕНСКИЙ _____
(звание и фамилия)

Рассмотрев поступившие в НКГБ УССР материалы о преступной деятельности

Баклажко Абрама Никитовича, 1875 г[ода] рож[д]ения, уроженца с. Николаевка Березнянского р[айо]на Ч[ерниговской] о[бласти], проживает в х[уторе] Мочный Березнянского р[айо]на Ч[ерниговской] о[бласти].
(фамилия, имя, отчество и другие)

нигде не работает, украинец, гр[аждани]н СССР, беспартийный, женат, малограмотный, не судим. При немцах работал церковным сторожем в хуторе Домница.

Установочные данные

Н А Ш Е Л:

что Баклажко Абрам Никитович, находясь на оккупированной немцами территории в хуторе Домнице Березнянского района Черниговской области, осенью 1941 г. совместно с полицейскими г[орода] Березна принимал активное участие в расстреле 31-го ребенка и 4-х стариков Домницкого детдома, в 11-12 часов ночи совместно с церковным сторожем Назаренко Иваном Антоновичем насильно выводил из помещения детского дома детей во двор, к яме уборной для расстрела.

П О С Т А Н О В И Л:

Баклажко Абрама Никитовича _____
(Фамилия, имя и отчество)

Проживающего в х[уторе] Мочном Березнянского р[айо]на Черниговск[ой] о[бласти]

подвергнуть аресту и обыску.

Пом[ощник] оперуполномоченный РО НКГБ

СЛЕДОВАТЕЛЬ:

ЗЛЕНСКИЙ

«СОГЛАСЕН»: Нач[альник] Березнянского РО НКГБ

Мл[адший] Лейт[енан]т Госбезопасности

[підпис]

МИХАЙЛОВ

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 173. Оригінал. Рукопис.

Постанова про приєднання слідчої справи на П. Тумарця до слідчої справи про вбивство вихованців Домницького дитячого будинку

10 грудня 1943 р.

«Утверждаю»

УНКГБ по Черн[иговской] обл[асти]

майор Госбезопасн[ости]

[підпис] ФЕДОРОВ⁷

10 декабря 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(об объединении следдел)

1943 года, декабря 10 дня.

М[естечко] Березна

Я, начальник 4 отделения 2 отдела УНКГБ по Черниговской области — лейтенант Госбезопасности — ТРЕПАЧЕНКО, рассмотрев сего числа материалы следственного дела № 243 по обвинению ТУМАРЕЦ Петра Никитича,

н а ш е л:

ТУМАРЕЦ в период временной оккупации немцами территории Березнянского района, состоя на службе в качестве полицейского, совместно с другими лицами, привлеченными к уголовной ответственности по следделу № 1485, осенью в 1941 году, принимал активное участие в зверских расстрелах 32 детей и 4 стариков-инвалидов, находившихся на содержании в Домницком детдоме инвалидов, в связи с чем он должен быть привлечен вместе со своими соучастниками, а поэтому на основании вышеизложенного —

п о с т а н о в и л:

материалы о преступной деятельности ТУМАРЕЦ Петра Никитича, привлеченного в качестве обвиняемого по следделу № 243 — приобщить

⁷ Федоров Олександр Дементійович (1903–1975) — у 1936 — травні 1937 рр. — начальник оперативного пункту ТВ УГБ УНКВД по Одеській обл., у 1937 — червні 1938 рр. — помічник начальника відділення УДБ УНКВС по Одеській обл., у 1938 — травні 1940 рр. — начальник 3 відділення УДБ НКВС Молдавської АРСР. У травні 1940–серпні 1941 рр. — заступник начальника, начальник УНКВС по Полтавській обл., у 1941 — вересні 1942 рр. — заступник начальника оперативної групи УНКВС по Харківській обл. У жовтні 1942 — квітні 1943 рр. — начальник КРВ НКВС Киргизької республіки, у травні — жовтні 1943 р. — заступник начальника УНКДБ по Кемеровській обл., у жовтні 1943 — серпні 1951 рр. — начальник УНКДБ-УМДБ по Чернігівській обл., у серпні 1951–грудні 1952 рр. — начальник УМДБ по Ізмаїльській обл. З січня 1953 р. — у резерві відділу кадрів МДБ–МВС УРСР, з жовтня 1953 р. — звільнений на пенсію.

к групповому следственному делу № 1485, о чем копией сего уведомить Прокурора и отдел «А» УНКГБ.

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант Госбезопасности

[підпис]

ТРЕПАЧЕНКО

«Согласен» Нач[альник] следотдела УНКГБ

Майор Госбезопасности

[підпис]

ЧЕПЫЖЕНКО

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 216–216 зв.

Оригінал. Машинопис.

№ 197

Постанова про проведення судово-медичної експертизи для встановлення факту вбивства вихованців Домницького дитячого будинку

11 грудня 1943 р.

«Утверждаю»

УНКГБ по Черн[иговской] обл[асти]

По следделу № 1485

майор Госбезопасн[ости]

[підпис] ФЕДОРОВ

11 декабря 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о мероприятиях по обнаружению следов преступлений и создании экспертизы)

1943 года, декабря 11 дня.

М[естечко] Березна

Я, начальник 4 отделения 2 отдела УНКГБ по Черниговской области — Лейтенант Госбезопасности — ТРЕПАЧЕНКО, сего числа, рассмотрев материалы по следственному делу № 1485, по обвинению ВОРОНЫ Синклиты Леонтьевны, ДАВИДЕНКО Федора Архиповича, и других, в совершении ими преступлений, инкриминируемых по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 года,

н а ш е л:

В период временной оккупации немецкими захватчиками территории Березнянского района Черниговской области, в декабре месяце 1941 года, при непосредственном участии обвиняемых по настоящему делу ВОРОНЫ С.Л.— бывш[ей] зав[едующей] Домницким детдомом, СТРЕМОУС М.И.— работницы того же детдома, и бывш[их] полицейских Березнянской райполиции: ДАВИДЕНКО, ГРЯЗЕВА и ТУМАРЦА, было совершено физическое уничтожение путем расстрела 32 детей и 2 стариков, находившихся на содержании в Домницком детском доме — инвалидов.

Как это установлено материалами следствия, ни в чем не повинные дети и старики при участии вышеперечисленных обвиняемых по настоящему делу были зверски расстреляны и брошены в яму, расположенную у каменной браны на территории Домницкого монастыря, где в то время размещался Домницкий детдом — инвалидов.

Принимая во внимание, что для доказательств совершенных преступлений указанными выше лицами необходимо обнаружение и вскрытие ямы с находящимися в ней жертвами расправы и для медицинского исследования этих трупов необходимо проведение специальной медицинской экспертизы, руководствуясь нормами ст. 64 УПК УССР,

П о с т а н о в и л:

1. Через государственную комиссию по установлению злодеяний фашистских захватчиков на оккупированной ими территории при Березнянском Исполкоме Райсовета депутатов трудящихся произвести обнаружение места нахождения и вскрытие ямы с жертвами фашистской расправы.

2. Для проведения осмотра и экспертизы трупов расстрелянных детей в качестве экспертов назначить врача Березнянской медамбулатории — ЛЮБЕНКО В.М. и врача КОВАЛЬ Н.М., ныне работающей Зав[едующей] райздравотделом Березнянского района.

3. Перед экспертами поставить следующие задачи:

а) установить количество находящихся в яме трупов детей и стариков, распределив по полу и возрасту

б) в каком положении находятся трупы жертв фашистской расправы над детьми и стариками и,

в) осмотр черепов трупов, установить наличие следов прострелов головы из огнестрельного оружия.

4. Вскрытие ямы и экспертизу произвести 12-го декабря 1943 года.

Начальник 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант Госбезопасности

[підпис]

ТРЕПАЧЕНКО

«Согласен»

Начальник следственного отдела УНКГБ

Майор Госбезопасности

[підпис]

ЧЕПЫЖЕНКО

Настоящее постановление принято для исполнения с одновременным предупреждением, по ст. 89 УК УССР, за дачу правильных заключений в порядке экспертизы.

[підпис]

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 217–217 зв.
Оригінал. Машинопис.

№ 198

Акт Березнянської районної державної комісії зі встановлення фактів звірств і злочинів німецьких загарбників на тимчасово окупованій території стосовно загибелі вихованців Домницького дитячого будинку

12 грудня 1943 р.

А К Т

1943 года, декабря 12 дня. М[естечко] Березное Черниг[овской] обл[асти]

Мы, нижеподписавшиеся: Районная Государственная комиссия по установлению следов зверств и преступлений, совершаемых немецкими захватчиками на временно оккупированной ими территории, в составе — Председателя ее — Председателя Исполкома Березнянского Райсовета депутатов трудящихся — ЕРЕМЕНКО и членов — Председателя Исполкома Николаевского сельского совета — ПУСТОВОЙТ, священника Домницкой приходской церкви — ГРИХНО Нестора и от общественных организаций — Зав[едующего] отделом Исполкома Райсовета — КОВАЛЬ Н. составили настоящий акт в нижеследующем:

1. В декабре месяце 1941 года, после оккупации немецкими захватчиками территории Березнянского района, в х[уторе] Домнице Николаевского сельсовета, на территории бывш[его] Домницкого детдома инвалидов, зверски были расстреляны дети и старики-инвалиды, находившиеся на содержании в этом детдоме.

2. После расстрела жертвы расправы были сброшены в яму, находящуюся смежно с брамой, которой обнесена территория двора, где ранее находился детдом, с западной стороны.

3. Яма с жертвами расправы после их расстрела была засыпана соломой, а поверх покрыта землей. Уже после изгнания немецких захватчиков из территории района поверх ямы местными жителями была насыпана могила.

4. При вскрытии ямы она оказалась размером 2×2 метра и глубиной около 2 метров. Сверху, около метра толщиной она была насыпана землей, далее толщиной около ½ метра толщиной лежал слой соломы, в верхних слоях которая была сухой, а в нижних наполовину сгнившей. Под слоем соломы были обнаружены, находящиеся без всякого порядка и в самых различных позах человеческие трупы.

5. Всего в яме было обнаружено 34 трупа. Из них 2 взрослых и 32 в возрасте от 8 до 18 лет.

6. На основании осмотра можно полагать, что жертвы детей из Домницкого детдома лицами, чинившими расправу над ними, расстреливались, а затем сваливались беспорядочно в эту яму.

Акт врачебного осмотра обнаруженных трупов прилагается отдельно.

Гос[сударственная] комиссия по
установл[ению] следов зверств и
преступлений немецких захватчиков
на временно оккупир[ованной] террит[ории]

[підпис] ЕРЕМЕНКО
[підпис] ПУСТОВОЙТ
[підпис] ГРИХНО Н.
КОВАЛЬ

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 218. Оригінал. Машинопис.

№ 199

Акт судово-медичної експертизи щодо ексгумації тіл вихованців Домницького дитячого будинку

12 грудня 1943 р.

Я, врач Березнянской медамбулатории ЛЮБЕНКО В.М., назначенный для проведения судебно-медицинской экспертизы, в соответствии с полученными указаниями от УНКГБ по Черниговской области, сего числа, в присутствии медицинского врача КОВАЛЬ Н.М. произвел судебно-медицинское исследование человеческих трупов, вырытых из ямы, находящейся у западной стены Домницкого монастыря, где ранее, до оккупации немецкими захватчиками территории Березнянского района, находился детский дом инвалидов.

Причем оказалось следующее:

1. Яма, в которой находились трупы, расположена около каменной монастырской ограды, вне двора, с западной стороны. Над этой ямой была насыпана свежая могила, оборудованная после освобождения местности частями Красной армии. Эта яма имеет квадратную форму размером 2×2 метра и внутри была обнесена полусгнившими толстыми бревнами.

2. При вскрытии ямы, в ней, на глубине 1 метра, был обнаружен слой потертой соломы, в верхних слоях которая была сухой, а в нижних наполовину сгнившей. Слой соломы занимал толщину около ½ метра.

3. Под слоем соломы были обнаружены наполовину истлевшие человеческие трупы, расположенные в яме без всякого порядка и в самых различных позах. Всего в яме оказалось 34 человеческих трупа, в том числе взрослых 2 трупа и в возрасте приблизительно от 8 до 18 лет — 32 трупа. Ввиду последовавшего сильного естественного разложения трупов, точно установить количество трупов отдельно мужского и отдельно женского пола — не удалось. Однако, по имевшимся в яме остаткам одежды, и в частности нижнего белья, можно утверждать, что в числе трупов были и девочки.

4. При осмотре черепов на большинстве из них были обнаружены входные и выходные пулевые отверстия. Это дает возможность утверждать о том, что эти жертвы являются последствием учиненного зверского их расстрела из огнестрельного оружия.

5. Во вскрытой яме, где находились трупы, было обнаружено несколько стрелянных гильз патронов, при рассмотрении которых установлено, что [это] винтовочные патроны иностранного происхождения.

На основании вышеизложенного прихожу к заключению, что люди, трупы которых обнаружены в яме, были расстреляны у ямы, а может некоторые и в самой яме (об этом свидетельствует наличие стрелянных гильз среди трупов) и затем зверски были сброшены в яму лицами, совершавшими их расстрел...

По степени разложения ткани организма трупов можно считать, что давность смерти не меньше двух лет.

Судебно-медицинское исследование произвел:

ВРАЧ БЕРЕЗНЯНСКОЙ

МЕДАМБУЛАТОРИИ

При этом присутствовал

ВРАЧ

[підпис]

В.М. ЛЮБЕНКО

[підпис]

Н.М. КОВАЛЬ

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 219–219 зв.
Оригінал. Машинопис.

№ 200

Постанова про оголошення обвинувачення поліцейському Березнянського району Чернігівської області Ф. Давиденку про участь у вбивствах цивільного населення

14 грудня 1943 р.

УТВЕРЖДАЮ⁸

*Нач[альник] УНКГБ по Черн[иговской] обл[асти]*⁹

Начальник Следственной части

Майор Госбезопасности [підпис] Чепыженко

«14» декабря 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (о предъявлении обвинения)

Город Березное, декабря 1943 г. «14» дня. Я, Начальник 4 отделения 2
отдела УНКГБ по Черниговской области лейтенант Г[ос]б[езопасности]
ТРЕПАЧЕНКО _____

звание и фамилия

рассмотрев следственный материал по делу № 1485 и приняв во
внимание,

что ДАВЫДЕНКО Федор Архипович _____

фамилия, имя и отчество

⁸ Типографський бланк.

⁹ Виділений текст — машинопис.

достаточно избличен в том, что в период временной оккупации немецкими захватчиками территории Березнянского района, 7 октября 1941 г. добровольно поступил на службу в полицию, где и прослужил в качестве полицейского по 12 декабря 1942 года, тем самым изменил Советскому государству. _____

перечислить все пункты обвинения

Работая в полиции, он нес службу полицейского по несению караульной службы по охране полиции и жандармерии; принимал активное участие в репрессировании еврейского населения, а именно: им лично были арестованы: АРОНОВ Д.И., старуха НЕПОМНЯЩАЯ и др., которые впоследствии были расстреляны немцами. _____

Лично занимался изъятием имущества у советских граждан и присваивал себе часть этого имущества.

Дважды выезжал на операции по поимке партизан, а именно: весной в 1942 году он выезжал на облавы против партизан в х. Семеновку и летом, в том же году, в с[ело] Гусавку Березнянского района. Во время последнего выезда на операции было убито три партизана. _____

Принимая участие в допросах арестованных коммунистов, занимался избиванием таковых. Так осенью в 1941 г. им вместе с начальником полиции был избиты коммунисты САМСОНЕНКО, БАГЛАЙ и ЧУГАЙ. _____

В декабре месяце 1941 года он вместе с другими полицейскими принимал личное участие в расстреле 32 детей и 2 стариков, находившихся на содержании в Домницком детдоме. _____

За период службы в полиции за активную работу неоднократно получал вознаграждения. _____

Учитывая, что совершение этих преступлений должно квалифицироваться по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19-го апреля 1943 года, основываясь на изложенном, _____

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126 и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, привлечь *ДАВЫДЕНКО Федора Архиповича* в качестве обвиняемого по ст. ст. *по ч. I-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г.* УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант Госбезопасности [підпис]

Следователь _____ *ТРЕПАЧЕНКО*

Нач[альник] следственного отдела УНКГБ

Майор Госбезопасности [підпис]

«СОГЛАСЕН»: Старший следователь _____ *ЧЕПЫЖЕНКО*

Настоящее постановление мне объявлено «14» 12 1943 г.

Подпись обвиняемого [*Давиденко*]

ГДА СБ України, м. Чернігів. спр.11835, арк. 63–63 зв.
Оригінал. Машинопис.

**Постанова про оголошення обвинувачення поліцейському
Березнянського району Чернігівської області П. Тумарцю
про участь у вбивствах цивільного населення**

15 грудня 1943 р.

УТВЕРЖДАЮ¹⁰

Начальник Следственной части

*Нач[альник] УНКГБ по Черн[иговской] обл[асти]*¹¹

*Майор Госбезопасности [підпис] ФЕДОРОВ*¹²

«15» декабря 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о предъявлении обвинения)

Город *Березное*, декабря 1943 г. «15» дня. Я, *Начальник 4 отделения 2
отдела УНКГБ по Черниговской*

должность, отдел и орган

области—Лейтенант Государственной Безопасности—ТРЕПАЧЕНКО ____

звание и фамилия

рассмотрев следственный материал по делу № 1485 и приняв во
внимание,

что *ТУМАРЕЦ Петр Никитич* _____

фамилия, имя и отчество

достаточно изобличен в том, что *с приходом немецких оккупационных
войск на территорию Березнянского района, с момента организации органов
полиции, он добровольно поступил на службу в* ____

перечислить все пункты обвинения

качестве полицейского, где и прослужил с сентября месяца
1941 года по октябрь месяц 1943 года, тем самым изменил Советскому
Союзу. _____

Находясь на службе в полиции, он выполнял все указания и распоряже-
ния от немецких оккупационных властей, направленные к укреплению по-
рядков и режима, введенного захватчиками на оккупированной территории.
В частности: _____

а) нес караульную службу по охране здания полиции, где содержа-
лись также и арестованные советские граждане, а также помещения
жандармерии; _____

б) конвоировал вместе с другими полицейскими советских военных из
м[естечка] Березного в г[ород] Чернигов; _____

¹⁰ Типографський бланк.

¹¹ Виділений текст — машинопис.

¹² Замість начальника УНКДБ по Чернігівській області Федорова підписав
Чепиженко.

в) участвовал в грабежах имущества у гр. ЛИТВИНКО, где были забраны запчасти к велосипеду и др[угое] имущество; _____

г) по полученному заданию нач[альника] полиции арестовывал и доставил в помещение полиции гражданина ШЕПЕЛЬ Каленика; _____

д) принимал участие вместе с другими полицейскими в выезде на операции против партизан в села Стольное и Бегац; _____

е) в декабре месяце 1941 года вместе с другими полицейскими принимал непосредственное участие в расстреле 32 детей, 2 стариков, находившихся на содержании в Домницком детдоме. _____

Учитывая, что совершенные им эти преступления должны квалифицироваться по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 года,

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126, и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, привлечь *ТУМАРЕЦ Петра Никитича* в качестве обвиняемого по ст. ст. *по ч. I-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г.* УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ
Лейтенант Госбезопасности [підпис]

Следователь _____ *ТРЕПАЧЕНКО*

Нач[альник] следственного отдела УНКГБ

Майор Госбезопасности

«СОГЛАСЕН»: Старший следователь _____ *ЧЕПЫЖЕНКО*

Настоящее постановление мне объявлено «15» декабря 1943 г.

Подпись обвиняемого [Тумарец]

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 49–49 зв.
Оригінал. Машинопис.

№ 202

**Постанова про оголошення обвинувачення поліцейському
Березнянського району Чернігівської області В. Грязеву про
участь у грабунках і вбивстві цивільного населення**

15 грудня 1943 р.

УТВЕРЖДАЮ¹³

Начальник Следственной части

НКГБ — УНКГБ

Майор Госбезопасности [підпис] ФЕДОРОВ¹⁴

«15» декабря¹⁵ 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(о предъявлении обвинения)

Город Березное, декабря 1943 г. «15» дня. Я, Начальник 4 отделения 2
отдела УНКГБ по Черниговской

должность, отдел и орган
области — лейтенант Госбезопасности ТРЕПАЧЕНКО, _____
звание и фамилия
рассмотрев следственный материал по делу № 1485 и приняв во
внимание,

что ГРЯЗЕВ Василий Федорович _____
фамилия, имя и отчество

достаточно изобличен в том, что он, проживая на территории времен-
но оккупированной немецкими захватчиками, совершив измену Советскому
Государству, в октябре месяце 1941 года добровольно _____

перечислить все пункты обвинения

поступил на службу в Березнянскую районную полицию, где и про-
служил в должности полицейского в течение 3-х месяцев, т[о] е[сть] по
январь месяц 1942 года. _____

Находясь на службе в полиции, он выполнял все указания и распоря-
жения нач[альника] полиции, идущие в пользу оккупационных властей,
и в частности: _____

а) нес караульную службу в полиции возле арестного помещения, где
содержались арестованные советские граждане; _____

б) лично принимал участие в грабежах мирных советских граждан,
изымая, по указаниям нач[альника] полиции имущество и вещи, так, он
изымал имущество у гр[аждан]ки БУЛАВКО, жит[ельницы] м. Березное;

в) получал задание, выезжал для арестов коммунистов ОХРИМЕНКО,
СЕРЕНКО, КОВДИКА; _____

г) в декабре месяце 1941 года согласно указаний, полученных от
нач[альника] полиции, лично принимал участие в расстреле 32 детей и 2
стариков, находившихся в Домницком детдоме инвалидов. _____

Учитывая, что совершенные ГРЯЗЕВЫМ преступления подпадают
под инкриминал согласно Указа Президиума Верховного Совета СССР
от 19 апреля 1943 года, _____

¹³ Типографський бланк.

¹⁴ Замість начальника УНКДБ Федорова підписав Чепиженко.

¹⁵ Виділений текст — машинопис.

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126, и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, привлечь ГРЯЗЕВА Василия Федоровича

в качестве обвиняемого по ст. ст. по ч. I-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант Госбезопасности [підпис]

Следователь _____ ТРЕПАЧЕНКО

Нач[альник] следственного отдела УНКГБ

Майор Госбезопасности [підпис]

«СОГЛАСЕН»: Старший следователь _____ ЧЕПЫЖЕНКО

Настоящее постановление мне объявлено «15» декабря 1943 г.

Подпись обвиняемого [Грязев]

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр.11835, арк.156–156 зв.
Оригінал. Машинопис.

№ 203

Постанова на арешт жителя Березнянского району
Чернігівської області І. Назаренка

17 грудня 1943 р.

УТВЕРЖДАЮ

Нач[альник] УНКГБ по
Черн[иговской] обл[асти]
Майор Госбезопасности

[підпис] Чепыженко
17 декабря 1943 г.

Арест санкционирую
Пом[ощник] Военного Прокурора¹⁶
К[иевского] В[оенного] О[круга]
Гв[ардии] Майор Юстиции
[підпис]
23.12.[19]43 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
(на арест)

1943 года, декабря 17 дня, г[ород] Березное

Я, нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ по Черниговской области
Лейтенант Госбез[опасности] Трепаченко, рассмотрев материалы о пре-
ступной деятельности в отношении:

¹⁶ Виділений текст — рукопис.

НАЗАРЕНКО Ивана Антоновича — 1907 года рождения, уроженца м. Березное Черниговской области, украинца, гр[ажданина] СССР с низким образованием, каменщика по специальности, проживающего в х[уторе] Домнице Березнянского района, находящегося без определенных занятий

Н а ш е л:

Во время временной немецкой оккупации НАЗАРЕНКО в декабре месяце 1941 года вместе с группой полицейских принимал участие в расстреле 32 детей и 2 стариков-инвалидов, содержавшихся в Домницком детдоме.

Он лично занимался подводом и выносом из помещения детей для расстрела, а уже расстрелянных выбрасывал в яму.

П О С Т А Н О В И Л:

НАЗАРЕНКО Ивана Антоновича — проживающего в х[уторе] Домнице Березнянского района — подвергнуть аресту и обыску.

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант Госбезопасности

[підпис]

ТРЕПАЧЕНКО

Согласен:

Нач[альник] Следотдела УНКГБ

Майор Госбез[опасности]

[підпис]

ЧЕПЫЖЕНКО

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр.11835, арк. 192. Оригінал. Машинопис.

№ 204

Постанова про пред'явлення звинувачення колишній завідуючій Домницького дитячого будинку С. Вороні

24 грудня 1943 р.

УТВЕРЖДАЮ

Форма № 3

Начальник Следственного *отдела*

Майор Госбезопасности [підпис] Чепыженко

«24» *декабря* 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о предъявлении обвинения)

Город *Чернигов* 1943 г. «27/XII» дня. Я, *Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ по Черниговской*

должность, отдел и орган
области — лейтенант Госбезопасности Трепаченко,
звание и фамилия

рассмотрев следственный материал по делу № 1485 и приняв во внимание,

что Ворона Синклита Леонтьевна _____

фамилия, имя и отчество

достаточно изобличена в том, что она, в период временной оккупации немецкими захватчиками территории Березнянского района, являясь заведующей Домницким детдомом инвалидов, сознательно

перечислить все пункты обвинения

умертвила 34 детей и 2 стариков, доводя их до истощения. Затем остающихся 32 ребенка и 2 стариков выдала полиции, неоднократно ходатайствуя о их умертвлении, в результате чего в декабре месяце 1941 г[ода] эти дети и старики группой полицейских были расстреляны. В выдаче детей принимала участие и Ворона. Она предварительно подготавливала яму для вбрасывания расстрелянных детей; выдала скрывшуюся от расстрела 15-ти летнюю девочку Лизу Нейман, которая также была расстреляна полицией. Труп ее Ворона лично выносила и вбрасывала в яму, где находились уже расстрелянные дети. При ее участии закрывалась и яма с расстрелянными детьми. Принимала лично участие в подписании акта о количестве расстрелянных детей.

Все эти злодеяния Вороны квалифицируются по ст. 54–1 п. «а» УК УССР и частью 1-ой Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04. [19]43 г.

Учитывая, что ранее обвинение по ст. 54–1 п. «а» УК, Вороне не предъявлялось

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126, и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, *дополнительно* привлечь Ворону Синклиту Леонтьевну в качестве обвиняемого по ст. ст. 54–1 п «а» УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант госбезопасности [підпис]

Трепаченко

Следователь _____

СОГЛАСЕН: Старший следователь _____

(Начальник « _____ » отделения)

Настоящее постановление мне объявлено «27 декабря 1943 г.

Подпись обвиняемого [підпис] *Ворона*

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 26–26 зв.

Оригінал. Рукопис.

№ 205

Постанова про оголошення обвинувачення жителю Березнянського району Чернігівської області А. Баклажку

25 грудня 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»¹⁷

Начальник Следственной части *отдела*
*Майор Госбезопасности [підпис] Чепыженко*¹⁸
НКГБ — УНКГБ

«25» *декабря* 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (о предъявлении обвинения)

Город *Чернигов* 1943 г. «25.12» дня. Я, *Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ по Черниговской* _____

должность, отдел и орган

области — *Лейтенант Госбезопасности — Трепаченко* _____

звание и фамилия

рассмотрев следственный материал по делу № *1485* и приняв во внимание,

что *Баклажко Абрам Никитич* _____

фамилия, имя и отчество

достаточно изобличен в том, что *он в декабре месяце 1941 года, в период нахождения на территории Березнянского района немецких захватчиков, вместе с группой полицейских принимал участие в* _____

перечислить все пункты обвинения

расстреле 32 детей и 2 стариков, содержавшихся в Домнишском детдоме. В частности, он занимался выводом из помещения детей и стариков к яме, где производился их расстрел, а затем вбрасывал их в яму. _____

Усматривая, что эти преступления квалифицируются по ст. 54—1 п. «а» УК УССР и части 2-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. _____

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126 и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, привлечь *Баклажко Абрама Никитича* в качестве обвиняемого по ст. ст. *54—1 п. «а» УК УССР и части 2-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г.* УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ
Лейтенант Госбезопасности [Трепаченко]
Следователь _____

«СОГЛАСЕН»: Старший следователь _____

¹⁷ Типографський бланк.

¹⁸ Виділений текст — рукопис.

(Начальник « _____ » отделения)

Настоящее постановление мне объявлено «25» декабря 1943 г.

Подпись обвиняемого [А. Баклажко]

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр.11835, арк.184—184 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 206

Постанова про оголошення додаткового обвинувачення поліцейському Березнянського району Чернігівської області П. Тумарцю про участь у вбивстві вихованців Домницького дитячого будинку

25 грудня 1943 р.

УТВЕРЖДАЮ¹⁹

Начальник Следственной части

Майор Госбезопасности [підпис] Чепыженко²⁰

(Начальник « _____ » Отдела

НКГБ — УНКГБ

«25» декабря 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (о допредъявлении обвинения)

Город *Чернигов* 1943 г. «25.12» дня. Я, *Нач[альник]* 4 отделения 2 отдела
УНКГБ по Черниговской _____

должность, отдел и орган

обл[асти] — Лейтенант Госбезопасн[ости] — ТРЕПАЧЕНКО _____

звание и фамилия

рассмотрев следственный материал по делу № *1485* и приняв во
внимание,

что *ТУМАРЕЦ Петр Никитич* _____

фамилия, имя и отчество

достаточно изобличен в том, что *он с приходом немецких оккупационных
войск на территорию Березнянского района, с момента организации органов
полиции, добровольно поступил на службу* _____

перечислить все пункты обвинения

*полицейского и прослужил с октября месяца 1941 года по сентябрь ме-
сяц 1943 года, тем самым изменил Советскому Союзу. В полиции, при-
нимая участие в грабежах, конвоировании советских военнопленных,
арестах и расстреле детей и стариков, содержавшихся в Домницком детдо-
ме, — он совершил преступления подпадающие под действие ст. 54—1 п. «а»*

¹⁹ Типографський бланк.

²⁰ Виділений текст — рукопис.

УК УССР и ст. 1-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. Учитывая, что ранее ему было предъявлено обвинение по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г., а инкриминал²¹ по ст. 54-1 п. «а» УК — не предъявлялся, руководствуясь изложенным

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126 и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, *дополнительно* привлечь *обв[иняемого] Тумарца Петра Никитича и по ст. 54-1 пункт «а»* УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4-го отделения 2 отдела УНКГБ
Лейтенант Госбезопасности [підпис] Трепаченко
Следователь _____

«СОГЛАСЕН»: Старший следователь _____

Настоящее постановление мне объявлено «25» декабря 1943 г.
Подпись обвиняемого [Тумарець]

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 122–122 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 207

Постанова про оголошення обвинувачення жителю Березнянського району Чернігівської області І. Назаренку про участь у вбивстві цивільного населення

25 грудня 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»²²

Начальник Следственной части *отдела*²³
Майор Госбезопасности [підпис] Чепыженко
НКГБ — УНКГБ

«25» декабря 1943 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (о предъявлении обвинения)

Город Чернигов 1943 г. «25.12» дня. Я, *Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ по Черниговской* _____
должность, отдел и орган

²¹ Так у тексті.

²² Типографський бланк.

²³ Виділений текст — рукопис.

области — Лейтенант Госбезопасности — Трепаченко _____

звание и фамилия

рассмотрев следственный материал по делу № 1485 и приняв во внимание,

что Назаренко Иван Антонович _____

фамилия, имя и отчество

достаточно изобличен в том, что он в декабре месяце 1941 года, в период нахождения немецких захватчиков на территории Березнянского района, вместе с группой полицейских принимал участие в _____

перечислить все пункты обвинения

расстреле 32 детей и 2 стариков, содержащихся в Домницком детском доме. В частности, он занимался выводом из помещения детей и стариков к яме, где производился их расстрел, а затем вбрасывал их в яму. _____

Усматривая, что эти преступления квалифицируются по ст. 54-1 п. «а» УК УССР и части 2-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. _____

ПОСТАНОВИЛ:

На основании ст. 126, и руководствуясь ст. 127 УПК УССР, привлечь Назаренко Ивана Антоновича в качестве обвиняемого по ст. 54-1 п. «а» УК УССР и части 2-й Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19.04.1943 г. УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить прокурору

Нач[альник] 4 отделения 2 отдела УНКГБ

Лейтенант Госбезопасности [підпис] Трепаченко

Следователь _____

«СОГЛАСЕН»: Старший следователь _____

(Начальник « _____ » отделения)

Настоящее постановление мне объявлено «25» декабря 1943 г.

Подпись обвиняемого [*Назаренко*]

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр.11835, арк. 208—208 зв.
Оригінал. Рукопис.

**Постанова про припинення кримінального переслідування
М. Стремоус**

7 січня 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»
НАЧ[АЛЬНИК] УПРАВЛЕНИЯ
НКГБ Ч[ЕРНИГОВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
[підпис] ФЕДОРОВ
7 января 1944 г.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(о прекращении дела и освобождении арестованного из-под стражи)

«7» января 1944 г.

гор[од] Чернигов

Я, начальник 4 отделения 2 отдела Управления НКГБ Черниговской области, лейтенант Государственной безопасности ТРЕПАЧЕНКО, сего числа, рассмотрев следственные материалы по делу № 1485 в отношении СТРЕМОУС Марии Ивановны, 1901 г[ода] рождения, уроженки г[орода] Городня Черниговской области, украинки, гр[ажд]анки СССР, с низшим образованием, по специальности — машинистка, ранее проживавшей в хуторе Домница Березнянского района Черниговской области,

Н А Ш Е Л:

16-го ноября 1943 года Березнянским Р[айонным] О[тделом] НКГБ по подозрению в преступлениях, предусматриваемых ст. 54—1 УК УССР, была арестована и привлечена в качестве обвиняемой по настоящему делу СТРЕМОУС Мария Ивановна, нигде не работавшая, которая в период временной оккупации немецкими захватчиками территории района работала в качестве повара при Домницком детдоме.

Основанием к ее аресту послужили материалы о том, что она, якобы, находясь на работе в должности повара в детском доме, совместно с быв[шей] заведующей этим домом ВОРОНОЙ Синклитой Леонтьевной принимала непосредственное участие в умерщвлении и расстреле детей и стариков-инвалидов, ранее находившихся в Домницком детдоме.

В результате проведенного по делу предварительного следствия установлено, что в декабре месяце 1941 г[ода] вскоре с приходом немецких захватчиков на территорию района, в хуторе Домница группой полицейских Березнянской райполиции с соучастием других лиц был произведен зверский расстрел 32 детей и двух стариков-инвалидов, после чего детдом ликвидирован.

По показаниям арестованных по настоящему делу ДАВИДЕНКО Ф.А., ТУМАРЕЦ П.Н., ГРЯЗЕВА В.Ф., ВОРОНЫ С.Л., БАКЛАЖКО А.Н. и НАЗАРЕНКО И.А., установлено, что в период, когда ночью между 10 и 12 декабря 1941 г[ода] производился данный расстрел детей, лично

СТРЕМОУС как в подготовке к совершению этого преступления, и в самом совершении его участия не принимала.

Установлено, что СТРЕМОУС только была приглашена в качестве понятой для подписания акта о расстреле детей, учиненном группой полицейских, который она и подписала.

Учитывая, что данных для привлечения ее к уголовной ответственности других не собрано, а ее участие в подписании акта о расстреле детей, как [???]той не является достаточным для привлечения к уголовной ответственности, руководствуясь ч. 2-й ст. 197 УК УССР,

П О С Т А Н О В И Л:

Уголовное преследование в отношении СТРЕМОУС Марии Ивановны — п р е к р а т и т ь.

Обвиняемую СТРЕМОУС Марию Ивановну из-под стражи освободить, о чем в копии сего уведомить военного прокурора КВО.

СПРАВКА: Обвиняемая СТРЕМОУС Мария Ивановна находится под стражей во внутренней тюрьме УНКГБ — гор. Чернигов.

НАЧ[АЛЬНИК] 4 ОТД[ЕЛЕНИ]Я
2 ОТДЕЛА УНКГБ Ч[ЕРНИГОВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ТРЕПАЧЕНКО

«СОГЛАСЕН» НАЧ[АЛЬНИК]
СЛЕДОТДЕЛА УНКГБ Ч[ЕРНИГОВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ЧЕПЫЖЕНКО

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 223–223зв.
Оригінал. Машинопис.

№ 209

Обвинувальний висновок у справі розстрілу мешканців Домницького дитячого будинку

25 січня 1944 р.

«УТВЕРЖДАЮ»
НАЧ[АЛЬНИК] УПРАВЛЕНИЯ
НКГБ Ч[ЕРНИГОВСКОЙ] О[БЛАСТИ]
МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
[підпис] ФЕДОРОВ
25 января 1944 г.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ²⁴

По следственному делу № 1485 по обвинению:
ВОРОНЫ Синклиты Леонтьевны,
ДАВЫДЕНКО Федора Архиповича,
ТУМАРЕЦ Петра Никитича,
ГРЯЗЕВА Василия Федоровича,
по ст. 54–1-а УК УССР и части
1-й Указа Президиума Верховного
Совета Союза ССР от 19.04.1943 года,
БАКЛАЖКО Абрама Никитича и
НАЗАРЕНКО Ивана Антоновича
по ст. 54–1-а УК УССР и части
2-й Указа Президиума Верховного
Совета Союза ССР от 19 апреля 1943 года.

За период двухлетнего пребывания на территории Черниговской области немецко-фашистские оккупанты проводили неслыханные в истории человечества зверства над мирным советским населением, остававшимся на оккупированной территории.

После освобождения территории области от немецких фашистов были выявлены многочисленные факты чудовищного истребления советских граждан.

Гитлеровские бандиты систематически осуществляли варварское ограбление и истребление советского народа, взрывали и сжигали жилые дома, разворовывали культурные ценности народа, уничтожали и оскверняли памятники героического прошлого нашей Родины.

Все свои зверства эта шайка бандитов, вооруженная современной военной техникой, проводила с циничной методичностью и пресловутой «немецкой организованностью».

Осуществляя свой, так называемый, «новый порядок», немецко-фашистские убийцы в первую очередь организовывали массовое истребление населения, жестоко и по-звериному производили расстрелы мужчин, женщин, детей и стариков-инвалидов.

Только в городе Чернигове немецкие варвары замучили и уничтожили свыше 60 тысяч ни в чем не повинных советских граждан, применяя при убийствах самые нечеловечные пытки и издевательства.

Так, в урочище Малярово (в районе Чернигова), в овраге, осенью в 1942 году было расстреляно и зарыто около 1200 человек, в том числе до 700 человек из хутора Земляника, который перед этим оккупантами был сожжен.

В районе Подусовки, на опушке леса, в течение 6–7 месяцев производились массовые расстрелы мирных граждан. Сюда ежедневно привозились от 12 до 30 машин с советскими людьми для расстрела. По далеко неточным данным здесь было расстреляно до 7 тысяч человек.

²⁴ На документі резолюція: «Дело рассмотреть Военным полевым судом корпуса в открытом судебном заседании в гор[оде] Чернигов. Командир 10 Уральского Гвардейского добров[ольческого] танкового корпуса Гв[ардии] Ген[ерал-] Лейт[енант] Т[анковых] В[ойск] [підпис] [Г. С. Родин]. 10.02.1944 г.»

В 1942 году по Гомельской дороге, в 4-х километрах от города, было расстреляно 300 человек психических больных, содержавшихся в психиатрической больнице. После того как этот зверский акт вызвал возмущение среди душевно больных и ими были убиты 7 конвоиров, фашистские головорезы стали умерщвлять психически больных с помощью машины-«душегубки» во дворе больницы.

В начале января месяца 1942 года в хуторе Яловщина, возле Чернигова, в овраге было расстреляно свыше 3 тысяч человек еврейского населения.

В м[естечке] Сребное Черниговской области в здании школы был собран сельский актив в количестве 1500 человек и заживо сожжен вместе с постройкой²⁵. Люди, пытавшиеся спастись от огня, расстреливались из автоматов.

В Сосницком районе фашистами расстреляно, сожжено и зарублено саблями, по неполным данным, 1632 человека. В числе расстрелянных много находилось детей от грудного возраста до 12-ти лет.

Подобные факты зверств немецких оккупантов установлены и по другим районам области.

Все эти злодеяния и бесчинства являлись не отдельными фактами, а системой творимых издевательств немецкими захватчиками на временно оккупированной ими территории, по прямому указанию германского правительства.

Управлением НКГБ Черниговской области вскрыт один из зверских фактов, совершенных в период временной оккупации фашистами территории Березнянского района.

Так, в декабре месяце 1941 года по распоряжению и указаниям немецких властей в Домницком детдоме Березнянского района был осуществлен акт зверской расправы над ни в чем не повинными детьми и стариками-инвалидами.

На основании этих данных органами НКГБ было начато ведение следственных действий, в результате которых были привлечены в качестве обвиняемых по настоящему делу: ВОРОНА Синклита Леонтьевна, бывшая заведующая детдомом; ДАВЫДЕНКО Федор Архипович; ТУМАРЕЦ Петр Никитич; ГРЯЗЕВ Василий Федорович — бывшие полицейские Березнянской полиции и жители хутора Домница Березнянского района БАКЛАЖКО Абрам Никитич и НАЗАРЕНКО Иван Антонович.

Произведенным расследованием по настоящему делу установлено:

До момента временной оккупации немецкими фашистами территории Березнянского района, в Домницком детдоме инвалидов содержалось 70 детей возрастом от 8 до 16 лет и 8 стариков-инвалидов возрастом от 55 до 70 лет, для которых органами советской власти создавались все условия содержания, ухода и воспитания.

С приходом немецких войск руководство Домницким детдомом, при содействии оккупантов, возглавила ВОРОНА Синклита Леонтьевна, находившаяся в этой должности до расстрела детей.

²⁵ В обвинувальному висновку у справі В. І. Худика, якому інкримінувалася участь в знищенні партійно-радянського активу на території с. Срібне Чернігівської області, зазначено цифру: 680 осіб, з них 186 дітей, 194 жінки, 63 людей похилого віку. Див: ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 13958, т. 4, арк. 161.

За неделю перед расстрелом детей в Домницкий детдом специально выезжали офицер немецкой комендатуры немец ШТОЛЬЦ и начальник полиции РЕВА для осмотра, и там же ими был учинен грабеж вещей, находившихся в детдоме, [л[ист] д[ела] 34).

После их посещения детдома началось осуществление подготовки расправы над детьми при непосредственном руководстве со стороны предателя, начальника полиции РЕВЫ.

«... В день расстрела детей осенью в 1941 году детдом посетил вторично начальник полиции РЕВА. Он дал мне указания немедленно произвести подготовку ямы для вбрасывания детей, что я впоследствии и сделала. Предупредил меня РЕВА, что для расстрела детей придет группа полицейских...».

(Показания обв[иняемой] ВОРОНЫ, л[ист] д[ела] 30).

Между 10 и 12 декабря 1941 года начальником полиции РЕВОЙ в хутор Домницу была направлена группа из 6-ти полицейских, во главе с полицейским СЕЧЕВИЦЕЙ В.В.²⁶, которая и производила расстрел детей. В числе этой группы были полицейские: привлеченные в качестве обвиняемых по данному делу ДАВЫДЕНКО Федор Архипович, ТУМАРЕЦ Петр Никитич и ГРЯЗЕВ Василий Федорович. Кроме них в расстреле принимали участие СЕЧЕВИЦА Василий Васильевич, СКРИПКА Григорий Григорьевич²⁷ и ПАПЕЛИН Андрей²⁸, кои скрылись и не арестованы.

Указанная группа полицейских, прибыв в хутор Домницу для исполнения зверской расправы, увязалась с ВОРОНОЙ, которая по приезду СЕЧЕВИЦЫ вместе с другими заявила:

«... Я знаю, чего вы приехали, здесь был РЕВА и мне передал. У меня все готово...».

(Показания обв[иняемого] ГРЯЗЕВА, л[ист] д[ела] 152 об[орот]).

Руководство расстрелом детей, находившихся в детдоме, осуществлялось указанным СЕЧЕВИЦЕЙ, занимавшимся расстановкой исполнителей и давшим указания полицейским,

«... Чтобы в детей стреляли прямо в головы.

У ямы мы стояли в такой последовательности: первым стоял СЕЧЕВИЦА, за ним СКРИПКА, далее ПАПЕЛИН, смежно ТУМАРЕЦ, за ним я — ДАВЫДЕНКО, за мною ГРЯЗЕВ...».

(Показания обв[иняемого] ДАВЫДЕНКО, л[ист] д[ела] 68).

Обвиняемая ВОРОНА, являясь прямым исполнителем, вместе с полицейскими, зверской расправы над детьми, производила подъем спящих

²⁶ Так у тексті. Потрібно В. Сочевиця. 27 січня 1946 р трибуналом військ Чернігівського гарнізону засуджений до 20 років ВТТ з конфіскацією майна і позбавлення прав на 5 років. Див.: ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 12684.

²⁷ Г. Скрипка був арештований 26 січня 1952 р. Засуджений Військовим трибуналом Київського військового округу 14 травня 1952 р до вищої міри покарання. Див.: ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 1735.

²⁸ Так у тексті. Потрібно А. Попелим. Його арештували 13 березня 1948 р. Однак через «стійке душевне захворювання», що виникло під час слідства, був визнаний неосудним і направлений на примусове лікування. Помер у лікарні 25 грудня 1987 р. Див.: ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 1735.

детей и выдавала их группами полицейским для учинения расправы, при этом детям заявляя:

«... Дети, собирайтесь, выходите во двор к уборной. А там приехали подводы, и вы поедете в другой детдом...».

(Показания обвиняемого) НАЗАРЕНКО, л[ист] д[ела] 212).

Все участники расправы, находясь у заранее подготовленной ВОРОНОЙ ямы, расположенной за брамой, которой обнесена территория детского дома, в ночное время производили расстрел детей и стариков-инвалидов, доставляемых группами к месту расправы.

«... К нам подводили детей, их ставили впереди нас над ямой, поворачивая лицом к ней, и мы все по ним стреляли...».

(Показания обвиняемого) ДАВЫДЕНКО, л[ист] д[ела] 68).

Доставку детей и стариков для расправы, по указаниям полицейских, осуществляли обвиняемые по делу БАКЛАЖКО Абрам Никитич и НАЗАРЕНКО Иван Антонович.

«... Старики, выводимые на расстрел, были одеты только в нижнем белье, на головах у них ничего не было, а ноги были одеты в какие-то башмаки. Дети же выводились и выносились к яме в нижнем и преимущественно в подертом белье, среди них много было босых. Некоторое количество детей были постельно больные и не могли передвигаться, их выносили на руках, у ямы клали на землю и затем полицейские их расстреливали, лежавшими на земле...».

(Показания обвиняемого) НАЗАРЕНКО, л[ист] д[ела] 188 об[орот]).

В момент, когда дети, силой подставляемые к яме на расстрел, кричали, плакали, просили о пощаде, не смотря на все это, группой полицейских они со звериной жестокостью продолжались расстреливаться.

«... Не помню, на второй или на третий вывод детей, отдельные из них просили полицейских, чтобы они их не расстреливали и кричали — «дяденька, за что вы нас стреляете, мы здесь не будем, а пойдем домой». Полицейские, находившиеся у ямы, не смотря на просьбы и мольбы детей, ничего не отвечая, продолжали их беспощадно расстреливать, а мы с БАКЛАЖКО занимались дальнейшим выводом и доставкой детей для расстрела...».

(Показания обвиняемого) НАЗАРЕНКО, л[ист] д[ела] 188).

В таком способе было зверски расстреляно 32 детей и 2 старика-инвалида.

Скрывшуюся ночью от расстрела 15-ти летнюю девочку Лизу НЕЙМАН на следующий день, рано по утру, ВОРОНА выдала полицейским, которую в помещении детского дома лично расстрелял полицейский ТУМАРЕЦ, а труп в яму к месту нахождения остальных детей вынесла ВОРОНА.

«... СЕЧЕВИЦА распорядился, чтобы я пошел и застрелил еще одну оставшуюся девочку из детского дома. Как только я заинтересовался — откуда об этом ему стало известно, он мне ответил: «Мне сказала ВОРОНА».

Только я подошел к коридору дома, в котором она проживала, где с ней и встретился. Подойдя к ней, я еще не успел ничего спросить, как она мне произнесла: «ТУМАРЕЦ, девочка в детдоме живая». С этим она

и подвела меня к двери комнаты, где находилась девочка, указав, что она здесь. ВОРОНА приоткрыла мне дверь и сама возвратилась, я вошел во внутрь комнаты. В этот момент на дворе уже был полный расцвет, и я увидел в углу стоявшую завернутой в байковое одеяло, лет 15 или 16, девочку. Она была босая, голова ее была покрыта также одеялом. При моем входе она стояла неподвижно, близко прижавшись к стенкам. Пройдя три-четыре шага, я остановился, прицелился из винтовки и произвел выстрел по направлению в голову девочки, она с этим упала мертвой на пол, и я вышел...».

(Показания обв[иняемого] ТУМАРЕЦ, л[ист] д[ела] 117).

На следующий день все жертвы расправы, брошенные в яму, были зарыты землей при участии бывшего старосты ПОДЫ, ВОРОНЫ и др[угих] лиц.

Произведенной раскопкой ямы с жертвами расстрела, через государственную комиссию, и исследованием черепов расстрелянных, через судебно-медицинскую экспертизу, полностью подтверждены данные о способе расстрела детей и количестве жертв расправы (л[исты] д[ела] 218, 219, 222).

«... Под слоем соломы были обнаружены наполовину истлевшие человеческие трупы, расположенные в яме без всякого порядка и в самых различных позах. Всего в яме оказалось 34 человеческих трупа, в том числе взрослых 2 трупа и в возрасте приблизительно от 8 до 18 лет — 32 трупа...».

По окончании расправы над детьми и стариками все имущество детдома и оставшиеся продукты были разграблены с участием немецкого коменданта СОКОЛ и начальника полиции РЕВЫ (л[исты] д[ела] 34, 35).

Таким образом считать установленным, что расстрел детей и стариков из Домницкого детдома был произведен по прямому заданию немецкого коменданта м[естечка] Березное — немца СОКОЛ, начальника районной полиции предателя РЕВЫ Нила Осиповича и при личном участии предателей полицейских СЕЧЕВИЦЫ Василия Васильевича, СКРИПКИ Григория Григорьевича, ДАВЫДЕНКО Федора Архиповича, ТУМАРЕЦ Петра Никитича, ГРЯЗЕВА Василия Федоровича, ПАПЕЛИНА Андрея; бывшей заведующей детдомом ВОРОНЫ Синклиты Леонтьевны и жителей хутора Домница БАКЛАЖКО Абрама Никитича и НАЗАРЕНКО Ивана Антоновича.

Кроме того, расследованием установлено:

ДАВЫДЕНКО Федор Архипович, изменив советской Родине, в октябре месяце 1941 года добровольно поступив на службу в немецкую полицию, и находясь в должности полицейского, ревностно исполнял все приказы и распоряжения, идущие к укреплению «порядка», вводимого фашистами на временно оккупированной ими территории, в частности, принимал участие в грабежах, преследованиях и арестах советских граждан (л[исты] д[ела] 64, 75, 78–88, 90–93). Так, после отступления частей Красной армии учинял грабеж товаров из магазина (л[ист] д[ела] 92).

Осенью в 1941 году после расстрела евреев ИОФЕ, проживавших в м[естечке] Березное, ограбил их квартиру (л[ист] д[ела] 91).

В ноябре м[есяце] 1941 года, участвуя в допросах коммуниста САМСОНЕНКО, арестованного немцами, применял к нему меры

физического воздействия и другие издевательства (избиение шомполом и прочее, добиваясь от него выдачи места нахождения складов партизанского оружия (л[ист] д[ела] 91).

Дважды выезжал на операции по поимке партизан, а именно: весной в 1942 году он вместе с другими выезжал на облаву против партизан в хутор Семеновку Березнянского района, а летом в том же году в село Гусавку. Во время последнего выезда на операцию было убито три партизана (л[ист] д[ела] 65).

22.04.1942 года им вместе с другими были арестованы семьи ХЕЙМИНЕЦ Ф.Г., АРОНОВА А., НЕПОМНЯЩЕЙ (л[исты] д[ела] 84–85, 90–93).

За особо активные действия в полиции периодически получал денежные вознаграждения от немецкого командования (л[ист] д[ела] 221).

ТУМАРЕЦ Петр Никитич, изменив советской Родине, в октябре м[еся]це 1941 года добровольно поступив на службу в немецкую полицию, где находился в должности полицейского, ревностно исполнял все приказы и распоряжения, направленные к укреплению «порядка», вводимого фашистами на временно оккупированной ими территории.

Осенью в 1941 году вместе с другими конвоировал из м[естечка] Березного в город Чернигов группу советских военнопленных (л[ист] д[ела] 112).

Участвовал в грабеже имущества гр[аждан]ки ЛИТВИНЕНКО, проживающей в м[естечке] Березное (л[ист] д[ела] 112).

Производил аресты мирных советских граждан и доставлял их в полицию (л[ист] д[ела] 112).

Дважды выезжал на операции против партизан в села Стольное и Бегач Березнянского р[айо]на (л[ист] д[ела] 112).

Нес охранную службу возле помещения полиции во время осуществления в марте м[еся]це 1942 года расстрела 160 советских активистов и их семей (л[ист] д[ела] 125).

ГРЯЗЕВ Василий Федорович, изменив советской Родине, в октябре м[еся]це 1941 года добровольно поступил на службу в полицию, являясь полицейским, ревностно выполнял указания немецких оккупационных властей по укреплению «порядка», вводимого фашистами на временно оккупированной территории.

Принимал участие в грабежах советских граждан, а также за активную службу в полиции неоднократно получал денежные вознаграждения (л[ист] д[ела] 221).

Будучи допрошенными в качестве обвиняемых ВОРОНА, ДАВИДЕНКО, ТУМАРЕЦ, ГРЯЗЕВ, БАКЛАЖКО и НАЗАРЕНКО виновными себя признали (л[исты] д[ела] 24–28, 64–69, 73–74, 120–123, 157–160, 185–186, 209–210).

На основании изложенного **ОБВИНЯЮТСЯ:**

1. ВОРОНА Синклита Леонтьевна, 1901 года рождения, уроженка хутора Подин Николаевского с[ельского] с[овета] Березнянского района Черниговской области, б[ес]п[артийная], одинокая, специальности не

имеет, не судимая, проживала в хуторе Домница Березнянского р[айо]на Черниговской области,

В ТОМ, ЧТО:

являлась непосредственным исполнителем зверской расправы над 32 детьми и 2 стариками-инвалидами в Домницком детдоме, т[о] е[сть] в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–1а УК УССР и частью 1-й Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19-го апреля 1943 года.

2. ДАВЫДЕНКО Федор Архипович, 1903 года рождения, уроженец и житель м[естечка] Березное Березнянского р[айо]на Черниговской области, украинец, гр[аждани]н СССР, б[ес]п[артийный], ранее в 1936 году судим к 6 годам ИТЛ за антисоветские выступления, семейный, с низшим образованием, по специальности деловод, до оккупации секретарь школы № 3,

В ТОМ, ЧТО:

изменив советской Родине и добровольно поступив на службу в немецкую полицию, являлся непосредственным исполнителем зверской расправы над 32 детьми и 2 стариками-инвалидами в Домницком детдоме. Кроме того, принимал участие в арестах, грабежах и репрессиях советских граждан. За особо активные действия в полиции периодически получал денежные вознаграждения, т[о] е[сть] в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–1а УК УССР и части 1-й Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19-го апреля 1943 года.

3. ТУМАРЕЦ Петр Никитич, 1913 года рождения, уроженец и житель м[естечка] Березное Березнянского района Черниговской области, украинец, гр[аждани]н СССР, не судим, с низшим образованием, по специальности тракторист-комбайнер, семейный, до оккупации работал трактористом Березнянской МТС,

В ТОМ, ЧТО:

изменив советской Родине, в октябре месяце 1941 года добровольно поступив на службу в немецкую полицию, принимал активное участие в зверской расправе над 32 детьми 2 стариками-инвалидами, содержащимися в Домницком детдоме. Кроме того принимал активное участие в репрессиях советских граждан, производил грабежи, выезжал на операции против партизан, т[о] е[сть] в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–1а УК УССР и части 1-й Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19-го апреля 1943 года.

4. ГРЯЗЕВ Василий Федорович, 1913 года рождения, уроженец и житель м[естечка] Березное Березнянского района Черниговской области, украинец, гр[аждани]н СССР, с низшим образованием, семейный, не судим, б[ес]п[артийный], по специальности сапожник,

В ТОМ, ЧТО:

изменив советской Родине, в октябре м[еся]це 1941 года добровольно поступил на службу в немецкую полицию, принимал активное участие в осуществлении зверской расправы над 32 детьми и 2 стариками-инвалидами, содержащимися в Домницком детдоме. Кроме того, нес караульную службу возле арестного помещения полиции, где содержались

арестованные советские граждане, принимал участие в грабежах имущества советских граждан, получал задания по выявлению коммунистов и советских активистов, а также ведению борьбы с появлением партизан, т[о] е[сть] в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–1а УК УССР и части 1-й Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19-го апреля 1943 года.

5. БАКЛАЖКО Абрам Никитич, 1875 года рождения, уроженец села Николаевки Березнянского района Черниговской области, украинец, гр[аждани]н СССР, б[ес]п[артийный], женат, малограмотный, не судим, специальности не имеет, работал в лесничестве по сплаву леса и сторожем в церкви, проживал в хуторе Мочном Березнянского р[айо]на Черниговской области,

В ТОМ, ЧТО:

изменив советской Родине, принимал участие в зверской расправе над 32 детьми 2 стариками-инвалидами, находившимися в Домницком детдоме, т[о] е[сть] в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–1а УК УССР и части 2-й Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19-го апреля 1943 года.

6. НАЗАРЕНКО Иван Антонович, 1907 года рождения, уроженец м[е-стечка] Березное Березнянского района Черниговской области, украинец, гр[аждани]н СССР, холост, не судим, по специальности каменщик, до оккупации работал в должности каменщика при Стройтресте в г[ороде] Чернигов, в период оккупации проживал в х. Домнице Березнянского района, без постоянного места работы,

В ТОМ, ЧТО:

изменив советской Родине, принимал участие в зверской расправе над 32 детьми 2 стариками-инвалидами, находившимися в Домницком детдоме, т[о] е[сть] в совершении преступлений, предусмотренных ст. 54–1а УК УССР и части 2-й Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19-го апреля 1943 года.

Руководствуясь ст. 204 УПК УССР следственное дело № 1485 по обвинению ВОРОНЫ С.Л., ДАВЫДЕНКО Ф.А., ТУМАРЕЦ П.Н., ГРЯЗЕВА В.Ф., БАКЛАЖКО А.Н., НАЗАРЕНКО И.А. направить через Военного Прокурора КВО для рассмотрения судом Военного Трибунала.

Обвинительное заключение составлено 25-го января 1944 года в городе Чернигов.

НАЧ[АЛЬНИК] 4 ОТДЕЛЕНИЯ

2 ОТДЕЛА УНКГБ

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис]

ТРЕПАЧЕНКО

«СОГЛАСЕН» НАЧ[АЛЬНИК]

СЛЕДОТДЕЛА УНКГБ по Ч[ЕРНИГОВСКОЙ] О[БЛАСТИ]

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ

БЕЗОПАСНОСТИ

[підпис]

ЧЕПЫЖЕНКО

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 239–244.

Оригінал. Машинопис.

**Вирок військово-польового суду 10-го Уральського
гвардійського добровольчого танкового корпусу
щодо кримінальної справи про вбивство мешканців
Домницького дитячого будинку**

12 лютого 1944 р.

П р и г о в о р²⁹

Именем Союза Советских Социалистических Республик

«12» февраля 1944 года. Военно-Полевой суд Гвардейского танкового соединения в составе председательствующего гвардии подполковника юстиции Тарновского А. А. и членов гвардии полковника Захаренко И. Ф., гвардии подполковника Платонова В. М. при секретаре гв[ардии] мл[адшем] лейтенанте юстиции Михеевой М. Н. с участием Военного прокурора гвардии майора юстиции Печенко Н. В. в открытом судебном заседании в гор[оде] Чернигове

рассмотрел дело о зверствах изменников родины — пособников немецко-фашистских оккупантов на территории Березнянского района Черниговской области, по которому обвиняются:

1. Ворона Синклита Леонтьевна, 1901 года рождения, уроженка хутора Подин Николаевского сельсовета Березнянского района Черниговской обл[асти], по национальности украинка, беспартийная.

2. Давыденко Федор Архипович, 1903 года рождения, уроженец г[орода] Березное Черниговской области, украинец, беспартийный, ранее судимый за антисоветскую агитацию к 6 годам лишения свободы.

3. Тумарец Петр Никитич, 1913 года рождения, уроженец г[орода] Березное Черниговской области, украинец, беспартийный.

4. Грязев Василий Федорович, 1913 года рождения, уроженец г[орода] Березное Черниговской области, украинец, беспартийный.

Все четверо — в совершении преступлений, предусмотренных 1-й частью Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19 апреля 1943 года и

5. Баклажко Абрам Никитич, 1875 года рождения, уроженец села Николаевка Березнянского района Черниговской области, украинец, беспартийный и

6. Назаренко Иван Антонович, 1907 года рождения, уроженец г[орода] Березное Черниговской области, украинец, беспартийный — в совершении преступлений, предусмотренных 2-й частью Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19 апреля 1943 года.

Материалами предварительного и судебного следствия Военно-Полевой суд

²⁹ На документі резолюція: «Приговор военного полевого суда утверждаю полностью. Командир 10 гвардейского Украинского добровольческого танкового корпуса гвардии генерал-лейтенант танковых войск [підпис] Родин. 13.02.[19]44 г.».

установил:

Вероломно напав на Советский Союз и временно оккупировав Черниговскую область, немецко-фашистские войска по прямому указанию гитлеровского правительства систематически зверски истребляли мирное население, в том числе детей и стариков, грабили, сжигали и разрушали материальные и культурные ценности Советского народа.

Так, в Домницком детском доме инвалидов Березнянского района Черниговской области, в ноябре — декабре 1941 года немецкими офицерами Сокол, Штольц, Вальтер, Ремус и Гобах совместно с их пособниками — изменниками Родины, заведующей Домницким детдомом Ворона С.Л., начальником уголовного розыска немецкой полиции в Березнянском районе Давыденко Ф.А., полицейских: Тумарец П.Н. и Грязева В.Ф., а также и граждан Баклажко А.Н. и Назаренко И.А. голодной смертью и расстрелами — истреблено 70 детей в возрасте от 8—16 лет и 8 стариков-инвалидов.

Выслушав объяснения подсудимых, показания свидетелей, заключение судебно-медицинской экспертизы — Военно-Полевой суд установил виновность каждого из подсудимых в следующем:

1. Ворона С.Л. в период временной оккупации Черниговской области немецкими войсками была назначена немцами заведующей Домницким детдомом инвалидов. По указанию немецких властей и их пособников — полицейских, довела до голодной смерти 34-х детей и 6-х стариков-инвалидов, а оставшихся 32-х детей и 2-х стариков-инвалидов по ее инициативе и непосредственном участии в декабре м[еся]це 1941 года были зверски расстреляны полицейскими³⁰. Скрывшуюся же ночью от расстрела 15-ти летнюю Лизу Нейман утром лично выдала в руки полицейским, которыми она была зверски расстреляна.

2. Давыденко Ф.А., изменив Родине, добровольно поступив в немецкую полицию, где был начальником уголовного розыска Березнянской полиции, принимал личное участие в зверской расправе — расстреле 32-х детей и 2-х стариков-инвалидов в Домницком детдоме. Дважды выезжал на облаву партизан. Принимал участие в арестах и допросах коммунистов, которых избивал. Принимал участие в грабежах и репрессиях советских граждан. За особо активные действия в полиции периодически получал денежное вознаграждение от немцев.

3. Тумарец П.Н., изменив Родине, добровольно поступив в немецкую полицию, где был полицейским и работал активно более 2-х лет. Принимал участие в зверской расправе — расстреле 32-х детей и 2-х стариков-инвалидов в Домницком детдоме. Принимал участие вместе с другими полицейскими в операции против партизан.

4. Грязев В.Ф., изменив родине, добровольно поступив в немецкую полицию, где работал участковым уполномоченным. Принимал участие в грабежах имущества советских граждан, выявлял коммунистов, советских активистов и партизан, также принимал [участие] в зверской расправе — расстреле 32-х детей и 2-х стариков-инвалидов в Домницком детдоме.

5. Баклажко А.Н. и 6. Назаренко И.А. в декабре м[еся]це 1941 г. являлись пособниками зверской расправы над 32 детьми и 2-мя стариками-инвалидами в Домницком детдоме.

³⁰ Так у текстi.

Таким образом виновность Ворона С.Л., Давыденко Ф.А., Тумарец П.Н. и Грязева В.Ф. в преступлениях, предусмотренных 1-й частью Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 г., а Баклажко А.Н. и Назаренко И.А. в преступлениях, предусмотренных 2-й частью Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19 апреля 1943 г., как предварительным, так и судебным следствием доказана.

Руководствуясь ст. 296 УПК УССР и Указом Президиума Верховного Совета Союза ССР от 19 апреля 1943 г., Военно-Полевой суд — приговорил:

Ворона Синклиту Леонтьевну, Давыденко Федора Архиповича, Тумарец Петра Никитича и Грязева Василия Федоровича к смертной казни через повешение с конфискацией принадлежащего им имущества³¹.

Баклажко Абрама Никитича и Назаренко Ивана Антоновича ссылкой в каторжные работы сроком на пятнадцать лет каждого. Срок исчисления наказания исчислять Баклажко А.Н. с ноября 1943 г. и Назаренко И.А. с 7 декабря 1943 г.

Приговор окончателен и обжалованию не подлежит.

Председатель: Гвардии подполковник
юстиции

[підпис]

Тарновский

Члены: Гвардии полковник
Гвардии подполковник

[підпис]

[підпис]

Захаренко

Платонов

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк. 285–287. Оригінал. Рукопис

№ 211

Висновок заступника начальника 1-го спецвідділу УМВС по Чернігівській області майора Яковинчика щодо перегляду вироку ув'язнених А. Баклажка й І. Назаренка

14 грудня 1954 р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

14 декабря 1954 года

гор[од] Чернигов

Я, зам[еститель] начальника I Спецотдела Управления МВД Черниговской области — майор Яковинчик, рассмотрев архивно-следственное дело № 15840 —

³¹ Вирок суду «страта через повішення» стосовно Ворони, Давиденко, Тумарця, Грязева був виконаний 13 лютого 1944 р. на центральній площі м. Чернігів о 12 годині дня. Як зазначалося у повідомленні обласної газети «Деснянська правда» під час виконання вироку на площі були присутні кілька тисяч трудящих м. Чернігова, колгоспники прилеглих районів і військовослужбовці Червоної армії. Виконання вироку зустрінуто присутніми з великим схваленням. Див.: Деснянська правда.— 1944.— 15 лютого.

Н А Ш Е Л:

В ноябре — декабре 1943 года Березнянским Р[айонным] О[тделом] НКГБ Черниговской области арестованы и 12 февраля 1944 года Военно-Полевым Судом гвардейского танкового соединения осуждены —

1. БАКЛАЖКО Абрам Никитич, 1875 года рождения, урож[енец] села Николаевка Березнянского района Черниговской области, украинец, б[ес]п[артийный], гр[аждани]н СССР, из крестьян середняков, малограмотный, не судимый, в Советской армии не служил, ранений и правительственных наград не имеет.

2. НАЗАРЕНКО Иван Антонович, 1907 года рождения, урож[енец] села Березное Черниговской области, украинец, гр[аждани]н СССР, б[ес]п[артийный], из крестьян-бедняков, грамотный, в Советской армии не служил, ранений и правительственных наград не имеет,

Содержатся в УИТЛК УМВД Молотовской области, осуждены в соответствии со ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 года, каторжным работам на 15 лет каждого, приговор кассационному обжалованию не подлежал.

По делу также проходят ВОРОНА С.Л., ДАВЫДЕНКО Ф.А., ТУМАРЕЦ П.Н. и ГРЯЗЕВ В.Ф., которые по ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 апреля 1943 года осуждены к смертной казни через повешение. 13 февраля 1944 года приговор в отношении их приведен в исполнение в гор[оде] Чернигове — публично.

БАКЛАЖКО и НАЗАРЕНКО признаны виновными в том, что в декабре 1941 года являлись пособниками зверской расправы над 32 детьми и 2 стариками-инвалидами Домницкого детдома.

Это доказано личными признаниями осужденных БАКЛАЖКО, л[исты] д[ела] 276 об.— 277 и НАЗАРЕНКО, л[исты] д[ела] 211—212, 277 об.— 278.

Все это доказано показаниями свидетелей ОВСЯНИК Н.К., л[ист] д[ела] 278, ГАЛЕНКО Е.И., л[ист] д[ела] 279, КОЛЕСНИК М.К., 280 об., ХОЛЯВКО П.А., л[исты] д[ела] 281—282 и др., а также вещдоками, стр[аницы] 217—222.

Вина в отношении БАКЛАЖКО и НАЗАРЕНКО полностью доказана, как на предварительном следствии, так и в судебном заседании, а поэтому —

П О Л А Г А Л Б Ы:

В пересмотре приговора Военного Полевого Суда в отношении БАКЛАЖКО А.Н. и НАЗАРЕНКО И.А. — отказать.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАЧАЛЬНИКА

І СПЕЦОТДЕЛА УМВД ПО ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ

МАЙОР

[підпис]

ЯКОВЫНЧИК

«СОГЛАСЕН»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] ПРОКУРОРА ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ

ПО СПЕЦДЕЛАМ — СОВЕТНИК ЮСТИЦИИ [підпис]

ПОПОВ

ГДА СБ України, м. Чернігів, спр. 11835, арк.292—293.

Оригінал. Машинопис.

5.2. Преславський інтернат

№ 212

Витяг із акту Приморської районної комісії про встановлення факту розстрілу вихованців Преславської колонії

10 жовтня 1943 р.

АКТ

Село Преслав Приморського району
Запорозької області
октябрю 10 дня 1943 года

О РАССТРЕЛЕ ДЕТЕЙ ПРЕСЛАВСКОЙ КОЛОНИИ ДЕФЕКТИВНЫХ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИМИ ПАЛАЧАМИ

Комиссия в составе заместителя председателя исполкома депутатов трудящихся Приморского района ЛИПАТКИНА Федора Сергеевича, врача КОМЕНДАНТ И.И., священника ШОСТАК, учителя ИВАНЕНКО М.В. членов поселкового совета КРАВЧЕНКО В., ВОДОПЬЯНОВОЙ И.М., служащей города УСОВОЙ А.А., составили настоящий акт о зверском расстреле немецко-фашистскими палачами детей Преславской колонии дефективных.

На территории колонии комиссией установлено три ямы с закопанными трупами расстрелянных детей, при вскрытии которых установлено:

а) первая яма в расположении колонии размером длиной 9 метров глубиной три метра, в которой оказались 78 чел[овек] детей;

б) во второй и третьей ямах размером 4 м² каждая, расположенных за садом, на берегу моря, обнаружено в одной 42 чел., а во второй — 24 чел., в том числе ребенок 9 месяцев.

Медицинским осмотром трупов установлено, что дети уничтожены огнестрельным оружием.

По данным бывших служащих колонии немецкие изверги после оккупации Приморского района приехали 30 октября 1941 года в колонию и расстреляли 78 беззащитных детей, закопавши их в яму, подготовленную для буряков³².

Второй расстрел немцы произвели 16 марта 1943 года, расстреляли 66 человек и закопали в ямы за садом, выкопанные самими детьми.

Таким образом в трех ямах насчитано 144 человека.

³² Так у тексті.

Также по данным бывших служащих колонии установлено, что оставшихся скрывшихся от расстрела детей немцы забрали 29 апреля 1943 года и увезли на автомашине в г[ород] Бердянск и там расстреляли.

Расстрел детей Преславской колонии был произведен по указанию немецкого коменданта г[орода] Ногайська³³ ВЕЛЛ, его заместителя АНЕР, при содействии бывшего директора колонии ВЕРЕНИКИНОЙ и садовника Ильи РУПЧЕВА.

С оккупацией Приморского района немцы разграбили хозяйство колонии, а при отступлении подорвали и сожгли все хозяйственные постройки ее.

Путем опроса местных жителей и бывших работников колонии установлены полностью фамилии и имена детей, погибших от немецко-фашистских палачей³⁴. [...]

Акт подписали:

Председатель комиссии:

[підпис]

Члены:

[підписи]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 336. Оригінал. Машинопис.

№ 213

Довідка-характеристика Преславської сільради на директора Преславської колонії Т. Веренікіну

3 листопада 1943 р.

Вереникина Тамара Васильевна прибыла в Преславскую колонию дефективных переростков в 1942 году в апреле месяце, с котрого заняла пост директора дефколонии. Во время работы в дефколонии была тесно связана с немецкой комендатурой, жандармерией и полицией. Сбирала балы за счет дефколонии, где участвовали коменданты, жандармы, полиция и кулачество. Воспитанники были доведены до полного антисанитарного состояния и голодовки, что воспитанники приняли вид первобытного состояния человека и бродили по селу, прося кусочек хлеба у населения, ночуя под открытым небом в непогоду, боясь идти в колонию, чтобы директор Вереникина не избивала их. С целью собственной наживы и обогащения за счет воспитанников дефколонии она добивалась уничтожения таковых, ввиду чего все дети колонии были уничтожены немецкими варварами.

Председатель сельсовета

[підпис]

Секретарь

[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк 340–340 зв. Рукопис.

³³ Нині м.Приморськ Запорізької області.

³⁴ Прізвища встановлених 157 вихованців не публікуються.

№ 214

Довідка-характеристика Преславської сільради на І. Рупчева

3 листопада 1943 р.

Справка-характеристика на гр[аждани]на с[ела] Преслав Рупчева Ільо
Прокоповича

Гр[ажданин] Рупчев происходит из крестьян с[ела] Преслав, середняков, до революции занимался сельским хозяйством. В период коллективизации поступил садовником бывшей агрокоммун, а после, в 1939 году, так же садовником дефколони, где работал до прихода немецких оккупантов. По приходу немецких оккупантов с первого дня поступил директором Преславской дефколони, которая работала до апреля месяца 1942 г., в то же время был церковным старостой. При его работе под видом евреев был произведен первый расстрел воспитанников, быть может таковых и не было, в количестве более 70 человек, что при желании можно было бы уменьшить жертвы, а он, наоборот, увеличил жертвы с целью своей наживы. Торжественно встречал приход немецких оккупантов, и на общем сходе было его выступление с приветствием немецких фашистов за освобождение православной церкви от большевиков. С 1942 года апреля убийца работал садовником в той же дефколони до прихода советских войск.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 341–341 зв. Рукопис.

№ 215

Довідка-характеристика Преславської сільради на М. Рупчева

3 листопада 1943 р.

Справка-характеристика гр[аждани]на села Преслав Рупчева Николая
Петровича

Гр[ажданин] Рупчев Николай Петрович происходит из крестьян бедняков с. Преслав. До революции занимался плотничеством. После революции так же плотничал кустарно. В 1939 году поступил работать в Преславскую дефколонию в качестве плотника, также работал в дефколони плотником и при немецких оккупантах. При советской власти он в колхоз не вступал. С приходом немцев он с радостью вступил в колхоз, приветствовал немецкую власть за то, что было обещано получить надел

земли и будет единолично хозяйствовать. Восхвалял немецкие законы и порядки, одновременно клеветал на советскую власть и способствовал в расстреле воспитанников дефколонии.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 343–343 зв. Рукопис.

№ 216

Довідка-характеристика Преславської сільради на М. Шахворостову

3 листопада 1943 р.

Справка-характеристика гр[аждан]ки с[ела] Преслав Шафоростовой³⁵
Марии Ф[илипповны]

Гражданка Шафоростова работала заведующей корпусами Преславской дефколонии при немецких оккупантах. Была тесно связана с директором дефколонии Вереникиной Тамарой Васильевной, так же способствовала Вереникиной в расстреле воспитанников дефколонии, тогда как была возможность спасти их от этого массового террора.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 344. Рукопис.

№ 217

Довідка-характеристика Преславської сільради на Г. Дмитрієву

3 листопада 1943 р.

Справка-характеристика гр[аждан]ки Дмитриевой Анны Степановны

Гражданка Дмитриева Анна Степановна прибыла в село Преслав в 1940 году. При советской власти работала в Преславской мед[ицинской] амбулатории в качестве фельдшерицы до прихода немецких оккупантов. При оккупантах работала фельдшерицей Преславской дефколонии. При первом расстреле воспитанников дефколонии присутствовала как медик, что при ее желании могла дать свое заключение о трудоспособности

³⁵ Так у тексті. В інших документах «Шахворостова»

воспитанников, как физически, так и умственно. С прибытием немецких оккупантов в ее доме был устроен обед после церковной службы для румынских офицеров и духовенства.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 347–347 зв. Рукопис.

№ 218

Довідка-характеристика Преславської сільради на А. Савова

3 листопада 1943 р.

Справка-характеристика гр[аждани]на с[ела] Преслав Савова Анатолия Константиновича

Савов Анатолий Константинович происходит из крестьян села Преслава, с кулаков. Отец его раскулачен в 1930 году и выслан из села Преслава. Сам Савов выучился на врача и при приходе немецких оккупантов прибыл в село Преслав и работал все время врачом в Преславской мед[ицинской] амбулатории. Работая врачом, был сторонником немецкой власти. Старался по комиссии больше отправлять людей в Германию и занимался взяточничеством.

12 сентября 1943 года эвакуировался с немцами и с семьей, взяв с собой колхозных 3 лошадей и гарбу³⁶.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 348. Рукопис.

³⁶ Гарба — підвода, віз.

**Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного
голови РНК УРСР Л. Корнійцю³⁷, наркому держбезпеки
УРСР С. Савченку про вбивство нацистами та їхніми
поплічниками вихованців Преславського інтернату
Приморського району Запорізької області**

5 листопада 1943 р.³⁸

Совершенно секретно.

ПРЕД[СЕДАТЕЛЮ] СОВНАРКОМА УССР тов. КОРНИЙЦУ Л.Р.
НАРКОМУ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ УССР тов. САВЧЕНКУ.

СООБЩЕНИЕ

О зверском истреблении немецкими властями и их пособниками дефективных детей, находившихся в Преславской колонии Приморского района Запорожской области

Приморским Райотделением НКВД Запорожской области вскрыто зверское истребление путем расстрела немецкими оккупантами и их пособниками детей, находившихся в Преславской колонии дефективных детей Приморского района Запорожской области.

В процессе расследования всех обстоятельств расстрела детей установлено, что в октябре месяце 1941 г., после оккупации Приморского

³⁷ Корнієць Леонід Романович (1901–1969) — у 1938 р.— другий секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У. У 1938–1953 рр.— член політбюро ЦК КПУ. У 1938–1939 рр.— голова Президії Верховної Ради УРСР, в 1939–1944 рр.— голова, в 1944–1946 рр.— перший заступник голови РНК (РМ) УРСР. Із липня 1941 р.— член військради Південного, Північнокавказького, Воронежського фронтів. У 1953–1958 рр.— міністр заготівлі, міністр хлібопродуктів СРСР. У 1958–1961 рр.— голова Держкомітету Ради Міністрів СРСР з хлібопродуктів, з 1963 р.— голова Держкомітету запасів Ради Міністрів СРСР.

³⁸ Імовірно, це дата реєстрації та направлення адресатам. Оскільки 5 листопада 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясний направив на адресу Л. Берії, М. Хрущова і Д. Коротченка повідомлення із посиланням на реєстраційний номер цієї доповідної записки із датуванням 29 жовтня 1943 р.: «В дополнение к моему сообщению за № 851/сн от 29-го октября с[его] г[ода] о расстреле немецкими оккупантами 158 человек воспитанников Преславской колонии дефективных детей сообщая: в результате принятых мер по розыску скрывавшихся от органов Советской власти соучастников немецких палачей, расстрелявших детей колонии, обнаружены и арестованы следующие: ШАФОРОСТОВА Пеня Филипповна, заведующая корпусами колонии; ДМИТРИЕВА Анна Степановна, врач колонии; КОЗАЧЕНКО Татьяна Тимофеевна, воспитательница, РУПЧЕВ Николай Петрович, плотник колонии, и МЕЛЬНИЧЕВСКИЙ, конюх колонии. Произведенным вскрытием могил расстрелянных подтверждены данные следствия. Народный комиссар внутренних дел УССР, комиссар государственной безопасности Рясной. № 899. г. Харьков». Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 535, арк. 138.

района немецкими войсками, райуправой города Ногайска директором Преславской колонии для дефективных детей был назначен бывший садовник колонии РУПЧЕВ Илья Прокофьевич, 1883 года рождения, по национальности болгарин, беспартийный, уроженец и житель села Преслав Приморского района.

Через несколько дней после вступления РУПЧЕВА в должность директора колонии, в октябре 1941 г., в колонию приехали два немецких офицера и переводчик ШЛЕНДЕР Леонид, по национальности немец, житель города Ногайска.

Приехавшие совместно с РУПЧЕВЫМ осмотрели хозяйство колонии, а затем во время разговора их с фельдшерницей ДМИТРИЕВОЙ к ним подошел рабочий колонии РУПЧЕВ Николай, по национальности болгарин, и попросил переводчика ШЛЕНДЕРА Леонида передать офицерам о том, что в детской колонии имеется большое количество еврейских детей, сказав при этом, чтобы впоследствии их, служащих колонии, не обвиняли за это.

Переводчик просьбу РУПЧЕВА передал немецким офицерам, последние усмехнулись и на это ничего не ответили.

После отъезда немецких офицеров директор колонии РУПЧЕВ дал распоряжение заведующей корпусами КОЗАЧЕНКО Татьяне Трифоновне составить списки на всех детей с указанием возраста и их национальности.

Когда составлялись эти списки, в колонии упорно стали распространяться слухи о подготовке к расстрелу детей еврейской национальности. Рабочие ОСМИНКИН и другие советовали директору колонии РУПЧЕВУ не указывать в списке евреев и этим спасти их от расстрела, но РУПЧЕВ категорически отказался это сделать.

После составления списков директор колонии РУПЧЕВ отвез лично их немецкому коменданту ВОЛЬФУ, который в присутствии РУПЧЕВА просмотрел списки, отметил карандашом фамилии детей еврейской национальности и приказал расстрелять всех детей еврейской национальности.

30 октября 1941 г. в колонию на автомашине приехали два немецких офицера и с ними группа немецких солдат. Одним из офицеров было дано распоряжение директору колонии РУПЧЕВУ собрать всех детей колонии в столовую.

Когда дети собрались РУПЧЕВ И.П. по списку начал вызывать детей еврейской национальности, которых немецкие солдаты сразу же хватали и группами по 10 человек выводили за столовую колонии и там возле ям, подготовленных для закладки на зиму овощей, расстреляли 47 детей еврейской национальности.

После расстрела детей один из офицеров, через переводчика, обратился к фельдшернице ДМИТРИЕВОЙ с предложением указать больных и нетрудоспособных детей. ДМИТРИЕВА заявила, что в больнице лежат несколько человек больных детей, которые должны скоро умереть и указала изолятор, в котором находилось около 25 больных детей с наличием признаков идиотизма. Этих детей также немецкие палачи расстреляли. Не удовлетворившись этим, они расстреляли еще 6 совершенно здоровых детей во дворе и в корпусе.

Таким образом 30 октября 1941 года немецкими палачами при содействии директора колонии РУПЧЕВА и фельдшерицы ДМИТРИЕВОЙ было расстреляно 78 человек ни в чем не повинных детей.

28 марта 1942 года на должность директора этой колонии была назначена ВЕРЕНИКИНА Тамара Васильевна. Появление ее в колонии среди детей вызвало испуг и недовольство, так как они ее знали с отрицательной стороны по ее работе в этой же колонии в 1935–1936 гг., сначала воспитательницей, а затем директором.

Вступив в должность директора колонии, ВЕРЕНИКИНА с первых же дней стала подвергать безжалостному избиению детей. Она, как палач, ходила по колонии с резиновой палкой, закрывала провинившихся детей в холодное помещение, избивала их, лишала их пищи, а у девочек, в виде наказания, отбирала личные их вещи и присваивала себе.

Ведя развратный образ жизни с румынскими солдатами и офицерами, ВЕРЕНИКИНА принуждала к разврату и девочек. Она организованно водила их в парикмахерскую на завивку, а затем в места расположения румынских солдат. В результате этого были случаи беременности у некоторых девочек, последних ВЕРЕНИКИНА водила на аборт к врачам.

Жандармы, полицейские, немецкие и румынские офицеры, коменданты и их помощники были постоянными посетителями ВЕРЕНИКИНОЙ. Имевшиеся продукты для питания детей безгранично разбазаривались ВЕРЕНИКИНОЙ.

Весной 1943 года в колонии создалось тяжелое положение с продовольствием. ВЕРЕНИКИНА делала вид, что она ходатайствует перед властями об отпуске продуктов колонии, и в связи с этим часто выезжала к немецкому коменданту.

Поездки ВЕРЕНИКИНОЙ к коменданту вызвали тревогу среди детей. На вопрос служащих колонии, как обстоит дело с продуктами, она отвечала, что скоро состоится совещание по этому вопросу у гебитскомиссара в Бердянске, на котором будет присутствовать районный комендант ВЕЛ и она.

По возвращении ВЕРЕНИКИНОЙ с совещания, на заданный вопрос ей сотрудником колонии ОСМИНКИНЫМ, как же решен вопрос с продовольствием, ВЕРЕНИКИНА ничего не могла ответить.

Вскоре вслед за этим, 15 марта 1943 года, из Бердянска в колонию приехали гебитскомиссар, районный комендант ВЕЛ и с ними два офицера. Они совместно с ВЕРЕНИКИНОЙ осмотрели колонию, а затем направились к морю, и когда ВЕРЕНИКИНА возвратилась, то на вопрос сотрудников колонии о цели приезда представителей немецкой власти, она им ответила: «Узнаете». И вслед за этим дала распоряжение выслать к берегу моря взрослых детей для рытья четырех ям размером 3 метра глубины и такой же ширины, сказав при этом, что места там отмечены. Вслед за этим от ВЕРЕНИКИНОЙ последовало распоряжение снять с детей всю хорошую одежду и одеть на них рваную, что и было выполнено сотрудницей колонии ШАФОРОВОЙ.

По показанию свидетелей, это был кошмарный вечер. Когда ШАФОРОВОВА начала насильно переодевать детей в рваную одежду, дети поняли, что их готовят к расстрелу, подняли истерический крик,

просили со слезами не расстреливать их, заявляя, что они будут работать и не будут просить хлеба.

На этот крик собрались рабочие и увидели, что ШАФОРОСТОВА насильно переодевает детей в тряпье, также поняли, что детей готовят к расстрелу. Служащий ОСМИНКИН спросил ШАФОРОСТОВУ, зачем она переодевает детей, она ответила: «Все равно сгниют». Дети кричали: «СТАЛИН и ЛЕНИН дали нам хорошую жизнь, они нас кормили, а Гитлер дал нам пулю».

16 марта 1943 года в колонию на автомашине приехали районный комендант ВЕЛ, один офицер и семь солдат. Приехавших встретили ВЕРЕНИКИНА и ШАФОРОСТОВА, у которых ВЕЛ спросил, готовы ли ямы, и получив от ВЕРЕНИКИНОЙ утвердительный ответ, ВЕЛ подал команду приступить к погрузке детей.

ШАФОРОСТОВА выводила детей из комнат в коридор, передавая их солдатам, а последние, избивая их прикладами винтовок, как дрова, грузили в машину, а затем вывозили к морю и там, у подготовленных ям, расстреливали.

Колонию потрясал дикий ужас. Дети, пытавшиеся бежать от расстрела, задерживались ВЕРЕНИКИНОЙ и направлялись в швейную и в столовую колонии. Все это делалось под предлогом, что расстреливать будут только тех детей, которые находятся в корпусе.

В швейную мастерскую ВЕРЕНИКИНА привела девочку ЧЕРНИЗ Нину, которая работала прислугой у ВЕРЕНИКИНОЙ, и когда там же были собраны все дети, закрыла дверь на замок в столовую и швейную мастерскую, поставив охранять детей ЧЕРНИХОВСКУЮ Татьяну Васильевну — служашую колонии.

После того, как были вывезены и расстреляны дети, схваченные в корпусе, немецкие палачи, при содействии ВЕРЕНИКИНОЙ, приступили к вывозу и расстрелу детей, находившихся в столовой и швейной мастерской.

Всего в этот день было расстреляно 66 человек детей, в том числе один девятимесячный ребенок.

После второго расстрела детей в колонии осталось всего 14 человек, которым удалось при содействии рабочих бежать и скрыться в степи. Эти дети неделю прятались в скирдах и на чердаках и только после того, когда в колонии все утихло, они возвратились в нее и начали опять работать в хозяйстве.

Рабочие колонии, чтобы спасти оставшихся детей, просили ВЕРЕНИКИНУ выдать им справки с тем, чтобы дети могли уйти из колонии, однако она отказалась это сделать, также не разрешила рабочим взять этих детей к себе.

ВЕРЕНИКИНА начала вести подготовку к уничтожению и этих оставшихся 14 детей.

Она начала уговаривать девочек ХРИСТОФОРОВУ, ЯБЛУНОВСКУЮ и БРУСЕНКО снести свои вещи к ней на квартиру и перейти к ней жить.

Следствием устанавливается, что все это делалось ВЕРЕНИКИНОЙ для того, чтобы ограбить окончательно детей, забрав их вещи, которые они получали от родных из дому еще до немецкой оккупации.

Эта затея ВЕРЕНИКИНОЙ детьми-девочками была разгадана, и когда они отказались перейти жить к ней на квартиру и снести туда свои вещи, ВЕРЕНИКИНА еще больше стала их презирать. По показаниям свидетелей не было ни одного дня, чтобы дети не избивались ВЕРЕНИКИНОЙ.

29 апреля 1943 года утром полицией была оцеплена колония и под предлогом того, что, якобы в колонии похищены 3 простыни, полицией было предложено всем детям собраться в одну комнату и снести все свои вещи для обыска. Когда дети собрались, полицейские заявили: «Здесь с вами разбираться не будем, отправим всех в район».

Рабочие колонии, видя, что мнимая кража простынь только предлог для того, чтобы забрать детей и уничтожить их, стали доказывать полицейским о том, что никакой кражи в колонии не было. Это не помогло.

В этот день — 23 апреля 1943 года были расстреляны оставшиеся 14 детей и вместе с ними бывший счетовод колонии ДОНЦОВА.

Обстоятельства расстрела ДОНЦОВОЙ следствием устанавливаются следующие. После расстрела детей 16 марта 1943 года удалось бежать из колонии одному мальчику, который в колонию не возвратился, поступил на работу в Преславский маслозавод и устроился на квартиру к сотруднице детколонии ДОНЦОВОЙ М. Впоследствии полицией был арестован этот мальчик — Гриша ПРУТКО.

ДОНЦОВА обратилась к ВЕРЕНИКИНОЙ с просьбой похлопотать в полиции об освобождения Гриши ПРУТКО и передать его ей. ВЕРЕНИКИНА посоветовала ей пойти в район к шефу полиции, который в тот момент находился в квартире ВЕРЕНИКИНОЙ. Вскоре ДОНЦОВА была арестована полицией, а затем расстреляна вместе с детьми.

После расстрела последних детей и ДОНЦОВОЙ ВЕРЕНИКИНА пришла на квартиру к гражданке ВАСИЛЬЕВОЙ, которая жила вместе с ДОНЦОВОЙ, с целью взять вещи последней, и увидев фотокарточку ДОНЦОВОЙ, в присутствии ВАСИЛЬЕВОЙ заявила: «Попила моей крови, ну теперь я попыю твоей»

ДОНЦОВА ранее работала счетоводом в детской колонии, часто спорила с ВЕРЕНИКИНОЙ по службе, требуя от последней представления оправдательных документов на произведенные ею расходы средств и имущества. Поэтому ВЕРЕНИКИНА решила от нее избавиться, чего и добилась.

Всего в указанной колонии было расстреляно немецкими палачами 158 детей. Все вещи детей, оставшиеся после их расстрела, присвоили себе ВЕРЕНИКИНА и ШАФОРОСТОВА.

По данному делу арестованы: ВЕРЕНИКИНА Тамара Васильевна — бывшая заведующая колонией, РУПЧЕВ Илья Прокофьевич — бывший заведующий колонией, ШАФОРОСТИНА³⁹ Мария Филипповна — зав[едующая] корпусами колонии, ДМИТРИЕВА Анна Степановна — врач колонии, КОЗАЧЕНКО Татьяна Трифионовна — воспитательница, РУПЧЕВ Николай Петрович — плотник колонии и МЕЛЬЧЕВСКИЙ — конюх.

Произведено вскрытие могил расстрелянных и составлены соответствующие документы.

³⁹ Раніше у документі Шафоростова.

В процессе следствия виновность арестованных полностью доказана.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

РЯСНОЙ

№ 851/сн
от 5.11. [19]43.

ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 535, арк. 127–137. Копія. Машинопис.

№ 220

Довідка-характеристика Преславської сільради на співробітницю Преславської колонії Т. Козаченко

9 листопада 1943 р.

Справка-характеристика гр[аждан]ки с[ела] Преслав Приморского
района Козаченко Татьяны Тимофеевны

Происходит неизвестно откуда. Прибыла в Преславскую дефколонию в 1939 году и работала зав[едующей] корпусами. При приходе немецких оккупантов также работала зав[едующей] корпусами. В ноябре месяце 1941 года составляла списки на воспитанников дефколониции по национальности евреев для расстрела, что и был произведен (расстрел воспитанников более 70 человек). Относилась к воспитанникам сурово и была сторонницей бывших директоров Рупчева И. П. и Вереникиной Т. В.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 342. Рукопис.

№ 221

Довідка-характеристика Преславської сільради на поліцейського І. Главчева

9 листопада 1943 р.

Справка-характеристика на эвакуированного с немцами полицейского
Главчева Ивана Дмитриевича

Происходит из с[ела] Преслав Приморского района. До революции отец имел 70 десятин собственной земли, имел постоянных наемных рабочих 3–4 человека. В 1930 году раскулачен и выселен из с[ела] Преслав.

При приходе немецких оккупантов прибыл в с[ело] Преслав в 1942 году в январе месяце, поступил добровольно полицейским и работал весь период оккупации. При его работе отношение было к трудящимся варварское, избивал людей и под силой оружия отправлял людей в Германию. Под его надзором организовавшаяся партизанская группа была раскрыта в селе Преслав в 1943 году им же. 12 сентября 1943 года эвакуировался с немцами и со всей семьей, взяв с собой 3 лошади и гарбу из колхоза.

В данное время его местоположение неизвестно.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 350. Рукопис.

№ 222

Довідка-характеристика Преславської сільради на Д. Мільчевського

9 листопада 1943 р.

Справка-характеристика на гр[аждани]на с[ела] Преслав Мильчевского
Дмитрия Ивановича.

Происходит из крестьян села Инзовки Приморского района. Прибыл в село Преслав в 1932 году. Работал в дефколонии конюхом и после завхозом. Был осужден за невыполнение хлебосдачи сроком на 5 лет по селу Инзовке. Работал в Преславской дефколонии при немецких оккупантах завхозом. С его стороны не было уделено внимания в обеспечении воспитанников продовольствием, а относился безразлично, голодали они или нет, а посему видно, что соблюдал свои собственные интересы и был сторонником директора Вереникиной.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 345. Рукопис.

№ 223

Довідка-характеристика Преславської сільради на полицейського І. Мільчевського

9 листопада 1943 р.

Справка-характеристика на эвакуированного полицейского с немцами
Мильчевского Ивана Ивановича

Происходит из крестьян села Преслав Приморского района. До революции отец имел 20 десятин собственной земли, не раскулачен как середняк.

Отец его за невыполнение гос[ударственной] хлебосдачи в 1921 году был взят органами ГПУ⁴⁰ и больше не возвратился в село Преслав. При советской власти сам Мильчевский работал бригадиром тракторной бригады⁴¹. При приходе немецких оккупантов был избран сходом села полицейским, которым работал до отступления немцев. При его работе исполнял службу без побоев и грубиянства трудящихся. 12 сентября 1943 года эвакуировался с немцами, сам без семьи. Семья осталась дома и все ее имущество. В данное время его место пребывания не известно.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 346. Рукопис.

№ 224

Довідка-характеристика Преславської сільради на поліцейського Ф. Соломонова

9 листопада 1943 р.

Справка-характеристика на эвакуированного с немцами полицейского
Соломонова Федора Федоровича

Происходит из крестьян [села] Преслав Приморского района. До революции отец имел 50 десятин собственной земли, имел наемную силу до 2-х человек. В 1930 году был раскулачен и выселен из села Преслав. При приходе немецких оккупантов прибыл в село Преслав в 1941 году, поступил работать в полицию и во время его работы избивал ни в чем не повинных колхозников, выбрасывал из домов бедняков и вселял туда кулаков. Был самый заядлый гестаповец, тайный немецкий шпион. 12 сентября 1943 года эвакуировался с немцами, взял с собой всю семью и имущество, 3 лошади и гарбу из колхоза. В данное время его местоположение не известно.

Председатель сельсовета
Секретарь

[підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 349. Рукопис.

⁴⁰ На 1921 р. діяла Всеукраїнська надзвичайна комісія. Реформування ВНК у ДПУ відбулося у лютому 1922 р.

⁴¹ Вірогідно працював на машинно-тракторній станції, що базувалася в іншому селі.

**Обвинувальний висновок стосовно фігурантів справи
щодо вбивства вихованців Преславської колонії**

20 листопада 1943 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УССР

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

[підпис] КАЛЬНЕНКО⁴²

23 ноября 1943 г.

Обвинительное заключение⁴³

По следственному делу № 301 по обвинению:

РУПЧЕВА Ильи Прокофьевича

ВЕРЕНИКИНОЙ Марии-Тамары Васильевны

РУПЧЕВА Николая Петровича

КОЗАЧЕНКО Татьяны Тимофеевны

ДМИТРИЕВОЙ Анны Степановны

ШАХВОРОСТОВОЙ Марии Филипповны

МИЛЬЧЕВСКОГО Дмитрия Ивановича

по ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР.

В октябре месяце 1943 года, после освобождения от немецко-фашистских захватчиков Приморского района Запорожской области, органам НКВД стало известно о том, что в период временной оккупации Приморского района фашистские палачи зверски, путем расстрела, истребили детей, находившихся в Преславской колонии дефективных.

На территории колонии найдены три ямы, при вскрытии которых обнаружено: в первой яме — 78 трупов, во второй — 42 и третьей — 24 трупа.

Данными предварительного следствия о немецко-фашистских злодеяниях в Преславской колонии дефективных детей установлено следующее:

в октябре 1941 года в оккупированном немецко-фашистскими захватчиками Приморском районе Запорожской области осталось 158 человек детей в возрасте от 12 лет и старше, часть из них больные и находились там же на излечении.

⁴² Ідеться про Тимофія Семеновича Кальненка — заступника наркома внутрішніх справ УРСР з кадрів

⁴³ На документі резолюція: «Обвинительное заключение утвердить. Рупчева И. П., Вереникину М. В., Рупчева Н. П., Козаченко Т. Т., Дмитриеву А. С., Шахворостову М. Ф., Мильчевского Д. И., предать суду ВТ по ст. 54–1 «а» УК УССР. Военный прокурор Запорожской области майор юстиции [підпис] 17.12.1943 г.».

Созданное заботами партии и советского правительства прекрасное лечебное учреждение для больных детей, расположенное на берегу моря, окруженное фруктовыми садами и виноградниками, превратилось при фашистских оккупантах в тюрьму для советских детей, в место зверств и издевательства над ними, полового насилия девушек-воспитанниц.

С первых же дней оккупанты разграбили колонию, забрав из нее ценное оборудование, мебель, скот, продукты питания. Имевшиеся в колонии пуговичная фабрика и швейная мастерская были разграблены и закрыты.

Дети колонии полураздетые, голодные эксплуатировались на сельскохозяйственных работах и в садах колонии, труды которых — зерно, овощи, фрукты — забирались оккупантами.

Узнав, что в колонии находятся дети еврейской национальности, фашистские палачи 30 октября 1941 года учинили над ними зверскую расправу, расстреляв 37 человек детей-евреев и 41 человек других больных детей, находившихся в то время в изоляторе и больнице колонии.

Весной 1943 года, окончательно разграбив колонию, фашистские убийцы стали готовить истребление воспитанников ее. Врачу колонии САВОВУ было приказано подготовить отравление детей, и когда врач, спрятав находящийся в аптеке стрихнин, отказался выполнить это приказание палачей, фашистские изверги подготовили другой способ истребления и 16 марта 1943 года зверски расстреляли 65 человек детей колонии, в том числе 9-месячного ребенка.

Предварительным следствием установлена страшная картина, происходившая в колонии 16 марта [1943 г.]. Утром, по заданию немецких офицеров, лично детьми были вырыты четыре ямы. С детей снимали новую одежду, переодевали их в старую, рваную. Дети поняли, что варвары готовят им смерть, со слезами просили и умоляли не убивать их, заявляя, что они будут хорошо работать и никогда не будут просить хлеба.

В 11 часов утра к колонии подъехала автомашина с немецкими офицерами и солдатами-эсесовцами. Закончив приготовление, детоубийцы вывели детей из корпуса и сажали в автомашину. Посадка детей сопровождалась трагическими сценами: полураздетые дети сопротивлялись, молили о помощи и защите. Кто-то из детей закричал: «ЛЕНИН и СТАЛИН нас кормили, а немцы пулю нам дали». Немецкие солдаты, избивая детей прикладами, силой бросали их в автомашину.

Когда все дети из корпуса были взяты, автомашина направилась к ямам, там дети были сброшены и в яме расстреляны. Оставшихся в колонии детей офицеры приказали собрать в столовую под предлогом собраний, откуда затем также были погружены в автомашину и увезены к ямам.

Многие дети были засыпаны в яме заживо. Стоны и крики их: «Спасите, мы еще живые» слышны были до тех пор, пока ямы не были полностью засыпаны и затоптаны.

Отдельным детям удалось в этот день спастись от фашистской расправы, убежав из колонии и скрывшись у крестьян с[ела] Преслав.

Фашистские звери, задавшись целью полностью уничтожить советских детей, находившихся в данной колонии, 29-го апреля 1943 года,

спровоцировав кражу, произвели облаву в колонии и в с[еле] Преслав, забрали оставшихся в живых 14 человек детей и по дороге из колонии расстреляли.

Таким образом немецко-фашистскими палачами было уничтожено 158 человек ни в чем не повинных, беззащитных советских детей, находившихся в Преславской колонии.

Отступая под ударами Красной армии, оккупанты подорвали и сожгли жилые корпуса и хозяйственные постройки колонии.

Предварительным следствием установлено, что все эти злодеяния немецко-фашистских захватчиков в Преславской колонии совершались по прямому указанию командования немецкой оккупационной армии и приводились в исполнение немецким районным комендантом ВЕЛ, его помощником АНЕР, при активном содействии предателей и изменников Родины, работников колонии — РУПЧЕВА Ильи Прокопьевича, ВЕРЕНИКИНОЙ Марии-Тамары Васильевны, РУПЧЕВА Николая Петровича, КОЗАЧЕНКО Татьяны Тимофеевны, ДМИТРИЕВОЙ Анны Степановны, ШАХВОРОСТОВОЙ Марии Филипповны и МИЛЬЧЕВСКОГО Дмитрия Ивановича, принимавших непосредственное участие в зверских расстрелах детей немецко-фашистскими оккупантами.

В октябре и ноябре месяцах 1943 года РУПЧЕВ И.П., ВЕРЕНИКИНА М.Т.В., РУПЧЕВ Н.П., КОЗАЧЕНКО Т.Т., ДМИТРИЕВА А.С., ШАХВОРОСТОВА М.Ф. и МИЛЬЧЕВСКИЙ Д.И. были арестованы.

Предварительным следствием установлено:

1. РУПЧЕВ Илья Прокопьевич, работая в Преславской колонии в должности садовника, при оккупации немецко-фашистскими захватчиками Приморского района был назначен районной немецкой комендатурой на должность директора данной колонии (л[ист] д[ела] 9, 13 об[орот], 18).

Находясь на службе у немецко-фашистских захватчиков, РУПЧЕВ И.П. в октябре месяце 1941 года, получив задание от немецкого коменданта составить списки детей колонии и зная о готовящейся расправе над ними, заставил зав[едающую] корпусами колонии КОЗАЧЕНКО Т.Т. подготовить списки на всех детей колонии, указав в них отдельно детей еврейской национальности. Составленные списки РУПЧЕВ лично отвез в немецкую комендатуру.

30 октября 1941 года РУПЧЕВ собрал детей в столовую, по приказанию немецких офицеров вызывал по списку детей, намеченных к расстрелу.

При непосредственном участии РУПЧЕВА немецко-фашистскими палачами были расстреляны 78 человек детей колонии (л[ист] д[ела] 9, 9 об[орот], 10, 11, 15, 16, 17, 61).

В предъявленном РУПЧЕВУ И.П. обвинении по ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР он виновным себя признал полностью (л[ист] д[ела] 18, 20). Кроме того полностью изобличается в изложенном преступлении обвиняемыми, проходящими по настоящему делу КОЗАЧЕНКО Т.Т. (л[ист] д[ела] 29–32, 180–188), РУПЧЕВЫМ Н.П. (л[ист] д[ела]

42–51), свидетелями ОСЬМИНКИНЫМ Г.Д. (л[ист] д[ела] 194, 319), КОЧЕВЫМ Н.Н. (л[ист] д[ела] 222–230), УСАЧЕВОЙ Л.С. (л[ист] д[ела] 264–271), очными ставками с обвиняемыми ДМИТРИЕВОЙ А.С. (л[ист] д[ела] 328–329), РУПЧЕВЫМ Н.П. (л[ист] д[ела] 332–334), свидетелями ОСЬМИНКИНЫМ (л[ист] д[ела] 316–318).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

[1.] РУПЧЕВ Илья Прокофьевич, 1883 года рождения, уроженец села Преслав Приморского района Запорожской области, беспартийный, болгарин, гражданин СССР, малограмотный, женат, до ареста работал директором колонии, затем садовником, проживал в селе Преслав Приморского района Запорожской области в том, что:

находясь на службе у немецко-фашистских захватчиков в должности директора Преславской колонии, в октябре 1941 года, по указанию оккупационных властей, подготовил и принимал непосредственное участие в зверской расправе фашистов над больными детьми, находившимися в колонии, —

т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР.

2. КОЗАЧЕНКО Татьяна Тимофеевна, работая при немецких оккупантах в должности заведующей корпусами колонии, зная о готовящейся расправе над детьми, по распоряжению бывшего директора колонии РУПЧЕВА И.П. составила для немецко-фашистских убийц список всех находящихся в колонии детей с указанием в нем детей еврейской национальности. При ее содействии немцы выявили находившихся в колонии детей-евреев и 30 октября 1941 года зверски расстреляли 37 человек, одновременно были расстреляны дети больные, находившиеся в изоляторе и больнице колонии (л[ист] д[ела] 16, 31, 32).

В предъявленном обвинении по ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР КОЗАЧЕНКО Т.Т. виновной себя признала полностью (л[ист] д[ела] 34). Кроме того достаточно изобличается в преступлении показаниями обвиняемого, проходящего по настоящему делу РУПЧЕВА И.П. (л[ист] д[ела] 9–20), свидетеля УСАЧЕВОЙ Л.С. (л[ист] д[ела] 264–271) и очной ставкой с обвиняемым РУПЧЕВЫМ И.П. (л[ист] д[ела] 331).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

КОЗАЧЕНКО Татьяна Тимофеевна, 1889 года рождения, уроженка города Харькова, из служащих, русская, гражданка СССР, имеет среднее образование, разведенная, ранее не судимая, до ареста работала в Преславской колонии в должности заведующей корпусами, проживала в селе Преслав Приморского района Запорожской области, в том, что:

работая при немецких оккупантах в Преславской колонии в должности заведующей корпусами, в октябре месяце 1941 года составила для фашистских палачей список детей колонии с указанием в нем детей-евреев, подготовляемых к расстрелу, —

т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР.

3. РУПЧЕВ Николай Петрович, работая в Преславской колонии в должности плотника, зная, что немецкие оккупанты подвергают массовому уничтожению евреев, в октябре месяце 1941 года, при посещении немецкими оккупантами Преславской колонии, сообщил последним о находящихся в колонии детях еврейской национальности. В результате 30 октября 1941 года все дети-евреи — 37 человек — были зверски расстреляны (л[ист] д[ела] 43, 44, 46, 47, 49).

В предъявленном обвинении по ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК СССР РУПЧЕВ Н.П. виновным себя признал полностью (л[ист] д[ела] 49, 51). Кроме того, полностью изобличается обвиняемыми, проходящими по настоящему делу, — РУПЧЕВЫМ И.П. (л[ист] д[ела] 9-20), ДМИТРИЕВОЙ А.С. (л[ист] д[ела] 252-254), свидетелями КОЧЕВЫМ Н.Н. (л[ист] д[ела] 222-230), ВЕЛИЧЕВОЙ Л.С. (л[ист] д[ела] 326-327), очными ставками с обвиняемыми ДМИТРИЕВОЙ А.С. (л[ист] д[ела] 284), РУПЧЕВЫМ И.П. (л[ист] д[ела] 332-334), свидетелем ВЕЛИЧЕВОЙ Л.С. (л[ист] д[ела] 326-327).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

РУПЧЕВ Николай Петрович, 1890 года рождения, уроженец с[ела] Преслав Приморского района Запорожской области, из служащих, болгарин, гражданин СССР, беспартийный, малограмотный, женат, ранее не судим, до ареста работал плотником в Преславской колонии, проживал в с[еле] Преслав, Приморского района, Запорожской области, в том, что:

проживая на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории и зная об их зверских расправах над еврейским населением, выдавал в руки фашистских палачей советских детей-евреев, находившихся в Преславской колонии, —

т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК СССР.

4. ДМИТРИЕВА Анна Степановна, работая при немецких оккупантах в Преславской колонии в должности фельдшера, 30 октября 1941 года, в момент зверской расправы фашистов над детьми колонии, вызывала по списку детей, намеченных к расстрелу, и вместе с немецким переводчиком выводила их из помещения столовой. Указала убийцам больных детей, находившихся в изоляторе и больнице колонии, которые также были расстреляны.

При содействии ДМИТРИЕВОЙ немецко-фашистские оккупанты расстреляли 78 человек детей, находившихся в Преславской колонии (л[ист] д[ела] 17, 60 об., 62, 63, 65, 172).

В предъявленном обвинении по ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК СССР, Дмитриева А.С. виновной себя признала полностью (л[ист] д[ела] 64-65, 67). Кроме того, полностью изобличается показаниями обвиняемых, проходящих по настоящему делу, РУПЧЕВЫМ И.П. (л[ист] д[ела] 9-20), РУПЧЕВЫМ Н.П. (л[ист] д[ела] 42-51), свидетелем ОСЬМИНКИНЫМ Г.Д. (л[ист] д[ела] 195), очными ставками с обвиняемыми РУПЧЕВЫМ Н.П. (л[ист] д[ела] 284), МИЛЬЧЕВСКИМ Д.И.

(л[ист] д[ела] 324–325), свидетелем ОСЬМИНКИНЫМ Г.Д. (л[ист] д[ела] 320–323).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

ДМИТРИЕВА Анна Степановна, 1899 года рождения, уроженка с[ела] Ботиево Приазовского района Запорожской области, из крестьян, болгарка, гражданка СССР, беспартийная, замужняя, образование среднее, по специальности акушерка, до ареста работала фельдшером Преславской колонии, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области, в том, что:

работая при немецких оккупантах в Преславской колонии в должности фельдшера, 30 октября 1941 года принимала непосредственное участие в зверской расправе фашистов над детьми колонии, вызывала по списку детей, намеченных к расстрелу, выводила их из помещения столовой и передавала в руки убийц, указала немецким офицерам больных детей, находившихся в изоляторе и больнице, которые также были расстреляны,—

т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР.

5. ВЕРЕНИКИНА Мария-Тамара Васильевна, оставаясь в оккупированном фашистами Приморском районе, в апреле месяце 1942 года была назначена немецкой райуправой директором Преславской колонии, где установила для советских детей фашистский режим, подвергала их зверским избиениям и издевательствам, представляла девушек-воспитанниц для полового насилия солдатам оккупационной армии. По заданию районного немецкого коменданта принимала непосредственное участие в подготовке и совершении зверской расправы над детьми колонии. При ее активном участии в марте–апреле 1943 года немецко-фашистскими убийцами были зверски истреблены дети Преславской колонии в количестве 78 человек. К участию в фашистских злодеяниях привлекала других работников колонии ШАХВОРОСТОВУ и МИЛЬЧЕВСКОГО.

Став на путь предательства и измены Родине, ВЕРЕНИКИНА была завербована гестапо, являясь секретным агентом под кличкой «Тамара». Выявляла, устанавливала коммунистов, партизан и советских активистов, предавая их в руки фашистов (л[ист] д[ела] 102 об., 103, 133–137, 145).

В предъявленном обвинении по ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР ВЕРЕНИКИНА М.-Т.В. виновной себя признала полностью (л[ист] д[ела] 115). Кроме того достаточно изобличается показаниями обвиняемых, проходящих по настоящему делу,— ШАХВОРОСТОВОЙ М.Ф. (л[ист] д[ела] 145–148, 175–179), МИЛЬЧЕВСКИМ Д.И. (л[ист] д[ела] 166–172), свидетелей БОЖЕНКО И.Ф. (л[ист] д[ела] 189–193), ОСЬМИНКИНЫМ Г.Д. (л[ист] д[ела] 195–213), ЧЕРНОУСОВОЙ А.А. (л[ист] д[ела] 231–242), ВАСИЛЬЕВОЙ А.И. (л[ист] д[ела] 243–251), НЕСТЕРЕНКО В.Ф. (л[ист] д[ела] 255–257), УСАЧЕВОЙ Л.С. (л[ист] д[ела] 264–271), ШИПАНОВОЙ А.Г. (л[ист] д[ела] 278–281), очными ставками с обвиняемыми КОЗАЧЕНКО Т.Т. (л[ист] д[ела] 305–306), ШАХВОРОСТОВОЙ М.Ф. (л[ист] д[ела] 333–334), МИЛЬЧЕВСКИМ Д.И. (л[ист] д[ела] 335), свидетелями ОСЬМИНКИНЫМ Г.Д. (л[ист] д[ела] 285–289), ТОЦЕНКО П.И.

(л[ист] д[ела] 291), ВАСИЛЬЕВОЙ А.И. (л[ист] д[ела] 292–296), БОЖЕНКО И.Ф. (л[ист] д[ела] 297–298), ЧЕРНОУСОВОЙ А.А. (л[ист] д[ела] 299–304), КОЧЕВЫМ Н.Н. (л[ист] д[ела] 310–315).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

ВЕРЕНИКИНА Мария-Тамара Васильевна, 1900 года рождения, уроженка города Херсон Николаевской области, из рабочих, жена активного троцкиста, репрессированного в 1933 году органами НКВД, имеет высшее образование, ранее не судимая, русская, гражданка СССР, работавшая до ареста директором Преславской колонии, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области, в том, что:

работая директором Преславской колонии, подвергала советских детей зверским избиениям, представляла девушек-воспитанниц для полового насилия солдатам оккупационной армии, принимала непосредственное участие в подготовке и зверской расправе над детьми колонии, привлекая к фашистским злодеяниям других бывших сотрудников колонии. В результате ее предательской деятельности в марте — апреле 1943 года немецко-фашистскими палачами были зверски истреблены дети Преславской колонии в количестве 78 человек. Будучи секретным агентом немецкой комендатуры, предавала немецким оккупантам коммунистов, партизан и других патриотов Советской Родины, находившихся в немецком тылу, — т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР.

6. ШАХВОРОСТОВА Мария Филипповна, работая при немецких оккупантах в Преславской колонии в должности заведующей корпусами, зная о готовящейся немецко-фашистскими палачами зверской расправе над советскими детьми, находившимися в колонии, по указанию фашистского пособника готовила к смерти детей, переодевая их в рваную одежду (л[ист] д[ела] 109, 146 об[орот], 147–149, 154–155).

В предъявленном обвинении по ст.ст. 54–1 «а», 54–3 и 54–11 УК УССР ШАХВОРОСТОВА М.Ф. виновной себя признала полностью (л[ист] д[ела] 158). Кроме того, достаточно изобличается показаниями обвиняемых, проходящих по настоящему делу, ВЕРЕНИКИНОЙ М.-Т.В. (л[ист] д[ела] 75–137), свидетеля ТОЦЕНКО П.И. (л[ист] д[ела] 214–221), очной ставкой с обвиняемой ВЕРЕНИКИНОЙ М.-Т.В. (л[ист] д[ела] 333–334), свидетелями ТОЦЕНКО П.И. (л[ист] д[ела] 290), ОСЬМИНКИНЫМ Г.Д. (л[ист] д[ела] 307–309).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

ШАХВОРОСТОВА Мария Филипповна, 1909 года рождения, уроженка города Оскол Курской области, из рабочих, русская, гражданка СССР, беспартийная, малограмотная, замужняя, ранее не судимая, до ареста работала заведующей корпусами Преславской колонии, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области, в том, что:

работая при немецких оккупантах в Преславской колонии заведующей корпусами, 16 марта 1943 года принимала непосредственное участие в подготовке фашистских зверств над детьми колонии, переодевала детей перед расстрелом в рваную одежду, —

т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК УССР.

7. МИЛЬЧЕВСКИЙ Дмитрий Иванович, работая конюхом Преславской колонии, 16 марта 1943 года, во время массового расстрела советских детей колонии немецко-фашистскими убийцами, по распоряжению немецкого пособника ВЕРЕНИКИНОЙ собирал по территории колонии спасавшихся от расстрела детей и под предлогом собрания направлял их в столовую, откуда дети увозились на автомашине к подготовленным ямам и расстреливались (л[ист] д[ела] 110, 146 об[орот], 154, 167 об[орот], 168, 169, 171, 172).

В предъявленном обвинении по ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК УССР МИЛЬЧЕВСКИЙ Д.И. виновным себя признал полностью (л[ист] д[ела] 174). Кроме того, полностью изобличается показаниями обвиняемой, проходящей по настоящему делу ВЕРЕНИКИНОЙ М.В. (л[ист] д[ела] 75-137), свидетелями ЧЕРНОКАЙСКИМ И.И. (л[ист] д[ела] 272-277), ЧЕРНОУСОВОЙ А.А. (л[ист] д[ела] 231-242), очными ставками с обвиняемыми ДМИТРИЕВОЙ А.С. (л[ист] д[ела] 324-325), ВЕРЕНИКИНОЙ М.В. (л[ист] д[ела] 335), свидетелем ЧЕРНОУСОВЫМ (л[ист] д[ела] 330).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

МИЛЬЧЕВСКИЙ Дмитрий Иванович, 1888 года рождения, уроженец с. Инзовка Приморского района Запорожской области, из крестьян, болгарин, гражданин СССР, беспартийный, малограмотный, женат, в прошлом кулак, репрессировавшийся за невыполнение хлебосдачи, до ареста работал в колхозе, проживал в с. Преслав Приморского района Запорожской области, в том, что:

работая при немецких оккупантах в Преславской колонии, 16 марта 1943 года по указанию бывшего директора колонии активного фашистского пособника ВЕРЕНИКИНОЙ предавал в руки немецко-фашистских убийц советских детей, пытавшихся скрыться от расстрела, —

т.е. в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК УССР.

На основании изложенного и руководствуясь ст. 204 УПК УССР, следственное дело № 301 по обвинению РУПЧЕВА Ильи Прокофьевича, ВЕРЕНИКИНОЙ Марии-Тамары Васильевны, РУПЧЕВА Николая Петровича, КОЗАЧЕНКО Татьяны Тимофеевны, ДМИТРИЕВОЙ Анны Степановны, ШАХВОРОСТОВОЙ Марии Филипповны и МИЛЬЧЕВСКОГО Дмитрия Ивановича, по ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК УССР направить через военного прокурора войск НКВД Украинского Округа на рассмотрение суда Военного Трибунала Войск НКВД.

Обвинительное заключение составлено 20 ноября 1943 года в городе Харькове.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ НКВД УССР

СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ИВАНОВ

СОГЛАСЕН:

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА НКВД УССР

МАЙОР ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

[підпис]

ЕЛИЗАРОВ

СПРАВКА: 1. Обвиняемые РУПЧЕВ И.П. арестован 7 октября 1943 года, КОЗАЧЕНКО Т.Т. 5 ноября 1943 г., РУПЧЕВ Н.П. 23 октября 1943 г., ДМИТРИЕВА А.С. 20 октября 1943 г., ВЕРЕНИКИНА М.В. 2 октября 1943 г., ШАХВОРОСТОВА М.Ф. 20 октября 1943 г., МИЛЬЧЕВСКИЙ Д.И. 5 ноября 1943 года — содержатся в тюрьме УНКВД по Запорожской области в г. Мелитополе.
2. Вещественных доказательств по следственному делу нет.

СПИСОК
СВИДЕТЕЛЕЙ, ПОДЛЕЖАЩИХ ВЫЗОВУ В СУДЕБНОЕ
ЗАСЕДАНИЕ

1. БОЖЕНКО Иван Федотович — проживает в [городе] Ногайск Запорожской области.
2. ОСЬМИНКИН Георгий Дмитриевич — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
3. ТОЦЕНКО Пантелей Иванович — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
4. КОЧЕВ Николай Николаевич — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
5. ЧЕРНОУСОВА Анна Андреевна — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
6. ВАСИЛЬЕВА Анна Ивановна — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
7. УСАЧЕВА — ВЕЛИЧЕВА Любовь Степановна — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
8. ЧЕРНОКАЙСКИЙ Иван Иванович — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.
9. ШИПАНОВА Анастасия Графировна — [село] Преслав Приморского района Запорожской области.

СТ[АРШИЙ] СЛЕДОВАТЕЛЬ НКВД УССР
СТ[АРШИЙ] ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [підпис] ИВАНОВ

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк.371–385. Оригінал. Машинопис.

**Повідомлення заступника наркома внутрішніх справ УРСР
Т. Кальненка наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії⁴⁴ про
вбивство нацистами вихованців Преславського інтернату
Приморського району Запорізької області**

26 листопада 1943 р.

Совершенно секретно.

ТОВ. БЕРИЯ, ТОВ. КРУГЛОВУ⁴⁵,
ТОВ. ХРУЩЕВУ, ТОВ. ГРЕЧУХЕ⁴⁶,
ТОВ. КОРНИЙЦУ, ТОВ. КОРОТЧЕНКУ.

СООБЩЕНИЕ

В дополнение к нашему сообщению от 29-го ноября⁴⁷ 1943 года за № 851 о зверском расстреле детей в Преславской колонии, доношу, что в октябре месяце 1943 года, после освобождения от немецко-фашистских захватчиков Приморского района, в Райотделение НКВД поступили материалы о зверском расстреле детей Преславской колонии дефективных [детей] немецко-фашистскими оккупантами.

Для производства следствия на место были командированы ответственные работники НКВД УССР, которые совместно с созданной местными

⁴⁴ Берія Лаврентій Павлович (1899–1953) — у 1938–1945 рр., березні — червні 1953 р. нарком (міністр) внутрішніх справ СРСР, одночасно в 1941–1946 рр. — заступник Голови РНК СРСР. Із 1946 р. — заступник Голови, а в березні — червні 1953 р. — перший заступник Голови РМ СРСР. З 1945 р. — Маршал Радянського Союзу, із 1941 р. — Генеральний комісар державної безпеки. 26 червня 1953 р. знятий з посад й арештований. На липневому (1953 р.) пленумі ЦК виведений зі складу ЦК і виключений з партії як «ворог Комуністичної партії і радянського народу». 23 грудня 1953 р. Верховним Судом СРСР засуджений до розстрілу і в той же день розстріляний. Не реабілітований.

⁴⁵ Круглов Сергій Никифорович (1907–1977) — у лютому 1939 — лютому 1941 рр. — начальник відділу кадрів НКВС СРСР, у лютому 1941 — грудні 1945 рр. — перший заступник, заступник наркома внутрішніх справ СРСР, у грудні 1945 — березні 1953 рр. — нарком — міністр внутрішніх справ СРСР, у березні — червні 1956 р. — перший заступник міністра внутрішніх справ СРСР, у червні 1953 — січні 1956 рр. — міністр внутрішніх справ СРСР, у лютому 1956–1957 рр. — заступник міністра будівництва електростанцій СРСР, у серпні 1957 — липні 1958 рр. — заступник голови Кіровського раднаргоспу. Із липня 1958 р. — на пенсії. У 1977 р. загинув (потрапив під поїзд).

⁴⁶ Гречуха Михайло Сергійович (1902–1976) — у 1938–1939 рр. — перший секретар Житомирського обкому і миському КП(б)У. У 1939–1954 рр. — голова Президії Верховної Ради УРСР, у 1954–1959 рр. — перший заступник, у 1959–1961 рр. — заступник голови Ради Міністрів УРСР. У 1938–1961 рр. — член Політбюро (з 1953 — Президії) ЦК КПУ. Із 1966 р. — на пенсії.

⁴⁷ Так у тексті.

районными советскими организациями комиссией, проверив эти данные, в своем акте от 10 октября 1943 года констатировали:

на территории колонии комиссией найдено три ямы, при вскрытии которых обнаружено: в первой яме — 78 трупов, во второй — 42 и в третьей — 24 трупа расстрелянных детей. Медицинским осмотром этих трупов установлено, что дети умерщвлены огнестрельным оружием.

Путем опроса местных жителей и бывших работников колонии установлены фамилии и имена детей, погибших от рук немецко-фашистских палачей.

Данными предварительного следствия установлено, что совершенное немецко-фашистскими захватчиками злодеяние в Преславской колонии дефективных [детей] исходило из прямых указаний командования немецкой оккупационной армии и приводилось в исполнение немецкими районными комендантами ВОЛЬФ, ВЕЛ и его помощником АНЕР при содействии предателей и изменников Родины из числа советских граждан, бывших сотрудников колонии.

По данному делу арестовано и привлечено к уголовной ответственности 7 человек, в том числе:

1. РУПЧЕВ Илья Прокофьевич, 1883 года рождения, уроженец села Преслав Приморского района Запорожской области, из крестьян, беспартийный болгарин, гражданин СССР, малограмотный, женат, до ареста работал садовником колонии, проживал в селе Преслав Приморского района Запорожской области.

2. ВЕРЕНИКИНА Мария-Тамара⁴⁸ Васильевна, 1900 года рождения, уроженка города Херсон Николаевской области, из рабочих, жена активного троцкиста, репрессированного в 1933 году органами НКВД, имеет высшее образование, не судимая, русская, гражданка СССР, до ареста работала директором Преславской колонии, проживала в селе Преслав Приморского района Запорожской области.

3. РУПЧЕВ Николай Петрович, 1890 года рождения, уроженец с[ела] Преслав, Приморского района Запорожской области, из служащих, болгарин, гражданин СССР, беспартийный, малограмотный, женат, ранее не судим, до ареста работал плотником Преславской колонии, проживал в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области.

4. КОЗАЧЕНКО Татьяна Тимофеевна, 1889 года рождения, уроженка города Харькова, из служащих, русская, гражданка СССР, имеет среднее образование, разведенная, ранее не судимая, до ареста работала в Преславской колонии в должности зав[едующей] корпусами, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области.

5. ДМИТРИЕВА Анна Степановна, 1889 года рождения, уроженка с[ела] Ботиево Приазовского района Запорожской области, из крестьян, болгарка, гражданка СССР, беспартийная, замужняя, образование среднее, до ареста работала фельдшером Преславской колонии, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области.

6. ШАХВОРОСТОВА Мария Филипповна, 1909 года рождения, уроженка города Оскол, Курской области, из рабочих, русская, гражданка

⁴⁸ Так у текстi.

СССР, беспартийная, малограмотная, замужняя, ранее не судимая, до ареста работала в Преславской колонии зав[едующей] корпусами, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области.

7. МИЛЬЧЕВСКИЙ Дмитрий Иванович, 1888 года рождения, уроженец с[ела] Инзовка Приморского района Запорожской области, из крестьян, болгарин, гражданин СССР, беспартийный, малограмотной, женат, в прошлом кулак, репрессированный за невыполнение хлебосдачи, до ареста работал в колхозе, проживал в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области.

Все арестованные на предварительном следствии признали себя виновными в предъявленных им обвинениях и дали подробные показания о своей предательской деятельности и соучастии в зверских расстрелах детей колонии немецко-фашистскими оккупантами.

Будучи допрошенным в качестве обвиняемого РУПЧЕВ на допросе от 18 октября 1943 года показал: «...В Преславской колонии дефективных я работал в качестве садовника с 1939 года. При оккупации немецко-фашистскими войсками Преславского района я в октябре 1941 года был назначен оккупационными властями на должность директора этой же колонии. Будучи директором, я по службе поддерживал связь с немецким районным комендантом ВОЛЬФ...».

Говоря о своей предательской деятельности и соучастии в расстреле детей немецко-фашистскими палачами, РУПЧЕВ И.П. на допросе от 4 ноября 1943 года показал: «...Примерно в первой половине октября месяца 1941 года к нам в колонию приехали два немецких офицера из районной комендатуры, фамилий их не знаю, с ними вместе приехал переводчик. Я подошел к ним и офицеры через переводчика предложили мне ознакомиться их с хозяйством колонии. Я выполнил это. Офицеры осмотрели сначала сады, виноградник, затем подсобное хозяйство — лошадей, свиней, коров, барашек, а затем зашли в жилые корпуса, мастерские и столовую. Находясь в столовой, офицеры спрашивали меня о питании детей, снабжении их обувью, одеждой, Я отвечал на их вопросы...

...В момент наших разговоров присутствовавший здесь же в столовой РУПЧЕВ Николай, обращаясь к переводчику, попросил его: «Передайте господам офицерам о том, что у нас в колонии есть дети еврейской национальности, мы заявляем об этом своевременно, чтобы впоследствии не отвечать за них». Один из офицеров через переводчика спросил у меня: «Есть ли в колонии дети еврейской национальности?». На что я ответил: «Да, такие дети в колонии есть»...

...После отъезда офицеров из колонии я был вызван в Преславскую сельуправу, где секретарь управы САВЕНКО приказал мне составить списки на детей колонии... С получением такого распоряжения я возвратился к себе в колонию и предложил бухгалтеру колонии КОЧЕВУ составить эти списки, но последний отказался, сославшись на зав[едующую] корпусами КОЗАЧЕНКО Татьяну Тимофеевну, заявил, что у нее имеются личные дела на всех детей, и она может составить эти списки. Тогда я заставил выполнить эту работу КОЗАЧЕНКО, при этом указал ей, что описки

должны быть составлены на всех детей колонии по форме: фамилия, имя и отчество, год рождения, национальность...

...30 октября 1943 года, подписав составленные КОЗАЧЕНКО списки, я направился в районную комендатуру к коменданту ВОЛЬФ, который просмотрел списки, а затем красным карандашом против каждой фамилии еврейской национальности поставил птичку и сказал: «Евреев расстреляем». Здесь же ВОЛЬФ спросил у меня: «Есть ли в колонии какие-либо ямы». Я ответил, что есть яма около столовой, подготовленная для засыпки овощей. Предупредив меня, чтобы яма была подготовлена, ВОЛЬФ оставил у себя списки, а я ушел обратно в колонию...

...Возвращаясь из Ногайска, по пути меня обогнала машина, направлявшаяся в колонию. Возвратившись в колонию примерно часа в 2 дня, я увидел офицеров и около десятка вооруженных солдат, которые уже ожидали меня. Как только я пришел, офицер дал распоряжение собрать всех детей в столовую, что мною и было сделано. В столовой офицер вручил мне список и сказал: «Вызывайте детей-евреев, отмеченных в этом списке карандашом». Я начал вызывать, но назвав 3–4 фамилии, почувствовал себя плохо и список передал присутствовавшей там ДОНЦОВОЙ Марфуше.

...Расстрел производился здесь же во дворе колонии, около столовой, в яме, приготовленной для буряков... В тот момент, когда ДОНЦОВА продолжала вызывать по списку детей, находившихся в столовой, ДМИТРИЕВА Анна вместе с переводчицей направляла названных детей во двор и передавала их немецким солдатам...

Допрошенная в качестве обвиняемой КОЗАЧЕНКО Татьяна Тимофеевна, подтвердив показания обвиняемого РУПЧЕВА И.П. в части ее содействия немецко-фашистским оккупантам в подготовке зверского истребления детей в колонии, на допросе от 7 ноября 1943 года о себе показала:

«...В Преславской колонии дефективных я работала заведующей корпусами с 1939 года, оставалась работать там и в период немецкой оккупации Приморского района... В октябре 1941 года по указанию бывшего тогда директора РУПЧЕВА И.П. я составила список на всех детей колонии, указав в нем отдельно детей еврейской национальности, хотя знала, что списки составляются с целью подготовки детей к расстрелу и в первую очередь, конечно, детей-евреев...

...Так же, как и КОЧЕВ, я имела возможность отказаться от составления списков или уничтожить личные дела, скрыть национальность детей-евреев, тем самым предотвратить расстрел... но не сделала этого, считала, что все равно их расстреляют, так как в окружающих селах немцы поголовно истребляли еврейское население...».

Обвиняемый РУПЧЕВ Николай Петрович, являясь свидетелем массовых расстрелов немецко-фашистскими оккупантами еврейского населения в оккупированных ими районах, выдал убийцам детей-евреев, находившихся в Преславской колонии. Признавая свою вину в этом, РУПЧЕВ Н.П., говоря о себе, как о немецко-фашистском пособнике, на допросе от 4 ноября 1943 года показал:

«...Точно я сейчас не помню, но примерно в первых числах октября м[еся]ца 1941 года, в Преславскую колонию дефективных приехали два немецких офицера с переводчиком из Ногайской комендатуры... Цель приезда их мне не была известна. Идя от моря через колонию домой, я остановился около офицеров. Тут же к ним подошли директор колонии РУПЧЕВ Илья, КОЗАЧЕНКО Татьяна, ДМИТРИЕВА Анна и ВЕЛИЧЕВА Любовь. Переводчик, обращаясь к РУПЧЕВУ, сказал: «Господа офицеры хотят посмотреть и ознакомиться с хозяйством». РУПЧЕВ ответил им на это согласием, и мы все вместе пошли осматривать хозяйство. По окончании осмотра зашли в помещение столовой, разговаривая там, офицеры через переводчика интересовались — сколько в колонии детей, как их кормят, где берутся продукты. РУПЧЕВ Илья отвечал на все их вопросы. В процессе этих разговоров я, обращаясь к офицерам через переводчика, сказал, что дети колонии голодают, кормить и обувать их нечем... На вопрос переводчика сколько в колонии имеется детей, я заявил ему: «Передайте господам офицерам, что в колонии есть дети еврейской национальности» и тут же добавил, что «мы вам об этом своевременно заявляем, чтобы впоследствии не отвечать за них», и что кроме детей-евреев есть просто не трудоспособные, которые находятся все время в изоляторе. Тогда переводчик, обращаясь к РУПЧЕВУ Илье, спросил: «А сколько таких детей у вас есть в колонии?», на что РУПЧЕВ ответил: «Детей-евреев, имеется 37 человек и нетрудоспособных 31–32 человека». На этом разговор был закончен и офицеры уехали из колонии...

...Какого-либо намерения выдавать детей-евреев немцам у меня не было, и я не знал, что они будут расстреляны. Теперь сознаюсь, что я виноват в этом, потому что благодаря моему заявлению впоследствии немецкими оккупантами были расстреляны все дети еврейской национальности и дети нетрудоспособные... Признаюсь в том, что своими действиями способствовал немецким оккупантам в расстреле ни в чем не повинных детей...»

Обвиняемая ДМИТРИЕВА Анна Степановна, работая при немецких оккупантах в Преславской колонии в должности фельдшера, принимала непосредственное участие в зверской расправе фашистов над детьми колонии. ДМИТРИЕВА лично вызывала по списку детей, намеченных фашистами к расстрелу, выводила их из помещения столовой и передавала в руки убийц, а затем указала немецким офицерам больных детей, находившихся в изоляторе и больнице колонии, которые также были расстреляны.

Допрошенная в качестве обвиняемой ДМИТРИЕВА на допросах от 6–7 ноября 1943 года дала показания о себе и о других немецко-фашистских пособниках, принимавших участие в подготовке и зверском истреблении детей колонии:

«...Подготовкой детей к расстрелу занимался РУПЧЕВ И.П., к которому еще до расстрела несколько раз приезжали немецкие офицеры и часто бывал районный комендант ВОЛЬФ... Не помню точно числа, но это было перед расстрелом, в колонию приехали два немецких офицера, которые осматривали колонию, интересовались у РУПЧЕВА находившимися

в ней детьми, и я слышала, как один из офицеров через переводчика спрашивал у РУПЧЕВА: «А знаете ли вы сколько у вас детей еврейской национальности», на что РУПЧЕВ ответил ему: «У зав[едающей] корпусами КОЗАЧЕНКО есть на всех детей личные дела, по которым приказал составить списки на всех детей, указав в них детей-евреев...

...После этих разговоров и указаний немецких офицеров о подготовке списков на детей, и в первую очередь на детей-евреев, мне было ясно, что дети готовятся к расстрелу, и ждала, что не сегодня-завтра их расстреляют. Этого надо было ожидать, так как немцы поголовно истребляли еврейское население. Об этом также хорошо знали РУПЧЕВ Илья и КОЗАЧЕНКО, которые подготавливали список... Были ли какие возможности спасти детей? Несомненно, были. Если бы директор РУПЧЕВ и КОЗАЧЕНКО уничтожили личные дела на детей и не показывали бы в списках их национальность...

...30 октября 1941 года, во второй половине дня, я из колонии направилась домой в с. Преслав и заметила, что в это время в колонию приехала автомашина. Я еще не вышла из сада колонии, как меня позвали обратно по распоряжению РУПЧЕВА. Подойдя к конторе, я увидела немецких офицеров и солдат, с которыми был вместе и РУПЧЕВ. РУПЧЕВ, обращаясь ко мне, сказал, что господин комендант будет проводить собрание. На мой вопрос: «О чем будет собрание?», РУПЧЕВ ответил: «Потом узнаете». В это время по распоряжению РУПЧЕВА дети уже были собраны в столовую, и я вместе с РУПЧЕВЫМ, комендантом пошла в столовую. В столовой офицер, передав РУПЧЕВУ список, приказал зачитывать его, вызывая детей, отмеченных красным карандашом. РУПЧЕВ вызвал примерно около 10 человек, ему стало плохо и он бросил читать. В это время офицер передал список мне и приказал продолжать вызывать детей. Я стала вызывать по списку детей-евреев, а немецкие солдаты вызванных выводили во двор. Дети догадались, что их будут расстреливать, подняли крик, просили, чтоб их спасли. Вызвав 3–4 человека, мне стало плохо, и я заявила: «Я плохо вижу, мне темно», после этого список передала ДОНЦОВОЙ...

...По окончании расстрела детей по списку офицеры спросили меня: «Где есть больные дети?», я ответила им, что больные дети находятся в изоляторе и больнице... После расстрела детей я от столовой направилась к яме проследить за рабочими, чтобы трупы детей были как следует засыпаны...».

О зверской расправе над детьми колонии, совершенной немецко-фашистскими убийцами 30 октября 1941 года рассказывает в своих показаниях от 3 ноября 1943 года бывший кладовщик колонии, свидетель ОСМИНКИН:

«...Дети находились в столовой колонии, где их вызывали по списку и группами по 5–6 человек фашистские солдаты водили к яме, которая находилась здесь же, примерно в 40 метрах. Около ямы стояли 4 гестаповца, которые производили расстрел. Когда детей подводили к яме, солдаты заставляли прыгать их в яму, а тех, кто сопротивлялся, били прикладом и силой бросали в яму и затем расстреливали. Так фашисты

поступали с каждой группой детей, которых к ним подводили. Когда закончился расстрел детей-евреев, фашисты стали забирать детей из изолятора и больницы. Находящиеся там дети не могли передвигаться без посторонней помощи, немецкие солдаты хватали их и волоком тащили по двору к яме, беспомощные дети, как дрова, бросались в яму и там расстреливались. Дети кричали, плакали, просили, чтобы им оказали помощь, но сделать этого было нельзя, так как озверевшие гестаповцы никого к ним не подпускали.

После расстрела, когда фашисты отошли от ямы, я вместе с другими бывшими работниками колонии — МИЛЬЧЕВСКИМ и БОТИНЫМ пошла к яме и увидели, что некоторые из детей были еще живы, слышны были стоны раненых, находящихся в яме. Я крикнул стоявшей невдалеке от ямы фельдшеру ДМИТРИЕВОЙ: «В яме находятся еще живые люди, как быть?». ДМИТРИЕВА подошла ближе к яме и сказала: «Закапывайте их так, что мы с ними будем делать, узнают немцы — нам попадет за это». Таким образом, в яме были засыпаны живые, раненые дети...».

В апреле месяце 1942 года на должность директора Преславской колонии была назначена немецкой райуправой ВЕРЕНИКИНА Мария (Тамара) Васильевна. Активная фашистская пособница, придя в колонию, установила для советских детей фашистский режим, подвергала их зверским избиениям и издевательствам, представляла девушек-воспитанниц для полового насилия солдатам оккупационной армии.

Допрошенные в качестве свидетелей бывшие сотрудники колонии ВАСИЛЬЕВА Анна, ВЕЛИЧЕВА Любовь и другие в своих показаниях рисуют подлое, предательское лицо ВЕРЕНИКИНОЙ.

«...Воспитанники колонии называли ВЕРЕНИКИНУ кровожадным палачом, которая никогда не проходила по усадьбе колонии, чтобы у нее не было в руках какой-либо палки. В хозяйстве были еще кое-какие продукты, но детей кормила отвратительно, последние вынуждены были ходить и доставать себе куски хлеба и картофель у крестьян. ВЕРЕНИКИНА избивала детей за малейшие проступки, избивала так мальчика Ваню, что изломала о него палку и только лишь за то, что Ваня напек картошки и украдкой хотел скушать...

... Весной 1943 года ВЕРЕНИКИНА нашла у одной девочки кусок хлеба. ВЕРЕНИКИНА обвинила эту девочку по имени Дуся в краже хлеба и зверски избивала ее, девочка не могла стоять на ногах, упала, ВЕРЕНИКИНА схватила ее за горло и стала душить, пока у Дуси изо рта не пошла пена...

...В 1942 году ВЕРЕНИКИНА возила в гор. Ногайск девушек-воспитанниц Я... Марусю, Х... Клавдию и Т... Надю в парикмахерскую для завивки волос, а затем водила этих девушек к морю, где располагались румынские воинские части, и там этих девушек отдавала на поругание. Впоследствии эти девушки забеременели. Чтобы скрыть следы этих преступлений ВЕРЕНИКИНА возила их в Ногайск, где им были произведены аборты...

(Из протокола допроса свидетеля ЧЕРНОУСОВОЙ от 2-го ноября 1943 года).

«...Во время немецкой оккупации ВЕРЕНИКИНА чувствовала себя, как помещица, с населением никогда не разговаривала, не обращала на них [детей] внимания. Хорошими друзьями ВЕРЕНИКИНОЙ были немецкие и румынские офицеры, районный комендант немец ВЕЛ и его заместитель АНЕР. Часто для них ВЕРЕНИКИНА устраивала вечера. Был случай, когда на один из таких вечеров ВЕРЕНИКИНА забрала у меня кур и гусей и ничего не заплатила за это. Перед отступлением немецких войск из Приморского района ВЕРЕНИКИНА в своей квартире устроила вечер, где для собравшихся офицеров показывали кинокартину. Отношение ее к детям-воспитанникам просто трудно передать, издевалась она над ними, как кровожадный палач, избивала их палкой...

...Помню, как в 1941 году ВЕРЕНИКИНА палкой избивала девочку-воспитанницу Пашу, впоследствии эта Паша долго ходила в больницу лечиться, так как от побоев у нее полопалась кожа. Другую воспитанницу — Дусю избивала за то, что нашла у нее кусок хлеба. ВЕРЕНИКИНА до такой степени избивала ее, что Дуся потеряла сознание и когда упала, ВЕРЕНИКИНА схватила ее за волосы и била головой о цементный пол...».

(Из протокола допроса свидетеля ВАСИЛЬЕВОЙ от 3-го ноября 1943 года).

«...При оккупантах ВЕРЕНИКИНА вела развратный образ жизни, к этому же склоняла девушек-воспитанниц колонии. На глазах у детей ВЕРЕНИКИНА устраивала балы с немецкими и румынскими офицерами. Ко мне, как к воспитательнице, часто обращались дети с жалобами, что ВЕРЕНИКИНА избивает их резиновой палкой...».

(Из показаний свидетеля ВЕЛИЧЕВОЙ от 2-го ноября 1943 года).

«...ВЕРЕНИКИНА имела близкую связь с немецким комендантом ВЕЛ, его заместителем АНЕР, с начальником районной полиции ПИВОВАРОВЫМ, со старостой райуправы и другими представителями районных немецких властей. Среди нас — сотрудников колонии — ВЕРЕНИКИНА называла их своими лучшими друзьями и неоднократно высказывалась, что, имея таких друзей, она чувствует под собой твердую почву.

...Перечисленные выше лица часто приезжали в колонию к ВЕРЕНИКИНОЙ, устраивали вечера, в свою очередь ВЕРЕНИКИНА часто бывала в Ногайске.

(Показания свидетеля ОСМИНКИНА от 3-го ноября 1943 года).

На предварительном следствии ВЕРЕНИКИНА всеми мерами пыталась скрыть свое подлое, изменническое лицо и участие с немецко-фашистскими оккупантами в зверском истреблении детей колонии. Но будучи уличенной показаниями других обвиняемых и свидетелей, вынуждена была во всем признаться.

«...На предыдущих допросах я дала о себе неверные показания. Мое настоящее имя Мария, а не Тамара. Я 1900 года рождения, а не 1910, как ранее показывала. Заявляю следствию, что я не была намерена скрывать все это. Мои сослуживцы с 1933 года, зовут меня «Тамарой», а возраст свой я изменила, когда поступала в 1942 году в Преславскую колонию.

В силу уже привычки я отвечала на допросах неверно, упустив из виду, что в паспорте у меня другие данные об имени и отчестве. На прошлом допросе я также неправильно показала о том, что вышла замуж в 1921 году и о том, что мой бывший муж ВЕРЕНИКИН умер в 1933 г. от туберкулеза горла. ВЕРЕНИКИН жив, но я еще в 1929 году развелась с ним. Я не хотела говорить следствию о разводе с ВЕРЕНИКИНЫМ и дать следователю подумать о моей несамостоятельности, так как я уже дважды выходила замуж и дважды разводилась.

...Мой бывший муж, ВЕРЕНИКИН, не подвергался репрессиям за какую-либо контрреволюционную деятельность. До последнего времени, т.е. до 1933 года, я знала его как коммуниста, троцкистом ВЕРЕНИКИН не был. Что с ним было после 1933 г. сказать не могу, так как связи с ним вовсе не имела».

Уличенная во лжи и в стремлении запутать следствие ВЕРЕНИКИНА заявила впоследствии: «...Я не хотела говорить о ВЕРЕНИКИНЕ вообще, так как окружавшие его в прошлом лица оказались врагами и изменниками Родины, были репрессированы, я не хотела компрометировать себя перед следствием ни своим мужем, ни его связями...

...В 1933 году ВЕРЕНИКИН, будучи студентом Харьковской Промакадемии, за контрреволюционную троцкистскую деятельность был арестован...».

Говоря о своей активной пособнической деятельности в подготовке и расстреле немецко-фашистскими оккупантами детей Преславской колонии дефективных, ВЕРЕНИКИНА на допросе от 6-го ноября 1943 года показала: «...Работая директором Преславской колонии, я в первых числах октября 1942 года поехала в гор. Ногайск к немецкому коменданту ВЕЛ, чтобы узнать, где и каким путем можно выхлопотать наряд на хлеб для детей колонии. К тому времени с ВЕЛ я была уже хорошо знакома и последний в разговоре со мной о колонии дефективных сказал: «Никаких нарядов на хлеб для детей колонии вы не получите. Все зерно, которое имеется в колонии, вы должны 10 октября сдать, а детей колонии мы расстреляем...». Пока у вас имеются продукты — кормите их, а закончатся — сообщите мне об этом...».

Весной 1941 года, окончательно разграбив колонию, фашистские убийцы стали готовить истребление ее воспитанников. Врачу колонии САВОВУ было приказано немецким комендантом подготовить отравление детей.

Допрошенная в качестве свидетеля заведующая Преславской амбулаторией ШИПАНОВА Анастасия показала по этому поводу следующее:

«...Весной 1943 года врач САВОВ рассказал мне о том, что жандармерией ему предложено отравить детей колонии. САВОВ заявил, что он не может этого сделать и не знает как поступить, так как завтра придут жандармы и потребуют от него отравления детей. САВОВ просил меня помочь ему выйти из этого положения, у меня в аптеке имелся стрихнин. САВОВ предложил мне изъять из аптеки яд. Я эту просьбу его выполнила, взяла стрихнин из аптеки и спрятала у себя дома в погребе. Чтобы скрыть это от жандармерии, я переписала заново наличие всех медикаментов аптеки,

исключив из списка стрихнин, после чего эту ведомость на медикаменты мы заверили вместе с САВОВЫМ.

На второй день в аптеку приехал жандарм с переводчицей и потребовал список медикаментов, находившихся в аптеке. Убедившись, что ядов в аптеке нет, они уехали, и как потом говорил мне САВОВ, с вопросом об отравлении детей к нему больше не обращались...».

Задавшись целью истребить детей колонии, фашистские изверги подготавливали другой способ и 16 марта 1943 года учинили зверскую расправу над ними, расстреляв 65 человек.

В своих показаниях от 5-го ноября 1943 года обвиняемая ВЕРЕНИКИНА подробно рассказала о себе, как о соучастнице немецко-фашистских злодеяний, совершенных в Преславской колонии:

«... 15-го марта 1943 года в колонию дефективных на автомашине приехали комендант района ВЕЛ, несколько человек офицеров и солдат. Зашли в корпус, пересчитали находившихся там детей, а затем направились к морю. Вскоре ВЕЛ с одним офицером возвратился в колонию, и плохо выговаривая, передал мне: «Идите к морю к переводчице Тане». Я пошла и за садом колонии, недалеко от моря, встретила переводчицу. Последняя, обращаясь ко мне, сказала: «Вот здесь к утру 16 марта необходимо выкопать 4 ямы, размером 4 кв. метра». На мой вопрос: «Для какой цели необходимы эти ямы?», переводчица ответила: «Это нужно для военных целей». Возвращаясь с переводчицей в колонию, меня окликнул комендант ВЕЛ и через переводчицу передал: «Завтра будем расстреливать 32 чел[овек] детей, никуда не выпускайте их»...». У нас в Германии таких детей нет. Если родится ребенок негодный, ему под носом мажут ядом, и он умирает. Германии нужен крепкий, здоровый человек». Тут же мне было приказано снять с детей лучшую одежду и о предстоящем расстреле детей никому не говорить...

Распоряжение коменданта ВЕЛ я выполнила. Сейчас же я дала указание конюху ФИЛИПОВУ, старшему воспитателю КИРИЧЕНКО, воспитанникам САМАРСКОМУ, МУРАВЬЕВУ, ЛАЗАРЕВУ и ПРУТКО выкопать четыре ямы, указала им лично, где копать и какого размера. В этот день ямы не были выкопаны, и я на утро вновь отправила их и предупредила, чтобы ямы были готовы к 11 часам утра... Одновременно дала распоряжение ШАХВОРОСТОВОЙ Марии Филипповне, работавшей заведующей корпусами колонии, переодеть детей в рваную одежду...

...16 марта 1943 года ШАХВОРОСТОВА после завтрака, часов в 9 утра, пошла в бельевую, выбрала кое-какую старую одежду и белье, взяв старших воспитанниц ХРИСТОФОРОВУ Клавдию и ЯБЛУНОВСКУЮ Марусю, пошла в корпус переодевать детей... В корпусе присутствовала и я. Отдельные дети догадались, что их будут расстреливать, оказывали сопротивление и не давали себя переодевать. Что там было — я сама не могу передать. Дети подняли крик, так что силой приходилось брать их и стаскивать с них одежду...

...Примерно в 11 часов утра 16 марта 1943 года в колонию прибыла грузовая автомашина с немецкими солдатами, и с ними был один офицер, который был с ВЕЛОМ 15 марта... Я и ШАХВОРОСТОВА в это время

находились в конторе, и увидев автомашину, направились к ней. Офицер, указав на ШАХВОРОСТОВУ, приказал выводить детей из корпуса. В корпус также направились солдаты, избивая прикладами, выводили оттуда детей и как попало бросали их в машину. Когда отвезли первую машину, груженную детьми, и приехали вторично, к переводчице подошел офицер и через нее спросил у меня, где находятся ваши остальные дети. Я ответила, что дети находятся в швейной мастерской. Имея в виду, что всех детей колонии будут расстреливать, находившихся в швейной мастерской детей я закрыла на замок, чтобы они не разбежались. Офицер дал указание собрать всех детей в столовой, которых также будут расстреливать. Я послала ШАХВОРОСТОВУ перевести всех детей из швейной мастерской в столовую, а старшего рабочего МИЛЬЧЕВСКОГО послала собирать детей, которые пытались спрятаться на конюшне и в свинарнике. Собранные дети в столовую были погружены немцами на автомашину и также увезены к ямам и расстреляны, всего в этот день было расстреляно 64 человека и один 9-месячный ребенок, находившийся в колонии вместе с матерью-воспитанницей... Остальные дети, в количестве 14 человек, спасшиеся от расстрела 16 марта, были забраны 29 апреля и увезены из колонии. О судьбе их я ничего не знаю...».

Став на путь предательства и измены Родине, ВЕРЕНИКИНА, являясь секретным агентом немецкой комендатуры, устанавливала находившихся в немецком тылу коммунистов, партизан и других советских патриотов, предавая их в руки фашистов.

На допросе от 11-го ноября 1943 года ВЕРЕНИКИНА показала:

«...В мае месяце 1943 года я вместе с заместителем начальника райуправы ЗАХАРОВЫМ была у начальника жандармерии гор. Ногайска немца МАЕР. ЗАХАРОВ знал меня несколько лет и, видимо, до этого еще отрекомендовал меня МАЕРУ. В жандармерии МАЕР, обращаясь ко мне через переводчика, заявил, что он знает меня и считает необходимым, чтобы я со своей стороны оказывала помощь немецким властям. МАЕР рассказывал о мощи немецкой армии, о ее завоевании в России и здесь же заявил о необходимости борьбы с коммунистами и партизанами. Указывая на ЗАХАРОВА, МАЕР сказал, что «это наш человек, он подробно с вами поговорит о ваших обязанностях, и связь в дальнейшем будете поддерживать с ним». Распрощавшись с МАЕРОМ, мы с ЗАХАРОВЫМ ушли из жандармерии и зашли в райуправу.

У себя в комнате ЗАХАРОВ подробно мне рассказал, в чем будет заключаться моя помощь, и здесь же дал мне подписать отпечатанную на машинке подписку о неразглашении связи с жандармерией.

Захаров дал задание установить и составить списки на всех лиц, скрывающихся от посылки в Германию, а также коммунистов и актив, проживавший в селе Преслав... Затем было его указание о выявлении лиц, связанных с партизанами, что мною также было выполнено. Я сообщила о ПРЯДКО Иване Ивановиче — бывш[ем] зав[едующем] Райздравом и СКРИПЧЕНКО Сергее Ивановиче — бывш[ем] зав[едующем] малярной станцией, имевших связь с партизанским отрядом. Вскоре эти лица были арестованы и отправлены в гор. Бердянск...

В дальнейшей работе как секретной агент я была связана с районным комендантом ВЕЛ и с его переводчицей КОЗЛОВСКОЙ...».

О страшной картине, происходившей в колонии 16 марта, рассказала обвиняемая ШАХВОРОСТОВА на допросе от 7-го ноября:

«...15 марта 1943 года в колонию приехал комиссар в сопровождении коменданта района ВЕЛ и несколько других лиц из гестапо... Гебитскомиссар и ВЕЛ вместе с ВЕРЕНИКИНОЙ осматривали хозяйство колонии, зашли в корпуса, пересчитали находившихся там детей, затем направились к морю. Вернувшись оттуда, ВЕРЕНИКИНА дала распоряжение конюху МИЛЬЧЕВСКОМУ взять с собой воспитанников КИРИЧЕНКО Сидора, Самарского Колю и других, отправиться к морю копать ямы. Мне, как заведующей корпусами, ВЕРЕНИКИНА сказала: «Завтра с утра подберите старенькую одежду и утром рано переоденьте всех детей, которые хорошо одеты. При этом ВЕРЕНИКИНА заявила: «Завтра детей будем расстреливать, смотри, не говори никому об этом». Утром 16 марта я, взяв старую одежду, вошла в корпус и стала переодевать детей. В корпус часто прибегала ВЕРЕНИКИНА и подгоняла меня, чтобы я быстрее их переодевала. Дети, догадавшись, что их будут расстреливать, подняли кошмарный крик и плач, некоторые из них сопротивлялись, так что приходилось силой брать и переодевать их.

В скором времени в колонию пришла автомашина, в которой приехал комендант ВЕЛ и несколько гестаповцев. Машина подошла прямо к корпусу, находившиеся в ней солдаты направились в корпус и начали выводить оттуда детей. Крик и плач детей усиливался, солдаты силой брали детей, и как дрова, бросали их в машину. Когда я подошла к корпусу, на меня набросилось несколько детей и стали кричать: «Тетя Маруся, Ленин и Сталин нас кормили, а ГИТЛЕР пулю нам дал».

Расстреляв детей, находившихся в корпусе, немцы подъехали на автомашине к столовой, где ВЕРЕНИКИНА вместе с переводчицей собрала остальных детей. Из столовой дети также были погружены в машину и увезены к ямам и расстреляны...

...Из всех детей колонии в живых осталось 14 человек, которые в момент расстрела убежали из колонии и скрылись. Эти дети возвратились в колонию вечером 16 марта, но ночевать в колонии не остались и на ночь уходили или в [село] Преслав, или просто в степь.

В апреле месяце в колонии осталось жить только 7 человек, а остальные проживали в [селе] Преслав у крестьян...

29-го апреля в колонию приехали полицейские, сделали облаву, нашли этих 7 человек и увезли в [село] Преслав, где еще забрали 7 человек, и всех увезли в неизвестном направлении...».

О трагических сценах, происходивших в момент расстрела, рассказали в своих показаниях свидетели, бывшие рабочие колонии ЧЕРНОУСОВА и ОСМИНКИН.

«... В 10 часов утра я из свинарника пошла домой покушать. Проходя мимо корпуса, я услышала доносящийся оттуда истерический крик детей. Я заинтересовалась, в чем дело, вошла в корпус, где увидела, как ШАХВОРОСТОВА безжалостно стаскивала с детей одежду. Здесь были

девушки и мальчики, ШАХВОРОСТОВА бросала им вместо белья какие-то тряпки, чтобы только закрыть половые органы. Здесь же присутствовала ВЕРЕНИКИНА. ШАХВОРОСТОВА, уговаривая детей, говорила: «Что вы, дураки, плачете, не плачьте, мы вас расстреливать не будем, мы вас будем женить и замуж выдавать», ВЕРЕНИКИНА закричала на ШАХВОРОСТОВУ: «Что ты с ними много разговариваешь, давай скорей раздевай». Я как сейчас помню, одна девочка по имени Надя, стояла, забившись в угол, совершенно голая и кричала: «Мама, зачем ты меня на свет родила, лучше бы ты меня сама задушила, чем меня сейчас расстреляют». И когда ШАХВОРОСТОВА набрасывала на нее какую-то тряпку, Надя сбрасывала ее с себя. Я спросила у ШАХВОРОСТОВОЙ, что они думают делать с ними, но она ничего не ответила, а ВЕРЕНИКИНА, заметив меня, выгнала из корпуса.

В скором времени к корпусу подъехала автомашина. Здесь я поняла, что детей будут расстреливать, и чтоб не видеть этого ужаса, я убежала в свинарник. Оттуда я видела, как ВЕРЕНИКИНА и ШАХВОРОСТОВА подошли к прибывшей автомашине и вместе с немецкими солдатами направились в корпус. Из корпуса детей вытаскивали силой, некоторые дети не могли сами влезть в машину, солдаты брали их и силой бросали в машину. Наблюдая из свинарника в окно, я не могла понять, что творится. От корпуса слышны были крики, стоны, плач, все это трудно передать. У одной из воспитанниц был 9-месячный ребенок, из корпуса ее вытащили вместе с ним. У автомашины немецкие солдаты выхватили у нее ребенка, взяв за ногу — бросили его в кузов, затем туда же бросили и мать...».

(Из протокола допроса ЧЕРНОУСОВОЙ от 2-го ноября 1943 года).

«...Фашисты подогнали автомашину вплотную к двери корпуса. Детей вытаскивали из корпуса, хватали за руки и за ноги и бросали в автомашину. Дети кричали, сопротивлялись. Машина затем ушла к морю, где дети были расстреляны в заранее подготовленных ямах. В это время ВЕРЕНИКИНА собрала остальных детей колонии в столовую и находившаяся здесь немецкая переводчица говорила детям: «Расстреливать вас не будут, вы сядете в автомашину, и вас отвезут в комендатуру, там определят — дефективные вы или нет, а сейчас вы не волнуйтесь».

Дети, обманутые, переводчицей, спокойно усаживались в автомашину, которых гестаповцы также отвезли к ямам и расстреляли... Машина вновь возвратилась в колонию. Гестаповцы нашли еще 5 человек детей, посадили их в машину, заявив, что они поедут засыпать ямы, но они так же, как и другие, были расстреляны...».

(Из показаний свидетеля ОСМИНКИНА от 3-го ноября 1943 года).

Как и другие обвиняемые, подробные показания о своем участии в зверском расстреле немецко-фашистскими убийцами детей колонии дал обвиняемый МИЛЬЧЕВСКИЙ. Бывший кулак, репрессированный Советской властью, в момент расстрела детей МИЛЬЧЕВСКИЙ бежал по территории колонии и собирал детей, пытавшихся скрыться от фашистской расправы:

«...16-го марта 1943 года, когда немцы расстреливали детей колонии, я получил распоряжение от ВЕРЕНИКИНОЙ собрать всех детей на

собрание, которые находились на работах в конюшне и свинарнике. Зная, что немцы собирают детей для расстрела, и лично видел, как из помещения столовой грузили детей на автомашину, а затем расстреливали, я пошел на свинарник; где работали девочки-воспитанницы. Лиза и Хима и передал им, чтобы они пошли на собрание в столовую. Эти девочки, как и другие дети, были расстреляны».

Прекрасное лечебное учреждение, созданное советским правительством для больных детей, немецко-фашистскими извергами при своем бегстве под ударами Красной армии из Запорожья превращено в развалины.

Бывший кладовщик колонии ОСМИНКИН на допросе от 3-го ноября 1943 года рассказал следствию:

«...Преславская колония дефективных детей была расположена в одном из прекраснейших мест на берегу Азовского моря. Колония имела 8 гектаров фруктового сада, 3,5 гектара виноградника, несколько гектаров огорода, имела свое подсобное хозяйство, состоявшее из свинофермы, овцефермы, молочной фермы, птицефермы и конефермы. Дети занимались ремеслом в имевшихся в колонии пуговичной, сапожной и швейной мастерских. Колония имела свой клуб, больничку. Находившиеся в колонии дети полностью обеспечивались продуктами питания из своего подсобного хозяйства. Дети были одеты, обуты, ни в чем не нуждались. Было обеспечено культурное и медицинское их обслуживание.

С приходом немецких оккупантов положение изменилось. Гитлеровские мародеры стали грабить колонию и растаскивать из нее ценные вещи, мебель, оборудование, разграбили подсобное хозяйство, забрав продукты, скот, забирали не только хозяйство колонии, но и личные вещи, принадлежащие воспитанникам. В мастерских растащили оборудование, закрыли их. За небольшой промежуток времени фашисты превратили колонию в неузнаваемую, а детей в нищих. Находившиеся в колонии дети оставались вовсе без продуктов, голодали. В результате истощения среди детей усиливались болезни.

В марте месяце 1943 года фашистские оккупанты, истребив детей колонии, оставшееся хозяйство ее передали в общину с[ела] Преслав, а при отступлении из Приморского района подорвали и сожгли все корпуса и хозяйственные постройки колонии...».

Все обвиняемые, привлеченные по данному делу к уголовной ответственности по ст.ст. 54-1 «а», 54-3 и 54-11 УК УССР виновными себя признали полностью.

Дело следствием закончено 23 ноября 1943 года и направлено через военного прокурора войск НКВД Украинского округа на рассмотрение Военного Трибунала Войск НКВД.

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЬ] НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
УССР

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

КАЛЬНЕНКО

26 ноября 1943 г.

№ 1007/сн

г[ород] Харьков.

ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 535, арк. 132–150. Копія. Машинопис.

Вирок військового трибуналу військ НКВС Запорізької області стосовно поплічників нацистів у вбивстві вихованців Преславської колонії

19 січня 1944 р.

ПРИГОВОР

ИМЕНЕМ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

18–19 января 1944 г. Военный Трибунал Войск НКВД Запорожской области г[орода] Ногайск в составе:

председательствующего майора юстиции Космачева, членов: лейтенанта милиции Гордеева и Филинского при секретаре старшем лейтенанте юстиции Мамонтове, за участием обвинения и защиты Военного прокурора войск НКВД Запорожской области майора юстиции Розповского и адвокатов Мелитопольской юр[идической] консультации Шестоперова и Говша, рассмотрел в открытом заседании дело № 100 по обвинению граждан:

1. Рупчева Ильи Прокофьевича, 1883 года рождения, уроженца и жителя с[ела] Преслав Приморского района Запорожской области, из крестьян, рабочего, болгарина, беспартийного, малограмотного, женатого, несудимого, работавшего в дефколонии садовником, а затем директором колонии;

2. Рупчева Николая Петровича, 1890 года рождения, уроженца и жителя с[ела] Преслав Приморского района Запорожской области, из служащих, рабочего, болгарина, беспартийного, малограмотного, женатого, несудимого, ранее работавшего в дефколонии в качестве плотника;

3. Вереникиной Марии-Тамары Васильевны, 1900 года рождения, уроженки города Херсон, УССР, проживала в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области, из рабочих, служащая, беспартийная, украинка, высшее образование, несудимая, работавшая директором Колонии дефективных;

4. Козаченко Татьяны Тимофеевны, 1889 года рождения, уроженка города Харьков, проживавшая в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области, из служащих, служащая, русская, беспартийная, образование среднее, несудимая, работавшая заведующей корпусами дефколонии;

5. Дмитриевой Анны Степановны, 1899 года рождения, уроженки с[ела] Ботицево, жительницы с[ела] Преслав Приморского района Запорожской области, из крестьян, служащая, беспартийная, болгарка, образования среднего, несудимая, работавшая фельдшером в дефколонии;

6. Шахворостовой Марии Филипповны, 1909 года рождения уроженки города Новый Оскол Курской области, проживавшей в с[еле] Преслав Приморского района Запорожской области, из рабочих, служащая, русская, малограмотная, беспартийная, несудимая, работавшая заведующей корпусами дефколонии;

7. Мильчевского Дмитрия Ивановича, 1888 года рождения, уроженца с[ела] Инзовка, жителя с[ела] Преслав Приморского района Запорожской

области, из крестьян, крестьянина, болгарина, малограмотного, беспартийного, судимого в 1932 году по ст. 119 УК УССР к 5 годам лишения свободы, наказание отбывшего в 1936 году — всех семерых по ст. 54-1 «а» УК УССР [и]

УСТАНОВИЛ:

в селе Преслав Приморского района Запорожской области заботами Коммунистической партии и Советского правительства было создано и работало прекрасное лечебное учреждение, в котором нашли себе приют, тепло, заботу, труд и лечение 150 дефективных детей.

С оккупацией района немецкими войсками эта колония была ими разграблена, швейная и пуговичная мастерские закрыты, а проживавшие в колонии дети были зверски расстреляны фашистскими палачами. Так 30 октября 1941 года было расстреляно 78 человек, 16 марта расстреляно 65 человек, а 29 апреля 1943 года была устроена фашистами облава и выловлены 16 человек детей,⁴⁹ оставшихся в живых после расстрелов, вывезены, и судьба их неизвестна. По слухам эти дети расстреляны в городе Осипенко.

Все эти кровавые злодеяния совершены непосредственно районным комендантом Вел, его заместителем Анер при активном содействии Рупчева И. П., Вереникиной М. В., Рупчева Н. П., и других сотрудников колонии дефективных при следующих обстоятельствах, нашедших себе подтверждение как в материалах предварительного следствия, так и в судебном заседании.

С занятием района фашистскими войсками представители немецких властей несколько раз посещали колонию. В первой половине октября в колонию приехали два немецких офицера с переводчиком с неизвестными целями. Гражданин Рупчев Николай Петрович, увидев это, решил подойти ним, и присоединившись к группе сотрудников, следовал за офицерами, осматривавшими службы. Уже будучи в столовой, Рупчев Н. П., не имея абсолютно никакого отношения и поручения, обратился к переводчику с просьбой передать немецким офицерам, что в колонии есть дети еврейской национальности, заявив, что он это сообщает для того, чтобы его не обвинили потом в сокрытии этих детей. Офицеры, выслушав заявление, ничего не сказав, уехали.

Через несколько дней Рупчева Илью Прокофьевича, работавшего в то время в должности директора колонии, а до этого садовником в колонии, вызвали в Управу и предложили представить список на всех воспитанников колонии по предложенной ему форме. Придя в колонию, Рупчев И. П. составление списка поручил заведующей корпусами Козаченко, у которой находились личные дела на всех воспитанников. Козаченко, не зная назначения списка, выполнила распоряжение Рупчева И. П., составила список и передала ему. С этим списком Рупчев поехал в Управу, но оттуда его направили к районному коменданту. Комендант прочел список, отметил красным карандашом воспитанников еврейской национальности и осведомился у Рупчева о наличии подготовленных ям. После того, как

⁴⁹ У обвиняемому висновку вказувалося про загибель 14 дітей.

Рупчев И. П. сообщил, что есть выкопанные ямы для хранения овощей — он был отпущен. Когда Рупчев И. П. прибыл в колонию, то там уже был комендант с командой палачей, который предложил собрать в столовую на «собрание» всех воспитанников. Когда воспитанники были собраны, Рупчев по предложению коменданта стал вычитывать из списка детей еврейской национальности, а палачи их забирали и в ста метрах от столовой расстреливали. Вызвав несколько человек, Рупчев не мог дальше читать список и передал его Дмитриевой, которая продолжила чтение и указывала на детей, не отвечавших на ее вызов.

После расстрела детей еврейской национальности Дмитриева по требованию палачей указала больных воспитанников и находящихся в изоляторе и в больнице колонии. Эти дети также были расстреляны палачами. Всего таким образом 30 октября 1941 года было расстреляно 78 человек больных, ни в чем не повинных, беззащитных детей. Конюху Мильчевскому и др. было поручено закопать могилы. Когда он подошел к яме, то оттуда были слышны стоны еще живых детей. Мильчевский позвал Дмитриеву и сообщил ей об этом как медработнику, но она, махнув рукой, предложила закопать яму. А когда об этом сказали Рупчеву И. П., то он предложил сообщить солдатам. Так заживо и были погребены жертвы фашистского зверства.

Еще до расстрела детей, когда стало известно о затребовании списка с указаниями национальности детей в колонии, поняв, что готовится свирепая расправа над невинными детьми, Рупчеву И. П. предлагали несколько вариантов принятия мер к спасению детей: уничтожить личные дела детей, распустить колонию, но Рупчев на это не согласился, боясь ответственности. Таким образом, никто из упомянутых сотрудников как в ходе подготовки к расстрелу, так и в процессе расстрела никаких мер по спасению, если не всех, то хотя бы части детей, не принял, хотя они просили и молили о помощи, а беспрекословно выполняли все распоряжения палачей, чинивших зверское кровавое дело.

Через некоторое время вместо Рупчева И. П. директором колонии была назначена Вереникина. С ее приходом в колонии «порядки» изменились в худшую сторону. Ведя сама развратный образ жизни, она поощряла это среди воспитанников. Некоторых девочек возила в город на завивку волос, создавала условия для общения их с фашистскими солдатами, некоторые из девочек беременели, им устраивали аборты. В систему наказания Вереникина ввела избиение детей и плетью, и руками. Сама Вереникина имела тесную связь с комендантом, немцы часто посещали ее, а она их, сотрудничала с ними.

15 марта 1943 года в колонию снова приехали те же представители немецких оккупационных властей. Побыв в колонии, они выехали на берег моря, где наметили место и предложили Вереникиной заготовить ямы установленных ими размеров сообщив, что завтра будут расстреливать детей, находящихся в изоляторе.

Вереникина, зная о готовящемся чудовищном преступлении, не только не приняла ни каких мер по спасению детей, но приняла в подготовке [убийства] деятельное участие. Она заставила воспитанников младших

возрастов рыть ямы, Шахворостовой приказала переодеть детей в рваную негодную одежду, что она и выполнила, руководствуясь тем, что «все равно сгинет в яме».

16 марта 1943 года снова приехала команда палачей, детей насильно грузили на машину, свозили к морю и там, в ямах, расстреливали. Когда расстреливали детей из изолятора, то под видом «собрания» стали собирать остальных, совершенно физически здоровых детей и таким же путем отправляли на расстрел. В сборе детей участие принимали Вереникина, Шахворостова, Мильчевский. В этот день было расстреляно 56 человек неповинных детей и только 14 человек чудом удалось спастись, но и те при содействии Вереникиной 29 апреля были выловлены, и судьба их неизвестна. После расстрела имущество колонии было разграблено, а строения уничтожены.

Все подсудимые признали себя виновными, а также их преступная деятельность доказана как материалами дела, так и показаниями свидетелей, допрошенных в судебном заседании.

На основании изложенного В[оенный] Т[рибунал] признал виновными в преступлении, предусмотренном ст. 54–1 «а» УК УССР Рупчева И. П., Рупчева Н. П., Вереникину М.-Т.В., Дмитриеву А. С., Шахворостову М. Ф., Мильчевского Д. И.

Действия Козаченко Т.Т. выразились в составлении списка воспитанников колонии. Учитывая, что она не знала назначения этого списка, а работу эту выполняла в порядке служебной обязанности, В[оенный] Т[рибунал] не находит в ее действиях состава преступления, предусмотренного ст. 54–1 «а» УК УССР.

Руководствуясь ст.ст. 296 и 297 УПК УССР [СУД] ПРИГОВОРИЛ:

Вереникину Марию-Тамару Васильевну, Рупчева Николая Петровича, по санкции ст. 54–1 «а» УК УССР, подвергнуть высшей мере наказания — расстрелу, с конфискацией всего лично им принадлежащего имущества.

Не усматривая необходимости применения исключительной санкции к Рупчеву Илье Прокофьевичу, Дмитриевой Анне Степановне, Шахворостовой Марии Филипповне и Мильчевскому Дмитрию Ивановичу — всех по ст. 54–1 «а» УК УССР подвергнуть лишению свободы в ИТЛ сроком на десять лет каждого, с поражением в правах на пять лет каждого и конфискацией лично им принадлежащего имущества.

Козаченко Татьяну Тимофеевну по ст. 54–1 «а» УК УССР в уголовном порядке по суду оправдать.

Срок отбывания наказания исчислять: Дмитриевой и Шахворостовой с 20 октября 1943 г.; Мильчевскому с 5 ноября 1943 г.; Рупчеву И. П. с 7 октября 1943 г.; Козаченко Татьяну из под стражи освободить.

Приговор окончательный и обжалованию не подлежит.

Председательствующий:

Майор юстиции [підпис]

Члены: [підпис]
[підпис]

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 442–445. Рукопис.

**Постанова помічника військового прокурора Одеського
військового округу Беляковського щодо скарги
Г. Дмитрієвої про підстави відмови їй у реабілітації**

22 серпня 1956 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР ОД[ЕССКОГО] В[ОЕННОГО] О[КРУГА]

Подполковник юстиции

[підпис]

23 августа 1956 года

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(по делу и жалобе ДМИТРИЕВОЙ А.С.)

1956 года, августа, 22 дня

гор[од] Симферополь.

Пом[ощник] военного прокурора Од[есского] В[оенного] О[круга] подполковник юстиции БЕЛЯКОВСКИЙ, сего числа рассмотрел в порядке надзора архивно-следственное дело № 036111 на осужденную трибуналом Дмитриеву Анну Степановну и ее жалобу на приговор,

НАШЕЛ:

19 февраля⁵⁰ 1944 года военным трибуналом войск НКВД Запорожской области на основании ст. 45–1 «а» УК УССР осуждена к 10 годам лишения свободы с поражением в правах на 5 лет и конфискацией имущества —

Дмитриева Анна Степановна, 1899 года рождения, жительница села Преслав Приморского района Запорожской области, из крестьян, служащая, беспартийная, по национальности болгарка, арестована по делу 20 октября 1943 года.

Приговор по делу кассационному обжалованию не подлежал. ДМИТРИЕВА наказание по приговору В[оенного] Т[рибунала] отбыла.

По тому же делу на основании ст. 54–1 «а» УК УССР осуждены к 10 годам лишения свободы каждый: РУПЧЕВ Илья, ШАХВОРОСТОВА Мария и МИЛЬЧЕВСКИЙ Дмитрий, которые виновными себя в судебном заседании признали и жалоб на приговор В[оенного] Т[рибунала] в порядке надзора от них не поступало.

Военный трибунал признал ДМИТРИЕВУ виновной в следующем:

до возникновения войны с фашистской Германией в селе Преслав Приморского района Запорожской области существовала так называемая колония дефективных детей разных возрастов, имевших те или иные физические недостатки. Это были, главным образом, дети-инвалиды.

⁵⁰ Так у тексті. Вирок було оголошено 19 січня 1944 р.

В 1941 году в связи с оккупацией немцами Запорожской области эта колония была немцами разграблена, а содержащиеся в ней дети — расстреляны.

Материалами дела установлено, что 30 октября 1941 года немцы расстреляли в колонии 78 детей, а 16 марта того же года они расстреляли и оставшихся 65 человек. Некоторым колонистам в этот период удалось скрыться. Избежали расстрела только 16 человек детей, однако 29 апреля 1943 года во время облавы немцы задержали их, отправили в [город] Осипенко, и дальнейшая судьба задержанных осталась неизвестной.

В уничтожении детей принимали косвенное участие и лица из числа обслуживающего персонала колонии, в частности ДМИТРИЕВА А.С., которая с марта 1941 года по март 1942 года работала в этой колонии в качестве фельдшера.

30 октября 1941 года директор колонии РУПЧЕВ по указанию офицера гестапо собрал всех детей в столовой. Затем он стал зачитывать фамилии детей по национальности евреев, а немецкие солдаты выводили обреченных на улицу и в 100 метрах от столовой расстреливали.

Затем после РУПЧЕВА вызывать детей по списку для их уничтожения стала ДМИТРИЕВА. Некоторые колонисты при зачитании фамилии не отзывались и тогда ДМИТРИЕВА указывала на них рукой.

По требованию немецких палачей ДМИТРИЕВА указала им больных воспитанников, которые находились в изоляторе и больнице колонии.

После зверской расправы над детьми немцы приказали конюху МИЛЬЧЕВСКОМУ зарывать могилу. Когда он подошел к яме, в которой лежали трупы замученных детей, то услышал стоны раненых. МИЛЬЧЕВСКИЙ сообщил об этом ДМИТРИЕВОЙ, но последняя махнула рукой и велела закопать яму. Так были заживо погребены некоторые колонисты из числа подвергнутых расстрелу ([лист] д[ела] 142, 143, 144).

15 ноября 1954 года ДМИТРИЕВА подала жалобу прокурору Красноярского края, в которой просила пересмотреть дело, снять с нее судимость, освободить со спецпоселения и разрешить выезд к сыну. В этой жалобе ДМИТРИЕВА утверждает, что никакого участия в уничтожении детей она не принимала, а лишь по вынуждению немцев была свидетелем этой расправы над беззащитными детьми.

Жалоба осужденной ДМИТРИЕВОЙ частично удовлетворена. Судимость и поражение в правах с нее сняты по Указу от 17 сентября 1955 года «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941–1945 г.г.». Со спецпоселения она подлежит освобождению в соответствии с Указом от 10 марта 1956 года. После ноября 1954 года жалоб на приговор в порядке надзора от ДМИТРИЕВОЙ не поступало.

Что касается просьбы осужденной о пересмотре дела и реабилитации ее, то для такой постановки вопроса оснований не усматривается.

В судебном заседании трибунала ДМИТРИЕВА признала себя виновной в том, что содействовала немцам в уничтожении детей. Она показала, что когда немцы собрали всех детей в столовой и поставили в дверях вооруженную охрану, то она по списку, переданному ей директором

колонии, вызывала по фамилии тех детей, которые были обречены немцами на расстрел (л[ист] д[ела] 404, 417, 418, 419, 420).

Осужденный по тому же делу РУПЧЕВ Илья показал, что когда он по списку называл фамилии детей, подлежащих расстрелу, то присутствовавшая при этом ДМИТРИЕВА указывала личность ребенка, а затем сама выводила обреченного и передавала его в руки немцев (л[ист] д[ела] 407).

Свидетели МИЛЬЧЕВСКИЙ и ОСМИНКИН подтвердили, что после расстрела их послали закопать трупы. Подойдя к яме, они услышали стоны. Тогда МИЛЬЧЕВСКИЙ и ОСЬМИНКИН увидели ДМИТРИЕВУ и спросили ее, что им делать, так как в яме есть еще живые дети, которые просят о помощи. На поставленный ими вопрос ДМИТРИЕВА предложила яму закопать. При этом она добавила, что об оказании помощи детям, подвергнутым расстрелу, могут узнать немцы, и тогда ее могут тоже расстрелять (л[ист] д[ела] 425, 426, 427, 428).

При наличии таких доказательств, которые нашли подтверждение и в других материалах дела, ставить вопрос об отмене приговора и реабилитации ДМИТРИЕВОЙ нет оснований.

На основании изложенного, и не усматривая каких-либо оснований для постановки вопроса об отмене приговора и прекращении дела, руководствуясь ст. 360 УПК УССР

ПОСТАНОВИЛ:

Жалобу осужденной ДМИТРИЕВОЙ о пересмотре дела и реабилитации ее отклонить как необоснованную. Надзорное производство по жалобе прекратить.

ПОМ[ОЩНИК] ВОЕННОГО ПРОКУРОРА

ОД[ЕССКОГО] В[ОЕННОГО] О[КРУГА]

подполковник юстиции

[підпис]

БЕЛЯКОВСКИЙ

ГДА СБ України, ф.5, спр.68049, арк. 470–472. Оригінал. Машинопис.

Іменний покажчик

- Абрамов В. С., 242, 499, 501
Абросімова М., 351
Авраменко, 362–364
Адамик, 348
Айштеттер Ф., 559
Аінс, 347
Аккеман, 313
Аккерман Е., 558–559
Аккерман Л., 558–559
Алдушин Д. С., 492, 495–498, 500
Алексєєв, 290, 302, 335, 374, 419, 429, 435, 609
Алексєєв Є., 290, 302, 335, 374, 419, 429, 435, 609
Алексєєнко, 614, 621
Алексіану, 398
Алідін В., 403
Алієв Г.Б., 213
Амедов А., 212
Амелін І. Д., 499
Ангелус О., 314
Андрієвская, 613, 620
Анер, 48, 682, 696, 704, 710, 718
Анисимов Д.П., 250, 573, 581, 589, 593
Анпілогов, 350
Антипераско, 414
Антипов, 413
Антишин, 398
Антон, 12, 30–31, 145, 255, 279, 400, 468, 471, 478–479, 483, 486, 489, 502, 505, 507, 510, 514, 522–525, 528, 533, 538, 541, 546–547, 551, 555–560, 602, 649, 661, 666, 669–670, 672–673, 676–677, 679–680, 741
Антонеску І., 30–31, 400, 478, 507
Антонов, 468, 471, 483, 505, 546–547, 551, 557, 649, 661, 666, 669–670, 672–673, 676–677, 679–680
Арон Н.К, 311, 656, 674
Аронов Д. И., 656, 674
Аронова А., 674
Асеєнко, 277
Астманн, 404
Афанасьєв, 267, 289–290, 374
Бабаєв Е. П., 639, 641–642, 645
Бабак І. П., 344
Бабенко І. Х., 389, 392
Баглай, 656
Бадулін, 352
Базилевич М. Ф., 343–344
Байдак І. Я., 301
Байрау Д., 598
Баклажко А. М., 649, 663–664, 667, 669–670, 672–674, 676–680
Балабан, 480–481
Баландюк Л. І., 600–602, 604–614, 616–622, 624–630
Балясний, 400
Бандера, 3, 22, 95–96, 98, 251, 316
Бандлер І., 559
Бандурко Л. Д., 376
Барабанов, 616
Барабаш, 602
Барабаш М. Е., 602
Барамідзе, 326
Баранов, 111, 300
Барсукова, 293
Баршке, 360
Бауман, 499
Башилов, 593
Бездетко О. Г., 347
Безносьок М., 614, 621
Беккер, 160
Беліцер А. И., 519
Беліцер Е. А., 519
Беляковський, 721, 723
Бенгерт І., 559
Бенц М., 490, 527–528, 533, 538, 541, 558–560
Берестова О. Н., 301
Берія Л., 77, 441, 703
Беспалов П. П., 341–342
Белій, 563
Белобаб А. С., 343–345
Белозор К. І., 505
Белоконь К. Г., 347, 502
Белоконь М. П., 347, 502
Белоус Д. П., 255, 289–290, 388–389
Белоус П. П., 255, 289–290, 388–389
Белоусов, 255, 289–290, 388–389
Белоусов Е. А., 255, 289–290, 388–389
Белоусов І. І., 255, 289–290, 388–389
Белоусов І. К., 255, 289–290, 388–389
Белоусов М. І., 255, 289–290, 388–389
Белоусова Н. С., 255, 289
Бикарь, 485
Бикодер, 356
Білай А., 267
Білан, 499
Біломар М. І., 487–488
Бірман В. О., 444–445, 489
Блобель, 186
Бобров, 343, 351, 368, 742, 749
Боброва Ф. А., 351
Боженко И. Ф., 699, 702
Божко М., 267

- Бойко, 247, 335, 362–364, 579, 643, 742
 Бойко Н. Е., 247, 335, 362–364, 579, 643, 742
 Бокій, 585
 Бокомайер Ф., 558
 Болдеску С., 489
 Болдирь М. І., 302
 Болотовой, 351
 Больш Обер-Арц, 569, 571–572, 575, 577, 586–587, 591
 Бондаренко, 370, 570, 639, 641, 645
 Бондаренко А., 370, 570, 639, 641, 645
 Бондаренко Г. П., 370, 570, 639, 641, 645
 Бондаренко М., 370, 570, 639, 641, 645
 Бондарь, 277, 289, 437
 Бондарь І. В., 277, 289, 437
 Борденюк А. В., 623, 631
 Боровская А. В.,
 Бородіна М., 354
 Бороменський Б. М., 352
 Босс, 189
 Ботін, 250, 254, 516, 518–519, 554, 709
 Бочаров, 636
 Брандт, 46, 311, 374, 392, 404
 Брандт О., 46, 311, 374, 392, 404
 Браун, 53, 186, 511, 554, 558, 560
 Браун Л., 53, 186, 511, 554, 558, 560
 Браунагель І., 558, 560
 Бргий С.Ф., 494
 Бреус Н.М.,
 Бржечко, 297
 Бровнікова,
 Броймішер, 612, 619
 Бройн, 186
 Бронштейн, 118, 121
 Бротанов А. М., 486, 489
 Бротанов В.А., 486, 489
 Бруевич, 600, 607
 Брунз, 343
 Брусенко, 689
 Бугаєв А. Ф., 273, 298
 Бугай Х. О., 276
 Буймер Д. І., 302
 Бунін, 277
 Бурачек, 297
 Бурнашев, 586
 Бурухіна Р. В., 355–356
 Буряк М. В., 174, 213, 259, 346, 681, 706
 Бусель, 335
 Бутивешенко І. Т., 302
 Вагнер, 15, 35, 311, 496, 520–522, 558–559, 561
 Вагнер П., 15, 35, 311, 496, 520–522, 558–559, 561
 Вагнер П. М., 15, 35, 311, 496, 520–522, 558–559, 561
 Вагнер, 15, 35, 311, 496, 520–522, 558–559, 561
 Вадов, 588
 Вазіров М., 269
 Вайда, 317
 Вайнер А., 598
 Вакало, 270, 300
 Вакуленко, 596, 598
 Вакуленко А., 596, 598
 Вакуленко І. М., 596, 598
 Вакуленко І. І., 596, 598
 Вакуленко Н. А., 596, 598
 Вакуленко О. П., 596, 598
 Вальтер, 35–36, 73, 103, 329, 678
 Вансецкая І. О., 609
 Ванцай, 374
 Варанов Я., 413
 Васильев В. Ю., 2–3, 58, 254, 259, 289, 291, 348, 355–357, 376–377, 484–489, 491, 493–495, 497, 499–506, 598, 671, 673, 682, 684, 688–690, 694, 696, 699–702, 704, 709–710, 717, 720, 756
 Васильев С. С., 2–3, 58, 254, 259, 289, 291, 348, 355–357, 376–377, 484–489, 491, 493–495, 497, 499–506, 598, 671, 673, 682, 684, 688–690, 694, 696, 699–702, 704, 709–710, 717, 720, 756
 Васильева, 376, 702, 709
 Васильева А. І., 376, 702, 709
 Васьковская А. П., 350
 Вебер, 454, 486
 Величева Л. С., 702, 707, 709
 Величенко В. Ф., 348
 Величко А. Ф., 348
 Велл, 682
 Велческу М., 12, 479
 Венголец, 360
 Вендт, 314
 Веневський, 400
 Веніков К., 348
 Вережников Л. Ф., 360, 362, 364–365
 Вережніков, 360, 362, 364–365
 Веренікіна Т. В., 682, 688–690, 696, 699–701, 704, 709–715, 719–720
 Верещак, 295
 Верлок Ф. Ф., 289
 Верлюк У. Е., 290
 Вертмілер Я. П., 498, 500
 Вертміллер Я. П., 496, 559
 Вецель Л. Ф., 506
 Вжиленко, 277
 Видрашку, 428
 Виноградний К. П., 427
 Виноградов, 487–488, 513–514
 Винокур, 118, 458
 Виртміллер Я. П., 522
 Віббе А. Я., 390

Вільгельм, 204, 216, 311, 522, 546–547, 557
 Вільд Н. Я., 549
 Вільт Н., 558, 560
 Вітчинов Н. С., 495–497, 500
 Вітчинов Н. С., 495–497, 500
 Власенко М. Г., 489
 Воеводка, 405
 Возняковский Г. С., 496, 498, 500, 504–506
 Войтихов І., 351
 Войтон, 360
 Воїнов Л. Г., 260
 Волошкін, 440–441
 Вольдемарас, 314
 Вольф, 30, 48, 309, 687, 704–707
 Воробйов, 291, 369
 Воробйов Ф. Т., 291, 369
 Ворона А. Б., 48, 164, 662, 670–674, 677–680
 Ворона С. Л., 48, 164, 662, 670–674, 677–680
 Воронін, 403
 Гаак І., 524–525, 527–528, 532–533, 535, 538–539, 558–560
 Гааф Ф., 533, 559–560
 Гаврилович О. Я., 484–489, 491, 494–495, 497, 499–506
 Гайдамар, 485
 Гак Д.В., 447, 514, 546
 Гак І. П., 447, 514, 546
 Гак Л. П., 447, 514, 546
 Галейная К., 362
 Галенок Е.И., 680
 Галкін, 545, 547, 553
 Галушкин А. Я., 490, 506
 Галушкін С. Я., 490, 506
 Галушко М. А., 275
 Гальчак С. Д., 598
 Гамман, 310
 Гаріхт Г., 550, 560
 Гаріхт Г., 550, 560
 Гартман А. А., 390–391
 Гартнер, 496
 Гартунг, 496, 498, 500, 514, 521, 529, 557–558
 Гаусман, 319
 Гевеленко І. Г., 506
 Гегель, 438
 Гейдріх Г., 5, 35–36, 41, 169–170, 204
 Гекк М. І., 496, 500, 514, 522, 555–556, 558–561
 Гекк Ф., 496, 500, 514, 522, 555–556, 558–561
 Гекк Ф.-п, 496, 500, 514, 522, 555–556, 558–561
 Геленбрух, 360

Гельман, 451
 Генкель, 354–355
 Геннус, 213
 Генсдор, 400
 Герасименко, 438
 Герасименко В., 438
 Герасименко І. П., 438
 Герасимов, 258–259, 286, 302, 347, 362
 Герауф, 519
 Гергарт Я., 558
 Герман, 60, 67, 85, 204, 256, 262, 271–273, 275, 277–282, 285, 291–292, 294–295, 297–298, 300, 304–308, 310–327, 329–332, 334–339, 344, 351, 359–360, 369, 371–373, 386, 393, 396, 399–400, 404, 406, 417–418, 421, 426, 429, 438–439, 452, 463, 465, 468, 475, 496, 518, 520, 537, 555, 633, 635, 670, 685, 692, 712–713, 721
 Германа, 315
 Германтраут, 496
 Гертнер Е., 15, 493, 498, 500, 513–514, 521–524, 526–528, 530–531, 533, 535–536, 538–539, 541–544, 546, 551–552, 557–560
 Гертнер І., 15, 493, 498, 500, 513–514, 521–524, 526–528, 530–531, 533, 535–536, 538–539, 541–544, 546, 551–552, 557–560
 Гертнер І. К., 15, 493, 498, 500, 513–514, 521–524, 526–528, 530–531, 533, 535–536, 538–539, 541–544, 546, 551–552, 557–560
 Гертнер І. Л., 15, 493, 498, 500, 513–514, 521–524, 526–528, 530–531, 533, 535–536, 538–539, 541–544, 546, 551–552, 557–560
 Гертнер П., 15, 493, 498, 500, 513–514, 521–524, 526–528, 530–531, 533, 535–536, 538–539, 541–544, 546, 551–552, 557–560
 Гертнер П. Л., 15, 493, 498, 500, 513–514, 521–524, 526–528, 530–531, 533, 535–536, 538–539, 541–544, 546, 551–552, 557–560
 Гефнер, 186
 Гецфрід П., 527, 534, 559
 Гимпу, 400
 Гирш Р., 522–529, 534, 538, 540–541, 543, 545, 560–561
 Гирш С. С., 522–529, 534, 538, 540–541, 543, 545, 560–561
 Гіммлер Г., 4, 29, 35, 125, 222
 Гіпнер І., 522, 558–559
 Гіпнер І.І., 522, 558–559
 Гітлер А., 29–32, 40, 145, 257–260, 262, 264–266, 268–271, 278, 283–284,

- 288, 291, 293, 298–299, 305, 311–313,
316–317, 330, 332, 360, 434, 442, 507,
557, 585, 598, 601, 635, 669, 678, 689,
714, 716
Гітнер І., 496
Главня, 376
Главчев І. Д., 19, 691
Гладких А. І., 289
Гликман, 350
Гобах, 678
Говчуєв В.И., 289
Говш, 717
Гогін, 599–600, 607–608
Годлевський В., 316
Гойфлер Р., 119, 121
Голігер Н., 451
Голованов, 290
Голованов О. П., 290
Головей Д. К., 604, 612, 615, 619, 622,
626, 629–630
Головко М. И., 608, 633, 635, 639–640,
642–643, 645
Гольбер, 509
Гольшаков Р.І., 347
Гомбахер, 160
Гонін, 286
Гончаренко А.Л., 26, 43, 293
Гончаров Д. С., 255
Гончаров Т., 255
Гопфауф, 558, 560
Гордєєв, 717
Гордієнко Д. М., 293, 301–302
Гордієнко П. Л., 293, 301–302
Горлов М. С., 277, 377–378, 389, 394
Горн, 339, 360, 418
Горовой А. В., 293
Горохов І. К., 16, 113, 291, 566, 571–574,
578–581, 584, 586–591, 593
Гот Є.Л., 23, 27, 57, 69, 85, 90, 118–120,
126, 131, 146, 162, 171, 193, 196, 199,
201, 216, 218, 307, 314, 317, 323, 330,
394, 403, 425, 430, 456, 469, 528, 544,
599–607, 610–612, 614–615, 617–619,
621–630, 671, 688–689, 695–697, 700,
708, 711–712, 719
Гофман, 277, 450
Гофман М., 277, 450
Гофриш, 266
Гошовський, 450
Градовський, 492
Граф, 23, 75, 157, 213, 292, 339, 376,
383–384, 389–391, 702
Гречко П., 356
Гречуха, 703
Грибова А., 255–256
Грибова А. М., 255–256
Григор Г. К., 110, 254, 258–260, 286,
297, 302, 348, 351, 355, 362, 390, 413,
484–489, 491–492, 494–495, 497,
499–506, 523, 558, 560, 671, 673
Григоренко, 258, 286
Григоренко О. М., 258, 286
Григорієнко Р. Г., 258, 286
Григорій, священик, 348, 362, 491–492,
506, 558, 671
Грихно Н., 653–654
Гришин І., 9, 246, 356, 744
Грищенко І. М., 571–572, 574, 579, 581,
587–593
Грім, 416
Гроскопф, 563–564, 569, 571–572, 575,
577, 582, 587, 591
Грузинов, 321
Грунько, 269
Грязев В. Ф., 647–648, 651, 659–660,
667, 669–671, 673–680
Гудзенко П. П., 42, 272, 287
Гулевич, 318
Гуленко, 360, 362, 364–365
Гуленко, 360, 362, 364–365
Гунглер, 311
Гунько В. І., 492
Гусак Г., 289
Гусаков М. С., 289
Гут, 2, 61, 78, 274, 323, 405, 408, 593,
603, 606, 625, 629, 723, 756
Гушин, 413
Гюш, 232
Дабровський, 109
Давиденас, 315
Давиденко Ф. А., 648, 651, 656, 667, 674,
679
Давнегін, 277
Данилевський, 297
Даниленко А. М., 62, 77
Данилов, 281, 343, 348, 352–353, 358,
371, 375, 492, 495, 497, 500, 641–642
Данилов І., 281, 343, 348, 352–353, 358,
371, 375, 492, 495, 497, 500, 641–642
Данилова, 281
Данильченко К., 267
Данильченко М., 267
Данкерс, 315
Данченко, 279
Дарата Г., 559–560
Демиденко, 288
Демидов, 60, 285, 355, 377
Демидов Я. Л., 60, 285, 355, 377
Демидова Г., 355
Демидова М. К., 355
Демич А. М., 491
Демідов О., 60, 285, 355, 377
Денисюк А. Я., 626, 630
Денікін, 317, 381

Деркач С., 266
 Дершот, 259
 Желілов, 212
 Дикусар М. М., 376
 Дискупський, 318
 Диш, 311
 Діденко І. Е., 351
 Діденко С. М., 351
 Дініус Л., 559–560
 Дмитренко, 509
 Дмитрієв, 258, 284, 289, 350, 376, 493,
 495, 499, 684, 686–688, 690–691, 694,
 696–699, 701–702, 704, 706–707, 709,
 717, 719–723
 Дмитрієва А. С., 684, 686–687, 690, 696,
 698–699, 701, 704, 706–707, 709, 719,
 721–723
 Долгих, 600, 607
 Донецький, 394, 396, 400
 Донцова М., 690, 706
 Дорошенко, 267, 293, 344
 Дорошенко Г. П., 267, 293, 344
 Дорошенко П. О., 267, 293, 344
 Дрекслер, 313
 Дубина, 247, 277
 Думитрашку, 400
 Дунаєв, 260
 Дьяконов, 497
 Дьяченко В. П., 600–603, 605–607, 611,
 616, 618–619, 623–630
 Ебелъ, 136, 214, 221, 276, 297–298, 347,
 403, 425, 460, 484–485, 695, 716, 746
 Еберле, 519, 534
 Ебиналь М. І., 512–515, 517–519
 Ебиналь М. І., 512–515, 517–519
 Ейзенмайер, 326
 Ейхман, 397, 423
 Емельянов, 261, 276, 350, 480
 Епштейн Ш., 443
 Ермандраут, 540
 Ефрос, 289, 295, 297
 Ештенсрих, 486
 Євлогій, архієпископ, 318
 Євсимов В. Ф., 279
 Євсимова А. Ф., 279
 Євсимова О. П., 279
 Євтюшин М. М., 390
 Єгоров Я. М., 254, 302, 491, 639, 641
 Єгорушкин П. П., 358
 Єлизаров, 701
 Єлисеєв О. Є., 258, 302
 Ємельянов, 261, 276, 350, 480
 Єпішев О., 294, 299, 304
 Єргей М. І., 492
 Єременко, 615, 622, 626, 630, 653–654
 Єрмаченко, 316
 Єрмоленко Т. Ф., 493
 Єрьомін С. П., 604, 607, 626, 630
 Єфимов М. Д., 290, 490, 503, 599
 Єфрос, 289, 295, 297
 Жадовец Т. С., 493
 Жердева Т., 374
 Жеребков, 318
 Жидловський В., 615, 622
 Жмурко М., 266
 Журавльов С., 261
 Забора М. Ф., 348, 350
 Завальний, 261
 Заварзін, 497
 Заєвлошин, 399
 Зайберт, 216
 Зайфер Р., 551, 558, 560
 Зайферт Р., 558, 560
 Заїка, 603, 606
 Залесский К. А., 222
 Запп, 165, 167
 Захаренко І. Ф., 1–2, 677, 679, 756
 Захаров, 22, 281, 289, 381, 571, 578, 580,
 584, 587, 589, 591, 713
 Згода, 51, 259
 Зеєтцен, 5, 133, 156
 Зейдліц, 187
 Зеленін, 249, 253
 Зеленін П., 249, 253
 Зельцнер, 313
 Земляний К., 256, 531
 Земляний К. Ф., 256, 531
 Земляний М. Г., 256, 531
 Земляний П., 256, 531
 Зіберт, 384, 391
 Зімарін, 483, 498, 500, 511, 513, 515, 517,
 520, 522–523, 526, 529, 534, 537, 540,
 543, 545, 547, 553, 556, 561
 Зіоль, 602
 Златоустов, 252, 389
 Зленський, 647–649
 Злотін М., 413
 Зорін, 277
 Зубенко В., 5, 156
 Зубец, 370
 Зубко П. К., 432, 482
 Зубков, 482
 Ібраїмов А., 212
 Іваненко М. В., 681
 Іванов, 261, 269, 273, 276, 289, 301–302,
 316, 319, 346–347, 352, 355, 357, 361,
 365, 416, 418–419, 425–426, 437, 455,
 487–488, 490, 495, 501, 503–504, 506,
 522, 550, 552, 572, 579, 582, 584, 586,
 590, 600–609, 611–613, 618–620, 622,
 624–630, 633, 643, 667–668, 692, 694,
 696, 700–702, 705, 713, 717, 720
 Іванов В. М., 261, 269, 273, 276, 289,
 301–302, 316, 319, 346–347, 352, 355,

- 357, 361, 365, 416, 418–419, 425–426,
437, 455, 487–488, 490, 495, 501,
503–504, 506, 522, 550, 552, 572, 579,
582, 584, 586, 590, 600–609, 611–613,
618–620, 622, 624–630, 633, 643,
667–668, 692, 694, 696, 700–702, 705,
713, 717, 720
- Іванова Н. І., 329, 352, 601–602, 605,
607, 611–613, 619–620, 624–626,
628–630
- Іванова С. С., 329, 352, 601–602, 605,
607, 611–613, 619–620, 624–626,
628–630
- Івановський В., 316, 319
- Івановський, 316, 319
- Іванченко І. Д., 493
- Іваха Ф., 428
- Ігнатов А. А., 499, 638, 643
- Ігнат'єв, 300, 347, 432–433, 579
- Ігнат'єв, 300, 347, 432–433, 579
- Ілан, 486
- Ілясов М., 91
- Іненко І. С., 344–345
- Іордан І. П., 490, 506
- Іс, 109, 132, 133, 165, 174
- Іщенко, 427, 484–485
- Іщенко, 427, 484–485
- Кабаненко, 586
- Кагнер, 252
- Калашніков Г.Ф., 596, 598
- Калашнікова Н. Л., 596
- Калько, 509
- Кальненко Т., 694, 716
- Камінський, 173, 190
- Кандибін, 591
- Канц, 48, 95, 97, 99, 101, 119, 241, 320,
385, 387, 389, 499, 557–558, 564, 575
- Канц І. І., 48, 95, 97, 99, 101, 119, 241,
320, 385, 387, 389, 499, 557–558, 564,
575
- Каравацький П. А., 348
- Карайбога П. Г., 302
- Карган, 303, 361
- Карзанов, 515, 517
- Кари В., 24, 32, 35, 95, 143, 203,
205–206, 280, 312, 425, 525, 528,
558–560, 746
- Карбишев Д. М., 408
- Карплюк, 616
- Карпов О.О., 259, 355, 374
- Карташев, 515, 517
- Касьянов, 57, 211
- Катюк, 145
- Качур, 376
- Квашенко Н. Н., 489
- Кебінас С., 289
- Келлер А., 551–552, 558, 560
- Келлер А. А., 551–552, 558, 560
- Келлер, 551–552, 558, 560
- Кельшлер, 360
- Кемон, 281
- Кеттель, 394
- Кирилов А. Е., 296, 302, 562, 564,
567–572, 580–586, 590, 594
- Кириченко А. И., 254, 712, 714
- Кириченко М. Е., 254, 712, 714
- Кириченко С., 254, 712, 714
- Кириченко Ф., 254, 712, 714
- Кириченко Ф. П., 254, 712, 714
- Киричук У. Д., 350
- Кисиленко М. Н., 489
- Кіореску, 428
- Кіпер, 146–147
- Кірхер, 360
- Клейн, 525
- Клейст фон, 378
- Клемм, 313
- Клепкін, 260
- Клименко І.Т., 84, 262, 264–265, 347,
502
- Клименко Н. П., 84, 262, 264–265, 347,
502
- Книль Ф., 496, 522, 558–559
- Книль Ф. М., 496, 522, 558–559
- Князєв, 242, 273, 287
- Кобрисев, 360, 362–364
- Кобрисева, 360
- Коваленко, 82, 272
- Коваленко Л., 82, 272
- Коваленко О. С., 82, 272
- Коваленко Ф. Д., 82, 272
- Коваль Н., 599, 652–655
- Коваль Н.М., 599, 652–655
- Ковальов, 289
- Ковальов А.В., 289
- Ковальчук М., 599
- Кович Р., 250, 302, 316, 559
- Ковіс Р. В., 522
- Ковтун, 272, 329, 746
- Ковшарь К. А., 302
- Коган И. X., 147
- Кожухарь Д. М., 506
- Козаченко, 19, 686–687, 690–691, 694,
696–697, 699, 701, 704–708, 717–718,
720
- Козаченко Т. Т., 19, 686–687, 690–691,
694, 696–697, 699, 701, 704–708,
717–718, 720
- Козловський У., 316
- Колачев П. В., 357
- Колесник М. К., 489, 680
- Колеснік П. С., 489, 680
- Колко А., 502
- Коломієц А., 356

- Коломієць, 356
 Колпенський С. В., 493, 496, 498, 500, 504–506
 Кольбе, 405
 Комаров, 277, 370
 Комарова, 277
 Комісар, 172–173, 190, 212–214, 243, 311–313, 380, 703
 Комкова Я. Т., 414
 Кондоров, 291
 Кондратієв, 484–485
 Кондратьєв В. Н., 388, 572, 580, 584
 Коновалов, 647
 Коновалов, 647
 Кононов П. Г., 390
 Коноплянко О. Є., 299
 Констанд В. С., 259
 Константінов П. К., 260, 276, 282, 287, 289, 493, 566, 571, 579, 581, 584, 586, 589, 591, 599, 685
 Кончич, 374, 389
 Кончич Л. М., 374, 389
 Кооп Ф., 91, 109, 141, 275, 298, 302, 524, 533, 558–560
 Копелович Г. М., 596, 598
 Копилевич, 591
 Копилева, 591
 Копп І. Л., 536, 541, 547–548, 555–556
 Корнєєв Ф. В., 502
 Корнієнко, 350, 390
 Корнієнко І. Я., 350, 390
 Корнієнко К. С., 350, 390
 Корнієць Л., 686
 Коротких Т., 174
 Коротченко Д., 267, 632
 Коротченко М., 267, 632
 Космачев, 717
 Косп Ф., 527
 Костенко М. О., 350, 578, 584
 Костюк Л. С., 337
 Котов, 83, 152, 250, 368, 374, 390, 419, 747, 749–750
 Котов І. Х., 83, 152, 250, 368, 374, 390, 419, 747, 749–750
 Котолун, 277
 Кох Е., 22, 31–32, 34, 85, 88, 109, 119, 131, 135, 150, 156, 159–160, 172, 192, 218, 240, 242, 247, 312, 324, 340, 405, 747
 Кохай, 405
 Кочкар-Елі, 212
 Кошєєв І. М., 347
 Кравченко, 302, 480, 482, 681
 Кравченко В., 302, 480, 482, 681
 Кравченко П. К., 302, 480, 482, 681
 Крамаренко А. І., 635
 Крамаренко О. І., 635
 Кранц, 311
 Крапівін, 280
 Красильников, 520, 522
 Краснов М. И., 639, 645
 Креве-Мицкевичус, 315
 Крейдич, 319
 Кресс А., 514, 522–525, 528, 533, 538, 541, 558–560
 Криворучко, 599
 Крикуленко, 256
 Криченко, 351
 Крігер, 186, 404
 Крігер Г., 186, 404
 Кронебітте, 360
 Крошко, 278, 418
 Круме, 186
 Крюков І. Є., 50, 261, 400
 Ксель П., 558
 Кубе, 313–314
 Кубилюнас, 315
 Кузнєцов, 367, 370
 Кузнєцов М., 367, 370
 Кузнєцов М. І., 367, 370
 Кузько Г. Г., 259
 Кузько О. К., 259
 Кузьмін, 286, 616
 Кулаков, 374, 376, 389, 606, 611, 685, 693
 Кулик, 235, 392, 747
 Кунак І., 356
 Кундерт, 399
 Кунц, 297
 Купенко К. П., 274
 Курас, 278
 Курілов Г. Д., 293, 302
 Курьєр А. В., 433
 Кутенко, 281–282
 Кутюк, 277
 Кутьков З. І., 269
 Кучеренко А. І., 480, 482
 Кучерук І. С., 604
 Кюртінг, 375
 Кюршнер, 377
 Лавренко, 269
 Лазарєв, 712
 Ланг Б. Б., 222, 356–357, 453
 Лангсберг, 453
 Ландюк, 600–602, 604–614, 616–622, 624–630
 Ланоненко А. Т., 480, 482
 Латишева М., 502
 Лафренц, 438
 Лахов, 270
 Лаштун В. П., 302
 Лебек, 311
 Леві М. Я., 5, 130, 152
 Левченко Н., 258
 Левчук, 280

- Леесмент, 314
 Лейббрандт, 311
 Лейтнер І., 549, 558, 560
 Ленін В., 60, 249, 252, 256, 260, 270,
 292, 333, 335, 338, 346–347, 354–355,
 375, 397, 400, 416, 422, 606, 643, 689,
 695, 714, 748
 Ленц, 396
 Леонова А. М., 495
 Лепешкевич В., 120–121
 Лешак, 586
 Лесной В. А., 366–367
 Ливицькая Т. К., 493
 Линдацер, 404
 Липаткіна Ф. С., 681
 Лисенко, 2, 28, 34–35, 45, 51–52, 63–64,
 82, 263–264, 427–428, 434, 504, 571,
 578, 593, 756
 Лисенко Л., 2, 28, 34–35, 45, 51–52,
 63–64, 82, 263–264, 427–428, 434,
 504, 571, 578, 593, 756
 Лисенко Ф. І., 2, 28, 34–35, 45, 51–52,
 63–64, 82, 263–264, 427–428, 434,
 504, 571, 578, 593, 756
 Лисицький Л. П., 351
 Лисогор Д. Т., 351
 Литвин К., 65, 70–72, 212, 272, 287, 296,
 366, 455, 658, 674
 Литвиненко, 70–72, 212, 296, 455, 674
 Литвиненко М., 70–72, 212, 296, 455,
 674
 Литвинов А. М., 366
 Литвинов Н. П., 366
 Лицман, 313
 Лібе, 377, 485
 Лібес, 450
 Лінко, 159
 Ліфшиц, 361
 Логутін, 281
 Лозе Г., 312, 324, 339–340
 Лозовой, 381
 Локтіонов Л. І., 352
 Лопухов М. И., 596, 598
 Лосева Л. В., 348
 Лоцкович, 250
 Лукьяненко А. І., 602–604, 609, 619,
 624, 626, 628–629
 Лукьянов, 297, 356
 Лукьянович, 297
 Любенко В. М., 652, 654–655
 Любімов, 318
 Любке, 392
 Лях, 4, 28, 43, 54–55, 90, 113, 119, 135,
 166, 174, 183–184, 186, 214, 271, 297,
 315, 334, 401, 418, 427, 435, 448, 492,
 500, 588
 Маєр, 468, 496, 500, 523, 558, 713
 Маєр А., 468, 496, 500, 523, 558, 713
 Маєр Г., 468, 496, 500, 523, 558, 713
 Маєр Г. Д., 468, 496, 500, 523, 558, 713
 Маєр І., 468, 496, 500, 523, 558, 713
 Маєр Я., 468, 496, 500, 523, 558, 713
 Мажара, 572
 Мазейко К. П., 293
 Мазур А. З., 16, 565, 571–572, 577–580,
 584, 587–593, 742
 Майдик М. Н., 490
 Макаренко К. А., 559
 Макаров, 141, 261, 487–488, 596, 598
 Макаров В. Н., 141, 261, 487–488, 596,
 598
 Макарова, 261, 596
 Маклаков, 318
 Малишев, 348
 Малишенко, 371–373
 Малищенко О. П., 371–373
 Малютін О. Г., 484–489, 491, 494–506
 Мальцев В., 269
 Мальцев І. І., 269
 Мальченко, 376
 Мальчик Т. М., 260, 282–283, 289, 300,
 356, 362, 417–418, 444, 690, 709, 714
 Мамонов М., 9, 88, 253, 257, 262
 Мамонтов, 717
 Мамутов Ш., 212
 Манікалов, 243
 Манукалов А. С., 349
 Манько М. П., 330, 565, 571–573, 577,
 579–580, 587, 589–590
 Маргенфельд, 602
 Маркелов М. С., 493, 495–498, 500
 Маркелов О. О., 493, 495–498, 500
 Маркелов С. М., 493, 495–498, 500
 Мартинов В. І., 255, 277, 495, 522
 Марц Ф., 550, 558, 560
 Марц Ф. І., 550, 558, 560
 Марченко, 12, 432–433
 Марченко М. Ф., 12, 432–433
 Матвейчук М. Я., 605, 607
 Матяж А. Т., 16, 47, 600–602, 604–608,
 610–622, 624–630
 Маудер Г., 405
 Махінько, 573, 578, 580–581, 589, 593
 Мацуцький І. М., 374
 Машура А. М., 354
 Медведев М. А., 341, 434, 634, 637
 Медведев П., 341, 434, 634, 637
 Межанова, 348
 Мейер А., 311–312, 323, 338–339
 Мелінгер І., 559
 Мельник А., 9, 88, 96, 253, 257, 262, 266,
 316, 328, 441, 598, 601
 Мельников, 9, 88, 253, 257, 262, 266

- Мельников В. С., 9, 88, 253, 257, 262, 266
 Мельничевський Д. І., 686
 Мельничевський І. І., 686
 Мельниченко, 495–496, 616
 Мельниченко С. П., 495–496, 616
 Мельцер, 360–365
 Меметов, 213
 Меньшагин В. Т., 321
 Меркулов В., 68, 637
 Метамідзе, 376
 Метеліца, 370
 Мироненко Д. Т., 254
 Мирошніченко В. Г, 260, 355–356
 Мирошніченко І. К., 260, 355–356
 Мисник О. П., 492–493
 Михайленко А. І., 355
 Михайленко Р. А., 355
 Михайлов, 250, 276, 291, 293, 347, 350, 355, 369, 374, 408–409, 441, 486, 489, 505, 515, 518–519, 523, 557–558, 572, 579, 581, 584, 587, 589–591, 648–649, 749
 Михін, 297
 Міллер М., 404, 527
 Міллер Р., 404, 527
 Мінкін, 618, 623
 Міронов А. П., 413
 Мірошніченко, 260, 355–356
 Мірошніченко П. В., 260, 355–356
 Міскус, 315
 Міщенко, 269
 Міщенко Б. Я., 269
 Могилович А., 266
 Мойсов І. К., 302
 Мойшке, 350, 352
 Молодцов В. Г., 355
 Молокова Н. А., 505
 Молотов В., 12, 184, 187, 441, 645, 680, 749
 Моор, 375
 Моргуліс, 490, 572
 Моргуліс А. Е., 490, 572
 Мороз, 120–121, 272, 280, 291, 335, 337, 346, 353, 370, 423, 435, 489, 492, 495–498, 500, 749
 Морозов В. Т., 272, 346, 492, 495–498, 500
 Морозов Г. А., 272, 346, 492, 495–498, 500
 Морозов Г. А., 272, 346, 492, 495–498, 500
 Морозов Г. А., 272, 346, 492, 495–498, 500
 Морозов С. С., 272, 346, 492, 495–498, 500
 Морозюк П., 120–121
 Москаленко, 376, 388
 Москаленко Я. Т., 376, 388
 Мотвійчук, 626, 630
 Муравйов, 712
 Мюллер, 35, 124, 169, 193, 196, 226, 360, 384, 416–417
 Назаратій, 437
 Назаренко І. Д., 376, 487, 649, 661, 666–667, 669–670, 672–674, 676–680
 Назаренко І. А., 376, 487, 649, 661, 666–667, 669–670, 672–674, 676–680
 Назаренко М. М., 376, 487, 649, 661, 666–667, 669–670, 672–674, 676–680
 Назарова, 261
 Наковський, 213
 Нарушот, 396–397
 Наумов, 389
 Небе, 103, 130, 137, 141, 155, 158, 160, 170, 172, 178, 187, 209, 211, 213, 217, 262
 Недоступ А.С., 51, 60, 74, 93
 Нейман, 48, 360, 640, 644, 662, 672, 678
 Нейман Л., 48, 360, 640, 644, 662, 672, 678
 Нейн, 602
 Некрасов М. І., 352
 Непомнящая, 656
 Нестеренко В. Ф, 352, 699
 Нестеренко М. С., 352, 699
 Нестерец, 348
 Неудачін Е. Я., 390
 Невзоров П. Ф., 374
 Невзоров Ю. О., 374
 Нибреску, 428
 Ніколаєв, 252, 286, 301–302, 312–313, 374, 390, 425, 477–483, 491, 498, 500, 505–506, 509–511, 513, 515, 517–518, 520, 522, 534, 537, 540, 545–553, 556–557, 561, 649, 653, 674, 676–677, 680, 700, 702, 704
 Ніколаєва, 312, 505
 Ніколаєва М. Т., 312, 505
 Нікольський, 423, 425
 Нікулеску М., 12, 428, 477
 Нововський Е. Я., 293
 Новосельський, 569, 572, 587, 591
 Носов, 78, 274, 369, 387
 Носов П. І., 78, 274, 369, 387
 Носовська А., 274, 369
 Нусс І., 558, 561
 Обелєц Л. І., 347
 Обенлех Ф., 552
 Обенлох Ф., 558
 Овсяник Н. К., 680
 Овчаренко, 277
 Овчаренко В. И., 277
 Оглобін О., 263

- Оксюзов, 569, 572
Олейнік Л. А., 274
Олендорф, 36, 40, 103, 107, 132, 158, 162, 171
Олесик А. М., 319
Олейнік В., 274
Омельченко, 482
Омельчук, 515, 517
Опперман, 313
Орел Д., 295, 310, 470, 750
Орлов, 60, 128, 232, 252, 256, 276, 282, 320–321, 368, 371, 750
Орлов А., 60, 128, 232, 252, 256, 276, 282, 320–321, 368, 371, 750
Орлов Я., 60, 128, 232, 252, 256, 276, 282, 320–321, 368, 371, 750
Орлова, 128, 256
Орлова А. М., 128, 256
Осадчук, 277
Осетров М., 15, 562, 564
Осипов А. А., 254, 413, 499, 537, 673
Осипов Л., 254, 413, 499, 537, 673
Осіпов П. Р., 254, 413, 499, 537, 673
Осіпова, 254, 499, 537
Осмінкін, 687–689, 708, 710, 714–716, 723
Остерман, 360
Осфельд, 360
Осьмінкін Г. Д., 696–700, 702, 723
Откалюк, 614, 621
Павленко, 289
Павленко М. Н., 289
Павлов, 47, 289, 302, 342, 347, 413, 427, 486, 488–490, 495, 499, 504, 506, 565, 569–584, 587, 589–591, 638–639, 641, 703
Павлова А. І., 47, 495, 565, 569–578, 580–583, 587, 591, 638
Павлючак, 423
Паненко Д. С., 486
Панідова О., 358
Панкратін Е. Г., 495–498
Панченко Г., 347–348
Панченко П., 347–348
Парнас, 450, 452–453
Пегов В. Я., 86, 409
Пельман Ф. М., 277
Пенская Т. К., 569, 575, 579, 582, 585, 587, 590
Перстерер, 102
Петерс, 360, 396
Петров, 66–68, 71, 92, 252, 258, 263, 273, 279, 285, 289–290, 302, 315, 343–344, 347, 350–351, 357–358, 371, 377, 393, 397, 417, 496, 498–500, 502, 522, 563, 566, 600–603, 605–606, 611, 618, 623, 627, 630, 683, 686, 690, 694, 696–698, 701, 704, 706, 717–718, 720
Петрова З., 92, 273, 285, 417, 499
Петько А. С., 86, 409
Пеффген, 100–101
Печенко Н. В., 677
Пивоваров, 278, 710
Пивоваров Т., 278, 710
Пилипенко О. Ф., 370, 578, 584
Писаченкова А. І., 270
Пишнюк, 389
Пишнюк М. С., 389
Піліковський, 572
Піндвук П., 120, 122
Пірогов А. Х., 420, 596, 598, 751
Пітворко К., 212
Пітін, 213
Пітін Т., 213
Піхтін, 277
Плавін А. С., 349
Платов, 67, 76, 371, 402
Платонов В. М., 677, 679
Пленкін, 636
Поважний М. Г., 195, 242
Погорелов, 258, 480–481
Погорелова М. Н., 480
Погребняк, 633, 635
Погребняк І., 633, 635
Погребняк Т., 633, 635
Погребной, 436
Погребной М. Г., 436
Поголяй І. Л., 302
Подкур Р. Ю., 2–3, 23, 82, 93, 598, 756
Позенко П. А., 351
Покраса Г. П., 293
Покровський, 400, 751
Положенцев, 375, 422
Положенцев О. Д., 375, 422
Поляков, 60, 348, 409, 444
Пономарьов, 289, 295, 297
Пономарьов М. І., 289, 295, 297
Попелим А., 648, 671
Попов, 11, 74–75, 78, 88, 119, 233, 277, 415–416, 418, 508, 579, 680
Потоцький, 270
Поусиус, 314
Примакова, 269–270
Прокофьев, 687, 690, 694, 697, 701, 704, 717–718, 720
Пронічкіна Т. З., 381
Протопопов, 301
Прудник, 260
Прутко, 690, 712
Прутко Г., 690, 712
Прядко І. І., 370, 713
Пугачев, 636
Пустовойт, 653–654
Пух Д., 76, 266, 452
Пфо Е., 533, 559

Равлик, 96
 Радецький, 360
 Раздольский, 297
 Разумний, 351
 Райнгерт Н., 552, 560
 Райхерт, 192
 Рак, 81, 216, 218, 224, 268, 277, 287, 291,
 347, 372, 426, 435–436, 510, 572, 587,
 591, 741, 752, 755
 Раковський, 572, 587, 591
 Рамаренко, 635
 Рапп П., 559
 Раскя В., 419
 Расткін В., 426
 Рауф, 224, 519
 Рауф В., 224, 519
 Рахманінов, 297
 Раш, 36, 103, 328
 Раштикіс, 328
 Рева, 48, 297, 324, 347, 671
 Редько, 347, 351
 Редько М., 347, 351
 Резнік, 585
 Резніченко, 586
 Рейнгард, 35, 128, 169, 524, 533–535
 Рейнгард Г., 35, 128, 169, 524, 533–535
 Рейнгарт Я., 14–15, 514–519, 560
 Рейнгарт Я. М., 14–15, 514–519, 560
 Рейхерт І., 559
 Рейхман, 390
 Рекіян І., 258
 Ремус, 678
 Ренер Я., 548, 560
 Реннер Р., 459–462, 558, 560
 Реннер Я., 459–462, 558, 560
 Рентелен фон, 313
 Ретлер Е., 559–560
 Решетніков М., 266
 Рибалко З. В., 254
 Рибаченко А. Г., 626, 630
 Риковський, 568–570, 594
 Ріко Яр, 109, 570, 585, 594
 Ровинська Н. Д., 495
 Рогозніков, 524, 526, 529
 Родкевич, 297
 Рожак А., 267
 Рожкова Н. Н., 639
 Розе, 27, 30, 33, 311–312, 315, 317, 338,
 360, 362–363, 370, 423
 Розенберг, 27, 30, 33, 311–312, 315, 317,
 338
 Роквес, 326
 Романенко, 370
 Романов, 74, 96, 277, 279, 282–283,
 285–287, 380, 686
 Ротенберг, 490
 Ротфельд, 453
 Рохов, 175, 566, 573–574, 579, 581, 587,
 589, 593
 Рокус, 160
 Руденко Д. І., 258, 267, 277, 289, 571
 Руденко П., 258, 267, 277, 289, 571
 Руденко Р., 258, 267, 277, 289, 571
 Рудковського, 426, 436, 441
 Руднєв, 259
 Рудніченко А. Г., 259, 267, 421
 Рудь С., 311
 Рунге, 18–19, 682–683, 686–688,
 690–691, 694, 696–698, 701, 704–708,
 717–723
 Рупчев І. П., 18–19, 682–683, 686–688,
 690–691, 694, 696–698, 701, 704–708,
 717–723
 Рупчев Н. П., 319
 Рутковський, 347
 Рябоконь, 614, 621
 Рябченко А., 249
 Рябчий К., 345, 686
 Рясний В., 314
 Саар Х., 275, 295, 637–638
 Сабуров, 289, 343–344, 503
 Савельєв Н. Е., 705
 Савенко, 509, 511
 Савінов, 19, 685, 695, 711–712
 Савов, 19, 685
 Савова А. К., 44, 85, 87, 90, 258, 287,
 341, 367, 408, 637
 Савченко, 44, 85, 87, 90, 258, 287, 341,
 367, 408, 637
 Садко, 302
 Садовский І. М., 302
 Садовский М. І., 302
 Садовський А. П., 316
 Сакович, 316
 Сакович У., 374
 Саламатніков, 348
 Самарский М., 348
 Самойленко, 656, 673
 Санджаровська М., 347
 Санжаревський М. Ф., 277
 Саприкін, 290
 Саулов, 600–602, 604, 606, 611, 619, 624,
 627–628, 631
 Сахаров П. М., 258
 Сачек Е.Т., 258
 Свентицький А. М., 515, 517
 Светличний, 400
 Свистунов, 381–382, 456, 524, 529, 534,
 538, 541, 543
 Севастьянов, 381–382, 456, 524, 529,
 534, 538, 541, 543
 Севастьянов Б., 317
 Севрюк, 293
 Селік П., 283

- Селін О., 283
 Селіхов, 604, 607, 612, 615, 619, 622, 626, 630
 Семененко Т., 96, 255, 261, 280, 289, 350, 368–369, 493–494, 499, 600–602, 604–605, 611, 618, 624, 627–628, 630, 656, 674, 694
 Семенов П. Е., 261, 499
 Семенова, 261, 499
 Сенич В., 311, 602
 Сеп, 400, 753
 Сергієнко В., 289
 Сердюченкова П. С., 417
 Серебреннік, 259, 267
 Середа, 435
 Серіков Д. А., 648, 671–672
 Сечевица, 648, 671–672
 Сечевица В. В., 267
 Сєдих П. Т., 347
 Сідакова Ф. І., 10–11, 87, 371, 373, 404, 407
 Сидоров І., 10–11, 87, 371, 373, 404, 407
 Сильченко, 352–353
 Симачев Д. М., 352
 Симонова. Д., 360–364
 Сиромолотний, 523–524, 526, 534, 537, 540, 543, 545
 Ситков, 484–485
 Ситник, 484–485
 Ситник В., 484–485
 Сімонова Д., 360–364
 Скворцова, 314
 Скирп, 434
 Сколяр, 110, 316, 318, 422, 443, 456, 601
 Скоп О., 602
 Скоропадський, 273, 283
 Скороход, 283
 Скринник, 276, 648, 671
 Скрипка Г. Г., 276, 648, 671
 Скрипка О. І., 619, 628–631
 Скрипник В. С., 713
 Слипченко, 600–602, 604–607, 611–612, 614, 618–619, 621, 624–628, 630
 Смерека, 63, 377, 482, 571
 Смірнов, 63, 377, 482, 571
 Смолич Л., 302
 Сморжко І. Г., 347
 Соболев, 281
 Собуров, 12, 151, 216, 289, 359, 400, 446, 455, 571–574, 578–581, 584, 587–593, 673, 678
 Сокол, 12, 289, 400, 455, 571–574, 578–581, 584, 587–593
 Соколов, 12, 289, 400, 455, 571–574, 578–581, 584, 587–593
 Соколов М. І., 12, 289, 455
 Соколова С. А., 574, 579, 581, 587–589, 591
 Соколовський, 574, 579, 581, 587–589, 591
 Соколовський І. М., 439
 Соломаха, 19, 444, 693
 Соломонов Ф., 484
 Сорока, 260, 276, 343–345
 Сорокін, 260, 276, 343–345
 Сорокін Й. П., 428, 431
 Сослюк, 599
 Сотановський, 344
 Спіцін І., 32, 60, 256–257, 260, 265, 273–277, 279–283, 285–287, 298, 330, 345–348, 358, 365–366, 374–375, 377–379, 381–382, 384–386, 388–398, 409, 416, 419–424, 475, 508, 689, 695, 714
 Сталін Й., 208, 221, 292, 427, 450, 516, 531, 753
 Старий А. В., 301
 Старікова Є. І., 356
 Сташко Л., 269
 Стеканов, 267, 326, 345, 350–351, 376, 486, 489, 491–492, 495, 497, 500, 504–505, 558, 684, 686, 690, 694, 696, 698–699, 701–702, 704, 707, 717, 720–721
 Степанов, 96, 110, 317
 Стольний А., 351
 Стражевський, 400
 Страмеров, 289, 313, 427
 Страхов Я. В., 418, 444, 452
 Страшний, 16, 599
 Стрелець Л. Є., 18, 651, 667–668
 Стремоус М.І., 346
 Строганов П. Е., 271–272, 287
 Строкач Т., 267
 Субчак, 352
 Судник, 10–11, 67, 76, 371, 404, 414
 Судоплатов П., 302
 Сулімов П. П., 286, 591
 Суслін, 515, 517, 636
 Сухарев, 302
 Сушко О., 259
 Суяров, 505
 Таганкіна А. А., 212
 Таїров Ю., 16, 571–572, 575–580, 582–584, 586–593
 Танцюр М. Д., 483, 639
 Тарасюк, 679
 Тарновський А. А., 400
 Татарінов Д. Е., 12, 478
 Тезенгауз, 380–381
 Теплінська Ю. Р., 380
 Теркун Я. І., 285
 Тижневий М. М., 275

- Тимін, 270
Тимофеєнко Н., 270
Тимофеєнко П. І., 270
Тисовшиський, 10, 12, 17, 35, 341–342, 414, 434, 436, 505, 637, 639, 750
Тихонов, 10, 12, 17, 35, 341–342, 414, 434, 436, 505, 637, 639, 750
Тихонов П., 480, 509
Тищенко, 480, 509
Ткаленко І. М., 302, 637, 643
Ткач, 302, 643
Токорева В. А., 277
Толмачев, 27, 29–33, 36, 112, 206, 294, 308, 342, 358, 377, 522, 558–559, 561, 586, 593
Тома П. В., 36, 308, 522, 558–559, 561
Томас, 36, 308, 522, 558–559, 561
Томас Ф., 631
Томе І. П., 631
Томкеєв, 493, 496, 500, 514, 521–522, 524–525, 527–528, 533, 541, 557–561
Томме Г. М., 493, 496, 500, 514, 521–522, 524–525, 527–528, 533, 541, 557–561
Томме І. Р., 487–488
Томчук Ф. І., 118, 131, 136, 354
Торопцев А. Д., 699–700, 702
Трембовецький, 650–652, 655–668, 676
Трепаченко, 437
Тулупова Н., 48, 648, 650, 657–658, 664–665, 667, 669–680
Тумарещь П. Н., 432
Туrowsький, 293
Тюппіна О. М., 297
Тягунов Д. Г., 480, 482
Угленко, 397
Ульріх, 302
Уманец В. О., 484–489, 491, 494–506
Уралов Ф. И., 702
Усачева – Величева Л.С., 702
Усачева Л.С., 35, 203, 255, 279, 289, 496, 498, 500, 702, 714
Усова А.А., 212
Устімов, 297
Фадєєв, 360
Фалькер, 297
Фарафонов, 168, 265, 360, 754
Фаст, 336
Фегелейн, 389
Федорец С., 614, 621, 626, 630
Федоричев М., 250, 258, 261, 267, 273, 279, 289, 297, 343, 347–348, 353, 364, 433, 493–494, 579, 647–648, 650–651, 657, 659–660, 667–671, 673–675, 677, 679, 693
Федоров, 250, 258, 261, 267, 273, 279, 289, 297, 343, 347–348, 353, 364, 433, 493–494, 579, 647–648, 650–651, 657, 659–660, 667–671, 673–675, 677, 679, 693
Федоровський, 279, 282, 284, 286
Федорчук, 348, 494, 499
Федосенко И. Ф., 499
Федосєєва А. І., 499
Федосєєва М. В., 17, 76, 434, 632, 702
Федотов Л. П., 17, 76, 434, 632, 702
Федотов М. В., 293
Філінський, 712
Філіпов, 254, 341, 344, 348, 353, 490, 506, 510, 602, 686, 690, 694, 696, 700–701, 704, 712, 717, 720
Філіппов І. В., 277
Філонюк К. Г., 316
Філофей архієпископ, 343
Фірсов, 490, 506
Фішер Р. І., 490, 506
Фішер Р. І., 352
Фокін, 522, 538, 561
Фохт М. І., 360
Фрезе, 480
Фрейліх, 480
Фрейліх Р. М., 483, 509–511, 535, 541, 546–547, 553, 556–558, 560
Фреліх А., 483, 509–511, 535, 541, 546–547, 553, 556–558, 560
Фреліх Е. Ф., 483, 509–511, 535, 541, 546–547, 553, 556–558, 560
Фреліх М. А., 483, 509–511, 535, 541, 546–547, 553, 556–558, 560
Фреліх Р. М., 437
Френіх, 447, 451, 455
Фрідман П., 447, 451, 455
Фрідман С., 557–558
Фріз І., 443, 559–560
Фріц І., 350
Фролов, 350
Фролов І. М., 350
Фролов М. К., 415–416, 445
Фукс, 213
Халій Я., 347
Халявкін В., 260
Ханін, 311
Хардерс б-н, 492, 495–498, 500
Харламов, 492, 496, 498, 500
Харламова М. Д., 296, 302
Харченко В. Г., 296, 302
Харченко Ф. К., 274, 646
Харьковська, 269
Хвостов, 674
Хейминєць Ф. Г., 23, 43, 113, 137, 145, 427, 441, 598, 601, 610, 615, 741, 743, 745–746, 751, 753, 755
Ходорковський, 680
Холявко П. О., 680
Холявко П. А., 110

- Хорунжий І. С., 564
 Хохлов А. І., 318
 Хохонтов, 477–479, 506
 Храмцов, 494
 Христофорова К., 321
 Хронов, 10–11, 15, 17, 85, 87, 294, 301, 367, 373, 398, 407, 441, 443, 562, 632, 637, 686, 703
 Хруш Ф. Я., 10–11, 15, 17, 85, 87, 294, 301, 367, 373, 398, 407, 441, 562, 632, 686
 Хрушов М., 484
 Царьова З., 297
 Цветков, 232
 Цвісслер, 377
 Целені, 546
 Центнера Е., 324
 Цигельбейн, 323
 Ципинський, 571–574, 578, 580, 584, 588–589
 Цівчик Н.Н., 349
 Цурупалло І. П., 490
 Цурцулян, 501
 Чапленко І. А., 376
 Чаплін, 376
 Чаплін І. Г., 419
 Чаругін А. І., 399–400
 Часовніков, 213
 Чахалян, 119
 Челмоков І., 435
 Челомбитько А. П., 648, 657, 659
 Черба І. М., 118
 Черепухіна О. В., 10, 343, 345
 Чермних О., 562–566, 572–577, 579–584, 587, 589, 592
 Черний, 298, 366, 623, 627
 Черниш В. І., 298, 366
 Чернишов Д. М., 443, 507–509
 Чернов, 602, 609, 613–615, 620–622, 624, 628
 Черноморець О. Ф., 496, 498, 500, 702, 714
 Черноусова, 496, 498, 500, 702, 714
 Черноусова А. А., 572
 Черчік, 10, 345, 358
 Чечков, 10, 345, 358
 Чинарьов, 273
 Чирва, 273
 Чирва М. Ф., 267
 Чирка І. С., 267
 Чирка С. Ф., 260
 Чистилін, 276
 Чистякова Д. Т., 491
 Чміль Г. Я., 656
 Чудной Д. В., 259
 Чуркін, 279
 Чусов, 343
 Чучукало В., 90, 356
 Шавер Б., 260
 Шаломай Г. Л., 289
 Шамет Ф. П., 440
 Шапіро І., 357
 Шаповал В. І., 357
 Шаповал Е.П., 357
 Шаповал І. М., 357
 Шаповал П. В., 357
 Шаповал С. М., 357
 Шаповалов П. С., 370
 Шарудінова, 684, 686, 688–690
 Шаханов В. П., 684, 696, 700, 702, 704, 712, 714–715, 720–721
 Шахворостова М. Ф., 428
 Шахорост, 480, 482
 Шашков, 550
 Шваб К., 303
 Швайце, 496–497, 500, 558–559
 Швам К., 496–497, 500, 558–559
 Швам Ф., 381
 Швенко Ф. А., 549–552, 555–556, 558, 560
 Швінт А., 549–552, 555–556, 558, 560
 Шевандін, 344
 Шевкопляс А., 297
 Шевцов, 264, 273, 292, 296, 353, 361, 370, 384, 480, 482, 489, 509, 511, 548–552, 554, 556, 639, 641–643, 645, 755
 Шевченко, 264, 273, 292, 296, 353, 361, 370, 384, 480, 482, 489, 509, 511, 548–552, 554, 556, 639, 641–643, 645, 755
 Шевченко Т. Ф., 440
 Шейк, 280
 Шейман, 437
 Шейфеле, 427
 Шемец А. І., 155, 172, 180, 183–184, 197, 199, 313
 Шене, 522, 557–559
 Шергер Б., 522, 557–559
 Шернешель, 493
 Шестов Б. Д., 447
 Шестопапов Г. В., 717
 Шестоперов, 527
 Шиліна Д., 380, 389
 Шильніков Ф. К., 600–607, 611–613, 618–620, 622, 624–630
 Шиманович Г. Л., 702, 711
 Шкраба М. І., 687
 Шлендер Л., 412
 Шлінгер, 311
 Шлоттерер, 323–324, 346, 458–459, 485, 513–514, 519, 558, 560
 Шмідт, 323–324, 346, 458–459, 485, 513–514, 519, 558, 560

Шмідт М., 350
 Шонен, 352
 Шопен, 480, 482, 681
 Шраєр, 329
 Шредер, 103
 Штейкін, 502–503
 Штельман М. К., 502–503
 Штельман Ю., 514, 531–533, 535, 546,
 548, 554, 557–560
 Штинкін, 558
 Штокарь Е., 48, 311, 671, 678
 Штольц, 522, 558, 560
 Штро М., 522
 Штроо М. І., 174, 361, 363, 365
 Шульте, 174
 Шульте-Штратгаус, 360, 362
 Шунтаков, 311
 Шютце Ф., 598
 Щепкін, 289, 374, 390
 Щербак К., 289, 374, 390
 Щербак О. К., 374, 390
 Щербаков О., 374, 390
 Щербаков Ю., 374, 390
 Щербина, 293
 Щеголев В. В., 384
 Юзьків, 356
 Юнусов С., 348
 Юонь М., 315
 Юргутіс, 452
 Юрков І. П., 21, 224, 509, 515, 517, 586,
 590–591, 607, 610, 615–616, 618, 623,
 627, 631, 647–648, 660, 677, 679–680,
 694, 717, 720–721, 723
 Юст, 270
 Юхно, 390
 Юшков П. М., 96, 110, 317
 Стецько Я., 399
 Яворський, 242
 Якимчук А. Т., 278
 Яковец І. Р., 18, 302, 679
 Яковин М. В., 18, 679
 Яковинчик, 66–68, 301, 358, 390, 409,
 484, 490–491, 506, 549, 600–602,
 604–606, 611, 613–614, 618, 620–621,
 624, 626–628, 630, 642
 Яковлев Б. С., 66–68, 301, 358, 390, 409,
 484, 490–491, 506, 549, 600–602,
 604–606, 611, 613–614, 618, 620–621,
 624, 626–628, 630, 642
 Яковлев Ф. Я., 66–68, 358, 613–614,
 620–621
 Яковлева, 66–68, 358, 613–614, 620–621
 Янишина О., 186
 Янсен, 437
 Яременко В. І., 357
 Ярославцева Е. І., 259
 Ярошенко, 259
 Ярошенко С. С., 321
 Ясків, 370
 Яценко, 370
 Яценко Е.Е., 370
 Яценко М. Д., 416

Географічний показчик

Авдіївський р-н Сталінської (нині Донецької) обл., 356, 381
Авдотіно, с. Сталінської, нині Донецької обл., 348
Австрія, 46, 125, 143, 408, 441, 465
Айлянми, с. (нині с. Поворотне) Білогірського р-ну АР Крим, 214
Актюбинск (рос.), м., Республіка Казахстан, 512, 513, 515, 517
Актюбинская обл. (рос.), м., Республіка Казахстан, 513, 515, 517, 546
Албат с., АР Крим, 212
Албатський р-н АР Крим, 212
Александровський р-н (рос.) Сталінської (нині Донецької) обл., 356
Алексіно, с. Волховського р-ну Ленінградської обл., РФ, 335
Алтайський край, РФ, 510
Алупка, м., АР Крим, 213
Алушта, м., АР Крим, 203, 215, 216
Ананьїв, м. Одеської обл., 5, 152, 155, 159, 749, 750
Анапа, м. Краснодарського краю, РФ, 242
Англія, 30, 252
Андріївка, с. Балаклійського р-ну Харківської обл., 476, 278, 459
Андрусівка, с. Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., 168
Антоно-Кодинцевський р-н Одеської обл., 479
Арнаутка с. (нині с. Комишани) Корабельного р-ну Херсонської міськради, 173
Артемівськ, м. (нині м. Бахмут) Сталінської (нині Донецької) обл., 33, 261, 267, 268, 269, 270, 280, 348, 349, 373, 374, 376, 377, 388, 423
Астахове, с. Свердловського р-ну Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 254, 255, 256
Афіни, м., Грецька Республіка, 204
Бабин Яр, ур., 40, 43, 46, 47, 63, 64, 84, 103, 186, 313, 406, 570, 571
Бабина Балка, х. (нині с. Прибужани) Вознесенського р-ну Миколаївської обл., 548–551, 554–556
Бабинці, с. Погребищанського р-ну Вінницької обл., 151
Балайки, с., 235
Балкани, 168, 176, 178, 184, 185, 190, 191, 192
Балта, м. Балтського р-ну Одеської обл., 132, 161, 398, 441
Бар, м. Барського р-ну Вінницької обл., 457, 606, 611, 624, 628
Баранівка, с. Глухівського р-ну Сумської обл., 300
Барвенково, м., 370
Баришівка, с. Баришівського р-ну Київської обл., 286
Батурин, смт. Бахмацького р-ну Чернігівської обл., 231
Бахмач, м. Бахмацького р-ну Чернігівської обл., 231
Бахчисарай, м. Бахчисарайського р-ну АР Крим, 202, 212, 213, 215, 216
Белград, м., Югославія (нині Республіка Сербія), 204, 317
Бельгія, 123, 135, 176, 180, 183, 306
Бердичів, м. Житомирської обл., 6, 30, 39, 129, 140, 141, 145, 150, 179, 337, 441, 459, 461, 462
Бердичівський р-н Житомирської обл., 5, 6, 30, 39, 149
Бердянськ, м. Запорізької обл., 682, 688, 713
Березівка, с. Одеської обл., 12, 160, 161, 398, 419, 484–486, 495, 530, 648
Березівка, с. Полтавської обл., 273, 280
Березна, с. Володарського р-ну Київської обл., 580, 587
Березна, смт Березнянського (нині Менського) р-ну Чернігівської обл., 17, 18, 48, 647–649, 650–657, 659, 660, 662–664, 666, 667, 670, 673, 674–680
Березнянський р-н Чернігівської обл., 17, 370, 648–657, 659–660, 662–664, 666, 667, 674–680
Берислав, м. Херсонської обл., 174
Берлін, м., ФРН, 38, 39, 46, 94, 98, 100, 101, 105, 107, 108, 110, 115, 123, 125, 127, 130, 135, 137, 138, 143, 144, 148–150, 152–154, 157, 162, 167, 169, 175, 176,

178–185, 190, 196, 199–201, 203, 204, 206, 207, 221, 222, 225, 226, 228–230, 233, 236, 237, 240, 242, 244–246, 292, 314, 317, 444, 445, 537, 542, 545

Бессарабія, 5, 36, 154, 155, 158, 180, 478, 515

Бешуй, с. (нині с. Дров'янка), Сімферопольського р-ну АР Крим, 214, 216

Бельці, м., Республіка Молдова, 104, 127, 133

Билрад, м., Румунія, 104

Бігач, с. Березнянського (нині Менського) р-ну Чернігівської обл., 658, 674

Біла Церква, м. Київської обл., 252, 265, 381, 416

Біле, с. Куп'янського р-ну Харківської обл., 296

Білогорівка, с. Краснолиманського (нині Лиманського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 258.

Білоруська РСР, 69, 99, 100, 108, 133, 156, 181, 200–222, 225, 230, 239, 241, 244, 249, 310, 311, 313, 315, 316, 319, 323, 327, 331, 390

Білосток, м., Республіка Польща, 135, 143, 311, 317

Білостокський округ, 311–313, 338

Біюк-Онлар, с. (нині смт. Октябрське) Красногвардійського р-ну АР Крим, 211

Била (Біла), с. Кіцманського р-н Чернівецької обл., 507

Благодатновський р-н Миколаївської обл., 438

Бобровицький р-н Чернігівської обл., 368

Богданівка, с. Доманевський р-н Николаєвської обл., 438, 550, 561

Богдановка (рос.), с. Краснояружского р-ну Белгородської обл. РФ

Богемія, 97, 108, 167, 169, 309.

Бойково (рос.), с. Ашевського р-ну Ленінградської обл. РФ, 335

Болгарія, 100, 153, 181

Бонн, м., ФРН, 339

Боровики, с. (нині с. Бобрівник) Зінківського р-ну Полтавської обл., 266

Боровці с. (нині с. Борівці) Кіцманського р-ну Чернівецької обл., 151

Боршево, с. Унечського р-ну Брянської обл. РФ, 281

Боршівка, с. Балаклійського р-ну Харківської обл., 281

Бостон, м., США, 317

Ботієве, с. Приазовського р-ну Запорізької обл., 699, 715

Боярка, с. Ананіївського р-ну Одеської обл., 159

Брацлав, смт. Немирівського р-ну Вінницької обл., 750–751, 760

Брест, м., Республіка Білорусь, 135, 143, 153, 319

Броди, м. Бродівського р-ну Львівської обл., 100

Бродки, с. Миколаївського р-ну Львівської обл., 106

Брянський (рос.) округ, РФ, 232, 310, 320, 321

Бугаївка, с. Харківської обл., 273

Бугаївка, с. Савинського (нині Ізюмського) р-ну Харківської обл., 298

Буковина, 4, 5

Бутовка, с. Сулеської обл., 280

Бухарест, м., Румунія, 317, 478

Бучки, с. Грем'яцького (нині Новгород-Сіверського) р-ну Чернігівської обл., 369

Буюк-Узенбаш (Буюк-Озенбаш), с. (нині с. Щасливе) Бахчисарайського р-ну АР, 216

Вакалівщина, с. Сумського р-ну Сумської обл., 300

Варваровка, с. Сталінська обл., 273

Варшава, м., Республіка Польща, 32, 310, 314, 317, 329, 447

Васильків, м. Київської обл., 265

Вахнівка, с. Липовецького р-ну Вінницької обл., 605

Веденка, с. Саратського р-ну Одеської обл., 359

Велика Бабка, с. Чугуївського р-ну Харківської обл., 273

Велика Бутівка, с. Роменського р-ну Сумської обл., 280

Велика Писарівка, с. Великописарівського р-ну Сумської обл., 273, 283, 300

Велика Шишівка, с. Шахтарського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 273

Виликий Бурлук, с. Харківська обл., 360

Великий Дорошів, с. Жовківського р-ну Львівської обл., 136

Великі Єрчики, с. Сквирського р-ну Київської обл., 581

Венгрія (рос.), 306, 316, 406, 414, 557

Верхнє, с-ще Лисичанського р-ну Ворошиловградської обл., (нині у складі м. Лисичанська) Луганської обл., 366

Верхня Сілезія, ФРН, 340

Веселинове, смт. Веселинівського р-ну Миколаївської обл., 486

Вестфалія, ФРН, 311, 389

Ветка, м. Слов'янськ, 357

Виноградівка, с. Мостівського р-ну Одеської обл., 13, 487, 488

Вільно, м. (нині м. Вільнюс), Литовська Республіка, 336, 338, 458, 473

Вінницька обл., 458, 599, 600, 601, 606, 607, 611, 614, 617–619, 623, 624, 627, 628

Вінниця м., 441, 455, 474, 563, 570, 592, 594, 596, 598–601, 604–611, 618, 619, 623, 624, 627, 628

Вірівка, с. (рос. с. Веровка) Орджонікідзевського (нині Добропільського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 276, 280

Вознесенськ, м. Миколаївської обл., 398, 164

Волинська обл., 3, 232, 371,

Волинь, 37, 39, 95, 110, 154, 230, 241, 242, 245, 328

Володарське смт. (нині смт. Нікольське), Володарського (нині Нікольського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 356

Волчя Балка (рос.), х. Вільшанського р-ну Одеської (нині Кіровоградської) обл., 511, 549, 551

Воркута, м. Республіка Комі, РФ, 608

Вороб'ївка, с. Грем'яцького (нині Новгород-Сіверського) р-ну Чернігівської обл., 369

Ворожба, с. Лебединського р-ну Сумської обл., 231, 280

Воронеж (рос.), м., РФ, 240

Ворошиловград, м. (нині м. Луганськ), 380, 381, 418

Ворошиловградська (нині Луганська) обл., 366, 378

Воскресенське, с. Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

Вюрцбург, м., ФРН, 339

Гадяч, м. Гадяцького р-ну Полтавської обл., 299

Гайсин, м. Гайсинського р-ну Вінницької обл., 50

Галич, м. Галицького р-ну Івано-Франківської обл., 109

Галичина, Галіція, 31, 36, 37, 39, 95, 96, 131, 137, 143, 153, 453

Гамбург, м., ФРН, 53, 156, 339

Гельзенкірхен, м., ФРН, 339

Геттінген, м., ФРН, 338

Гірське (рос. Горское.), с. Великомихайлівського р-ну Одеської обл., 258, 261

Глухів, м. Сумської обл., 235

Гмирянка, с. Прилуцького р-ну Полтавської (Чернігівської) обл., 606, 611, 618, 623, 627

Голландія, 97, 178, 306

Голубівка, м. Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 258, 281

Гольштейн, 339

Горбачево-Михайлівка Макіївського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 409

Горлівка, м. Донецької обл., 277, 377, 389, 394

Городище, с. Городнянського р-ну Чернігівської обл., 370

Городня, м. Городнянського р-ну Чернігівської обл., 667

Городок, м. Городоцького р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 334, 335

Градівка, с. Мостівського (нині Веселинівського) р-ну Одеської (нині Миколаївської) обл., 13–15, 492, 493, 495–500, 505, 520–523, 526, 529–533, 550, 558, 559

Греки, х. Мостівського р-ну Одеської обл., 14, 505

Грем'яцький р-н, 368, 369

Греція, 182

Гришине, с. Красноармійського (нині Покровського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 9, 246

Гродно, м., Республіка Білорусь, 311

Грузьке, с. Добропільського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 357

Гуляйполе, м. Гуляйпільського р-ну Запорізької обл., 208

Гусавка, с. Березнянського (нині Менського) р-ну Чернігівської обл., 656, 674

Данія, 97, 148
 Дворянка, х. Мостівського р-ну Одеської обл., 13, 494
 Деревчин, с. Шаргородського р-ну Вінницької обл., 606, 611, 619, 624, 628
 Джанкой, м. Джанкойського р-ну АР Крим, 208, 209, 211, 216
 Дзержинск (рос.), м. (нині м. Торецьк) Сталінської (нині Донецької) обл., 260, 281
 Димер, смт Вишгородського р-ну Київської обл., 234
 Дмитрів, с. Радехівського р-ну Львівської обл.
 Дмитрівський р-н., 284, 368
 Дніпропетровський округ, 313
 Дніпропетровськ, м. (нині м. Дніпро), 260, 319, 330
 Дніпропетровська обл., 250, 252, 277, 279, 284, 309, 344, 389, 432, 433
 Дністер, р., 5, 398, 430
 Добровеличківський р-н Кіровоградської обл., 356, 438
 Добромил, м. Старосамбірського р-ну Львівської обл., 38, 111, 112
 Добрянський р-н Чернігівської обл., 369
 Докшиці, м. Докшицького р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 336
 Долина, м. Долинського р-ну Станіславської (нині Івано-Франківської) обл., 108
 Доманівка, смт Доманівського р-ну Миколаївської обл., 159, 160, 483, 561
 Домниця, х. Березнянського (нині Менського) р-ну Чернігівської обл., 370, 649, 653, 661, 667, 670, 671, 673, 675, 676
 Донбас, 252, 376, 384, 389, 419, 440, 643
 Дорошівка, с. Ямпільського р-ну Вінницької обл.
 Дрисса (рос.), р., 336
 Дробицький Яр, ур., 288, 359
 Дрогичин, м. Дрогичинського р-ну Берестейської обл., Республіка Білорусь, 319
 Дубно, м. Рівненської обл., 4, 115–120
 Дубовичі, с. Кролевецького р-ну Сумської обл., 4, 235
 Дубово, х. Слов'янського р-ну Донецької обл., 273
 Дуванкой, с.(нині с. Верхньосадове) Нахімовського р-ну Севастопольської міської ради АР Крим, 213
 Ельзас, 97
 Естонська РСР, 111, 117, 130, 182, 225, 226, 235, 241, 244, 245, 329
 Євпаторія, м. АР Крим, 7, 201–203, 216
 Єліне, с. Шорського (нині Сновського) р-ну Чернігівської обл., 369
 Жабокричка, с. Чечельницького р-ну Вінницької обл., 39, 132
 Жванець, с. Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., 155
 Жешув, м., Республіка Польща, 453
 Житомир, м., 4, 6, 8, 36, 104, 115, 123, 126–129, 138, 141, 142, 145–148, 181, 185, 189, 191, 234–237, 240, 248, 328, 458, 464, 568, 569, 570, 594, 598
 Житомирський округ, 313
 Житомирська обл., 34, 126, 145, 232, 252, 282, 285, 466, 581, 587
 Жовтневе, с. Печенізького р-ну Харківської обл., 272
 Заліщики, с. Бучацького р-ну Тернопільської обл., 109, 110
 Заметчин, с. Маршанського р-ну Тамбовської обл. (РФ), 582, 586
 Замостя, с., 112
 Заоскольє, ст. Харківської обл., 301, 302
 Запорізька обл., 581, 682, 686, 694, 697–702, 704, 705, 717, 718, 721, 749
 Західна Європа, 51, 94, 130
 Західна Україна, 3, 4, 23, 38, 71, 76, 87, 101, 106, 108, 117, 123, 126, 128, 135, 143, 189, 230, 248, 406
 Зборів, м. Зборівського р-ну Тернопільської обл., 104
 Званівка, с. Бахмутського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 273
 Звягель, м. (нині м. Новоград-Волинський), Житомирської обл., 111, 129, 150
 Зелений Колодязь, с. Чугувського р-ну Харківської обл., 359
 Зеленівка, с. Приморського р-ну Запорізької обл., 329
 Зіньків, с. Полтавської обл., 266, 267
 Златопіль, м. (нині у складі м. Новомиргород) Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., 8, 228, 229
 Златоусівка, с. Волноваського р-ну Донецької обл., 252

Знам'янка, ст. Кіровоградської обл., 265, 276
 Знобь-Новгородське, смт. Середино-Будського р-ну Сумської обл., 232
 Золочів, м. Золочівського р-ну Львівської обл., 36, 100, 104, 114
 Зуя, смт. Білогірського р-ну АР Крим, 211
 Іванівка, с. Слов'янського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 261, 273
 Ізюм, м. Харківської обл., 299
 Ізяслав, м. Ізяславського р-ну Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) обл., 141
 Іллінци, м. Іллінецького р-ну Вінницької обл., 558
 Ім. Рози Люксембург, с-ще Бобринецького р-ну Кіровоградської обл., 356
 Імерцики, х. Мостівського р-ну Одеської обл., 493
 Інзівка, с. Приморського р-ну Запорізької обл., 692, 701, 705, 717
 Італія, 21, 316, 399
 Кагановицький район Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 257, 282
 Кагановичі, м. 268–270
 Кагарлик, м. Кагарлицького р-ну Київської обл., 252
 Казанли, с. 215
 Казахська РСР, 519
 Калинівка, с. Сталінської (нині Донецької) обл., 346, 355, 375, 392, 393, 421, 422
 Калинове, с. Красноармійського (нині Покровського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 260, 353, 354
 Калінін, м. (нині Тверь (рос.)) РФ, 321
 Каменец-Подольская обл. (рос.), 28, 282, 285
 Кам'янець-Подільський, м. Хмельницької обл., 168
 Канада, 40
 Кантакузівка, с. (нині с. Прибужани) Вознесенського р-ну Миколаївської обл., 161, 511
 Карасубазар, м. (нині м. Білогірськ) Білогірського р-ну АР Крим, 201, 203, 214, 216
 Каринтія, 143, 203, 205, 206
 Карлівський р-н Полтавської обл., 282
 Каташин, с. Чечельницького р-ну Вінницької обл., 39, 132
 Катериненталь, с. (нині с. Піщаний Брід) Веселинівського р-ну Миколаївської обл., 156
 Катеринівка, с. Карлівського р-ну Полтавської обл., 282
 Каунас, м., Республіка Литва, 314, 315, 328, 338
 Керч, м. АР Крим, 203, 210, 216, 217, 227, 230, 242
 Керченський пів-в, 213, 227
 Київ, м., 28, 34–37, 40, 47, 63, 65, 73, 74, 76, 88–90, 115, 119, 183–189, 191, 192, 196–198, 206, 207, 226, 229, 230, 234, 247, 252, 262–265, 278, 312, 319, 334, 336, 337, 406–408, 414, 425, 433, 434, 444, 456, 464–466, 562–567, 569, 570, 572, 573–576, 578, 580–587, 591, 592, 594, 606, 611, 618, 624, 628
 Київська обл., 47, 73, 74, 232, 275, 286, 337, 342, 345, 434, 563, 565, 567, 569–572, 580, 581, 583–587, 590, 591, 593, 606
 Київський округ, 313
 Кікеріно, с-ще Волосовського р-ну Ленінградської обл., РФ, 180
 Кіровоград, м., 49, 177, 253, 419
 Кіровоградська обл., 276, 371
 Кишинев, м., Республіка Молдова, 36, 138, 165
 Кірбітово, х. Родіонов-Несветайського р-ну Ростовської обл., РФ 254, 256
 Кіровка, с. (нині Данилівка) Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., 273
 Клевів, смт Сарненського р-ну Рівненської обл., 282, 283, 286
 Княжичі, с. Ямпільського р-ну Сумської обл., 278
 Ковалиха, с. Ротмістрівського (нині Смілянського) р-ну Київської (нині Черкаської) обл., 583, 586
 Ковель, м. Волинської обл., 71, 144
 Ковтунів, х. (нині с. Баранівка) Золочівського р-ну Харківської обл., 272
 Кодима, м. Одеської обл., 4, 39, 132, 133, 134, 137, 138, 152
 Козелецький р-н Чернігівської обл., 369
 Козятин, м. Вінницької обл., 5, 44, 149, 150, 233

Коккози, с. (нині Соколине) Бахчисарайського району АР Крим, 216
 Коктебель, м. АР Крим 221
 Коломия, м. Коломийського р-ну Станіславської (нині Івано-Франківської) обл., 38, 108–110, 453
 Колосівка, ст. Одеської обл., 495, 524, 530, 558, 559
 Колосівка, х. Мостівського р-ну Одеської обл., 490, 494, 495, 498
 Коми АССР (рос.), РФ, 608
 Конотоп, м. Конотопського р-ну Сумської обл., 231, 235
 Костянтинівка, м. Сталінської (нині Донецької) обл., 276, 282, 287
 Коростень, м. Житомирської обл., 4, 148, 168, 177, 282
 Коростишів, м. Коростишівського р-ну Житомирської обл., 141, 252, 437
 Корюківка, м. Корюківського р-ну Чернігівської обл., 235, 369
 Костопіль, м. Костопільського р-ну Рівненської обл., 154, 241, 467, 468
 Котовськ, м. (м. Подільськ) Котовського (нині Подільського) р-ну Одеської обл., 152
 Коуш, с. (нині с. Шовковичне) Білогірського р-ну АР Крим, 215, 216
 Коханівка, с. Троїцького (нині Ананівського) р-ну Одеської обл., 160
 Кошова, р., 173
 Крайна, 143, 151, 181, 203, 205, 206
 Краків, м., Республіка Польща, 111, 112, 128, 135, 316, 407, 447, 453
 Краматорськ, м. Сталінської (нині Донецької) обл., 350, 352
 Краматорський р-н Сталінської (нині Донецької) обл., 350
 Красний Лиман, м. (нині Лиман) Сталінської (нині Донецької) обл., 366
 Красноармійськ, м. (нині м. Покровськ) Сталінської (нині Донецької) обл., 266
 Красно-Владимирівка, х. Мостівського р-ну Одеської (нині Миколаївської) обл., 350–352
 Красногорка, пос. Краматорського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 350–352
 Краснодар, м. (нині м. Сорокіне) Луганської обл., 416
 Краснолиманський (нині Лиманський) р-н Сталінської (нині Донецької) обл., 273, 274, 281
 Кременець, м. Кременецького р-ну Тернопільської обл., 116, 127
 Кременчук, м. Полтавської обл., 28, 50, 179, 435, 474
 Крива Лука, с. Краснолиманського (нині Лиманського) р-ну Сталінської (Донецької) обл., 273, 281
 Кривий Ріг, м. Дніпропетровської обл., 151, 176, 177, 277, 282, 284, 319
 Кривці, с. Лепельського р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 335
 Крим, 35–37, 199, 200–203, 205, 207–216, 220, 227, 230, 242, 312, 313, 330
 Кричевський р-н Могилевської обл., Республіка Білорусь 323
 Кролевець, м. Сумської обл., 231
 Кругляківка, с. Куп'янського р-ну Харківської обл., 296, 302
 Кримка, с. Первомайського р-ну Миколаївської обл., 438
 Крюківка, с. 179
 Кудрявцівка, с. (нині смт Токарівка) Веселинівського р-ну Миколаївської обл., 486, 491
 Куйбишево, смт (нині Більмак) Більмацького р-ну Запорізької обл., 285
 Куликівка, смт Куликівського р-ну Чернігівської обл., 235
 Кульмгоф, див. Хелмно,
 Куп'янськ, м. Куп'янського р-ну Харківської обл., 298, 299, 301, 303, 304, 636
 Куп'янський р-н Харківської обл., 296, 298, 299, 301, 303, 304
 Курськ, м. Курської обл., РФ 337
 Куряжанка, с. Дергачівського р-ну Харківської обл., 359, 636
 Лакі, Лака, с. Бахчисарайського р-ну АР Крим, 215
 Ландау, с. (нині Широколанівка) Веселинівського р-ну Миколаївської обл., 537, 542
 Латвійська РСР, 308
 Латвія, 98, 99, 100, 103, 117, 130, 179, 181, 225, 226, 227, 229, 230, 235, 237, 241, 244, 246, 313, 315, 318, 328, 329, 336
 Левківка, с. Погребіщенського р-ну Вінницької обл., 611, 618, 624, 628
 Лівобережна Україна, 298
 Легіоново, м., Польща, 329

Лемберг, див. Львів
 Ленинградская обл. (рос.), РФ 60, 333, 335, 338, 643
 Ленінград, м. (нині м. Санкт-Петербург), РФ 60, 106, 151, 203, 205, 230, 240, 252, 256
 Лідіївка, х. Мостівського р-ну Одеської (Миколаївської) обл., 501–503
 Лисичанський р-н Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 366
 Лисичанськ, м. Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 349, 366
 Лідіївка с. Мостівського (нині Доманівського) р-ну Одеської (нині Миколаївської) обл., 501–503
 Ліппе, м. у землі Північний Райн-Вестфалія, Німеччина, 339
 Лісовичі, с. Київської обл., 168
 Ліцманштадт, м. (нині м. Лодзь), Республіка Польща, 191
 Лозова, ст. Харківської обл., 270
 Лозоватка, с. П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл., 279
 Локотки, с. Шостківського р-ну Сумської обл., 344
 Ломовка, с. Нижньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., 250
 Лосеве, ст. Харківської обл., 289, 290, 295
 Лотарингія, 97
 Лохвиця, м. Лохвицького р-ну Полтавської обл., 330
 Лубни, м. Полтавської обл., 281, 285
 Луцьк, м., 100, 113, 135, 143, 144, 154, 343
 Львів, м., 3, 4, 12, 20, 28, 36–39, 49, 63, 76, 89, 94–96, 99, 100, 105, 109–112, 114, 127, 128, 143, 176, 191, 263, 265, 312, 406, 413, 443–455, 459–461, 471, 472, 571, 605, 611, 618, 624, 628
 Львівська обл., 3, 37, 72, 110, 112, 114, 265, 443, 445, 446
 Люблін, м., Республіка Польща, 104, 105, 116, 330
 Любомль, с. Любомльського р-ну Волинської обл., 144, 154, 234
 Люботин, ст. Харківської обл., 279
 Люксембург м., Велике Герцогство Люксембург, 97, 316
 Магдебург, м., ФРН 87, 372
 Мазанівка, с. Слов'янського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 276
 Макарів, смт Макарівського р-ну Київської обл., 141
 Макіївка, м. Сталінської (нині Донецької) обл., 352, 353, 355, 356, 415–418, 420
 Мала Рогань, с. Харківського р-ну Харківської обл., 289, 435
 Малі Проходи, с. Дергачівського р-ну Харківської обл., 636
 Малярово, ур., 369, 669
 Манний, х (нині с. Манне) Вознесенського р-ну Миколаївської обл., 480
 Маньки, с. Чернігівської обл., 580, 587
 Маріуполь, м. Сталінської (нині Донецької) обл., 199, 277, 394, 425, 474–476
 Маяки, с. Біляївського р-ну Одеської обл., 254, 255
 Мелітополь, м. Запорізької обл., 28, 34, 35, 49, 213, 702
 Менський р-н Чернігівської обл., 369
 Мец, м., Французька Республіка, 338
 Микитівка, ст. Сталінської (нині Донецької) обл., 269, 270
 Миколаїв, м., 5, 73, 165, 166, 180–185, 189, 191, 192, 198, 225, 252, 390, 509, 510, 518, 546, 547, 551
 Миколаївка Друга, с. (нині с. Малий Фонтан) Котовського (нині Подільського) р-ну Одеської обл., 159
 Миколаївка, с. Березнянського (нині Менського р-ну) Чернігівської обл., 649, 676, 677, 680
 Миколаївка, с. Новобузького р-ну Миколаївської обл., 286
 Миколаївка, смт, АР Крим, 215
 Миколаївська обл., 23, 31, 42, 73, 156, 159, 161, 371, 289, 436, 477–483, 486, 493, 498, 500, 506, 510, 511, 513, 515, 517, 520, 522, 526, 529, 534, 537, 538, 540, 545–553, 556, 557, 561, 700, 704
 Миколаївська сільрада Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 653, 654
 Миколаївський округ, 313, 436
 Миропіль, смт Романівського р-ну Житомирської обл., 141
 Михайлівка, с. Мостівського р-ну Одеської (нині Миколаївської) обл., 83, 250, 505, 523, 557

Михайлова Слобода, с. Раменського р-ну Московської обл. РФ, 369
 Мілове, с. Міловського р-ну Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 287
 Мінськ, м., Республіка Білорусь, 105, 108, 111, 316, 319, 336, 338, 441
 Могилів-Подільський, м. Вінницької обл., 39, 130, 138, 152, 155, 158, 178, 312
 Могильов, м., Республіка Білорусь, 329, 330, 332, 441, 443
 Молдова, 99, 159
 Молотов, м. (нині м. Перм), РФ, 680
 Моравія, 97, 108, 167, 309
 Морозівка, с. Балаклійського р-ну Харківської обл., 272
 Москва, м., РФ 60, 61, 106, 252, 256, 304, 343, 371, 374, 404, 422
 Мосьпине, ст. Сталінської (нині Донецької) обл., 416
 Мостовський (нині Доманівський) р-н Одеської (нині Миколаївської) обл.,
 483–492, 494, 495, 497–499, 501–506, 517, 520, 522, 523, 526, 529, 530, 534, 537,
 538, 546, 547, 549–553, 557
 Мостове, с. Мостівського (нині Доманівського) р-ну Одеської (нині
 Миколаївської) обл., 483, 489, 490, 502, 523, 534, 535, 538, 539, 541, 543, 544,
 561
 Мочний, х. Березнянського р-ну Чернігівської обл., 649, 676
 Мюнхен, с. Мостівського (нині Доманівського) р-ну Одеської (нині
 Миколаївської)
 обл., 492, 493, 497, 520–522, 531, 557, 560
 Мюнхен, м., ФРН 95, 96, 263,
 Нарвський округ, 318
 Народиці, смт Народицького р-ну Житомирської обл., 168
 Немирів, м. Немирівського р-ну Вінницької обл., 750, 751, 757, 760
 Нестеренки, с. Полтавського р-ну Полтавської обл., 275
 Нижньодніпровськ, с-ще, Нижньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.,
 250
 Нижньокринське, с. Амвросіївського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл.,
 254–256
 Нижня Штирія, 151, 152, 163, 179, 203, 205, 207
 Никифоровка, с. Ямського (нині Бахмутського) р-ну Сталінської (нині
 Донецької)
 обл., 273
 Миколаївка, с. Новобузького р-ну Миколаївської обл., 286
 Нідерланди, 108, 181
 Німеччина, 20, 21, 27, 29–31, 33–37, 46, 50, 55, 56, 65, 74, 77, 86, 87, 91, 106, 124,
 130, 143, 145, 149, 156, 174, 188, 200, 204, 230, 231, 256, 275, 291, 292, 294, 295,
 297, 298, 230, 305, 306, 314–317, 320, 324, 326–331, 335–337, 339, 344, 351, 369,
 371–373, 386, 393, 396, 399, 400, 406, 417, 418, 421, 429, 434, 438, 439, 450, 463,
 465, 468, 475, 518, 520, 537, 633, 635, 685, 692, 712, 713, 721
 Нова Америка х., 510, 523, 524, 526–528, 535, 541, 542–544, 546–558, 560
 Нова Басань, с. Новобасанського (нині Бобровицького) р-ну Чернігівської обл.,
 370
 Новопокровка, смт. Чугуївського р-ну Харківської обл., 359
 Нова Слобідка, х. (нині с. Тихоновичі) Корюківського (нині Сновського) р-ну
 Чернігівської обл., 160
 Нова Чортория, с. Любарського р-ну Житомирської обл., 145
 Новгород-Сіверський, м. Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., 44, 232,
 235
 Новий Лиман, с. Шевченківського р-ну Харківської обл., 273
 Ново-Атаманський х. (нині с. Пилипчатине) Артемівського (нині Бахмутського)
 р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 285
 Новоборовиці, с. Свердловського (нині Должанського) р-ну Ворошиловградської
 (нині Луганської) обл., 283
 Новоград-Волинський, м. Житомирської обл., 111, 149
 Новозлатопіль, с. Гуляйпільського р-ну Запорізької обл., 228, 229
 Ново-Павлівка, с. Одеської обл., 486, 488, 489
 Новоселівка, с. Котовського (нині Подільського) р-ну Одеської обл., 83, 250
 Новосибірськ, м., РФ, 525, 534

Новосибірська обл., РФ 253, 254, 526, 529, 530, 534, 537, 540, 543, 545, 556
 Ногайськ, м. Приморського р-ну Запорізької обл., 682, 687, 702, 706, 709–711, 713, 717
 Норвегія, 97, 167, 175
 Носики, х. Краснолиманського (нині Лиманського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 273
 Ночи, с. Клецького р-ну Мінської обл., Республіка Білорусь 335
 Нюрнберг, м., ФРН 21, 37, 40, 152, 227, 306
 Оболонський р-н Полтавської обл., 277
 Одеса, м. 38, 156, 191, 192–196, 199, 281, 282, 337, 399, 401–403, 428–431, 477, 478, 480, 483, 486–489, 492, 494, 496, 497, 499, 500, 520, 524, 537
 Одеська обл. 31, 39, 72, 156, 159, 277, 398, 428, 431, 436, 437, 477, 479, 483–492, 496–499, 501–505, 509, 512, 517, 520, 522–524, 526, 529, 530, 534, 537, 538, 541, 543, 570, 650
 Озеряни, с. Варвинського р-ну Чернігівської обл. 369
 Олевськ, м. Олевського р-ну Житомирської обл. 234, 285
 Олександрівка с., Симферопольського р-ну АР Крим 211
 Оленівка, с. Вінницької обл., 151
 Ольгопіль, с. Чечельницького р-ну Вінницької обл., 39, 132
 Ольшанський р-н, 438
 Омська обл., РФ 522, 581, 586
 Орджонікідзе, м. (нині м. Єнакієве) Сталінської (нині Донецької) обл., 279
 Орел, м. Орловської обл., РФ 310, 320
 Оріхове, с. Сергювського р-ну Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 282
 Орлик, с. Чернянського р-ну Курської обл., РФ 362
 Орловська обл., РФ 232, 368, 371
 Орловський округ. 320, 321
 Орталан, с. (нині с. Земляничне) Білогірського р-ну АР Крим, 215
 Орша, м. Оршанського р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 332
 Освея, смт Верхньодвинського р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 336,
 Оскол, м. Курської обл. РФ, 700, 704
 Остерський р-н Чернігівської обл., 368
 Очаків, м. Миколаївської обл., 161
 П'ятихатки, м. П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл., 265
 П'ятра-Нямц, м., Республіка Румунія, 104, 107, 130, 136
 Павлоград, м. Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., 245, 433
 Панфілово Семенівського району Чернігівської обл., 280
 Париж, м., Французька Республіка, 317, 318
 Пархомівка, х. Житомирської обл., 279
 Пашки, с. Солнцевського р-на Курської обл. (рос.), 335
 Первомайськ, м. Первомайського р-ну Миколаївської обл., 161, 163, 169, 178, 436
 Первомайський р-н Миколаївської обл., 436
 Переїзне, с. Артемівського (нині Бахмутського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 237
 Перемишль, м., Республіка Польща, 106, 453
 Переяславський р-н Київської обл., 427
 Переяслав-Хмельницький, м. Київської обл., 427–428
 Петрівка, с. Сталінської (нині Донецької) обл., 351
 Печенізький р-н Харківської обл., 272
 Пирятин, м. Пирятинського р-ну Полтавської обл., 266
 Писарівка, с. Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., 300
 Писарівка, с. Кегичівського р-ну Харківської обл., 273
 Писарівка, с. Хотінського (нині Сумського) р-ну Сумської обл., 283, 300
 Письменне, с. Синельниківського (нині Васильківського) р-ну Дніпропетровської обл., 265
 Південний Буг, р., 5, 158, 159, 161, 178, 312, 438, 439, 473, 506, 514
 Південно-Східна Європа, 125, 130
 Північна Вестфалія, 311, 339
 Північна Буковина, 38, 107, 130, 131, 136, 228, 343
 Північний Кавказ, 199, 236, 241, 326, 381, 686

Пінськ, м. Пінського р-ну Берестейської обл., Республіка Білорусь, 328, 336, 337
 Піщанка, с. Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.
 Піщанка, смт Піщанського р-ну Вінницької обл., 39, 83, 132, 133, 138
 Піщанобрідський р-н Одеської обл., 156
 Поволжя, 327, 330
 Погар, смт Погарського р-ну Брянської обл., РФ, 321
 Подвірки, с. Дергачівського р-ну Харківської обл., 359
 Подин, с. Березнянського (нині Менського) р-ну Чернігівської обл., 674, 677
 Подоланка, с. Сколівського р-ну Львівської обл., 510, 548–551, 554, 555
 Покровське, с. (нині Фашівка) Ворошиловградського (нині Перевальського) р-ну Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 269
 Поличинці, с. Козятинського р-ну Вінницької обл., 150
 Полісся, 234
 Полонне, м. Полонського р-ну Хмельницької обл., 141
 Полтава, м., 28, 273, 419, 435, 474, 569, 592, 638
 Полтавська обл., 9, 10, 266, 267, 273, 275, 277, 279–282, 285, 286, 299, 389, 465, 606, 611, 618, 623, 627
 Понорниця, смт Коропського р-ну Чернігівської обл., 232, 235
 Попасна, м. Попаснянського р-ну Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 49, 267
 Попівка, с. Комишнянського р-ну Полтавської обл., 277
 Прага, м., Чеська Республіка, 263, 316, 317
 Преслав, с. Приморського р-ну Запорізької обл., 48, 681, 683–685, 687, 691–693, 695–704, 706, 710, 716
 Прибалтика, 103, 310, 311, 314, 316, 319, 326, 331, 335, 338
 Прикарпатська Україна, 316
 Приморськ, м. Запорізької обл., 682
 Приморський р-н Запорізької обл., 48, 681, 682, 686, 687, 694, 696, 699
 Прип'ять, р., 241
 Пришиб, с. Слов'янського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 365
 Проскурів, м. (нині м. Хмельницький) Хмельницької обл., 36, 39, 113, 129, 137, 141, 282, 285
 Просяна, смт Покровського р-ну Дніпропетровської обл., 266
 Пруссія, 306
 Псков, м. Псковської обл., РФ, 320, 334
 Псковський повіт, 320, 321
 Пунічі, с. Лепельського р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 335
 Путивль, м. Путивльського р-ну Сумської обл., 235
 Пярну-Вильяндийский округ (рос.), 318
 Радивилів, м. Радивилівського р-ну Рівненської обл., 120
 Радивонівка, с. Якимівської р-ну Запорізької обл., 273, 274
 Радомишль, м. Радомишльського р-ну Житомирської обл., 4, 146, 148, 149, 179
 Радьківка, с. Хотінського (нині Сумського) р-ну Сумської обл., 300
 Разнежье, с. Воротынского р-на Горьковской обл. (рос.), РФ, 409
 Ракитно, смт. Київської обл., 287
 Рафалівка, ст. Рівненської обл., 441
 Решетилівка, смт Решетилівського р-ну Полтавської обл., 285
 Рига, м., Латвійська Республіка, 111
 Рим, м., Італійська Республіка, 110, 316
 Рівне, м. Рівненської обл., 3, 103–105, 115, 116, 118, 120–122, 136, 142, 143, 232, 235, 237, 240, 241, 248
 Ріпкинський р-н Чернігівської обл., 368, 370
 Рогань, смт Харківського р-ну Харківської обл., 279
 Рожище, м. Рожищенського р-ну Волинської обл., 114
 Рокитне, смт. Київської обл., 287
 Романівка, с. Буданівського (нині Теребовлянського) р-ну Тернопільської обл., 159
 Ромни, м. Сумської обл., 277, 330, 344
 Ромодан, смт Миргородського р-ну Полтавської обл., 250
 Ростов-на-Дону, м. Ростовської обл., РФ, 36, 120, 199, 242, 252, 381, 389, 475

Роштадт, х. Мостівського (Доманівського) р-ну Одеської (нині Миколаївської) обл., 490, 492, 493, 496, 497, 500, 506, 510, 512–514, 517, 518, 520–524, 537–539, 541, 543, 546–549, 550–552, 553–560
 Руденківка, х. Новосанжарського р-ну Полтавської обл., 277
 Рудка, с. Сокальського р-ну Львівської обл., 3, 105
 Румунія, 30, 31, 99, 130, 131, 152, 178, 312, 399, 400, 402, 429, 430, 438, 457, 458, 478, 557
 Рур, 340
 Рутенія, 516
 Рясне, с., 251
 Саватка, с. (нині с. Розсошанка) Білогірського р-ну АР Крим, 215, 216
 Сали, с. (нині с. Грушівка) Судацької міської ради АР Крим, 211
 Самбір, м. Львівської обл., 38, 111, 112
 Сарни, м. Сарненського р-ну Рівненської обл., 241, 328, 468–470
 Святогорівка, с. Добропільського р-ну Донецької обл., 246, 247
 Себез, м. Себезьського р-ну Псковської обл., РФ, 336
 Севастополь, 210, 212, 216, 333, 478
 Семенівка, м. Семенівського р-ну Чернігівської обл., 656, 674
 Семенівська Гора, с-ще Сталінської (нині Донецької) обл., 350
 Семенівський р-н Чернігівської обл., 280, 368, 369
 Сербія, 178, 182
 Серго, с. Кегичівського р-ну Харківської обл., 91, 258
 Середина-Буда, м. Середино-Будського р-ну Чернігівської (нині Сумської) обл., 231, 232
 Сибір, 30, 76, 118–121, 148, 149, 151, 252, 413
 Синельникове, с. Вовчанського р-ну Харківської обл., 246, 265
 Симферополь м.АР Крим, 199–201, 203, 205, 207, 209, 212, 216, 236
 Скелі, х. (нині смт Велика Багачка) Великобагачанського р-ну Полтавської обл., 215, 216
 Сколе, м. Львівської обл., 101
 Слобідка, с. Лепельського р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 335
 Славута, м. Хмельницької обл., 28
 Словенія, 143
 Словечне, с. Овруцького р-ну Житомирської обл. 466
 Слов'янськ Сталінської (нині Донецької) обл., 279, 283, 357
 Слонім, м. Слонімського р-ну Вітебської обл., Республіка Білорусь, 319, 337
 Слуцьк, м. Слуцького р-ну Мінської обл., Республіка Білорусь, 319, 331, 336
 Случ, р., 336
 Сміла, м. Смілянського р-ну Київської (нині Черкаської) обл., 536
 Сміле, с. Роменського р-ну Сумської обл., 286
 Смоленськ, м., РФ, 136, 183, 185, 192, 309, 321, 325, 326, 330
 Сокаль, м. Львівської обл., 37, 112, 113
 Соکیلники, с. Пустомитівського р-ну Львівської обл., 446
 Сомма, р., 339
 Сосницький р-н Чернігівської обл., 369, 670
 Софія, м., Республіка Болгарія, 317
 Срібне, смт Срібнянського р-ну Чернігівської обл., 370, 670
 Сталінград, 37, 421
 Кагановича імені, станція (нині м. Попасна Луганської обл.),
 Сталіно, м. (нині м. Донецьк), 36, 199, 265, 277, 330, 345, 346, 347, 348, 373–375, 377–379, 381, 382, 384–386, 389–394, 396–398, 419–423, 475
 Сталінська (нині Донецька) обл., 72, 273, 275, 280, 345, 358, 379, 374, 378, 570
 Станіслав, м. (нині м. Івано-Франківськ), 108–110, 312, 343, 404, 406, 407
 Станіславська (нині Івано-Франківська) обл., 109, 287, 407
 Стара Рудня, с. Шорського (нині Сновського) р-ну Чернігівської обл., 286
 Стара Покровка, с. Чугуївського р-ну Харківської обл., 359
 Старий Керменчик, с. (нині с. Старомлинівка) Великоновосілківського р-ну Донецької обл., 208
 Старий Крим, м. Старокримського р-ну АР Крим, 221
 Старі Санжари, с. Новосанжарського р-ну Полтавської обл., 279

Старовірівка, с. Харківської обл., 276
 Старокозятинів, м. Хмельницької обл., 4, 148
 Стецьківка, с. Хотінського (нині Сумського) р-ну Сумської обл., 300
 Столін, м. Столінського р-ну Берестейської обл., Республіка Білорусь, 279
 Стольне, с. Березнянського (нині Менського) р-ну Чернігівської обл., 658, 674
 Стрий, м., Львівської обл., 3, 105, 109
 Стрілеца, с. Липецького (нині Харківського) р-ну Харківської обл., 632
 Студенок, с. Ізюмського р-ну Харківської обл., 366
 Судак, м. АР Крим, 214, 216
 Суджанський р-н Курської обл., РФ, 300
 Суми, м. Сумської обл., 34, 300, 336, 345
 Сумська обл., 10, 50, 232, 277, 299, 342–345, 371, 373.
 Суха балка, ур., 527, 528, 535, 548, 554, 555, 558, 560, 561
 Східна Пруссія, 31, 312, 313, 340
 США, 21, 46, 56, 263
 Таврія, 313
 Таганрог, м. Ростовської обл., РФ, 199, 208, 216, 326, 374, 389, 476, 378
 Таллінн, м. Естонська Республіка, 309
 Тараша, м. Тарашанського р-ну Київської обл., 168, 177, 459, 462, 463
 Тарнополь, м. див. Тернопіль, 100, 104, 113, 114, 116, 117, 135, 136, 140, 153, 312
 Тартуський округ, 318
 Тернова, с. Чугувського р-ну Харківської обл., 359
 Тернопіль, м., 3, 4, 100, 115, 472, 473
 Тернопільська обл., 129
 Тишківський р-н Кіровоградської обл., 438
 Тоганаш, с. (нині с. Солоне Озеро) Джанкойського р-ну АР Крим, 211
 Трансїстрія, 31, 42, 398, 438, 478, 438
 Тростянка, с. Борзнянського р-ну Чернігівської обл., 370
 Троянів, с. Житомирського р-ну Житомирської обл., 141, 146
 Тулиголове, с. Городоцький р-н Львівської обл., 235
 Тюмень (рос.), г. Тюменской обл., РФ, 581, 586
 Угорщина, 38, 101, 109
 Україна, 3, 4, 20–28, 30–37, 40–45, 47–52, 56–58, 61–65, 76, 77, 82, 83, 89, 99, 104,
 117, 133, 142, 147, 176–178, 181, 190, 207, 215, 220, 230, 234, 236–239, 241, 242,
 244, 245–248
 Уладівка, с. Літинського р-ну Вінницької обл., 177
 Фалешти, м., Республіка Молдова, 104
 Фастів, м. Київської обл., 265
 Федорівка, х. Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., 208, 216, 250
 Феодосія, м. АР Крим, 203, 210, 213–217, 219–221, 321, 326, 337
 Фінляндія, 99–101, 117, 129, 131, 142, 144, 149,— 152, 155, 164, 168, 176, 178,
 180–185, 190–192
 Франція, 97, 100, 115, 135, 145, 152, 154, 175, 178, 180, 182, 309, 316, 330, 400
 Фріденстал, с. (нині с. Курортне) Білогірського р-ну АР Крим, 211
 Харбін, м., Китайська Народна Республіка, 317
 Харків, м., 273, 283, 283, 285–288, 290, 291, 293–299, 337, 341, 342, 359–362, 366,
 367, 373, 401, 422, 434–446, 474, 475, 634–639, 643, 686, 697, 701, 704, 716, 717
 Харківська обл., 285, 294, 301, 342, 359, 436, 634, 639, 640, 645, 646
 Харцизьк, м. Сталінської (нині Донецької) обл., 353, 354, 448
 Хвостівка, с. Сумської обл., 282
 Херсон, м., 4, 6, 142, 167, 171–174, 180, 183–185, 190, 208, 252, 700, 704, 717
 Хильчичі, с. Середино-Будського р-ну Сумської обл., 50, 231, 232
 Хмільник, м. Вінницької обл., 441, 598, 601
 Хмельницький, м., 113, 137
 Хорватія, 130, 182
 Хорол, м. Полтавської обл., 250
 Хоростків, м. Гусятинського р-ну Тернопільської обл., 39, 129
 Хотин, м. Хотинського р-ну Чернівецької обл., 3, 39, 102, 104, 107, 130, 152, 155
 Худзинка, х. Мостівського р-ну Одеської (нині Миколаївської) обл., 504
 Худоярове, с. Шевченківського р-ну Харківської обл., 273

Центральне, с-ще Єнакієвського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл. (нині у складі м. Єнакієве), 332
 Часів Яр, м. Артемівського (нині Бахмутського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 548
 Черванівка, с. Кагановицького р-ну Ворошиловградської (нині Луганської) обл., 257
 Червоне, смт. Житомирської обл., 145
 Червоногородимирівка, с. Новоодеський р-н Миколаївської обл., 483
 Чериківський р-н Могильовської обл., Республіка Білорусь, 323
 Черкаське, с. Словянського р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 273, 276
 Чермалик, с. Білогірського р-ну АР Крим, 214
 Чернівці, м., 3, 14, 38, 39, 53, 102–104, 107, 130, 136, 139, 155, 443, 507
 Чернігів, м., 8, 44, 48, 82, 225, 235, 236, 240, 247, 248, 369, 648, 649, 651, 652, 654, 655–658, 660–671, 674, 676, 677, 679, 680
 Чернігівська обл., 17, 18, 23, 44, 48, 72, 280, 286, 343, 367, 368, 570, 580, 647–651, 653–655, 657–661, 663–665, 667–670, 674–680
 Чернігівщина, 8, 234
 Чернівецька обл., 109, 123, 507, 509
 Черногорівка, (нині у складі м. Сіверськ) Бахмутського р-ну Донецької обл., 273
 Черняхів, смт Черняхівського р-ну Житомирської обл., 5, 141, 146, 147, 149
 Черняхівський р-н Житомирської обл., 146
 Чечельник, смт Чечельницького р-ну Вінницької обл., 39, 132
 Чигирин, м. Чигиринського р-ну Черкаської обл., 83, 250, 265
 Чокрак, с. (нині с. Родники) Білогірського р-ну АР Крим, 216
 Чугуїв, м. Чугуївського р-ну Харківської обл., 636
 Чугуївський р-н Харківської обл., 359, 636
 Чуднів, м., Чуднівського р-ну Житомирської обл., 104
 Шампань, 339
 Шанхай, м., Китайська Народна Республіка, 317
 Шацьк, смт Шацького р-ну Волинської обл., 228
 Швейцарія, 339
 Шевченко, х. Вознесенського р-ну Миколаївської обл., 511, 548–552, 554–556
 Шепетівка, м. Хмельницької обл., 39, 129, 142
 Широке, с. Дніпропетровської обл., 252
 Шлезвіг, м., ФРГ, 312, 339, 340
 Шостка, м. Сумської обл., 10, 231, 330, 343, 344, 374, 372
 Шпеєр, с. (нині с. Пішаний Брід) Веселинівського р-ну Миколаївської обл., 159
 Щорський (нині Сновський) р-н Чернігівської обл., 369
 Югославія, 101, 108, 115, 123, 125, 128, 130, 138, 143, 175, 222
 Якимівка, смт Якимівського р-ну Запорізької обл., 364
 Ялівщина, х. Чернігівського р-ну Чернігівської обл. (нині у складі м. Чернігів), 670
 Ялта, м. АР Крим, 209, 213, 214, 216
 Яма, с. (нині м. Сіверськ) Артемівського (нині Бахмутського) р-ну Сталінської (нині Донецької) обл., 273, 275
 Ямпіль, м. Ямпільського р-ну Вінницької обл., 4, 39, 133, 136–138, 151, 155, 158, 231, 232
 Ямський (нині Бахмутський) р-н Сталінської (нині Донецької) обл., 273, 274
 Янушпіль, с. (нині смт Івано-Поль) Чуднівського р-ну Житомирської обл., 145
 Ярославичі, с. Острозького (нині Млинівського) р-ну Рівненської обл., 120
 Ясси, м., Республіка Румунія, 104
 Ястребинове, с. Вознесенського р-ну Миколаївської обл., 480, 481, 511, 548, 549, 555–557, 560
 Яцево, с. (нині Новоселівка) Чернігівського р-ну Чернігівської обл., 369

Автори-укладачі:

Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко,
Марія Панова, Роман Подкур

Насилля над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944.

Редакційна колегія:

Г. Боряк, О. Будницький, В. Васильєв, А. Когут, Л. Новікова, М. Панова,
Т. Пентер, Р. Подкур, В. Шнайдер, О. Хлевнюк

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ГЕЙДЕЛЬБЕРЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. РУПРЕХТА І КАРЛА
ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Der Band ist aus dem Forschungsprojekt
«Civilian victims at the Eastern Front of WWII» hervorgegangen,
das aus Mitteln der VW-Stiftung gefördert wurde

Збірник є результатом дослідницького проекту
«Цивільні жертви на Східному фронті Другої світової війни»,
що був фінансованим Фондом Фольксваген

ВИДАВЕЦЬ ЗАХАРЕНКО В. О.

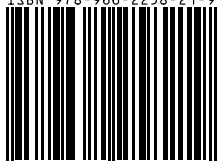
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 2290 від 14 вересня 2005 року
Тел.: (067) 720-18-23. E-mail: panteon@i.ua

Здано до набору 30.09.2018. Підписано до друку 30.11.2018.
Формат 60x84^{1/16}. Гарнітура «Таймс». Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 35. Наклад 500 прим. Зам. № 30-11-18

Віддруковано у друкарні СПД-ФО Захаренко В.О.

ISBN 978-966-2258-21-9

9 789662 258219